

ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانىي

چاغاتاي مۇيغور تىلى

ھەققىدە

مۇپەسسەل بايان

مىللەتلەر نەشرىياتى

بېيجىڭ

ئون ئىككى مۇقام ئۇيغۇر مەدەنىيىتى گۈلزارىنىڭ سولماس گۈلى؛

ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرىنى ياغراتقان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى

— ئاپتور .

بۇ كىتاب

بېيجىڭ مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى

ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىنىڭ پىلانلىشى

ۋە ياردىمى بىلەن نەشر قىلىندى

ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانى

چاغاتاي ئۇيغۇرتىلى

ھەققىدە

مۇپەسسەل بايان

مىللەتلەر نەشرىياتى

بېيجىڭ

图书在版编目(CIP)数据

察哈台维吾尔语通论/阿布都鲁甫·甫拉提·塔克拉玛干尼著.—北京:民族出版社,2004.4

ISBN 7 — 105 — 06169 — 3

I.察... II.阿... III.维吾尔语(中国少数民族语言)—研究 IV.H215

中国版本图书馆 CIP 数据核字 (2004)第 030380 号

责任编辑: 胡达拜尔的

责任校对: 胡达拜尔的

出版发行: 民族出版社 电话:010—64290862

网 址: <http://WWW.e56.com.cn>

社 址: 北京市和平里北街 14 号 邮编 100013

印 刷: 艺辉印刷有限公司

经 销: 各地新华书店

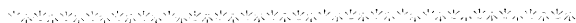
版 次: 2004 年 5 月第 1 版 2004 年 5 月 北京第 1 次印刷

开 本: 850×1168 毫米 1/32

印 张: 19.375

印 数: 0001— 2000 册

定 价: 25.00 元

مۇندەرىجە

ئاپتور ھەققىدە..... (1)

كىرىش..... (1)

ئەسەردە قوللىنىلغان قىسقارتىلمىلار..... (1)

بىرىنچى بۆلۈم

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ئومۇمىي ساۋات..... (1)

1§. "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا..... (1)

2§. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا

شەكىللەنگەنلىكى توغرىسىدا..... (8)

3§. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن

بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا..... (27)

4§. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ

كۈنىمىزدىكى رېئال ئەھمىيىتى..... (49)

ئىككىنچى بۆلۈم

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى..... (69)

بىرىنچى باب فونېتىكا..... (69)

1§. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئەتىل تاۋۇشلىرىنىڭ

ئىپادىلىنىشى..... (69)

1.1 چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى..... (70)

1.2 چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان

بەلگىلەر..... (73)

3.1 چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشلارنىڭ ھەرپلەر بىلەن

ئىپادىلىنىشى..... (77)

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى..... (77)

- ئە. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى..... (80)
- ب. ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىپادىلىنىشى..... (83)
- 2§ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىشى ۋە بەزەن ھەرپلەرنىڭ قوليازىمىلاردىكى شەكلى..... (87)
- ئا. قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىشى..... (87)
- ئە. بەزى ھەرپلەرنىڭ قوليازىمىلاردىكى شەكلى..... (87)
- 3§ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى 25- ئۈزۈك تاۋۇش
- ”د [?] توغرىسىدا..... (92)
- 4§ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى..... (104)
1. 4. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى..... (104)
- ئا. تىل ئورنى جەھەتتىكى ماسلىشىشى..... (104)
- ئە. لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ماسلىشىشى..... (105)
2. 4. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى..... (106)
- 5§ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى..... (108)
1. 5. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى..... (108)
2. 5. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى..... (114)
- 6§ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى..... (121)
1. 6. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى..... (121)
2. 6. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى..... (122)
- 7§ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى..... (124)
- 8§ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىپ قېلىشى..... (126)
- ئىككىنچى باب مورفولوگىيە..... (129)
- 1§ ئىسىم..... (129)
1. 1. ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى..... (129)

- ئا. ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى..... (129)
- ئە. ئىسىملارنىڭ ئىككىلىك شەكلى..... (131)
- ب. كۆپلۈك شەكلىنىڭ قوللىنىلىش ئالاھىدىلىكلىرى..... (131)
1. 2. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى..... (132)
1. 3. ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى..... (134)
1. باش كېلىش..... (134)
2. ئىگىلىك كېلىش..... (134)
3. يۆنىلىش كېلىش..... (136)
4. چۈشۈم كېلىش..... (139)
5. چىقىش كېلىش..... (141)
6. ئورۇن كېلىش..... (143)
7. ئورۇن- بەلگە كېلىش..... (145)
8. ئوخشاشما كېلىش..... (147)
9. چەك كېلىش..... (150)
10. تەڭلەشتۈرمە كېلىش..... (151)
11. قاراتما كېلىش..... (151)
12. ۋاستە كېلىش..... (152)
13. سەۋەب كېلىش..... (153)
1. 4. ئىسىملاردا ئالماش « ن » سى..... (154)
- ئا. كۆرسىتىش ئالماشلىرى بىلەن قوللىنىلىشى..... (154)
- ئە. ئىسىملارنىڭ || شەخس تەۋەلىك شەكلى بىلەن
- قوللىنىلىشى..... (157)
1. 5. ئىسىملارنىڭ رەۋىشلىشى..... (158)
1. 6. ئىسىملارنىڭ خەۋەر بولۇپ كېلىشى..... (160)

7. 1. ئورۇن- تەرەپ ئىسىملىرى ..... (161)
8. 1. ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ..... (163)
- ئا . ئىسىمدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ..... (163)
- ئە . پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ..... (171)
9. 1. ئىسىملارنىڭ ئائىتىلىك قوشۇمچىلىرى ..... (172)
10. 1. ئورۇن- تەرەپ كۆرسىتىش قوشۇمچىلىرى ..... (173)
11. 1. سوئال قوشۇمچىسى ..... (174)
12. 1. ئىسىملارنىڭ كىچىكلەتمە قوشۇمچىسى ..... (175)
- §2. سۈپەت ..... (176)
1. 2. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى ..... (176)
- ئەسلى دەرىجە ..... (176)
- كېمەيتىمە دەرىجە ..... (177)
- ئاشۇرما دەرىجە ..... (178)
- ئەركىلەتمە دەرىجە ..... (179)
- «ئەڭ» دەرىجە ..... (180)
2. 2. تەكرارلانما سۈپەتلەر ..... (181)
3. 2. جۈپلەنمە سۈپەتلەر ..... (181)
- ئا . مەنىداش ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر ..... (182)
- ئە . زىت ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر ..... (183)
4. 2. سۈپەتنىڭ ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىشى ..... (183)
5. 2. سۈپەتنىڭ رەۋىش ئورنىدا قوللىنىلىشى ..... (184)
6. 2. سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ..... (185)
- §3. ئالماش ..... (190)
1. 3. كىشىلىك ئالماشلىرى ..... (190)
2. 3. كۆرسىتىش ئالماشلىرى ..... (196)

- ئا. يېقىننى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار (196).....
- ئە. يىراقنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار (201).....
- 3.3. ئۆزلۈك ئالماشلار (206).....
- 3.4. بىرلىكتىلىك ئالماشلىرى (210).....
- 3.5. بەلگىلەش ئالماشلىرى (212).....
- 3.6. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى (216).....
- 3.7. بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى (221).....
- 3.8. سوئال ئالماشلىرى (224).....
- §4. رەۋىش (228).....
- 4.1. ۋاقت- زامان رەۋىشلىرى (229).....
- 4.2. دەرىجە- مىقدار رەۋىشلىرى (234).....
- 4.3. ھال- تۇرۇق رەۋىشلىرى (236).....
- 4.4. ئورۇن- تەرەپ رەۋىشلىرى (238).....
- 4.5. رەۋىشلەشكەن سۆز- ئىبارىلەر (239).....
- 4.6. رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار (241).....
- §5. سان (244).....
- 5.1. ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان (244).....
- 5.2. ساننىڭ مورفولوگىيىلىك تۈرلىرى (247).....
- ئا. ساناق سان (247).....
- ئە. تەرتىب سان (248).....
- ب. مۆلچەر سان (249).....
- پ. كەسىر سان (251).....
- ت. تەقسىم سان (252).....
- ج. كىشىلىك سان (253).....
- 3.5. سانلارنىڭ جۈملىدە قوللىنىلىشى (254).....

- 6§. پېئىل ..... (255)
- 6.1. پېئىلنىڭ تۇرلىرى ..... (255)
- ئا. تۈپ پېئىللار ..... (255)
- ئە. ياسالما پېئىللار ..... (256)
- ب. قوشما پېئىللار ..... (257)
- 6.2. پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى ..... (258)
- ئا. ئىسىمداشلار ..... (258)
- ئە. سۈپەتداشلار ..... (266)
- كەڭ زامان سۈپەتداشلىرى ..... (266)
- ئۆتكەن زامان سۈپەتداشلىرى ..... (266)
- كېلەر زامان سۈپەتداشلىرى ..... (268)
- سۈپەتداشلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ..... (270)
- ب. رەۋىشداشلار ..... (273)
- ”ئا“ لىق رەۋىشداش ..... (273)
- ”چە“ لىق رەۋىشداش ..... (277)
- ”غالى“ لىق رەۋىشداش ..... (278)
- ”غاچ“ لىق رەۋىشداش ..... (279)
- ”سارى“ لىق رەۋىشداش ..... (280)
- ”پ“ لىق رەۋىشداش ..... (281)
- ”پ“ لىق رەۋىشداشنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى ..... (283)
- پ. مەقسەت پېئىلى ..... (284)
- 6.3. پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى ..... (285)
- ئا. پېئىلنىڭ زامانلىق خەۋەر شەكىللىرى ..... (285)
- 1- ئۆتكەن زامان ..... (285)
- 〈1〉 ئاددىي ئۆتكەن زامان ..... (286)

- (293) <2> ئالدىنقى ئۆتكەن زامان.....
- (296) 2- كەڭ زامان.....
- (298) <1> كەڭ زاماننىڭ ھېكايە شەكلى.....
- (300) <2> كەڭ زاماننىڭ رىۋايەت شەكلى.....
- (302) 3- ھازىرقى زامان كېلەر زامان.....
- (310) ئە. پېئىلنىڭ مەيلى- رايلىق خەۋەر شەكىللىرى.....
- (310) شەرت مەيلى.....
- (312) ئارزۇ- تىلەك مەيلى.....
- (316) بۇيرۇق- تەلەپ مەيلى.....
- (321) زۆرۈرىيەت- كېرەكلىك مەيلى.....
- (323) پەرەز- ئېھتىماللىق مەيلى.....
- (325) 7§. ياردەمچى سۆزلەر.....
- (325) 1. 7. باغلىغۇچىلەر.....
- (325) تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىلىرى.....
- (329) سېلىشتۇرۇش- تاللاش باغلىغۇچىلىرى.....
- (334) سەۋەب باغلىغۇچىلىرى.....
- (337) نەتىجە- يەكۈن باغلىغۇچىلىرى.....
- (339) چوڭقۇرلاشتۇرۇش باغلىغۇچىلىرى.....
- (340) بۇرۇلۇش باغلىغۇچىلىرى.....
- (341) تەكىتلەش باغلىغۇچىلىرى.....
- (342) يىغىنچاقلاش باغلىغۇچىلىرى.....
- (343) ئىزاھات باغلىغۇچىسى.....
- (344) باغلىغۇچىلارنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى.....
- (353) 2. 7. تىركەلمىلەر.....
- (361) 3. 7. يۈكلىمىلەر.....

- 8§ ئىملىق سۆزلەر ..... (367)
- ھېس- تۇيغۇ ئىملىقلىرى ..... (367)
- ئۇندەش ئىملىقلىرى ..... (373)
- كۆرسىتىش ئىملىقلىرى ..... (375)
- جاۋاب ئىملىقلىرى ..... (377)
- ئۈچىنچى باب سىنتاكسىس ..... (381)
- 1§ سۆز بىرىكمىلىرى ..... (381)
- 1.1 ئىسىملىق بىرىكمىلەر ..... (381)
- 1.1.1 تەڭداش بىرىكمىلەر ..... (382)
- ئا. باغلىغۇچىسىز تەڭداش بىرىكمىلەر ..... (382)
- 1 < مەنىداش سۆزلۈك باغلىغۇچىسىز تەڭداش بىرىكمە ..... (382)
- 2 < زىت سۆزلۈك باغلىغۇچىسىز تەڭداش بىرىكمە ..... (385)
- ئە. باغلىغۇچىلىق تەڭداش بىرىكمىلەر ..... (385)
- 1.1.2. 1. " و " باغلىغۇچىسىنىڭ قوللىنىلىشى ۋە ئىملاسى ..... (388)
- 1.1.3. تەڭسىز بىرىكمىلەر ..... (390)
- ئا. قوشۇمچىلىق تەڭسىز بىرىكمىلەر ..... (391)
- ئە. قوشۇمچىسىز تەڭسىز بىرىكمىلەر ..... (392)
- 1.1.4. ئىزافەتلەر ..... (393)
- ئا. ئەرەبچە ئىزافەتلەر ..... (393)
- ئە. پارسچە ئىزافەتلەر ..... (397)
- 1.2. پېئىللىق بىرىكمىلەر ..... (401)
- 1.2.1. ئىسىمداشلىق بىرىكمىلەر ..... (401)
- 1.2.2. سۈپەتداشلىق بىرىكمىلەر ..... (402)
- 1.2.3. رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر ..... (404)
- 1.2.4. ياردەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر ..... (407)

- 2§. جۈملىلەر..... (411)
1. 2. تۈزۈلۈشكە قاراپ جۈملە تۈرلىرى..... (411)
- ئا. ئاددىي جۈملىلەر..... (411)
- ئە. قوشما جۈملىلەر..... (413)
- 1) شەرت بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر..... (413)
- 2) ئىزاھ بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر..... (414)
- ب. باغلىغۇچىلىق قوشما جۈملىلەر..... (416)
- پ. تەڭداش قاتار جۈملىلەر..... (421)
2. 2. جۈملە خەۋىرىگە قاراپ جۈملە تۈرلىرى..... (432)
- ئا. پېئىل جۈملىسى..... (432)
- 1) خەۋىرى تۈپ پېئىل جۈملىلەر..... (433)
- 2) خەۋىرى قوشما پېئىل جۈملىلەر..... (433)
- 3) خەۋىرى ياسالما پېئىل جۈملىلەر..... (434)
- مەجھۇل پېئىل خەۋەر بولغان جۈملىلەر..... (435)
- مەجبۇرىي پېئىل خەۋەر بولغان جۈملىلەر..... (435)
- ئۆزلۈك دەرىجىلىك پېئىل جۈملىلىرى..... (436)
- ئۆملۈك دەرىجىلىك پېئىل جۈملىلىرى..... (436)
- ئە. ئىسىم جۈملىسى..... (437)
3. 2. جۈملە خەۋىرىنىڭ ئورنىغا قاراپ جۈملە تۈرلىرى..... (438)
- ئا. نورمال جۈملىلەر..... (438)
- ئە. تەتۈر جۈملىلەر..... (439)
- 1) خەۋەر ئىگىنىڭ ئالدىدا كەلگەن تەتۈر جۈملىلەر..... (439)
- 2) ھالەت خەۋەردىن كېيىن كەلگەن تەتۈر جۈملىلەر..... (440)
- ب. تەكرارلانما خەۋەرلىك جۈملىلەر..... (442)
4. 2. جۈملە ئۇقۇمىغا قاراپ جۈملە تۈرلىرى..... (444)

ئا . بولۇشلۇق جۈملىلەر ..... (444)

ئە . بولۇشسىز جۈملىلەر ..... (445)

ب . سوئال جۈملىلەر ..... (447)

پ . ئۈندەش - بۇيرۇق جۈملىلەر ..... (449)

5 . 2 . كۆپ ئىگە ۋە كۆپ خەۋەرلىك مۇرەككەپ جۈملىلەر ... (450)

ئۈچىنچى بۆلۈم

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازىلاردىن ئۆرنەك ۋە باشقىلار .. (455)

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان ئاي

ناملىرى ..... (455)

ئەبجەد ..... (455)

ھىجرىيەنى مىلادىيەگە ئايلاندۇرۇش ..... (456)

مىلادىيەنى ھىجرىيەگە ئايلاندۇرۇش ..... (457)

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردىن ئوقۇشلۇق ئۆرنەك .. (457)

خاتىمە ..... (594)

پايدىلانمىلار ..... (596)

ئاپتور ھەققىدە

دوكتور ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانى 1950- يىلى 11- ئاينىڭ 1-كۈنى، قەشقەر شەھىرى يۇمۇلاقشە كۆلىشى مەھەللىسىدە بىر ئوقۇتقۇچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1960- يىلى قەشقەر شەھىرى شامالباغ باشلانغۇچ مەكتىپىنى، 1963- يىلى قەشقەر 1- ئوتتۇرا مەكتىپىنى ۋە 1966- يىلى قەشقەر ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن. 1969- يىلى 10- ئايغىچە، قەشقەر ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپىدە، "مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى" غا قاتناشقان. 1969- يىلى 10- ئايدىن 1972- يىلى 10- ئايغىچە، قەشقەر شەھىرىگە قاراشلىق شامالباغ يېزىسىدا، "زىيالىي ياش" سالاھىيىتى بىلەن ئەمگەكتە چىققان. 1972- يىلى 10- ئاينىڭ 2-كۈنى، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل-ئەدەبىياتى فاكولتېتىغا كىرىپ، ئۇيغۇرچە- خەنزۇچە تەرجىمانلىق كەسپىدە ئۈچ يىل ئوقۇغان. 1975- يىلى ئەلانە تىجە بىلەن ئوقۇش پۈتتۈرگەچ، مەزكۇر مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا ئېلىپ قېلىنغان. ئۇ 1978- يىلى 3- ئايدىن، 1982- يىلى 7- ئايغىچە بېيجىڭ چەت ئەل تىللىرى ئۇنىۋېرسىتېتى ئەرب تىلى فاكولتېتىغا كىرىپ، تۆت يىل ئەربچە ئۆگەنگەن. 1984- يىلى 4-ئايدىن 1985- يىلى 10- ئايغىچە ئەرب دۇنياسىنىڭ ئەڭ گۈزەل ۋە ئەڭ مۇنبەت زېمىنى بولغان ئىراق ئەرب- جۇمھۇرىيىتىگە بېرىپ، باغدات، نەجەف، كۇفە ۋە كەربالا قاتارلىق شەھەرلەردە، ئەرب تىلى بويىچە پىراكتىكا قىلغان. 1986- يىلى 9- ئايدىن 1988- يىلى 7- ئايغىچە بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدە، پارس تىلى ئۆگەنگەن. ئۇ 1991- يىلى بېيجىڭ شەھىرى بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى بولۇپ باھالانغان، 1992- يىلى دوتسېنت بولغان. 1996- يىلى 10- ئايدىن 1997- يىلى 7- ئايغىچە، مىسىر ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىدە، "ئۇسۇلۇددىن" (ئىسلام دىنىنىڭ ئۇل ئاساسلىرى) ئىلمى

بويىچە بىلىم ئاشۇرغان. 1997-يىلى 10-ئايدىن 2002-يىلى 5-ئايغىچە، تۈركىيەگە بېرىپ، ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى تىل-تارىخ ۋە جۇغراپىيە ئىنستىتۇتى بۈگۈنكى زامان تۈرك شۆلىرى ۋە ئەدەبىياتلىرى فاكولتېتىدە ئوقۇپ، «ئەدەبىيات دوكتورى» ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.

ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانىي ھازىرغىچە بولغان ئوقۇتقۇچىلىق ھاياتىدا، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «ئۇيغۇر تەرجىمىچىلىكى نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتى»، «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى» قاتارلىق دەرسلەرنىمۇ سۆزلىگەن، «ئەنگۈشتەن» (مخائىل نۇئەيمە ھېكايىلىرىدىن تاللانما) (1984-يىلى شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈلەر نەشرىياتى)، «بەيتۇللاھنىڭ تارىخى» (1994-يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى) قاتارلىق تەرجىمە ئەسەرلىرىنى ۋە «كور خېرىدار» (1989-يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تۇنجى نەشرى ۋە 2001-يىلى قايتا نەشرى) قاتارلىق ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەسەرلىرىنى نەشر قىلدۇرغان بولسىمۇ، ئاساسلىق زېھنى كۈچىنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتىغا سەرپ قىلىپ، نىسبەتەن مول نەتىجىلەرنى قازانغان بىر بىلىم ئادىمى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ 1986-يىلى ئۆز ئۆستازى ئاتاقلىق تىلشۇناس خەمەت تۆمۈر ئەپەندىم بىلەن ھەمىشەرىك نەشر قىلدۇرغان «چاغاتاي تىلى» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى) ناملىق كىتاب جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن بۇيان، شۇ ساھە بويىچە نەشر قىلىنغان تۇنجى خاس ئەسەر بولۇش سالاھىيىتى ۋە شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك پايدىلىنىش ماتېرىيالى ۋە دەرسلىك كىتابى بولغان ئەمەلىي قىممىتى بىلەن، 1989-يىلى دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن بېرىلگەن «3-دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر خاس ئەسەر» مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. 1993-يىلى ئۇنىڭ شەخسىي ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر» نەشرىياتىمىز تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. ئۇ نىسبەتەن مۇكەممەل

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلىمى ئاساسدا يېزىپ چىققان «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى» (1995- يىل قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى) ناملىق كىتاب، 1996- يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە بىرىنچى دەرىجىلىك، بېيجىڭ شەھىرى بويىچە "ئىككىنچى دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر خاس ئەسەر" مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. مۇشۇ ئەمگەكلەر شاراپىتىدىن ئۇ مەملىكەتلىك "باۋگاڭ مائارىپ فوندى 1995- يىللىق مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى" مۇكاپاتىغا مۇيەسسەر بولغان.

نەشرىياتىمىز نەشر قىلغان «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» ناملىق بۇ ئەسەر ئاپتورنىڭ ئاز كەم 30 يىلدىن بۇيان، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى ساھەسىدە قىلمۇتقان جاپالىق ئەمگىكىنىڭ يېڭى پەللىسى ھېسابلىنىدۇ. ئاپتور بۇ ئەسەردە، تىلشۇناسلىق ئىلمى نەزەرىيىسى ئاساسدا، گۈزەل ۋە باي چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئىمكان بار تەپسىلىي ۋە تولۇق بايان قىلىشقا تىرىشقان. ئەسەرنىڭ ئۈچىنچى بۆلۈمىدە، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردىن ئۆرنەك ئوقۇشلۇق قىلىپ بېرىلگەن «تارىخى ھەمدى» ناملىق ئەسەرنىڭ تېكىستى بولسا، ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخچىسى مۇسا سايرامىي يازغان ۋە ئۆز قولى بىلەن كۆچۈرگەن مۇبارەك نۇسخا بولۇش شەرىپى، شۇنداقلا مەزكۇر كىتابنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىق مىساللىرىغا مەنبە بولغانلىق شاراپىتى بىلەن، تەتقىقاتچىلار، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ تېگىشلىك ھوزۇر، ئىلمىي زوق ۋە مەنىۋى ئوزۇق ئېلىشىغا سازاۋەر بولغۇسى.

2003- يىل، ئۆكتەبىر.

كىرىش

ئۇيغۇر تىلى ئۆزى بېسىپ ئۆتۈپ كەلگەن ئۇزاق تارىخى ئوزايدىن ئادەتتە، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى»، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» ۋە «ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئۈچ باسقۇچلۇق بۆلەككە بۆلىنىدۇ. مەزكۇر ئۈچ باسقۇچلۇق ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچ تۈرى ئۆز ئالدىغا روشەن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

تىپىك ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتلەردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسدا راۋاجلىنىش بىلەن بىر چاغدا، ئەرەب، پارس تىللىرىدىن نۇرغۇنلىغان سۆز-ئىبارلەرنى ۋە بىرمۇنچە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئۇ ئەمەلىيەتتە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ داۋامى، ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسى بولغانلىقى، شۇنداقلا ھازىرغىچە بولغان ئۇيغۇر تارىخىدا، نىسبەتەن زور سالماقنى تەشكىل قىلىدىغان ئەدەبىي ۋە تارىخىي ئەسەرلەر خاتىرىلەنگەن تىل بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ھەقىقەتەنمۇ ئەمەلىي قىممەت ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

«چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» ماۋزۇلۇق بۇ خاس ئەسەر تىلشۇناس ئۇستاز خەمىت تۆمۈر ئىككىمىز نەشر قىلدۇرغان «چاغاتاي تىلى» ناملىق كىتابتىن پايدىلىنىش ئاساسىدا يېزىلدى. 1986-يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان مەزكۇر «چاغاتاي تىلى» جۇڭگودا جۈمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن بۇيان، شۇ نام بىلەن نەشر قىلىنغان تۇنجى خاس ئەسەر بولۇپ، 1989-يىلى دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن ئۈچىنچى دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر خاس ئەسەر باھالىنىپ، مۇكاپاتلانغان.

شۇنداق، بىزمۇ ئۆز زامانىمىزدا، مەزكۇر تىلنى ئاشۇ ئەجنەبىي ئالىملار قۇيۇپ بەرگەن نام بويىچە، «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتىغان ۋە ئوقۇ-ئوقۇتۇش، تەتقىقات ئىشلىرىدا قوللانغاندۇق. بىراق، ئون يىللاپ ناياب ئۆمرىمىزنى سەرپ قىلىپ ئۆگىنىش ۋە قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بۇ تىلنىڭ يىلتىزى ئۇدۇل بېرىپ ئۇيغۇر قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى خاقانىيە تىلىغا تاقىلىدىغانلىقىنى، شۇڭا بۇ تىلنى سۆزلۈك مەنىسىدىن «موڭغۇل تىلى» دېگەن ئۇقۇملا چىقىپ تۇرىدىغان «چاغاتاي تىلى» دېگەن گەپ بىلەن ئاتاشنىڭ تولىمۇ بىمەنلىك ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتۇق. نەتىجىدە بۇ تونۇشمىزنى مول ماتېرىيال ئاساسلىرى بىلەن خەلقئالەم ئالدىدا ئىسپاتلاپ كۆرسەتكەندىن كېيىن، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئاتالغۇنى ئوتتۇرىغا قويدۇق.

ھەق ۋە ھەقىقەت دېگەن ھامان يېڭىپ چىقىدىغان گەپكەن. مانا ھازىرقى كۈندە، ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىيات ئىلمى ساھەسىدە مىننەتسىز ئەمگەك سىڭدۈرۈپ كېلىۋاتقان بىلىم ئادەملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئۆزلىرىنىڭ بۇ كلاسسىك تىلنى «چاغاتاينىڭ تىلى» دېمەيدىغان. بەلكى ئۇنى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دەپ، زامان چېكى ۋە مىللەت تەۋەلىكى جەھەتتىن ئېنىق ئۇقۇملۇق قىلىپ ئاتايدىغان بولدى. ئىگىلىشىمىزچە، بىزدىن كېيىن تۈركىيە ئالىملىرىمۇ بۇ تىلنى «چاغاتاي تىلى» دېمەي، «چاغاتاي تۈركچىسى» دەپ ئىشلىتىدىغان بولغانلىقى مەلۇم. بۇ ھالىمۇ بىزنىڭ جۇڭگو شارائىتىدا ئۇنى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئىشلىتىشىمىزنىڭ ھەقىقەت ئىش بولغانلىقىنى دەلىللەيدۇ، ئەلۋەتتە.

قوللىرىمىزدا «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» ناملىق بۇ ئەسەر ئۈچ بۆلۈمدىن تەركىب تاپتى. بىرىنچى بۆلۈمدە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ نېمىلىكى ھەققىدە ئومۇمىيەتلىك ساۋات بېرىلدى. ئىككىنچى

بۆلۈمدە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكىسى بايان قىلىندى. ئۈچىنچى بۆلۈمدە بولسا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان قوليازىلاردىن ئۆرنەك بېرىلدى.

بۇ ئەسەردە ئالدى بىلەن، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئۇيغۇر تىل- ئەدەبىياتى كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئاساسىي پەن ئوقۇغۇچىلىرى ۋە ماگىستىر ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتىلغان ئوقۇتۇش ئىشلىرى كۆزدە تۇتۇلدى. شۇڭا، ئاساسىي تىل قائىدىلىرىنى بايان قىلىش بىلەن تەتقىقات ئەمەلىيىتىدىكى رېئال مەسىلىلەرنى يورۇتۇپ بېرىشنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈشكە ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسىتىلدى.

ئاپتونىمىڭ قارشىچە، بۇ ئەسەردىن يەنە زۇرنالىستلار، مۇھەررىرلەر ۋە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى تەتقىقاتى ساھەسىدە ئەمگەك قىلىۋاتقان خادىملار، شۇنداقلا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بويىچە زۆرۈر بىلىملەرگە ساھىب بولۇشنى خاھلىغان بارلىق ئۇيغۇر تىلى ئاشنالىرىمۇ ئۆز ئىستىكى بويىچە، چەندىكىدەك بەھرە ئالالايدۇ.

دوكتور

ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانىي
2003- يىلى ئاۋغوست، بېيجىڭ.

ئەسەردە قوللىنىلغان قىسقارتىلمىلار

« تۈركىي تىللار دىۋانى »	ت ت د
« تارىخى ھەمدى » (قوليازما)	ت ھ
« تارىخى ئەمىيە »	ت ئە
« چاغاتاي تىلى » 1986-يىل، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى	چ ت
« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر » ، 1980-يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى	ئۆك ن
« بابۇرنامە » (قوليازما)	ب ن
« ئالتۇن يارۇق »	ئال
« قىسەسۇل ئەنبىيا »	ق ئە
« تەۋارىخى مۇستەقىيۇن » (قوليازما)	ت مۇ
« مۇھاكەمەتۇل-لۇغەتەين » (قوليازما)	م ل
« شەجەرەئى تەراكىمە » (قوليازما)	ش ت
« مەھبۇبۇل قۇلۇب » (قوليازما)	م قۇ
« قۇرئاندىن ئەمە پارە تەپسىرى »	ق ئە ت
« مۇقام تېكىستلىرى » 1986-يىل، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى	م ت
« چاھار دەرۋىش »	چ د ش
« قەدىمكى ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرى »	ق ئۇ ي
« تۇرپان تېكىستلىرى »	تۇر ت
« قۇجۇ تېكىستلىرى »	قۇ ت
« كاشغەر تۈركىيىسىدە بىتكەن خەتلەر »	ق ت خ

« مىڭ بىر كېچە »	م ك
« فەرھاد- شېرىن »	ف ش
« چاھار دىۋان »	چ د
« زەفەرنامە »	ز ن
قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى	ق ئۇ
چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى	چ ئۇ
ئەرەب- پارس تىلى	ئە پ

بىرىنچى بۆلۈم

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ئومۇمىي ساۋات

§1. ”چاغاتاي تىلى“ دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا

چاغاتاي تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن، XIV ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى بولۇپ خىزمەت قىلغان ئۇيغۇر تىلىنى كۆرسىتىدۇ. (قاراڭ: «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1990- يىللىق 2- سان، 155- بەت) خوش، ئۇ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنۇ، نېمە ئۈچۈن ”چاغاتاي تىلى“ دەپ ئاتىلىدۇ؟ بۇنىڭدا ئالىملارنىڭ مۇنداق بىر ئورتاق قارىشى بار، ئۇ بولسىمۇ، ئۆز زامانىسىدىكى چاغاتاي ئۇلۇسىدا ياشىغان تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ نامى ئادەتتە ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە ناملىرى بىلەن ئايرىم- ئايرىم ئاتالغاندىن باشقا، ”چاغاتاي خانىنىڭ پۇقرالىرى“ دېگەن مەنىدە ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، ”چاغاتايلىار“ (خۇددى ئوسمان ئىمپېرىيىسى زامانىدىكى تۈركلەر ”ئوسمانلىار“ دەپ ئاتالغىنىغا ئوخشاش) دەپمۇ ئاتالغان، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تىللىرىنى بولسا، ئەرەب- پارس تىللىرىغا قارشى ھالدا ”تۈركىي تىل“، ”چاغاتاي تۈركچىسى“، ”چاغاتاي تىلى“ دەپ ئاتاشقان. ئىلىم ئەھلىلىرى كېيىنچە ئاشۇ ”چاغاتاي تىلى“ دېگەن ئورتاق ئاتالغۇنى ئىشلىتىشنى كۆپرەك ئادەت قىلغان، دېگەندىن ئىبارەت.

بىزدىكى چاغاتاي تىلى ئۈستىدىكى سىستېمىلىق تەتقىقات 80- يىللاردىن ئېتىبارەن باشلاندى. ئون نەچچە يىلنىڭ مابەينىدە بۇ تىلنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيىتىنى بىر قەدەر ئەتراپلىق ۋە ئىلمىي ھالدا شەرھلەپ كۆرسەتكەن

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان «چاغاتاي تىلى» قاتارلىق خاس يىرىك ئەسەرلەردىن باشقا، چاغاتاي تىلىنىڭ ھەرقايسى تەركىبلىرىنى بىر قەدەر ئىنچىكە تەسۋىرلەپ كۆرسىتىپ، تىل ئەھلىنىڭ قايىللىقى ۋە ياخشى باھاسغا ئېرىشكەن نوپۇزلۇق ئىلمىي ماقالىلەرمۇ مەيدانغا كەلدى. ئالىي مەكتەپلەردە مەخسۇس چاغاتاي تىلى دەرسى تەسىس قىلىنغاندىن باشقا، خاس چاغاتاي تىلى بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بارىدىغان ئاسپىرانتلار قوبۇل قىلىنىپ تەربىيەلەندى (مەسىلەن، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتۇتىدا). دېمەك، چاغاتاي تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى تەدرىجىي روناق تېپىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي تەتقىقاتى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشماقتا.

بىراق، كۆز يۇمغىلى بولمايدىغان بىر رېئاللىق شۇكى، چاغاتاي تىلى ئۈستىدىكى تەتقىقات چوڭقۇرلاشقانسېرى، زىيالىيلار ئاممىسىنىڭ بۇ تىلنىڭ ماھىيىتىگە بولغان چۈشەنچىسى كۈندىن-كۈنگە ئايدىڭلاشقانسېرى، كىشىلەرنىڭ «چاغاتاي تىلى» دېگەن ئاتالغۇ، جۈملىدىن مەزكۇر ئاتالغۇغا مۇناسىپ قىلىپ قوللىنىلىۋاتقان «چاغاتاي ئەدەبىياتى»، «چاغاتاي يېزىقى» دېگەن ئاتالغۇلارنىڭ ئاشۇ يېتى قوللىنىلىشىغا بولغان نا قايىللىق تۇيغۇسى بارغانسېرى كۈچەيمەكتە. مەسىلەن، پروفېسسور تۇردى ئەخمەت ئەپەندىم ئۆزىنىڭ مۇشۇ تىلغا بېغىشلاپ تۈزگەن كونسېپكىگە «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەپ ماۋزۇ قويسا، يازغۇچى زوردۇن سابىر ئۆزىنىڭ «ياۋروپاغا سەپەر» ناملىق ئەسىرىدە «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دېگەن بۇ ئاتالمنى بىز توغرا قوللانمىغان ئوخشاشمىز « دەپ ئەپسۇسلۇق بىلدۈرىدۇ («تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1988- يىللىق 5- سان، 97- بېتىگە قاراڭ). ئاتاقلىق تىلشۇناس ئامىنە غايپيار خانىمۇ قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنىستىتۇتىدا قىلغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئازادلىقتىن بۇيانقى ئۇيغۇر تىل- يېزىقى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى

هەققىدە» ماۋزۇلۇق نۇتقىدا، «چاغاتاي يېزىقى» دەپ ئاتاشقا رايى بارماي، «چاغاتاي ئەدەبىياتىدا قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىقى» دەيدۇ («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1991- يىللىق 6- سان، 22- بېتىگە قاراڭ). مانا بۇ-پاكت!

ئۇنداق بولسا، زادى نېمە ئۈچۈن «چاغاتاي تىلى»، «چاغاتاي ئەدەبىياتى»، «چاغاتاي يېزىقى» دېيىش كىشىلەرنىڭ كالىسىدىن ئۆتمەيدۇ؟ بۇنىڭدىكى مەسىلىنىڭ نېگىزى «چاغاتاي تىلى» دېگەن بۇ ئاتالغۇدا مەزكۇر تىلنىڭ ئىگىلىرىنىڭ نامى ئەمەس، بەلكى ئۆز زامانىسىدا بۇ تىلنىڭ ئىگىلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىر موڭغۇل زاتىنىڭ نامى گەۋدىلىنىپ تۇرغانلىقىدا ۋە شۇ تۈپەيلىدىن، بۇ ئاتالغۇنىڭ ئەزەلدىن تارتىپلا ئىزاھلاشقا موھتاج بىر تومئاق ئاتالغۇ بولۇپ كەلگەنلىكىدە. دۇرۇس، «چاغاتاي تىلى» دېگەن بۇ ئاتالغۇ تارىختا ئالىملار تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان، ئىلىم ئەھلى ئارىسىدا شۇ بويىچە قوللىنىش بىر قەدەر ئومۇملاشقان. بىراق ئۇ خۇدا قويۇپ قويغان نام ئەمەس، شۇنداقلا تارىختىن بۇيان ھېچكىم ئۇنى ئۆزگەرتىشكە جۈرئەت قىلالىمىغان ئاتالغۇمۇ ئەمەس. ئالايلىق، سابىق سوۋېت تۈركولوگى ئا. م. شېرباك ئۆزىنىڭ مەزكۇر تىلنىڭ گرامماتىكىسىغا بېغىشلاپ يازغان بىر يېرىك ئەسىرىنى «قەدىمكى ئۆزبېك تىلىنىڭ گرامماتىكىسى» دەپ ئاتىغان (شۇ ناملىق ئەسەرنىڭ رۇسچە، 1962- يىللىق لېنىنگراد نەشرىگە قاراڭ). چاغاتاي تىلىنى تارىختا ئۆزبېكلەرمۇ قوللانغان، ئۆزبېكلەر ئۈچۈن ئۇ ھەقىقەتەنمۇ قەدىمكى تىل بولىدۇ. شۇڭا ئۇلار چاغاتاي تىلىنى «ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى» دەپ ئاتاشقا مۇناسىپ ھالدا، «قەدىمكى ئۆزبېك تىلى» دەپ ئاتىسىمۇ بولىدۇ. بىراق، چاغاتاي تىلى، تېگى- تەكىدىن ئېيتقاندا ئۆزبېك تىلى ئەمەس. بۇ ھەقتە جاھان تۈركولوگىلىرى ئارىسىدا يۈكسەك شۆھرەتكە ئىگە ئالىم شەمسىدىن سامى ئۆزىنىڭ يۇقىرى ئىناۋەتلىك ئەسىرى

«قامۇسۇل ئەئلام» دا: " قەدىمكى ئۇيغۇرلار مەدەنىيەتتە ئەڭ ئالغا كەتكەن خەلق بولۇپ، بۇلارنىڭ تىلى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئەدەبىي تىل ئىدى. چاغاتاي خان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، «چاغاتاي تىلى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان" دېگەن («قامۇسۇل ئەئلام» نىڭ 3- توم، 1876- بېتىگە قاراڭ). مانا بۇ- چاغاتاي تىلىنىڭ مىللەت تەۋەلىكى يەنى قايسى مىللەتنىڭ تىلى ئىكەنلىكى توغرىسىدا بېرىلگەن ئەڭ ئېنىق ۋە ئەڭ لىلاھ نەبىر. دېمەك، چاغاتاي تىلىنىڭ كۈنكەپت مىللەت تەۋەلىكى ئەزەلدىن ئېنىق بولۇپ، ئۇ- ئۇيغۇر تىلىدۇر! ھالبۇكى، كىشىلەرنىڭ "چاغاتاي تىلى" دېگەن بۇ ئاتالغۇنى ئاتالغۇنىڭ ئۆزىدىلا مەزكۇر تىلنىڭ ئىگىسىنىڭ نامى گەۋدىلىنىپ تۇرىدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىش تەلپى، ئەمەلىيەتتە، يوللۇق تەلەپ ئىكەنلىكى ئۆز- ئۆزىدىلا مەلۇم.

مەن ئون نەچچە يىلنىڭ مابەينىدە، مۇشۇ تىل بويىچە ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان ئاڭلىق جاپاكەشلەرنىڭ بىرى بولۇش سالاھىيىتىم بىلەن، ئۆز ئىمكانىيىتىمچە ئىزدىنىش ۋە مۇلاھىزە قىلىش ئارقىلىق، "چاغاتاي تىلى" دېگەن بۇ ئاتالغۇنى مۇۋاپىق ئىسلاھ قىلىپ قوللىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدىم. بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشلىرىمنى ۋە يەكۈن خاراكتېرلىك كۆز قارىشىمنى بارلىق تىل ئەھلى ۋە كەسپداش ئۇستازلارنىڭ مۇھاكىمىسىگە قويماقچىمەن:

بىرىنچى، "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇنىڭ مەزكۇر تىلنىڭ ھەقىقىي ئىگىسى چۈشۈرۈپ قويۇلغان ناپاب ئاتالغۇ ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەنكىمىز، ئۇنى ھازىرقىدەك بىر تاغار گەپ بىلەن ئىزاھلاشقا توغرا كېلىدىغان ھالىتىدىن، تۇرقىدىلا ھەممە ئادەمگە چۈشىنىشلىك ئاتالغۇ قىلىپ ئۆزگەرتىشىمىز لازىم.

ئىككىنچى، بىزدىكى كۆپ سانلىق تىلچىلار ۋە ئۇستازلار بۇ

چاغقىچە "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇنى "يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى" دەپ ئىزاھلاپ كەلگەن. مەنمۇ ماقالىلىرىمدە شۇ چۈشەنچىنى ياقلاپ كەلگەندىم. بىراق، ياخشىراق مۇلاھىزە قىلساق، "يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى" دېگەن ئاتالغۇنىڭ "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇغا بەدەل بولالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. چۈنكى، "يېقىنقى زامان" دېگەن سۆز، ئادەتتە، XVII ئەسىرنىڭ مابەينىسى كۆرسىتىدۇ. تارىخ ۋە دەۋر چۈشەنچىسى بويىچە ئېيتقاندا، XIV-XV ئەسىرلەر ئادەتتە "ئوتتۇرا ئەسىر" دېيىلىدۇ. دېمەك، "يېقىنقى زامان" دېگەن سۆز ھەرقانچە قىلىپمۇ چاغاتاي تىلى شەكىللىنىپ ئىشلىتىلىشكە باشلىغان "XIV ئەسىر" نى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. شۇڭا، "چاغاتاي تىلى" نى "يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى" دېيىش توغرا ئەمەس.

ئۈچىنچى، ئالىم شەمسىددىن سامىنىڭ "چاغاتاي خان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ 'چاغاتاي تىلى' دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان" دېگەن سۆزىنىڭ ئۆزىدىنلا چىقىپ تۇرۇپتۇكى، "چاغاتاي" دېگەن سۆز، ئەمەلىيەتتە، "ۋاقىت، زامان" يەنى، "چاغاتاي خانلار زامانى" نى بىلدۈرىدىغان خاس ئاتالغۇ. شۇڭا "چاغاتاي تىلى" نى مەيلى قانداق نام بىلەن ئاتىمايلى "چاغاتاي" دېگەن سۆزنى چىقىرىۋېتىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، چاغاتاي تىلىنىڭ زامان چېكىنى ئىپادىلەشتە "چاغاتاي" دېگەن سۆزدىن باشقا مۇۋاپىق ئاتالغۇ يوق.

تۆتىنچى، "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتالغان تىلنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى شەمسىددىن سامىمۇ، ئۇندىن باشقا تۈركولوگىلارمۇ قەيت قىلغان. بىزمۇ ئون نەچچە يىلدىن بۇيانقى ئىزچىل ئىزدىنىشلار ئارقىلىق ئۇنىڭ (چاغاتاي تىلىنىڭ) XIV ئەسىردە، توساتتىن ئاسماندىن چۈشكەندەكلا پەيدا بولۇپ

قالغان تىل ئەمەس، بەلكى يىلتىزى VI ئەسىرلەردىكى ئورخۇن تاش ئابدلىرىدە شەرھەلەنگەن، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدە ۋايىغا يەتكەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ چىققۇق. (قاراڭ: «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى»، 3-قىسىم، 208-بەت، 1990-يىل مىللەتلەر نەشرىياتى) شۇڭا مۇشۇ پاكىتلار ئاساسدا، «چاغاتاي تىلى» دېگەن ئاتالغۇدىكى «چاغاتاي» دېگەن سۆزنى ئەينەن ساقلاپ قېلىپ، «تىلى» دېگەن سۆزنىڭ ئالدىغا ئۇنىڭ ئەسلىدىنلا بولۇشقا تېگىشلىك ئېنىقلىغۇچىسى (تىل ئىگىسى) «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنى قوشۇپ «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتاش ئەڭ مۇۋاپىق.

مېنىڭچە، «چاغاتاي تىلى» دېگەن ئاتالغۇنى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» قىلىپ ئىشلىتىشنىڭ كەم دېگەندىمۇ تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرلۈك ئەھمىيىتى بار:

بىرىنچى، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئاتالغۇ «چاغاتاي تىلى» دېگەن سۆزدىن چۈشىنىشلىك. چۈنكى، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزىدىنلا بۇ تىلنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ. سۆز قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، ئۇنىڭدىن ئەمدى ھەرگىزمۇ «چاغاتاي خانلار تىلى»، «موڭغۇل تىلى» دېگەن ئۇقۇم يورۇتۇلۇپ قالمايدۇ.

ئىككىنچى، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئاتالغۇ «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «يېقىنقى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى» دېگەنلەردىن ئىخچام بولۇشتىن سىرت، ئېنىق بولغان دەۋر ئۇقۇمىغا ئىگە. «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئاتالغۇ ئەمدى «چاغاتاي خانلار زامانىدىن باشلاپ ئىشلىتىلگەن ئۇيغۇر تىلى» دېگەن بولىدۇ دەپ چۈشەندۈرۈلسە، ھېچكىمگە غەلەتتە تۈيۈلمايدۇ، چۈشىنىكسىزلىك ھېس قىلىنمايدۇ. چۈنكى «چاغاتاي خانلار دەۋرى» دېگەن سۆز «يېقىنقى زامان»، «يېقىنقى قەدىمكى زامان» دېگەنلەرگە قارىغاندا، ئېنىق بولغان زامان

چېكىگە ئىگە. ئۇنى ئەقەللىي تارىخ ساۋاتى بار كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بىلىدۇ. ئۈچىنچى، "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دېسەك، تىل ئەھلىلىرى ئەزەلدىن ئاتاپ ئادەتلىنىپ قالغان "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇمۇ يوقىلىپ كەتمىگەن بولىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئىپتىقاندا، بىز "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دېگەن ئاتالغۇ ئارقىلىق ئەجدادلارغىمۇ يۈز كېلەلەيمىز. چۈنكى، بىز بۇ ئاتالغۇدا، ئۇلار ھەمىشە كۆڭلىدە ساناپ كەلگەن "ئۇيغۇر" دېگەن نامنى زاھىر قىلىپ ئۆز جايىغا قويۇپ قويدۇق، خالاس.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان بۈيۈك مۇتەپەككۈرى كۇڭزى: "نام ئورۇنلۇق، گەپ يوللۇق بولسۇن" دېگەن. ئادەتتە كۇڭزىچىلار بۇ سۆزگە "نام ئورۇنلۇق بولغاندا، ئاندىن سۆز يوللۇق بولىدۇ، گەپ ئاقىدۇ" دەپ يېشىم بېرىدۇ. بۇ ھەقىقەتەنمۇ شۇنداق. مەيلى قانداق شەيئى بولمىسۇن، بىز ئەگەر ئۇنى توغرا، ئورۇنلۇق سۆز بىلەن ئاتىماي تۇرۇپ، ئۇنىڭغا بىر تالاي سۆز بىلەن ئىزاھ بەرسەكمۇ، بەربىر نام ئورۇنلۇق بولمىغاچقا، بىزنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىمىزنىڭ قايىل قىلىش كۈچى بولمايدۇ، گېپىمىز ئاخىرقى ھېسابتا ئاقمايدۇ.

قىسقىسى، "چاغاتاي تىلى" دېگەن سۆزنىڭ ئاشۇنداق كەمتۈك، تازا ئورۇنلۇق بولمىغان بىر ئاتالغۇ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغانىكەنمىز، ئۇنى ئۆزگەرتىپ "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" قىلىپ قوللانماق، تازا جايدا ئىش قىلغان بولىمىز.

بۇ تەكلىپ ئەگەر كەڭ تىل ئەھلى ۋە بارلىق ئۇستازلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنسا، "چاغاتاي ئەدەبىياتى"، "چاغاتاي يېزىقى" دېگەن ئاتالغۇلارمۇ "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دېگەن ئاتالغۇغا مۇناسىپ ھالدا، "چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى" ۋە "چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى" دېگەن ئاتالغۇلارغا ئۆزگەرتىلىدۇ. روشەنكى، بۇمۇ بىر ئۇتۇق، ئەلۋەتتە.

28. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئاساسدا شەكىللەنگەنلىكى توغرىسىدا

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى 14- ئەسىردىن تارتىپ 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى بولۇپ خىزمەت قىلغان. بۇ تىلنى بۇرۇنقى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىر دەۋردىكى باشقا تۈركىي ئەدەبىي تىللاردىن ئېنىق پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، خەلقئارادا "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتاش بىر قەدەر ئومۇملاشقان. بۇ تىلنىڭ "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتىلىپ قېلىشىغا نىسبەتەن، چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەن كېيىنكى ئەۋلادلىرى تەشكىل قىلغان فېئودال خانلىقلار بۇ تىلنى ھۆكۈمەت تىلى قىلىپ قوللانغانلىقى ئۈچۈن، شۇنداق ئاتالغان دېگەن قاراش ئومۇمىيىراق.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆز تەركىبىگە ئەرەب، پارس تىللىرىدىن نۇرغۇنلىغان سۆز- ئىبارىلەر ۋە بىرمۇنچە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. دەرۋەقە، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئەرەب ۋە پارس تىلى ئامىللىرىنىڭ كۆپلەپ كىرىشى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر، جۈملىدىن، ئۇيغۇر خەلقى ياشىغان رايونلارغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ ئاساسەن ئەرەب- پارس تىللىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلغانلىقى، ئەرەب- پارس تىلىدا ئوقۇغان ۋە بۇ تىلنى مۇكەممەل ئىگىلىگەن زىيالىيلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى تولدۇرغان ئەرەب ياكى پارس تىلىدا يېزىش مودا بولۇپ قېلىشتەك ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىگە ئائىت يېڭى ئۇقۇملار

ئەرەبچە ياكى پارىچە ئاتىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئەدەبىي تىلدا ئەسلىدىن بار بولغان سۆز- ئاتالغۇلارمۇ ئەرەبچە- پارىچە سۆز- ئاتالغۇلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇلغان ياكى پاراللېل قوللىنىلغان. شۇنداقلا، ئەرەب ياكى پارىس تىلىغا تەقلىد قىلىنغان جۈملە شەكىللىرىمۇ تەدرىجىي كۆپەيگەن. ھەتتا، ئۆز دەۋرىدىكى "تۈركىي تىل بىلەن شېئىر يازغىلى بولمايدۇ" دەيدىغان خاتا پىكىر ئېقىمىغا قارشى قەتئىي كۈرەش قىلغان ۋە تۈركىي تىل بىلەن جاھانئومۇم ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئۇنى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرغان لۇتفىي، سەككاكى، نەۋائىي قاتارلىق ئۇلۇغ ئەدىبلەرمۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە ئەرەبچە- پارىچە ئامىللارنى كۆپلەپ قوللىنىشتىن خالىي بولالمىغان. شۇڭلاشقا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىشى ۋە تەتقىقاتىدا، ئۇنىڭ لېكسىكا تەركىبىنى تەشكىل قىلغان ئەرەبچە- پارىچە ئامىللارغا ئەھمىيەت بېرىش زۆرۈر، ئەلۋەتتە.

ئەمما، بىز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئۈستىدە ئىزدەنگىنىمىزدە، بۇ تىلنىڭ مەيلى فونېتىكا جەھەتتىن، لېكسىكا جەھەتتىن ياكى گرامماتىكا جەھەتتىن بولسۇن ئوخشاشلا قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ مۇھىم تەرەپكە ھەرگىز سەل قارىماسلىقىمىز لازىم.

فونېتىكا جەھەتتە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىن قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلىنىپ شەكىللەنگەنلىكىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپلەردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

1. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېلىپبەسىدە "ص، ض، ط، ظ، ث، ذ" قاتارلىق ھەرپلەر بار. بۇ ھەرپلەرنىڭ ھەر بىرى ئەرەب تىلىدا ئۆز ئالدىغا مۇئەييەن تىل تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان مۇستەقىل فونېمىلار بولسىمۇ، ئۇلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلىدا قەدىمدىن تارتىپ بار بولغان مۇناسىۋەتلىك تىل تاۋۇشلىرى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن، ئەرەب تىلىدا مۇستەقىل فونېما بولغان "ض، ظ، ذ" دېگەن ئۈچ فونېما قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى "ز" فونېمىسى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا باشتىن-ئاخىر "ز" فونېمىسىنىڭ ۋارىيانتى بولۇپ خىزمەت قىلغان. خۇددى شۇنىڭدەك "ط" ھەرپىمۇ ئەسلىدىكى فونېمىلىق خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ت" فونېمىسىنىڭ ۋارىيانتى بولۇپ قالغان. "ص، ث" ھەرپلىرى بولسا "س" فونېمىسىنىڭ ۋارىيانتلىرى بولۇپ قالغان. دېمەك، ئۆز زامانىسىدا، ئەڭ مۆتىۋەر تىل ھېسابلانغان ئەرەب تىلىدىكى ئاشۇنچىۋالا فونېمىلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغان چاغدا، ئۆزلىرىنىڭ فونېمىلىق خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ، ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلىدىن بار بولغان فونېمىلارنىڭ ۋارىيانتلىرىغا ئايلىنىپ قېلىشنىڭ ئۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنى ئۆزىگە يىمىرىلمەس ئۇل قىلغانلىقىنى دەلىللەپ تۇرۇپتۇ.

2. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، بىر بوغۇملۇق ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر تەركىبىدىكى "ئا"، "ئە" تاۋۇشلىرى قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىن كېيىن، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، "ئې"، "ئى" تاۋۇشلىرىغا ئۆزگەرمەيدۇ. مەسىلەن:

bähari bisyar yaxshi bolur, qalin lalä wä güllär achilur.

« بابۇرنامە » دىن.

barchälär bihush boldilär, yärdin ot chiqti, barchäsini köydürdi. « قىسەسۇل ئەنبىيا », 64-بەت.

"ئا"، "ئە" تاۋۇشلىرىنىڭ "ئې"، "ئى" لەرگە ئۆزگەرمەسلىكى دەل

قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ئىدى.

biliglig är öldi, ati ölmädi,
biligsiz tirig ärkän ati ölük.

« ئەتەتۈلەھە قايىق »، 20- بەت .

3. قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدا كەلگەن “چ” تاۋۇشى ئەگەر “ئش // ئۇش” بوغۇملىرىنىڭ ئالدىدا كەلسە، “ت” بولىدۇ، ئەگەر “ئاچ” بوغۇمىنىڭ ئالدىدا كەلسە، “س” بولىدۇ.

مەسلەن:

oshul oghulnung önglügi chiraği kök ärdi, aghzi atäsh qizil ärdi, közläri al, sachlari qashlari qara ärdilär ärdi.

بۇ ئوغۇلنىڭ ئۆڭ- چىرايى كۆك ئىدى، ئاغزى چوغدەك قىزىل، كۆزلىرى ھال، چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى. « ئوغۇزنامە »، 25- بەت .

känä künlärdä bir kün oghuz qaghan bir yärdä tängrini yalbarghuda ärdi. qarangghuluq kälidi. köktün bir kök yaruq tüshti.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئوغۇز خاقان بىر يەردە تەڭرىگە سېغىنىۋاتقىنىدا، ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك يورۇق چۈشتى. « ئوغۇزنامە »، 28- بەت .

biliglig biligsiz qachan täng bolur,

biliglig tishi är, jahil är tishi.

بىلىملىك بىلەن بىلىمسىز ھېچقاچان تەڭ بولالمايدۇ.

بىلىملىك چىشى (ئايال) گويا ئەر، نادان ئەر گويا ئايالدىر.

« ئەتەتۈلەھە قايىق »، 18- بەت .

قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىل فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئەينەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

yüzüngni ghäyridin asrap kün aldın äbr tutqandäk,
saching ärmäs, yüzüng ätrafi üzrâ dudi ahimdur.

خۇددى كۈنى بولۇت توسۇپ تۇرغاندەك، يۈزۈڭنى يات كۆزلەردىن ئاسراپ تۇرغان نەرسە، سېنىڭ چېچىڭ ئەمەس، بەلكى مېنىڭ ئاھىمىنىڭ تۇتۇنلىرىدۇر.

«ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، 508-بەت.

tüshtä körsäm shum räqibi bästani,

oyghanurmän turfä chüchüp dilbärim.

چۈشۈمدە پەس رەقىبەلەرنى كۆرسەم، بۆلەكچىلا چۆچۈپ ئويغىنىپ كېتىمەن، دىلىرىم. «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، 486-بەت.

padishah ärkani däwlät bilän özläri chiqip, bu halni körüp, häyrät ilgini tääjjub dändanida tishläp ordugha täklif qilip alip kätti.

پادىشاھ ئۆزى دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن بىللە چىقىپ، بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، ھەيرەت قولىنى تەئەججۇب چىشىلىرى بىلەن چىشىلىدى (قاتتىق ھەيران بولدى)، ئاندىن ئۇنى تەكلىپ بىلەن ئوردىغا ئېلىپ كەتتى.

مۆجىزىي «مۇزىكانتلار تارىخى»، قوليازما، 9-بەت.

4. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، تەۋەلىك ||| شەخس بىلەن تۈرلەنگەن ئىسىم ۋە ئىسىم ئورنىدىكى ئالماشلار يەنە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەندە، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولۇپ، تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر "ن" تاۋۇشى پەيدا بولۇپ قالىدۇ. مەسلەن:

anung bashında atäshlugh bir yaruqlugh bir mängi bar ärdi.

ئۇنىڭ پىشانىسىدە چوغدەك پارقراق بىر مېڭى بار ئىدى .

« ئوغۇزنامە »، 28-بەت .

nägü qolsa bärgil bularqa tükäl
bularning tilindin özüng satghin al

ئۇلار نېمىنى تىلىسە بەرگىن سەن تۈگەل،

ئۇلارنىڭ تىلىدىن ئۆزىن سېتىۋال .

« قۇتادغۇ بىلىك »، 908-بەت .

قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىل فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك
چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردىمۇ ناھايىتى كەڭ ئۇچرايدۇ . مەسلەن :

jan barinchä qilmaghay lutfi fighan bidadidin,

dadkim, bärsun, qilur chün jäbr sultanim mening.

لۇتفىي ئىلاجىكى بار زۇلۇمدىن پىغان چەكەيدۇ، بىراق، مېنىڭ سۇلتانىم

زادى نېمە ئۈچۈن مۇنچىۋالا جەبىر سالىدۇ، دەپ شىكايەت قىلىدۇ .

« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 242-بەت .

āqibätulomur bu iki däryayi läshkäri xun
ashamlarning aralarinda bir mänzildin ziyadä musafät
qalmadi.

نەتىجىدە بۇ ئىككى تەرەپتىن سەلدەك كېلىۋاتقان قان تۆكەر
لەشكەرلەرنىڭ ئارىسىدا بىر مەنزىلچىلىكلا ئارىلىق قالدى . « تارىخى
ئەمىنيە » دىن .

لېكسىكا جەھەتتە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا جەھەتتە ئەرەب- پارىس تىللىرىدىن
نۇرغۇنلىغان سۆزلەرنى قوبۇل قىلغانلىقى بىر ئەمەلىيەت . خۇسۇسەن، چاغاتاي
ئۇيغۇر تىلىنىڭ راسا ۋايىغا يەتكەن دەۋرى- نەۋائىي دەۋرىدىكى ئەسەرلەرگە

قارايدىغان بولساق، ئەرەبچە - پارىچە سۆزلەملەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا تەركىبىنى بەكلا قاپلاپ كەتكەنلىكىنى كۆرىمىز. ئالايلىق:

boldi māni ölmäkimä säwda bais,
säwdaghä häwayi jami sähba bais.
sähbaghä daghi jami musäffa bais,
bu barighä ol dilbäri tärsa bais.

« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر », 308-بەت.

wä bu sözning tänäwwui tääqquldin näri wä täsäwwurdin tashqaridur. ägär mubalighäsiz ijmal yüzidin qäläm sürülsä wä ixtisar janibidin räqäm urulsa, yätmiş iki näw'i bilä täqsim taparida xud hich söz yoqturki, yätmiş iki firqä kälamgha dälalät qilghay. amma, olchä täfsilidur oldurkim, rub'i mäskunning yättä iqlimidin här iqlimdä nächä käshwär bar wä här käshwärdä nächä shähr wä qäsäbä wä kánt wä här däshtdä nächä xäyl sähranäshin ulus wä här taghda nächä täwayif bar. här jämäät älfazi özgälärdin wä här guruh ibaräti yanalardin mutäghäyyir wä bir nächä xususiyät bilä mutämäyyizdurki özgälärdä yoqtur.

نەۋائىي: « مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين » دىن.

بۇ ئىككى مىسالدىكى ئالدىنقى 21 سۆزلەمدىن تەركىب تاپقان قوش قاپىيىلىك رۇبائىدا پەقەت ئالتە ئۇيغۇرچە سۆز ئىشلىتىلگەن، كېيىنكى 88 سۆزلەمدىن تەركىب تاپقان بىر ئابزاستا بولسا، ئاران 21 ئۇيغۇرچە سۆز ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭدىن بىز نەۋائىي دەۋرىدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەردە - مەيلى

ئۇ نەزمى ئەسەر بولسۇن، ياكى نەسرى ئەسەر بولسۇن، ئەرەبچە- پارىچە سۆزلەرنىڭ قانچىلىك كۆپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى بايقاپ ئاللايمىز.

بىراق، بىز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى لېكسىكا جەھەتتىن تەتقىق قىلغان ۋاقىتىمىزدا، پۈتكۈل چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىنى ئومۇمىي جەھەتتىن تولۇق ئېتىبارغا ئالغان ئاساستا ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشىمىز ۋە شۇ ئاساستا خۇلاسە چىقىرىشىمىز لازىم. ئالايلىق، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە نادىر ئەسەرلەردىن بۇرھانىدىن ئوغلى ناسىرىددىن رابغۇزنىڭ «قىسەسۇل ئەنبىيا» سىنى ئوقۇيدىغان بولساق، ئۇنىڭدا «قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس» تىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن كۆچۈرمە گەپلەر ۋە قىسمەن ئەرەبچە- پارىچە سۆزلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا مەنسۇپ سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ سانى تەشكىل قىلىدىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. مەسلەن:

(suläyman) bir kün xudayitälalghä munajat qilip: xudaya xudawända wujudumdin bir nimärsä bärsäng didilär. andin xatuni bilqisning boyida hamilä boldi. waqti saäti yätip bir nimärsä tughdi. anda nä bash wä nä ayagh wä nä qulaq hich nimärsä mä'lum ämäs ärdi.goyaki bir sänachghä oxshaydur, ärkäk wä qiz ikänliki häm mä'lum ämäs.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، 49 سۆزلەمدىن تەركىب تاپقان بۇ بىر ئابزاستا، پەقەت 12 دانە ئەرەبچە- پارىچە سۆز ئىشلىتىلگەن، خالاس.

ئاندىن، نەۋائىدىن سەل بۇرۇنراق ياشاپ، ئىجاد قىلىپ ئۆتكەن نامايەندىلەردىن ئاتايى، سەككەكى، لۇتقىي قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىگە قارايدىغان بولساق، بۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر

تېلىدىكى، ئاسىغ (پايدا)، ئىلىك (قول)، بىلىگ (بىلىم)، ئاجۇن ياكى ئارۇن (دۇنيا)، ئۇجماق (جەننەت)، قامۇغ (بارلىق، ھەممە)، ئۆكسۈك (كەمچىل)، ئۆكۈش (جىق، كۆپ)، ئارىغ (ساپ، تازا)، تاپۇن (خىزمەت، ئىش)، باسا (ئاندىن كېيىن)، سۇچۇك (چۇچۇك)، ئايماق (ئېيتماق)، ئىزى (ئىگەم، خۇدا)، يازى (چۆل، دالا)، يازۇق (گۇناھ)، بىتىك (خەت)، ئىگ (ئاغرىق، كېسەل)، قولماق (سورىماق)، ئەسرىۈ (ناھايىتى، بەك)، ياۋۇق (يېقىن)، ئۇلۇس (خەلق)، تامۇغ (دوزاخ) قاتارلىق سۆزلەرنىڭ خېلى ئىزچىل ئىشلىتىلگەنلىكىنى بايقايمىز.

ئەمدى، نەۋائىي دەۋرىدىن خېلى بىر مەزگىلدىن كېيىن، خۇسۇسەن، 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدىن باشلاپ مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەرنى كۆرىدىغان بولساق، بۇ ئەسەرلەرنىڭ لېكسىكا تەركىبى بىلەن نەۋائىي دەۋرىدىكى ئەسەرلەرنىڭ لېكسىكا تەركىبىدە ئاسمان-زېمىن پەرق بارلىقىنى، يەنى، بۇ ئەسەرلەرنىڭ لېكسىكىسىدا، ئەرەبچە-پارسچە سۆزلەرنىڭ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئازىيىپ، ساپ ئۇيغۇر تىلى ئامىللىرىنىڭ ھەسسىلەپ كۆپەيگەنلىكىنى، ئەسەر تىلىنىڭ خەلقنىڭ جانلىق تىلىغا، ھەتتا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا خېلىلا يېقىنلاشقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز. مەسىلەن:

sultan (abdurrāshidxan) mǎzkur rāwīshlārīchā bir xārabā öygä qonuchi sūrätidä bolup, äkräm nam bir mährämi bilän kirdi. ol öy Mähmud atliq bir otanchining öyi ärdi, bu mälikä (amannisa xānim) shul Mähmudning ajizäsi ärdi. sultan qaraydurki, bu öyning burjäkidä bir tänbur bar ärdi. sultan mahmuddin sordiki, tänburni chälip bārgäy. ol aydiki, män tänbur

chalışhni bilmäsmän, ushbu qizimiz manga tänbur alip baring döp xäfa qilip aldurdi, qizim chalidur döp ärdi, sultan: qizingiz chalip bärsun dedi. Mähmud qizigha ämri qildi. qiz tänburni kältürüp pänjigah muqamighä andagh chaldikim, sultan häyran qaldi.

مۆجىزىي: «مۇزىكانتلار تارىخى»، قولىيازما، 35- بەت.

بىز مانا بۇ ئەمەلىي پاكىتلاردىن كېيىن، دەسلەپكى قەدەمدە مۇنداق خۇلاسگە كېلىشىمىز مۇمكىن:

بىرىنچىدىن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى دەل قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى بولۇپ، پۈتكۈل چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ئاز-تولا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسەن ئۆز پېتىنى ساقلاپ قالغان. مەسلەن:

ئاتا، ئانا، ئىنى (ئۇكا)، باش، كۆز، كىرىك، قاپاق، بۇرۇن، قۇلاق، يۈز (بەت)، چاچ، چىش، ساقال، تۈك، تىل، يۈرەك، سۆز، ئايغ، ئىلىك (قول)، ئەت (گۆش)، ياغاچ، سۇ، تاغ، تاش، تۆمۈر، ئالتۇن، كۈمۈش، سوغۇق، ئىسسىق، يەل، قاتتىق، يۇمشاق، ئەركەك، ئوغۇل، قىز، ئاش (تاماق)، ئات، ئۇي (كالا)، قوي، پاقلان، قوزا، توشقان، بۆرى، ئارسلان، ئاي، كۈن، يۇلتۇز، ياز، قار، يامغۇر، مۇز، ئاق، قارا، قىزىل، سېرىق، يېشىل، قىش، قۇش، دېغىز، ... قاتارلىقلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ قوللىنىلغان.

ئىككىنچىدىن، نەۋائىي دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭ ئالدى-كەينىدىكى بىر مەزگىل چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدە، ئەرەبچە-پارسچە سۆزلەر نىسبەتەن كۆپىيىپ كەتكەن بولسىمۇ، مەزكۇر ئەرەب-پارسچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ھامان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئوخشاش مەزمۇندىكى سۆزلەر بىلەن پاراللېل قوللىنىلغان. مەسلەن، چاچ (ساچ) بىلەن زۇلق،

ئالتۇن بىلەن زەر، كۈمۈش بىلەن سىم، تاش بىلەن ھەجەر، تاغ بىلەن جەبەل، چەرىك بىلەن نەۋكەر، ئاي بىلەن قەمەر، كۈن بىلەن شەمس، يۇلتۇز بىلەن نەجم، قىزىل بىلەن ئەھمەر، كۆز بىلەن چەشمە، كىرىك بىلەن خەدەنگ، قورا بىلەن كەنت، مەكتۇب بىلەن بىتىك، تىل بىلەن لەفز، قۇت بىلەن بەخت، ئەت بىلەن گۆش، يۈرەك بىلەن دىل، ئەركەك بىلەن مەرد، قىز بىلەن ئايال، سوغۇق بىلەن سەرد، دېڭىز بىلەن بەھر، ئاتا بىلەن ئەب، ئانا بىلەن مادەر، كۈنلەر بىلەن ئەيىام، بىرىنچى بىلەن ئاۋۋال، ئىككىنچى بىلەن سانى... ۋە ھاكازالار.

ئۈچىنچىدىن، ئەرەبچە- پارىسچە سۆز- ئىبارىلەر بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئۇيغۇرچە سۆزلەر پۈتكۈل چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ھامان ئۈستۈنلۈكتە، ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان. مانا شۇنىڭ ئۈچۈنلا ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، قەدىمدىن تارتىپ ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرچە سۆز- ئىبارىلەر بىلەن بوي تالاشقان ئەرەبچە- پارىسچە سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا تەركىبىدىن تەدرىجىي ھالدا سىقىپ چىقىرىلغان.

گرامماتىكا جەھەتتە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكى فونېتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتىنلا ئەمەس، بەلكى گرامماتىكا جەھەتتىنمۇ، ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بىز پۈتكۈل چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە يېزىلغان ۋەكىللىكى بار ئەسەرلەرنى ۋاراقلايدىغان بولساق، مەزكۇر تىلنىڭ گرامماتىكىسى تەركىبىدە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى ئېلېمېنتلىرىنىڭ خېلى سالماقلىق دەرىجىدە ساقلانغانلىقىنى كۆرىمىز.

1. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىملاردىن سۈپەت ياسىغۇچى "لىك//لىق" بىلەن ئوخشاش رولدا كېلىدىغان "لى" قوشۇمچىسى كۆپ ئىشلىتىلىدۇ مەسلەن:

oqushli biligli ädi ädgü näng,
qali bolsa ishlät uchup kökkä täng.

ئىداركلىق، بىلىملىك بولۇش ناھايىتى ياخشى ئىش،
كۆككە ئۇچۇپ بولسىمۇ ئۇنىڭغا ئېرىش ۋە ئىشلەت.

« قۇتادغۇ بىلىك » دىن.

äliglärdä qutlugh bärigli älig,
alip bärmägän ol älig qutsuzi.

قوللارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ قۇتلۇق قول - ئېچىقلىق (بەرگۈچى) قولدۇر.
ئېلىپ بېرىشنى بىلمەيدىغىنى قوللارنىڭ قۇتسىزىدۇر. « ئەتەبەتۈلەھ قايىق »،

36- بەت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ "لىق//لىك" قوشۇمچىسى
ئورنىدا "لى" قوشۇمچىسى ئىشلىتىلىدۇ. مەسلەن:

därtli dil hich toxtimas, siriq qäläm qaynap yazar,
mungli dadimni ishitsu xizri täsbihtin azar.

نەم شېھت: « ئالدىدا ».

2. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى

ئۈچۈن "نى" دىن باشقا، "ن" قوشۇمچىسىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەسلەن:

känä andan song oghuz qaghan ulugh quriltay
chaqirdi, näwkärläriñ älgünläriñ charlap chaqirdi.

شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى، نۆكەرلىرىنى،

خەلقىنى چاقىرتىپ كەلدى. « ئوغۇزنامە »، 39- بەت.

olarni qatigh säw aghirla söziñ,
biligläрни ögrän öküş ya aziñ

ئۇلارنى قاتتىق سۆي، سۆزىنى قەدىرلە،

مەيلى ئاز، مەيلى كۆپ بولسۇن، بىلىملىرىنى ئۆگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» 892-بەت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى "نى" ئورنىدا
"ن" ئىشلىتىلدۇ. مەسلەن:

xoblarning köz wä qashlari arasınki " qabaq " дәrlär.

نەۋائىي: « مۇھاكەمە تۇل لۇغەتەين » دىن.

ghunchäwäsh nazuk bädänning ay yüzün körgän
häman,

bu Bilal äytur: bolurmän ahu zarimdin juda.

موللا بىلال: « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر », 578-بەت.

3. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېتىلىشكە بۇيرۇق-تەلەك رايى 2-شەخس بىرلىك
ئۈچۈن " غىل // قىل // گىل // كىل " قوشۇمچىلىرى ئىشلىتىلدۇ. مەسلەن:

tilig käd küdäzgil küdäzildi bash,

sözüngi qisurghil uzartildi yash.

تىلىغىنى كۆزەت بەك، كۆزىتىلەر باش،

سۆزۈغىنى قىسقا قىل، ئۇزارتالار ياش. « قۇتادغۇ بىلىك », 76-بەت.

مەزكۇر قوشۇمچە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بىلەن
ئوخشاش قوللىنىلدى. مەسلەن:

dedi äy qush atingni ayghil,

dedi äytay qulaq salghil, ishitkil.

خىرقەتتى: « مۇھەببەتنامە - مېھنەتكام » دىن.

4. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا " مىش " قوشۇمچىسى كۆپىنچە پۈتكەن
سۈپەتداش قوشۇمچىلىرى " غان // قان // گەن // كەن " لەر رولىدا كېلىدۇ.
مەسلەن:

öküş sözlägändä ökün'gän tälīm,
tilin bäklägändä ökünmiş qanī.

كۆپ سۆزلىگەنلەردىن ئۆكۈنگەنلەر كۆپ،
تىلىنى تىزگىنلىگەنلەردىن ئۆكۈنگىنى قېنى.
« ئەتە بەتۈلەپ قايسىق »، 24- بەت.

bu yalghan söz ig tåg konī söz shifa,

bu bir söz ozaqī urulmiş mäsäl.

يالغان سۆز گویا كېسەل، راست سۆز شىپادۇر،
بۇ بۇرۇندىن تارتىپ دېيىلىپ كەلگەن مەسەلدۇر.
« ئەتە بەتۈلەپ قايسىق »، 26- بەت.

“مىش” قوشۇمچىسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئاشۇنداق رولغا ئىگە

مەسلەن:

käymiş ärdi qara ätlästin häwa bir täylisän,

ani mihr ätti ziya tirnaghi birlä tar - tar.

ھاۋا قارا ئەتلەستىن تون كىيىۋالغان ئىدى،

قۇياش ئۇنى نۇر تىرنىقى بىلەن تىلىم- تىلىم قىلىۋەتتى.

تەجەللىي: « قارا ھەققىدە قەسىدە » دىن.

5. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېئىل ئۆزەكلىرىگە “ۇبان، مبان،

بان” قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ئۇنىڭ چېتىلما ھال يېئىل شەكلى

ياسلىدۇ ھەمدە “پ” ھال يېئىلى بىلەن ئوخشاش مەنە ئۆقتۈرىدۇ. مەسلەن:

yay yaruban ärgüzdi,

aqti aqin mündüzi,

tughdi yaruq yulduzi,

tingla sözüm külgüsüz.

ياز كېلىپ، قار- مۇزلار ئېرىدى،
سەل سۇلىرى تاشقىن بولۇپ ئاقتى،
يورۇق يۇلتۇزلارمۇ تۇغدى،
سۆزۈمنى كۈلمەي ئاڭلا.

مەھمۇد كاشغەرىي: « تۈركىي تىللار دىۋانى » دىن.
ھال يېتىلىنىڭ بۇ خىل شەكىلنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە
ئىزچىل تۈردە قوللىنىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسلەن:

keliban yar olung bizgä hämä ärwahi ashiqlar,
määdäd äyläng manga lutf äyläban ol yan
bararimghä.

بارلىق ئاشىقلارنىڭ ئەرۋاھلىرى كېلىپ ماڭا يار بولۇڭلار ۋە مەرھەمەت
قىلىپ مېنىڭ يار قېشىغا بېرىشىمغا مەدەتكار بولۇڭلار!
ئابدۇرەھىم نىزارىي: « رابىئە - سەئىدىن » دىن.

6. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بېقىندى جۈملىلەر باش جۈملىگە
كۆپىنچە "كىم" باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسلەن:

oshul qiz andagh körüglüg ärdikim külsä kök tängri
külä turur.

ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى، ئۇ كۈلسە، تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى.

« ئوغۇزنامە », 28- بەت.

"كىم" باغلىغۇچىسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا دەل ئاشۇنداق رولىمۇ كېلىدۇ.

مەسلەن:

qiz tänburni kältürüp pänjigah muqamigha andagh
chaldikim, sultan häyran qaldi.

مۆجىزىي: « مۇزىكانتلار تارىخى », قوليازما، 35- بەت.

7. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆچۈرمىلىرىنى ئاپتونىڭ سۆزى بىلەن باغلايدىغان سۆزلەر كۆچۈرمىدىن بۇرۇن كەلسە، كۆچۈرمىدىن كېيىن ئۇنى ياكى ئۇنىڭ باشقا بىر ۋارىيانتىنى تەكرارلاش ئادىتى بار. مەسىلەن:

ol aydiki, män tänbur chalışni bilmäsmän,... qizim chalıdur, däp ärdi.

مۆجىزىي: «مۇزىكانتلار تارىخى»، قوليازما، 35- بەت.

بۇ خىل ئادەتمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن.

مەسىلەن:

ushbu kök böri oghuz qaghangha äytti kim ämdi chärig birlä mundun atla oghuz, atlap älgünlärni, bäglärni käl dürgil, män sanga bashlap yolni körgürürmän däp dädi.

بۇ كۆك بۆرى ئوغۇز خاقانغا: " ئوغۇز، ئەمدى لەشكەرلىرىڭنى باشلاپ بۇ يەردىن قوزغال. سەن ئەل- جامائەت ۋە بەگلەرنى باشلاپ كەل، مەن ساڭا يول باشلاپ ماڭمەن " دېدى. « ئوغۇزنامە »، 34- بەت.

8. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلىنىڭ 3- شەخس شەكلىنىڭمۇ كۆپلۈك شەكلى قوللىنىلىدۇ. بىراق، ئۇ ھۆرمەت مەنىسىنى بىلدۈرگەندىن باشقا بىرلىك شەكلىدىن پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. مەسىلەن:

...nä bolghayki ushbu ghärib fänning sahibi kähshüfläri tarixidin bir risalä pütüp sayır mughännilärghä yadkar qoysang däp ämr qıldilär.

...مۇشۇ غېرىپ پەننىڭ كەشپىياتچىلىرى تارىخىدىن بىر رىسالە پۈتۈپ باشقا

سازەندىلەرگە يادىكار قىلساڭ قانداق دەپ ئەمىر قىلدى.

مۆجىزىي: «مۇزىكانتلار تارىخى»، قوليازما، 4- بەت.

پېئىللارنىڭ ||| شەخس شەكلىدىمۇ كۆپلۈك شەكلىنى ئىشلىتىدىغان بۇ خىل ئادەت دەل قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن. مەسلەن:

üch ärkäk oghulni toghurdi. birinchisigä kün at qoydilar, ikkinchisigä ay at qoydilar, üchünchisigä yulduz at qoydilar.

ئۈچ ئوغۇل تۇغدى. تۇنجىسىغا « كۈن » دەپ، ئوتتۇراىچىسىغا « ئاي » دەپ، كەنجىسىگە « يۇلتۇز » دەپ ئات قويدى. « ئوغۇزنامە », 28- بەت . 9. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يۆنىلىش كېلىش ئاساسەن " -غە//قە//گە// - كە " قوشۇمچىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئەمما، شېئىرلاردا بۇ قوشۇمچىنىڭ | - || شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسىدىن كېيىن " -ئە " شەكلىدە ئىپادىلەنگەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسلەن:

janim chiqadur därd ilä jänanimä äyting,
män xästä gäda hälini sultanimä äyting.

دەرد بىلەن جېنىم چىقاي دەپ قالدى، جانانىمغا ئېيتىپ قويۇڭ.
مەن بىچارە گادانىڭ ھالىنى سۇلتانىمغا دەپ قويۇڭ.
« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر », 242- بەت .
يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ " - ئە//ئا " شەكلىدە ئىپادىلىنىشىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىمۇ مەۋجۇد ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. مەسلەن:

sözüm oghluma sözlädim män tonga,
oghul mäندان altin manga nä tängä.

سۆزۈمنى دېدىم مەن ئوغلۇمغا، باتۇر،
مېنىڭدىن تۆۋەن ئۇ نىچۈك تەڭ بولۇر؟
« قۇتادغۇ بىلىك », 78- بەت .

10. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ | شەخس بىرلىك بۇيرۇق - تىلەك رايى

شەكلىگە بەزىدە “ — ئىن ” قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسلەن:

ata män häm bilürmän mäni säwärsän. ämma köp
säwgäningni andin biläyin, mäning könglüm üchün
mäni aghalarim birlä yibarsäng.

ئاتا مەنمۇ بىلىمەن، سەن ماڭا ئامراق. ئەمما، سېنىڭ ھەقىقەتەن ئامراق
ئىكەنلىكىڭنى شۇنىڭدىن بىلەيلىكى، مېنىڭ كۆڭلۈم ئۈچۈن سەن مېنى
ئاكىلىرىم بىلەن ئەۋەتسەڭ ئىكەن. « قىسەسۇل ئەنبىيا », 121-بەت.

yolida tupraq olayin at üchün.

(يارىنىڭ) يولىدا (ئۇ مىنگەن) ئات ئۈچۈن تۇپراق بولاي.

« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر », 238-بەت.

بۇ خىل ئالاھىدىلىك چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن

كەلگەن. مەسلەن:

köni yol tutayin täsä yinchkälig

boghuzugh aritghu ay qilqi silig.

ئىنچىكە ۋە تۈز يول تۇتاي مەن دېسەڭ،

ئى پاك دىل، بولۇر گالىغا ھالال يېسەڭ.

saqīnuq bolayin täsä bälgülüg,

boghuzqa äginkä hälal bär ülüg.

بولاي تەقۋادار مەن دېسەڭ بەلگۈلۈك،

گېلىڭنى ئىگىنى ھالال ئەتكۈلۈك.

« قۇتادغۇ بىلىك », 912-بەت.

11. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا “ ي ” بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشىمىز

رەۋىشىداشقا بەزىدە “ — ئىن ” قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسلەن:

körmäyin dep kördi köz, körgäch köngül qildi häwa,

boldi zar etkän mäni ruswa köngül, qälläb köz.

كۆزۈم كۆرمەي دەپ تۇرۇپ كۆردى، كۆزۈم كۆرگەندىن كېيىن كۆڭلۈم
ھەۋەس قىلدى. مېنى مۇشۇنداق زار قىلغان ئاشۇ رەسۋا كۆڭلۈم، ئالدامچى
كۆزۈم.

« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 284- بەت.

بۇ خىل ئۆزگىچىلىكنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئىزچىل ھالدا مەۋجۇت
ئىكەنلىكىنى كۆرۈشىمىز مۇمكىن. مەسلەن:

känä bir kün kök tülüklüg kök yallugh ärkäk böri
yürümäyin turdi.

بىر كۈنى كۆك تۈلكۈك، كۆك يايلىق ئەركەك بۆرى ماڭماي تۇرۇپ قالدى.

« ئوغۇزنامە »، 35- بەت.

12. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا " غۇلۇق // گۈلۈك " قوشۇمچىسى يېتىلگەن
بۇيرۇق شەكلى ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، بىرەر ئىش- ھەرىكەتنى ئورۇنداش
ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭمۇ شۇ ئىش- ھەرىكەتنى
ئورۇنداشقا قارار قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، مەزكۇر
قوشۇمچە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئومۇمەن ئاشۇ مەنىدە قوللىنىلىدۇ.
مەسلەن:

dädi ol yan janibät sürgülüktur,

bu ish gār waqi' olsa körgülüktur.

ئۇ ئېيتتى: ئۇ يان بېرىش كېرەك، بۇ ئىش راست بولسا كۆرۈش كېرەك.

نەۋائىي: « فەرھاد- شېرىن » دىن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ھۆكۈم
ياردەمچىسى " دۇر // تۇر، دۇرۇر // تۇرۇر " شۇنداقلا " - ئەر // - ئېر " نىڭ
ئۆتكەن زامان شەكلى " ئەركەن // ئېركەن، ئەردى // ئېردى "، ھازىرقى زامان

شەكلى "ئەرۇر // ئېرۇر"، پۈتكەن سۈپەتداش شەكلى "ئەرمش // ئېرمش" قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن. قىسقىسى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ۋە ئۇمۇرتقىسى، بۇ جەھەتتىكى تىل پاكىتلىرىنى تولۇق جۇغلاپ، يەنىمۇ ئەتراپلىق شەرھلەش مۇمكىن ۋە شۇنداق قىلىش تولىمۇ ئەھمىيەتلىك.

3. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى تەتقىقات كۈنساين چوڭقۇرلىشىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، "قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسى" (قاراڭ: « جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 65-بەت)، "چاغاتاي تىلى فونېتىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتتە ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلىنىش بىلەن بىللە، ئەرەب تىلى ۋە پارس تىلىدىن نۇرغۇنلىغان سۆز- ئىبارىلەرنى ۋە بىرمۇنچە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ" (قاراڭ: « چاغاتاي تىلى »، 5-بەت، 1986-يىل، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى) دېگەندەك ئىلمىي ئاساسقا ئىگە، توغرا چۈشەنچىلەر بىلەن بىر قاتاردا "چاغاتاي تىلى جانلىق تىلىدىن ئايرىلىپ قالغان يېزىق تىلى" دەيدىغان تولىمۇ بىر تەرەپلىمە ۋە ناتوغرا قاراشمۇ بار.

بىزنىڭ چۈشەنچىمىزچە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دېگىنىمىز، 14- ئەسىردىن 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن ئورتاق قوللىنىلغان ئەدەبىي تىلنى كۆرسىتىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى "ئەدەبىي تىل" ياكى "يېزىق تىلى" دېگەندە مەزكۇر تىلنىڭ ئۆز

زامانسىدا، ئېتىنىك شەكىللىنىشى ۋە تىل- يېزىق تارىخى قاتارلىق جەھەتلەردە بىر- بىرىدىن روشەن ھالدا پەرقلەندىغان ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق تۈركىي مىللەت ۋە قەبىلىلەر ئۈچۈن " ئورتاق تىل " بولغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەمدى خاس ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى " يېزىق تىلى " ، " يازما ئەدەبىي تىل " ياكى " موللام تىلى " دېيىش توغرا ئەمەس. چۈنكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، خاقانىيە تىلى (قەشقەر تىلى) نىڭ چاغاتاي خانلىقى باش بولغان يېڭى تارىخىي دەۋردىكى بىۋاسىتە راۋاجىدىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆز زامانىسىدا، " چاغاتاي تىلى " ، " تۈركچە " دەپ ئاتىلىش بىلەن بىر چاغدا، ئېنىق قىلىپ، " قەشقەر تۈركچىسى " دەپمۇ ئاتالغان. (قاراڭ: يۇقىرىقى كىتاب، 1- بەت) خوش، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكى ۋە ئۇ ئالتە ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئۇيغۇر زىيالىيلىرى تەرىپىدىن ئىشلىتىلىپ، مەيلى ژانىر تۈرى جەھەتتىن ۋە مەيلى سان سالىمى جەھەتتىن شۇنچىۋالا كۆپ، سۈپەت ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتىن شۇنچىۋالا يۈكسەك ئەسەرلەر يېزىلغانلىقى، ئۇنداقتا، مەزكۇر تىلنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر خەلق ئاممىسى ۋە ئۇلارنىڭ جانلىق تىلى بىلەن مۇناسىۋەتسىز، ئالاقىسىز، ئۆز- ئارا تەسىر قىلىشىمىغان بولۇشى مۇمكىن ئەمەس!

بىز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى " جانلىق تىلدىن ئايرىلىپ قالغان يېزىق تىلى " دېيىش توغرا ئەمەس دېگىنىمىزدە، تۆۋەندىكىلەرنى ئاساس قىلىمىز.

1. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى " جانلىق تىلدىن ئايرىلىپ قالغان يېزىق تىلى " دېيىش مەنتىقە سىغمايدۇ. چۈنكى، ئەدەبىي تىل (ياكى يېزىق تىلى) ئەمەلىيەتتە جانلىق تىلنىڭ قېلىپلاشقان بەدىئىي شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. خۇددى ئۇلسىز كۆركەم ئىمارەت، تۇپراقسىز ئوخشىغان زىرائەت بولمىغىنىدەك،

جانلىق تىلسىز ئەدەبىي تىلنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ھەرقانداق بىر ئەدەبىي تىل (مەيلى ئۇ بىر قانچە مىللەت، قەبىلە تەرىپىدىن بىللە قوللىنىلغان ئورتاق تىل بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) نىڭ ئالتە ئەسىرگىچە جانلىق تىلدىن ئايرىلىپ قېلىشىنى تەسەۋۋۇرغا سىغدۇرغىلى بولمايدۇ. ئەگەر راستىنلا ئاشۇنداق بىرپەۋقۇلئاددە شارائىت تۇپەيلى ئەدەبىي تىل جانلىق تىل بىلەن بىر- بىرىدىن ئايرىلىپ قالغان دېيىلگەندىمۇ، بۇ خىل ئايرىلىپ قېلىش ئالتە ئەسىر داۋاملاشسا، شەكسىزكى، ئالتە يۈز يىل بىر- بىرى بىلەن دىدارلاشمىغان ئەدەبىي تىل بىلەن جانلىق تىل ئاقىۋەتتە تامامەن بىر- بىرىگە يات ئىككى تىلغا ئايلىنىپ كەتمىگەندىمۇ، روشەن پەرقلەرگە ئىگە قېرىنداش ئىككى تىلغا ئايلىنىپ قېلىشى مۇقەررەر.

2. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى "جانلىق تىلدىن ئايرىلىپ قالغان يېزىق تىلى" دېيىش تارىخىي چىنىققا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئۆزىنىڭ يېگانە ئەمگەكلىرى بىلەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى ئاچقان بۈيۈك شائىر ئەلىشىر نەۋائىي «مۇھاكەمە تۇل لۇغەتەين» (ئىككى تىل توغرىلۇق مۇھاكىمە) ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە مۇنداق دېگەن:

" بەندە ئى خاكسار ئەگەرچە تۇفراغدىن ئۆكسۈك ئېردىم، ئەمما ئول قۇياش تەرىپىيەتى بىلە رەنگا- رەنگ گۈللەر ئاچتىم. ۋە بۇ ئەفكەندە ئى بىئىستىبار ئەگەرچە زەررەدىن كەمرەك ئېردىم، ئول سەھاب تەقۋىيەتى بىلە گۇناگۇن دۇرلار ساچتىم. ۋە دىلسۆز ئەبىياتىم مۇناجات ئەھلىغە ئاشۇب ۋە غەۋغا سالىدى ۋە بەزم ئەفرۇز غەزەلىبىياتىم خەراباتىيلارغە ئاھ ۋە ۋاۋەيلا سالىدى" (قاراڭ: شۇ ناملىق قولىيازما ئەسەر، 98- بەت). بېشىمى: مەن ئەسلى تۇپراقتىن بەتتەر بىر ناتىۋان بەندە ئىدىم، لېكىن ئۇ قۇياشنىڭ تەرىپىيەتى بىلەن رەڭگارەڭ گۈللەر ئاچتىم؛ مەن ئەسلى توزاندىنمۇ بەتتەر ئەرزىمەس بىر نەرسە ئىدىم، لېكىن ئۇ بۇلۇتنىڭ قۇۋۋەت بېرىشى بىلەن رەڭدار دۇرلار چاچتىم. مېنىڭ

تەسرچان شېئىرلىرىم مۇناجات ئەھلى ئىچىدە توپىلاڭ ۋە غەۋغا قوزغىدى؛
بەزمە قىزىنتقۇچى غەزەللىرىم مەيخانا ئەھلىنى "ئاھ، داد" دېگۈزدى.

ناھايتى ئېنىقكى بۇ جايدىكى "مۇناجات ئەھلى" بىلەن "مەيخانا ئەھلى" موللا- ئىشانلارنى، شائىر- پەيلاسوپلارنى ئەمەس، بەلكى ئاددىي خەلق، پېقىر مەسكىنلەرنى كۆرسىتىدۇ، ئەلۋەتتە. ھالبۇكى، ئۇ شېئىرلار ۋە غەزەللەر "موللام تىلى" بىلەن ئەمەس، بەلكى ئاشۇ ئاددىي خەلق تىلى بىلەن يېزىلغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئاشۇنداق دەرىجىدە كۈچلۈك تەسىر قوزغىيالىغان. ئۇنىڭسىزمۇ بىزدە پاكىت ئاز ئەمەس. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نادىر مەدەنىيەت مىراسلىرىدىن بىرى بولغان غايەت چوڭ ھەجىملىك مۇزىكا- ناخشا سىستېمىسى "ئون ئىككى مۇقام" ۋە ئۇنىڭ نەزمىلىرىنى ئالايلۇق، "ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى" "ئون ئىككى مۇقام" ھەرگىزمۇ تويۇقسىز جەم بولۇپ قالغان مۇنەججىم، پەيلاسوپ، شائىر ۋە مۇزىكانتلارنىڭ 12 ۋاقىت 24 سائەت كە قاراپ بىرلا ۋاقىتتا ياراتقان، ياراتقاندىمۇ ئوشۇقۇمۇ ئەمەس، كەمۇ ئەمەس 12 قىلىپ ياراتقان تاسادىپىي ئۇتۇقى ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك بەدىئىي ئىجادىيەت جەۋھىرى " ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى > ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە»، 6- بەت). "ئون ئىككى مۇقام" نىڭ نەغمە نەزمىلىرىنى ئەڭ تولۇق ۋە ئەڭ ساپ ساقلىغان تۇردى ئاخۇن ئاكىمۇ بىرقانچە ئەۋلادتىن بۇيان مۇقامچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، پېقىرلىق بىلەن ياشاپ ئۆتكەن ئاددىي خەلق ئوغلى ئىدى. دېمەك، مۇقام خەلقىنىڭ، ئۇنىڭ بىلەن شۇغۇللانغۇچى ۋە ئۇنىڭ نەغمىلىرىنى ياراتقۇچى خەلق ئىكەنۇ، ئەجەبا ئۇنىڭ نەزمىلىرى "موللام تىلى" نىڭ تىزمىسى بولامدەكەن؟ تۇردى ئاخۇن ئاكا بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن "ئون ئىككى مۇقام" دا جەمئىي 255 نەغمە بولۇپ، ئۇنىڭغا 2702 مىسرا نەزمە تېكىست قىلىنغان. بۇ تېكىستلەر چاغاتاي ئۇيغۇر

تېلى دەۋرىگە مەنسۇپ مەشھۇر شائىرلاردىن لۇتفېي، نەۋائىي، نەۋبەتېي، زەلىلىي، فۇزۇلىي، ھۈۋەيدا، مەشرەپ قاتارلىقلارنىڭ غەزەللىرى ۋە «غېرىب-سەنەم»، «ھۆرلىقا-ھەمراجان»، «يۈسۈپ-زەلىخا» قاتارلىق ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ پارچىلىرى ۋە خەلق قوشاقلىرىدىن تەركىب تاپقان. بۇ تېكىستلەر ئەسىرلەردىن بۇيان مۇقام كۈيلىرى بىلەن بىللە ياغراپ كەلمەكتە. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، خەلقىمىزدىن ھېچقانداق بىر كىشى ۋە ھېچقانداق بىر ۋاقىتتا بۇ تېكىستلەردىن غەلىتىلىك، چۈشەنكسىزلىك ھېس قىلغان ئەمەس! بۇ ھال "ئەلىشىر نەۋائىي (ئۇيغۇر تىلى) دەپ ئاتىغان" (تېپىپجان ئېلىپبە: ئۇ كەن «كىرىش سۆز»، 5-بەت) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا، كەڭ ئۇيغۇر خەلق ئاممىسى ئىچىگە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان تىل ئىكەنلىكىدىن دالالەت بېرىدۇ.

3. ئەگەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئالتە ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت جەريانىدا خاسلا يېزىق تىلى بولۇپ، موللا، زىيالىيلار ئارىسىدىلا ئىشلىتىلگەن دېيىلسە، ئۇ ھالدا، كەڭ خەلق ئاممىسى ئالتە يۈز يىل مابەينىدە خاسلا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئالاقە قورالى قىلغان بولىدۇ-دە، بۈگۈنكى ئۇيغۇر جانلىق تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىۋاسىتە راۋاجى، بۈگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بولسا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىۋاسىتە راۋاجى بولۇپ، بۈگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن جانلىق تىلى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق تەبىئىي ھالدا ناھايىتىمۇ زور بولغان بولاتتى. ئەمەلىيەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېقىنمۇ ياكى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېقىنمۇ؟ ئەلۋەتتە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېقىن.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ كىرىش سۆز قىسمىدا مۇنداق بىر چۈشەنچە بار: «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن بىر زاماندا، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى تېمما قىلغان «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق

داھىيانە ئەسەر ۋۇجۇدقا كەلگەن. 11- ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى، روھىي قىياپىتىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى «قۇتادغۇ بىلىك» بىزگە بەدىئىي ۋاستىلەر بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بولسا، «تۈركىي تىللار دىۋانى» جانلىق تىل ماتېرىياللىرى بىلەن گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن. «قۇتادغۇ بىلىك» 11- ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسى؛ «تۈركىي تىللار دىۋانى» بولسا، ئەدەبىي ۋە جانلىق تىلنىڭ مۇجەسسسىمى. (قاراڭ: شۇ ناملىق ئەسەر، «كىرىش سۆز»، 27- بەت) مۇشۇ چۈشەنچە بويىچە بولغاندا، مەھمۇد كاشغەرىي تاغ ئېشىپ، دەريا كېچىپ، قەبىلە- قەبىلە يۈرۈپ توپلىغان تۈرلۈك تېمىدىكى خەلق قوشاقلىرىنى «جانلىق تىل ماتېرىياللىرى» دېگەن كاتېگورىيىگە كىرگۈزۈشمىز ۋە بۇ جانلىق تىل پاكىتلىرى بىلەن بەزىلەر « يېزىق تىلى » ئاتاپ كېلىۋاتقان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان شېئىرلارنى پاراللېل قويۇپ تۇرۇپ، ئۇلارنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇشمىز، يەنى بۈگۈنكى جانلىق تىل ئىگىلىرى ئۈچۈن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى چۈشىنىشلىكىمۇ ياكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى چۈشىنىشلىكىمۇ كۆرۈپ بېقىشىمىز مۇمكىن. ئالايلىق:

bardī közüm yaruqī,
 aldi özüm qonuqī,
 qanda ärinch qanıqī,
 ämdi udin özghuru.
 aydīm angar sävük,
 bizni taba nä älük,
 kächting yazī kärık,
 qīlar äziz bätzük.

ivriq bashi qazlayu,
saghraq tolu közläyu,
saqinç quzi kizläyü,
tün kün bilä sävnälim.

« تۈركي تىللار دىۋانى »، 1- توم، 65-، 126-، 135- بەتلەر.

ئەمدى قىلاي بۇ دەھرى فەنادىن ھىكايەتى،
ھەمە ئالەم ئەھلىدىن ئەيلەي رىۋايەتى...
ئالىمكى بولسا ئىلىمدا بى مەسەل، بى بەدەل،
ئەفلاتۇن ئولسا ئالدىدا بىر تىفل فىلمەسەل.
بىر فىكر ئىلە مۇتالىئە قىلسا ھەمە كىتاب،
بىر نۇقتە بىرلە قىلسا جەھان مۇشكۈلىنى ھەل.
ئەمۋالى بولسا ھەددى ئەدەددىن فوزۇن داغى،
ئىمرازى بولسا ھەمدىن يۇقارى ھەمە مەھەل.
سورۇندا بولسە ئورنى ھەمدىن يۇقارىراق،
ھەم قازى بولسا ئىلىكىدە نەچە ئەمەل.
بولسا قولدا مەدرەسەسى تۆرت بەلكى بەش،
ماھىيانەنى ئوشۇل ئالسا بى جىدەل

« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 556-، 560- بەتلەر.
يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن ئىككى يۈرۈش مىسالىنى ئوقۇپ كۆرىدىغان بولساق،
قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى خەلق قوشاقلىرىغا قارىغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر
تىلىدا يېزىلغان شېئىرنىڭ ھازىرقى زاماندا ياشاۋاتقان ھەرقانداق بىر ئۇيغۇر
ئۇچۇن (مەيلى ئۇ زىيالىي ياكى دېھقان بولسۇن) ئومۇمەن چۈشىنىشلىك،
جانلىق تىلغا يېقىن ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز، ئەلۋەتتە. بۇ ھال بىزگە
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ ھەرگىزمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر جانلىق

تىلىنىڭ بىۋاسىتە راۋاجى ياكى ئۇنىڭ ئوقۇل ھالىدىكى كۆچۈرمىسى ئەمەسلىكىنى، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىسىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنى چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. بىز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دېگىنىمىزدە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكا، فونېتىكا جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش ئىكەنلىكىنىلا ئەمەس، بەلكى لېكسىكا جەھەتتىنمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەنلىكىنى، شۇڭلاشقا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ئاتا، ئانا، ئاكا، ئىنى، تاغا (تاغاي)، ئەر (ئېر)، خاتۇن (قاتۇن)، ئوغۇل، قىز، تاغ، سۇ (سۇۋ)، ئاش، ئۆي (ئەۋ)، ئاي، گۈن، يۇلتۇز، تۈن، يىل، قىش، ياز (ياي)، ئىسسىق (ئىسغ)، سوغۇق (ساۋۇق)، تاڭ، ئەمگەك، تەڭرى، ئېتىز (ئاتىز)، ئات، ئەت، ئىت، ئېغىل (ئاغىل)، قۇش، ئۆلۈم... قاتارلىق قەدىمىي ئۇيغۇرچىغا تەئەللۇق ئاساسىي سۆزلۈكلەر بىلەن بىللە ” بودۇن، ئاجۇن، بالىق، قاغان، قۇنچوي، ئەش، ئەلگىن، نەنگىن، ئاسغ، ئۇجماق، قامۇغ، تابۇغ، ئەسرو، يازى، يازۇق، تامۇغ، تېكىن، ئوران، ئۇلۇس، بىتىك، ئوتقاش، قۇت، ئۆكسۈك...“ قاتارلىق سۆزلەملەرنىڭمۇ دائىم ئۇچرايدىغانلىقىنى پاكىت قىلىپ كۆرسىتىمىز. ئەمدى، ئاشۇ قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان قەدىمىي ئۇيغۇرچە ئاتالغۇلارنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىلا ئەمەس، بەلكى جانلىق تىلىدىمۇ ئومۇمەن ” خەلق، دۇنيا، شەھەر، پادىشاھ، مەلىكە، دوست، مېھمان، مال- دۇنيا، پايدا، جەننەت، ھەممە، خىزمەت، ناھايىتى، چۆل، گۇناھ، دوزاخ، شاھزادە، بەلگە، خەلق (مىللەت)، خەت، مەشئەل، بەخت، كەم “ دەپ ئىستېمال قىلىنىدىغانلىقى ھەممىمىزگە مەلۇم. بۇ ھال بىزگە قەدىمكى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن، ئىمكانقەدەر چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا يېقىنلىشىپ

راۋاجلانغانلىقىدىن، نەتىجىدە، تىل ئەمەلىيىتى جەريانىدا نۇرغۇنلىغان ئەنئەنىۋى ئاتالغۇلارنى ئۆز سېپىدىن قالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا يەنە ئاز بولمىغان چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا خاس تېرمىنلارنى سەپلەپ بەلكى ئۆزىنى بېيىتىپ، چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن ماسلىشالايدىغان ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

4. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا نۇرغۇنلىغان چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا خاس سۆز-ئىبارىلەر باركى، چوڭقۇر تەكشۈرۈپ قارايدىغان بولساق، بۇ سۆزلەرنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزلەشتۈرۈشىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئاندىن ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىلىدىن ئورۇن ئالغانلىقىنى بايقايمىز. ئالايلۇق:

“سەللىمازا” بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا “سەلىم” بىلەن “ئەترا” نىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان ئىزاھات (تەڭسىز بىرىكمە) بولۇپ، كىتابىي تىل تەلەپپۇزىدا “سەلىمۇل ئەترا” ئېيتىلىپ، “ئەزالىرى ساق-سالامەت” دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. مەزكۇر “سەلىمۇل ئەترا” نىڭ جانلىق تىلدا ئۆزلەشكەن شەكلى “سەللىمازا” ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدا كەڭ-كەڭرى ئىشلىتىلىدۇ. مەسلەن:

شۇنداق قىلىپ، 12 كېچە-كۈندۈز كېسەلنىڭ قېشىدا تۇرۇپ، كۆڭۈل قويۇپ داۋالايدۇ. ۋاڭجىڭفۇ سەللىمازا ساقايغاندىن كېيىن دوختۇرخانىدىن چىقىرىدۇ («شىنجاڭ ياشلىرى»، 1987-يىل 9-سان، 15-بەت).

“ساتماش” بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا “باش” مەنىسىدىكى “سەر” بىلەن “قىرىش، چۈشۈرۈش” مەنىسىدىكى “تەراش” سۆزىدىن تۈزۈلگەن بىرىكمە سۆز

بولۇپ، "سەرتەراش" تەلەپپۇز قىلىناتتى. مەزكۇر سۆزمۇ جانلىق تىلنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئۆزلەشتۈرۈشى ئارقىسىدا بۈگۈنكى "ساتراش" بولۇپ قالغان.

"پايتىما" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا "ئايانچ، پۇت" مەنىسىدىكى "پاي" بىلەن "يۈگەك" مەنىسىدىكى "تۇمار" سۆزىدىن ياسالغان بىرىكمە سۆز بولۇپ، "پايتۇمار" تەلەپپۇز قىلىنغان. جانلىق تىلدا فونېتىكىلىق ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق بۈگۈنكى "پايتىما" ئاتالغۇسىغا مۇقىملاشقان.

"مويلاۋ" "بۇرۇت" مەنىسىدىكى بۇ سۆز ئەسلىدە "موي" بىلەن "لەۋ" (لەب) سۆزىدىن تۈزۈلگەن ئىزاھەت بولۇپ، چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا "مويى لەب" تەلەپپۇز قىلىناتتى.

"مويىسىپت" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، "تۈك" مەنىسىدىكى "موي" بىلەن "ئاق" مەنىسىدىكى "سەفد" دىن تۈزۈلگەن ئىزاھەت بولۇپ، "مويى سەفد" تەلەپپۇز قىلىنىپ "ئاق ساقال" مەنىسىنى بېرەتتى.

"غەللە- پاراق" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، "ئاشلىق" مەنىسىدىكى "غەللە" بىلەن "ئوشۇق، ئېشىندى" مەنىسىدىكى "فەراغ" سۆزىدىن تۈزۈلگەن ئىزاھەت بولۇپ، "غەللە ئى فەراغ" تەلەپپۇز قىلىنىپ "ئېشىندى ئاشلىق" مەنىسىنى بېرەتتى.

"زاراتگاھ" بۇ سۆزمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى "تاۋاپ قىلىدىغان مۇقەددەس جاي" مەنىسىدىكى "زىيارەتگاھ" نىڭ خەلق تىلىدا ئۆزلىشىشى ئارقىلىق شەكىللەنگەن.

"توقىلەنەت" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، "قوۋۇق، كىشەن" مەنىسىدىكى "تەۋق" بىلەن "لەنەت" مەنىسىدىكى "لەئنەت" نىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان ئىزاھەت بولۇپ، "تەۋقى لەئنەت" تەلەپپۇز

قىلىنىپ "لەنەت قوۋۇقى، لەنەت كىشىنى" دېگەن مەنىدە يۈرەتتى. مەزكۇر بىرىكمە سۆزمۇ جانلىق تىلدا ئۇزۇن يىللىق ئۆزلەشتۈرۈش جەريانىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلىپ "توقىلەنەت" (قەشقەر رايونىدا، "توقىلەنەت" دېيىلىدۇ) شەكلىدە سىڭگەن، ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىز جانلىق تىلدىن مۇشۇ بويىچە قوبۇل قىلغان.

"ئايەم" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى، "كۈن" مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان "يەۋم" ئاتالغۇسىنىڭ كۆپلۈك شەكلى "ئەييام" نىڭ جانلىق تىلدا ئۆزلەشكىنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىياتىدا كۆپىنچە "ئىپىد ئەييامى" (ھىپت كۈنلىرى) شەكلىدە ئىشلىتىلگەن. مەزكۇر سۆز دائىم "ئىپىد" (ھىپت) ئاتالغۇسى بىلەن بىللە ئىشلىتىلگەنلىكى ئۈچۈنلا، جانلىق تىلدا بارا-بارا "كۈنلەر" مەنىسىنى يوقىتىپ، "ھىپت" ئۆقۇمىنى بىلدۈرىدىغان سۆزگە ئايلىنىپ قالغان. نەتىجىدە خەلق تىلىدا "ئايەم كۈنلىرى"، "ھىپت-ئايەم" دېگەن سۆزلەر بارلىققا كەلگەن. ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىز "ئايەم" سۆزىنى چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى "ئەييام" دىن بىۋاسىتە قوبۇل قىلغان بولماستىن، بەلكى ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ قاتمۇ-قات تاسقىشىدىن ئۆتكەن "ئايەم" دىن قوبۇل قىلغان. شۇڭلاشقا ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدىمۇ "ئايەملىمەك" دېگەن سۆز "ھىپتىلىماق" دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

"دارىلىپتام" ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىلى شەكىللەنگەن دەسلەپكى مەزگىللەردە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان بۇ سۆزمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىغا ئۆزلىشىش، جانلىق تىلدىن ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنىش جەريانىلىرىنى بېشىدىن كەچۈرگەن. ئەسلىدە ئۇ "يۇرت، ماكان، جاي" مەنىسىدىكى "دار" بىلەن "يېتىم" سۆزىنىڭ كۆپلۈك شەكلى بولغان "ئەيتام" دىن تۈزۈلگەن ئىزاھەت بولۇپ، چاغاتاي

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا " دارۇل ئەيتام " تەلەپپۇز قىلىنىپ، " يېتىم- يېسىرلار ماكانى " دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى.

"ئالمادىس" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "ئالەم" سۆزى بىلەن "يېڭىلىق، يېڭىلا يۈز بەرگەن، يۈز بېرىپ تۇرىدىغان" مەنىسىدىكى "ھادىس" سۆزىدىن تۈزۈلگەن ئىزاھات بولۇپ، ئەسلىدە كىتابىي تىلدا «ئالەمى ھادىس» تەلەپپۇز قىلىنىپ، "يېڭىلىق دۇنياسى، يېڭى- يېڭى ھادىسىلەر يۈز بېرىپ تۇرىدىغان جاھان" ئۇقۇمىنى بېرەتتى. مەزكۇر "ئالەمى ھادىس" ئاتالغۇسى ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، فونېتىك ئۆزگىرىش قىلىپ، "ئالمادىس" بولۇپ قالغان ۋە شۇ بويىچە ئەدەبىي تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنغان. بىراق، ئۇ مەنا جەھەتتىن يەنىلا "بۇئالەم ھادىسىلەر ئالىمى، ھەرقانداق بىر ئەھۋالنى يۈز بەرمەيدۇ دېگىلى بولمايدۇ" دېگەن ئۇقۇمنى ساقلاپ قالغان بولۇپ،

خەنزۇچىدىكى "丁—" سۆزىگە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇ ئالمادىس كەلمەي قالسىچۇ؟ (قاراڭ: «ئۇيغۇرچە- خەنزۇچە لۇغەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1982- يىلى نەشرى، 9- بەت.)

"ئالاھەزەل" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى "مۇشۇ قىياس بويىچە بولغاندا، مۆلچەرچە، تەخمىنەن" مەنىسىدىكى "ئالاھەزەل قىياس" سۆزىدىن قىسقىراپ ئۆزلىشىپ قالغان بولۇپ، مەزكۇر "ئالاھەزەل" ئاتالغۇسى ھېلىمۇمۇ "تەخمىنەن" مەنىسىدە يۈرىدۇ. مەسىلەن: ئۇنىڭ كەتكىنىگە ئالاھەزەل بىر سائەت بولدى (قاراڭ: يۇقىرىقى لۇغەت، 6- بەت) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئەھمىيەت بېرىپ مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدىغان بىر مەسىلە شۇكى، ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدا ئۆزى ئەسلىدىن چاغاتاي

ئۇيغۇرچىسىدىن كەلگەن ۋە ئۇزۇن يىللىق ئىستېمال جەريانىدا جانلىق تەلەپپۇزدا بەزى ئۆزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئارقىسىدا، ئەسلىدە مەزكۇر ئۆزۈك تاۋۇش تەۋە بولغان قىسقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇم تاۋۇش چۈشۈپ قالغان سەۋەبتىن ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇمغا ئايلىنىپ كەتكەن نۇرغۇن سۆزلەر بار ۋە بۇ سۆزلەر ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدا زىيالىيلار تەرىپىدىنمۇ، جانلىق تىلدا دېھقانلار، خەت-ساۋاتى يوق ئادەملەر تەرىپىدىنمۇ ئوخشاشلا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا ھازىرقى تىلىمىزدا

پايگاھ	(" ي " چۈشۈپ قالغاچ " ئە " ئۇزۇن)
دەھلىز	(" ھ " " " " ")
فەھم	(" " " ")
ۋەجە	(" " " ")
تەئم	(" ۇ " " ")
مۆتتەبەر	(" " " " " ئۆ ")
مەئسۇم	(" " " " " ئە ")
شەئىن	(" " " ")
مۆتتەدىل	(" " " " " ئۆ ")

مۇنداق مىساللارنى يەنە نۇرغۇن كۆرسىتىش مۇمكىن، بۇ يەردە شۇنچىلىك كۆرسىتىش بىلەن كۇپايىلەندۇق. دېمەكچىمىزكى، يۇقىرىقىدەك خاراكتېردىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىلا ئۇيغۇر جانلىق تىلى خەزىنىسىگە قوشۇلغان ۋە جانلىق تىلنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال قىلىش، فونېتىكىلىق شاللاش جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈرگەن، ئۇنداق بولمىغان بولسا، بۇگۈنكى كۈندىكى ئەدەبىي تىلىدىمۇ، جانلىق تىلىدىمۇ ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىش ۋە ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىش ۋە زىيىتى بولمىغان بولاتتى.

5. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن تىل ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدىغان ئەڭ مۇھىم پاكىتلارنىڭ بىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا، ئەدەبىي تىلىمىزدا يوق بىر بۆلەك چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت ئېلېمېنتلارنىڭ ئىزچىل ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەكشۈرۈپ قارايدىغان بولساق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن نۇرغۇنلىغان فونېتىكىلىق لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ئېلېمېنتلار باركى، بۇلار ئەمەلىيەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى بولۇپ گەۋدىلىنىپ تۇرماقتا. ئۇلارنىڭ ئاساسلىقلىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

ئا. فونېتىكا جەھەتتە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا نىسبەتەن مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى بىر بوغۇملۇق ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر تەركىبىدىكى "ئا، ئە" تاۋۇشلىرىنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندىن كېيىنمۇ "ئې، ئى" لەرگە ئۆزگەرمەسلىكىدىن ئىبارەت. بۇ خىل خۇسۇسىيەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىمۇ مەۋجۇت. مەسىلەن، ئاۋىم يوق، قارىم ئاچتى، يارىم سائەت ساقلىدىم، دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ خىل ھادىسە خەلق قوشاقلىرى ۋە خەلق ناخشىلىرىدا تېخىمۇ كۆپ كۆرۈلىدۇ. ئالايلىق:

كېچە - كۈندۈز قىلارمەن

شە مۇشەگە داڭ كەتكەن،

يارىمى تىلەكنى.

قەشقەرنىڭ ئانارى بار،

ئۈچ گۈن ياقالاپ ماڭىپ،

ئەنجۇرى ئەجەب شېرىن،

ئۆگەننى ئىلەكنى. (تارماق ئېقىن)

خۇش ئىللىق باھارى بار.

(لوپنۇر قوشقى)

(قەشقەرخەلق ناخشىسى)

ئە . لېكسىكا جەھەت

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا ئاز بولمىغان چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت سۆزلەملەر باركى، بۇلار بەزىدە ئەدەبىي ئەسەرلەردە "يەرلىك پۇراق بېرىش" يۈزىسىدىن ئىشلىتىلگەندىن باشقا، ئەدەبىي تىل لۇغەتلىرىمىزدە كۆرۈلمەيدۇ. ئالايلۇق:

ھازىرقى جانلىق تىلىدا	چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا	مەنىسى
پەجۋەخ	پەنج ۋاقت	بەش ۋاقت
لەپپالەپ	لەبالەب	لېپمۇلىق
مۇت	مۇفت	بىكارلىق، ھەقسىز
دۈمبە	دۈنبە	قۇيرۇق
زابانداراز	زەباندىراز	سۆزمەن، ناتىق
ۋەج	ۋەرج	قىسمەت، باھا، بايلىق
ئىمۇناق	ئەيىناك	مەجرۇھ
ھولوپا	ئولوفە	يېگۈلۈك، ھەلەپ
رەخنە	رەخنە	تۆشۈك، يىرتىق
چوپىگەز	چوبىگەز	ياغاچ گەز (تامچىلىق ئەسۋابى)
گۈستاخ	گۈستاخ	ئەدەبىسىز
پىروزا	فىروزە	كۆچمە: كۆك رەڭلىك
مىنەپتە	مىن ھەفتە	بازار كۈنىدىن باشقا كۈنلەر
تەمىمەت	تەمىمەت	پۈتۈنلەي، مۇتلەق
زانانە	زەنانە	ئاياللارچە، نازۇك
زەن	زەن	ئايال، خوتۇن
زەپپانە	زەئىفانە	ئاياللارغا خاس بولغان
زۇلۇپ	زۇلۇق	چاچ، ئايال چېچى

چاچ ساتقۇچى	زۇلفكەش	زۇلپىكەش
كىچىككىنە، بىر ئاز	ئەندەك	ئەندەك
ھاسا، تاياق، كالتەك	ۋەسە	ۋاسا
ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋاسا	ۋەسە دەرمىيان	ۋاسدە ميان
بىر ئاز، كىچىككىنە	بىرزە	بىرزە
ھەدىيە	پىشكەش	پىشكە
ئىت	سەگ	سەگ
تەڭنۇش، بويىداش	ھەمسال	ھەمسال
ئىناق، غايىداش	ھەمكام	ھەمكام
ئىش، ئەمگەك	كار	كار
ئىشچى، ھۈنەرۋەن	كارگەر	كارگەر
ئەيىبلەش	مەلامەت	مالامەت
يىراققا نەزەر تاشلايدىغان جاي	مەنزەر	مەنزەر
تۇرمۇش، تىرىكچىلىك	روزانە	روزانە
زېرەكلىك، ئۆتكۈرلۈك	زەكاۋەت	زاكاۋەت
مۇقەددەس، ئەۋلىيا	مەزار	مازا

(يۇقىرىدىكى سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مىللەتلەر نەشرىياتى 1986-يىلى نەشر قىلغان « ئۇيغۇر شېئىرلىرى سۆزلۈكى » دېگەن كىتابتىن ئېلىندى).
ئۇنىڭدىن باشقا ھازىرقى جانلىق تىلىمىزدا، ئۇزۇن يىللىق ئۆزلىشىش جەريانىدا بىرقانچە خىل تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولۇپ كەتكەن چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ. ئالايلىق، چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى "ئايلىنىش، ئوبوروت، نۆۋەت، قېتىم، دەۋر" مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان "دەۋر" سۆزى ھازىرقى جانلىق تىل ئەمەلىيىتىدە "دور، دو، دۆر، دو" بولۇپ جەمئىي تۆت خىل تەلەپپۇزدا ئىستېمال قىلىنماقتا. مەسلەن:

(1) ... گەپنىڭ لىلاسىنى دېسەك، مۇشۇ دورەم بۇ كىتاب سودىسىدا راۋرۇس زىيان تارتىۋاپتىلا. («شىنجاڭ ياشلىرى» ، 1987- يىل، 11- سان، 38- بەت) بۇ يەردىكى «دورەم» نىڭ تۇپ سۆزى «قېتىم» مەنىسىدىكى «دەۋر» دىن ئۆزگەرگەن «دور» بولۇپ، «ئەم» بۇ يەردە، خۇددى «ئەۋۋەل» سۆزى جانلىق تىلدا «ئەۋۋەلەم» دېيىلگەندەك، سىپايلاشتۇرۇش رولىدىكى قوشۇمچە ھېسابلىنىدۇ.

(2) تىلىمىزدا «دوغا چىقماق، دوغا تىكمەك» دەيدىغان سۆز بار. بۇ يەردىكى «دو» ئوخشاشلا «قېتىم، نۆۋەت» مەنىسىدىكى «دەۋر» دىن ئۆزگەرگەن «دوغا چىقماق» ياكى «دوغا تىكمەك» دېگەنلىك، شۇ «نۆۋەتكە چىقماق»، شۇ «قېتىمغا تىكمەك» دېگەن بولىدۇ.

(3) بەزى جايلاردا، خۇسۇسەن قەشقەر رايونىدا، بۇرۇنقى چاغلاردا ھوقۇق- ئەمەل تۇتقان ياكى ھۈنەر- كەسپتە بىر مەھەل دەۋر سۈرگەن ئادەملەر ھەققىدە «ئۇ بۇرۇن خېلى دۆر سۈرگەن ئادەم» دەپ ئېيتىشىدۇ.

(4) مال ئوبوروتى ياخشى، بازىرى ئىتتىك، تاپاۋىتى يۇقىرى باققاللار «دوگا باققال» دەپ تەرىپلىنىدۇ. بۇ «دەۋركار» سۆزىنىڭ جانلىق تىلىدىكى ئۆزلىشىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ب. گرامماتىكا جەھەتتە

(1) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئەسل، ھال، ئەجەب، دائىم، مەرھەب» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ قوش زەبەرلىك ھالەت شەكلى «ئەسلان، ھالان، ئەجەبان، دائىمان، مەرھەبان» لارنىڭ ئاخىرىدىكى «ن» تاۋۇشى چۈشۈرۈپ قويۇلغان ھالدا، «ئەسلا، ھالا، ئەجەبا، دائىما، مەرھابا» قىلىپ ئىشلىتىلگەندىن تاشقىرى، شۇ خىلدىكى «ئاساس، خۇسۇس، ئەين، شەخس، قىسىم، تەخمىن، جەۋاب، قەست، جىزم، ھەقىقەت، ئومۇم، تەسادىق» سۆزلىرىنىڭ «ئاساسەن، خۇسۇسەن،

ئەينەن، شەخسەن، قىسمەن، تەخمىنەن، جاۋابەن، قەستەن، جەزمەن. ھەقىقەتەن، ئومۇمەن، ئاسادىيەن “شەكىللىرى ئەينەن قوللىنىلىدۇ بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، بۇ خىل گرامماتىك ئالاھىدىلىككە ئىگە سۆزلەرنىڭ سان- سالماق جەھەتتە ئەدەبىي تىلدىكىدىن كۆپرەك ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. ئالايلىق، ”ئاخىر“ سۆزىنىڭ ھالەت شەكلى ”ئاخىران“ جانلىق تىلدا ”ئەخىرەن“ (”ئى“ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش) قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسلەن، ئۇ ئەخىرەن مۇرادىغا يېتىپتۇ. مۇنداق قىلىۋەرسەڭ، ئەخىرەن تۇمشۇقۇڭغا يەيسەن، دېگەنلەرگە ئوخشاش. ”ئاخىران“ غا تەقلىد قىلىپ ياسالغان ”دەسلەبان“ سۆزىمۇ جانلىق تىلدا ”دەسلەۋان“ قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسلەن:

- خۇدايا توۋا، مەن دەسلەۋاننىسىدا ئۈچ سەر كۈمۈشكە ئالغاندۇ دەپ ئىشەنگىم كەلمىگەن، - دېدى مىرزاپ شاڭيۇ («شىنجاڭ ياشلىرى»، 1987-يىل 11-سان، 35-بەت).

ئۇنىڭدىن باشقا جانلىق تىلدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ”ئالاھىدە“ مەنىسىدىكى ”ئالايىتەن“ سۆزىنىمۇ ”ئالاھىدەتەن“ ياكى ”ئالاھىدەن“ دىن ئۆزگەرگەن دەپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

(2) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ”كى“ باغلىغۇچىسىمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۆز زامانىسىدا ئۇنىڭ ”كىم“ دەيدىغان يەنە بىر ۋارىيانتى بولغان. مەزكۇر ”كىم“ باغلىغۇچىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئاساسەن ئىشلىتىلمەيدۇ. بىراق، جانلىق تىلدا، جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە قوشۇلۇپ ئۇنى گەۋدىلەندۈرۈش، كۈچەيتىش ياكى مەلۇم سۈرئەتنى ئىپادىلەش رولىدا ئىشلىتىلىدۇ. مەسلەن:

ئۇ كېلىپلاكم كەتتى، مەن بېرىپلاكم قايتىپ كېلىمەن، قاراپلاكم يىغلاپ

كەتتى، تونۇپلاكم ۋارقىرىۋەتتى، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(3) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا، ئەدەبىي تىل ۋە لۇغەتلەردە كۆرۈلمەيدىغان بىر بۆلەك چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت ئىزاھاتلەر كەڭرى ئىشلىتىلىدۇ. مەسلەن:

ھازىرقى جانلىق تىلدا	چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا	مەنىسى
روپىزىمىن	روپى زەمىن	يەر يۈزى، جاھان، دۇنيا
زامانى ئەۋۋەل	زەمانى ئەۋۋەل	بۇرۇنقى زامان
زامانى ئاخىر	زەمانى ئاخىر	ئاخىر زامان
نەپسى شەيتان	نەفسى شەيتان	شەيتاننىڭ نەپسى
پەيلى شەيتان	فېلى شەيتان	شەيتاننىڭ پەيلى
ئىسمى شېرىپ	ئىسمى شەرىپ	شەرەپلىك ئىسىم
ۋاقتى مۆرت	ۋەقتى مەۋرىد	قولايلىق ۋاقت
لەۋزى ھالال	لەفىزى ھەلال	راست سۆز
ئەھلى مۆمىن	ئەھلى مۆمىن	مۆمىن ئادەم، ئىمانلىق ئادەم
تەركىدۇنيا	تەركى دۇنيا	دۇنيادىن كېچىش
ھاجى ھەرەم	ھاجى ھەرەم	مەككىنى زىيارەت قىلغان ئادەم
بۇلاردىن باشقا،	” كالامۇللاھ (كەلەمۇللاھ)، ئەستاغپۇرۇللاھ (ئەستاغفۇرۇللاھ)، ئەلھۇكىمىللاھ (ئەلھۇكىمۇللاھ)، ماشائاللاھ، ئىنشائاللاھ، نۆزەمبىللاھ، ئىللاھ بىللاھ “ قاتارلىق بىرىكمە سۆزلەر، شۇنىڭدەك،	” دەسلەپ تاماقلانغۇچىلىقى، ئاندىن
گەپلىشەيلى “ مەنىسىدىكى	” ئەۋۋەل تەئام، بەئدەز كەلام “ جۈملىسى بەزى	جايلاردا
” ئەۋۋەل تەئام، بەدەز كالام “ شەكلىدە،	يەنە بەزى جايلاردا	بولسا ” ئاۋۋال تەئام، ئاندىن كالام “ شەكلىدە ئىشلىتىلىدۇ. بەزى جايلاردا،

خۇسۇسەن قەشقەردە، كاۋاپ بازىرىدىن ئۆتسەك، كاۋاپچىلارنىڭ گام "بەرىرى كاۋاپ"، گام "كاۋاپ بەرىرى" دەپ توۋلىغىنىنى ئاڭلايمىز. بۇ چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى "كەبابى بەرىرى" نىڭ ئۆزلەشكەن شەكلى بولۇپ، "پاقلان كاۋىپى" دېگەنلىكتۇر. ھېيت نامىزىغا كىرگەندە، مەزىن (مۇئەزرىن):
 ئەسسەلاتۇ سەففەن، سەففەن! "دەپ جاكار قىلسا، ھەتتا دېھقانلارمۇ چۈشىنىپ "گۈرىدە" ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇدۇكى، بۇ "ئەمدى ناماز قىلىسىز، سەپلىرىڭلارنى راۋرۇس قىلىپ تۇرۇڭلار" دېگەن بولىدۇ. كىشىلەر ئەسنىگەندە: "ئەسەغۇرۇللاھ ئەلئەزىم" دەيدۇ، بۇ "ئۇلۇغ خۇدا مېنى كەچۈرگىن" دېگەنلىك بولىدۇ؛ چۈشكۈرگەندە بولسا، "ئەلھەمدۇلىللاھ شۈكرەن ئەلە كۈللە ھالىن" دەيدۇ. بۇ "ھەرقانداق ئەھۋالدا، رەھمەت يۈزىسىدىن ئاللاھنى مەدھىيەلەيمەن" دېگەنلىك بولىدۇ، ۋە باشقىلار.

(4) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن، ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا "ۋە" مەنىسىدىكى "ۋاۋ" ھەرىپى بىلەن باغلىنىدىغان تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بەزەنلىرى قىسمەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلغان ۋە بەزەنلىرى ئەينەن ھالدا ئىشلىتىنىدۇ مەسلەن:

ھازىرقى جانلىق تىلدا	چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا	مەنىسى
قەددى - قامەت	قەددۇقامەت	بوي - تۇرۇق
پەند - نەسەت	پەندۇنەسەت	ساۋاق - نەسەت
ھەددى - ھېساب	ھەددۇھېساب	چەك - ھېساب
ئىنس - جىن	ئىنسۇجىن	ئىنسان - جىن
باغۇبوستان	باغۇبوستان	باغ - بوستان
تاغۇدەريا	تاغۇدەريا	تاغ - دەريا

كېچە يۈكۈندۈز

كېچە يۈكۈندۈز

كېچە - كۈندۈز

ۋاقت - سائەت

ۋەقنۇ سائەت

ۋاقت - سائەت

(5) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا "نى" قوشۇمچىسى چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى بولغاندىن سىرت، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى "نىڭ" ۋە زىيىسىنىمۇ ئۆتەيدۇ. بۇ خىل "نى" قوشۇمچىسى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى "نىڭ" رولىدا كېلىدىغان ئەھۋال ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسلەن:

شلىپە ناننى ياقماڭلار،

كۆيۈپ كېتەدۇر چاۋات (كاكچا نان)

مىنى ئىچىمنى كۆيدۈرگەن،

مەللەڭدىكى ئاق ناۋات.

نەگە يۈرسەڭ مىنى بىلەن بارۇرمەن،

كۆز ياشىغا كېمە سالپ ئۆتۈرمەن.

خۇدايتالا جۇپتۇنۇ ئايرىماسۇن،

غارىپ بولسام شۇيىمەندە ياتۇرمەن.

- لوپنۇر قوشاقلرىدىن.

ئۇنىڭدىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىنمۇ مەزكۇر تىلنىڭ خەلق ئاممىسىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلارنى تېپىش مۇمكىن. ئالايلىق، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا ئىشلەنگەن قەدىمكى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئا، ئە، ئو، ئۆ، ئۇ، ئۈ، ئې، ئى" دىن ئىبارەت سەككىز سوزۇق تاۋۇشنىڭ ھەممىسى سۆز بېشىدا بىرلا ئەلىق (ا) ھەرىپى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، ئەنە «تۈركىي تىللار دىۋانى» گۇۋاھ بولۇپ تۇرۇپتۇكى، ئاشۇنداق ئىپادىلەش بىلەنمۇ ئەينى زاماندىكى زىيالىيلار،

موللار ھېچقانداق بىئەپلىك، قىيىنچىلىق ھېس قىلمىغان. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كەلگەندە، پەقەت كەڭ ئاممىنىڭ، ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ يېزىقىنى ئىگىلەپ ساۋات چىقىرىشىنى ئوڭايلاشتۇرۇش كۆزدە تۇتۇلغىنى ئۈچۈنلا سۆز بېشىدا كېلىدىغان سوزۇق تاۋۇشلارغا ئومۇمەن ئېنىق بەلگىلىمە قىلىپ، "ئا" ھەرىپى ئاساسەن يالغۇز ئەلىق ھەرىپىنىڭ ئۈستىگە مەد (-) بەلگىسىنى قويۇش (ا) بىلەن ئىپادىلەنگەن. "ئو، ئۇ، ئۆ، ئۇ" دىن ئىبارەت تۆت لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش يالغۇز ئەلىق ھەرىپىگە يالغۇز "ئاۋ" ھەرىپىنى جۈپلەش (او) بىلەن ئىپادىلەنگەن؛ "ئې، ئى" ھەرىپلىرى بولسا، يالغۇز ئەلىق ھەرىپى بىلەن "يا" ھەرىپىنىڭ باش شەكلىنى جۈپلەشتۈرۈپ يېزىش (اي) بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئەگەر خاسلا زىيالىيلار، موللار كۆزدە تۇتۇلغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا بۇ خىل يېزىق ئىسلاھاتى بولمىغان بولاتتى دەپ قارايمىز.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەدەبىي تىلى بولۇپ خىزمەت قىلىشقا باشلىغان دەسلەپكى چاغلاردىن تارتىپلا ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى ئىمكانقەدەر ئەدەبىي تىلغا يېقىنلىشىپ راۋاجلانغان، ئەدەبىي تىلمۇ ئىمكان بار جانلىق تىلدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان. دەل ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ مۇنبەت تۇپرىقى بولغانلىقى ئۈچۈنلا مەزكۇر تىل روناق تاپالمىغان، گۈللىنىپ كەتكەن ۋە ئالەمشۇمۇل مېۋىلەر بەرگەن. چۈنكى جانلىق تىل ئەدەبىي تىلنىڭ قېنى ھەم جېنى؛ جانلىق تىلدىن ئايرىلغان ئەدەبىي تىل قۇرۇق ئىسكىلىتقا ئوخشايدۇ، ھاياتى كۈچى بولمايدۇ.

بىز يۇقىرىقىدەك مۇلاھىزە ۋە ئاساسلار بىلەن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئەينى زاماندىكى جانلىق تىلنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇيغۇر تىلى دەپ قارايمىز.

§4. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ

كۈنىمىزدىكى رېئال ئەھمىيىتى

تېپىك ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتلەردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلىنىش بىلەن بىر چاغدا، ئەرەب- پارىس تىللىرىدىن نۇرغۇنلىغان سۆز- ئىبارىلەرنى ۋە بىرمۇنچە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، ئاشۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ئەرەب ۋە پارىس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز- ئىبارىلەر ۋە بەزەن ئىپادىلەش شەكىللىرى (مەسىلەن، "چۈنكى" بىلەن باشلانغان سەۋەب بېقىندا جۈملە شەكلى، "ئەگەر" بىلەن باشلانغان شەرت بېقىندا جۈملە شەكلى ۋە "كى" بىلەن باغلانغان ئىزاھ بېقىندا جۈملە شەكلى قاتارلىقلار) تۈرلۈك دەرىجىدە ئۆزلەشكەن ھالدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلىپ، ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كەلمەكتە. مۇشۇ ئەمەلىيەتكە چۆكۈپ مۇلاھىزە قىلساق، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش ۋە ئۇنىڭ ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى تولۇق نېگىزى بىلەن چۈشىنىش ۋە ئۇنى توغرا شەرھلەش، شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭدىن بۈگۈنكى زامان مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش ئەھمىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەقىقەتەنمۇ زۆرۈر ئىش ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بىزنىڭچە، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەۋاتقان بىر مەدەنىي ئىنسان بولۇش سالاھىيىتىمىز بىلەن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشنىڭ رېئال ئەھمىيىتىنى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تەرەپتىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئاساسىي بىلىملىرىنى ئۆگەنگەندە، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ئىچىدىكى مۇسۇلمانچە تەركىبلەرنىڭ مەنە- ئوقۇم

دائىرىسىنى توغرا ۋە تولۇق شەرھلەپ بەرگىلى بولىدۇ.

مەلۇمكى، ئۇيغۇر مىللىتى مۇسۇلمان مىللەت. شۇ شاراپەتتىن مۇتلەق كۆپ سانلىق ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى « قۇرئان كەرىم » نى مەنبە قىلغان مۇسۇلمانچە ئىسىملاردىن ئىبارەت. ئەمما، مىڭ يىلدىن ئارتۇق ئۇزاق زامانلىق ئىستېمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا، نۇرغۇن ئىسىملاردا ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى فونېتىك ئۆزگىرىشلەر بولغان. نەتىجىدە، ئەسلىدىكى بىر ئىسىمنىڭ بىرقانچە ۋارىيانتى بارلىققا كەلگەن ۋە ئۇلار ئوخشىمىغان كىشى ئىسىملىرى بولۇپ ئىشلىتىلىپ كەلگەن. خېلى بىر بۆلەك مۇسۇلمانچە ئىسىملاردا فونېتىك ئۆزگىرىش نىسبەتەن چوڭ بولغاچقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئاساسىي بىلىملەرگە ئىگە بولمىغان ئادەم ئۈچۈن، مەزكۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ مەنىسىنى ئىزاھلاش تەس بولۇپ قالغان. بىر مەدەنىي ئىنسان تۇرۇقلۇق ئۆز ئىسىمىنىڭ مەنىسىنى بىلمەسلىك نەقەدەر ئەيىب ئىش ئىكەنلىكى ھەممىگە مەلۇم. ھالبۇكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئاساسىي بىلىملەرنى ئۆگىنىش خەلقىمىز ئىچىدىكى بۇ خىل كىشى ئىسىملىرى ساۋاتسىزلىقىنى ئۈزۈل-كېسىل يۇيۇپ تاشلايدۇ. بۇ ھەقتىكى تەپسىلىي بايان ئۈچۈن، پېقىر يازغان «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكونولوگىيىسى» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1995- يىل نەشرى) ناملىق كىتابنىڭ «لېكسىكونولوگىيە ۋە كىشى ئىسىملىرى ئىلمى» دېگەن بابىغا نەزەر ئاغدۇرۇش ھاۋالە قىلىندۇ.

ئىككىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئاساسىي بىلىملىرىنى ئىگىلىگەندە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى بىر بۆلەك سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ۋە ئۇلارنىڭ فونېتىك ئۆزگىرىش قىلىش سەۋەبى ۋە قانۇنىيەتلىرىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. ئالايلىق، ھازىرقى

تىلىمىزدا، "سەللىمازا"، "مويىسپىت" ۋە "زاراتگاھ" دېگەن سۆزلەر بار. بۇلار ئىناۋەتلىك لۇغەتلىرىمىزدە، ئايرىم-ئايرىم ھالدا، "ئۈزۈل-كېسىل، پۈتۈنلەي"

تولۇق (كېسەل كىشى ھەققىدە)؛ سەللىمازا ساقايماق، ”چاچ- ساقاللىرى ئاقارغان، ياشانغان، پېشقەدەم، چوڭ: مويسىپىت ئادەم، ”ئۆلگەن كىشىلەرنى كۆرمىدىغان جاي، قەبرىستان. ” دەپ ئىزاھلىنىدۇ. (قاراڭ: ”ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى” (قىسقارتىلمىسى) 571-، 623- ۋە 1050- بەتلەر. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى) ئەمدى، ئازراق دىققەت قىلىدىغانلا بولساق، بۇ سۆزلەر ئاددىي سۆزلەر ئەمەس، بەلكى، بىرىكمە سۆزلەر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز ۋە بۇ چاغدا، ” سەللىمازا ” دېگەن سۆزنىڭ ”سەللە” ۋە ”مازا (مازار) ” بىلەن ئالاقىسى بارمىدۇ؟ تىلىمىزدا، ” تۈك، قىل ”ئوقۇمىدا ئىشلىتىلىدىغان ”موي ” دەيدىغان بىر سۆز بار. ھالبۇكى، مەزكۇر ”موي” بىلەن ”مويسىپىت” دېگەن كەلىمىنىڭ ئوتتۇرىسىدا نېمە مۇناسىۋەت باردۇ؟ ”زاراتگاھ” تىكى ”گاھ” سۆزىنىڭ مەنىسى تىلىمىزدىكى ”سەيلىگاھ”، ”جەڭگاھ”، ”مەنزىلگاھ” ۋە ”ھېيتگاھ” دېگەن كەلىمىلەردىكى ”گاھ” بىلەن ئوخشاشمىدۇ؟ ئەگەر ئوخشاش بولسا، ”زارات” دېگەن نېمە ئوقۇمنى بىلدۈرىدىغان گەپتۇ؟ دېگەن سوئاللار توغۇلىدۇ. ئەمدى، بۇ سوئاللارغا ئۇيغۇر تىل تارىخىدا، ئالتە ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىشلىتىلگەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي بىلىملىرى جاۋاب بېرىدۇكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ” سەللىمازا ” سۆزى ئەسلىدە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن ئىزاھەت بولۇپ، ئەدەبىي تىلدىكى تەلەپپۇز شەكلى ”سەلىمۇلئەئزا” ئىدى. ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان ”سەلىم” (ساغلام، ساق، مۇكەممەل) كەلىمىسى بىلەن ” ئەئزا ” (ئە:زا) سۆزىنىڭ ئەلفلام (ال-) لىق بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ”ئەزالىرى ساق- سالامەت” ئوقۇمىدىكى مەزكۇر ”سەلىمۇلئەئزا ” بىرىكمىسى ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتى ئارقىلىق، ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا ”سەللىمازا” تەلەپپۇز قىلىنىپ، ”پۈتۈنلەي، تولۇق” ئوقۇمىنى ئاڭلىتىدىغان سۆز بولۇپ قالغاندۇر؛ ھازىرقى

تېلىمىزدىكى "مويىسپىت" سۆزمۇ ئەسلىدە، "تۈك، قىل" ئۇقۇمىدىكى "مويى" كەلىمىسى بىلەن "ئاق، ئاق رەڭلىك" مەنىسىدىكى "سەفد" سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان "مويى سەفد" شەكلىدىكى پارىچە ئىزاھات بولۇپ، ئالتە ئەسىرلىك ئۆزلەشمە ئەمەلىيىتى ئارقىلىق، بۈگۈنكى "مويىسپىت" تەلەپپۇزىدىكى سۆزگە ئايلىنىپ قالغان؛ "زاراتگاھ" سۆزىگە كەلسەك، ئۇ ئەسلىدە ئەرەبچە "زىيارەت" سۆزى بىلەن، پارىچە "گاھ" (مەيدان، يەر) كەلىمىسىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان "زىيارەتگاھ" شەكلىدىكى بىرىكمە سۆز بولۇپ، كېيىنچە جانلىق تىلدا "زاراتگاھ، زاراتكا" تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ۋە ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە، ئۆلۈپ كەتكەنلەرنى ياد ئېتىپ تۇرۇش ئۈچۈن، مەخسۇس ئاي كۈنلەردە زىيارەت قىلىنىدىغان جاي. "قەبرىستانلىق" نى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ قالغانىكى، دېھقانلار بۇ سۆزنى كۆپىنچە "زاراتلىق" (زىيارەتلىك جاي) شەكلىدە ئىشلىتىپ كەلمەكتە ۋە باشقىلار.

روشانىكى، مۇشۇ خىلدىكى سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئېنىقلاش ۋە ئۇلاردىكى فونېتىك ئۆزگىرىش قىلىش قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلەش ئەمەلىيەتتە، تېلىمىزنىڭ پەخىرلىك ئۇزاق تارىخىنى يورۇتۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئىلمىي قەدەم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئۈچىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ياخشى ئۆگەنگەندە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئۇچرايدىغان، كلاسسىك شائىرلارغا تەقلىد قىلىنغان شېئىرلارنى ياخشى چۈشەنگىلى ۋە ئۇلاردىكى بەدىئىي گۈزەللىكتىن تولۇق بەھرىمەن بولغىلى بولىدۇ.

مەلۇمكى، ھازىرغىچە بولغان پۈتكۈل تىل تارىخىمىزدا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بارلىققا كەلگەن تۈرلۈك زانىردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ سالمىقى ئەڭ زور ھېسابلىنىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، شېئىرىيەت ئۆزىنىڭ ئۆلمەس نامايەندىلىرىنىڭ بۈيۈك ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ۋايىغا

يەتكۈزۈلگەن بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شائىرلىرى تەبىئىي ھالدا،
كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئىزىدىن مېڭىشنى، ئەسەرلىرىدە ئۇلارغا تەقلىد قىلىشنى
ئىپتىخارلىنارلىق ئىش بىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە
ئائىت ئەسەرلەردە، چاغاتاي ئۇيغۇرچىسى ئەڭ ياخشى ئىزاھلايدىغان سۆز-
ئاتالغۇلار ھەمىشە ئۇچراپ تۇرغاندىن باشقا، خۇسۇسەن غەزەل ژانىرىدا،
چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دەۋرىدىكى كلاسسىك شائىرلارغا تەقلىد قىلىنغان
گرامماتىك قۇرۇلمىلارمۇ دائىم كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق:

قەسەم بىللا سېنىڭدەك يارۇ- جانان تېپىلماس،

ۋەسلىك ئۈچۈن مېنىڭدەك شەيدايى جان تېپىلماس.

.....

ئۆلگەننى تىرىلدۈرگەن بولسا مەسە ئۇ زامان،

ئەمدى جانغا سېنىڭدەك ئارامى جان تېپىلماس.

(ئابدۇرەھىم ئۆتكۈر: « ئۆمۈر مەنزىللىرى » 62- بەت. شىنجاڭ

خەلق نەشرىياتى، 1985- يىل نەشرى).

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، يۇقىرىدىكى تۆت مىسرا ئىچىدىكى، "مەسە" (ئىسا
پەيغەمبەر) سۆزىدىن باشقا، " بىللا " (توغرىسى < بىللا > بولۇشى
كېرەك)، " يارۇ- جانان "، " شەيدايى جان " ۋە " ئارامى جان " قۇرۇلمىلىرى
پەقەت چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ساۋاتى ئارقىلىقلا ئۆزلىرىنىڭ توغرا شەرھىنى
تاپىدۇ. مەسلەن، "بىللا" سۆزى ئەسلىدە ئەرەبچە قۇرۇلما بولۇپ، ئۇ ئالدى
قوشۇلغۇچى "بى" بىلەن "ئاللاھ" سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن. ئۇنىڭ
مەنىسى "ئاللاھ بىلەن" دېگەن بولىدۇ؛ "يارۇ- جانان" بولسا، چاغاتاي
ئۇيغۇرچىسىدىكى تەڭداش بىرىكمە ("ۋە" بىرىكمىسى) قۇرۇلمىسى
بولۇپ، "يار" بىلەن "جانان" ئوتتۇرىسىدىكى "ئۇ" تاۋۇشى چاغاتاي
ئۇيغۇرچىسىدىكى نەسرىي ئەسەرلەردە "ۋە" ئوقۇلىدىغان، نەزمىي ئەسەرلەردە

بولسا، - ئۇ " يۇ " ياكى " يۇ " (مەسلەن، " كېچە يۇ كۈندۈز " دىكى " - يۇ " غا ئوخشاش) ئوقۇلىدىغان تەڭداش بىرىكمە بەلگىسى " و " ھەرپىدىن كەلگەن؛ ئەمدى، " شەيدايى جان " بىلەن " ئارامى جان " لارغا كەلسەك، بۇلار چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى تەڭسىز بىرىكمە قۇرۇلمىسى- ئىزاھات بولۇپ، يۇ قۇرۇلمىلاردىكى ئالدىدا كەلگەن " شەيدا " ۋە " ئارام " سۆزلىرى ئېنىقلانغۇچى سۆز، " جان " كەلىمىسى بولسا، ئېنىقلىغۇچى سۆز ھېسابلىنىدۇ. بىرىكمە سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى " يى " بىلەن " ئى - ئى " قوشۇلغۇچىسى بولسا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىك قائىدىسى بويىچە قوشۇلغان قوشۇمچىلار بولۇپ، مەزكۇر بىرىكمىلەرنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدىكى يېشىمى ۋە تۈزۈلمىسى " جاننىڭ شەيداسى، جان پىدا قىلغۇچى، جېنى بىلەن بېرىلگەن "، " جاننىڭ ئارامى " شەكىلدە بولىدۇ. دېمەك، بىزدە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ساۋاتى بولسا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر غەزەللىرىدىكى، مۇقام تېكىستلىرىدىكى مۇشۇ خىل قۇرۇلمىلارنى بىمالال چۈشەنەلەيمىز ۋە ئۇلاردىن تېگىشلىك زوق ئالالايمىز.

تۆتىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئاساسىي بىلىملىرى بويىچە مەرىپەتلىك بولغاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى بىر بۆلەك سۆزلەردە ئىزچىل مەۋجۇد بولۇپ كېلىۋاتقان فونېتىكىلىق ئۆزگىچىلىكلەرنىڭ سەۋەبلىرىنى بىلگىلى ۋە ئۇلارنى ئىلمىي ھالدا توغرا شەرھلەپ بەرگىلى بولىدۇ.

بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلىۋاتقان سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، بىرمۇنچە سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سوزۇلۇش چېكى جەھەتتە بىر- بىرىدىن پەرقلىق ئىكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

باش بوغۇمدا قىسقا " ئا، ئە "   باش بوغۇمدا ئۇزۇن " ئا، ئە "

ئاكا (aka)   ئادەم (a:däm)

ئەخەت (äxät)   ئەمەت (ä:mät)

جاهل (ja:hil)

جاكار (jakar)

مەدىكار (mä:dikar)

مەخلۇق (mäxluq)

دېگەنلەرگە ئوخشاش. (بۇ خىل ئەھۋال سۆزلەرنىڭ ئاياغ ۋە ئارا بوغۇملىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ.)

ئەمدى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆگەنگەندىن كېيىن بىلدۈرۈلگەن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ئەرەب- پارىچىدىن نۇرغۇن سۆزلەملەر ۋە سۆز بىرىكمىلىرى ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن بولۇپ، مەزكۇر چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئۇيغۇرچىغا ئۆزلىشىش جەريانىدا، ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كىرگەن ئەرەب- پارىس تىللىرى فونېتىكىسىنىڭ تەسىرىنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغىمۇ سىغدۇرگەن. نەتىجىدە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ مۇئەييەن دائىرىلىك ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش سىستېمىسى شەكىللەنگەنكى، يۇقىرىقى مىساللاردا كۆرسىتىلگەن "ئادەم" ۋە "جاهل" سۆزلىرىدىكى "a:" ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشى ئاشۇ خىل ئۆزلەشمە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش سانىلىدۇ. "ä:mät" (ئەمەت) ۋە "mä:dikar" (مەدىكار) سۆزلىرىگە كەلسەك، ئۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، "ئەھمەد" ۋە "مەدىكار" تەلەپپۇزىدا ئىشلىتىلگەن سۆزلەر بولۇپ، ئۇزاق جاھانلىق قوللىنىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا، مەزكۇر سۆزلەردىكى "ھ" ۋە "ر" تاۋۇشلىرى تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قېلىش نەتىجىسىدە، كۈنىمىزدىكى "ئەمەت" (ä:mät) ۋە "مەدىكار" (mä:dikar) سۆزلىرى بولۇپ قالغانكى، بۇ سۆزلەردىكى "ä:" (ئە :) ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشى بولسا، ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان شەكىللەنمە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ.

دېمەك، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەرىپىتى ئەمەلىيەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ شەكىللىنىش تارىخىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

فونېتىكىسىدا، "ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار" دېگەن بىر بابنى ئېچىشنىڭ ھەقىقەتەنمۇ زۆرۈرلۈكىنى نەزەرىيە ئاساسى بىلەن تەمىنلەپ بېرىدۇ.

بەشىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى ئۆگەنگەن ۋە ئوبدان تەتقىق قىلغاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سوستاۋىدىكى سۆز مەنىلىرىنىڭ كېڭىيىشى، تارىمىشى ۋە كۆچۈشى، شۇنىڭدەك سۆز-كەلىمىلەرگە كۆچمە مەنىلەرنىڭ يۈكلىنىشى قاتارلىق سېمانتىكىلىق ھادىسىلەرنى دادىغا يەتكۈزۈپ شەرھلەپ كۆرسەتكىلى بولىدۇ.

مەلۇمكى، "چوكان" كەلىمىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەتلىرىدە: "يېڭىلا توپى بولغان ياش ئايال، جۇۋان؛ سۆڭەك قاتارلىق دەرەخلەرنىڭ ئەتىياز مەزگىلىدە بىخلىنىپ، كۆكەرگەن ئۇزۇن تېلى " دەپ ئىزاھلىنىدۇ. (قاراڭ: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى)، 430-بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىل نەشرى) ئەمما، مەزكۇر "چوكان" سۆزىنىڭ ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە "چەۋگان" تەلەپپۇزىدا ئوقۇلۇپ، "ئات توپى تايىقى، ئاتنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، يەردىكى توپنى ئۇرۇپ ئوينايدىغان ئۇزۇن تايلاق" دېگەن ئۇقۇمدا ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن، كەس باشىنى گۈپتەك خەپلىك ئاداقى ئىچرە سال، قويما سەرگەردان مېنى ئى، زۇلفى چەۋگانىم مېنىڭ. (ئى، ئات توپى تايىقىدەك ئۇزۇن چاچلىق يارىم، مېنى مۇنداق سەرگەردان قىلغۇچە، بېشىمنى كېسىپلا ئاتلىرىڭنىڭ ئايىغىغا توپ قىلىپ تاشلاپ بەرگىن.) (لۇتقى: « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنەلەر » 240-بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980-يىل نەشرى)؛ ھازىرقى تىلىمىزدا: "ئاساسىي بىلىم، باشلانغۇچ چۈشەنچە، ئوقۇش-يېزىشنى بىلىش" ئۇقۇمىدا ئىشلىتىلىۋاتقان "ساۋات" سۆزىنىڭ ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا "سەۋاد" تەلەپپۇزىدا بولۇپ، ئۇنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي مەنىسى "قارا، قارا رەڭ"

ئىكەنلىكى ئەمەلىي مەسىلەلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؛ يەنە بۈگۈنكى ئىستېمالمىزدىكى "ئەقىلىمىز، دۆت" مەنىسىدە ئىشلىتىلۋاتقان "كالۋا" كەلىمىسىنىڭ ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا "كەللەۋار" شەكلىدە بولۇپ، ئۇ "كەللەك، كەللەك" ئۇقۇمىدا قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ؛ ھازىرقى تىلىمىزدا، "ئىنتايىن تۇزلۇق" مەنىسىدە قوللىنىلۋاتقان "شاكراب" سۆزىنىڭ ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا "شەكەرەب" شەكلىدە بولۇپ، ئۇ "شەكەر سۈيى، سۇيۇق شېكەر، ئىنتايىن تاتلىق" ئۇقۇمىدا قوللىنىلغانلىقى مەلۇم. ئەمدى، بۇ خىل سۆزلەردە زادى نېمە ئۈچۈن ئاشۇنداق مەنە- ئۇقۇم ئۆزگىرىشى بولىدۇ؟ بۇ مەسىلىنىڭ ھەر بىرىدە بىر ئېتىمولوگىك ھېكايە باركى، بۇلارنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالتە ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت قوللىنىلىش جەريانىدا شەكىللەندۈرگەن ئۆزىگە خاس سېمانتىك ئۆزگىچىلىكلىرى ئوچۇقلاپ بېرىدۇ. بۇ ماۋزۇنىڭ مۇپەسسىل بايانى ئۈچۈن، يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكونولوگىيىسى» ناملىق كىتابنىڭ «ئۇيغۇر تىلىدىكى سېمانتىكىلىق ھادىسىلەر» تېمىسىدىكى تۆتىنچى بابىنى ئوقۇپ كۆرۈش تەۋسىيە قىلىنىدۇ.

ئالتىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەرىپىتى ئۇيغۇر يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلىشتا، كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم رول ئوينايدۇ.

يەر ناملىرى ئىلمى تەتقىقاتى ئەمەلىيەتتە، تىل تەتقىقاتى، خۇسۇسەن قەدىمكى تىل تەتقىقاتى ئارقىلىق، ئۆز مېۋىلىرىنى نامايان قىلىدۇ. ھالبۇكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كلاسسىك تىلى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن ئۇيغۇر يۇرتىدىكى نۇرغۇنلىغان يەر- جاي ناملىرىغا ھەقدارلىق قىلىدۇ. ئالايلىق، ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە، يېڭىسار، ئەسكسار (ياكى ئەسكسار)، پايناپ، بەشكېرەم، كېرەمباغ، چارۋاغ، لەڭگەر قاتارلىق يەر- جاي ناملىرى بىر ئەمەس، بىر قانچە جايدا تەكرارلىنىدۇ. ئەمدى، بۇ ئىسىملار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى لېكسىكونولوگىيىسىدە، ئۆزلىرىنىڭ "ياڭى ھىسار، ئەسكى

ھىسار، پاينى ئاب، بېش كەرەم، كەرەمباغ، چەھار باغ، لەنگەر“ تەلەپپۈزلۈك ئەسلى شەكىللىرىنى ئىسپات قىلىپ كۆرسىتىدۇ ۋە ئوقۇم جەھەتتە، ”يېڭى قەلئە (ياكى يېڭى شەھەر)، كونا قەلئە (ياكى كونا شەھەر)، ئاياغىمۇ. ئۈزۈملۈك باغ، كۆجۈمباغ، قونالغۇ (ياكى ئۆتەڭ) “ دېگەن مەنىدە دەپ ئىزاھلىنىدۇ. ھەتتا ئەزىم دەرياسىمىز تارىم ۋە بۈيۈك چۆلىمىز تەكلىماكان ھەققىدىمۇ، خوتەنلىك ئالىم مۆجىزىي ئۆزىنىڭ 1885-يىلى قەلئە مگە ئالغان مەشھۇر ئەسىرى «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» (مۇزىكانلار تارىخى) دا: ”سۇلتان ۋۇزەرا، ئۆمەرا، لەشكەرلەرى بىلەن پايتەخت ياركەندىدىن ئاتلانپ، تارەم دەرياسىنى بويلاپ، تەرك مەكان دەشتىگە شىكارغا يۈزلەندىلەر“ دەپ يازغان. (قاراڭ: شۇ ناملىق ئەسەر، قولىزما قىسمى. 34-بەت. مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982-يىلى نەشرى) ئەمدى، ئالىمنىڭ ئاشۇ يازغىنى بويىچە ئىزاھلىغاندا، ”تارەم دەرياسى“ دېگەن ”پەلەك دەرياسى“ دېگەن بولىدۇ؛ ”تەرك مەكان دەشتى“ بولسا، (”قۇم بېسىپ كەتكەنلىكتىن) تاشلىنىپ كەتكەن مەكان“ دېگەن بولىدۇ.

دېمەك، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى ئۆگەنسەك ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىزما ئەسەرلەرنى ئەتۋارلاپ ئوقىساق ۋە بېرىلىپ تەتقىق قىلساق، قەدىمىي يۇرتىمىزنىڭ كوچا-كويلىرىدىن تارتىپ، تاغ-دەريالىرىغىچە قويۇلغان ئىسىم-ناملارنى تىلشۇناسلىق ۋە تارىخشۇناسلىق ئىلمى ئاساسىدا شەرھلەپ كۆرسىتەلەيمىز.

يەتتىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ساۋاتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر لۇغەتچىلىكىنىڭ سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە مۇھىم تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ.

ئادەتتە، لۇغەتچىلىك ئۆز ئالدىغا ئايرىم تارماق پەن ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ نەتىجىسى ئۆز نۆۋىتىدە، بىر تىل لېكسىكونولوگىيە تەتقىقاتىنىڭ

سەۋىيىسىنى ئىسپاتلايدىغان ئاساسلىق دەلىل بولۇپمۇ سانلىدۇ. شۇڭلاشقا، ھەر جەھەتتىن تەرەققىي قىلغان مىللەتلەرنىڭ زىيالىيلىرى لۇغەتچىلىك تەتقىقاتىنىڭ سەۋىيىسىنى دەۋر قەدىمى بىلەن تەڭ ئۆستۈرۈپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ مېڭىشقا بەكمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلار تۈرك دۇنياسى تىلشۇناسلىقىنىڭ كارۋانىپىشىسى ۋە پۈتكۈل مۇسۇلمانلار دۇنياسى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ۋە لۇغەتچىلىكىنىڭ پېشىۋاسى مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇ تۈزگەن بۈيۈك قامۇس «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن قانچىلىك ئىپتىخارلانساق ئەرزىيدۇ. كۆز تەگمىسۇن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقى، خۇسۇسەن لۇغەتچىلىكىنىڭ سەۋىيىسىمۇ ئومۇمىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، خېلىلا ئۆيدان بولۇپمۇ، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغاندىن كېيىن، جاھان تۈركولوگلىرى ۋە ئۇيغۇرشۇناسلىرىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى، بۇ-ئاساسلىق تەرەپ. بىراق، ئۆزىمىزنى بېسىۋېلىپ تۇرۇپ، سەمىمىيەت ۋە «بىرنى بىر دېگۈلۈك» دېگەن ئۇيغۇر ھەقىقەتچىلىكى بىلەن باھا بېرىدىغان بولساق، تۈزۈپ ئېلان قىلىنغان ئىملا، تەلەپپۇز لۇغەتلىرىمىزدىن تارتىپ، ئىزاھلىق لۇغەتلىرىمىزغىچە بولغان ئومۇمىي لۇغەتچىلىكىمىزدە، ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ۋە جىددىي كەمچىلىكلەر ئاز ئەمەس. مىسال ئۈچۈن، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» نى ئالساق، بۇ ئىرىك ئەسەرنىڭ ئالدى بىلەن، ماۋزۇسىنىڭ چېكى ئېنىق ئەمەس. چۈنكى، ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقى بويىچە ئىپتىدائىي بىلىمگە ئىگە ئىنسان بىلىدۇكى، ئۇيغۇر تىلى زامان-دەۋر چېكى ئوزايدىن، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى»، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» ۋە «ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. شۇڭا ئەگەر، 1999-يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان قوللىمىزدىكى بۇ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى بولىدىغان بولسا، زامان چېكىنى ئېنىق قىلىپ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر

تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دەپ يېزىش كېرەك؛ ئەگەر مەزكۇر لۇغەتنىڭ ماۋزۇسىدا دېيىلگەن ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىيەتتە، قەدىمكى، چاغاتاي ۋە ھازىرقى ئۇيغۇر تىللىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دېيىلسە، بۇ ھالدا، لۇغەت ئۆز ئىچىگە ئالغان سۆزلۈكلەرنىڭ ئىزاھاتىدىكى كەمبۇكۈلۈك، ھەتتا خاتالىقلارنى بىرمۇ بىر تۈزىتىش كېرەك. ئالايلىق، لۇغەتتە بېرىلگەن «دىۋانە، سائىل، قەلەندەر» سۆزلىرى، ھەتتا، «ئابدال» دېگەن سۆزمۇ قوشۇلۇپ ھەممىسى «كىشىلەردىن سەدىقە سوراپ، نەرسە- كېرەك تىلەپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان كىشى، تىلەمچى» دەپ ئىزاھلانغان. ئەمما، بىز مۇندىن 70- 80 يىل بۇرۇن يېزىلغان قوليازما ئەسەرلەرنى ۋاراقلايدىغان بولساق، بۇ سۆزلەردىن «ئابدال» نىڭ مەخسۇس بىر ئىنسانلار توپىنى، يەنى بىر جامائەت ئىنسانى بىلدۈرىدىغان سۆز بولغاندىن باشقا، «دىۋانە» كەلىمىسىنىڭ ئاساسلىق مەنىسى «ساراڭ، مەجنۇن، نېرۋىسىدىن ئاداقتان ئىنسان» ئىكەنلىكى؛ «سائىل» سۆزىنىڭ «سورغۇچى» دېگەن بولىدىغانلىقى؛ «قەلەندەر» سۆزىنىڭ بولسا، «دەرۋىش» دېگەن بولىدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. مەسلەن، ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى ھۈسەين تەجەللى 20- ئەسىرنىڭ 30- يىللىرى يازغان «قارا ھەققىدە قەسىدە» ماۋزۇلۇق ئەسىرىدە:

«قارغە ئاۋازىن ئىشتىسەم ئۆيدە، چىققۇم تاشقەرى،

قارا قاسد قارغەلىقتىن كېلدى دېپ دىۋانە ۋار.»

دەپ نەزم تۈزگەن. (قاراڭ: «چاغاتاي تىلى» 139- بەت. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1986- يىل نەشرى) روشەنكى، بۇ يەردىكى «دىۋانە ۋار» ھەرگىزمۇ «تىلەمچىدەك» دېگەن بولمايدۇ. شۇڭا، بۇ بېيتقا: «ئۆيدە ئەگەر سىرتتىكى قاغىنىڭ قاقلىدىغان شۇم ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالغىدەك بولسام، قاغىلىقتىن قارا خەۋەرچى كەلگەن بولمىسۇن يەنە دەپ، مەجنۇنلارچە يۈگۈرۈپ چىقىپ كېتىمەن» دەپ يېشىم بېرىمىز يەنە دېسەك،

مەزكۇر لۇغەتتە، "دىۋان" دېگەن سۆزگە پارسچە لۇغەتلەردىكىنى كۆچۈرۈپلا "شېئىرلار توپلىمى، توپلام" دەپ ئىزاھ بېرىپ، ئۇ سۆزنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا ئەزەلدىن تارتىپ، "بۈيۈك لۇغەت، قامۇس" مەنىسىدە ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقانلىقىغا كۆز يۇمۇش تولىمۇ خاتا بولغان. چۈنكى، بۈيۈك ئالىم بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆز زامانىسىدا، نورمال لۇغەتلەرگە ماۋزۇ قىلىنىدىغان "مەنەجەم، لۇغەت" سۆزلىرىنى ئەمەس، بەلكى، "دىۋان" سۆزىنى تاللاپ، ئۆزىنىڭ ئۇ يىگىرمە ئۈچ مىللەتنىڭ تىل ماتېرىياللىرىنى مۇجەسسەم قىلغان تەڭداشسىز بۈيۈك ئەسىرىگە ماۋزۇ قىلغانلىقىنىڭ ئۆزىلا، مەزكۇر "دىۋان" كەلىمىسىنىڭ لۇغەتلەرگە ئىشلىتىلگەندە، "قامۇس، بۈيۈك لۇغەت" دېگەن بولىدىغانلىقىنى دەلىللەيدىغان ئەڭ ۋەزىنلىك پاكىتتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى خەنزۇ ئالىملار 突厥语大词典 دەپ ئەينەن تەرجىمە قىلغان. (قاراڭ: «突厥语大词典، 民族出版社» 2002 年)

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى باركى، دەل «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» قاتارلىق مۆتىۋەر لۇغەتلىرىمىزدە، "دىۋان" كەلىمىسىنىڭ ئەسلى مەنبەسى ئەرەبچە ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمىگەن ھالدا، "پارسچە سۆز شېئىرلار توپلىمى، توپلام" دەپلا ئىزاھلىنىپ (قاراڭ: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى) 548-بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىل نەشرى)، ئۇنىڭ "بۈيۈك لۇغەت، قامۇس" دېگەن ئىزاھى بېرىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بەزەن بىلىم ئادەملىرى "دىۋان" كەلىمىسىنى «بۈيۈك لۇغەت» دەپ ئىزاھلاشقا لۇغەت ئاساسى كەمچىللىك قىلىدۇ" دېگەننى باھانە قىلىپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ھەقىقىي ئالىملار تەرىپىدىن بىكىتىلگەن «突厥语大词典» دېگەن

خەنزۇچە تەرجىمىسىنى غەرەزلىك ھالدا بۇزۇپ، 突厥语词典 دەپ ئىشلەتمەكتە. (قاراڭ: 2001 年:《突厥语词典语言研究》，中央民族大学出版社)

شەكسىزكى، بۇ-ئىلمىي جەھەتتىنمۇ، قانۇنىي جەھەتتىنمۇ ئوخشاشلا بىر خاتا قىلمىشتۇر.

قىسقىسى، نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر لۇغەتچىلىكى ساھەيىمىزدە، ساقلىنىۋاتقان يېتىشىسزلىكلەر، كەمچىلىكلەر خېلى بار، بۇلارنى تۈزىتىشىمىز لازىم. لۇغەتچىلىك ساھەسىدىكى يېتىشىسزلىكلەرنى تۈگىتىش ۋە كەمچىلىكلەرنى تۈزىتىش جەھەتتە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا دائىر ئاساسىي بىلىملەر ھەقىقەتەنمۇ ئەسقاتىدۇ.

سەككىزىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەرىپىتى سۆز-ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە توغرىلاپ ئىشلىتىش خىزمىتىدە دەردىمىزگە يېتىدۇ.

تىلنى تەتقىق قىلىشتىن مۇددىئە ئۇنىڭ قوللىنىلىشىچانلىقىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت. تەرەققىي قىلغان تىللارنىڭ ھەممىسىدە، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، سۆز-ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە گەپ-سۆزلەرنى توغرىلاپ ئىشلىتىش مەسىلىسى نۆۋەتتە ئەمەس، بەلكى كەلگۈسىدىمۇ يېڭىدىن يېڭى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ تۇرىدۇ. ھالبۇكى، مەيلى كلاسسىك سۆز-ئاتالغۇلارنى قېزىپ ئىشلىتىش پىرىنسىپى ئۈچۈن بولسۇن، مەيلى يېڭىدىن سۆز-ئاتالغۇ ياساپ ئىشلىتىش قائىدىسى ئۈچۈن بولسۇن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلىمى سۆز-ئاتالغۇلارنىڭ چۈشىنىشلىك ۋە چۈشەندۈرۈشلۈك بولۇشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تېگىشلىك تۆھپە قوشالايدۇ. بۇ چۈشەنچىمىزنى ئوچۇقلاش ئۈچۈن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا، تەلەپپۇز ۋە ئىزاھلىق لۇغەتلىرىدە، شۇ چاغقىچە "ئاللا"، "خالىماق"، "مەسچەت" ۋە "نورۇز" يېزىلىۋاتقان بو تۆت سۆزلەمنى مۇزاكىرىگە قويىمىز.

"ئاللا" سۆزى 1999-يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر

قىلىنغان «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دە: «خۇدا، تەڭرى، پەرۋەردىگار» دەپ ئىزاھلانغان (قارا: شۇ ناملىق لۇغەت، 49-بەت) مەلۇمكى، «ئاللاھ» مۇسۇلمانلارنىڭ ئەڭ بۈيۈك مەبۇدىسى ۋە تەڭداشسىز ئىلاھنىڭ مۇبارەك نامى. ئۇ ئەرەبچە كەلىمە بولۇپ، ئەرەب يېزىقىدا «الله» يېزىلىپ، «ئەللاھ، ئاللاھ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. دۇرۇس، «ھ»، «ر» تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇزدا چۈشۈرۈپ قويۇش ئادىتى بار. ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ بۇ سۆزنى «ئاللا» دەپ ئىشلىتىدىغانلىقى ئەمەلىيەت. ئەمما، «الله اكبر» دىگەن جۈملىگە كەلگەندە، ھەممە ئادەم «ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇكى، بۇ يەردە «ئاللاھ» كەلىمىسىدىكى «ھ» تاۋۇشنىڭ چۈشۈرۈپ قويۇلسا بولىدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. يەنە دېسەك، تىل-يېزىقنىڭ ئاداقىي مەقسىتى زىيالىينى دېھقانلاشتۇرۇش ئەمەس، بەلكى دېھقاننى زىيالىيلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. نېمىلا دېگەن بىلەن، ئۆزىنىڭ مۇقەددەس مەبۇدىسىنىڭ ئىسمىنىمۇ توغرا تەلەپپۇز قىلالماسلىق ۋە توغرا يازالماسلىقىنىمۇ ئوسال ئەيىب يوقتۇر. شۇڭا، ئىملا ۋە تەلەپپۇزدىكى مەزكۇر نۇقساننى جەزمەن ۋە تېز پۇرسەتتە تۈزىتىشىمىز لازىم.

«ئىختىيارقىلىماق، مەيلى قىلماق» ئۇقۇمىدىكى «خاھلىماق» سۆزىدىن «ھ» ھەرپىنى چۈشۈرۈپ قويۇپ، «خالىماق» يېزىش ۋە «پوقلاق» نىمۇ «خالا»، «ئىختىيار قىل، مەيلى قىل» دېگەننىمۇ «خالا» دېيىشنىڭ نەقەدەر ئىلمىسىزلىك ئىكەنلىكى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم. ئۇنىڭسىزمۇ «خاھلىماق» يېزىشنىڭ ئۆزىكى بولغان «خاھ» سۆزىدىن ياسالغان باغلىغۇچى سۆز «خاھى» نىڭ ئەمەلىيەتتە «مەيلى» باغلىغۇچىسى بىلەن ئوخشاش ئۇقۇم ۋە ئوخشاش قىممەتتە ئىشلىتىلىۋاتقانلىقىنىڭ ئۆزىمۇ، مەزكۇر «خاھلىماق» كەلىمىسىدىكى «ھ» ھەرپىنى يېزىقتا ۋە تەلەپپۇزدا چۈشۈرۈپ قويۇشنىڭ ھېچبىر ئاساسى يوقلۇقىنى دەلىللەيدۇ.

“مەسچىت” كەلىمىسىگە كەلسەك، ئۇنىڭ “مەس” بىلەنمۇ، “چىت” بىلەنمۇ ھېچ ئالاقىسى يوق، بەلكى، ئەرەب يېزىقىدىكى “س، ج، د” ھەرپلىرىدىن تەشكىل تاپقان “سەجدە” سۆزى ۋە ئۇ بىلدۈرگەن خاس ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ “ئاللاھ ئۈچۈن سەجدە قىلىدىغان جاي، مۇسۇلمانلارنىڭ جەم بولۇپ ناماز قىلىدىغان ئىبادەتخانىسى” دېگەن بولىدۇ. (قاراڭ: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى) 1030-بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىل نەشرى) ھازىرقى تىلىمىزدا، مەزكۇر “س، ج، د” ھەرپلىرىدىن تەشكىل تاپقان “ساجدە” سۆزى “ئاللاھقا سەجدە قىلغۇچى، ئاللاھقا ئىبادەت قىلغۇچى” دېگەن مەنىدە، ئايانلار ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. يازما ئەسەرلىرىمىزدە، “مەسجدى ھەرام” (مەككىدىكى ھەرەم مەسجدى) دېگەن بىرىكمە ھەمىشە ئۇچراپ تۇرىدۇ. ھالبۇكى، “مەسچىت” سۆزىنى توغرىلاپ “مەسجد” قىلىپ ئىشلەتكەندىلا، چۈشىنىشلىك ۋە چۈشەندۈرۈشلۈك بولىدۇ.

ئىملا، تەلەپپۇز ۋە ئىزاھلىق لۇغەتلىرىمىزدىكى “نورۇز” (no:ruz) كەلىمىسىنى “نەۋرۇز” قىلىپ ئىشلىتىش توغرىسىدا، ئالىملىرىمىز خاس ماقالىلەر يازدى، زاكۇن ئاساسى بىلەن چۈشەندۈردى. بىراق، ھوقۇقدار لۇغەت شۇناسلىرىمىز: دېھقانلىرىمىز < نورۇز > دەيدۇ، يەنە < نورۇزگۈل > دېگەن سۆزمۇ بارغۇ! دېگەنلەرنى پاكىت قىلىپ كۆرسىتىپ، ئۆزگەرتكىلى ئۇنىمايلا كەلدى. ئەمەلىيەتتە، يېزىق تىلىمىزدا “نەۋ” دېگەن بىر سۆز بار بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى “يېڭى، ياش؛ باش، تۇنجى” دېگەن بولىدۇ. مەسىلەن، نەۋجۇۋان: ياش ئايال؛ نەۋ باھار: باش باھار، دېگەنلەرگە ئوخشاش. (قاراڭ: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى) 1108-بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىل نەشرى) ئەڭ مۇھىمى، “نەۋرۇز” قىلىپ ئىشلەتكەندىلا، بۇ كەلىمىنىڭ “نەۋ” (يېڭى) سۆزى بىلەن “رۇز” (كۈن)

سۆزىدىن تەشكىل تاپقان بىر بىرىكمە سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ "باھارنىڭ بىرىنچى كۈنى" دېگەن بولىدىغانلىقى ئۇقۇشلۇق ۋە چۈشىنىشلىك بولىدۇ. يەنە دېسەك، نەۋرۇز بايرىمى ئۆتكۈزۈلىدىغان قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى "نەۋرۇز" دېسە، بىز ئۇيغۇرلار "نورۇز" دېسەك، خۇددى دۇنيادىكى پۈتكۈل مۇسۇلمانلار "ئاللاھ" دېسە، پەقەت بىزلا "ئاللا" دەپ تەلەپپۇز قىلىپ ۋە يېزىپ يۈرگەندەك داڭقان پۈتى گەپ بولىدۇ، خالاس.

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ساۋاتىمىز ياخشى بولغاندىلا، ئاندىن تىلىمىزدىكى ئۇزاق ئەسىرلىك دېھقانلەرچە تەلەپپۇز قىلىش جەريانىدا، ئانچە گۈزەل ۋە چۈشىنىشلىك بولمىغان شەكىلدە تۇراقلىشىپ قالغان بەزى سۆزلەرنىڭ ئەسلىدىكى توغرا تەلەپپۇزلۇق شەكلىنى ئىزاھلاپ كۆرسىتەلەيمىز ۋە خەلقىمىزنى، خۇسۇسەن زىيالىيلىرىمىزنى توغرا تەلەپپۇزلۇق شەكلىنى ئىشلىتىشكە دەۋەت قىلالايمىز ۋە يېتەكلىيەلەيمىز. بۇ ئەمەلىيەتتە، سۆز-ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە قائىدىلىكلەشتۈرۈش خىزمىتىدە جەزمەن قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم بىر ئىش ھېسابلىنىدۇ.

ئالايلىق، ھازىرقى تىل ئىستېمالىمىزدىكى "سەللىمازا" كەلىمىسىنىڭ ئەمەلىيەتتە "سەللە" بىلەنمۇ، "مازا" بىلەنمۇ ھېچقانداق ئالاقىسى يوق، ئېتىمولوگىيىسى ئەرەبچە بولغان بىر سۆز ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئىكەنمىز (قاراڭ: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى) 623 - بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىل نەشرى)، بۇ ھالدا، ئەرەبچىدىكى تولۇق تەلەپپۇزلۇق شەكلىنى يۈزدە يۈز ئەينەن كۆرسىتىپ كەتمىسەكمۇ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، خەلقىمىز ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەتكەن "سەلمۈلئەزا" شەكلىنى ئىزاھ ئىچىدە كۆرسىتىشىمىز لازىم. ئەڭ ياخشىسى، مەزكۇر "سەلمۈلئەزا" سۆزىنى بىر ئايرىم ماددا قىلىپ كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ ئىزاھىغا "سەللىمازا" سۆزىگە قاراڭ دەپ كۆرسەتمە

بېرىپ قويساق كۇپايە. يەنە دېسەك، مەزكۇر ئىزاھلىق لۇغىتىمىزدە ئىزاھلانغان "خايان" ۋە "خايىناخا" سۆزلىرىنىڭمۇ چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىن كەلگەنلىكى ئېنىق. چۈنكى، "خايان" سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا، "خاھ" سۆزىنىڭ رەۋىش شەكلى "خاھان" تەلەپپۇزىدا، "خايىناخا" كەلىمىسى بولسا، "خاھ-ناخاھ" شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. ئەمدى، بۇ سۆزلەرنىڭ توغرا تەلەپپۇزلۇق شەكلىنى بۈگۈنكى لۇغەتلىرىمىزدە ئىزاھلاپ كۆرسىتىپ قويساق، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىك ئۆزگىرىش قىلىش قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلەشتىمۇ، خەلقىمىزنى سۆز-ئاتالغۇلارنى توغرا تەلەپپۇز بىلەن ئىشلىتىشكە ھەيدەكچىلىك قىلىشتىمۇ ئوخشاشلا پايدىسى بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

قىسقىسى، لۇغەتچىلىك-تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ھوسۇل كۆرەك مەيدانى. ئۇيغۇر لۇغەتچىلىكى ساھەسىدە، مىللىي تىلشۇناسلىقىمىزنىڭ بەرىكەتلىك ھوسۇللىرىنى جايدا نامايان قىلىمىز دېسەك، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلىمىنىڭ ئومۇملىشىشىغا يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىشىمىز، كەمتەرلىك بىلەن ئۆگىنىشىمىز لازىم.

توققۇزىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەرىپىتى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ قەدىرگە تېخىمۇ يەتكۈزىدۇ، قىممىتىنى تېخىمۇ ئارتقۇزىدۇ.

ئەڭ ئېنىق گەپ بىلەن ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دېمەك ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تىلى دېمەكتۇر. ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى شۇ قەدەر سېھرىلىك ۋە شۇ قەدەر جازىبىدار قىلغان نەرسە ئۇنىڭدىكى گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق ئۈچيۈز ئاتىمىش ئاھاڭدىن باشقا، ئۇ گۈزەل ئاھاڭلارغا "ئالتۇن ئۈزۈككە ياقۇت كۆز" كەبى ياراشقان، ئۆزىنىڭ پۈتمەس-تۈگمەس كۈچى ئارقىلىق، ئۇ گۈزەل ئاھاڭلارنى تېخىمۇ جانلاندۇرغان ۋە جىلۋىلەندۈرگەن بىباھا ئۇيغۇر تىلىدۇر. ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى

ئەجدادىن ئەۋلادقا ئۆزبېسىپ تەتقىق قىلىنىپ، بۈگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ CD ، VCD ، DVD پىلاستىنكىلىرى ئىشلىنىپ، جاھانغا تارقىتىلدى. ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنىڭ سېھىرلىك گۈزەل ئاھاڭلىرى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى مۇزىكانتلارنىڭ ھەيران- ھەسلىك ئىچىدىكى دىققەت- ئېتىبارىنى ئۆزىگە رام قىلغانسىرى، ئۇنىڭ بىباھا ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان شېئىرلىرىمۇ ئەدىبلەرنىڭ ۋە تىلچىلارنىڭ ھەۋەسلىك نەزەر سېلىشىغا مۇيەسسەر بولماقتا. ئەمەلىيەتتەمۇ، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى دېگىنىمىز، گۈزەل مۇزىكا ئاھاڭى بىلەن گۈزەل تېكىست تىلىنىڭ مۇجەسسەملەشكەن بىر گەۋدىسىدۇركى، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ھەققىدىكى تەتقىقات ئۇنىڭ تېكىست تىلى بولغان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ھېچ ئايرىلالمايدۇ. مۇشۇ چىنلىقنى چىقىش قىلىپ شۇنداق ئېيتالايمىزكى، پەقەت چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى ئۆگىنىپ، ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرىنىڭ تىل ئەۋزەللىكىنى ئوبدان ئۆزلەشتۈرگەن چېغىمىزدىلا، ئاندىن بىز ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنىڭ نەقەدەر قەدىرلىك ۋە نەقەدەر قىممەتلىك ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ ئېنىق تونۇپ بېتىمىز.

ھاسىلكالام، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەرىپىتى ھەرگىزمۇ زورلاپ سېتىلىدىغان ئۆتمەس ماتا ئەمەس، بەلكى ئۇ ئۇيغۇر تىل- يېزىقىمىز باش بەلگە بولغان ئومۇمىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يېڭىدىن يېڭى تەرەققىياتى ئۈچۈن داۋاملىق تۆھپە ئاتا قىلىدىغان ئاتا مىراس خەزىنىمىزدۇر. ھالبۇكى، مۇنەۋۋەر مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىپ، دەۋرى بىلەن تەڭ قەدەمدە ئىلگىرىلەش تەلپىگە ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ھەققىدىكى ئۆگىنىش ۋە تەتقىقاتنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش ھەقىقەتەنمۇ زۆرۈردۇر.

X

X

X

شۇنداق قىلىپ، « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان »

ناملىق بۇ كىتابىمىزنىڭ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ئومۇمىيەتلىك چۈشەنچە بېرىش ۋە كۈنىمىزدىكى ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات ئىشلىرى ئۈچۈن، زۆرۈر ھەيدەكچىلىك قىلىش مەقسەت قىلىنغان بىرىنچى بۆلۈمنى مۇشۇنچىلىك يازدۇق.

بۇ يەردە ئالاھىدە ئىزاھ بېرىپ قويۇشقا تېگىشلىك بىر ئىش شۇكى، بۇ بۆلۈمنىڭ 1-، 2-، 3- پاراگرافلىرى ئاپتورنىڭ مۇندىن ئون- ئون بەش يىللار بۇرۇن ئاشۇ ماۋزۇدا يازغان ئەسەرلىرىدىن تەركىب تاپتى ۋە بۇ كىتابقا كىرگۈزۈشتە، ئاساسەن ئۆزگەرتىلمىدى. ئاپتورنىڭ قارىشىچە، ئۇ ئەسەرلەر ھېلىمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ماھىيىتى ۋە تارىخىي ئەمەلىيىتى ھەققىدىكى مېغىزلىق ۋە لىلاھ چۈشەنچىگە ۋەكىللىك قىلدۇ. ئەمدى، ئەگەر ئۇ ئەسەرلەرنىڭ ئەسلى شەكلىنى كۆرۈپ بېقىش ئىختىيار قىلىنسا، مىللەتلەر نەشرىياتى 1993- يىلى نەشر قىلغان، ئاپتورنىڭ « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر » ناملىق توپلىمىغا مۇراجىئەت قىلىنسا بولىدۇ.

ئىككىنچى بۆلۈم

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى

بىرىنچى باب فونېتىكا

1§. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ۋە تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن يېزىق "چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى" دەپ ئاتىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ئەرەب يېزىقى ئاساسدا ئىجاد قىلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى- خاقانىيە يېزىقىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن. بۇ يېزىقتا جەمئىي 36 ھەرپ بار. ئۇلار، ئەرەب تىلى ئېلىپبەسىدىن ئەينەن قوبۇل قىلىنغان 28 ھەرپ، پارس يېزىقىدىن قوبۇل قىلىنغان "پ، چ، گ، ز" دىن ئىبارەت تۆت ھەرپ، شۇنداقلا بەزىدە "ئ" تاۋۇشىنى، يەنە بەزىدە بولسا قوشما ئۇزۇك تاۋۇش "نگ" نى ئىپادىلەيدىغان "نك" (ڭا) ھەرپى ۋە "ھەمزە" (ء)، شۇنىڭدەك قوشما ھەرپ "ۋاۋ ئەلىق" (او)، "يا ئەلىق" (اي) لاردىن ئىبارەت.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىغا ئوخشاشلا ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەر ئومۇمەن باش شەكىل، ئوتتۇرا شەكىل، ئاياغ شەكىل ۋە يالغۇز شەكىلدىن ئىبارەت تۆت خىل شەكىلگە ئىگە. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا 36 ھەرپتىن باشقا، يەنە تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئون خىل ياردەمچى بەلگە ئىشلىتىلىدۇ.

1.1. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى

No	ھەرپ نامى	باش شەكلى	ئوتتۇرا شەكلى	ئاياغ شەكلى	يالغۇز شەكلى	ئۇ پادە قىلىدىغان تاۋۇش
1	ئىلىف	ا		ا	ا	ا: a ä o u ö ü i
2	بە	ب	ب	ب	ب	b p
3	پ	پ	پ	پ	پ	p
4	تە	ت	ت	ت	ت	T
5	سە	ث	ث	ث	ث	S
6	جەم	ج	ج	ج	ج	J
7	چەم	چ	چ	چ	چ	ch
8	ھە	ح	ح	ح	ح	h
9	خە	خ	خ	خ	خ	x
10	دال	د	د	د	د	d
11	زال	ذ	ذ	ذ	ذ	z
12	رە	ر	ر	ر	ر	r
13	ۋە	ز	ز	ز	ز	z
14	ۋە	ژ	ژ	ژ	ژ	ژ
15	سەن	س	س	س	س	s
16	شەن	ش	ش	ش	ش	sh

s	صی	صی	س	ص	سات	17
z	ضی	ضی	ز	ض	زات	18
t	ط	ط	ط	ط	تستی	19
z	ظ	ظ	ظ	ظ	تسزعی	20
(ث) ?	ع	ع	ث	ع	تھین	21
gh	غ	غ	غ	غ	غھین	22
f	ف	ف	ف	ف	فہ	23
q	ق	ق	ق	ق	قاف	24
kg	ک//ک	ک/ک	ک	ک	کاف	25
g	گ	گ	گ	گ	گافی	26
l	ل	ل	ل	ل	لام	27
m	م	م	م	م	مسم	28
n	ن	ن	ن	ن	نون	29
o: u: o uö ü v	و	و		و	واؤ	30
h ä i	ه//ه	ه//ه	ه	ه	هاؤ	31

a: ai: iey	ى	ى	۞	۞	يا	32
ng n'g	نك// نك	نك	نك		ڭا	33
?	ء	أ//ؤ	ء	ؤ	ھەمزە	34
o u ö ü	او			او	ۋاۋئەلىق	35
ie	اي//ى	اى		اي	يائەلىق	36

ھازىرغىچە بولغان ئارىلىقتا، مۇناسىۋەتلىك تىل- يېزىق ئالىملىرى "ھەمزە" نى ئېلىپبە جەدۋىلىنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇپ، ئۇنى بىر بەلگە (付助符号) ئورنىدا كۆرۈپ كەلگەن. مەن بىر قانچە يىللىق خاس ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق، بۇ خىل قاراشنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىقىنى، يەنى "ھەمزە" نىڭ ئەمەلىيەتتە كەم- كۈتسىز بىر ھەرپ ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتىم.

مەن شۇنىڭ ئۈچۈن "ھەمزە" نى بىر ھەرپ دەپ ئېلىپبە جەدۋىلىگە كىرگۈزدۈمكى، ئۇنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ئەمەلىي ئوينىغان رولى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى باشقا ھەرقلەندۈرۈش بىر ھەرپتىن قېلىشمايدۇ. ئۇ باشقا ھەرقلەندۈرۈش بىر ھەرپكە ئوخشاشلا "باش شەكىل، ئوتتۇرا شەكىل، ئاياغ شەكىل ۋە يالغۇز شەكىل" دىن ئىبارەت تۆت خىل شەكىلگە ئىگە. خۇددى ھەرقلەندۈرۈش بىر ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپىگە ئوخشاشلا، ئۇنىڭ سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلى پەقەت ئۇنىڭغا سوزۇق تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان ھەرپ ياكى بەلگىلەرنى قوشقان چاغدىلا ھاسىل بولىدۇ. ئۇ ساكىنلىق بولۇپ كەلگەندە، ئۆزىنىڭ ئەسلى تاۋۇشى [د] غا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

1.2. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشقا
ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەر

مىساللار	مەزكۇر بەلگە ۋەكىللىك قىلىدىغان تاۋۇش	بەلگىنىڭ ئورنى		بەلگىنىڭ نامى	№
		ھەرپ ئاستى	ھەرپ ئۈستى		
تن (tân) ، عبد (abd)	ä, a			يەكۈبەر	1
بناء (binaän) ، مرحياً (märhäban)	än, an			دۈۋەبەر	2
عمر (ömr) ، عريان (oryan)	o, u, ö , ü			يەكپەش	3
كتاب (kitabun)	un			ئۇپەش	4
بت (bit) ، دل (dil)	i			يەكۈدەر	5
لغت (luhätin)	in			دۈۋەر	6

7	سكىن	°	ھەر پىنك ئۆز تاۋۇشى	قلم (qālām)
8	تەشەد	-	شۇ ھەرپ تاۋۇشى قوش ئوقۇلمايدۇ	قدى (qāddi) شەت (shiddät)
9	مەد	-	a: , a	آباد (a:bad) اندا (anda)
10	قەيم ئىلق	'	a:	رحمن (rāhma:n)

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەر مەزكۇر يېزىقتىن ساۋات چىقىرىش مەزگىلىدە ئىزچىل ئىشلىتىلىدۇ. ئادەتتىكى ئەسەر ۋە قول يازمىلاردا بولسا، بەك زۆرۈرىيەتلىك بولغانلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمەن يېزىقتا چۈشۈرۈپ قويۇلىدۇ، يەنى ئىشلىتىلمەيدۇ. بىراق، بىز ئوقۇغاندا، ئەسلىدە ئاشۇ بەلگىلەرنىڭ بارلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، شۇ بەلگە ۋەكىللىك قىلغان تاۋۇشنى تولۇق تەلەپپۇز قىلىمىز ۋە شۇ بويىچە ترانسكرىپسىيە قىلىمىز. مەسىلەن، تىكلىم قىلماق (تەكەللۇم قىلماق)، تىكلىق قىلماق (تەكەللۇق قىلماق)، تىكلىق قىلماق (تەكلىق قىلماق)، شەت لىك جىنگ (شەدەتلىك جەنگ)، قەدو قەمات (قەدەدۇ قەمات) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان ياردەمچى

بەلگىلەرنىڭ ئادەتتىكى ئەسەرلەردە ۋە يازمىلاردا چۈشۈرۈپ قويۇلۇشى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىن ساۋاتى بار ئادەم ئۈچۈن مەزكۇر بەلگىلەرنى ئىشلىتىشنىڭ زۆرۈرىيىتى قالمىغانلىقىدىن بولغان. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنى يېڭىدىن ئۆگىنىۋاتقانلارمۇ ئازراق دىققەت قىلسلا سۆزلەرنىڭ يېزىلىش ۋە ئوقۇلۇشىدىكى قانۇنىيەتلەرنى ئىگىلىۋالالايدۇ ۋە ئوقۇشتا خاتا تەلەپپۇز قىلىپ قويۇشتىن ساقلىنالايدۇ. مەسلەن:

A. " تەفعل " (تەفەئۇل) شەكلىدىكى سۆزلەر

چوڭچىلىق قىلماق	تكىر (تەكەببۇر)
ئۆزگىرىش	تغىير (تەغەببۇر)
بېغىشلاش	تصدىق (تەسەددوق)
تەپەككۇر، پىكىر، ئوي	تفكىر (تەفەككۇر)
يېقىن	تقرب (تەقەررۇب)
ئۆگىنىش	تعلّم (تەئەللۇم)

B. " تەفعل " (تەفئىل) شەكلىدىكى سۆزلەر

ئۇلۇغلاش؛ چوڭايتىش	تكبىر (تەكبىر)
ئۆزگەرتىش	تغىير (تەغىير)
تەستىقلاش، مۇقىملاشتۇرۇش	تصدىق (تەسدىق)
پىكىر قىلىش، ئويلاش	تفكىر (تەفكىر)

كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىن ساۋاتى چىققان ھەرقانداق بىر ئادەم "تكىر" نى "تەكبىر" دەپ، "تكبىر" نى "تەكەببۇر" دەپ

ئوقۇپ تاشلمايدۇ. چۈنكى، ساۋات چىقىرىش ۋاقتىدا، "تەكەبۇر" ئوقۇلىدىغان سۆزنى "تەكبىر" قىلىپ يېزىپ، "تەكبىر" ئوقۇلىدىغان سۆزنى بولسا، "تەكبىر" قىلىپ يېزىپ ئۆگەتكەندىن باشقا، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ياردەمچى بەلگىلىرىنى ئېلىپ تاشلىغاندا، "تەكەبۇر" (تەكبىر) بىلەن "تەكبىر" (تەكبىر) نى پەرقلىنىدۇرۇپ، مۇشۇ جايدا "ئى" ئوقۇلىدىغان "بىر" ي "ھەرىپى بولىدىغانلىقىنى، يەنى بۇ ھەرپنىڭ "تەكەبۇر" (تەكبىر) دا يوق، "تەكبىر" (تەكبىر) دا بار بولىدىغانلىقى ئېنىق سۆزلەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان ياردەمچى بەلگىلەرنىڭ يېزىقتا چۈشۈرۈپ قويۇلۇش ئادىتى ئەرەب-پارسچىدىن كىرگەن يېزىق ئادىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىراق، بۇ خىل ئادەت چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئەرەب-پارسچىدىن كىرگەن سۆزلەردىلا ئەمەس، بەلكى ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردىمۇ قوللىنىلغان. مەسىلەن، "ياخشى، قارا" دېگەن ئەنئەنىۋى ئۇيغۇرچە سۆزلەر بەزىدە "يخشى، قارا" قىلىپ يېزىلسا، كۆپ ھاللاردا، ياردەمچى تاۋۇش بەلگىسى چۈشۈرۈپ قويۇلۇپ "يخشى، قارا" شەكلىدە يېزىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. تەبىئىكى، بىز بۇ سۆزلەرگە "ئا" تاۋۇشىنى بىلدۈرىدىغان زەبەر بەلگىسى قويۇلمىغان بولسىمۇ، ھەرقانداق يەردە ئۇلارنى ئوخشاشلا "ياخشى، قارا" دەپ ئوقۇيمىز ۋە شۇ بويىچە ترانسكرىپسىيە قىلىمىز.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان ياردەمچى بەلگىلەر ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشى مەزكۇر يېزىقتىكى ئۆزىگە خاس مۇھىم بىر

ئالاھىدىلىك بولۇپ، بۇنى ئىگىلىۋېلىش تولىمۇ مۇھىم بىر ئىش، ئەلۋەتتە.

1.3. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن سېلىشتۇرغاندا مۇنداق ئۈچ تۈرلۈك مۇھىم ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، بىرقانچە ھەرپ ئەمەلىيەتتە بىر تىل تاۋۇشى (بىر فونىما) نى ئىپادىلەيدۇ؛ ئىككىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، بىر ھەرپ ئەمەلىي ئىستېمالدا ھەم ئۈزۈك تاۋۇشنى، ھەم سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ؛ ئۈچىنچى، بەزى ھەرپلەر ئىككى خىل ئۈزۈك تاۋۇشنى ئىپادە قىلىدۇ. بىز مۇشۇ ئالاھىدىلىكلەرنى يېشىپ چۈشەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ، ئۈزۈك ۋە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەر بىلەن ئىپادىلىنىشىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىمىز.

ئا. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا 25 ئۈزۈك تاۋۇش بار بولۇپ، ئۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا جەمئىي 34 ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

” بە، پە، جىم، چىم، خە، دال، رە، ژە، شىن، غەين، فە، قاق، كاف، گاق، لام، مەم، نۇن، ئا، يا، ۋاۋ “ دىن ئىبارەت. 20 ھەرپ ئايرىم- ئايرىم ھالدا، ” ب، پ، ج، چ، خ، د، ر، ژ، غ، ق، ك، گ، ل، م، ن، ئ، ي، ۋ “ دىن ئىبارەت 20 ئۈزۈك تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ. قالغان بەش ئۈزۈك تاۋۇش تۆۋەندىكىدەك بەش گۇرۇپپا ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ:

1. ” زات، زال، زە، ئىزغى “ دىن ئىبارەت تۆت ھەرپ

ئەمەلىيەتتە، "ز" ئۈزۈك تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسلەن، مضمون (مەزمۇن)، مذكور (مەزكۇر)، مظلوم (مەزلۇم)، مزار (مەزار) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2. " سە، سەن، سات " تىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپ ئەمەلىيەتتە بىرلا "س" تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسلەن، صواب (سەۋاب)، شمر (سەمەر)، سلام (سەلام) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3. " ئەلىق، ئەين، ھەمزە " دىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپ ئەمەلىيەتتە بىرلا "ئ" تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدۇ (بۇ مەسلەن تەپسىلاتى ئۈچۈن مەزكۇر كىتابتىكى «چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش (ئ) توغرىسىدا » ماۋزۇلۇق پاراگرافقا مۇراجىئەت قىلىڭ). مەسلەن، ات، ئىت؛ ئىزاھ: بۇ يەردىكى " ئەلىق " ئۈزۈك تاۋۇش " ئ " نى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭغا قوشۇلدىغان سوزۇق تاۋۇش " ە " نى بولسا، يەكزىر (يەنى-) ئىپادىلەيدۇ. امام (ئىمام)، مۇمىن (مۆمىن) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

4. " تە، ئىتقى " دىن ئىبارەت ئىككى ھەرپ ئەمەلىيەتتە "ت" ئۈزۈك تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسلەن، تىكلىق (تەكلىق)، وطن (ۋەتەن) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

5. " ھە، ھاۋ " دىن ئىبارەت ئىككى ھەرپ ئەمەلىيەتتە (ئۈزۈك تاۋۇش بولۇپ كەلگەندە) بىرلا " ھ " ئۈزۈك تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسلەن، ھال (ھال)، ھەلاك (ھەلاك) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى ئىككىنچى ھەرپ "بە" ئادەتتە "ب" ئۈزۈك تاۋۇشىنى

ئىپادە قىلغاندىن تاشقىرى، بەزەن ھاللاردا “ پ ” تاۋۇشىغىمۇ ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن، بارىپ- كىلىپ تۇرماق (بارىپ- كەلىپ تۇرماق)، يازىپ بېرماق (يازىپ بېرمەك) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى ئالتىنچى ھەرپ “ جىم ” ئادەتتە “ ج ” ئۈزۈك تاۋۇشىغا ۋەكىللىك قىلغاندىن باشقا، بەزى چاغلاردا “ چ ” تاۋۇشىنىمۇ ئىپادە قىلىدۇ. مەسىلەن، اوجون (ئۈچۈن)، جونىك (چوڭ)، اوجماق (ئۇچماق)، اوجونجى (ئۈچۈنچى).

ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى 25- ھەرپ “ كاف ” ئادەتتە “ ك ” ئۈزۈك تاۋۇشىنى ئىپادە قىلغاندىن باشقا، خېلى كۆپ ھاللاردا ئۈزۈك تاۋۇش “ گ ” گىمۇ ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن، چوكان (چەۋگان)، كاھى (گاھى)، اوزكا (ئۆزگە)، كلزار (گۈلزار)، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇندىن باشقا، ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى 31- ھەرپ “ ھاۋ ” نىڭ ئاياغ شەكلى “ ھ ” ۋە يالغۇز شەكلى “ ە ” لەرنىڭ بەزى ھاللاردا ئۈزۈك تاۋۇش “ ھ ” نى ئىپادىلەيدىغانلىقىنى ئەستىن چىقىرىپ قويماسلىق لازىم. مەسىلەن، مە (مەھ، مەنسى: ئاي)، كرە (گىرىپ، مەنسى: تۈگۈن؛ چىڭك)، مە (مەنھۇ، مەنسى: ئۈنىڭدىن)، سىياھ (سىياھ، مەنسى: قارا)، كاھ (گاھ)، كىناھ (گۇناھ) ۋە باشقىلار.

ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى 33- ھەرپ “ ھا ” مۇقۇش ۋەزىپىلىك ئۈزۈك تاۋۇش ھەرىپى بولۇپ، ئۇ كۆپىنچە ئۈزۈك تاۋۇش “ ڭ ” نى ئىپادە قىلىشىمۇ، بەزەن ھاللاردا ئېنىقلا قوشما ئۈزۈك تاۋۇش “ ڭ ” نى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

” ئا “ نى ئىپادىلىشى

” نىگ “ نى ئىپادە قىلىشى

جونىك (چوڭ)

رنىك (رەنىگ)

مونىك (مۇڭ)

رنكى (رەنگى)

انكىلاماق (ئاڭلاماق)

بىنىك (بەنىگ)

كونىكول (كۆڭۈل)

بەنىكى (بەنگى)

تانىكلا (تاڭلا)

رنىكارنىك (رەنىگارەنىگ)

جايىسانىك (جايىساڭ)

جىنكاۋر (جەنىگاۋەر)

ئە . سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇش چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ھەرپ ئارقىلىق ئومۇمەن تۆۋەندىكىچە ئىپادىلىنىدۇ:

1. ” ئا “ سوزۇق تاۋۇشى . مەزكۇر تاۋۇش ” ئەلىق “ ھەرپىنىڭ باش شەكلى، ئاياغ شەكلى ۋە ئۈستىگە ” مەد “ بەلگىسى قويۇلغان شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسلەن:

اكا (ئاكا)، آندا (ئاندا)، راست، بارغان

بۇ تاۋۇش بەزەن ھاللاردا ” يا “ ھەرپىنىڭ ھەرقايسى شەكىللىرى ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىشى مۇمكىن . مەسلەن: تورىت (تەۋرات)، مەنىسى (مەنىسى)، عىسى (ئىيسا)، دعوى (دەئۋا)، موسى (مۇسا)، موسيقى (مۇسىقا)

2. ” ئە “ سوزۇق تاۋۇشى . مەزكۇر تاۋۇش ” ئەلىق “ ھەرپىنىڭ باش شەكلى ۋە ئاياغ شەكلى بىلەن . ” ھاۋ “ ھەرپىنىڭ بىر خىل يالغۇز شەكلى ۋە ئاياغ

شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

اكبر (ئەكبەر)، خاشاك (خەشەك)، نامە، پارە

3. " ئو " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا " ئەلىق " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە " ئەلىق " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن " ۋاۋ " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، " ۋاۋ " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە ئاياغ شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

اق (ئوق)، اون (ئون)، قوی (قوي)، روى (روي)

4. " ئو " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا " ئەلىق " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە " ئەلىق " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن " ۋاۋ " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، " ۋاۋ " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە ئاياغ شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

استاز (ئۇستاز)، اون (ئون)، قوی (قۇي)، روم (رۇم)

5. " ئو " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا " ئەلىق " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە " ئەلىق " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن " ۋاۋ " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، " ۋاۋ " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە ئاياغ شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

اكای (ئۆگەي)، اکای اتا (ئۆگەي ئاتا)، اوکسوك (ئۆكسۇك)، كورماک

(كۆرمەك)

6. " ئۇ " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا " ئەلىق " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە " ئەلىق " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن " ۋاۋ " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، " ۋاۋ " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە ئاياغ شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

الفت (ئۆلفەت)، اون (ئون)، ازوم (ئۆزۈم)، كولماك (كۆلمەك)، سورماك (سۇرمەك)

7. " ئې " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا " ئەلىق " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن " يا " ھەرپىنىڭ باش شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، " يا " ھەرپىنىڭ باش شەكلى ياكى ئوتتۇرا شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

ايرن (ئېرن- كاپۇك)، ايردى (ئېردى)، دىكان (دېگەن)، سيوماك (سېۋمەك)، بىيرماك (بېرمەك)، مېن (مېن)، سېن (سېن)

8. " ئى " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا " ئەلىق " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن " يا " ھەرپىنىڭ باش شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، " يا " ھەرپىنىڭ ھەرقايسى شەكلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

امام (ئىمام)، امكان (ئىمكان)، اسلام (ئىسلام)، ايسىغ (ئىسىغ)، ايجماك (ئىچمەك)، مېنك (مىڭ)، باشى، يارى، بارى

“ ئى ” سوزۇق تاۋۇشى بەزەن ھاللاردا “ ھاۋ ” ھەرپىنىڭ بىر خىل ئاياغ شەكلى ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

بىلكە (بەلكى)، تاكە (تاكى)، كە (كى)، جونكە (چۈنكى)، نىچۈنكە (نېچۈنكى)، باوجودكە (باۋجۇدكى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ب. ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىپادىلىنىشى

ئۇيغۇر تىلىدا، ئەزەلدىن تارتىپ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار مەۋجۇت. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۈيۈك تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان قەدىمكى زامان ئۇيغۇر يېزىقى ئارقىلىق، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنى قىسقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن ئېنىق پەرقلەندۈرۈپ ئىپادىلىگەن. مىسال ئۈچۈن ئۇزۇن ۋە قىسقا “ئا” تاۋۇشلىرىنى ئالساق، “دىۋان” دا، قىسقا سوزۇق “ئا” تاۋۇشى ئۈچۈن بىر دانە “ئەلق” ئىشلىتىلگەن بولسا، ئۇزۇن سوزۇق “ئا” تاۋۇشى ئۈچۈن ئىككى دانە “ئەلق” جۈپلەپ قوللىنىلغان (بۇ مەسىلىنىڭ تەپسىلاتى ئۈچۈن ئاپتونىڭ «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر» ناملىق توپلىمىغا مۇراجىئەت قىلىنسا).

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كەلگەندە، خۇسۇسەن ئەرەب تىلىنىڭ تەسىرىدىن ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەر كۆپەيگەن. بۇ خىل ئۆزلەشمە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەر ھەتتا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئاشۇ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكىللىرى بىلەن ئەينەن قوللىنىلماقتا.

مەسلەن، كادىر، نادىر، سادىر، ئالىم، زالىم، نالە، دانە، مەنە، تەنە، ئەمەت، مۆمىن دېگەنلەرگە ئوخشاش. (بۇ سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىدىكى «ئا، ئە» لەرنىڭ ھەممىسى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار "قايم ئەلفە" ۋە "مەد" بەلگىسىدىن باشقا، خۇددى ئەرەب يېزىقىدىكىگە ئوخشاشلا، "ئەلىق"، "ۋاۋ" ۋە "يا" ھەرپلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مەسلەن:

" ئەلىق " ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىشى

راضى (رازى)، قادىر (قادىر)، زامىن (زامىن)، جاھل (جاھل)، نائىل (نائىل)، خالىسى (خالىسى)

" ۋاۋ " ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىشى

روى زمىن (روى زەمىن - " ئو " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
عمومى (ئومۇمىي - " ئو " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
خصوصا (خۇسۇسەن - " ئو " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
روحى حالت (روھى ھالەت - " ئو " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

" يا " ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىشى

دەئۋاگەر - " ئا " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
تەقۋادار - " ئا " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
مەئناسى - " ئا " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
جەمىلە - " ئى " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

كريمه (كەرىمە - " ئى " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا " ئەلىق "، " ۋاۋ " ۋە " يا " ھەرپلىرى ئۈچ ۋەزىپىلىك ھەرپلەر ھېسابلىنىدۇ. بىرىنچى، ئۇلار ئايرىم- ئايرىم ھالدا، " ئ، ۋ، ي " ئۈزۈك تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىككىنچى، ئۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بارلىق قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدۇ. ئۈچىنچى، ئۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدۇ. (70-، 71-، 72- بەتلەردىكى ئېلىپبە جەدۋىلىگە قاراڭ)

يۇقىرىدا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى چۈشەندۈرۈلدى. ئۇندىن باشقا، يەنە مۇلاھىزە قىلىپ ئۆگىنىپ قويۇشقا ئەرزىيدىغان بەزى ئەھۋاللارمۇ بار. ئالايلىق، ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى تۆتىنچى ھەرپ " تە " ھەرپنىڭ بىر خىل ئاياغ شەكلى " ئە " بىلەن بىر خىل يالغۇز شەكلى " ە " ئادەتتە " تە مەربۇتە " (بېلى باغلاش " تە ") دەپ ئاتىلىدۇ. مەزكۇر " تە مەربۇتە " يېزىقتا بەزى سۆزلەردە ئەينەن يېزىلىدۇ. مەسلەن، تىرىيە (تەربىيە)، عىزە (ئىززەت)، بەزىدە، " تە مەربۇتە " مەزكۇر ھەرپنىڭ " ئۇزۇن تە " شەكلى بولغان " ت " ۋە " ت " لەرگە ئايلاندۇرۇلۇپ يېزىلىدۇ. مەسلەن، تىرىيە (تەربىيە)، عىزە (ئىززەت)، يەنە بەزى ھاللاردا بولسا، " تە مەربۇتە " نىڭ ئۈستىدىكى ئىككى چېكىت چۈشۈرۈپ قويۇلۇپ، خۇددى " ھاۋ " ھەرپنىڭ بىر خىل ئاياغ ۋە يالغۇز شەكىللىرىگە ئوخشاش قىلىپ يېزىلىدۇ. مەسلەن، تىرىيە (تەربىيە)، عىزە (ئىززەت)،

ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، مەزكۇر " تە مەبۇتە " مەيلى " تە " ھەرىپىنىڭ مۇناسىۋەتلىك شەكىللىرىگە ئايلاندۇرۇلۇپ يېزىلسۇن ياكى ئۈستىدىكى چېكىتلەر چۈشۈرۈپ قويۇلۇپ يېزىلسۇن، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ مەنىسىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمايدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، تىرىيە (تەرىيە)، عزە (ئىزە)، جماعە (جەمائە)، دوامە (دەۋامە) قاتارلىق سۆزلەر " تىرىيە (تەرىيە)، عزت (ئىززەت)، جماعت (جەمائەت)، دوامت (دەۋامەت) قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ۋارىيانتى ھېسابلىنىدۇ، خالاس.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ئەرەبچە، پارىسچە ۋە تۈركىيچە سۆزلەرنى ئەينەن يېزىشنى مۇددىئا قىلىپ ئىجاد قىلىنغان يېزىق بولغاچقا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىغا سېلىشتۇرۇپ ئېيتقاندا نىسبەتەن مۇرەككەپ سانىلىدۇ. بىراق، سەۋرچانلىق بىلەن مۇلاھىزە قىلىپ، ئۇنى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان قەدىمكى زامان ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئۆگىنىدىغان بولساق، ئۇنىڭدىكى ئاساسلىق مۇھىم ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئومۇمەن ئېنىق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. ئەمدى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئاشۇ مۇھىم ئالاھىدىلىكلەرنى ياخشى ئۆگىنىش ۋە پۇختا ئىگىلەش - تىل تارىخىمىزدىكى مەزكۇر يېزىق ئىشلىتىلگەن ئالتە ئەسىردىن ئارتۇق ئۇزاق زامان جەريانىدا يېزىلغان قىممەتلىك كلاسسىك ئەسەرلەرنى ئۆگىنىش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىشتا، ھەقىق يوسۇندىكى مۇھىم ۋە زۆرۈر ئەھمىيىتىنى نامايان قىلىدۇ.

2§. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىشى ۋە بەزەن

ھەرپلەرنىڭ قوليازىمىلاردىكى شەكلى

ئا. قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىشى توغرىسىدا

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا قوشۇمچىلارنى سۆز ئۈزىكىگە قوشۇپ يېزىش مەسىلىسى ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدا مۇقىم قائىدىگە چۈشۈپ كېتىلمىگەن. ئومۇمەن ئالغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېشىل قوشۇمچىلىرى ئاساسەن ئۈزەككە قوشۇپ يېزىلغان. باشقا قوشۇمچىلار بەزىدە قوشۇپ يېزىلسا، بەزىدە ئايرىپ يېزىلغان. تۆۋەندە « بابۇرنامە » ناملىق كىتابتىن ئېلىنغان مىساللارنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

كىلىدى، كىلدۈك، قوشولدى، كىتكەن، ياندىلار، تاپقاندىن، انام نىنك، حسن نىنك، كىماكتە وىماكتە اوستىدا، محمودخان دا، تصرفى دا، معجونى لىق دا، دستارىنى، كابل نى، محمودخان نى اوقنى، مغولستان غە، قاشىغە، اوستىكا، ايلچى لىك كا، بدمعاش لىغى دىن، اندجانلىغ، اتلىق، يىخشى لىق، سقاللىق. ارتۇق راق...

ئە. بەزى ھەرپلەرنىڭ قوليازىمىلاردىكى شەكلى توغرىسىدا

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازىمىلارنىڭ نۇسخىلىرى بىرقانچە تۈرگە بۆلىنىدۇ. بىز بۇ يەردە پەقەت ئەشۇ نۇسخىلار ئىچىدىكى ئايرىم ھەرپلەرنىڭ شەكىللىرى ھەققىدىلا قىسقىچە ئىزاھات بېرىپ ئۆتىمىز.

1. " ج، چ، خ، ح " ھەرپلىرى ئوتتۇرا ۋە ئاخىرىدا كەلگەندە كۆپىنچە

تۆۋەندىكىدەك شەكىلدە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

مجموعه [مه مجموع] محكوم [مه مكوم] مجبور [مه مجبور]

محکم [مؤفکدهم] نجات [تجاد] محرم [مؤفکدهم]

مجموعه [مه مجموع] نجوم [نؤجوم] مجبور [مه مجبور]

نچه [نه چچه] قچان [قاچان] نچه [نه چچه]

کیچتی [کیچتی] تاریخ [تاریخ] کیچتی [کیچتی]

تواریخ [تؤاریخ] پشینی [به شینی] تواریخ [تؤاریخ]

بخیل [به خیل] مخلص [مؤخلص] بخیل [به خیل]

مخزن [مه خزت] بخیل [به خیل]

”ح“ هه رینک ئاستغا به زنده ”ء“ به لگسی قویولغان بولدو. مه سلان:

مجموعه [مه مجموع] صاحب ایشاد [صاحب ایشاد] صاحب ایشاد [صاحب ایشاد]

حجاج [مؤجاج] محترم [مؤفکدهم] حجاج [مؤجاج]

صالح [صالح] اصلاح [تسلاخ] صالح [صالح]

تخصیص [تخصیص] اصلاح [تسلاخ]

2. قوليازىمدا "س، ش" ھەرپلىرى ئادەتتە دىش چىقىرىلماي يېزىلىدۇ.

مەسلەن:

سەھىھ [سەھىھ] سەھىھ [سەھىھ]

شەھەر [شەھەر] شەھەر [شەھەر]

شەھەر [شەھەر] شەھەر [شەھەر]

بىزى چاغلاردا "س" ھەرپىنىڭ ئاستىغا "ء" بەلگىسى قويۇلغانمۇ بولىدۇ. مەسلەن:

سەھىھ [سەھىھ] سەھىھ [سەھىھ]

سەھىھ [سەھىھ] سەھىھ [سەھىھ]

سەھىھ [سەھىھ] سەھىھ [سەھىھ]

3. "ھ" ھەرپى باشتا كەلسە "ھ..." قۇتۇرىدا كەلسە "ھ..." شەكلىدە يېزىلىدۇ. يالغۇز كەلگەندە كۆپىنچە "ه" شەكلىدە يېزىلىدۇ. مەسلەن:

هەنوز	[هەنوز]	هەنوز	[هەنوز]
شەرت	[شەرت]	شەرت	[شەرت]
شەپەر	[شەپەر]	شەپەر	[شەپەر]
شە	[شە]	شە	[شە]
شەنبە	[شەنبە]	شەنبە	[شەنبە]
شەمراھ	[شەمراھ]	شەمراھ	[شەمراھ]

4. "ی" ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن ئاياغ شەكلىنىڭ ھەر خىل ھالەتتە يېزىلىدىغانلىقىنىمۇ ئۆچرتىمىز. مەسلەن:

كە [كە] ياكە [ياكە]
 شۆلكە [شۆلكە]
 كە تاپولغاي بولار، بىرلە قىزىن بولسون
 سەندىلار كىيىپى عشق اوتى ايچىرە چىشىن بون

5. "ل" ھەرپىنىڭ باش ۋە ئوتتۇرا شەكلى بەزىدە خۇددى "س" ھەرپىنىڭ دىشىدەك قىسقا چىقىرىلىپ يېزىلغان بولىدۇ. مەسلەن:

سۇلتان [سۇلتان] كېيىپ [كېيىپ]

ايىك [ئىلك] ئورالما مەرقەزى [نەۋزە مەرقەزى]
مەرقەدە مەنۇنۇران

6. "ة، ة (تە مەر بۇتە) " بەزى چاغلاردا ئۇستىدىكى چېكىتى چۈشۈپ قالغان ھالدا كېلىپ تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ. بىراق، بەزىدە، خۇسۇسەن ئە رەبجە ئىزاھەتلەردە ئېنىقلانغۇچى بولغاندا چېكىتى بىلەن كېلىپ " ت " تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. (ھەر ئىككى خىل ئەھۋالدا ئاڭلاتقان مەنا ئوخشاش بولىدۇ).
مەسلەن:

روضە (رەۋزە- باغ، باغچا)؛ روضه رضوان (رەۋزە ئى رىزۋان- ھۆلەر باغچىسى، جەننەت)؛ روضة الصفا (رەۋزە تۇسسەفا- ساپالىق باغ)؛ روضة الحضرت (رەۋزە تۆلەھ زرەت- ھەزرەت باغچىسى)

7. قوليازمالاردا خەتنىڭ گۈزەل، كۆركەملىكى ئېتىبارى بىلەن چېكىتلەرنىڭ ئۆز جايلىرىغا قويۇلمىغانلىقىنىمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن. ئالايلىق، " ب " ھەرپى بىلەن " ي " ھەرپى ئارقا- ئارقىدىن كەلگەن جايلاردا، كۆپىنچە ئىككى ھەرپنىڭ ئۈچ چېكىتى بىرلا يەرگە قويۇلغان بولىدۇ. ئەلۋەتتە، بىز ئۇنى ئوقۇغان ۋاقىتىمىزدا مەزكۇر چېكىتلەرنىڭ تەۋەلىكىنى ھېسابقا ئېلىشىمىز لازىم. مەسلەن:

پىلا (بىلە)، پىلان (بىلەن)، اپپاردىلار (ئىبەردىلەر)؛

اتا بو نوح كوركاچ ايش حساپىن،

مناسب انكلادى ئىلىم اکتسابىن.

(ئاتا بۇ نەۋدە كۆرگەچ ئىش ھىسابىن، مۇناسىب ئاڭلادى ئىلىم ئىكتىسابىن). نەۋائىي: فى ش.

3§. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى 25- ئۈزۈك تاۋۇش

” ۵ “ توغرىسىدا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا 24 ئۈزۈك تاۋۇش بار. بىراق، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، 25 ئۈزۈك تاۋۇش بار. مەزكۇر يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش ” ۵ “ چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ئۇ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ” ئەين “، ” ھەمزە “ ۋە ” ئەلىق “ تىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپنىڭ ساكىلىق شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەن بۇ مەسىلىنى دەسلەپ تۈركىي تىللار تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ 1982- يىلىدىكى نىلقا يىغىنىغا تاپشۇرغان « چاغاتاي تىلىدىكى ئەرەبچە- پارىسچە ئېلىپبەنتلار توغرىسىدا » ماۋزۇلۇق ماقالەمدە ئوتتۇرىغا قويغانىدىم. كېيىن، مەزكۇر جەمئىيەتنىڭ 1985- يىلى بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا تاپشۇرغان « چاغاتاي يېزىقىدىكى ” ئەين “ ھەرپىمۇ ياكى بەلگىمۇ؟ » ماۋزۇلۇق ماقالەمدە يەنە بىر قېتىم شەرھىلىدىم. بىراق، ئۇ ماقالىلىرىمىدە ئەمەلىي مىساللار كۆپىرەك، ئۇنىڭ ئۈستىگە مىساللار ئاشۇ ئەينى زاماندىكى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى بويىچە ئەينەن بېرىلگەنچە، مەتبەئە قىيىنچىلىقى تۈپەيلى زۇرنالىرىمىزنىڭ ئاشكارا ئېلان قىلىپ بېرىشىگە مۇيەسسەر بولالماي كەلدىم. بۇ يەردە، ئاشۇ ئىككى پارچە ماقالىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلە ھەققىدىكى بايانلارنى ئىمكان بار ئىخچاملاپ، گەپنىڭ نان تېگىدىغان يېرىنى قىلدىم. چەكلىك دەرىجىدىكى مىساللارنى زۆرۈر تېپىلغاندا لاتىنچە ھەرپلىك ترانسكرىپسىيە بويىچە بەردىم. ئۈزۈك تاۋۇش ” ۵ “ ئۈچۈن، خەلقئارا تاۋۇش بەلگىسىدىكى مەزكۇر تاۋۇشنىڭ مۇناسىپ بەلگىسى بولغان ” ʔ “ نى ئىشلەتتىم.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا 36 ھەرپ بار. مەزكۇر يېزىقتا، ئەرەبچە سۆزلەر ئەرەبچە ھەرپلەر بىلەن، پارسچە سۆزلەر پارسچە ھەرپلەر بىلەن يېزىلىدىغان بولغاچ، بىر خىل تىل تاۋۇشى بىر قانچە خىل ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىققان. مەسلەن، " ز " فونېمىسى " زە، زال، زات، ئىزغى " دىن ئىبارەت تۆت ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ۋە باشقىلار (« چاغاتاي تىلى »، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىنىڭ 1986- يىلىدىكى نەشرى، 109- بەتكە قارالسۇن). شۇ ۋەجدىن، ماۋزۇيىمىزدىكى ئۈزۈك تاۋۇش " ئ " چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا " ئەين، ئەلىق ۋە ھەمزە " دىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپ بىلەن ئىپادىلەنگەن.

1. " ئەين " (ع) بىلەن ئىپادىلىنىشى: مەزكۇر " ئەين " ھەرپى (يەنى ھازىرقى يېزىقىمىزدىكى "ع" ھەرپىنىڭ چېكىتىسىز شەكلى) ئەرەب تىلىدا بىر سىرلاڭغۇ، بوغۇز ئۈزۈك تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ بولۇپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەبچىدىن كىرگەن " ئەين " لىك سۆزلەر بىلەن ئۇيغۇرچىغا ئۆزلىشىپ، ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، ئۇ ئەسلىدىكى سىرلاڭغۇ، بوغۇق، بوغۇز تاۋۇشلۇق ھالىتىنى ئۆزگەرتىپ، يەڭگىل، چېكىپلا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئۇيغۇرچە " ئ " ئۈزۈك تاۋۇشىنى شەكىللەندۈرگەن.

مەسلەن: تعطيل: تەتئىل (tä?til)، معلوم: مەئلۇم (mä?lum)،

يەنى: يەئنى (yä?ni)، طعنه: تەئنه (tä?nä)، شعله: شوئله

(sho?lä)، كعبه: كەئبە (kä?bä)، معنى: مەئنا (mä?na)، معجزه:

مۆئجىزە (mö?jizä)، فعل: فېئل (fe?l)، معدة: مەئدە (mä?dä)

دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2. " ئەلىق " (ا) بىلەن ئىپادىلىنىشى: " ئەلىق " ھەرپى ئەرەبچىدە،

شۇنداقلا ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، ئوخشاشلا ئۈزۈك تاۋۇش " ئ " نى ئىپادىلىگۈچى ھەرپ بولۇپ خىزمەت قىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ئۇنىڭ سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلى پەقەت سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان ياردەمچى بەلگىلەر زەبەر ياكى فەتھە (" ئا " ياكى " ئە " تاۋۇشىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ)، پەش ياكى زەمە (لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. كەسر ياكى زىر (يەنى " ئې " ۋە " ئى " سوزۇق تاۋۇشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ) بىلەنلا ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن، " ات " يېزىلغان بۇ خەتنى " ئات، ئەت، ئوت، ئۆت، ئۆت، ئىت " ئوقۇلىدىغان سۆز قىلىش ئۈچۈن، ئاشۇ " ئەلق " [۱] نىڭ ئۈستىگە " ئا، ئە، ئو، ئۆ، ئۇ، ئۈ، ئى " تاۋۇشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ياردەمچى بەلگىلەرنى قويىمىز. (« تۈركىي تىللار دىۋانى »، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1980- يىل نەشرى، 1- توم، 48، -49، -54، -55- بەتلەرگە قارالسۇن). شۇڭلاشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا " ئەلق " ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەڭ ئاساسلىق تاۋۇش " ئ " دېيىلىدۇ (« چاغاتاي تىلى »، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىنىڭ 1986- يىل نەشرى، 107- بەتكە قارالسۇن).

3. " ھەمزە " (ە، ا، ى) بىلەن ئىپادىلىنىشى: ئۆزىنىڭ باش شەكلى [ئ]، ئوتتۇرا شەكلى [ئ]، ئاياغ شەكلى (ا، ى)، يەنى بۇ شەكىلدە ھەمزە ئاياغدىن ئۆلىنىدىغان " ئەلق " ۋە ئاياغدىن ئۆلىنىدىغان " ۋاۋ " ھەرپلىرىنىڭ ئۈستىگە قونۇپ كېلىدۇ (ۋە يالغۇز شەكلى [ە] دىن ئىبارەت تۆت خىل شەكىلگە ئىگە بولغان " ھەمزە " چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ھەرقانداق بىر ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپىگە ئوخشاش مۇستەقىل بىر ھەرپ بولۇپ، ئۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش " ئ " [؟] گە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەزكۇر ھەمزە پەقەت سوزۇق

تاۋۇش ھەرىپلىرى ۋە سوزۇق تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلغۇچى بەلگىلەر قوشۇلغاندىلا، ئاندىن ئۆزىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئەگەر سوزۇق تاۋۇش قوشۇلماي، ساكىن بەلگىسى بىلەن كەلسە، ئۆزىنىڭ ئەسلى تاۋۇشى " ڭ " ئۈزۈك تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن، تائىر: تەئىسر (täʔsir)، ئاخىر: تەئخىر (täʔxir)، تاكىد: تەئكىد (täʔkid)، تامىن: تەئىمىن (täʔmin)، مامور: مەئمۇر (mäʔmur)، مۇمن: مۆمىن (möʔmin) ۋە باشقىلار.

بىراق، مېنىڭ بۇ " يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش " قارىشىمغا ناقايىل كەسىپداشلارمۇ خېلى بار. ئۇلارنىڭ ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسى بىلەن بايان قىلغان پىكىرلىرىنى مۇنداق ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن: بىرىنچى، ئەرەبچە سۆزلەر ئۇيغۇرچىغا پارس تىلى ئارقىلىق كىرگەن. پارىسچىدا " ئەين " ھەرىپى تەلەپپۇز قىلىنمايدىغان ھەرىپ دەيدۇ. ھالبۇكى، بىز ئۇنى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا تەلەپپۇز قىلىنغان دېسەك قانداق بولىدۇ؟ ئىككىنچى، سامايلىوۋىچ، يۇنىس ئېكىمان قاتارلىق مەشھۇر چاغاتايشۇناسلار ئۆز ئەسەرلىرىدە " چاغاتاي تىلىدا يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش بار " دېگەن گەپنى قىلغان ئەمەس.

بۇ خىل پىكىرلەرگە نىسبەتەن مېنىڭ جاۋابىم مۇنداق: بىرىنچى، دەۋرۋەقە، ئۇيغۇرلار تارىختا، خۇسۇسەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە پارس تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، يېقىن تام قوشنا بولۇپ ئۆتۈشكەنسەن تىل جەھەتتە بىر- بىرىگە تەسىر قىلىشىماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. بىراق، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەرەبلەردىن، ئەرەبچىدىن بىۋاسىتە سۆز قوبۇل قىلماسلىقى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى،

ھېچقانداق بىر مەنبەدە ئۇيغۇرلارغا «قۇرئان كەرىم» ئوقۇشنى پارسلار ئۆگەتكەن دېگەن گەپ يوق. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئىراق، مىسىرغا بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىشتا، مەككە- مەدىنىگە بېرىپ تاۋاپ قىلىشتا، سودا- تىجارەت قىلىشتا پارسلارنىڭ يېتىلەپ مېڭىشىغا قاراپ قالغانلىقى سۆزلەنمەيدۇ. ئۇلار ئۆزلىرى بىۋاسىتە بېرىپ، بىۋاسىتە كېلىپ، ئەرەبلەر بىلەن بىۋاسىتە ئۇچرىشىپ، ئۆز- ئارا مەدەنىيەت ئۆگەنگەن ۋە ئۆگەتكەن. مۇشۇ جەرياندا، ئۇلار ئۆزلىرى يۈكسەك بىلگەن دىنىي ئېتىقاد تۈپەيلىدىن، نۇرغۇنلىغان ئەرەبچە سۆزلەرنى «قۇرئان- كالىمۇللاھ تىلى»، «ئاللاھنىڭ تىلى» دەپ ئەتىۋارلاپ قوبۇل قىلغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ تۈركىي تىلچە- ئەرەبچە قىلىپ تۈزۈلگەنلىكىنىڭ ئۆزى ئۇيغۇرلار بىلەن ئەرەبلەر ئارىسىدا بىۋاسىتە تىل ئۆگىنىش ۋە ئۆگىتىشنىڭ بولغانلىقىنى كۈچلۈك دەلىللەيدۇ. شۇڭا بىزدىكى «تىلىمىزدىكى ئەرەبچە سۆزلەر بىزگە پارس تىلى ئارقىلىق كىرگەن» دېگەن ئەنئەنىۋى قاراشتا ئېغىر دەرىجىدىكى بىر تەرەپلىمىلىك بار دەپ قارايمەن.

ئىككىنچى، دۇرۇست، پارس تىلىدا «ئەين» ھەرىپى تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ دېيىلىدۇ. بىراق، بۇ مەسىلە پارس تىلى فونېتىكىسىدا تولىمۇ زىددىيەتلىك بايانلار بىلەن شەرھلىنىدۇ. ئالايلىق:

“‘eyn’ 字母是阿拉伯字母，这个字母在波斯语中是

有形无音的辅音字母。”

(« پارس تىلىدىن ساۋات »، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1990- يىل نەشرى، 56- بەت).

“ 无音的辅音 ” (تاۋۇشسىز ئۈزۈك تاۋۇش) دېگىنى نېمىسى؟

تاۋۇش چىقىرىلمىسا، تاۋۇش بولمىسا، نېمىشقا ئۇنى “辅音” (ئۈزۈك تاۋۇش) دەيمىز؟ ئەڭ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، ئۇلار ئارقىدىنلا يەنە “字母 ‘eyn’ 不与元音拼读时，则要屏一下气” (ئەين“ ھەر يى بوغوم ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە، نەپەسنىڭ بىر بوغۇلۇپ ئۆتۈشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ) دەپ، tā?dad (سان)، mā?dāni (مىنېرال) دېگەن سۆزلەرنى مىسال قىلدۇ («پارس تىلىدىن ساۋات»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1990-يىلى نەشرى، 56-بەت). مەن 1986-يىلىدىن 1988-يىلىغىچە، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى بىلەن دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى بىرلىشىپ ئاچقان پارس تىلى سىنىپىغا ئوقۇغۇچى بولۇپ، سودا نەشرىياتى نەشر قىلغان «پارسچە-خەنزۇچە لۇغەت» نىڭ مۇئەللىپلىرى، ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق پارس تىلى مۇتەخەسسسىلىرى پروفېسسور جاڭ خوڭنىيەن، زېڭ يەنشېڭ ئەپەندىم، لى شياڭ خانىمالاردىن دەرس ئالغانىدىم. ئىككى يىللىق ئوقۇش جەريانىدا، بۇ ئۇستازلارنىڭ “ئەين” ھەرپىنى ئوقۇغاندا “屏一下气” قىلىشلىرىنى تالاي قېتىم ئاڭلىغانىدىم. مېنىڭ ئۆز قۇلىقىم بىلەن ئاڭلاپ سەزگىنىم شۇ بولدىكى، ئۇلار “tä ? dad” ، “mä ? dān” دېگەندەك سۆزلەرنى ئوقۇغاندا، “ئەين” ھەرپىنى ئەرەبلەردەك ئېغىر سىربلاڭغۇ، بوغۇز تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنمىسۇ “tä” بىلەن “dad” ئارىسىدا، “mä” بىلەن “dān” ئارىلىقىدا “ä” قىلىپ، نازۇكىنە بىرنى ئىنجىقلاپ ئۆتىدىكەن. مېنىڭچە، بىر ھەرپ تاۋۇشىسىز (无音) بولسا، ئۇنى “拼读” قىلىش (ئوقۇش، تەلەپپۇز قىلىش) مەسلىسى مەۋجۇد بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە، مەزكۇر “ئەين” ھەرپى تاۋۇشى بار (有音) ئۈزۈك تاۋۇش بولغانلىقى

ئۈچۈنلا بىز ئۇنى “拼读” (يەنى ئوقۇيمىز، تەلەپپۇز قىلىمىز). “拼读” قىلغان

چاغدا، ئاشۇ بىزنى “屏一下气” قىلدۇرغان (يەنى نەپەسنىڭ بىر بوغۇلۇپ ئۆتۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان) نەرسە “ئەين” ھەرپىنىڭ كارامىتى. يەنى دەل ئاشۇ “ئەين” ھەرپىنىڭ تەلەپپۇزىدىن ئىبارەت، خالاس ئەڭ مۇھىمى، مەيلى قانداقلا بولمىسۇن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرىنى جەزمەن پارس تىلى قاندىسى بويىچە ھەل قىلىش مەجبۇرىيىتىمىز يوق. شۇڭا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنى پارس تىلىنىڭ تەييار قىلىپ بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرچىنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇت ئەمەلىيىتى بىلەن ھەل قىلىشىمىز، مەسىلىنى پاكىتقا ھۆرمەت قىلغان ئاساستا چۈشەندۈرۈشىمىز لازىم، دەپ قارايمەن.

ئۈچىنچى، دۇرۇست، سامىلوۋىچ، يۇنس ئېكىمان قاتارلىقلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بويىچە جاپالىق ئەمگەك قىلىپ، بۈيۈك نەتىجە ياراتقان دۇنياۋى ئالىملار. شۇ تۈپەيلى ئۇلار بىزنىڭ قەلب تۆرىمىزدە مۆھتەرەم ئورۇنغا ئىگە. بىراق، بىز ئۇلارنىڭ ھەر بىر ئېغىز گېپىنى، ھەر بىر جۈملىسىنى چېقىلغىلى بولمايدىغان مۇقەددەس دەستۇر قىلمۇالساق، بۇنداق ئەھۋالنى ئۇ ئالىملارنىڭ ئۆزلىرىمۇ راۋا كۆرمەس دەپ ئويلايمەن. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىزنىڭ ئاتا-بوۋىمىزنىڭ تىلى. بىزنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ قالدۇقلىرى، تىرىك ئامىللىرى مەۋجۇت. ھالبۇكى، بىز مۇشۇ ئالاھىدىلىكىمىز بىلەن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى پەقەت ئومۇمىيەت جەھەتتىنلا تەتقىق قىلغان، كونكرېت، ئۇششاق ھەم ئىنچىكە تەرەپلىرىگە كۆڭۈل بۆلۈشكە بولسا، ياكى شارائىتى يار بەرمىگەن، ياكى پۇرسەت بولمىغان چوڭ ئالىملارنىڭ تونۇپ يېتەلمىگەن بەزى مەسىلىلىرىنى بىز تونۇۋالساق، ھېچقانداق غەلتە ئىش بولمايدۇ، دەپ ھېسابلايمەن.

مەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا " ئ " دەيدىغان بىر ئۆزۈك تاۋۇش بولغانىدى دېيىشتە تۆۋەندىكىلەرنى ئاساس قىلىمەن:

بىرىنچى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان فونېتىك ئالاھىدىلىكلىرى ئىچىدە، تەلەپپۇزغا بىئەپ كېلىدىغان، ئېنىق ئاڭلاتقىلى بولمايدىغان ياكى تەلەپپۇز قىلغۇچىنىڭ ئۆزىگە ئوشۇقچە تۇيۇلىدىغان بەزى تىل تاۋۇشلىرى مۇئەييەن تىل شارائىتىدا نۇتۇقتا چۈشۈرۈپ قويۇلىدىغان، تەلەپپۇز قىلىنغان چاغدا ئەسلىدە قىسقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بولغان بوغۇم، مەزكۇر تىل تاۋۇشى (يەنى ئۆزۈك تاۋۇش) چۈشۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇمغا ئايلىنىپ كېتىدىغان ئەنئەنىۋى ئادەت بار. مەسلەن:

ھازىرقى تىلىمىزدا

قەدىمكى تىلىمىزدا

(ötkä:mä)

ئۆتكەرمە (ötkärmä)

(ka:nay)

كارناي (karnay)

(xa:man)

خەرمەن (xärmän)

(gä:dän)

گەردەن (gärdän)

(ä:mät)

ئەھمەد (ähmäd)

(sä:wän)

سەھۋەن (sähwän)

ھازىرقى تىلىمىزدىكى "sö:rimäk" سۆزىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا " södrämäk " تەلەپپۇز قىلىناتتى. مەسلەن، " بىرى دېپ سۆدرەيلى خۇسرەۋغە تېگىرۇ، بىرى دېپ ئېلىتالى باشنى ئايرۇ " (بىرى خۇسرەۋنىڭ ئالدىغا سۆدرەيلى (sö:räyli) دېسە، بىرى بېشىنى كېسىپ ئېپكېتەيلى، دەيتتى) . (« چاغاتاي تىلى » ناملىق كىتاب، 73- بەت)
 كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، يۇقىرىدىكى سۆزلەر تەركىبىدىكى "ر، ھ، د" ئۆزۈك تاۋۇشلىرى ئۆز زامانىسىدا تەلەپپۇز قىلىنمىغان بولسا، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ بۈگۈنكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكىللىرى بولمىغان بولاتتى. بۇ-

پاكت. بىز مۇشۇ پاكت ئاساسىدا مۇنداق خۇلاسگە كېلىشكە ھەقىقىي:
 چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدا ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر
 تەركىبىدىكى ساكىنلىق " ئەين " ، " ئەلىق " ۋە " ھەمزە " ھەرپلىرى [د]
 تەلەپپۇز قىلىنىپ ئىشلىتىلگەن. ئۇزاق ئەسەرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتىدىن
 ئۆتكەن بۇ ئۆزلۈك تاۋۇش تەلەپپۇزغا بىئەپ بولغانلىقى سەۋەبلىك ئۇيغۇر تىلى
 فونېتىكىسىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە زامانىمىزغا كەلگەندە، نۇتۇقتا
 چۈشۈپ قالدىغان بولغان. ئۇ ئۆز زامانىسىدا تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى ئۈچۈنلا،
 ئۇ ئەسلىدە تەۋە بولغان بوغۇمدىكى قىسقا سوزۇق تاۋۇش مەزكۇر ئۆزلۈك
 تاۋۇش چۈشۈپ قالغانلىقى بەدىلىگە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىپ كەتكەن.
 مەسلەن:

ھازىرقى تىلىمىزدا

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا

(tā:til) تەتىل

(tā?til) تەتتىل

(tā:sir) تەسىر

(tā?sir) تەتسىر

(tā:xir) تەخىر

(tā?hir) تەتخىر

(tā:nä) تەنە

(tā?nä) تەتەنە

(yä:ni) يەنى

(yä?ni) يەتتىنى

(bā:zi) بەزى

(bā?zi) بەتتىزى

(mā:lum) مەلۇم

(mā?lum) مەتلىۇم

(ئىملا ۋە تەلەپپۇز) « بۇلاق » زۇرنىلى قاتارلىقلاردىن ئېلىندى)

(لۇغىتىمىزدىن ئېلىندى)

ئىككىنچى، ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىدا، تەلەپپۇزدا تىلغا كىرىشىپ بەرمەيدىغان ياكى ئېنىق تەلەپپۇز قىلغىلى بولمايدىغان، نۇتۇقتا بىئەپ ئۇيۇلىدىغان بەزى تىل تاۋۇشلىرى تەلەپپۇزى ئوڭايراق ياكى ئوچۇق ئاڭلىتىلى بولىدىغان تاۋۇشلارغا ئالماشتۇرۇۋېتىلىدىغان ئەنئەنىۋى ئادەت بار. ئالايلىق:

ھازىرقى تىلىمىزدا	قەدىمكى تىلىمىزدا
ئۇي	ئۇد
نەۋرە	نەبىرە
زەخمەت	زەھمەت
ئەخمەد	ئەھمەد
ياز	ياي

ھازىرقى تىلىمىزدىكى " سارغايماق "، " قارايماق " سۆزلىرىمۇ قەدىمدە " سارغارماق "، " قارارماق " تەلەپپۇز قىلىناتتى. ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ خاس فونېتىكىلىق خۇسۇسىيىتى ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنىپ ئۆزلەشكەن " د " ئۈزۈك تاۋۇشلۇق چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت سۆزلەرگىمۇ ئۆز كۈچىنى كۆرسەتكەن. يەنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى " د " ئۈزۈك تاۋۇشلۇق بەزى سۆزلەر زامانىمىزغا كەلگەندە " ي " ئۈزۈك تاۋۇشلۇق سۆزلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن:

ھازىرقى تىلىمىزدا	چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا
سەيدىن (säydin)	سەئىدىن (säʔdin)
سەيدۇللا (säydullah)	سەئىدۇللاھ (säʔdullah)
مەيدە (mäydä)	مەئدە (mäʔdä)

پەيل (pəyl)

(feʔl)

فېئىل

دېمەك، ئەگەر " ئ " ئۈزۈك تاۋۇشى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تەلەپپۇز قىلىنمىغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ " ي " ئۈزۈك تاۋۇشىغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلمەس ئىدى.

ئۈچىنچى، " ئ " ئۈزۈك تاۋۇشى ئۇيغۇرلار تەلەپپۇز قىلالمايدىغان ۋە ئۇيغۇر تىلىدا ئەزەلدىن يوق تاۋۇشۇ ئەمەس. ئالايلۇق: بۈيۈك ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز دىۋانىدا "ئا" [aʔ] دېگەن بىر سۆزنى بېرىپ، ئۇنى "ھەيران

قېلىش ۋە ئەجەبلىنىشنى بىلدۈرىدىغان سۆز" دەپ ئىزاھلىغان ۋە " ئول مەنى ئا" قىلدى" (ئۇ مېنى ھەيران قالدۇردى) دېگەن مىسالنى كۆرسەتكەن («تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1980- يىلى 8- ئاي

نەشرى، 1- توم، 55- بەت). مىڭ ئەپسۇس، بۇ سۆزنىڭ ترانسكرىپسىيىسى سەۋەنلىكتىن " ā " (a:) قىلىپ قويۇلغان. « تۈركىي تىللار دىۋانى » 1- توم، 107- بەتتىن 112- بەتكىچە بولغان ئارىلىقتا بېرىلگەن سۆزلەرنىڭ

ھەممىسى گۇۋاھ بولۇپ تۇرۇپتۇكى، مەھمۇد كاشغەرىي (a:) " ā " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشىنى ئۈستىگە زەبەر بەلگىسى قويۇلغان ئىككى " ئەلق " ھەرىپى بىلەن ئىپادىلىگەن. مەسلەن، " a:sh ، a:s ، a:r ، a:z ، a:ch ، a:t "،

" a:y " دېگەن سۆزلەردە، (a:) ئۈچۈن ئىككى " ئەلق " ئىشلىتىپ ساكن بەلگىسىنى ئۈزۈك تاۋۇشلار " y ، sh ، s ، r ، z ، ch ، t " لارنىڭ ئۈستىگە قويغان. ئەمما، "ئا" [aʔ] سۆزى ئۈچۈن بولسا زەبەرلىك

بىر " ئەلق " يېزىپ، يېنىدىكى ئىككىنچى " ئەلق " ھەرىپىنىڭ ئۈستىگە چىرايلىق قىلىپ بىر ساكن بەلگىسى قويغان. بېرىلگەن مىسالدىمۇ شۇنداق! مەزكۇر ساكن بەلگىسى ئاشۇ بەلگە ئاستىدا تۇرغان " ئەلق " نىڭ ئەسلى تاۋۇشى " ئ " ئۈزۈك تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلىك دېگەنلىك بولىدۇ. دەپ

قارايمەن.

ئەمەلىيەتتە، ھېلىمەممۇ بىز قاتتىق ھەيرانلىق ۋە تەئەججۇپ ئىلىكىگە چۈشسەك، " ئا، ما، ئۇ، بۇ... " دەپ كېتىمىز.

تۆتىنچى، خەلقىمىز ئىچىدە، ھېلىمەممۇ چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت قوليازمىلاردىكى، قۇرئاندىكى ساكىنلىق " ئەين، ئەلق ۋە ھەمزە " ھەرپلىرىنى ئۈزۈك تاۋۇش " ئ " تەلەپپۇز قىلىدىغانلار بار. ئالايلىق، خەتمىدىن ئۆتكەن قارىيلار، دىنىي زاتلار « قۇرئان كەرىم » سۇرلىرىنى تىلاۋەت قىلغاندا ياكى « ھەدىس » تىن مەسىلە تەبلىغ قىلىشقانلىرىدا، " مۆئمىنۇن ۋە مۆئمىنات " ، " ئاللاھنىڭ نىمەتى " دېگەندەك سۆزلەردە، ئاشۇ ئۈزۈك تاۋۇش " ئ " نى ناھايىتىمۇ ئېنىق تەلەپپۇز قىلىدۇ.

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا يېڭىدىن شەكىللەنگەن بىر خىل تىل ھەقىقەت يوسۇندا شۇ مىللەت زىيالىيلىرى تەرىپىدىن ئىشلىتىلىدۇ، ئالدى بىلەن زىيالىيلار ئارىسىدا ئومۇملىشىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى " ئالدى بىلەن موللاملارنىڭ، زىيالىيلارنىڭ تىلى بولغانىدى " دېيىشىمۇ توغرا. ئەمدى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىكى موللاملارنىڭ پۇشتىدىن بولغان ھازىرقى زامان قارىيلىرىنىڭ " ئ " ئۈزۈك تاۋۇشى ئەينەن تەلەپپۇز قىلىپ ئىشلىتىۋاتقانلىقىنىڭ ئۆزى بىزنىڭ ماۋزۇيىمىزدىكى مەسىلىنىڭ ھەقىقەتلىكىگە جانلىق پاكىت ۋە تىرىك شاھىت بولالايدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ھەقىقەتەنمۇ " ئ " دەيدىغان بىر ئۈزۈك تاۋۇش ئىستېمال قىلىنغان. بىراق، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، " ئ " ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغانلىقى سۆزلەنمەيدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي ئىستېمالىدىمۇ " ئ " دەيدىغان ئۈزۈك

تاۋۇش يوق. بۇ ھال بىر مىللەت تىلى فونېتىكىسىنىڭ تولىمۇ نازۇك خاسلىققا ئىگە ۋە ئىنتايىن مۇتەئەسسىپ بولىدىغانلىقىنى، باشقا مىللەت تىلىنىڭ تەسىرىدە شەكىللەنگەن ھەرقانداق فونېتىك ھادىسىلەرنىڭ ھامان ئومۇميۈزلۈك ئۆزلىشىپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى، ئاقىۋەت شاللاپ چىقىرىۋېتىلىدىغانلىقىنى ياكى ئۆزىگە خاس فونېتىك خۇسۇسىيەت ئاساسدا ئۆزگەرتىۋېتىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

§4. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

خۇددى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۆز-كەلىمە بوغۇملىرىنى تەشكىل قىلغان سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىشى، يەنى سىنگارمونىزم ھادىسىسى مۇتەئەييەن قائىدە ئاساسدا بولىدۇ.

1. 4. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

سۆز بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىشى ئادەتتە، "تىل ئورنى جەھەتتىكى ماسلىشىش" ۋە "لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ماسلىشىش" دېگەن ئىككى تارماق تۈر بويىچە چۈشەندۈرۈلىدۇ.

ئا. تىل ئورنى جەھەتتىكى ماسلىشىش

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلارغا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارغا بولسا، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار ماسلىشىپ كېلىش بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان تىل ئورنى جەھەتتىكى ماسلىشىش چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، نىسبەتەن مۇقىم ۋە ئىزچىل بولغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشنىڭ ماسلىشىشى:

ارالاش (ئارىلاش)، چاغلماق (چاغلماق)، اشور- (ئاشور)، سوراغان (سورىغان)، اقسولوق (ئاقسۇلۇق)، قوبوزلارى دا (قوۋۇزلىرىدا)، اوتلاق (ئوتلاق)، يىلاق // يىلاق...

زېح دا خدانىنك غەيرىنى قىصد قىلسە بوغۇزلۇغان نرسە نحس بولادور
بوغۇزلۇغوجى فاسق بولادور (زەبەدا خۇدانىڭ غەيرىنى قەسد قىلسا، بوغۇزلۇغان
نەرسە نەھس بولادۇر، بوغۇزلۇغۇچى فاسق بولادۇر.) قوليازما «تارىخى
ھەمدى»، 380- بەت)

تىل ئالدى سوزۇققا تىل ئالدى سوزۇقنىڭ ماسلىشىشى:
كىتلىك لىك (كەتمەكىلىك)، كىنكىلىك (كەڭلىك)، كسامن (كەسەمەن)،
كويدورماك (كۆيدۈرمەك)، كۆركوزماك (كۆرگۈزمەك)، توشماك
(تۈشمەك)،

... يىل يېمىش لارى فراوان و غەلسى كىنكرو و ارزان و مضافاتلارى بى پايان
دور (يەل- يەمشىلەرى فراۋان ۋە غەللەسى كەڭرۇ ۋە ئەرزان ۋە مۇزافاتلارى
بىپاياندۇر). (قوليازما «تارىخى ھەمدى»، 330- بەت)
بىراق، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەھەتتە ماسلىشىشى مەسلىسىدە،
قائىدىگە ئۇيغۇن بولمىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسلىن:

فعل خوى لارى يوتكالىب قالور ايكان وضع اوضاع لارى هم باشقە
بولور ايكان (فىل- خۇيلارى يۆتكەلىپ قالور ئېكەن، ۋەزى- ئەۋزائلارى ھەم
باشقاچە بولور ئېكەن). (قوليازما «تارىخى ھەمدى»، 359- بەت)

اصحاب الكهف بو دياردا بار ايكانى نى بو آدم لار قىدىن بىلسون
(ئەسھابۇلكەھف بۇ دىياردا بار ئېكەننى بۇ ئادەملەر قايدىن بىلسون).
(قوليازما «تارىخى ھەمدى»، 359- بەت)

دېمەك، بۇ ئىككى مىسالدا، "ئا" تاۋۇشى "ئە" تاۋۇشىغا، "ئى" تاۋۇشى
بولسا، "ئۇ" تاۋۇشىغا ماسلاشتۇرۇلغان.

ئە. لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ماسلىشىشى

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار، لەۋلەشمىگەن
سوزۇق تاۋۇشلارغا بولسا، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ماسلىشىش قائىدىسىدە ئومۇمىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىزچىللىق ۋە مۇقىملىقنىڭ بۇرۇلۇشىغا باشلىغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

كاشغرداكى اولوغىم غە مەلۇم قىلىپ اندىن تۈز باجىنى اليب برايدىب حكوم خطنى جونك اقساقالى غە ايباريب دور (كاشغەردەكى ئۇلۇغىمغا مەئلۇم قىلىپ ئاندىن تۈز باجىنى ئالىپ بەرەي دېپ ھۆكۈم خەتنى چوڭ ئاقساقالغا ئېبەرىپدۇر)؛ مېنىك سوز بويروغىمىدىن چىقمايدور (مەنىك سۆز بۇيرۇغىمىدىن چىقمايدۇر)؛

يىر بىرلارنى تانومايدور و اوزى نىنك اولوغلىغىنى بىلمايدور (بىر-بىرلەرنى تانۇمايدۇر ۋە ئۆزىنىڭ ئۇلۇغلىغىنى بىلمەيدۇر)؛ كشى لەرغە يىلدورماي و كىركوزماي اوج كونى بو طرىقە يىرلە اوتكاردى (كىشلەرغە بىلدۈرمەي ۋە كىرگۈزمەي بۇ تەرىقە بىرلە ئۇچ كۈنى ئۆتكەردى). (م. سايرامى: قولىازما «تارىخى ھەمدى» دىن)

4.2. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان بوغۇمغا جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇم، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بوغۇمغا بولسا، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇم قوشۇلۇش بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ سىنگارمونىزمى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، دېگەندەك ئىزچىل بولمىغانلىقى، قائىدىگە ئۇيغۇن بولمىغان ئەھۋالنىڭ نىسبەتەن كۆپ بولغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

قائىدىگە ئۇيغۇن ئەھۋال ئۈچۈن مىسال:

اندا (ئاندا) قەلغە (قولغا)، ازغە از و تولاغە تولاجە (ئازغە ئازغە

تولاغە تولاچە)، باغ غە (باغغا)، كاشغرغە (كاشغەرغە)، ياركىندغە
(ياركەندغە)، بوغداي دىن (بوغدايدىن)، آي دىن (ئايدىن)، يوق تور
(يوقتۇر)...

پايلاقى اوتلاقى آز چىھار پاي لارى كىمچىن دور (يايلاقى ئوتلاقى ئاز چىھار
پايلاقى كەمچىندۇر)؛ ادم لارىغە نظر قىلغاندا زمىن لارى آز و غلە معىشت
لارى اوز شىرىغە كفايە قىلمايدور (ئادەملەرغە نەزەر قىلغاندا، زەمىنلەرى
ئاز ۋە غەللە ئى مەئىشەتلەرى ئۆز شەھرىغە كفايە قىلمايدۇر) . 329- ت هە .
قائىدىگە خىلاپ ئەھۋالغا مىسال :

ماھىتى معلوم ايماس و سند صحىح هم يوق دور (ماھىيەتى مەئلۇم
ئېمەس ۋە سەنەدى سەھمەھم يوقدۇر)؛ تارىخ كىتاب لارىدا معلوم و روشن
ايماس دور (تارىخ كىتابلارىدا مەئلۇم ۋە رەۋشەن ئېمەسدۇر)؛ اوج دور
(ئۇچدۇر)، قوم لوق دور (قۇملۇقدۇر)؛ آيت غە (ئايدىغە)، اط غە
(ئاتىغە)، ھىدايت غە (ھىدايەتغە)، حكومت غە (ھۆكۈمەتغە)، اطدىن
(ئاتدىن)، كىت دا (كەنتە)، حق غە (ھەقىغە)، الماغ لىق دا
(ئالماغلىقدا) : «تارىخى ھەمدى» دىن .

كىچىك لىكە هم مکتب ايكاندورلار (كىچىكلىككە ھەممەكتەب
ئىكەندۇرلار) . «بابۇرنامە» دىن .

كوروب گل تك يوزونك رىكىن كوزدىن يوز چىمن بولدى ،

عقيق ايرىنىك نى كوركالى كوزوم حالى يىن بولدى .

(كۆرۈپ گۈلتەك يۈزۈڭ رەنگىن كۆزدىن يۈز چەمەن بولدى ،

ئەقىق ئېرىنىڭنى كۆرگەلى كۆزۈم ھالى يەمەن بولدى .)

- «سەككىكى شېئىرلىرى» دىن .

5§. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى

5.1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ئاخىرقى بوغۇمى "ئا، ئە" سوزۇق تاۋۇشلىرىدىن تەشكىل تاپقان سۆزلەرگە "-ئى، -سى، -ئش" شەكىلدىكى قوشۇمچىلار قوشۇلغان چاغدا، ئەسلى سۆزدىكى "ئا، ئە" تاۋۇشلىرىنىڭ "ئى، ئى" سوزۇق تاۋۇشلىرىغا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلمەيدۇكى، بۇ جەھەتتە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىل- يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇر تىل- يېزىقى بىلەن بولغان ئوخشاشلىقنى ئىزچىل ساقلاپ كەلگەن. مەسلەن:

خوبلار نىنك كوزو قاشلارى آراسىنكى قباق دىرلار (خوبلارنىڭ كۆز ۋە قاشلارى ئاراسىنكى "قاپاق" دىرلەر). - نەۋائىي: «مۇھاكەمەتۈل-لۇغەتەين» دىن.

ينە يىخى بارىپ سىن سلطان ويس نىنك كونكىلى نى الېب سىن انى قاشىنكىگە كىلتورۇپ انىنك رآبى بىلە عمل قىلغاي سىن كىم ايش بىلور كىشى دور آغىز سوزلارىدىن بىيانشىخ صاحب وقوق دور معلوم بولغوسىدور (يەنە ياخشى بارىپسېن، سۇلتان ۋەيسنىڭ كۆڭلىنى ئالپسېن، ئانى قاشىغا كېلتۈرۈپ، ئانىڭ رەئىيى بىلە ئەمەل قىلغاي سېنىكىم ئش بىلور كىشىدور. ئاغىز سۆزلەردىن بايان شەيخ ساھبى ۋۇقۇقدور، مەئلۇم بولغۇسىدور).

– بابۇر: «بابۇرنامە» دىن.

تاشتومور مىرزا خان نى الېب كىلېب امير بولاجى غە ملاقات قىلدى (تاشتومۇر مىرزاخاننى ئالپ كەلپ ئەمىر بولاجىغا مۇلاقات قىلدى)

– م. سايرامىي: «تارىخى ئەمىنىيە» دىن.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە قوللىنىلغان سۆزلۈكلەرنى ئۇلارنىڭ

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكلى بىلەن سېلىشتۇرغاندا كۆرۈلگەن سوزۇق تاۋۇشلار ئۆزگىرىشنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:
"ئو ← ئا" ئۆزگىرىشى ("ئو" دىن "ئا" غا ئۆزگىرىش)

△ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا: سوغۇق- سوغۇقلىق: سوغۇقلىق نەكە: سوغۇقلىق نەرسە، سوغۇقلىق ئۈچۈن تەييارلانغان نەرسە. ت ت د 1 - 655- بەت («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1- توم، 655- بەت) سوغۇقلاندى: ئول بۇ يەرنى سوغۇقلاندى: ئۇ بۇ يەرنى سوغۇق كۆردى. ت ت د 2 - 378- بەت.
△ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا: ساوق (ساۋۇق)

ئول كونلاردا قىش زمستان ساوق ايردى لار (ئول كۈنلەردە قىش زمستان ساۋۇق ئېرىدىلەر). ق ت خ، 135- چ ت.

ساوق قاتىغ لىغى دىن اوتالمى ياركندىغە يانىپ كىلدى (ساۋۇق قاتىغلىغىدىن ئۆتەلمەي ياركەندىغە يانىپ كېلىدى). 280- ت ھە.

آخرالامور قىش ساوق ھەم اوز مكانىغە باردى و بهار كونلارى كىلدى (ئاخىرلىق قىش ساۋۇق ھەم ئۆز مەكانىغە باردى ۋە بەھار كۈنلەرى كېلىدى). 289- ت ھە.

△ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا: قوتۇز (ت ت د 1 - 473- بەت)

△ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا: قوتاس (قوتاس)

غەلە حاصلى اوز شەرىغە كفايه قىلادور بلکہ زيادە يىلاق و قىشلاقلارى بى اندازە هر نوع چہار پای قوتاس لارى تولا و بىغايە (غەللە ھاسىلى ئۆز شەرىغە كفايه قىلادۇر بەلكى زىيادە؛ يايلاق ۋە قىشلاقلارى بىئەندازە ۋە ھەر نەۋۇ چاھار پای قوتاسلارى تولا ۋە بىغايە). 330- ت ھە.

"ئە ← ئۆ" ئۆزگىرىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، "ئە" تاۋۇشلۇق بولغان بەزى سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تەدرىجى ھالدا "ئۆ" لۈك سۆزلەرگە ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى

كۆرۈلگۈدۇ مەسلەن:

△ ق ئۇ (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى) دا: ئەۋ- قونۇقلۇق ئەۋ: قوناقلىق ئۆي، مېھمانخانا. ت ت د 1- 656- بەت.

△ چ ئۇ (چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى) دا: اوى (ئۆي)

اوزكا بو تورت حجره نينك اورتاسى و مابينه لارى تمام بىر اوى داخلى دور بو اوى نينك هر ضلعى مصور دور (ئۆزگە بۇ تۆرت ھۇجرانىڭ ئورتاسى ۋە مابەينەلەرى تەمام بىر ئۆي داخلىدۇر، بۇ ئۆينىڭ ھەر زىلىنى مۇسەۋۋەردۇر). ب ن (بابۇرنامە)، 203- چ ت.

اول اوى محمود اطلاق بر اوتانجى نينك اوى ايردى... سلطان قرايدوركى بو اوى نينك بورجيكيدە بر طنبور بار ايردى (ئول ئۆي مەھمۇد ئاتلىق بر ئوتانچىنىڭ ئۆيى ئېردى... سۇلتان قارايدۇركى، بۇ ئۆينىڭ بۇرجەكە بىر تەنبۇر بار ئېردى). 35- ت مۇ (قوليازما «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، 35- بەت)

△ ق ئۇ دا: ئەۋۈر- ئەۋۈردى: ئول ئاياق ئەۋۈردى (ئۇ قاچنى ئۆرۈۋەتتى). ت ت د 1- 241- بەت. ئەۋۈرگەن- تەۋۈرگەن: بۇ ئەر ئول ئىشىغ ئەۋۈرگەن- تەۋۈرگەن (بۇ ئىشنى ئۆرۈپ- چۆرۈپلا تۇرىدىغان ئادەم). ت ت د 1- 213- بەت.

△ چ ئۇ دا: اويور- (ئۆيۈر-) ← اويرو (ئۆيۈر-)

كونكلوم يوزين جبر ايله سندن اويورمان،
آخر نيجه بو جبرو ستم دور منكا اى دوست .

(كۆڭلۈم يۈزىن جەبر ئىلە سەندىن ئۆيۈرمان، ئاخىر نېچە بۇ جەبرۈ ستمەدۇر مەخائى دوست) «ئاتايى غەزەللىرى» دىن. 267- چ ت. تۆرە دىن يوز اويروب بىك بجە طرفيغه قاجيب كريب كتى (تۆرەمدىن يۈز ئۆيۈرۈپ بېگ بەچچە تەرەفغە قاچىپ كىرىپ كەتتى). 262- ت ھە كورۈپ

مطالعه قىلغاندىن كىن تىركى تىرجمەغە اوپروب... بو تارىخ چە خاتمە سىغە
 مىندىچ ايتىم (كۆرۈپ مۇتالەئە قىلغاندىن كەين تۈركىي تەرجۈمەغە
ئۆيۈپ... بۇ تارىخچە خاتمە سىغە مۇندەرج ئېتىم) 354-355- ت ھە .
 اونكىدىن سولغە سولدىن اونىغە اوزىمىز اوپروب قويايمىز اوخلاغان كىشى لار
اوپرولكاندىك (ئوڭدىن سولغا، سولدىن ئوڭغا ئۆزىمىز ئۆيۈپ قويايمىز
 ئۇخلاغان كىشىلەر ئۆيۈلگەندېك) . 368- ت ھە .

”ئا... ئو“ ئۆزگىرىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، باش بوغۇمى ”ئا“ لىق ئاياغ بوغۇمى
 بولسا، ”ئو“ لۇق بولغان خېلى بىر بۆلەك ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ
 چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۇرغۇ چۈشىدىغان ئىككىنچى بوغۇمدىكى ”ئو“ نىڭ
 ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش كۈچى تەسىرىدىن باش
 بوغۇمدىكى ”ئا“ تاۋۇشنىڭ ”ئو“ تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلىدۇ.
 مەسلەن:

△ ق ئۇ دا: ئازۇق

سارتنىڭ ئازۇقى ئارىغ بولسا، يەر ئۈزە يەر (سودىگەرنىڭ ئوزۇقى ئېرىغ
 بولسا، يول ئۈستىدە يەر) . ت ت د 1-90- بەت .

يارۇق: يارۇق يەر (يورۇق يەر) ، ياپ يارۇق نەڭ (يوپ- يورۇق
 نەرسە) . ت ت د- 17- بەت .

△ چ ئۇ دا: اوزوق (ئوزۇق)

ارى اوزوق وفا قىلمايدور لىكن مىنكا اوج يوز اوغلاقلىق اوجكو تافىب
 بىرىلسە سوتى نى و اوزىنى اوزوق قىلىپ بارسام خان نى تافىب كىلىسام دىدى
 (ئارى ئوزۇق ۋەفا قىلمايدور لىكن مەڭا ئۈچيۈز ئوغلاقلىق ئۆچكۈ تافىپ
 بەرىلسە، سوتىنى ۋە ئۆزىنى ئوزۇق قىلىپ بارسام، خاننى تافىپ كېلىسەم
 دېدى) ت ئە . 173- چ ت . («تارىخى ئەمىنيە» دىن . «چاغاتاي تىلى» ،

يوروق (يورۇق) : يوروق جەھان كوزىكا قرانكغو كورانيب بو جەھان برلە خوبلاشتى (يورۇق جەھان كۆزىگە قاراغۇ كۆرەنپ، بۇ جەھان برلە خوبلاشتى). 279- ت ھە .

”ئە ← ئې“ ئۆزگىرىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ”ئە“ تەلەپپۇز قىلىنىپ ئىشلىتىلگەن بەزى سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ”ئې“ لىك كەلىمىلەرگە ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. ئالايلىق، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، ”ئەردى، ئەرۇر، ئەركەن، ئەرمىش“ شەكىللىرى بىلەن ئىشلىتىلگەن ”ئەرمەك“ پېئىلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئومۇمەن ”ئېرمەك“ شەكىلگە ئۆزگىرىپ كەتكەن.

△ ق ئۇ دا : ئەردى (ئىدى) : ئول ئانداغ ئەردى (ئۇ ئانداغ ئىدى)
ئەرۇر، ئەرمەك. ت ت د 1- 222- بەت .

△ چ ئۇ دا : ايردى (ئېردى) ، ايرور (ئېرۇر) ...

عاقل لار عقلى و تعقلى و حكما لار فكري و تفكري دين زياده و تاشقارى
ايردى (ئاقىللار ئەقلى ۋە تەئەققۇلى ۋە ھۆكەمالار فكىرى ۋە تەفەككۇرىدىن
زىيادە ۋە تاشقارى ئېردى). 274- ت ھە .

منكا سن بولماسانك جان حاجت ايرماس ،

بەشت و حور و رضوان حاجت ايرماس .

فراقىنكدا كوزوم ياشى بار ايركان ،

بهار و ابر نيسان حاجت ايرماس .

(مەڭا سەن بولماسانك جان ھاجەت ئېرمەس، بەشتۇ ھۆرۇ رىزۋان ھاجەت
ئېرمەس. فراقىنكدا كۆزۈم ياشى بار ئېركەن، بەھارۇ ئەبىرى نىيسان ھاجەت
ئېرمەس) . - «ئاناى شېئىرلىرىدىن» دىن .

دیدیكىم بیز كروھ تاجر ايردوك ،

يېمىن سارى ختن دىن ساير ايردوك .

(دېدىكىم بىز گۇرۇھى تاجىر ئېردۇك، يەمەن سارى خوتەندىن ساير ئېردۇك).

نەۋائىي: «فەرھاد- شېرىن» دىن.

”ئى [آ] ← ”ئو“ ئۆزگىرىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، ئىككىنچى بوغۇمدا ”ئى“ [آ] بولغان بەزى سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ”ئو“ لۇق سۆزگە ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق:

△ ق ئۇ دا: ئوقە - [oqĀ]

ئوقىدى: ئەر بىتىك ئوقىدى (ئادەم خەت ئوقۇدى)، ئوقىر، ئوقۇماق. (ت ت 3-347-، 348- بەتلەر)

ئوقىلدى [oqıldi]: بىتىك ئوقىلدى (كىتاب ئوقۇلدى)، ئوقىلۇر، ئوقىماق. (ت ت د 1- 266- بەت).

ئوقىندى [oqindī]: بىتىك ئوقىندى (كىتاب ئوقۇلدى)، ئوقىنۇر، ئوقىنماق. ت ت د 1- 272- بەت

ئوقىتتى [oqittī]: ئول ماڭا بىتىك ئوقىتتى (ئۇ ماڭا بىتىك ئوقۇتتى)، ئوقىتۇر، ئوقىتماق. (ت ت د 1- 284- بەت).

△ چ ئۇ دا: اوقو- (ئوقۇ-)

اوقوغان و ايشتكانلار (ئوقۇغان ۋە ئىشتكەنلەر)؛

جىنكىنامە اوقوغان يىركا بارمابدور (جەننامە ئوقۇغان يەرگە بارمايدۇر)؛
الله طایفەلار خط لارینی فتور ایدی و اوقور ایدی (ئالته تايىفەلەر خەتلەرنى
فوتور ئېدى ۋە ئوقۇر ئېدى)؛ نماز اوقويدورغان بولدى (نەماز ئوقۇيدۇرغان
بولدى). - قوليازما «تارىخى ھەمدى» دىن.

5.2. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ داۋامى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن ئۆزىنىڭ لۇغەت سوستاۋىدا، مۇتلەق كۆپ سانلىق كەلىمىلەرنىڭ فونېتىك تەلەپپۇز شەكلىنى ئەينەن ساقلاپ قالغان. ئەمما، ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ قانۇنىيەتلىك ھالدا ئۆزگىرىش قىلغانلىقىمۇ كۆرۈلىدۇ. ئۈزۈك تاۋۇشلاردا ئىپادىلەنگەن بۇ خىل ئۆزگىرىشلەرنىڭ مۇھىملىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

” ب ← م “ ئۆزگىرىشى

△ ق ئۇدا: بەن

بەن بەردىم (مەن بەردىم). ت ت د 1- 441- بەت.

△ چ ئۇدا: من (مەن) // مېن (مېن)

من نوایى فضولى زلیلى نینک شعر لاریدین اوزگەنى اوقومايمین بو غزل اوزوم نینک نفیسی مینک تلخیصوم دیدی (مەن ئەۋایى فۇزۇلى، زەلىلىنىڭ شىرلەردىن ئۆزگەنى ئوقومايمەن، بۇ غەزەل ئۆزۈمنىڭ، « نەفسىي » مەنىڭ تەخەللۇسۇم دەپدى). 36- ت مۇ.

” ب ← پ “ ئۆزگىرىشى

△ ق ئۇدا: بوق

بوق (پوق). ت ت د 3- 178- بەت؛ بوقلادى (تېزەكلىدى، ماياقلىدى) بىلقى بوقلادى، (ھايۋان تېزەكلىدى)، بوقلار، بوقلاماق. ت ت د 3- 339- بەت.

△ چ ئۇدا: پوق

بو نېمە پوق يكانینک دیب قلنج لارینى غلافی دین تارتیب حملە قیلماق برلە ینە برمحرّم اوق اتیب دور اط دین بیقیلیب صاف بولوبدور (بۇ نېمە پوق یەگەنمڭ دەپ قىلىنچلەرنى غلافىدىن تارتىپ ھەملە قىلماق بىرلە

يەنە بىر مەھرەم ئوق ئاتىپدۇر، ئاتىدىن يىقىلىپ ساق بولۇپدۇر. 261- ت
44.

” د ← ي “ ئۆزگىرىشى

△ ق ئۇ دا: قاداش

قاداشلىق (قياشلىق) . ت ت د 1-655-بەت .

△ چ ئۇ دا: قياش // قياش

اوروغ قياش لارى بىرلە كوراشىب حرمىن شريفين زيارتيكا اولانيب مراد
مقصدلاريني حاصل ايلاب يانيب كليپ مرغيناندا وفات بولوب دور
(ئوروغ-قياشلارى بىرلە كۆرەشپ، ھەرە مەينى شەرىفە يىن زىيارەتسگە
ئۆلانىپ، مۇراد- مەقسە دلەرنى ھاسىل ئەيلەب، يانىپ كەلىپ مەرغىناندا
ۋەفات بولۇپدۇر) . 289-ت ھە .

كوجاغە بارىب اوروغ قياش لارىغە قوشولدى (كۇچاغە
بارىپ، ئوروغ-قياشلارغا قوشولدى) . 306-ت ھە .

” ز ← د ← ي “ ئۆزگىرىشى

△ ق ئۇ دا: ئاداق

ئاداقلىق (ئاياغلىق، بېدىشقا ترەك قىلىنىدىغان ياغاچ) . ت ت د
202-1-بەت .

ئازاق (ئاياغ، پۇت) : ئازاقلادى (پۇتقا ئوردى) ؛ ئول ئانى ئازاقلادى
(ئۇ ئۇنىڭ پۇتغا ئوردى) ، ئازاقلار، ئازاقلىماق . ت ت د 1-88-بەت ۋە
400-بەت .

△ چ ئۇ دا: اداق (ئاداق)

كس باشىمنى گوى تىك خىلىنىك اداقى ايجرە سال،

قويما سرگردان مىنى اى زلق چوكانىم منىنىك .

(كەس باشىمنى گۈيىتەك خەيلىك ئاداقى ئىچرە سال، قويما سەرگەردان مەنى

ئى زۇلفى چەۋگانىم مەنىڭ) . - « لۇتقى غەزەللىرى » دىن .
اياغ (ئاياغ) : اوزون ساجىنىك دىن اوزماسىن كونكول نى ،
اياغىنىك قىندە بولسە باشىم اندە .

(ئۇزۇن ساجىغىدىن ئۈزمەسمەن كۆڭۈلنى ، ئاياغىڭ قاندا بولسا . باشم
ئاندا) .

- « ئاتايى غەزەللىرىدىن » دىن .

△ ق ئۇدا : قوزرۇق

قىل قۇزۇق (قىل قۇيرۇق ، ئەتىيازدا كېلىدىغان ، ئۆدەككە ئوخشايدىغان بىر
خىل قۇش) . ت ت د 1-439-بەت .

قۇدرۇق

قوي قۇدرۇقى (قوي قۇيرۇقى) ، ئات قۇدرۇقى (ئات قۇيرۇقى) . ت ت د
1-616-بەت .

△ چ ئۇدا : قویروق (قۇیرۇق) // قویروغ (قۇیرۇغ)

يامان سرکش توسون اَط موجود قىلىپ اَط نىنىك قویروغىغە باغلاپ
سودراتىب قویوب بردى (يامان سەرکەش توسون ئات مەۋجۇد قىلىپ ، ئاتنىڭ
قۇيرۇغىغا باغلاپ سۆدرەتپ قویۇپ بەردى) . 263- ت ھە .

△ ق ئۇدا : بوز ("ز" تاۋۇشى تىلنى چىشلەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ)

ئۇزۇن بوزلۇغ كىشى (ئۇزۇن بويلىق كىشى) . ت ت د 3-167-بەت .
بود (مايتىرى سىمىت) : بوي ، تۇرۇق ، بەدەن

△ چ ئۇدا : بوی (بوي)

بىلكە محراب قاشى نىنىك تال بویى نىنىك گل رويى نىنىك ،

بولماغای مانندەسى شېبال پىرى نىنىك دختری .

(بەلكى مەھراپ قاشنىڭ تال بويىنىڭ ، گۈل رويىنىڭ ، بولماغاي

مانەندەسى شەھبال پەرىنىڭ دۇختەرى) . - « بىلال نازىم شېئىرلىرى » دىن .

△ ق ئۇدا: قازغۇ (قايغۇ) . ت ت د 1-554- بەت .

قازغۇردۇم (قايغۇردۇم)؛ مەن ئاڭار قازغۇردۇم (مەن ئۇنىڭغا قايغۇردۇم) . ت ت د 2-275- بەت؛ قازغۇلاندى (قايغۇلاندى ، قايغۇردى)؛ ئول بۇ ئىشقا قازغۇلاندى (ئۇ بۇ ئىشقا قايغۇردى)، قازغۇلانۇر، قازغۇلانماق . ت ت د 3-278- بەت .

قادغۇلۇق (قايغۇلۇق) « ئالتۇن يارۇق » ۋە « تۇرپان تېكىستلىرى » دە .

△ چ ئۇدا: قايغۇ // قايغۇ (قايغۇ)

اى نوائى بادە برلە خرم ايت كونكلونك اويين .

نە اوجونكىم بادە كلكان اويكا قايغۇ كلمادى .

ئى نەۋائى بادە بىرلە خۇررەم ئېت كۆڭلۈك ئۆيىن، نە ئۈچۈنكىم بادە كەلگەن ئۆيگە قايغۇ كەلمەدى (

- نەۋائى: 302- ئۆك ن) « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنەلەر » (

” غ - ق “ ئۆزگىرىشى

△ ق ئۇدا: قۇرۇغ

قۇرۇغۇلۇق (قۇرۇقلۇق ، قۇرغاقلىق) . ت ت د 1-655- بەت .

قۇزۇغ (قۇدۇق) : تاش قۇزۇغقا تۇشى (تاش قۇدۇققا چۈشتى) ت ت د

1-596- بەت .

△ چ ئۇدا: قوروق (قۇرۇق)

ھېچ احدى خواه قوروق و خواه ھول شاخىنى كسمايدور (ھېچ ئەھەدى

خاھ قۇرۇق خاھ ھۆل شاخىنى كەسمەيدۇر) . 344- ت ھە .

قودوق // قودوق (قۇدۇق)

بر اوى كا قودوق كورلاتيب ضخاسىنى شول اوى كا باشلاب كريب قودوق

طرفىكا تكليف قىلىپ دور (بىر ئۆيگە قۇدۇق كورلاتىپ، ... تاغاسنى شۇل

ئۆيگە باشلاپ كىرىپ، قۇدۇق تەرەفگە تەكلىپ قىلىپدۇر) . 271- ت ھە .

”غ←ۋ“ ئۆزگىرىشى

△ ق ئۇ دا: قاغۇن

قاغۇن قارما بولسا، ئىزىسى ئىككى ئەلكن تەگىر (قوغۇن تالانسا،
ئىگىسىمۇ ئىككى قولى بىلەن تالار). ت ت د 1- 534- بەت

سوغىماق (سوۋۇماق)

سۇۋ سوغىدى (سۇ سوۋۇدى) . ت ت د 3- 365- بەت .

△ چ ئۇ دا: قاوون // قاون (قاۋۇن)

اشلىغ وافر مېۋەسى فراوان قاوون اوزومى ياخشى بولۇر قاوون محلى دا پاليز
باشىدا قاوون ساتماق رسم ايماس (ئاشلىغ ۋافر، مېۋەسى فەراۋان، قاۋۇن،
ئۇزۇمى ياخشى بولۇر، قاۋۇن مەھەللىدە پاليز باشدا قاۋۇن ساتماق رەسم
ئېمەس). بابۇر: ب ن . 310- چ ت .

△ ق ئۇ دا: سوغۇق

سوغۇقلاندى (سوغۇق كۆردى، سوغۇق ھېسابلىدى) : ئول بۇ يەردە
سوغۇقلاندى (ئۇ بۇ يەرنى سوغۇق كۆردى)، سوغۇقلانۇر، سوغۇقلانماق . ت ت
د 2- 387- بەت .

△ چ ئۇ دا: ساوق (ساۋۇق)

ھوا نہایتى ساوق بولوب كتيب ... (ھەۋا نہایەتى ساۋوق بولۇپ
كەتسپ ...)؛ ساوق يمان بولوب كتى (ساۋۇق يامان بولۇپ كەتتى) . 317-
ت ھە . اول كون لاردە قيش زمستان ساوق ايردىلار (ئول كۈنلەردە قش
زمستان ساۋۇق ئېردىلەر) . 135- چ ت .

”ۋ←ي“ ئۆزگىرىشى

△ ق ئۇ دا: سۇۋۇق

سۇۋۇق يۇغۇرت (سۇيۇق قېتىق) . ت ت د 3- 225- بەت .

سۇۋ سوغىدى (سۇ سوۋۇدى) . ت ت د 3- 365- بەت .

△ چ ئۇ دا: سۈيى (سۈيى)

سيحون درياسى كيم خجند سۈيى غە مشهوردور (سەيھون دەرياسى كيم خوجەند سۈيىغا مەشھۇردۇر)؛ يەنى پارە قىصبەسى بار بېشى سيحون سۈيى نىنك جنوب طرفى ايكي شمال جانىبى (يەتتى پارە قەسەبەسى بار، بېشى سەيھون سۈيىنىڭ جەنۇب تەرەفى، ئىكى شمال جانىبى) . بايۇر : ب ن .
309- چ ت .

“ق ← خ” ئۆزگىرىشى

△ ق ئۇ دا: قاتۇن

خان ئىشى بولسا، قاتۇن ئىشى قالمر (خاننىڭ ئىشى چىققاندا، خوتۇننىڭ ئىشى قېلىپ تۇرار) . ت ت د 1- 533- بەت .

△ چ ئۇ دا: خاتون (خاتۇن)

خان نىنك ايكي خاتونى بار ايدى جونك خاتونى توغماس ايدى كىچىك خاتونى خاندىن حاملە بولوب قالدى (خاننىڭ ئىكى خاتۇنى بار ئېدى، چوڭ خاتونى توغماس ئېدى، كىچىك خاتونى خاندىن حاملە بولۇپ قالدى) . م. سايرامىي: ت ئە . 171- چ ت .

“د ← ز” ئۆزگىرىشى

△ ئە (ئەرەبچە) : خدمت (خىزمەت، ئىش)

△ چ ئۇ دا: خدمت (خىزمەت)

ميوزا اولوغ بىك اوز ملازم لار ايدين هم خدمتكا ادم قوشوب حرمين شريفين زيارتى عاليكا عازم ايتيلار (مىرزا ئۇلۇغ بېگ ئۆز مۇلازىملىرىدىن ھەم خىزمەتكە ئادەم قوشۇپ، ھەرەمەينى شەرىفەين زىيارەتى ئالىيگە ئازىم ئېتىسلەر) . 185- چ ت .

زكواتجى مذکور خدمتى دا يته يىل مقدارى عمروم اوتى (زاكاتچى مەزكۇر خىزمەتدە يەتە يىل مقدارى ئۆمرۈم ئۆتتى) . 289- ت ھە .

△ ئە-پ: مخدوم (مەخدۇم): خىزمەت قىلدۇرغۇچى، خوجاين.

△ چ ئۇ دا: مخدوم (مەخزۇم)

مخدوم نىنك اغىزلار يىغە اوق تكيىب قوبوزلار يىدا توختاب قالب دور
(مەخزۇمنىڭ ئاغىزلارغا ئوق تەگىپ، قوبۇزلاردا توختاپ قالىدۇر). 288-

ت ھە. مخدوم ميرزا باشى ھەم سوزغە كرىب ايمدى جىقىب كىتسام دىب
عربىضە معلوم قىلدى (مەخزۇم مىرزا باشى ھەم سۆزغە كىرىپ، ئېمدى چىقىپ
كەتسەم دىپ ئەرزە مەئلۇم قىلدى). 289- ت ھە.

” ز-گ “ ئۆزگىرىشى

△ ق ئۇ دا: ئىزى (ئىگە، تەغرى)

ئىزىم نە تەر (ئىگەم نېمە دەر)؛ ئىزىمىز يارلىغى (تەغرىمىزنىڭ
پەرمىنى). ت ت د 1- 118- بەت.

△ چ ئۇ دا: اىكا (ئىگە)

اول ذاتلار تورت مېنىك دور عالم نىنك صاحب و ايكاسى اولادور
(ئول زاتلار تورت مىغدۇر، ئالەمنىڭ ساھىب ۋە ئىگەسى ئۇلاردۇر). 281-
ت ھە. كىشى نىنك حقى نى برماى علاجى يوق قل ايكاسى نىنك حقى ھەم
اصلا بىكارغە كىتمايدور اىكان (كىشىنىڭ ھەققىنى بەرمەي ئىلاجى يوق، قۇل
ئىگەسىنىڭ ھەققى ھەم ئەسلا بىكارغا كەتمەيدۇر ئېكەن). 307- ت ھە.

” س-ز “ ئۆزگىرىشى

△ ق ئۇ دا: يالغۇس (يالغۇز)

يالغۇس ئەر (يالغۇز ئادەم)، يالغۇس قاز ئۆتمەس (يالغۇز غاز
غاقىلدىماس، يالغۇز غازنىڭ ئاۋازى چىقىماس). ت ت د 3- 524- بەت.

△ چ ئۇ دا: يالغوز (يالغۇز)

يولدوز باغ دىن فىادە و يالغوز كوجا شېرىغە باردىم (يۇلدۇز باغدىن
فىيادە ۋە يالغۇز كۇچا شەھرىغە باردىم). 294- بەت ت ھە.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئەكس ئەتكەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى بۇنىڭدىنمۇ تەپسىلىي كۆرسىتىش مۇمكىن. بىز بۇ يەردە مۇشۇنچىلىك كۆرسىتىش بىلەن كۇپايىلەندۇق.

§6. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

كۆپ ئەسىرلىك چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، قەدىمدىن بۇيان ئىشلىتىلىپ كەلگەن خېلى بىر بۆلەك ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردە، تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسىنىڭ يۈز بەرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ.

6.1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

△ ق ئۇ دا: تاقاغۇ (توخۇ)

ئەركەك تاقاغۇ (خوراز)؛ تىشى تاقاغۇ (مەككىيان)؛ يازىداقى سۇۋلىن ئەزەرگەلى ئەۋدەكى تاقاغۇ ئىچىغىنما (قىردىكى قىرغاۋۇلنى ئوۋلايمەن دەپ، ئۇيدىكى توخۇنى قولدىن چىقىرىپ قويما). ت ت د 1 - 582 - بەت.

△ چ ئۇ دا: توخى

اكر كىشى نىنىك ازراق حقى بولسە اقلى توخى بولوب توراليب كلىب تخوم توغوب بريپ حقىنى ادا قىلىپ اندىن ادم بولوب توراليب كىلادور (ئەگەر كىشىنىڭ ئازراق ھەققى بولسا، ئەقەللى توخى بولۇپ تۆرەلىپ كەلىپ، توخۇم تۇغۇپ بەرىپ، ھەققىنى ئادا قىلىپ، ئاندىن ئادەم بولۇپ تۆرەلىپ كېلەدۇر).

307 - ت ھە.

△ ق ئۇ دا: يوغۇرقان (يوتقان). ت ت د 3 - 73 - بەت.

△ چ ئۇ دا: يوتقان

يوتقان غە قراب اياغ اوزالت (يوتقانغا قاراپ ئاياغ ئۇزالت). ق ت خ.

△ چ ئۇ دا: (دەسلەپ)؛ اويوقلا- (ئۇيۇقلا-)

اوبوقلاغاچ روحلارین قابضی الارواح حق تعالی امری بیلە قبضی قیلیش
(ئۇیۇقلاغاچ روھلارین قابزۇلئەرۋاھ ھەقتەئالا ئەمری بیلە قەبیز قىلمىش)
نە ۋائىي: ت ئە . 225- چ ت .

△ چ ئۇ دا (كېسین) : اوخلا- (ئۇخلا-) : اوچيوز توقوز يىل غاردا اوخلا
دىلار (ئۇچيوز توقوز يىل غاردا ئۇخلادىلار) . 372- ت ھە .

ئۇندىن باشقا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، "بوزاغۇ، تۇماغۇ، قاراغۇ، تىردەگۇ،
بىلەگۇ، كۆزەگۇ، ياپىرغاق" تەلەپپۇزىدا ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ يىغاغاي
ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمالى جەريانىدا، "موزاي- تۇمۇ
(زۇكام)، قارغۇ، تىرەك، بىلەي، كۆسەي، ياپراق" شەكىلىدىكى سۆزلەرگە
ئۆزگىرىپ، سوزۇق تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش يۈز بەرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ .

6.2. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

△ ق ئۇ دا: سۇۋ

سۇۋ بەرمەسكە سۇت بەر (سۇ بەرمەسكە سۇت بەر) . يەنى ساغا
يامانلىق قىلغانغا سەن ياخشىلىق قىل، چۈنكى سېنىڭ ياخشىلىقىڭ ئۇنى
ساغا قۇل قىلىپ بېرىدۇ . ت ت د 3- 178- بەت .

△ چ ئۇ دا: سو (سۇ)

اقار سولارى بار بهارى بسيار يىخى بولور قالين لاله و كل لار اجيلور (ئاقار
سۇلارى بار، بەھارى بسيار ياخشى بولۇر، قالىن لالە ۋە گۈللەر ئاچىنۇر) . ب
ن . 312- چ ت .

△ ق ئۇ دا: ئەشگەك (ئېشەك) . "ئەشەك" مۇ دېيىلىدۇ . ت ت د 1-

150- بەت .

△ چ ئۇ دا: ايشك (ئېشەك)

ھەر ھەقتەدا ايكى مینك ايشك اشلىق ياركندىن كم بولماي كاشغرغە داخل
بولادور (ھەر ھەقتەدە ئىكى مىڭ ئېشەك ئاشلىق ياركەندىن كەم بولماي

كاشغەرغە داخىل بولادۇر. 329- ت ھە.

△ ق ئۇ دا: كەرگەك (كېرەك) قۇت («قۇجۇ تېكىستلىرى» دىن)

△ چ ئۇ دا: كىرك (كەرەك)

ايشتىماك كىرككىم محمد يونس جان شىغول داد خواھ ياركىندىغە اون ايكى يىلدىن زىيادە راک حاكىم مستقلە بولدى (ئىشتمەك كەرەككىم، مۇھەممەد يونس جان شىغاولۇ دادخاھ ياركەندىغە ئون ئىكى يىلدىن زىيادە رەك ھاكىمى مۇستەقىللە بولدى). 279- ت ھە.

△ ق ئۇ دا: قۇرتۇلماق

ئەر ئەمگەكتىن قۇرتۇلدى (ئادەم جاپادىن قۇتۇلدى). ت ت د 2 - 338-

بەت.

△ چ ئۇ دا: قوتولماق (قۇتۇلماق)

قىرالار كويا عذاب اليم دوزخ جحيم دىن قوتولۇپ بەھشت جنات النعيم و خلد بىرىن غە داخىل اولغاندىكى شاد خندان اولوب... (فۇقەرالار گويا ئەزابى ئەلسى دەۋزەخ جەھىمدىن قۇتۇلۇپ، بەھشت جەنناتىننە ئىم ۋە خۇلد بەرىنغە داخىل ئولغاندىكى شاد خەندان ئولۇپ...) 323- ت ھە.

△ ق ئۇ دا: تاۋىلغۇچ (تېۋىلغا). ت ت د 1 - 636- بەت.

△ چ ئۇ دا: تابولغۇ (تابۇلغۇ)

تاغلاردا يىخشى يىلاق لار بار تابولغۇ يىغاجى بولور اوزكا ھىچ يىدا بولماس تابولغۇ يىغاجى دور پوستى قىزىل عصا قىلورلار قمچى دستەسى قىلورلار قوش لارغە قىس قىلورلار تىراش قىلىپ تىركىز قىلورلار خىلى يىخشى يىغاج دور تىركىلوك بىلە يىراق يىرلاركا ايلتارلار (تاغلاردا يىخشى يايلاقلار بار، تابۇلغۇ يىغاجى بولور، ئۆزگە ھىچ يەردە بولماس. تابۇلغۇ يىغاجچىدۇر، پوستى قىزىل، ئاسا قىلورلار، قامچى دەستەسى قىلورلار، قۇشلارغا قەفەس قىلورلار، تىراش قىلىپ، تىرگەز قىلورلار. خېلى يىخشى يىغاجچىدۇر، تەبەررۇكلۇك بىلە يىراق

يەرلەرگە ئېلەتەرلەر). بابۇر: ب ن. 320-چ ئۇ.

ئۇندىن باشقا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئەر- پېسلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە تەدرىجى ھالدا، "ئېر- (اير-) گە ئۆزگەرگەنلىكى. ئۆتكەن زامان ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان پېسىللاردا "ايردى (ئېردى)، ايركان (ئېركەن)، ايرمىش (ئېرمىش) " شەكىللىرىدىكى "ر" ، تاۋۇشنىڭ خېلى كۆپ ھاللاردا چۈشۈپ قالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

چول قدوق موضعى اوزيكا مقام منزل قىلغان ايكان (چۆلقۇدۇق مەۋزىنى ئۆزىگە مەقام- مەنزىل قىلغان ئېكەن) 262- ت ھە. خضر خواجه خان دىن باشقا اوغلى يوق ايدى اما ايكي ياشدا كيجيك ايدى (خنزىر خاجە خاندىن باشقا ئوغلى يوق ئېدى، ئەمما ئىكى ياشدا كچىك ئېدى). م. سايرامى: ت ئە. 177- چ ت. هر بيرى اون مينك پهلوانغە سردار ايميش (ھەر بىرى ئون مىڭ پەھلەۋانغە سەردار ئېمىش). ق ئ (قىسەسۇل ئەنبىيا)، 275- چ ت.

7§. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەسلىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالدا بار بولغان تىل تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بولۇپ ئىپادىلەنگەن تىل ھادىسىسىنىڭ ئەكسىچە، ئەمەلىي قوللىنىش جەريانىدا، بەزەن تاۋۇشلارنىڭ غايىبانە قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

△ ق ئۇدا: (ئال. تۇرت) : ئىغاچ [ighach] : ياغاچ، دەرەخ.

△ چ ئۇدا: يىغاچ (يىغاچ) // يىغاچ (يىغاچ // ياغاچ)

عربانىنىڭ اوستيكا يىغاچ دىن اوى حجره لار قىلىپ حجره غە بيم لارنى سولاب كيشلارغە كورساتماي اليب يورور ايدى (ئەرابانىڭ ئۈستىگە

يەغاچدىن ئۆي- ھۇجرالار قىلىپ ۋە ھۇجراغا ئايىمىلارنى سولاپ، كىشىلەرگە كۆرسەتمەي ئالىپ يۇرۇر ئېدى). 257- ت ھە.

△ ق ئۇ دا: ئىغلا-

ئوغلان ئىغلاشتى (بالىلار يىغلاشتى). ت ت د 1- 319- بەت.

△ چ ئۇ دا: يىغلا // يىغلا- (يىغلا-)

بىر غزات قىلىسام دىپ يىغلاپ يىغلاپ كوزلارىدىن آب نىساندىكى قطران قطران ياشلارنى توكارايدى (بىر غزات قىلىسام دىپ، يىغلاپ- يىغلاپ، كۆزلەردىن ئابى نىساندىكى قەترەن- قەترەن ياشلارنى تۆكەر ئېدى). 290- ت ھە.

△ ق ئۇ دا: (ئال. تۇرت)؛ ئىراق (ئۇزاق، يىراق)

△ چ ئۇ دا: يىراق // يىراق (يىراق، يەراق)

عاقل لار عقلى دىن يىراق ايماس دور (ئاقىللار ئەقىلدىن يەراق ئېمەسدۇر). 348- ت ھە. يىراق دىن تىنچ لىق نى سوراپ بىلىپ كىتادور (يىراقدىن تىنچلىقنى سوراپ، بىلىپ كېتەدۇر). 391- ت ھە.

ئۇندىن باشقا، "غوجە (غۇچە)، قوجە (قۇچە)، كوجە (كۇچە) // كۇچە" قوشۇمچىسى كېيىنچە، "غونجە، قونجە، كونجە" شەكىلگە ئۆزگىرىپ، بىر "ن" تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

تافشوروب الغونجە فرصت بولماي تفرقە لىق واقع اولوب دور (تافشۇرۇپ ئالغۇنچە فۇرسەت بولماي، تەفرىقەلىق ۋاقىئە ئولۇپتۇر). 286- ت ھە. بىر طغار اشلىق اوروغ بارغونجە زمين دا كاھا يىقىلىپ كاھا اورە بولوب كوكلاب توروبدور (بىر تاغار ئاشلىق ئۇرۇغ بارغۇنچە زەمىندە گاھا يىقىلىپ گاھا ئۆرە بولۇپ، كۆكلەپ تۇرۇپدۇر). 343- ت ھە.

ئۇندىن باشقا، ئالىم مۇسا سايرامىي ئۆزىنىڭ «تارىخى ھەمدى» ناملىق مەشھۇر تارىخ كىتابىدا "ئۇرۇمچى" دېگەن جاي ئىسمىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى

ھەققىدە توختىلىپ: "ئەسلىدە < رۇمچە > بولۇپ، كېيىنچە < ئۇ > تاۋۇشى قوشۇلۇپ قېلىپ، < ئۇرۇمچە >، ئۇرۇمچى < بولغان > دېگەن. (ئاناتولىيە تۈركلىرى بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئەسلىدىكى بىلەن ئەينەن قىلىپ < ئۇرۇمچى > دەيدۇ، ئەكسىچە < ئۇرۇمچى > دېمەيدۇ). ئالىمنىڭ بۇ شەرھى ئۇيغۇر- تۈركلەرنىڭ قەدىمدىن بۇيان، "ر" بىلەن باشلانغان سۆزنىڭ ئالدىغا بىر "ئو" ئۇ تاۋۇشىنى قوشۇپ ئېيتىش تىل ئادىتىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. مەسلەن، "رۇس" نى "ئورۇس"؛ "رۇمخان" نى "ئورۇمخان" دەپ تەلەپپۇز قىلىپ ئىشلەتكەنگە ئوخشاش.

8§. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىپ قېلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىش، چۈشۈپ قېلىش ۋە قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىلىرى بىلەن بىر قاتاردا، خېلى بىر بۆلەك كەلىمىلەردە، تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىپ قېلىش ھادىسىسىنىڭ يۈز بەرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

△ ق ئۇ دا: ياغمۇر

قۇيىدى بۇلۇت ياغمۇرىن، كەرىپ تۇتار ئاق تورىن. قىرقا قوزتى ئول قارىن، ئاقىن ئاقار ئاڭداشۇر (بۇلۇت ياغمۇرىنى قۇيىدى، ئاق تورىنى كېرىپ يايىدى، قارلىرىنى تاغلارغا تاشلىدى، ئېقىن ئاقار شارقىراپ). ت ت د 3- 50- بەت. ياغمۇرچىل (ياغمۇر كۆپ ياغدىغان يەر). ت ت د 3- 76- بەت.

△ چ ئۇ دا: يامغور // يىمغور (يامغۇر)

آسماندىن يىمغور ياغماغلىقى و زمين دىن كىياھ نباتات لار كوكارماكى اولپاء عظام لار قدم شريف لارى بركاتيدين دورلار (ئاسماندىن يامغۇر ياغماغلىقى ۋە زەمىندىن گىياھ- نەباتاتلار كۆكەرمەكى ئەۋلىيائى ئىزاملار قەدەمى

شەرىفلىرى بەرەكەتلىرىدىن ئۇرۇلار. 281- ت ھە.

اسماندىن قارو يىمغور و موزلار ياغىپ... (ئاسماندىن قار ۋە يامغور ۋە موزلار ياغىپ...) 391- ت ھە.

△ ق ئۇ دا: چاغمۇر. ت ت د 1- 597- بەت.

△ چ ئۇ دا: چامغور // چىمغور (چامغور)

تولا يەرلار يىكا چامغور تارمىش (تولا يەرلەرگە چامغور تارمىش). ق ت خ («قەشقەر تۇركىسىندە بىتكەن خەتلەر» دىن)

△ ق ئۇ دا: ئۆگرەن.

ئول بىلىك ئۆگرەندى (ئۇ بىلىم ئۆگەندى)؛ ئۆگرەنۇر، ئۆگرەنمەك؛ ئەر ئۇزۇلۇق ئۆگرەندى (ئادەم ھۆنەر ئۆگەندى). ت ت د 1- 335- بەت.

△ چ ئۇ دا: اورگان- (ئۆرگەن-)

لى قاعدە اورگانكىن ياكى بىزلارنىنك رسم قاعدە لار يىمىزگە كرىكىن دىب زورلۇق و تعدى قىلمايدور (لى- قائىدە ئۆرگەنگىن ياكى بىزلەرنىڭ رەسم- قائىدەلەرىمىزگە كىرگىن دىب زورلۇق ۋە تەئەددى قىلمايدۇر) 320- ت ھە.

△ ق ئۇ دا: ئۆگرەت.

ئول ماخا بىلىك ئۆگرەتتى (ئۇ ماخا بىلىم ئۆگەتتى). ت ت د 1- 346- بەت.

△ چ ئۇ دا: اوركات- // اوركات- (ئۆرگەت-)

سلطان كمالى غىرت يوزىدىن اوز اطيغە نسبت بربىب مغانى لارغە اوركاتى لار (سۇلتان كەمالى غەيرەت يۈزىدىن ئۆز ئاتىغە نسبت بەربىب مۇغەننىلەرغە ئۆرگەتتىلەر). 38- ت مۇ.

△ ق ئۇ دا: تەتۈر (تەتۈر، ھەر نەرسىنىڭ تەتۈرى). ت ت د 1- 548- بەت.

△ چ ئۇ دا: تەتۈر (تەتۈر)

ھەر يېردا اونىك و تەتور سوزلاماك عيب دور (ھەر يەردە ئوڭ ۋە تەتور سۆزلەمەك ئەيىدۇر). ق ت خ .

△ ق ئۇدا: تىلكۇ

تىلكۇمۇ تۇغدى ئازۇ بۆرسۇ؛ (تۈلكە تۇغدىمۇ بۆرسۇمۇ؟ بۇ- "قىز تۇغدىمۇ. ئوغۇلمۇ" دېگەن بولىدۇ). ت ت د 1- 559- بەت .

△ تولكى (تۈلكى)

نچە ايت ايشك لارنى اولتوروب يولبارس بورى تولكى قاتارلىق جرنده جانداراتلارغە تاشلاب برور ايدى (نەچە ئىت، ئېشەكلەرنى ئۆلتۈرۈپ، يولبارس، بۆرى، تۈلكى قاتارلىق چەرەندە جانداراتلارغا تاشلاپ بەررۇر ئېدى). 273-، 274- ت ھە .

△ ق ئۇدا: بۇغۇردا

بۇغۇردا ساچ (بۇدرە ساچ) . ت ت د 1- 636- بەت .

△ چ ئۇدا: بودرە (بۇدرە)

حلقە حلقە بودرە ساچ انكا ياقمىش (ھەلقە- ھەلقە بودرە ساچ ئاكا ياقمىش). ق ت خ .

△ ق ئۇدا: ئوترا (ھەر نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى) . ت ت د 1- 170- بەت .

△ چ ئۇدا: اورتا (ئورتا)

بو تورت حجرە نىنىك اورتاسى و ماينەلارى تمام بر اوى داخلى دور (بۇ تۆرت ھۇجرانىڭ ئورتاسى ۋە ماينەلەرى تەمام بىر ئۆي داخلىدور). ب ن . 203- چ ت .

بۇ خىلدىكى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆز ئارا ئورۇن ئالمىشىپ قېلىش ھادىسىسى ئەكس ئەتكەن سۆز- كەلىمىلەرنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا بېزىلغان قوليازىملاردىن يەنىمۇ كۆپ تېرىۋېلىش مۇمكىن. مىسال ئۈچۈن بىز بۇ يەردە مۇشۇنچىلىكىلا كۆرسەتتۇق .

ئىككىنچى باب مورفولوگىيە

§1. ئىسىم

1.1. ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى

ئا. ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ كۆپلۈك شەكلى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرلۈك يول بىلەن ھاسىل بولىدۇ.

بىرىنچى، يېزىقتا ئومۇمەن "لار" يېزىلىدىغان، ئەمما تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قائىدىسى بويىچە، كونكرېت ئەھۋالغا

قاراپ "لار" ياكى "لەر" ئوقۇلىدىغان ۋە شۇنداق ترانسكرىپسىيە قىلىنىدىغان "لار" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

كىتاب لار (كىتابلار)، برھان لار (بۇرھانلار: پاكىتلار)، چىھار پاي لار (چاھار پايلا)، خاتون لار (خاتۇنلار)، قوش لار (قوشلار)، آى لار (ئايلا)... آوى لار (ئۆيلەر)، ايش خانەلار (ئىشخانەلەر)، دفتر لار (دەفتەرلەر)، ميوەلار (مېۋەلەر)، قلم لار (قەلەملەر)، اوزوم لار (ئۈزۈملەر)...

ئىككىنچى، ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى بىرلىك شەكىلگە پارس تىلىنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى "ـان" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يار+ آن (ياران: دوستلار)، مۇسافر + آن (مۇسافىران)، مرد+ آن (مەردان: ئەرلەر)، باغ+ آن (باغان: باغلار)، غرىب + آن (غەرىبان: غەربىيلەر)، برادار+ آن (بەرادەران: بۇرادەرلەر)...

ئۈچىنچى، ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر

ئەرەبچىدىكى كۆپلۈك شەكلى بىلەن كەلگەندە، ئۇيغۇرچىدىمۇ كۆپلۈك ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

<u>مىساللار</u>	<u>كۆپلۈك</u>	<u>بىرلىك</u>
ديوان لغات الترك (تۈركىي تىللار دىۋانى)	لغات (لۇغات : تىللار)	لغت (لۇغەت : تىل)
محبوب القلوب (قەلبىلەر مەھبۇبى)	قلوب (قۇلۇب : قەلبلەر)	قلب (قەلب)
قصصى الانبياء (قەسەسۇل ئەننبىيا : ئەۋلىيالار قىسسىلىرى)	قصصى (قەسەس : قىسسىلەر)	قصه (قەسسە)
فوائد الكبر (قېرىلىق نەپلىرى)	فوائد (پايدىلار)	فائده (فائىدە)
نواد والشباب (ياشلىق نادىرلىقلىرى)	نوادىر (نادىرلىقلار)	نادىر (نادىر)
غرايب الصغر (بالىلىق ئاجايىپلىرى)	غرايب (ئاجايىپلىقلار)	غريب (غەرىب)
تذكرة الانبياء (پەيغەمبەرلەر تەزكىرىسى)	انبياء (پەيغەمبەرلەر)	نبى (نەبى)

دېگەنلەرگە ئوخشاش.

△ ئالاھىدىلىك : بۇ خىل ئەرەبچە - پارىسچە كۆپلۈك شەكىللەرنىڭ ئۇيغۇر تۈركچە سۆزلەرگە تەدبىق قىلىنغانلىرىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسلەن :

قتار (قاتار) ← قاتاران (قاتارلار، قاتار- قاتار)؛ ايماق (ئايماق) ← ايماقان (ئايماقلار، مەھەللىلەر)؛ بېگ (بېگ // بەگ) ← بېگات (بېگات بەگلەر)؛ خواجه (خاجە) ← خواجهگان (خاجەگان : خوجىلار)؛ خاتون (خاتۇن) ← خواتن (خەۋاتىن : خوتۇنلار) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئە. ئىسىملارنىڭ ئىككىلىك شەكلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەرەب تىلىنىڭ قائىدىسى بويىچە تۈزۈلگەن ئىسىم سۆزلەرنىڭ ئىككىلىك شەكلىمۇ ئەرەبچىدىكى بىلەن ئەينەن ئۇقۇمدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

<u>بىرلىك</u>	<u>ئىككىلىك</u>	<u>مىساللار</u>
لغت (لۇغەت)	لغتين (لۇغەتەين)	محاکمة اللغتين
(ھەرەم)	حرمين (ھەرەمەين)	حرمين شيريفين
(قەرن)	قرنين (قەرنەين)	ذوالقرنين
(ھەممە)	صحيحين (سەھمەين)	دا صحيحين
(كەۋن)	كونين (كەۋنەين)	صاحب كونين
		(ئىككى ئالەم ساھىبى)

دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ب. كۆپلۈك شەكلىنىڭ قوللىنىلىش ئالاھىدىلىكلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ كۆپلۈك شەكلىلىرى ئەمەلىي قوللىنىلىش جەھەتتە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

بىرىنچى، ئىسىملارنىڭ " - لار" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلگەن كۆپلۈك شەكلى مۇئەييەن ئەھۋالدا، بىرلىك شەكلىنىڭ سپايە تۈرى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ملىكە امان نسا خنم سلطان عبدالرشيدخان پادىشاھىنىڭ زوجه لارى
ايردى (مەلىكەئى ئاماننىساخانم سۇلتان ئابدۇررەشىدخان پادىشاھىنىڭ

زەۋجەلەرى ئېردى). 34- ت مۇ (تەۋارىخى مۇسقىيۇن 34- بەت)

ئىككىنچى، ئەرەب- پارىسچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن كۆپلۈك شەكىلدىكى ئېلىندى ئىسىم سۆزلەر كۆپىنچە بىرلىك شەكىلدە كۆرۈلۈپ، ئۇلارغا يەنە ئۇيغۇرچە كۆپلۈك قوشۇمچىسى ”- لار“ قوشۇلۇپ ئىشلىتىلدى. مەسلەن:

امير نظام الدين على شير نوائى مرشيدىم نينك بو فن حقيده پوتكان كىرىسايلى لارىدىن بهرمند بولدوم (ئەرەب نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائى مۇرشىدىمىنىڭ بۇ فەن ھەققىدە پۈتكەن كۈتۈپ رەسايىللىرىدىن بەھرىمەند بولدۇم). مۆجىزى: 5- ت مۇ.

ئۈچىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ ”- نىكىز (- ئىز) - نىكىز (- ئىز) // - ونكوز (- ئوڭۇز) “ قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلگەن شەكلى || شەخس كۆپلۈك تەۋەلىك ئوقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلىشىمۇ، شۇنداقلا || شەخس بىرلىك شەكىلىنىڭ سىپايە تۈرى ئوقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسلەن:

سىزىن قلىينكىز (سىزنىڭ قەلبىڭىز // سىلەرنىڭ قەلبىڭلار)، سىزىن يورتونكوز (سىزىن يۇرتۇڭۇز: سىزنىڭ يۇرتىڭىز // سىلەرنىڭ يۇرتۇڭلار) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

1.2. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرى ئىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا مۇناسىۋەتلىك تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. كۆنكىرىت قىلىپ ئېيتقاندا مۇنداق:

| شەخس بىرلىك: - م // - يىم (- ئىم) // - وم (- ئۇم) // - يىم (- يىم) |
خواجه + م (خاجەم)، اتا + م (ئاتام)، بابا + م (بابام)، رىضو + م (ئارزۇم)

دادا + م (دادام)، پوتا + م (پوتام)، كالا + م (كالام)، قوزا + م

(قوزام)

اط+ یم (ئاتسم)، بیك+ یم (بیگم)، خبر+ یم (خەبەرم)
یورت+ وم (یۇرتۇم)، كوز+ وم (كۆزۈم)، یوز+ وم (یۈزۈم)
خدا+ ییم (خۇداییم)، دریا+ ییم (دەریاییم)، دنیا+ ییم

(دۇنیاییم)...

|| شەخس بىرلىك: نك (- ئ) // ینك (- ئك) // ونك (- ئوڭ // ئوڭ):
انا+ نك (ئاناڭ)، كمال+ ینك (كەمالىڭ)، قدرت+ ینك

(قۇدرەتلىك)

كونكول+ ونك (كۆڭلۈڭ)، يول+ ونك (يولۇڭ)، قول+ ونك

(قولۇڭ)

تيل+ ینك (تىلىڭ)، دل+ ینك (دىلىڭ)، ذكر+ ینك (زىكرىڭ)...

||| شەخس بىرلىك: ى // مى (- ئى) // سى // ى: ى:

باغ+ ى (باغى)، دقتى+ ى (دەقتەرى)، كىوتى+ ى (كەبۇتەرى)
عقل+ ى (ئەقلى)، بولوت+ ى (بۇلۇتى)، خاتون+ ى (خاتۇنى)،
اغا+ سى (ئاغاسى)، جىلغە+ سى (جىلغاسى)، بعضە+ سى

(بەئزەسى)

سو+ ى (سۈبى)، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

| شەخس كۆپلۈك: - مېز (- مىز) // - يىمىز (- ئىمىز)

اتا بابا+ مېز (ئاتا- بابامىز)؛ غرضى + يىمىز (غەرەزىمىز)؛

احوال + يىمىز (ئەھۋالىمىز)؛ افعال + يىمىز (ئەفئالىمىز)؛

عقىدە+ مېز (ئەقىدەمىز)؛ اخلاصى + يىمىز (ئىخلاسمىز)...

|| شەخس كۆپلۈك: - نكلار (- ئىلار // - ئىلەر) // - ینكلار (- ئىنكلار // -

ئىنكلەر) // - ونكلار (- ئوڭلار // - ئوڭلەر)

اتا انا+ نكلار (ئاتا- ئانائىلار)؛ قوی قوزا + نكلار (قوی- قوزائىلار)؛

امكان + يىنكلار (ئىمكانىيەتلەر)؛ ايمان + يىنكلار (ئىمانىيەتلەر)؛

سوز + ونكلار (سۆزۈشلەر؛ سوزۇشلار)؛ اوز + ونكلار (ئۆزۈشلەر؛ ئۆزۈشلەر)؛

دقترا + يىنكلار (دەقتەرىشلەر)؛ تىل + يىنكلار (تىللىقلار)...

- نىكىز (- ئىز) // يىنكىز (- ئىگىز) // - ونكوز (- ئۇخۇز // - ئۇخۇز)

بابا + نىكىز (بابا ئىز : بوۋىگىز؛ بوۋا ئىز)؛ يورت + ونكوز (يۇرتۇخۇز؛ يۇرتىغىز؛ يۇرتۇشلار)؛ جواب + يىنكىز (جەۋابىغىز؛ جاۋابىغىز؛ جاۋابىغىلار)...

||| شەخس كۆپلۈك: - لارى (- لارى // لارى)

باغ + لارى (باغلىرى)؛ تاغ + لارى (تاغلىرى)؛ كوز + لارى

(كۆزلەرى)

مىنىز + لارى (مەنىلەرى)؛ وتلاق + لارى (ئوتلاقلىرى)؛

زمىن + لارى (زەمىنلەرى)؛ معيشت + لارى (مەئىشەتلەرى)...

1.3. ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى

تۆۋەندىكىدەك ئون ئۈچ خىل شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ:

1- باش كېلىش: قوشۇمچىسىز. شۇڭا، "ئۆل كېلىش" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

2- ئىگىلىك كېلىش: نىنىك (- نىك) // - نونىك (- نونىك // نونىك) // - نى // -

ى (ئى) قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

△ نىنىك (- نىك) // - نونىك (- نونىك // نونىك)

برلاس قىيىلەسى نىنىك نىسى مونىكا مونىتىپى بولادور (بارلاس قەبىلەسىنىڭ

نەسەبى مۇڭا مۇنتەھى بولادور). 363- ت ھە.

اما بولاق نىنىك سوبى يىلان لارنىنىك زەرە اثرا تىدىن اجىغ ايكان

(ئەمما بۇلاقنىڭ سوبى يىلانلارنىڭ زەھرى ئەسەراتىدىن ئاچىغ ئېكەن)

344- ت ھە.

مونونىك تعريفين ميزان الاوزان اتليغ عروضى كه بيتيلىب دور اندا قىلىپ دور (مونونىك تەئربىن "مزانولئە ۋزان" ئاتلىغ ئەرۇزكى بىتلىپدۇر، ئاندا قىلىپدۇر). نە ۋائىي: 12- م ل.

△ -نى:

ئاتامنى وصىتى نىمە ايردى (ئاتامنى ۋە سىيەتى نىمە ئېردى - ئاتامنىك ۋەسىتى نىمە ئىدى). چ د. 25- چ ت.

تورتونچى درۋىش نىنك سرگىشتەسى نى بيانى (تورتونچى دەروىشنىك

سرگىزەشتەسىنىك بىيانى). چ د ش («چاھار دەروىش» دىن)

كىچىك بىيىك نى يوق بولوشىغە سى غمزلارنى قىلىپ ... (كىچىك بىيىكى يوق بولۇشقا سەئىي غەمزەلەرنى قىلىپ ... كىچىك بىيىكنىك يوق بولۇشقا كەتەن چىپىپ ...) . 279- ت هە .

نوه عليه السلام نى بىر قىزلارى بار ايردى (نوه ئەلەيھىسسالامنى بىر قىزلارى بار ئېردى - نوه ئەلەيھىسسالامنىك بىر قىزى بار ئىدى). ق ئە . 23-

چ ت .

بولدى مېنى اولماكىمە سودا باعث، سوداغە هوا جام سحبا باعث (بولدى مېنى ئۆلمەكىمە سەۋدا بائىس، سەۋداغا ھەۋايى جامى سەھبا بائىس - مېنىك ئۆلۈشۈمگە سەۋدالىق سەۋەبچى؛ سەۋدالىققا قىزىل شاراپ رۇمكىسىنىك ھەۋىسى سەۋەبچىدۇر). نە ۋائىي: 308- ئۇك ن .

△ -ى // مى (- ئى) :

اوشبو خط نى يازدىم باغرىمى قانى بيان، تنكرىمى حقىدە قىلغىل برسفر لطف و كرم (ئۇشبو خەتنى يازدىم باغرىمى قانى بىلەن، تەئرىمى ھەققىدە قىلغىل بىر سەفەر لۇتفۇ كەرەم - بۇ خەتنى يۈرىكىمنىك قېنى بىلەن يازدىم، ئاللاھم ھەققىدە بىر قېتىم مەرھەمەت قىلغىن). م ك . 26- چ ت .

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى "ئىنىك" نونىك " چۈشۈپ قالغان ئەھۋال خېلىلا كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسلەن:

سوزوم راست ليغى غە... دادالارى خذمتى دا بولوب... داداسى امرلاريجە...
اتا اناسى قيرى سى... دادالارى اياغ لاريدا... 286، -292، -311.
332- ت هه.

زلفونك چرىكى جمال ملكين الدى كوزونك اتفاقى بىرله. (زۇلفۇك
چەرىكى جەمال مۈلكىن ئالدى كۆزۈك ئىتتىفاقى بىرلە- چاچ لەشكەرلەرىك
جامال پادىشاھلىقىنى كۆزۈگىنىڭ بىرلەشمىسى بىلەن ئىشغال قىلىۋالدى)
ئاتايى: 158- ئۆك ن.

3- يۈنىلىش كېلىش "غا//غە، قا//قە، گا//گە، كا//كە، - ە (ئە)، - ە (نە)-
نە ( )، دا " قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.
△ - غە (- غا) :

تغَرَج اوجون جيقان خالايق لار انكلاپ بىلىپ حيرت انكشت لارنى تفر
دندان لاريغە ايب تيشلاب تحسين و آفرين لار قىلىپ دورلار (تەفەررۇج
ئۈچۈن چىققان خەلايقلار ئاڭلاپ- بىلىپ، ھەيرەت ئەنگۈشتلەرنى تەفەككۈر
دەندانلارغا ئالىپ تىشلەپ، تەھسىن ۋە ئافەرىنلەر قىلىپدۇرلار)؛ توز برکان
اولوغونك غە خىانت قىلىپ سن (تۈز بەرگەن ئۇلۇغۇغغا خىانەت
قىلىپسەن)، جونك يول برلە طرفانغە داخل بولدى (چوڭ يول بىرلە تۇرغانغا
داخل بولدى) . 276، -290، -302- ت هه.

△ - گە // گە // كە)

يىتە سىز مەرە اوزىنى طنبور غە اتقاندىن كىن بىلبل يىرگە توشوب اولوب كى
(يەتە- سەكىز مەرە ئۆزىنى تەنبۇرغا ئاتقاندىن كەينى، بۇلبۇل يەرگە تۈشۈپ
ئۆلۈپ كەتتى) . 22- ت مۇ.

انسان تىلىدىن مصيبت گە اوچرار (ئىنسان تىلىدىن مۇسبەتكە ئۇچرار)

8- ت مۇ.

نوا دىگان بىر مقام نى اختراع قىلىپ عالم گە شايع بولدىلار (نەۋا دېگەن بىر مۇقامنى ئىختىرا قىلىپ، ئالەمگە شايسە بولدىلار). 17- ت مۇ. حج سفرىگە بارغاندا عراق چولپىدىن اوتوب كىتىپ بارىپ ايجاد قىلىپ چول عراق اط قويدىلار (ھەج سەفەرىگە بارغاندا، ئىراق چۆلىدىن ئۆتۈپ كەتپ بارىپ ئىجاد قىلىپ، (چۆلى ئىراق) ئات قويدىلار). 13-، 14- ت مۇ. سياحت جىلىك گە كوب مايل ايردى (سەياھەتچىلىككە كۆپ مايل ئېردى). 7- ت مۇ.

Δ - كا (گە // كە) :

خلاق لارنى كمرە ضلالت جھالت كا باشلايدور (خەلايقلارنى گۇمرە زەلالت جەھالەتكە باشلايدور). 375- ت ھە .

بوكونكا دىكىنچە ھىچ كىشى حقيقتى غە ملاحظە قىلماغان جەت دىن بو ياشورون قالىب دور (بۆگۈنگە دېگىنچە ھېچ كىشى ھەقىقەتتە مۇلاھەزە قىلماغان جەتدىن بۇ ياشورون قالىپدور). 18- م ل .

اطراف لارىغە بلند اكيز احاطە تام لارنى قىلدورتوب و ايچى كا قارى خانە اعتكاف خانە مېمانخانە اط خانە و مسجد... بنا قىلدى (ئەترافلارغا بۇلەند ئىگىز ئىھاتە تام لارنى قىلدورتوب ۋە ئىچىگە قارىخانە، ئىتتىكافخانە، مېمانخانە، ئاتخانە ۋە مەسجد... بنا قىلدى). 276- ت ھە . اول واقعە... شرح ايتاركا باعث بولور (ئول ۋاقتى... شەرھ ئېتەرگە بائىس بولور)؛ اعلى درجەدىن اوركا يېرنى بىكانماكاى (ئەئلا دەرەجەدىن ئۆزگە يېرنى بىكەنمەگەي). 23- م ل .

يىرلارى ايشىك لارىدىن باشقە ايشىك كا اصلا بارماغايىمىن (بىرلەرى ئىشكىلەردىن باشقا ئىشكىكە ئەسلا بارماغايىمەن). 271- ت ھە .

Δ - قە (- قا // قە) :

△ انداق عسرت تين مونداق ارزانلىق و انداق بليت تين مونداق امان
 لىق قە كىلدوك (ئانداق ئۇسرەتتىن مۇنداق ئەرزانلىق ۋە ئانداق
 بەلىيەتتىن مۇنداق ئەمانلىققا كېلدوك). بابۇر: ب ن. 348- چ ت.
 صفيلىغە ويا باشقە ايشقا قاراغالى اصلا فرصت و ارام بولمادى (سەفلىغا
 ۋە يا باشقا ئىشقا قاراغالى ئەسلا فۇرسەت ۋە ئارام بولمادى). 269- ت ھە
 حق كلامى قرا خط ايچرە تجلى كورساتور، اهل بينيش قە قرالىقتين ايمان
 دور عيب و عار (ھەق كەلامى قارا خەت ئىچرە تەجەللى كۆرسەتۇر. ئەھلى
 بنىشقا قارالمىقتن ئېمەسدۇرئە يىۇ ئار). ئوك ن 141- چ ت.

△ - ۴ (ئە) :

ياردين اكر كېلسە قىلىچ باشيمە، زرە فراق اتماكا من اختيار (ياردىن
 ئەگەر كېلسە قىلىچ باشمە، زەرە فراق ئەتمەگە مەن ئىختىيار)؛ بادەنى ھەر
 قانچە توتسانك بو بلال لب تشنە دور، شام دىن تا صبحىكا ھم صبحى دىن تا
 شامە توت (بادەنى ھەر قانچە تۇتساڭ بۇ بلال لەب تەشنەدۇر، شامدىن تا
 سۇبھىگە ھەم سۇبھىدىن تا شامە تۇت)؛ قجانغە كويدورور سن بىزنى سودا اوتى
 بىرلە، بو اوتلۇغ كونكولومە بىر لحظە رحم ايتكىل ايا دلدار (قاچانغا
 كۆيدۇرۇرسەن بىزنى سەۋدا ئوتى بىرلە، بۇ ئوتلۇغ كۆڭلۈمە بىر لەھزە رەھم
 ئېتىكل ئايا دلدار)؛ بو غصە نى اول شمع شېستانىمە ايتىنك، احوالىمى
 اول بېگىم و خانىمە ايتىنك (بۇ غۇسسەنى ئول شەمئى شەبستانىمە ئەيتىڭ،
 ئەھۋالىمى ئول بېگىمۇ خانىمە ئەيتىڭ). ئوك ن. 165، -169، -252- چ
 ت.

△ - ۵ (نە)

كرجە اوتكاندە كىرورسىز كۆب كىشى نىنك قانىنە،
 بو گدا كونكىلى اوجون مونجە گناھ ايلاب اونونك،
 (گەرچە ئۆتكەندە كىرورسىز كۆپ كىشىنىڭ قانىنە، بۇ گەدا كۆڭلى ئۇچۇن)

مۇنچە گۇناھ ئەيلەپ ئۆتۈڭ (لۇتفي: 242- ئۆك ن .

اگر روم اھلىنە زولفونك حبش نينك لشكرين سالسە ،

كونكول ملكيندە اول ساعت تاپيلماس ھېچ امان اى جان .

(ئەگەر رۇم ئەھلىنە زۇلفۇڭ ھەبەشنىڭ لەشكەرىن سالسا ،

كۆڭۈل مۈلكىدە ئول سائەت تاپيلماس ھېچ ئەمان ئى جان) .

سەككاكى: 196- ئۆك ن .

Δ- (دا - // دە :

كابل دا كىلدى (كابۇلغا كەلدى)؛ شمالى سارى شهنشين دا ايكى توشاك

سالديلار (شمال تەرەپتىكى چوڭ سۇپىغا ئىككى سېلىنچا سالدى) . ب ن .

203- چ ت . جىلغە ايچيدا دفن قىلىپ نىشانە قىلىپ قويوب دور (جىلغا

ئىچىگە دەفن قىلىپ نىشانە قىلىپ قويۇپدۇر) . 261- ت ھە .

ئۇندىن باشقا ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى ئەسەرلەردە ، يۆنىلىش

كېلىش قوشۇمچىسىنىڭمۇ چۈشۈپ قالغانلىقى كۆرۈلدى . مەسلەن :

سمرقند باردى ... اندىن شىراز كىلدى (سەمەرقەنتكە باردى ... ئاندىن

شرازغا كەلدى) . ب ن 27- چ ت .

4- چۈشۈم كېلىش " - نى ، ن ، نىنك (- نىك) ، // ى

(-ئى) " قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ .

Δ - نى :

اشلىق نى كم زيادە قىلماي خنىيە غە الدى (ئاشلىقنى كەم - زيادە قىلماي

خانىيەغە ئالدى) . 308- ت ھە . انداغ لارغە مذكور مخلوق دشمن بولوب

وفانىنك اورنىغە جفانى و التفات نىنك اورنىغە غضب نى يتكورماكى ھەمە

انسان خىلى غە روشن و اشكارادور (ئانداغلارغا مەزكۇر مەخلۇق دۈشمەن

بولۇپ ، ۋەفانىڭ ئورنىغا جەفانى ۋە ئىلتىفاتنىڭ ئورنىغا زەبى يەتكۈرمەكى

ھەمە ئىنسان خەيلىغە رەۋشەن ۋە ئاشكارادۇر) . 325- ت ھە .

△ - ن :

بىلدىلار يوزدىن كوروب سىككاكى حالىن سورماين، خاسى و عام و شىرو دىيە دانا و نادان بىغلادى (بىلدىلەر يۇزدىن كۆرۈپ سەككاكى ھالىن ھالىنى) سورماين، خاسۇ ئامۇ شەھرۇ دېيە دانا يۇ نادان بىغلادى) . 210- ئۇ ك ن . نىچە زىنجىر ايلاسام كونكولوم اوىى نىنك ايشىكىن، نەيلەين قايدىن كىلور زولفونك خىالى باش اوروب (نېچە زەنجىر ئەيلەسەم كۆڭلۈم ئۆيىنىڭ ئىشكىن < ئىشكىنى >، نەيلەين قايدىن كېلور زۇلفۇڭ خەيالى باش ئورۇپ) . 162- ئۇ ك ن . عفو قلىمىن سوروب (ئەفۇ قەلەمىن < قەلەمنى > سۇرۇپ)؛ قبل لوق درجەسىن مشرف ايتكاى (قەبۇللۇق دەرەجەسىن < دەرەجەسىنى > مۇشەررەفى ئېتكەي)؛ غزات قىلىپ شىهادت لىك درجە و مرتبەسىن تافغان غازى و شىداء بولغايلار (غەزات قىلىپ، شەھادەتلىك دەرەجە ۋە مەرتەبەسىن < مەرتەبەسىنى > تافغان غازى ۋە شۇھەداڭ بولغايلار) . 229-، 339، 393- ت ھە .

△ - نىنك (- نىڭ) :

قولوم نىنك ايتاكنىك دىن الماسىن (قولۇمنىڭ ئېتەككىدىن ئالماسىن : قولۇمنى پېشىڭدىن بوشاتمايمەن) . چ د . 28- چ ت .
△ - ى // - ى (- ئى) :

اورتانماك و كوز ياشىمى توكماك دورور ايشىم (ئۆرتەنمەكۇ كۆز ياشى تۆكەكدۇرۇر ئىشم : مېنىڭ ئىشم ئىشق ئوتدا ئۆرتىنىش بىلەن كۆزۈمنىڭ سۈيىنى تۆكۈش < بىغلاش > بولىۋاتىدۇ) . 251- چ ت .

سورانكىز ايا دوستلار احوالىيى، عىب ايتمانك كورسانكىز افعالىيى (سورانگىز ئايا دوستلار ئەھۋالىمى، ئەيب ئېتمەڭ كۆرسەڭىز ئەفئالىمى : ئى دوستلار، ئەھۋالىمنى سوراپ قويۇڭلار قىلغان - ئەتكەنلىرىمنى كۆرسەڭلار : ئەيبىكە بۇيرۇماڭلار) . نەۋائىي : فى ش . سعد حاكم بىيك نىتى بوزوب، توتوب

الادورغان نىنك قىدىغە توشتى (سەئىد ھاكىم بېگ نىيەتى) نىيەتنى < بۇزۇپ تۇتۇپ ئالادۇرغاننىڭ قەسدىگە توشتى >. 267- ت ھە. يەنە قىچاق ئوردى قلى امير لشكر قىلدى (يەنە قىچاق تۇردى قولى < تۇردى قولى > ئەمىرى لەشكەر قىلدى) . 291- ت ھە. محمد يعقوب قوشبىكى يىنكى باش كوتاركانلاردا قوشبىكى خىدمىتى ھەم قىلىپ ھەم لار بىرلە مواساۋ مدارا... رفت آمد قىلغان (مۇھەممەد يەتقۇب قۇشپىگى ياغى باش كۆتەرگەنلەردە، قۇشپىگى خىزمەتى ھەم قىلىپ < خىزمىتىنىمۇ قىلىپ > ھەمەلەر بىرلە مۇۋاساۋە مەدەرا... رفت ئامەد قىلغان) . 271- ت ھە.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، چۈشۈم كېلىشتىكى ئىسىملار بەزىدە ||| شەخستىكى مەجھۇل پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىگە كەمتەرىك تۇسى بېرىدۇ. مەسىلەن:

اوزون حسن نى الجى ليك كا بو مضمون بىلان ايبارىلدى (ئۇزۇن ھەسەننى ئەلچىلىككە مۇشۇ ئوي بىلەن ئەۋەتتىم) . ب ن . 28- چ ت . اونى اوج قسم قىلىلدى (ئۇنى ئۈچ قىسىم قىلدىم) . نەۋائىي: م ل . 28- چ ت . ئۈچ بىرىكىمىلەردە، خۇسۇسەن ئىسىم- پېئىل بىرىكىمىلەردە، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

شەر الدوق دىيىپ اوزلار يىكا سىند و اعتماد قىلادورلار (شەھەر ئالدۇق دېيىپ ئۆزلەرگە سەنەد ۋە ئىتىقاد قىلادۇرلار) ؛ اشلىق دىن تارتىپ تىكىن و جىغ تۇزغاقچە نىرق توختاتىپ مسودە قىلىپ كورساتتى (ئاشلىق دىن تارتىپ تىكىن ۋە چىغ تۇزغاقچە نەرق توختاتىپ مۇسۋەدە قىلىپ كۆرسەتتى) . 305-، 309- ت ھە.

5- چىقىش كېلىش " - دىن (دىن) // - تىن (تىن) // - دان (دەن) ، - نىنك (- نىك) " قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

Δ - دىن (- دىن)

مذکور یارلیغى كم و زیاده قىلماى بعینه اوستیدین کوتاریب بو صفحه غه ثبت ایتدیم (مەزكۇر یارلیغى كەم ۋە زیاده قىلماي بىئەینىمى ئۇستىدىن كۆتەرىپ بۇ سەفەغە سەبىت ئېتىدیم). 351- ت ھە. آرفەدین اونار آرفەكى بىغداى دین اونار بىغداى (ئارفادىن ئۇنەر ئارفاكى، بۇغدايدىن ئۇنەر بۇغداي). 279- ت ھە.

△ - تین (- تن) :

بو فقیرغە التقات و اعتقاد یوزیدین بیرویر ایردیلاکیم بو اوراق نى ال و باشتین آياغیغە نظر سال خاطرینکغە هر نى ایتقودیک سوز کیلسە ایت دیب (بۇ فەقرغە ئىلتىفات ۋە ئىستقاد یۇزىدىن بېرۇر ئېردىلەرکىم، بۇ ئەۋراقنى ئال ۋە باشتىن ئاياغىغا نەزەر سال، خاتىرىغىغا ھەر نە ئەیتقۇدېك سۆز كەلسە ئەیت دېپ). نەۋائىي: 29- م ل. اهل بینیش قە قرالیق تین ایماس دور عیب و عار (ئەھلى بىنىشقا قارالمتىن ئېمەسدۇر ئەیبۇ ئار)؛ قرا باسقان دېك مخالق تین جیقارمیش لار دمار (قارا باسقاندېك مۇخالقتىن چقارمیشلەر دەمار)؛ قرا قاصد قارغەلىق تین کیلدى دیب دیوانه وار (قارا قاسد قارغەلىقتىن كېلدى دېپ دىۋانە ۋار). تەجەللى: 628- ئۆك ن.

△ - نینک (- نىك) :

ویا پادشاه لار قبرى بولغای یاکە بولارنېنک غیری نینک قبرى بولغای (ۋە یا پادشاهلار قبرى بولغای یاکى بۇلارنىڭ غەیرىنىڭ قەبرى بولغای). 356- ت ھە. خدانېنک غیری نینک تعظیم و حرمتى نى قصد قىلسە یاکە خدانېنک غیری نینک عبادتى نینک تعظیمنى قصد و نیت قىلسە... (خۇدانىڭ غەیرىنىڭ تەئزىم ۋە ھۆرمەتىنى قەسد قىلسا یاکى خۇدانىڭ غەیرىنىڭ ئىبادەتىنىڭ تەئزىمىنى قەسد ۋە نىيەت قىلسا، ...). 380- ت ھە. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش ئەنئەنىسى بويىچە "تن" قوشۇلۇشقا تېگىشلىك يەرلەردىمۇ ھەمىشە

دېگۈدەك “-دين (دىن) ” قوشۇلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

عاقىت الامور تاشتومور ميرزا بر نيجه كونلار توروب توغليقتومورنى اليب قاجتى بر نيجه مدت دين صونك موزات دبانىغه كىلدى (ئاقبەتۇلتومۇر تاشتومۇر مرزا بر نېچە گۈنلەر تۇرۇپ، تۇغلىقتومۇرنى ئالىپ قاجتى. بر نېچە مۇددەتدىن سوڭ مۇزات دەبانىغە كېلدى). م. سايرامى: ت ئە. 173- چ ت. كىت دىن (كەنتىدىن)، حاجت دىن، گوشت دىن، جوفت دىن، ايلىق دىن، اط دىن، اشلىق دىن، باش دىن، اندجانلىق دىن... (بۇ مىساللار قوليازما «تارىخى ھەمدى» دىن ئېلىندى)

△ - دان (- دەن)

بەزى ئەسەرلەردە، چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ئۈچۈن، خۇددى ئاناتولىيە تۈركلىرىگە ئوخشاشلا “ - دان (- دەن) ” قوشۇمچىسى قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

حضرت اصحاب الكهف قدس سرهم نىنك خدمت لارىدا بولغان سبب دان عنايت شاهانه و التفات خسروانه قىلىپ بىرىنى چراغى و بىرىنى جاروب كىش و بىرىنى بكاول قىلىپ ترخان قىلدوق (ھەزرەتى ئەسھابۇلكەھىق > قۇددىسە سررۇھۇم > نىڭ خىدمەتلەرىدە بولغان سەبەبىدەن ئىنايەتى شاھانە ۋە ئىلتىفاتى خۇسرەۋانە قىلىپ، بىرىنى چراغى ۋە بىرىنى جارۇبكەش ۋە بىرىنى بەكاۋۇل قىلىپ، تارخان قىلدۇق). 351- ت ھە.

6- ئورۇن كېلىش “ - دا // دە، تە، - قا // غا ” قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

△ - دا // دە :

جھاندا يىخشى لىق قىلغان كىشى نىنك اتى او جمايدور (جەھاندا ياخشىلىق قىلغان كىشىنىڭ ئاتى ئۆچمەيدۇر). 280- ت ھە. باشىدا بلىغ گۆشى برلە بر قچە داسو قويوب تاشلاب يراق غە كوچوب بارىب اولتورادور

(باشدا بالغ گۆشتى بىرلە بىر قاچادا سۇ قويۇپ، تاشلاپ يىراقغە كۆچۈپ بارىپ ئولتۇرادۇر). 391- ت ھە . سىمقندى نى الغان محلدا اخسى بوخارادىن قاوون كىلتورتوب بىر مجلس دا كىستوردوم (سەمەرقەندنى ئالغان مەھەللە، ئاخسى، بوخارادىن قاۋۇن كېلتۈرتۈپ، بىر مەجلىسدە كېستۈردۈم)؛ مرغىنان نىنك غىرى جنوبى دا دور مرغىنان بىلە اسفرە اراسى توقوز يىغاج يولدور (مەرغىناننىڭ غەربىي جەنۇبىدادۇر، مەرغىنان بىلە ئەسفرە ئاراسى توقوز يىغاج يولدور)؛ بو تاغ دا بىسىار بىلان بار (بۇ تاغدا بىسىار بىلان بار)؛ فرغانە ولايتى نىنك كىردا تاغلاردە يىخسى بىلاق لار بار (فرغانە ۋىلايەتنىڭ گىردا گىردى تاغلاردا ياخسى يايلاقلار بار)؛ ايكى مرتبە اوزى جىمىع يىكىت لاردىن اوزوب قىلىچ يىتكوردى بر مرتبە اخسى ايشىكى دە يىنە بر مرتبە شاهرۇخىيە اشىكى دە اوقنى اورتا چاغلىغ اتار ايدى (ئىكى مرتبە ئۆزى جەمە يىگىتلەردىن ئۇزۇپ قىلىچ يەتكوردى: بىر مرتبە ئاخسى ئىشكىدە، يەنە بىر مرتبە شاهرۇخىيە ئىشكىدە. ئوقنى ئورتا چاغلىغ ئاتار ئېدى). بابۇر: ب ن. 314، -315، -318، -326- چ ت.

△ - تە:

اول فرصت تە تاشكىند ولايتى عمر شىخ مىرزا تىصرفىدا ايدى (ئول فۇرسەتتە تاشكەند ۋىلايەتى ئۆمەر شەيخ مىرزا تەسەررۇقىدا ئېدى)؛ بو فرصت تە مغول اولوسى نىنك خانلىغى يونس خان نىنك اولوق اوغلى مىنىك طغايىم سلطان محمود خان دا ايدى (بۇ فۇرسەتتە. موغۇل ئۇلۇسىنىڭ خانلىغى يۇنۇسخاننىڭ ئۇلۇق ئوغلى، مەنىڭ تاغايىم سۇلتان مەھمۇدخاندا ئېدى)؛ بو كىنت تە رعايانىنك اويلارىكا توشتوك (بۇ كەنتتە رەئايانىڭ ئۆيلەرگە تۇشۇك)؛ بىر ذكىت تە اوشبو خاتون نىنك اوزى دىن توققان و نىبىرە و قىز نىبىرە و نىبىرە نىبىرە توققان التى كىشى حاضر ايدى (بىر زەھكەتتە، ئۇشبو خاتۇننىڭ ئۆزىدىن توققان ۋە نەبىرە ۋە قىز نەبىرە ۋە نەبىرە

نەبىرە توقسان ئالتى كىشى ھازىر ئېدى) . بابۇر: ب ن . 322- ، 352- چ

ت .
Δ - قا :

نېچە كويكاي بويانار اوتقا ضعيف جانيم مينىك ،

قالمدى صبر ايتكالى بىر زره امكانيم مينىك .

(نېچە كويگەي بۇ يانار ئوتقا زەئىف جانىم مەنىك ، قالمادى سەبەر ئېتىكەلى بىر زەررە ئىمكانىم مەنىك) . لۇتفىي: 240- ئوك ن .
بەزى ئەسەرلەردە ، ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى " - دا " نىڭ چۈشۈپ قالغانلىقى كۆرۈلىدۇ . مەسلەن :

شەر كىتك و شەر تركن و شەر چمن و شەر لوف دىكانلار مذكور شەرلار
جملەسىدىن ايكانلار الان شەر كىتك بىرلە لوف مشهوردور و قالغانلار غىضب
قوملار استى قالغاندور كاھا شمال بولغانىدا ئاشكارا بولوب اجىلىب قالادور
يەنە مخفى بولوب كىتادور دىب ايتادور (شەھرى كىتىك ۋە شەھرى تەركەن
ۋە شەھرى چەمەن ۋە شەھرى لوف دېگەنلەر مەزكۇر شەھەرلەر جۈملەسىدىن
ئېكەنلەر . ئەلئان شەھرى كىتىك بىرلە لوف مەشھۇردۇر ۋە قالغانلار غەزەب
قۇملار ئاستى قالغاندۇر . گاھا شمال بولغاندا ، ئاشكارا بولۇپ ئاچىلىپ
قالادۇر ۋە يەنە مەخفى بولۇپ كېتەدۇر ، دېپ ئەيتادۇر) . م . سايرامىي: 387-
ت ھ .

فرغانە ولايتى بىشىنجى اقليم دىن دور معموره نىنىك كنارسى واقع بولوب
دور (فرغانە ۋىلايەتى بەشىنجى ئىقلىمدىندۇر ، مەئمۇرەنىڭ كەنارسى ۋاقىئە
بولۇپتۇر) ؛ يتى پارە قىصبەسى بار بىشى سىحون سوبى نىنىك جنوب طرفى
ايكى شمال جانىبى جنوب طرفى داغى قىصبەلار بىر اندجان دور (يەتى پارە
قەسەبەسى بار ، بېشى سەيھۇن سۇيىنىڭ جەنۇب تەرەفى ، ئىكى شمال جانىبى .
جەنۇب تەرەفداغى قەسەبەلەر بىر ئەندجاندۇر) . بابۇر: ب ن . 308- ، 309-

چ ت.

7- ئورۇن- بەلگە كېلىش ”- داغى // - داقى // - داكى // - دىكى (- دەكى)،
- دە (- دا) “قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

△ - داغى:

صفيل غە شاتوقويار چاغ دا قورغانداغى لار توپارلار هيچ ايش قىلا الماي
ياندى لار (سەفلىغە شاتوقويار چاغدا قورغانداغىلار توپارلار، هيچ ئىش قىلا
ئالماي ياندىلار) ب ن . 334- چ ت .

ھواسى نىنك تەغنى شمال داغى باغ جەتى دىن دور (ھەۋاسىنىڭ
تەئەننۇفى شىمالداغى باغ جەمەتىدىندۇر)؛

سىحون سويى نىنك شمال طرفى داغى قىصبەلار بر اخسى دور (سەيپۇن
سۇيىنىڭ شمال تەرەفداغى قەسەبەلەر بىر ئاخسىدۇر)؛

بو محلە بىلە قەلەغە فاصلە اوشبو خندق ياقاسى داغى شاھراھ تور (بۇ
مەھەللە بىلە قەلەغە فاصلە ئۇشبو خەندەق ياقاسىداغى شاھراھتۇر) . بابۇر:
ب ن . 310-، 316-، 317- چ ت .

△ - داقى:

ايل لارنى توزوب و ياولارنى بوزوب اوز زمانداقى پادشاھلاردىن اوزوب
توقسان يىل پادشاھلىق قىلىپ وفات تىدى (ئېللىلەرنى تۇزۇپ ۋە ياۋلارنى
بۇزۇپ، ئۆز زەمانداقى پادشاھلاردىن ئۇزۇپ، توقسان يىل پادشاھلىق
قىلىپ ۋەفات تاپتى) 35- ش ت .

△ - داكى: اما ترك مغول لار اسمانداكى يولدوز و زمين داكى قوم لار عدد
و حسابلايدىن تولادور (ئەمما تۇرك، موغۇللار ئاسمانداكى يولدۇز ۋە
زەمىندەكى قۇملار ئەدەد ۋە ھېسابلايدىن تولدۇر)؛ قديم الايام دىن اولوغ
خانلار تصرفىداكى مغرب طرف لايداكى يورت لارغە جىرىك ايبارىب اوشاق
فقرالارنى يوخلاب الساق دىب معلوم قىلدى (قەدىمۇلئەيىمىدىن ئۇلۇغ خانلار

ئەسەر رۇفۇداكى مەغرىب تەرەقلەرىدەكى يۇرتلارغە چەرىك ئېبەرىپ، ئۇشاق
ئۇقەرلارنى يوخلاب ئالساق، دېپ مەئلۇم قىلدى (301-، -364- ت ھە .
Δ - دىكى (- دەكى // - داكى) :

كېچەسى سلطان دېھانچە سادە اسكى كىيم لارنى كىيىپ قونۇچى مسافر
مورتىدە بولوب صحرا ياقالارىدىكى اوى لاردە غرىبانە قونارو بو رويش
يىلان عملدارلارنىنك رعيەلارغە ظلم ستم قىلغان ايشلارنىنى تحقىقلارعادتى
ايردى (كېچەسى سۇلتان دېھانچە سادە ئەسكى كىيىملەرنى كىيىپ، قونۇچى
مۇسافر سۇرەتدە بولۇپ، سەھرا ياقالارىدەكى ئۆيلەردە غەرىبانە قونار ۋە بۇ
رەۋىش بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىيەلەرغە زۇلم- سستەم قىلغان ئىشلەرنى
تەھقىقلەر ئادەتى ئېردى) . مۆجىزىي: 34- ت مۇ .

Δ - دە (- دا)

تورت طرفندە يورتلارنىنك بارچەسىن ياىلاب آلىپ اوزىكا باقتوردى
(تۆت ئەتراپتىكى زېمىنلارنىڭ ھەممىسىنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزىگە بەيئەت
قىلدۇردى) . ئەبۇلغازى بەھادىرخان: 34- ش ت .

8- ئوخشاتما كېلىش " - دىكى (- دېك // - دەك) // - تىك (- تەك) //
- تىكى (تېك) // - تىگى (تېگ) // - تىگىن (تېگىن) " قوشۇمچىسى ئارقىلىق
ئىپادىلىنىدۇ .

Δ - دىكى (- دېك) :

بو مناسبت بىلە عرب سلاطينى داغى ابراهيم مەھدى دىكى و مأمون
خلىفە دىكى و بولاردىن اوزكا هم سلاطين زاده لار غرا نظم لاردىن قەسايد
ايتتى لار و فوايد ظاهر قىلدىلار (بۇ مۇناسىبەت بىلە ئەرەب سەلاتىنداغى
ئىبراھىم مەھدىدېك، مەئمۇن خەلىفە دېك ۋە بۇلاردىن ئۆزىگە ھەم
سەلاتىنزادە لار غەررا نەزىملەردىن قەسايد ئەيىتسەلر ۋە فەۋايد زاهەر
قىلىنەلر) . نەۋائىي: 31-، -32- م ل .

△ - تەك (- تەك):

بويونىك تەك بۆتمەدى بستان آرا سرو روان اى جان،

بويونىك تەك ھم آجيلمادى چمن دا گلستان اى جان.

(بويۇقتەك بۆتمەدى بوستان ئارا سەرۋى رەۋان ئى جان،

يۇزۇقتەك ھەم ئاچىلمادى چەمەندە گۈلستان ئى جان) . سەككىكى:

196- ئۆك ن .

كس باشىمنى گۈي تەك خىلىنىك اداقى ايجرە سال،

قويما سرکردان منى اى زلفى چوكانىم مينيک .

(كەس باشىمنى گۈيتەك خەيلىك ئاداقتى ئىچرە سال، قويما سەرگەردان

مەنى، ئى زۇلفى چەۋگانىم مەنىك) . لۇتقى: 240- ئۆك ن .

△ - تېگىن (تېگىن):

اى و يولدوز تېگىن يركا اوزىن سالماق تىلار،

چىقسا خرگاھ دىن بىرار اول ماھ تابانىم مينيک .

(ئايۇ يۇلدوز تېگىن يەرگە ئۆزىن سالماق تىلەر، چىقسا خەرگاھدىن بىرەر

ئول ماھى تابانىم مەنىك) . لۇتقى: 240- ئۆك ن .

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "چاغلىغ، يىنكىلىغ، كىي" سۆزلىرى،

شۇنداقلا ئەرەب تىلىدىن كىرگەن ئالدى قوشۇلغۇچى "ك - " (كە -)

قاتارلىقلارمۇ ئوخشاشما كېلىش قوشۇمچىسى " - دىك " (- دېك // دەك) رولىدا

كېلىدۇ . مەسلەن:

△ - چاغلىغ (چاغلىغ)

فرغانە ولايتى دا صفا و ھوادە اوش چاغلىغ قىسبە يوقتور (فرغانە

ئۆلايەتدە سەفا ۋە ھەۋادا، ئوش چاغلىغ < ئۆشتەك > قەسبە يوقتور) بابۇر:

ب ن . 313- چ ت .

△ يىنكىلىغ // يانكىلىغ (ياغلىغ):

سېنىنك قەرىنك منكا عشرت سېنىنك زەرىنك منكا لذت ،

كىم اولدى دردمندلار ايجره بىزار من يىنكليغ.

(سېنىڭ قەھرىڭ مەڭا ئىشرەت ، سېنىڭ زەھرىڭ مەڭا لەززەت ، كىم ئولدى دەردمەندلەر ئىچرە بىزار مەن يەڭلىغ (مەندەك) ؛)

زىبانە اوردى عشق اوتى انىنك هر زخمىدىن گىمام ،

كىشى كوركان مو ايركىن مەر پىر انوار من يىنكليغ.

(زەبانە ئوردى ئىشقى ئوتى ، ئۇنىڭ ھەر زەخمىدىن گۇمنام ، كىشى كۆرگەنمۇ ئېركىن مېر پۇر ئەنۋار مەن يەڭلىغ (مەندەك) . گۇمنام : 528- ئۇ ك . ن .

△ كىبى (كەبى)

نى شاھ انىنك ذاتى كىبى ياد بىيلور ،

نى طبع انىنك طبعى دىك اىستانپ تاپىلور .

(نى شاھ ئانىڭ زاتى كەبى ياد بىلۇر ، نى تەبە ئانىڭ تەبىدىك ئىستەپ تاپىلۇر : ھېچبىر شاھ ئۇنىڭدەك داڭلىق بولالماس . ئۇنىڭ خىسلىتىدەك خىسلىت زادى تېپىلماس) . نەۋائىي : 32- م ل .

△ - (كە -) :

مغولستان قىصد و تىسخىرى كونكول لارىدا كالىنقىش فى الحجر ايدى اصلا وقت ميعادىنى تىقالماس ايدى (موغۇلىستان قەسدى ۋە تەسخىرى كۆڭۈللەردە كەنەقىش فىلەھجەر) تاشقا ئويۇلغان نەقىشەك ، ئېدى ، ئەسلا ، ۋەقتى ميسادىنى تىقالماس ئېدى) . ت ھە . 181- چ ت .

امير خدايداد مەكە معظمە كا بارىب حج نىنك اركان لارىنى كىما كان بجا كلتوروب مدينە منورەغە بارىب روضە الحضرت نى زيارەت قىلىپ توبە استىقارغە شغل كوركوزوب تورغان حال دا كىسل عارضى بولوب وفات تافتى (ئەسەر خۇدايداد مەككەئى مۇئەززەمەگە بارىپ ، ھەجنىڭ ئەركانلارنى كەمە

كانه < بەلگىسىدىكىدەك > بەجا كەلتۈرۈپ، مەدەنىي مۇنەۋۋەرە غەبارىپ،
رەۋزەتۈلە زەرەتنى زىيارەت قىلىپ، تەۋبە-ئىستىغفارغا شۇغل كۆرگۈزۈپ تۇرغان
ھالدا، كېسەل ئارىز بولۇپ ۋەفات تاپتى). ت. ھە. 185-چ ت.

9- چەك كېلىش " - غجە (-غاچە // -غەچە) // -غەچە // -قەچە //
كاچە" قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:
△ - غچە // - غجە (- غاچە // - غەچە):

اصحاب الكهف نى اوج دىن سىكىزغچە دىب آيت دا ذكر قىلىپ دور؛ هر
برلارى نىنك قد قامت لارى قرق كزدىن التمش كزغچە بار ايدى دىب
ذكر قىلىپ دور (ئەسھابۇلكەھفى ئۇچدىن سەكىزغەچە دېپ ئايەتدە زىكر
قىلىدۇر؛ ھەر بىرلەرنىڭ قەدد قامەتلەرى قىرق گەزدىن ئالتمىش گەزغەچە
بار ئېدى دېپ زىكر قىلىدۇر). 365- ت. ھە.

△ غەچە:

ايكار ايورولدى باشىم بىلە يىركا يىقىلدىم اكرجە اوشول زمان قويوب
اتلاندىم ولى عقلىم اخشام غەچە قارايغە كىلمادى بو عالم دا اوتكان وقايغ
توش خيال دىك كوزومكا و كونكلومكا كورونور و كىجار ايدى (ئىگەر
ئۆيۈرۈلدى، باشىم بىلە يەرگە يىقىلدىم. ئەگەرچە ئوشۇل زەمان قويۇپ
ئاتلاندىم، ۋەلى ئەقىلم ئاخشامغەچە قارايغە كېلىمدى. بۇ ئالەمدە ئۆتكەن
ۋەقايى تۇش ۋە خەيالىدېك كۆزۈمگە ۋە كۆڭلۈمگە كۆرۈنۈر ۋە كېچەر ئېدى).
بابۇر: ب. ن. 347-چ ت.

△ قەچە:

تا بو وقت قەچە كىم ملك بو دودمان نىنك تخت سلطنتى غە خاتم و تاج
خلاقتى غە سزاۋار و مسلم (تا بو ۋەقتقەچە كىم، مۈلك بۇ دۇدماننىڭ تەخت
سەلتەنەتغە خاتم ۋە تاج خىلافتىغە سزاۋار ۋە مۇسەللەم). نەۋائىي: 32-
م ل.

Δ - كاچە:

بر آي قيرق كون كاچە اوتتورولدى اوروش بولمادى ولى هر كوندا بيزىنىك اشلىق چى و الارىنىك اشلىق جى سى اتتولاشور ايدى (بر ئاي قىرق مۇنگەچە ئولتۇرۇلدى، ئۇرۇش بولمادى. ۋەلى هر گۈندە، بىزنىك ئاشلىقچى ۋە ئالارنىك ئاشلىقچىسى ئاتتولاشور ئېدى). بابۇر: ب ن. 337- چ ت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى قوليازما ئەسەرلەردە، چەك كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالغان ئەھۋالۇمۇ ئۇچرايدۇ. مەسلەن:

قورغان دىن دريا بىر اوق آتىسى بولغاي (قورغاندىن دەريا بىر ئوق ئاتىسى بولغاي: قورغاندىن دەرياغىچە بولغان ئارىلىق، ئوق يەتكىدەك كېلەتتى). ب ن. 29- چ ت.

10- تەڭلەشتۈمە كېلىش ” - چە //جە، مونجەلىك//
مونجەلىك“ قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

Δ- جە (- چە):

الته ساعت اوروشتى بر مېنىك بش يوزجە يىكىت سر باز ايكي طرفدىن ضايىع بولدى (ئالته سائەت ئۇرۇشتى، بىر مىك بەشىۈزچە يىگىت، سەر باز ئىكى تەرەفدىن زايىم بولدى). 263- ت ھە.

... أزغە آزجە تولاغە تولاجە آق قرا اشلىق و سمان قويوب دفترغە آلدى (ئازغا ئازچە، تولاغا تولاجە ئاق- قارا ئاشلىق ۋە سامان قويۇپ، دەفتەرغە ئالدى). 308- ت ھە.

Δ - جەلىك (- چەلىك):

مذكور بولغان علما و صلحالاردىن باشقە هم علماء اعتبار و افضل روزكارلار تولا ايدىلار مونجەلىك كا بس و اكتفى قىلدوق (مەزكۇر بولغان ئۆلما ۋە سۆلەھالاردىن باشقا ھەم ئۆلما ئىستىبار ۋە ئەفازىلى روزكارلار تولا ئېدىلەر، مۇنچەلىككە بەس ۋە ئىكتىفا قىلدۇق). م. سايرامى: 287- ت ھە.

11- قاراتما كېلىش ئىسىم سۆزلەرگە " ل - ئا // - يا) " قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

بابرا ھركىز قولاق شعرىنىك غە اول گل سالمادى. (بابۇرا > ئى بابۇر)
ھەرگىز قولاق شىرىغىغا ئول گۈل سالمادى ؛

اگر شيرين اوجون فرحاد عشق كوهكن بولسه،

نيتانك سكاكى هم جانا يولونك دا جانكن بولدى .

(ئەگەر شېرىن ئۈچۈن فرھاد ئىشقى كۈمەكن بولسا، نېتائىك سەككاكى

ھەم جانا > ئى جان > يولۇغدا جانكەن بولدى)؛

دلبرا لعلينك شرابى آب كوثر دين لطيف

(دىلبەرا > ئى دىلبەر > لەئلىك شەرابى ئابى كەۋسەردىن لەتىق)؛

يا فلک جبرى نگارا يا سىنىك دردینک منکا

(يا فەلەك جەبرى نىگارا > ئەي نىگار > يا سەنىك دەردىك مەئا)؛

ساقيا مى توت كى دردینىك دواسى باده دور

(ساقىيا > ھەي ساقى > مەي تۈتكى ، دەردنىك دەۋاسى باده دور)؛

دیدى گل بلبلأ سالدینک فراقینک

(دېدى گۈل: بۇلبۇلا > ئى بۇلبۇل > سالدىك فراقىك)

خدایا (ئى ئاللاھ)، الھا (ئىلاھا، ئى ئىلاھا، ئەي ئاللاھ) دېگەنلەرگە

ئوخشاش. 30-، 31- چ ت .

12- ۋاستە كېلىش ئىسىم سۆزلەرگە " بىلان (بىلەن)، بىلە (بىلە)،

بىرلە // بىرلە (بىرلە) " سۆزلىرىنىڭ زىچ بىرىكتۈرۈلۈشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسلەن:

△ - بىلان (- بىلەن):

اون ايكى یردا خشت پخته بیلان قیلغان عمارت عالی و کته باغراق و کته

حوضی لاری برله طیار ایدی (ئون ئىكى يەردە خىشتى پۇختا بىلەن قىلغان

شماره تی ئالىي ۋە كاتتا باغراق ۋە كاتتا ھەۋزەلەرى بىرلە تەييار ئېدى).
273- ت ھە .

بۇلار جناب عالی دولت ھامیونلاری سایه سیدا فارغ البال عزت و ابرو
بیان مالمال امراء بولوب عمر اوتکاردیلار (بۇلار جنابی ئالی ده ۋلە تی
ھومایونلاری سایه سدا فارغولبال شززه ت ۋە ئابرو بىلەن مالمال ئومە راڭ
بولۇپ ئۆمر ئۆتکەردىلەر). 291- ت ھە .

Δ - بیله (- بىله) :

قظمیرلارینی کمخواب طوار اطلس لاریبیلە یافیب قویبودور
(قتمیرلەرنی کمخاب تاۋار ئەتلەسلەر بىله یافیپ قویپدور). 369- ت ھە .
Δ بیرلە // برلە (بىرلە) :

یوسوف نی کورساتیب برکان طریقە دا اوز اسباب لاری بیرلە آخته قیلیب
قویغین دیب فرمایش قیلیب اط خانەدین جیقیب کتیب دور (یوسوفنی
کۆرسەتپ بەرگەن تەرقەدە ، ئۆز ئەسبابلاری بىرلە ئاختا قلیپ قویغین ، دېپ
فرمایش قلیپ ، ئاتخانەدین چتقپ کەتپدور). 257- ت ھە .

13- سەۋەب کپلش ئىسم سۆزلەرگە "اوجون

(ئۇچون) " ترکەلمسنىڭ بىرىکتۇرۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسلەن :

جناب عالی بدولت بر مهم و مدعا اوجون نیاز حاکم بیک کا عنایت نامە
بریپ دور (جنابی ئالی بەدەۋلەت بر مۇھىم ۋە مۇددە ئا ئۇچون ، نیاز
ھاکم بېگگە ئىنايەتنامە بەرپدور). 272- ت ھە .

زیارت اوجون کلکان ادم لار اوزلاری نینک فضل فضایل کمالات لارینی
اظهار ایتیب (زیارەت ئۇچون کەلگەن ئادەملەر ئۆزلەرنىڭ فەزل - فەزایل
ۋە کەمالاتلارینی ئىزھار ئېتپ) . 352- ت ھە .

روسیە فرنکسییە لارننک حکما مهندس لاری سیاحت اوجون تولا کلیب
کنادور ((رۇسییە ، فەرەڭسىیەلەرنىڭ ھۆکەما ۋە مۇھەندىسلەرى سەياھەت

ئۈچۈن تولا كەلىپ كەتەدۇر. (389- ت ھە .

ھەر عبادەت و ياخشى عمل لارنى قىلسە فى سبيل الله خدا اوجون قىلماق كرك (ھەر ئىبادەت ۋە ياخشى ئەمەللەرنى قىلسا، فىيسە بىلىلاھ خۇدا ئۈچۈن قىلماق كەرەك). (373- ت ھە .

منصب دار نىنك نہایتى غضبى كليب عبرت عام اوجون قتل قىلپ باشىنى كسىپ اقسو كوجاغە ايباريب شہرت بردى (مەنسىبەدارنىڭ نہايتەتى غەزەبى كەلىپ، ئىبرەتى ئام ئۈچۈن قەتل قىلپ، باشنى كەسىپ، ئاقسۇ، كۇچاغا ئىبەرىپ شۆھرەت بەردى). (293- ت ھە .

1.4. ئىسىملاردا ئالماش " ن " سى

كۆپىنچە، "ئۇ، بۇ" دېگەن كۆرسىتىش ئالماشلىرىغا تۈرلۈك كېلىش قوشۇمچىلىرى ئۆلىنىشتىن بۇرۇن، غايىبانە ھالدا قوشۇلۇۋالدىغان "ن" تاۋۇشى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ گرامماتىكا ئىلمىدە "ئالماش (ن > سى" دەپ ئاتىلىدۇ. مەلۇمكى، مەزكۇر ئالماش "ن" سى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. ئالايلىق، "ئۇندا، مۇندا، ئۇنداق، مۇنداق، شۇنداق، ئۇندىن، مۇندىن، شۇندىن، ئۇنغىچە، ئۇنغىچىلىك، شۇنچە، مۇنچە، ئۇنچىلىك، مۇنچىلىك، شۇنچىلىك" قاتارلىق سۆزلەردىكى "ن" ئەمەلىيەتتە، "ئۇ، بۇ، شۇ" دېگەن كۆرسىتىش ئالماشلىرىغا " - دا، - داق (دەك " نىڭ ۋارىيانتى)، - دىن، - چە، - چىلىك" قاتارلىق كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇشتىن بۇرۇن، غايىبانە قوشۇلۇپ قالغان ئالماش "ن" سى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئەمدى، مەزكۇر ئالماش "ن" سى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قارىغاندا تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

ئا. ئالماش " ن " سىنىڭ كۆرسىتىش ئالماشلىرى بىلەن قوللىنىلىشى

Δ / / آ (ئا) ئۇزاقنى كۆرسىتىش ئالمىشى بىلەن :

بولغای که یوز مینک بیت دین آرتوغ دیوان لاریم غزلیاتی و قصاید و
 مثنوی لاریم اییاتی اکر عالم صحیفه سیدین یویولسه و دوران صفیحه سیدین
 محربولسه و بو قصیده قالسهکه اندا معنی استیغاسی وافی دور و بوفن اهلیغه
 مینینک فضایلیم دلیلی غه کافی دور (بولغایکی یوزمینگ بهیتدین ئارتوغ
 دیوانلاریم غزه لیبیاتی و قه سایید و مه سنه وئیلهریم ئەبیاتی ئەگەر ئالەم
 سهفه سدن یویولسا و ده ژران سهفه سدن مه هؤ بولسا و بۇ قه سده
 قالساکی، ئاندا مه ئنا ئستغاسی و افیدور و بۇ فن ئەهلغه مینک فهزایلم
 ده لیلغه کافیدور). نه وائی: 24- م ل.

که اکر اول دریای ابرادور بو ابر بهار دورکه مرتبه دا اندىن بلندراق و بهره
 دا اندىن فایده مندراق دور (کی ئەگەر ئول ده ریایى ئەبراردور بۇ ئەبرى
 بهاردورکی، مه رته به ده ئاندىن «ئونگدن» بۇلندراق و بهره ده ئاندىن
 فایده مندراقدور). نه وائی: 24- م ل.

حاصل الکلام جناب اتالیق عالی مقام نینک التفات و اعتماد لاری انجه بار
 ایدیکیم نیاز بیگ نینک غدر خیانت لاری اندىن یوز چندان زیاده
 ایدی (هاسلؤلکه لام جه نابی ئاتالغ ئالیمه قامنگ ئلتفات و ئستمداد لاری
 ئانچه) شۇ قه ده ر < بار ئېدىکم، نیاز بېگنگ غدر- خیانه تله ری ئاندىن
 یوز چندان زیاده ئېدی). 274- ت هه .

انداق عسرت تین مونداق ارزان لیق و انداق بلیت تین مونداق امانلیق
 قه کیلدوک (ئانداق ئوسره تین مونداق ئوزانلیق و ئانداق به لیبیه تین
 مونداق ئە مانلیققا کېلدوک). ب ن . 348- چ ت .

تورت بیس نوبت اوشونداق شدت تین راحت قه و مشقت تین فراغت قه
 منقل بولوب دور (تورت- بېش نه وبت ئوشونداق شده تین راهه تته و
 موشه قه تین فراغه تته مونتقه ل بولۇپتور). بابور: ب ن . 349- چ ت .

△ ”بو“ دن ئۆزگەرگن ییقننی کورستش ئالمشی ”مو“ (مؤ) بلەن :

اصحاب الكهف نى بىر مرتبە زيارت قىلسە يىرىم حج بدلىدا بىر بىر بولادور اكر
ايكى مرتبە زيارت قىلسە لار حج نىنك بىر بىرىدا بولوب انداغ ادملار دىن حج
ساقط بولودور دىب عقىدە قىلادور مۇنداغ عقىدە قىلغۇچى تورت مۇھىب و مىللت
دا ملعون و مرتد كافر دور (ئەسھابۇلكەھفى بىر مەرتەبە زىيارەت قىلسا يارىم
ھەج بەدەلدە بەرەبەر بولادۇر؛ ئەگەر ئىكى مەرتەبە زىيارەت قىلسا لار
ھەجنىڭ بەرەبەرىدە بولۇپ، ئانداغ ئادەملەردىن ھەج ساقىت بولۇدۇر دىپ
ئەقىدە قىلادۇر. مۇنداغ ئەقىدە قىلغۇچى تۆرت مەزھەب ۋە مىللەتدە مەلئۇن
ۋە مۇرتەد كافر دور) . 374- ت ھە .

مۇنچە اولوغ زور قامت لىك ادم نىچوك دىن بو كىچىك غارغە سىغادور
(مۇنچە ئۇلۇغ زور قامەتلىك ئادەم نىچوك دىن بۇ كىچىك غارغا سىغادور) .
365- ت ھە .

مۇندىن باشقە ھەم مزار شريف لار و قدم جاھ زىيارتكاھ عالی لار تولادور
مۇنچەلىك كا اکتى قىلىندى (مۇندىن باشقا ھەم مەزارى شەرىف ۋە
قەدەمجاھ زىيارەتگاھى ئالىيلەر تولادۇر، مۇنچەلىككە ئىكتىفا قىلىندى) .
329- ت ھە .

حالا مۇندا كىلىب دور (ھالا مۇندا كەلىپدۇر) . 257- ت ھە .
مۇنداغ بولغاندىن كىن اصحاب الكهف نىنك جاى مكانلارى اوشبو قىبلە
لار جملەسىدىن دورلار (مۇنداغ بولغاندىن كەين ئەسھابۇلكەھفىنىڭ جاى-
مەكانلارى ئۇشبو قەبىلەلەر جۇملەسىدىن دورلار) . 357- ت ھە .

مۇندىن كىن پادشاھ و حاكم ولايت لار دەھم بو صفت لار جارى اولسە
كرک (مۇندىن كەين پادشاھ ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەردە ھەم بۇ سەفتلەر جارى
ئولسا كەرەك) . 259- ت ھە .

△ كۆرسىتىش ئالمىشى " شو " (شۇ) بىلەن :

شۇنداغ اولوغ ذو شوكت پادشاھ عظيم نىنك نمونە و نشانەلار دىن قصە

و حكاية دين باشقە بر نمونە و يادكار قالماديلار (شۇنداغ ئۇلۇغ زۇشەۋكەت پادىشاھى ئەزىمىنىڭ نەمۇنە ۋە نىشانەلەردىن قىسسە ۋە ھىكايەدىن باشقا بىر نەمۇنە ۋە يادىكار قالمادىلار) . 269- ت ھە .

شونىغە اوخشە اصحاب الكهف نى مشاھدە قىلىپ كوردوك دىكان آدم لار ھەم كافردور بس (شۇنغا ئوخشا ئەسھابۇلكەھفى مۇشاھدە قىلىپ كۆردۈك دېگەن ئادەملەر ھەم كافردۇر بەس) . 370- ت ھە .

ئە . ئالماش " ن " سىنىڭ ئىسىملارنىڭ ||| شەخسى

تەۋەلىك شەكلى بىلەن قوللىنىلىشى

ئالماش " ن " سى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىن باشقا، ئىسىملار ||| شەخس تەۋەلىك شەكلىنى ئالغاندىن كېيىن، يەنى چىقىش كېلىش، ئورۇن كېلىش ۋە ئورۇن- بەلگە كېلىش قاتارلىق كېلىشلەرنىڭ قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن چاغدىمۇ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق: Δ چىقىش كېلىشتە:

خان يىرىدىن قوپا كەلدى تىقى سوارى قوچاقلاپ يۈزىندىن اوفدى (خان يەرىندىن قوپا كەلدى، تاقى سەۋارى قۇچاقلاپ يۈزىندىن ئوفدى) . 41- ش . ت .

Δ ئورۇن كېلىشتە:

خارلىق حدىن اشورمانك جونكى عزت يولدادور،

اتىنكىز نعليندە بىزنى خاك راه ايلاب اوتونك

(خارلىق ھەددىن ئاشورماڭ چۈنكى ئىززەت يولدادور؛ ئاتىڭىز نە ئىلىندە بىزنى خاكى راھ ئەيەپ ئۆتۈڭ) . لۇتقىي: 242- ئۆك ن .

Δ ئورۇن- بەلگە كېلىشتە:

ايىل لارنى توزوب ياولارنى بوزوب اوز زمانىنداقي پادشاھلارنى اوزوب توقسان يىل پادشاھلىق قىلىپ وفات تېدى (ئېللىلەرنى تۈزۈپ، ياۋلارنى

بۇزۇپ، ئۆز زەمانىداقى پادىشاھلارنى ئۇزۇپ، توقسان يىل پادىشاھلىق قىلىپ، ۋەفات تاپتى. 35- ش ت.

△ ۋە باشقىلاردا:

جان بارىنچە قىلماغاي لطفى فغان بىداددىن،

دادكىم برسون قىلور جون جىر سلطانىم مېنىمكى

(جان بارىنچە قىلماغاي لۇتقىي فغان بىداددىن، دادكىم، بەرسون،

قىلورچون جەبر سۇلتانىم مېنىك). لۇتقىي: 242- ئۆك ن.

ارتوجونىك غە بارغونچە چكىمانىم نى سايە اتىم،

سايەسىدا ئوزوم ياتىب سن يارىمنى ياد اتىم.

(ئارتۇچۇڭغا بارغۇنچە چەكمەنمنى سايە ئەتتىم، سايەسىدا ئۆزۈم ياتىپ،

سەن يارىمنى ياد ئەتتىم). - قەشقەر خەلق ناخشىلىرىدىن.

1.5. ئىسىملارنىڭ رەۋىشلىشىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك شەرت ۋە شارائىتلاردا

رەۋىشلىشىپ كېتىدۇ:

(1) بەزەن ئىسىملار ئوتتۇرىسىغا "بە" قوشۇمچىسىنى ئالغان ھالدا

تەكرارلىنىپ، رەۋىشكە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

بش مېنىك يىكىت سربازلار بىرلە اطلانىپ منزل بىمنزل يوروب اقسودىن

تورت منزل يايىدى دىكان مېزىلغە بارىپ نىزول اجلال قىلدى (بەش مېنىك

يىگىت سەربازلار بىرلە ئاتلانپ، مەنزل بەمەنزل يۇرۇپ، ئاقسۇدىن تۆرت

مەنزل "يايىدى" دېگەن مەنزلغە بارىپ، نۇزۇلى ئىجلال قىلدى). 262- ت

ھە.

كاشغردىن جىقىپ لونىك كو دىكان موضىدەدا روبرو بولاشىپ و اطلارىدىن

توشوب اويدان كوراشىپ برر فىالە دىن جاي ايجىپ سوارە بولوب...

(كاشغەردىن چىقىپ، "لۇڭگو" دېگەن مەۋزىدە روبرو بولاشىپ ۋە

ئاتلاردىن تۇشۇپ، ئوبدان كۆرەشپ، بىرەر فىيالىدەن چاي ئىچىپ، سەۋارى بولۇپ...) 26- ت ھە .

يولغە جىققانلارچە روبرو ھەم بولالمى ۋە شەرغە ھەم يانئىب كىرالماي چارناچار كاشغرغە قىراب روانە بولدى (يولغا چىققانلارچە روبرو ھەم بولالمى ھەم شەرغە ھەم يانئىب كىرەلمەي، چارناچار كاشغرغە قىراپ رەۋانە بولدى) . 268- ت ھە .

(2) ۋاقت ئىسىملىرى مۇئەييەن ئېنىقلىغۇچى بىلەن بىرىكسە، رەۋىشلىشىپ كېتىدۇ. مەسلەن:

ياردىن آيرىلغالى شىدا كونكول بى خواب كوز،

ھەر زمان ظاھر قىلور سودا كونكول خواب كوز.

(ياردىن ئايرىلغالى شىدا كۆڭۈل بخاب كۆز ، ھەر زەمان زاھىر قىلور سەۋدا كۆڭۈل، خواب كۆز) . نەۋائىي: 282- ئۆك ن .

ھەر آن و ھەر زمان دا خىلايق لار چىن كونكى بىرلە دعا و التجا قىلسەلار... (ھەرئان ۋە ھەر زاماندا خەلايىقلار چىن كۆڭلى بىرلە دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلسالار...) . 324- ت ھە .

ھەر زمان و ھەر اوان دا ابا و اجدادلارى نسب و اصالتى نى اوبدان ملاحظە لار قىلىپ... (ھەر زەمان ۋە ھەر ئەۋاندا، ئەبا ۋە ئەجدادلارى نەسەب ۋە ئەسالەتنى ئوبدان مۇلاھەزەلەر قىلىپ...) . 298- ت ھە .

جناب عالی نىنك مزاج شريف لارى انديك راک ايكان خيلى زمان جىقادور (جەنابى ئالىينىڭ مزاجى شەرىفلىرى ئەندېكەرەك ئېكەن، خېلى زامان چىقادور) . 260- ت ھە .

(3) بەزەن ۋاقت ئىسىملىرى مۇئەييەن ئېنىقلىغۇچى بىلەن كەلگەندىن تاشقىرى، يەنە ” - ئى ” ياكى ” - سى ” قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، رەۋىشلىشىدۇ. مەسلەن:

اول كوني آرام اليب ايرتەسى ايكي دريایی خونخوار و لشكر جزار لار روبرو بولوب صف لارینی آراسته ایلاب مجادله و محاربه كا توردی (شول گۈنی ئارام ئالپ، ئېرتەسى ئىكى دەريایی خۇنخار ۋە لەشكەرى جەررلار روبرو بولۇپ، سەفلەرنى ئارەستە ئەیلەپ، مۇجادلە ۋە مۇھارەبەگە تۇردى).

262- ت ھە .

شول كېچەسى تونكانى كروھى تمام اوتوب بولدى (شۇل كېچەسى تۇنگانى گۇرۇھى تەمام ئۆتۈپ بولدى). 268- ت ھە .

شول كېچەسى شريف مدينە منورە نېنك توش لاريغە جناب الحضرت عليه الصلوات والتحيه كيردى (شۇل كېچەسى شەرفى مەدەنىي مۇنەۋۋەرەنىڭ تۈشلەرىگە جەنابۇلەرزەت ئەلەيھىسسالام لاۋاتۇ ۋەتتەھىيە كىردى). ت ھە .

185- چ ت .

4 > بەزى ئىسىملار " -لار " قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن رەۋىشلىشىپ كېتىدۇ . مەسلەن :

كوزلار بېزىك كۆب بولور انداق رىوايت قىلدىلار كىم چوپچوق بېزىك بولغاندور (كۈزلەر < كۈزدە > بېزىك كۆپ بولور، ئانداق رىۋايەت قىلدىلار كىم، چوپچوق بېزىك بولغاندور). ب ن . 316- چ ت .

يازلار غېر ديواندا اكثر مغولى بورىك كىيار ايدى (يازلار < يازدا > غەيرى دىۋاندا، ئەكسەر موغۇلى بۆرك كىيەر ئېدى). ب ن . 325- چ ت .

1.6 . ئىسىملارنىڭ خەۋەر بولۇپ كېلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئىسىم جۈملىلەردە، ئىسىم سۆزلەر خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ . ئەمما، ئالاھىدىلىك شۇكى، مەزكۇر خەۋەر رولىدا كەلگەن ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزنىڭ ئاخىرىغا ئادەتتە، "ايرور (ئېرور)، دور (دۈر)، نور (تۈر)، دورور (دۈرۈر)، تورور (تۈرۈر) " شەكلىدىكى خەۋەر بەلگىسى قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ . مەسلەن :

غار انداغ كىنكرو وسيع مکان دور (غار ئانداغ كەڭرۇ ۋە سە مەكاندۇر).
 366- ت ھە . اول ايكولان ملعون دور (ئول ئىكە ۋلەن مەلئۇندۇر). 379-
 ت ھە . اتارغە وق ايروور مېرگان لارينك يا سرو بستان دور (ئاتارغە ئوق
 ئېرۇر مېرگانلارنىڭ يا سەرۋى بوستاندۇر). گۇمنام: 514- ئۇك ن .
 بەزەن ئەھۋاللاردا، خۇسۇسەن نەزملەردە، «دۇر// تۇر» شەكلىدىكى خەۋەر
 قوشۇمچىسى خەۋەرنىڭ كەينىگە ئەمەس، بەلكى ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىشىمۇ
 مۇمكىن . مەسلەن:

لب لارينك دور شەدو شكر يا دورور كان نبات (لەبلەرىڭدۇر شەھدۇ
 ئىككەريا دۇرۇر كانى نەبات) . قەلەندەر: 474- ئۇك ن .

ئەگەر خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم مەزكۇر جۈملە ئىگىسىگە سپايىلىك ۋە
 ھۆرمەت بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئۆزىگە « - لار » قوشۇمچىسىنى قوشۇپ
 كەلسە، « - لار » قوشۇمچىسى « - دۇر// - تۇر » دىن كېيىن قوشۇلىدۇ . مەسلەن:

ملا عبدالقادر اخوند مەقتى مالا فقىيە متشەرر خوش طبع و خوش ملاقات علم
 اشعارغە ماييل و بزم آرائيق غە قايل كىشى دورلار (موللا ئابدۇلقادىر ئاخۇند
 مۇقتى موللا، فەقەم، مۇتەشەرىف، خۇششەبە ۋە خۇشمۇلاقات، ئىلمى ئەشئارغا
 ماييل ۋە بەزمئارقاغا قايل كىشىدۇرلار) . 286- ت ھە .

ئەگەر خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم ، || شەخس ئالماشلىرى بىلەن
 بىرىكىپ كەلگەندەك بولسا، بۇ ھالدا خاۋەر بەلگىسى رولىدىكى « - دۇر// - تۇر »
 قوشۇمچىسى مەزكۇر ئالماشلارنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسلەن:

يمان كورمانك منى دوستلار ايكام نينك بر قولى دور من ،

كىشى قدرىمنى بىلمايدور و وطن نينك گوهرى دور من .

(يامان كۆرمەڭ مەنى دوستلار ئىگەمنىڭ بىر قۇلىدۇرمەن ، كىشى قەدرىمنى
 بىلمەيدۇر ۋە تەننىڭ گەۋھەرىدۇرمەن) . موللا بلال: 594- ئۇك ن .

1.7. ئورۇن - تەرەپ ئىسىملىرى

مۇئەييەن بىر شەيئىنىڭ كۆنكۈپت ئورنى ياكى جەھەت- تەرىپىنى بىلدۈرىدىغان "است (ئاست)، اوست (ئۈست)، الد (ئالد)، ارڧە (ئارقا)، كىن (كەين)، ايچ (ئىچ)، تاش، مغرب (مەغرب)، مشرق (مەشرىق)، شمال (شمال)، جنوب (جەنۇب)، يقا // يقه (ياقا)، چت (چەت)، بورجك (بۇرجك)، ارا (ئارا)، اورتا (ئورتا) " قاتارلىق ئىسىملار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھەر قانداق بىر ئىسىم سۆزلەرگە ئوخشاشلا شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەنمۇ، كېلىش كاتېگورىيە قوشۇمچىلىرى بىلەنمۇ بىمالال تۇرلىنىپ كېلىدۇ. مەسلەن:

ابولقاسم پانصدىنى نىياز حاكم بىك ارقەسىدىن مانكدورغان ايدى (ئەبۇلقاسم پانصدىنى نىياز ھاكىم بېگ ئارقاسدىن ماڭدۇرغان ئېدى).
267- ت ھە .

توش وقتى نىنك الدى و كىنى دا ھم كون توشادور (تۇش ۋەقتىنىڭ ئالدى ۋە كەينىدە ھەم گۇن تۇشەدۇر). 366- ت ھە .

بعضەسى حاضر بار بعضەسىنى اوستوم داكى ديوان بىكى اوتنى طرىقەدا اليب لازم قىلدى (بەئزەسى ھازىر بار، بەئزەسىنى ئۈستۈمدەكى دىۋانېڭى ئۆتىنى تەرىقەدە ئالىپ لازم قىلدى). 311- ت ھە .

بر اى ايچيدا عامل خان تورم دىن قادر پانصدغە اوتى (بىر ئاي ئىچىدە، ئاملىخان تۆرەمدىن قادر پانصدغە ئۆتتى). 265- ت ھە .

بىزلار كوچادا شەر نىنك تاشيدە مزار باغ دىكان يردا ايدوك (بىزلەر كۇچادا شەھرنىڭ تاشىدا، "مەزار باغ" دېگەن يەردە ئېدۈلك). 305- ت ھە .

مىنىك ير يوزى دا يورماك ليكىم حرام بولدى دىكان عقىداتى برلە ير استى غە كىردى (مەنىڭ يەر يۈزىدە يۈرمەكلىكىم ھەرام بولدى دېگەن ئەقىداتى برلە يەر ئاستىغا كىردى). 300- ت ھە .

يوقاردا ذكر بولغان چەھار ضرب دوگاھ سى گاھ پنجگاھلار دوركىم مغرب

مشرق اراسيدا معروف دور (يۇقاردا زىكر بولغان چاھار زەرب، دۇگاھ، سى گاھ، چاھارگاھ، پەنجگاھلاردۇركىم، مەغرىب- مەشرىق ئاراسىدا مەئرفۇدۇر).
مۆجىزى: 27- ت مۇ.

سلطان قرايدوركى بو اوى نىنىك بورجكيدە بر طنپور بار ايردى (سۇلتان قارايدوركى، بۇ ئۆينىك بۇرجەكىدە بر تەنبۇر بار ئېردى). 35- ت مۇ.
سبحون درياسى قورغانى نىنىك آستيدىن اكار قورغانى بلند جر اوستيدا واقع بولوب تور (سەيھون دەرياسى قورغانىنىك ئاستىدىن ئاكار. قورغانى بۇلەند جەر ئۈستىدە ۋاقە بولۇپتۇر). بابۇر: ب ن. 318- چ ت.

فرغانە ولايتى بشىنجى اقليم دين دور معموره نىنىك كنارسى واقع بولوبتور شرقى كاشغر غربى سمرقند جنوبى بدخشان نىنىك سرحدى تاغلارى و شماليدا اكرچە بورون شەرلار بار ايكاندور مثل المالىغ و الماتو و يانكى كيم كىت دا اطار ايتتيرلار (فرغانە ۋىلايەتى بەشىنچى ئىقلىمدىندۇر. مەئمۇرەنىك كەنارسى ۋاقە بولۇپتۇر. شەرقى كاشغر، غەربى سەمەرقەند، جەنۇبى بەدەخشاننىك سەرەدى تاغلارى ۋە شىمالدا ئەگەرچە بۇرۇن شەرلەر بار ئېكەندۇر مىسلى ئالمالىغ ۋە ئالماتۇ ۋە ياغىكىم، كۇتۇبدا "ئوتار" بىتىرلەر).
308- چ ت.

1.8. ئىسىم ياسغۇچى قوشۇمچىلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئىسىم ياسغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئا. ئىسىمدىن ئىسىم ياسغۇچى قوشۇمچىلار

△ - لىغ // - لىق // - لىك:

حيات لىق (ھەياتلىق)، ارام لىق (ئاراملىق)، امان لىق (ئەمانلىق)،
پادشاھ لىق (پادشاھلىق)، پىرمان بردار لىق (پەرمانبەردارلىق)، اش لىق
(ئاشلىق)، اياغ لىق (ئاياغلىق)، سقال لىق (ساقاللىق)، اعتقاد

لىق(ئىستىقادلىق)... باش لىغ (باشلىغ)، ارا لىغ (ئارالىغ)، اورناچاغلىغ
 (ئورتاچاغلىغ)، اندجان لىغ (ئەندجانلىغ)، بزم ساز لىغ (بەزمسازلىغ)،
 نظم ساز لىغ (نەزمسازلىغ)، جهان گير لىغ (جەھانگىرلىغ)، كىمراھ لىغ
 (گۇمراھلىغ)... عزت لىك (ئىززەتلىك)، قىباحت لىك (قەباھەتلىك)،
 كىرامەت لىك (كىرامەتلىك)، سەئادەت لىك (سەئادەتلىك)، دىشىن لىك
 (دۇشمەنلىك)، الفەت لىك (ئۆلۈمەتلىك)، چوېخظلىك (چوېخەتلىك)...

△ - لوغ // - لوق // - لوک:

سولوغ (سۇلۇغ)، جادولوغ (جادۇلۇغ)، بوى لوغ (بويلۇغ)، قاموش لوق
 // قاموش لوق (قامۇشلۇق)، بىھضور لوق (بەھۇزۇرلۇق)، قاوون لوق
 (قاۋۇنلۇق)، اوزوم لوک (ئۈزۈملۈك)، يوز لوک (يۈزلۈك)، اوى لوک
 (ئۆيلۈك)، اولوغ كوزلوک (ئۇلۇغ كۆزلۈك)، توز لوک (تۈزلۈك)...

△ - جى // - چى:

پاداجى (پاداجى)، سوچى (سۇچى)، قوى چى (قوبچى)، زىكاتچى
 (زەكاتچى)، چىراغ جى (چىراغچى)، قونداق جى (قونداقچى)، چارچى
 (چارچى)، ايش جى (ئىشچى)، چابقون جى (چاپقۇنچى)، اشلىق جى
 (ئاشلىقچى)، اق نان جى (ئاقنانچى)...

△ - جىلىق // - چىلىك:

دېھقان جىلىق (دېھقانچىلىق)، ناشكىرچىلىك (ناشۇكۇرچىلىك)،
 قىتچىلىك (قەھەتچىلىك)، سخنچىلىك (سۇخەنچىلىك)...

△ - ماچ // - ماچ:

تىل ماچ (تىلماچ)

△ - لاق:

يايلاق // يىلاق // ياي لاق (يايلاق)، اوت لاق (ئوتلاق)، بوق لاق
 (پوقلاق)، قىش لاق (قىشلاق)، پاي لاق (پايلاق)، تاي لاق (تايلاق)

قارالاق (قارالاق)، تار لاق (ئېتىزلىق)...

△ جە // - چە :

ارال جە (ئارالچە)، قىصبە چە (قەسەبە چە : ناھىيە، كىچىك شەھەر)،
مىندوق جە (ساندۇقچە)، باغ جە (باغچا)، تارىخ چە (تارىخچە)، طاق
چە (تاقچە : تەكچە)، زورق چە (زەۋرەقچە : قىيىق)، روم چە (رۇمچە :
ئۇرۇمچى)...

△ - باز :

قىارباز (قۇمبار // قىمار باز)، جان باز (جانباز)، سىرباز (سەرباز)،
كىوتىرباز (كەبۇتەرباز)، ايت باز (ئىتباز)، جەھانباز (جەھانباز)...

△ - دار :

جان دار (جاندار)، وطن دار (ۋەتەندار)، مىنسىب دار (مەنسىب دار)،
ھۆكۈمدار (ھۆكۈمدار)، ئەمەلدار (ئەمەلدار)، ئىلمدار (ئىلمدار)، جەھان
دار (جەھاندار)...

△ - دان :

خاك دان (خاكدان)، يىخ دان (يەخدان)، سخىن دان (سۇخەندان)،
ئوق دان (ئوقدان)، سو دان (سۇدان)، گىفت دان (گوفتىدان : گەپدان)...
△ - كار : كىناھ كار (گۇناھكار)، ياد كار (يادكار)، طلب كار
(تەلەبكار)، ايجادكار (ئىجادكار)، تحفە كار (تۆھپەكار)، ھىدايت كار
(ھىدايەتكار)...

△ - گار :

روزگار (روزگار)، سازگار (سازگار)...

△ - زار :

مىرغ زار (مۇرغزار)، خار زار (تىكەنلىك)، گل زار (گۈلزار)، درخت زار
(دىرەختزار)، چىن زار (چەمەنزار)، يىشىل زار (ياشىلزار)...

△ - گاه // گاه : گاه :

زيارت گاه (زياره تگاه)، عيد گاه (ئبيدگاہ)، دست گاه (ده سنگاه)،
ارام گاه (ئارامگاہ)، تخت گاه (ته ختگاہ)، خواب گاه (خابگاہ)...

△ - پز (پەز) :

اش پز (ئاشپەز)، کله پز (کەللەپەز // کاللاپەز)، زاسوی پز
(زاسوییەز)، نان پز (نانپەز)، پل پز (پۆلپەز)...

△ - کش (کەش) :

جاروب کش (جاروبکەش : سۆپورگۆچی، تازىلىق ئىشچىسى)، پيش کش
(پىشکەش : سووئا- سالام، هەدىيە)، آب کش (ئابکەش)، عرابە کش
(ئارابەکەش)، جفا کش (جەفاکەش)، محنت کش (مەنەتکەش)...

△ - کوی // گوی (گۆي) :

درس کوی (دەرسگۆي : دەرس بەرگۆچی)، دعا گوی (دۇئاگۆي : دۇئا
قلغۇچی، تەلەپ قلغۇچی)، پارس گوی (پارسگۆي : پارسپەرەس، پارس
تەلدا يېزىپ، سۆزلىگۆچی)، تورکی گوی (تۆرکىيگۆي : تۆرکچە يازغۇچی)،
سخت کوی (سەخاۋەتگۆي : سېخلىق قلغۇچی)...

△ - شوناس // شناس (شۇناس) :

انجوم شناس (ئەنجۇمشۇناس)، تىل شوناس (تىلشۇناس)، دىن شناس
(دىنشۇناس)...

△ - نامە :

محبت نامە (مۇھەببەتنامە)، گوهر نامە (گەۋھەرنامە)، شاه نامە
(شاهنامە)، يىل نامە (يىلنامە)، هدايت نامە (ھىدايەتنامە)...

△ - گير // گير :

جهان گير (جەھانگىر)، عالم گير (ئالەمگىر)، فالگير (فالگىر)، گلاب
گير (گۇلابگىر)...

△ - بردار (بهردار):

فرمان بردار // پرمان بردار (پەرمانبەردار)

△ ستان:

کوهستان (کوهستان: تاغلق)، موغولستان (موغولستان)، کباب ستان (کبابستان: کاۋاپخانا)، غرایستان (غرایبستان)، اویونجاق ستان (ئویونجاقستان: بالالار ئویونچۇق مەیدانى)...

△ - زاده:

خان زاده (خانزاده)، شاه زاده (شاهزاده)، بیگ زاده (بیگزاده)، حصار زاده (هسارزاده)، بای زاده (بايزاده)...

△ - خانه:

الجی خانه (ئەلچىخانىه)، اعتکافی خانه (ئىتتىكافخانىه)، درس خانه (دەرسخانىه)، قوش خانه (قوشخانىه)، طرب خانه (تەرەبخانىه)، طهارة خانه (تەھارەتخانىه)، قرائت خانه (قىرائەتخانىه)، کتب خانه (کۈتۈپخانىه)...

△ - افشان (ئەفشان):

نورافشان (نۇرەفشان)، گل افشان (گۈلەفشان)، درافشان // دورافشان (دۇرەفشان)، عنبرافشان (ئەنبەرەفشان)، زرافشان (زەرەفشان: زەر چاقچۇچى، ئالتۇن چاچار)...

△ - وش (ۋەش):

پىرى وش (پىرىۋەش)، مە وش (مەھۋەش) // ماہ وش (ماھۋەش)، تىروش (قەمەرۋەش: ئايجامال، گۈزەل).

△ - انگيز // - انگيز (- ئەنگىز):

عشرت انگيز (ئىشرەتەنگىز // ئىشرەت ئەنگىز)، فتنە انگيز (فتنەنگىز // فتنە ئەنگىز: پىتنە - غەۋغا قوزغىغۇچى)...

△ - شوی (شۆي) :

الم شوی (ئەلەمشۆي : دەرد- ئەلەمنی یۇغۇچى) ، چرخ شوی
(چەرخشۆي : ئاسماننى یۇغۇچى) .

△ - انداز (ئەنداز) :

خارە انداز (خارەئەنداز : تاش ئاتقۇچى ، تاش قازغۇچى) ، عشق انداز
(ئشقەنداز : مۇھەببەت غەۋغاسى تېرىغۇچى) ، قرعە انداز (قۇرئەنداز //
قۇرئەنداز : پال سالغۇچى) ...

△ جو // جوی : عیب جو (ئەیبجو : ئەیب ئىزدىگۇچى) ، رضا جو (رىزا
جو : رازىلىق ئىزدىگۇچى)

△ - نما // نماي :

جلوه نما (جلۋەنەما : جلۋە كۆرسەتكۇچى) ، صورت نماي
(سۈرەتنەماي : سۈرەت كۆرسەتكۇچى) ، جهان نما (جەھاننەما : جاھاننى
كۆرسەتكۇچى) ...

△ - سرا // سراي :

دستان سرا (دەستانسەرا : داستان ئېيتقۇچى) ، نغمە سراي (نەغمە
سەراي : نەغمىچى ، كۆيچى) .

△ - آميز (- ئاميز) :

رنك آميز (رەڭ ئاميز : رەڭدار ، رەڭلىك) ، خون آميز (خون ئاميز //
خۇناميز : قان ئارىلاش ، قانلىق) .

△ - افزا (- ئەفزا) :

حيات افزا (ھەياتەفزا : جان ئاتا قىلغۇچى) ، روح افزا (روھەفزا
روھلاندىرغۇچى)

△ - افكن (- ئەفكەن) :

شعلە افكن (شوئلەئەفكەن : ئوت چاچقۇچى) ، قهر افكن (قەھرەفكەن

قەر- غەزەپ چاچقۇچى)، ظلمت افكن (زۇلمەتەفكەن: قاراڭغۇلۇق
پايغۇچى)، اشك افكن (ئەشكەفكەن: ياش تۆككۈچى)، لعبە افكن
(لۇئبەفكەن// لۇئبە ئەفكەن: ئويۇنچى)...

△ - اندیش (- ئەندىش):

خيراندیش (خەيرەندىش: ياخشىلىق ئويلىغۇچى)، فكرت اندیش
(فكرەتەندىش: چوڭقۇر ئەتراپلىق ئويلىغۇچى)

△ - پوش:

رو پوش (يۈز ياپقۇ، چۈمبەت، چۈمبەل)، سيە پوش (سيەھپوش: قارا
كسىملىك)، اخضر پوش (ئەخزەر پوش: يېشىل كسىملىك)
△ پىما // پىماي:

بحر پىما (بەھر پەيما: دېڭىزكەزگۈچى)، اسمان پىماي (ئاسمانپەيماي:
ئاسماننى كەزگۈچى)، بادە پىما (بادە پەيما: ساقى)
△ - پىزىر (- پەزىر):

دل پىزىر (دىلپەزىر: دىلغا ياقىدىغان)، نصيحت پىزىر (نەسھەتپەزىر:
نەسھەت ئاڭلايدىغان)...

△ - پىوند (پەيۋەند):

درد پىوند (دەردپەيۋەند: دەرتەن)، نقش پىوند (نەقشپەيۋەند:
نەقشلىك؛ نەققاش)، فسانە پىوند (فەسانەپەيۋەند: ھېكايىچى)، چارە
پىوند (چارەپەيۋەند: ئامال قىلغۇچى)...

△ - وور (- ۋەر):

بەرەور (بەھرەۋەر: بەھرىلەنگۈچى)، تاج وور (تاجۋەر: تاجدار)

△ - وار:

بىلبىل وار (بۇلبۇلۋار: بۇلبۇلدەك)، دشمن وار (دۈشمەنۋار: دۈشمەنگە

ئوخشاش)، كەلە وار (كەللە ۋار: كاللەدەك؛ كاللەك يېپقا ئوخشاش)...

△ - بان:

باغبان، ساربان، پاسبان، مەربان (مەربان؛ مۆھۈربان)...

△ - بار:

غىر بار (ئەنەبەر بار: ئىپار ياغدۇرغۇچى)، گوھربار (گە ۋەھەر بار: گوھەر

چاچقۇچى)، كافور بار (كافور بار: خۇشپۇراق چاچقۇچى)...

△ - آرا (- ئارا):

دل آرا (دىلارا: دىلنى بېزىگۇچى، كۆڭۈلنى شاد قىلغۇچى)، مجلس آرا

(مەجلىسارا: ئولتۇرۇشنى قىزىتقۇچى)، عالم آرا (ئالەمارا: جاھان بېزىكى،

ئالەمنىڭ يارىشىقى)...

△ - پاش:

زر پاش (زەرپاش: زەر چاچقۇچى)، نور پاش (نور چاچقۇچى)، گوھر

پاش (گە ۋەھەر پاش: گوھەر چاچقۇچى، ئېغىزىدىن سۆز گوھەرلىرىنى

تۆككۈچى)...

△ - گر (گەر):

سودا گر (سەۋداگەر)، سحر گر (سەھرگەر)، زر گر (زەرگەر)، التون گر

(ئالتۇنگەر)

△ - رىز (- رىز):

اشك رىز (ئەشكىرىز: ياش ئاققۇزغۇچى)، آب رىز (ئابرىز: سۇ

ئېقىتىدىغان يول، ئەۋرەز)، كوھرىز (گە ۋەھەر رىز: گوھەر ئېقىتىقۇچى،

ئېغىزىدىن گوھەر مىسال گۈزەل كەلىمىلەرنى تۆككۈچى)...

△ - فشان (- فشان):

آتش فشان (ئاتەش فشان: ئوت چاچقۇچى)، اشك فشان (ئەشكىرىز: ئەشكىرىز

باش تۆككۈچى)، گنج فشان (گەنج فشان: ئېغىزىدىن قىممەتلىك

خەزىنەلەرنى تۆككۈچى)...

△ - سوز:

عالم سوز (ئالەمسوز: جاھاننى كۆيدۈرگۈچى)، دل سوز (دىلسوز:

بۈرەكنى كۆيدۈرگۈچى)...

ئە. پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

△ - وق (- ئۇق // - وغ (- ئۇغ // - وك (- ئۇك // - ئۇك):

ياپ (- وق (ياپۇق)، بويور- وق (بۇيرۇق) // بويور- وغ

(بۇيرۇغ ← بۇيرۇغ)، اول- وك (ئۆلۈك)، كوم- وك (كۆمۈك)...

△ - ق // - ع // - ك:

يوشا- ق (يۇمشاق) سورا- غ (سوراغ)، ياسا- ق (ياساق)، يورو- ق

(يورۇق)، قورو - ق (قورۇق)، چوجو- ك (چۈچۈك)، پوتو- ك

(پۈتۈك)، چورو- ك (چۈرۈك)، يايلا- ق (يايلاق)، قيشلا- ق

(قىشلاق)...

△ - اق (ئاق) // اغ (ئاغ):

قوچ- اق (قۇچاق)، توم- اق (توساق)، اوش- اق (ئۇشاق)

△ - الغو (ئالغۇ):

قونالغو (قونالغۇ)، تور- الغو (تۇرالغۇ)، توم- الغو (توسالغۇ)...

△ - يم // - وم (ئىم // - ئوم // ئوم // - ئوم):

يار- يم (يارىم: يېرىم، پۇچۇق)، ات- يم (ئاتىم)، يت- يم (يەتىم)، اول

- وم (ئۆلۈم)، كور- وم (كۆرۈم)، يوت- وم (يۈتۈم)...

△ - ول (ۋۇل):

قرا - ول (قاراۋۇل)، باقا - ول (باقاۋۇل: دىۋان ۋەزىرى)، ساقا - ول

(ساقاۋۇل: مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقى)، يورتا - ول (يۈرتەۋۇل: پىيادە

ماغۇنۇچى، پىيادە ئەسكەر)...

△ - ش :

- يغلا- ش (يىغلاش)، يارا - ش (يياراش)، دورا- ش (دوراش)، سۆزلە- ش (سۆزلەش)، اوقو- ش (ئوقۇش)، اوخشا- ش (ئوخشاش)...
△ - مى (- ئى) : ياغ- ى (ياغى : دۈشمەن؛ ئۇرۇش، يىغىلىق)
△ - من (- مەن) : كوچ- من (كۆچمەن)
△ - ماچ // - ماچ : توت- ماچ (تۇتماچ)، قاور- ماچ (قاۋۇرماچ)...
△ - ماك (- ئەك) : بولا- ماك (بۆلەك)، كوچ- ماك (كۆچەك)

1.9. ئىسىملارنىڭ ئائىتىلىك قوشۇمچىلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تۆۋەندىكى قوشۇمچىلار ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، ئائىتىلىك ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ.
△ - غى // - قى // - كى :

بورون- غى (بۇرۇنقى)، اۆل- غى (ئەۋۋەلقى)، ايلكارى- كى // ايلكى- كى (ئىلگىرىكى)، ايجكىرى- كى (ئىچكىرىكى)، تاشقارى- قى (تاشقىرىقى) . جۈملىلىك مىسال :

حكيم خان تورم ايلكىرىكى دستوردا عبدالرحمن دادخواهنى يارلىغ ھمايون بىرلە اقسوغه علحدە حاكم قىلدى (ھەكىم خان تۆرەم ئىلگىرىكى دەستۇردا، ئابدۇررەھمان دادخاھنى يارلىغى ھۇمايۇن بىرلە ئاقسۇغا ئالاھىدە ھاكىم قىلدى) . 261- ت ھە .

بورونقى آدم لاردىن تخىنيا اون ايكى مینک اويلوک دین زياده راک ادم بارلىغى معلوم بولادور (بۇرۇنقى ئادەملەردىن تەخمىنەن ئون ئىككى مىڭ ئۆيلۈكىدىن زيادەرەك ئادەم بارلىغى مەئلۇم بولادۇر) . 388- ت ھە .

△ - نەكى :

بىندە نەكى (بىندىنىڭكى)، فراكىندە نەكى (پاراكەندىنىڭكى)
جۈملىلىك مىسال :

سورادىم باعشى نى اهل خرد ايدى منكا،

بيلسانكىز اوشبو جهان همه شرمندە نهكى.

(سورادىم بائىسىنى ئەھلى خىرەد ئەيدى مەئا، بىلسەنئىز ئۇشبو جهان
ھەمە شەرمەندە نهكى)؛

رېشەدور اهل خردلارنىنك دلى غصە بيلان،

عشرت عيش جهان اغزى تولا خندە نهكى.

(رېشەدور ئەھلى خىرەدلەرنىنك دىلى غۇسسە بىلەن، ئىشەرەتى ئەيشى
جهان ئاغزى تولا خەندە نهكى) . 270- ت ھە .

1.10. ئورۇن- تەرەپ كۆرسىتىش قوشۇمچىلىرى

Δ - را // -رە:

سونكرالار يېكيت لىك ھوسىدىن و نفس تقاضاسىدىن كىم چاغىرغە ميل
پىدا بولدى (سوغىرالار يىگىتلىك ھەۋەسىدىن ۋە نەفس تەقەزاسىدىنكىم
چاغىرغا مەيل پەيدا بولدى) . ب ن . 205- چ ت .

اون ايكي يل غجە هر جمعه نمازى اداسىدىن سونكرە بر عريضه جى سى
يكرمه يامبولوق التون كانى رىكى اليب كليب دعا قىلور ايدى (ئون ئىكى
يىلغىچە ھەر جۈمئە نەمازى ئەداسىدىن سوغىرە بىر ئەرىزەچىسى يىگىرمە
يامبولۇق ئالتۇنى كانى رىكى ئالىپ كەلىپ، دۇئا قىلور ئېدى) . 271- ت
ھە .

اقسو ايچرە جاي مقام توتوب بر كنجيدا دعا و التجا تمام بىرلە فقرا لىق
كوجەسىدە ھەمدىن خالى و برى حيات لىق دايرەسىدە عمر يىمىز اوتوب توروب
دور والحمد لله على ذلك (ئاقسو ئىچرە جاي- مەقام تۇتۇپ، بىر كۈنچىدا
دۇئا ۋە ئىلتىجايى تەمام بىرلە، فۇقەرالىق كوچاسىدا ھەمدىن خالى ۋە
بىرلە، ھەياتلىق دايرەسىدە ئۆمرىمىز ئۆتۈپ تۇرۇپدۇر ۋە لەھەمدۇللىلاھ ئەلە
زەلىكە) . 295- ت ھە .

تاج دولت تیغ نصرت برله بولغای سن مدام،

کوز قراقی دیک سریر عزت اوزره پای دار.

(تاجی ده ۋەلەت، تەغی نۆسرەت بىرلە بولغایسەن مۇدام،

کۆز قارقىدېك سەرىرى ئىمزەت ئۆزۈرە پايدار). تەجەللىي: 638- ئۆي

ن.

Δ - قارى // - كرى (كەرى) :

ھەمە راھت و فراغت و عىش عشرت لارنى نىياز حاكم بىك و بلا چقەلارى
برلە كوردىلاركىم تعريف و توصيف دين تاشقارى دورلار (ھەمە راھەت ۋە
فەرەغەت ۋە ئەيىش- ئىشرەتلەرنى نىياز ھاكىم بېگ ۋە بالا- چاقالارى بىرلە
كۆردىلەركىم، تەئىرىق ۋە تەۋسەفدىن تاشقارىدۇرلار). 273- ت ھە.

عاقل لار عقلى و تعقلى و حكاملار فكري و تفكري دين زياده و تاشقارى
ايردى (ئاقىللار ئەقلى ۋە تەئەققۇلى ۋە ھۆكەمالار فكري ۋە تەفەككۇرىدىن
زياده ۋە تاشقارى ئېردى). 274- ت ھە.

نىياز حاكم بىك و احرار خانتورم لار جسد عاليلارنى ايچكىرى اليب
كىرىپ يانتقوزوب قرا شەرغە حكيم خانتورم برلە حق قلى بكيم لارغە صورت
واقعە ھايەلەنى بيان ايلاب تيزلىك برلە خط مانكدوردى (نىياز ھاكىمبېگ ۋە
ئەھرار خانتۆرەملەر جەسەدى ئالىيلارنى ئىچكەرى ئالىپ كىرىپ يانتقوزۇپ،
قارا شەھرگە ھەكىم خانتۆرەم بىرلە ھەققۇلى بېگىملەرغە سۈرەتى ۋاقىئەنى
ھايەلەنى بەيان ئەيەپ، تېزلىك بىرلە خەت ماغدۇردى). 260- ت ھە.

1.11. سوئال قوشۇمچىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سوئال ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئادەتتە، ”مو

(مو) “ قوشۇمچىسى ئىشلىتىلىدۇ. مەسلەن:

اصحاب الكهف و اصحاب الرقيم بىرمو ياكە ھر قىسى بولك مو يا بوكون

تريک مو و يا اوزکا خلاقىغە اوخشە اولوب كتکانمو (ئەسەبۇلكەھفى ۋە

ئەسەبۇررە قىم بىرمۇ ياكى ھەر قايسى بۆلەكمۇ؟ يا بۇ گۈندە تىرىكمۇ ۋە يا نۆزگە خەلايىقىغە ئوخشا ئۆلۈپ كەتكەنمۇ؟ (372- ت ھە .

سوئال قوشۇمچىسى ئىشلىتىلىش جەھەتتە مۇئەييەن ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە. ئالايلىق، سوئال ئۇقۇمى كىشىلىك ئالماشلار بىلەن بىرىكىپ كەلگەن پېئىل ئارقىلىق سورالغاندا، سوئال قوشۇمچىسى ئالماشلارنىڭ كەينىدە تۇرىدۇ. مەسلەن:

اي كوچوك ايشك يوقالغانغا مونچە فریشان بولاسن مو (ئەي كۈچۈك ئېشەك يوقالغانغا مۇنچە فەرىشان بولاسەنمۇ؟) . (341- ت ھە .

اط كسادورغان نينك طرفقەسىنى كوردونكمو سن هم كساسن مو (ئات كەسەدۇرغاننىڭ تەرىقىەسىنى كۆردۈڭمۇ؟ سەن ھەم كەسەسەنمۇ؟) . (257- ت ھە .

ئەگەر سوئال ئۇقۇمى كىشىلىك ئالماشلار بىلەن بىرىكىپ كەلگەن ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدىكى سۆز ئارقىلىق سورالسا، بۇ ھالدا، سوئال قوشۇمچىسى ئالماش سۆزنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ. مەسلەن:

سىزنى اط كسادور ديب انكلادىم اويدان اوستەمو سىز (سىزنى ئات كەسەدۇر دېپ ئاڭلادىم، ئويدان ئۇستامۇسىز؟) . (257- ت ھە .

1.12. ئىسىملاردا كىچىكلەتمە قوشۇمچىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ئىسىملارغا " - غنە // - غىنە (- غنە)، قىنە // - قنە (- قنە)، كىنە // - كىنە (- گىنە // - كىنە)، جە // چە (- چە)، راق // راق (راق // رەك) " قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق، مەزكۇر ئىسىملار بىلدۈرگەن شەيئەلەرنىڭ كىچىك شەكلى كۆرسىتىلىدۇ. مەسلەن:

حجره غنە (ھوجراغىنە: كىچىك ھوجرا)، كىت كىنە (كەنتكىنە: كىچىك

كەنت)، قوش قەنە (قۇشقىنە: كىچىك قۇش)، حويلچە (ھويلاچە: كىچىك ھويلا)، باغچە (باغچە: كىچىك باغ)، دىكچە (دىكچە: كىچىك قازان، داغقان)، سىندۇقچە (سىندۇقچە: كىچىك سىندۇق)، زىقچە (زىقچە: كىچىك زىق)، رومچە (رومچە: كىچىك رۇم)، باغراق (باغچە)، دېگەنلەرگە ئوخشاش. جۇملىلىك مىسال: عمارت باغراق حويلى حرم مېوھ يىمىش لارى ھم يوق (ئۆي- ئىمارەت، باغچە، ھويلا- ئارام، مېوھ- چىۋىلىرىمۇ يوق).

388- ت ھە.

§2. سۈپەت

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ مۇئەييەن بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر سۈپەت سۆز تۈركۈمىگە كىرىدۇ.

2.1. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت سۆزلەرنى بىلدۈرگەن كۆنكىرېت ئۇقۇم دەرىجىسىگە قاراپ، "ئەسلى دەرىجە سۈپەت"، "كېمەيتىمە دەرىجە سۈپەت"، "ئاشۇرما دەرىجە سۈپەت"، "ئەركىلەتمە دەرىجە سۈپەت" ۋە "ئەڭ دەرىجە سۈپەت" دېگەن بەش تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) ئەسلى دەرىجە

ئەسلى دەرىجىلىك سۈپەت دېگىنىمىز، ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ نورمال ھالىدىكى بەلگىسىنى يا ئاشۇرماي، يا كېمەيتىمەي، ئەسلى قىياپىتى بويىچە تەرىپلەپ بېرىدىغان سۈپەت سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسلەن:

ايكىز (ئېگىز)، پىست (پەست)، جونىك (چوڭ)، كىچىك // كوچوك (كىچىك // كۈچۈك)، بىياضى (بەياز: ئاق)، سىياھ // سىياھ // سىياھ

قارا)، حمرا (ھەمرا: قىزىل)، صفرا (سەفرا: سېرىق)، يىخشى (ياخشى)،
يىمان (يامان)، اولوغ (ئۇلۇغ)، بىلند (بۆلەند: يۈكسەك)... دېگەنلەرگە
ئوخشاش. جۈملىلىك مىساللار:

شكىل و شىمايلى پىست بويىلوق تىكرىمە سقال لىق قوبە يوزلوك تىنبل كىشى
ايدى (شەكىل ۋە شۇمايلى پەست بويىلۇق، تېگىرمە ساقاللىق، قوبا يۈزلۈك،
تەنبل كىشى ئېدى) . ب ن . 324- چ ت .

شكىل و شىمايلى اولوغ كوزلوك قوبە يوزلوك اورتا بويىلوق تركمان چەرەلىك
ملاحتلىك يىكت ايدى (شەكىل ۋە شۇمايلى ئۇلۇغ كۆزلۈك، قوبا يۈزلۈك،
ئورتا بويىلۇق، تۈركمەن چەرەلىك، مەلاھەتلىك يىگت ئېدى) . بابۇر: ب ن .
339- چ ت .

2) كېمەيتمە دەرىجە

بۇ تۈردىكى سۈپەتلەر ئەسلى دەرىجىدىكى سۈپەت سۆزلەرنىڭ
ئاخىرىغا "راق// - راک (- راق// - رەك) " قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى
ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ ۋە ئەمەلىي ئۇقۇمدا، مەزكۇر سۈپەت ئىپادىلىگەن
بەلگىنىڭ دەرىجىسى ئەسلى دەرىجىگە قارىغاندا، سەل ئاجىزلاشقانلىقىنى،
ئىپادە كۈچى جەھەتتە بىر ئاز كېمەيگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىچىك راک (كىچىكرەك)، قوبى راق (قۇيراق: تۆۋەنرەك)، اوزاق راق
(ئۇزاقراق)، تاشقارى راق// تاشقارى راک (تاشقارراق)...
جۈملىلىك مىساللار:

امما باغ لارىكىم جونك و رسملىك بولسەلار باغ ديدور مبادا كىچىك راک
بولسەلار باغجەلفظى برلە اتايدور (ئەمما باغلارىكىم، چوڭ ۋە رەسىملىك
كۆلەملىك) بولسالار "باغ" دەيدۇر؛ مۇبادا كىچىكرەك بولسالار،
"باغچە" لەزى برلە ئاتايدۇر) . 347- ت ھە .

بوتاغ نىنك قەسى دا سلطان محمود خان بر حجرە سالىب تور اول حجرە

دین قویی راق اوشبو تاغ نینک تومشوغیدا تاریخ توقوز یوز ایکی دا مین بر ایوانلیق حجره سالدیم (بۇ تاغنىڭ قۇلله < چوققا > سدا، سۇلتان مەھمۇدخان بىر ھۇجرا سالپتۇر. ئول ھۇجرادىن قۇبىراق ئۇشبۇ تاغنىڭ تۇمشۇغىدا، تاریخ توقۇز يۇز ئىكىدە، مېن بىر ئايۋانلىق ھۇجرا سالدىم). ب ن. 312-چ ت.

قوللىنىش ئالاھىدىلىكى:

△ " - راق // - راک " قوشۇمچىسى قوشۇلغان سۈپەتلەر كۆپىنچە سېلىشتۇرۇشتا قوللىنىلدۇ. مەسلەن:

اندجان نینک ناشپاتى سىدىن يخشىراق ناشپاتى بولماس (ئەندجاننىڭ نەشپەتسىدىن ياخشىراق نەشپەتى بولماس). ب ن. 310-چ ت.

عشرت عسرت تىن سونك فراغت مشقت تىن كىن لذتلىق راق و يخش راق كورونور (ئىشرەت ئۈسرەتتىن سوڭ، فراغت مۇشەققەتتىن كەين لەزەتلىكراق ۋە ياخشىراق كۆرۈنۈر). بابۇر: ب ن. 348-چ ت.

△ " - راق // - راک " قوشۇمچىسى بەزىدە كۈچەيتىش رولىنىمۇ ئوينايدۇ. مەسلەن:

بت پرستلىك يىخشى راقكىم خود پرست (بۆتپەرەستلىك ياخشىراقكىم خۇدپەرەست: ئۆزىگە چوقۇنغاندىن بۇتقا چوقۇنغان مىڭ ياخشى). نەۋائى: فى ش. 32-چ ت.

(3) ئاشۇرما دەرىجە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەت سۆزلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى ئەسلى دەرىجىدىكى سۈپەت سۆزىنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنىڭ ئاخىرىغا دەسلەپ "پ" ياكى "م" تاۋۇشىنى قوشۇش، ئارقىدىن مەزكۇر سۈپەت سۆزى تولۇق تەلەپپۇز قىلىش بىلەن قوشۇش ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. مەسلەن:

قب قرا (قاپقارا)، قىب قىزىل (قىقىزىل)، ساپ سارىغ (ساپسارىغ)

پوپ يومالاق (يۇيۇملاق)، ياپ ياسى (ياپپاسى)، اپ آچوغ (ئاپئاقچۇغ)، چوپ چوقور (چۇپچۇقۇر: ناھايتى چوڭقۇر)، كوم كوك (كۆمكۆك: كۆپكۆك)، يام ياشيل (يامياشل: ياپپيشل)، بوم بوز (بومبوز)، دېگەنلەرگە ئوخشاش. (بۇ مساللار قوليازما «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» دىن ئېلىندى).

جۈملىلىك مسال:

على عباس ايلابان كسوت لارنى قب قرا،
قرا باسقان ديك مخالف تين جيقارميش لار دمار.
(ئەلى ئابباس ئەيلەبان كىسۋەتلەرنى قاپقارا، قارا باسقاندېك مۇخالقتىن
چقارمىشلار دەمار). تەجەللىي: 634- ئۆك ن.

(4) ئەركىلەتمە دەرىجە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى ئەسلى دەرىجىلىك سۈپەت سۆزگە "غە// غىيىنە (غىنە)، - قنە// - قىنە(قنىنە)، كىنە// - كىنە (- گىنە// كىنە) " قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى سۆزلىگۈچىنىڭ شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى مۇئەييەن ئامراقلىق ھېسسىياتى ۋە سۆيۈنۈش تۇيغۇسى بىلەن تەرىپلەۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

مظفر ميرزا بىزنى بابىر ميرزا سالغان طربخانىھ اتلىق عمارتغە ائىپ باردى
طربخانىھ دا چاغىر مجلسى بولدى طربخانىھ باغچەنىنىك اورتاسىدا واقع
بولوب تور مختصر راق عمارت تور ائىكى اشىانەلىق ولى شىرىنغىنە عمارت
تور (مۇزەففەر مىرزا بىزنى بابۇر مىرزا سالغان "تەرەبخانىھ" ئاتلىق ئىمارەتغە
ئالىپ باردى. "تەرەبخانىھ" دە چاغىر مەجلىسى
بولدى. "تەرەبخانىھ" باغچەنىنىك ئورتاسىدا ۋاقىئە بولۇپتۇر. مۇختەسەر راق
ئىمارەتتۇر ئىكى ئەشيانەلىق. ۋەلى شىرىنغىنە ئىمارەتتۇر). بابۇر ب ن.

5) ئەڭ دەرىجە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان، ئۇيغۇرچە يېشىم بەرگەندە، ھامان "ئەڭ" سۆزى قوشۇپ ئېيتىلىدىغان بىر تۈركۈم سۈپەتلەر باركى، بۇلارنى "سۈپەتنىڭ < ئەڭ > دەرىجىسى" ياكى " < ئەڭ > دەرىجە سۈپەتلەر" دەپ ئاتىساق بولىدۇ. مەسلەن:

اكبر (ئەكبەر: ئەڭ بۈيۈك)، اصغر (ئەسغەر: ئەڭ كىچىك)،
 اكثر (ئەكسەر: ئەڭ كۆپ)، افضل (ئەفزەل؛ ئەۋزەل، ئەڭ ياخشى)، اعظم
 (ئەئزەم: ئەڭ ئۇلۇغ)، اغلب (ئەغلەب: مۇتلەق كۆپسانلىق)، ادنى
 (ئەدنا: ئەڭ تۆۋەن)، اقل (ئەقەل: ئەڭ ئاز)، اهم (ئەھەم: ئەڭ
 مۇھىم)، اجمل (ئەجمەل: ئەڭ گۈزەل)، اكمل (ئەكمەل: ئەڭ تولۇق)،
 افصح (ئەفساھ: ئەڭ پاساھەتلىك)، اشرف (ئەشرەف: ئەڭ شەرەپلىك)،
 اسفل (ئەسفل: ئەڭ پەس)، اعلا (ئەئلا: ئەڭ ئالىي)...

بۇ خىل « ئەڭ » دەرىجىلىك سۈپەت سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ناھايىتىمۇ كەڭرى قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

سوزوم مرتبەسى اوج دین قویى اينماکای و بو ترتیبیم کۆکبەسى اعلا
 درجە دین اوزکا بیرنی بیکانماکای (سۆزۈم مەرتەبەسى ئەۋجىدىن قۇبى
 ئىنمەگەي ۋە بۇ تەرتیبم كەۋكەبەسى ئەئلا دەرەجە دىن ئۆزگە بیرنی
 بىكەنمەگەي: سۆزۈمنىڭ مەرتىۋىسى ئەۋجىدىن تۆۋەن چۈشمەيدۇ،
 ئەسەرلىرىمنىڭ يۇلتۇزى ئەڭ يۈكسەك پەللىدىن ئۆزگە يەرنى خاھلىمايدۇ).

نەۋائىي: 23- م ل .

ھەمە آدم لارى دېھقان اشرفى زمين لارى كىنرو و تازە غلە حاصلی اوز
 شھریغە كفايە قیلا دور (ھەمە ئادەملەرى دېھقاننى ئەشرەف؛ زەمىنلەرى كەڭرۇ
 ۋە تازە؛ غەللە ھاسىلى ئۆز شھرىغە كفايە قىلا دور). 330- ت ھە .

اكثر كىچە لارنى شب بىدارلىق قىلىپ تلاوت بىرلە اوتكارور ايدى (ئەكسەر كېچە لارنى شەبى بىدارلىق قىلىپ، تلاۋەت بىرلە ئۆتكەرۈر ئېدى). 290- ت

۴۵. بىر ساعت عدل قىلغانى انس جن عبادتى دىن افضل دور (بىر سائەت ئەدل قىلغانى ئىنس- جن ئىبادەتتىن ئەفزەلدۇر). م . سايرامى: 321- ت

2.2. تەكرارلانما سۈپەتلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەت سۆزلەر ئەسلى دەرىجە ھالىتى بىلەن تەكرارلىنىپ، تەكرارلانما سۈپەت ھاسىل قىلغان ھالدىمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇ خىل شەكىلدە قوللىنىلغان سۈپەت سۆزلەر ئۆزى ئىپادىلىگەن بەلگە ئۆقتۈرىدىغان شەيئىنىڭ موللىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

بو عزيز هم بتمام علمده حضرت فارابى حضرت لطفى دىك ايردىلار مېنىك مېنىك طالب لارى انواع انواع علم لارنى اورگانور ايردى (بۇ ئەزىز ھەم بىتەمام ئىلمىدە ھەزرەتى فارابى، ھەزرەتى لۇتفىيىدەك ئېردىلەر، مىڭ- مىڭ تالىبلارى ئەنۋائى- ئەنۋائى ئىلمىلەرنى ئۆرگەنۈر ئېردى). مۆجىزى: 33- ت مۇ. موسىقى فىئىدا خىل خىل مقام لار مېنىك مېنىك شاگردلار يادكار قىلدى (مۇسىقا فەنىدە، خىل- خىل مۇقاملار، مىڭ- مىڭ شاگردلار يادكار قىلدى). 30-، 31- ت مۇ.

بو عزيز شعر معما فىنى دا يىگانە دوران نادر زمان ايردى بو فىندە علىچدە جلد جلد كتاب لار تصنيف قىلدى (بۇ ئەزىز شىرى مۇئەمما فەنىدە يىگانە ئى دەۋران، نادىرى زەمان ئېردى. بۇ فەندە، ئالاھىدە جىلد- جىلد كىتابلار تەسىق قىلدى). 28- ت ھە.

2.3. جۈپلەنمە سۈپەتلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەت سۆزلەر ئەسلى دەرىجە ھالىتىدە

تەكرارلىنىپ، تەكرارلانما سۈپەت ھاسىل قىلغاندىن باشقا، يەنە ئۆزئارا جۈپلەنمە سۈپەت ھاسىل قىلىپ ئىشلىتىلگەنلىكىمۇ كۆرۈلىدۇ. سۈپەت سۆزلەرنىڭ بۇ خىل شەكلىنى ئۆز ئىچىدىن، "مەنىداش ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر" ۋە "زىت ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر" دېگەن ئىككى تۈرگى بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئا. مەنىداش ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر

بۇ خىل سۈپەتلەر ئۆزئارا مەنىداش بولغان سۈپەت سۆزلەرنىڭ جۈپلىنىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، جۈملىدە ئۆزى ئىپادىلىگەن ئۇقۇمنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسلەن:

راست دورست عقيدت بیرلە ایمان لارینی صحیح دورست قیلیپ مخلوقات لارینیڭ لطفی عنایتی و رحم شفقت لاریغە فروا و التفات قیلماغایلار (راست- دۇرۇست ئەقىدەت بىرلە ئىمانلارنى سەھم- دۇرۇست قىلىپ، مەخلۇقاتلارنىڭ لۇتق-ئىنايەتى ۋە رەھم- شەققەتلەرگە فەرۋا ۋە ئىلتىفات قىلماغایلار). م. سايرامىي. 325- ت ھە.

من اولوغ خان ایکیز بلند تاغدورمن اوشاق فقرالیریم کیچیک دریاغە اوخشە (مەن ئۇلۇغ خان ئىگىز- بۇلەند تاغدۇرمەن. ئۇشاق فۇقەرلارم كىچىك دەریاغا ئوخشا). 313- ت ھە.

اما مزاج شریق لاری نازوک و غیور و تیز چاپک کشی ایدی (ئەمما مزاجى شەرىقلەرى نازۇك ۋە غەیبۇر ۋە تېز- چاپۇك كىشى ئېدى). 286- ت ھە.

اقسولوق ملا اخوند نام بر میرزا زیرک ھوشیار بو كىمىنە راقم حروف بی اعتبار غە بلمشافحه بو طریقە بىرلە قصە و اخبار قیلدى (ئاقسۇلۇق موللا ئاخۇند نام بىر مىرزاى زىرەك- ھۇشيار بۇ كەمىنە راقمى ھۇرۇق بىئىسبارغا بىلمۇشافھە بۇ تەرىقە بىرلە قىسسە ۋە ئىخبار قىلدى). 310- ت ھە.

ئە. زىت ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر

بۇ خىل سۈپەتلەر ئۆزئارا زىت ئۇقۇملۇق بولغان سۈپەت سۆزلەرنىڭ جۈپلەپ ئىشلىتىلىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، جۈملىدە ئۆزى سۈپەتلىگەن ئادەم ياكى شەيئىنىڭ كۆپ ۋە موللىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شەر شەرھىدا و كىنت لارغە كوسى خط لارنى چافلادى ھەم كىچىك
اوقوب كوروب خاطر جمع بولدى (شەھەر- شەھەر، سەھرا ۋە كەنتلەرگە گوسى
خەتلەرنى چافلادى. ھەمە كاتتا- كىچىك) ئادەملەر ، ئوقۇپ كۆرۈپ
خاتىرجەم بولدى) . 304- ت ھە.

يىراق يىقىن مەملىكەت لارغە انكلاسى ھەم اوبدان ايش بولمايدور (يەراق-
ياقن مەملەكەتلەرگە ئاڭلانسى ھەم ئوبدان ئىش بولمايدور) . 311- ت ھە .
قامۇس قىممىتىدىكى ئىرىك ئەسەر « تارىخى ھەمدى » نىلا ئالساقمۇ، بۇ
خىلدىكى جۈپلەنمە سۈپەت سۆزلەرنىڭ ناھايتى كۆپ قوللىنىلغانلىقىنى
كۆرۈمىز. مەسىلەن، يىخشى يىمان (ياخشى- يىمان)، راست يىلغان (راست-
يالغان)، جونىك كىچىك (چوڭ- كىچىك)، اق قرا (ئاق- قارا)، پىست
بلىند (پىست- بۆلەند: ئىگىز- پەس)، راست غلظە (راست- غەلەتە: توغرا-
خاتا)، اجىغ چوچوك (ئاچىغ- چۈچۈك)... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2.4. سۈپەتنىڭ ئىسمى ئورنىدا قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەت سۆزلەر ھەمىشە دېگۈدەك ئىسىم
سۆزلەرنىڭ ئورنىدا، يەنى ئىسىم سۆز قىلىپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مۇنداق
ھالدىكى سۈپەتلەر خۇددى ئىسىم سۆزلەرگە ئوخشاشلا تەۋەلىك ۋە كېلىش
توشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ؛ خۇددى ئىسىم سۆزلەرگە ئوخشاشلا جۈملىنىڭ
ھەرقانداق بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدۇ. بەزى كىتابلاردا، بۇ خىل تىل
ھادىسىسىنى "سۈپەتنىڭ ئىسىملىشىشى" دەپمۇ ئاتايدۇ. مىساللار:

الان بو تارىخ دابر يوز اون سكيوز ياشقا باريب دور توانا قوت ليك حضرت غوثيه داش لاريني قايناتيب غريب مستحق لارغه اش بريب بيوه بيجاره لاركا پشت پناه بولوب اوشطر فاندا وطن دار دورلار (ئەلئان بۇ تارىخدا. بىر يوز ئون سەكز ياشقا بارىدۇر. تەۋانا قۇۋۋەتلىك: ھەزرەتى غەۋسىيە داشلارنى قايناتىپ، غەرب مۇستەھەقلەرگە ئاش بەرىپ، بىۋە- بىچارەلەرگە پۇشى پەناھ بولۇپ، ئۇشتۇرفاندا ۋەتەنداردۇرلار). 283- ت ھە.

فارسى ديۋان ھم ترتىب قىلىپ تور فارسى نظم دا فانى نخلصى قىلىپ تور بعضى ابياتى يمان ايماس اكثرى سست و فرود تور (فارسى ديۋان ھم تەرتىب قىلىپتۇر؛ فارسى نەزمدە "فانى" تەخەللۇس قىلىپتۇر؛ بەئزى ئەبياتى يامان ئېمەس؛ ئەكسەرى سۇست ۋە فۇرۇد تۇر). بابۇر: ب ن. 211- چ ت. ترك نىنك اولوغى دىن كىچىكى كا دىگىنچە و نوكردين بىكى كا دىگىنچە سارت تىلى دىن بېرىمىد دورلار (تۇركنىك ئۇلۇغدىن كىچىكىگە دېگىنچە ۋە نەۋكەردىن بېگىگە دېگىنچە سارت تىلىدىن (پارس تىلىدىن) بەھرىمەنددۇرلار). نەۋائىي: 7- م ل.

كاتە كىچىك حىرات خلقى نعمت اباددىن طعام ير ايردى (كاتتا- كىچىك ھىرات خلقى "نئىمەت ئاباد" دىن تەئام يەر ئېردى). مۆجىزىي: 29- ت مۇ. دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2.5. سۇپەتنىك رەۋىش ئورنىدا قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، شەيئەلەرنىڭ تۈرلۈك بەلگىلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۇپەت سۆزلەر بەزىدە، رەۋىش ئورنىدا كېلىپ، خۇددى رەۋىش سۆزلەرگە ئوخشاشلا جۈملە ئىپادىلەۋەتقان ھەرىكەتنىڭ مۇئەييەن ھالىتىنى بىلدۈرۈپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

اوزاق يورماك (ئۇزاق يۈرمەك)، جونك سوزلەماك (چوڭ سۆزلەمەك)

مفسل بیان ایلاماک (مؤفەسسەل بەیان ئەیلەمەك)، بسیط تانوتماق (بەست تانوتماق: قسسیقچە تونۇشتۇرماق؛ ئومۇمیەتلىك بىلدۈرمەك)، چاپک یورووماک (چاپۇك یۈرۈمەك: تېز یۈرمەك) دېگەنلەرگە ئوخشاش. جۈملەلىك مساللار:

△ یخشی (یاخشی): یخشی باریب سین سلطان ویس نینک کونکلی نی ایب سین انی قاشینکغە کلتوروب انینک رایى بیلە عمل قیلغای سین کیم ایش بیلور کشى دور (یاخشی بارپسین. سۇلتان ۋە یسینک کۆگلىنى ئالپسین. ئانى قاشغغا کەلتۈرۈپ، ئانىک رایى بیلە ئەمەل قىلغایسینکیم، ئش بىلور کسشدرۇ). بابۇر: ب ن. 209- چ ت.

△ یراق راق (یراقراق // یراقراق): محلالتی قورغان دین بر شرعی یراق راق توشوبتور (مەھەللالتی قورغاندىن بر شەرئى یراقراق توشۇپتور). ب ن. 318- چ ت.

△ اولوغ (ئۇلۇغ): خداوند کریم اوز قدرتی برلە اولوغ قیلغان ادم لاردور بىزار هم اولوغ بیلماکیمییز لازم دور (خۇداۋەندىکە رىم ئۆز قۇدرەتی برلە ئۇلۇغ قىلغان ئادەملەردۇر، بىزلەر هەم ئۇلۇغ بىلمەکىمىز لازىمدۇر). م. سايرامی: 373- ت هە.

△ اوزاق (ئۇزاق): محاصرە امتدادی اوزاق تارتتى ذخیره و اوق هیچ طرفدىن کلمادی کومک و مدد هیچ جانب دین یتیشمادی (مۇھاسرە ئىمتدادی ئۇزاق تارتتى. زەخرە ۋە ئوق هیچ تەرەفدىن کەلمەدی. کوماک ۋە مەدەد هیچ جانبىدىن یەتمشمەدی). بابۇر: ب ن. 344- چ ت.

2.6. سۈپەت یاسغۇچى قوشۇمچىلار

△ - لی:

ایرنینک عقیقى گرجە جهاندا یگانە دور،

چەرم مېنىكىزلى ھەم يەنە بىر كېرپا قىنى .

(ئېرنىڭ ئەقىقى گەرچە جەھاندا يىگانەدۇر، چەرمە مېنىكىزلى < مېنىكىزلىك > ھەم يەنە بىر كەھرەبا قەنى: لېۋىڭ ياقۇتى جاھاندا يىگانىدۇر، ئەمما چىرايمىدەك سېرىق كەھرەبا بارمۇ قېنى؟) . سەككىككى: 218- ئۆك ن .

دردلى دل ھېچ توختاماس سىرلىق قىلم قايناب يازار.

مونكىلى دادىمنى ايشتسە خىزىرتىبىيخ دىن ازار.

(دەردلى < دەرتلىك > دىل ھېچ توختاماس سىرلىق قەلەم قايناب يازار. مۇڭلى < مۇڭلۇق > دادىمنى ئىشتسە خىزىرتىبىيخ نازار) . نىم شەھىد: "ئالدىدا" 1946- يىل .

Δ - لىغ // - لىق // - لىك :

ھالا بو تارىخ دا قازى كلان لىق مىنسى دا و حىيات لىق دولتى دا بىر قارادورلار (ھالا بۇ تارىخدا، قازىكلانلىق مەنسىبەدە ۋە ھەياتلىق دەۋلەتدە بىرقاراردورلار) . 286- ت ھە .

جەل نادانلىغ تەمتىن بوينۇمغە آلدىم (جەھل نادانلىغ تۆھمەتنىن بوينۇمغا ئالدىم: دۆت - كالۋا دېگەن تۆھمەتكىمۇ قالدىم) . نەۋائىي: م قۇ . 257- چ ت .

نەھائىتى كىنكرو و سىيىع زىمىن دور تورت بىش اى لىق مىنزل مىضافت دور (نەھائىتى كەڭرۇ ۋە سەزە مىندۇر، تۆرت بىش ئايلىق مەنزل مىضافتدۇر) . 388- ت ھە .

يە ياشدىن يىتمىش ياشغچەلىك شناورلىك علمىنى يعنى سودا اوزە دورغان نى بىلادور (يەتە ياشدىن يەتمىش ياشغچەلىك شناۋەرلىك ئىلمىنى، يەئنى سۇدا ئۆزەدۇرغاننى بىلەدۇر) . 389- ت ھە .

Δ - لوغ // - لوق // - لوک :

نە اندا اختيار اولغاي منكا جان ايلاماك قربان،

قويوبان اشك ياغين هر زمان اوتلونغ عزاريمغه .

(نە ئاندا ئختييار ئولغاي مەڭا جان ئەيلەمەك قۇربان،

قۇيۇبان ئەشەك < كۆز يېشى > ياغين ھەر زەمان ئوتلونغ ئىزارىمغە .)

ئابدۇرەھىم نىزارىي: « رابىئە- سەئىدىن » 454- ئۆك ن .

توتاشدى بىر كوروب اوتلونغ يوزونك نى شەلە ھىجران،

وجودوم نى كول ايلاب ايلادىنك توفراق بىلە يىكسان .

(تۇتاشدى بىر كۆرۈپ ئوتلونغ يۇزۇڭنى شوئەئى ھىجران، ۋۇجۇدۇمنى كۈل

ئەيلەپ، ئەيلەدىك تۇفراق بىلە يەكسان) . ئا . نىزارىي: « مەسئۇد- دىلئارا »

460- ئۆك ن .

آه اولتوردى فراق اول گل عزارىمدىن يىراق،

لالە يۈزلۈك سرو بويۇق توغرى يارىمدىن يىراق .

(ئاھ ئۆلتۈردى فراق ئول گۈل ئىزارىمدىن < گۈل يۈزلۈكۈمدىن > يىراق،

لالە يۈزلۈك، سەرۋ بويۇق توغرى يارىمدىن يىراق) . ئاتاىي: 178- ئۆك ن .

△ - چىن:

زمىن لارى عاجز و تولاسى قوم لوقدور غلە حاصلى ھەم كەمچىن ميوە يىمىش

لارى سىراب و تولادور (زەمىنلەرى ئاجىز ۋە تولاسى قۇملۇقدۇر . غەللە ھاسىلى

ھەم كەمچىن < كەمچىل > . مېۋە- يەمىشلەرى سىراب < ئېشىپ- تېشىپ

تۇرىدۇ > ۋە تولادۇر) . م . سايرامىي: 331- ت ھە .

ھواسى ايسىغ آب جارى لارى كەمچىن اكثرى كارىز بىرلە زراعت قىلادور

(ھەۋاسى ئىسىغ، ئابى جارنلارى < ئېقىن سۇلىرى > كەمچىن، ئەكسەرى <

مۇتلەق كۆپچىلىكى > كارىز بىرلە زىرائەت قىلادور) . 346- ت ھە .

يايلاق اوتلاقى از چەھار پاي لارى كەمچىن دور (يايلاق، ئوتلاقى ئاز،

چاھار پایلاری که مچندۇر . 329- ت ھه .

△ - سیز (- سز) :

کوج سیز (کۆچسز)، جان سیز (جانسسز)، نورسیز (نۆرسز)، بهر سیز (بهره سز)، فایده سیز، تیل سیز، راحت سیز، یول سیز...

△ - جیل // - چیل (چل) :

صمیمیت چیل (سه مسمیه تچیل)، راست چیل (راستچیل)...

△ - چان :

ایش چان (ئسچان)، کونکلهک چان (کۆڭلهکچان)...

△ - پرست :

خودپرست (خۇدپه رەست)، بت پرست (بۆتپه رەست)، آتش پرست (ئاتە شپه رەست)، پل پرست (پۆلپه رەست)، آبروی پرست (ئابروویپه رەست)...

△ - پرور :

وطن پرور (وەتەنپه رەور)، خلق پرور (خەلقپه رەور)، ملت پرور (مللەتپه رەور)، فقیر پرور (فەقیرپه رەور)، علم پرور (ئىلمپه رەور)...

△ خوش (خۇش) : خوش حال (خۇشەال)، خوش بوی (خۇشبوئی)، خوش فعل (خۇشفعل)، خوش خوی (خۇشخوئی)، خوش قامت (خۇشقامەت)، خوش طبع (خۇشتەبە)، خوش ملاقات (خۇشمولاقات)، خوش زبان (خۇشزەبان)...

△ بی : بی چاره // بیچاره (بیچاره)، بی اختیار (بیئختیار)، بی وفا (بیئوفا)، بی حیا (بیهیا)، بی ادب (بیئەدەب)، بی واسطه (بیئاسته)...

△ نا : نا امید (نا ئۇمىد)، نا اوستا // نا اوسته (نا ئۇستا)، ناکار، نا انصاف (نا ئىنصاف)، نا شکر (نا شۆکۆر)، نا تعین (نا تەئین)

ناتايين)، نا موافق (نا موؤافق)، نالايق (نالايق)، ناچار ، ناكس
(ناكەس)...

Δ بد (بەد) : بد دعا (بەددوئا)، بدبخت (بەدبەخت)، بدنيت
(بەدنيىت)، بدقيليق (بەدقلىق)، بدخرج (بەدخەرج)، بد طعم
(بەدتەئم)، بدبوى (بەدبوي)، بدرنك (بەدرەنگ)، بدخوى (بەدخوي)،
بدمعاملە (بەد موئامەلە)، بدمعاش (بەدمەئاش)...

Δ خوب : خوبروي (خوبروي)، خوبروييان، خوب طلعت (خوبتەلئەت)...

Δ - ساز: خالك ساز (خاكسار)، كوه ساز (كوهسار)...

Δ - ساز: نظم ساز (نەزمساز)، بزم ساز (بەزمساز)، سحر ساز (سەھر

ساز)...

Δ - ى // مى (ئىي) : كاشغرى (كاشغەرى)، ختنى (خوتەنى)،
ياركندى (ياركەندى)، فارابى (فارابى)، طرفانى (تۇرفانى)، اويغورى
(ئۇيغۇرى)...

ئۇندىن باشقا، بىز « ئىسىم ياسغۇچى قوشۇمچىلار » دېگەن پاراگرافتا
كۆرسىتىپ ئۆتكەن ”- گىر (گىر)، - بان، - وش (- ۋەش)، - وار (- ۋار)،
افشان (ئەفشان)، انگىز (- ئەنگىز)، كو// كوى (- گو// گوي)، - جو//
جوى (جو// جوي)، - شوى (شوي)، انداز (- ئەنداز)، نما// نماى
(- نەما// - نەماي)، - سرا// - سراى (- سەرا// - سەراي)، آمىز (ئامىز)،
افزا (- ئەفزا)، افكن (- ئەفكەن)، اندىش (- ئەندىش)، - پوش، - پاش،
پىما// پىماى (- پەيما// - پەيماي)، پىزىر (- پەزىر)، پىوند (- پەيۋەند)،

- ۋر (- ۋەر)، - بار، - سوز، - رىز (- رىز)، آرا (- ئارا) “ قاتارلىق
قوشۇمچىلار ئۆز نۆۋىتىدە يەنە سۈپەت ياسغۇچى قوشۇمچىلار بولۇپمۇ
سانلىدۇ.

ئاندىن، بۇ قوشۇمچىلار ئىچىدىكى "افشان، افكن" لار تەركىبىدىكى ھەرپى ئىللەت ئەلىق (ا) چۈشۈرۈپ قويۇلغان ھالدا، "فشان، فكن" قىلمىمۇ قوللىنىلىدۇ.

§3. ئالماش

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئالماش سۆز تۈركۈمىگە ئائىت بولغان سۆزلەر ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە، "كىشىلىك ئالماشلار"، "كۆرسىتىش ئالماشلىرى"، "ئۆزلۈك ئالماشلىرى"، "بىرلىكتىلىك ئالماشلىرى"، "ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى"، "بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى" ۋە "سوئال ئالماشلىرى" دېگەن يەتتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

3.1. كىشىلىك ئالماشلىرى

△ بىرلىك | شەخس: من // مېن (مەن // مېن)

من تولا ھارپىب كىتىم (مەن تولا ھارپىب كەتتىم). 258- ت ھە. اكام بىرلە مصلحت قىلاشيب اكام كىلور ياكە من كىلورمن (ئاكام بىرلە مەسلەھەت قىلاشيب، ئاكام كېلۇر ياكى مەن كېلۇرمەن). 261- ت ھە. من طنبور چلىشنى بىلماسمىن... قىزىم چالىدور (مەن تەنبۇر چالىشنى بىلمەسمەن... قىزىم چالادۇر). 35- ت مۇ.

مىن و محمدى كوكتاش اىكاو كىلدوك (مېن ۋە مۇھەممەدى كۆكەلتاش ئىكە ۋ كېلدۈك). ب ن. 331- چ ت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، "فقير، حقير، كىمىنە" سۆزلىرىمۇ بىرلىك | شەخس ئالمىشى ئورنىدا قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

فقير ايكالاسى بزركوار رفيع مقدارغه نياز مندلىغ و كدالىغ يوزىدىن نىغ قىلىب مىن و اتىن تحفة الافكار دىب مىن (فەقىر ئىكەلەسى بۇزۇرگۋارى رەئىمىقدارغە نىياز مەندلىغ ۋە گەدالىغ يۇزىدىن تەتەببۇد قىلمىمىن ۋە

ئاتىن "تۆھفە تۇل ئەفگار" دېيىپىن). ئەلىشىر نەۋائىي: 24- م ل.
 بولاردىن باشقا الگىرى كىن كوپ از بولوب پوتكان اوتوز التە فارچە
 كتابلاريدىن فقير بهرمند بولوب اوزلاريدىكى خصلت و عشق محبت لاريني
 معلوم قىلدىم (بۇلاردىن باشقا، ئىلگەرى- كەين، كۆپ- ئاز بولۇپ پۈتكەن
 ئوتۇز ئالتە فارچە كتابلاردىن فەقىر بەھرمەند بولۇپ، ئۆزلەردىكى خىسلەت
 ۋە ئىشقى- مۇھەببەتلەرنى مەئلۇم قىلدىم). مۆجىزىي: 17- ت مۇ.

عاصى قلونكىدورمن فقير، جافى قلونكىدورمن حقير،
 غم ايلگىدە بولدوم اسير، سىن سىن منكا فرىاد رس.
 (ئاسىي قۇلۇڭدۇرمەن فەقىر، جافىي قۇلۇڭدۇرمەن ھەقىر،
 غم ئىلگىدە بولدۇم ئەسىر، سېن سېن مەڭا فرىادرس). 2- ت مۇ.
 بەزىن نەقىل جۈملىلەردە، ئەرەبچە بىرلىك | شەخس
 ئالمىشى "انا" (ئەنە: مەن) مۇ قوللىنىلغان. مەسلەن:

ختن غە بارىب مخالفت و مخاصمت كوسىغە بر علانىيە صدا برىب انا ولا
 غىرى سكه سىن اوردى (خوتەنغە بارىپ، مۇخالەفەت ۋە مۇخاسەمەت كۇسغا
 بەرئەلانىيە سەدا بەرىپ، "ئەنەۋە لا غەيرى" سىككەسىن ئۇردى). م.
 سايرامىي: 266- ت ھە.

Δ بىرلىك || شەخس: سن // سىن (سەن // سېن)
 سىن مىندىن نىمە يىمانلىق كوردونك سنى من ھىدىجى قىلىب التقات
 قىلدىم و سىن كورنىك لىك قىلدىنك (سېن مەندىن نېمە يىمانلىق كۆردۈڭ؟
 سەنى مەن ھۈدەيچى قىلىپ، ئىلتىقات قىلدىم ۋە سېن كورنەمەكلىك
 قىلدىڭ). 263- ت ھە.

ھم خوش بىتكوچى ھم دلکش ايتقوچى سن دورسن (ھەم خۇش بىتكۈچى
 ھەم دىلكەش ئەيتقۈچى سەندۇرسەن). 4- ت مۇ.
 Δ بىرلىك || شەخس: اول (ئول)، آ // ا (ئا)، او (ئو)

حسن استغناسيدا اول عشق سوداسيدا من،

واه عجب كيم من قرا مست اول قرا كوز باده خوار.

(ھۆسن ئىستغناسىدا ئول، ئىشقى سەۋداسىدا مەن، ۋاھ ئەجەبكىم، مەن قارا مەست، ئول قارا كۆز باده خار). تەجەللىي: 628- ئۆك ن.

اينىك شاد بولغانى نى كىشى بىلماس ايردى بىدماغ بولغانىنى ھم كىشى بىلماس ايردى (ئانىڭ شاد بولغانىنى كىشى بىلمەس ئېردى. بىدماغ بولغانىنى ھەم كىشى بىلمەس ئېردى). مۆجىزىي: 7- ت مۇ.

انى قاشىنىگە كىلتوروب اينىك راۋى بىلە عمل قىلغاي سىن كىم ايشىيلور كىشى دور (ئانى قاشىغىغا كېلتۈرۈپ، ئانىڭ راۋى بىلە ئەمەل قىلغاي سېنىكىم، ئىش بىلۈر كىشىدۇر). ب ن. 209- چ ت.

ياركىند خوتن دىيارلارنى ابادىغە اينىك اولادى يتكوزگان ياركىند خوتن اهلى اينىك اولادلاريدىن دورمىز (ياركەند، خوتەن دىيارلارنى ئابادىغا ئانىڭ ئەۋلادى يەتكۈزگەن. ياركەند، خوتەن ئەھلى ئانىڭ ئەۋلادلاريدىندۇرمىز). مۆجىزىي: 6- ت مۇ.

△△ يۇقىرىقى مىساللاردىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە ئىزچىل كۆرۈلىدىغان "اينىك (ئانىڭ)"، "انى // انى (ئانى) " سۆزلىرىنىڭ ئۆزىكى بولغان "ا // ا (ئا) " نىڭ ئەمەلىيەتتە، بىرلىك ||| شەخس ئالمىشى ئىكەنلىكى ئېنىق. ئەمدى كۆپلۈك ||| شەخس ئالمىشىنىڭ "آ لار" (ئالار) دىن باشقا، "اولار" (ئولار) بىلەن ئىپادىلەنگەنلىكى بولسا، ئۇنىڭ بىرلىك شەكلىنىڭ "اول" (ئول) دىن باشقا، "او" (ئو) ئىكەنلىكىنىمۇ دەلىللەيدۇ، ئەلۋەتتە.

بۇندىن باشقا، ھەمىشە قىلىنىدىغان ئەرەبچە دۇئالاردا، ئەرەب تىلىدىكى بىرلىك ||| شەخس ئالمىشى "ه" (ھۇ) ۋە "ها" (ھە) لەرمۇ قوللىنىلغان

مەسلەن:

اوبوقودىن اويغانىب عباس رضى الله عنه نىنك مرقدلارغىغا بارسالار
عسادا سىزغان يىر معاينە كوروندى (ئۇيقۇدىن ئويغانىپ، ئابباس
رەزىياللاھۇ ئانھۇ <ئاللاھ ئۇنىڭدىن رازى بولغاى> نىڭ مەرقەدلەرغە باسارلار،
ئەسادا سىزغان يەر مۇئاپەنە كۆرۈندى) . ت ئە . 185- چ ت .

ام المسلمىن حضرت خدىجە رضى الله عنها روايت قىلمىش لاركى...
(ئومۇلمۇسلىمىين ھەزرەتى خەدىجە رەزىياللاھۇ ئانھە <ئاللاھ ئۇنىڭدىن رازى
بولغاى> رىئايەت قىلمىشلاركى...) 259- ق ئە ت .

△ كۆپلۈك | شەخس: بىز // بىزلار (بىز // بىزلەر)

اولوغ خان نىنك نورغون جىرىكلارى اوزون يىرلاردىن بىز قىدىمقى اوشاق
تقرالارىنى يوخلاب تافىب الماق اوجون اقسوغە كلىب دور (ئۇلۇغ خاننىڭ
نۇرغۇن چەرىكلەرى ئۇزۇن يەرلەردىن بىز قەدىمقى ئۇشاق فۇقەرلارنى
يوخلاپ تافىپ ئالماق ئۇچۇن ئاقسۇغا كەلىدۇر) . 304- ت ھە .

اوزلارى نىنك دعالارى بىركاتىدىن بىزلار مۇندا جونك كىچىك اولوغ اوشاق
ئەھە لارىمىز تىج امان دورمىز (ئۆزلەرنىڭ دۇئالارى بەرەكاتىدىن بىزلەر
مۇندا چوڭ- كىچىك، ئۇلۇغ- ئۇشاق ھەمەلەرىمىز تىچ- ئەماندۇرمىز) . ق ت
خ . 131- چ ت .

يەنە بىزلەرغە يوز قراب نرخىنى ارزان وكم بها قىلىپ اوشاق فقارلارغە وبال
بولادورغان ايشلارنى اصلا قىلماىنكلار (يەنە بىزلەرغە يۈز قاراپ، نەرخىنى
ئەرزان ۋە كەم باھا قىلىپ، ئۇشاق فۇقەرلارغا ۋەبال بولادۇرغان ئىشلارنى
ئەسلا قىلماىنكلار) . 304- ت ھە .

△ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، "بىز" ئالمىشى يەنە
ئۆزىنىڭ "بىزىنك" (بىزنىڭ) شەكلى بىلەن، | شەخس بىرلىك ئالمىشىنىڭ
كەمتەرلىك ۋە سىپايە تۈرى سۈپىتىدە قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ . مەسلەن:

فلان كونى كىچەسى دولتخانىسى غە يىتەپ كىلىپ فلان ۋە ۋە ئالىيغا يەتەپ
يانسونلار بىزىمىز (فلان كىچەسى دە ۋە ئالىيغا يەتەپ)
كەلپ، فلان ۋە ۋە دۇئا قىلىپ يانسونلار، بىز مۇنتەزىمىز (مەن
ئىنتىزاردۇرمەن) . 272- ت ھە .

مىھىب بىسپاردور سىزكا و لىكن،

بىزىنك تىك عەدى مىستىكىم تاپىلماس .

(مۇھىب بىسپاردور > دوست كۆپ > سىزگە ۋە لىكن، بىزىنكە (مەندەك)
ئەدى مۇستەھكىم تاپىلماس) . ئاتايى: 172- ئۇك ن .

Δ كۆپلۈك || شەخس: سىز // سىزلار (سىز // سىزلەر)

دىيان كىي اشكىم دىن نشان سىز،

بولونك اشكىم درى يانكىلىغى روان سىز .

(سىلەر ياش ئۇنچىلىرىدىن نشانسىلەر، مېنىڭ ياش ئۇنچىلىرىمگە
ئوخشاش راۋان ئېقىنلار) . نەۋائىي: ف ش . 35- چ ت .

بىك بچە اوزكالارغە قىراب سىزلار نىمە دىدور سىزلار دىكانلاردا قالغان لار
دادخواه اغام نىنك مىصلحتى يىخشى مىصلحت دور بىزلارغە ھم معقول
دىدىلار (بەگ بەچچە ئۆزگەلەرغە قىراپ: "سىزلەر نېمە
دەيدۇرسىزلەر" دېگەنلەردە، قالغانلار: "دادخواه ئاغامنىڭ مەسلەھەتى
ياخشى مەسلەھەتدۇر، بىزلەرغە ھەم مەققۇل" دېدىلەر) . 267- ت ھە .

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، || شەخس كۆپلۈك
ئالمىشى "سىز" شۇنداقلا ئۇنىڭ "سىزىنك" (سىزنىڭ) شەكلى ھەمىشە
دېگۈدەك || شەخس بىرلىك ئالمىشىنىڭ سىپايە تۈرى سۈپىتىدە قوللىنىلغانلىقى
كۆرۈلىدۇ . مەسلەن:

انداغ بولسە سىز ايلكىرى لاپ بارىپ خىزىنەلارغە حاضرلىق قىلىپ
تورونك دىپ فرمايش قىلدى (ئانداغ بولسا، سىز ئىلگەرىلەپ بارىپ .

خەزىنەلەرگە ھازىرلىق قىلىپ تۇرۇڭ دېپ فەرمايش قىلدى) . 263- ت ھە .
سېز تولا اوبدان آدم ايكانسىز من انكلاپ بىلدىم اما عىبىنكىزى رىن
ايكانسىز يعنى بولك ولايت نىنك آدمى ايكانسىز (سز تولا ئوبدان ئادەم
ئېكەنسىز، مەن ئاڭلاپ بىلدىم . ئەمما ئەيىگىزى رېن ئېكەنسىز، يەئنى
بۆلەك ۋىلايەتنىڭ ئادەمى ئېكەنسىز) . 280- ت ھە .

سېزىنك تىك حوروش آدم تايىلماس ،

پىرى يوزلوك مسيحادم تايىلماس .

(سىزىڭتەك (سەندەك) ھۆرۋەش ئادەم تاپىلماس، پەرى يۈزلۈك مەسھادەم
تاپىلماس) . ئاتايى : 170- ئۆك ن .

Δ كۆپلۈك ||| شەخس : الار (ئالار) ، اولار (ئۇلار)

اكر بعضى ابا قىلىپ دورلار دلایل بىلە الارغە خاطر نشان قىلىلىپ دور
(ئەگەر بەئزى ئىبا قىلىپدۇرلار، دەلايىل بىلە ئالارغە خاتىر نشان
قىلىلىپدۇر) ؛ ... فارسى سوزدا جمیع الار سوزىدىن يوقارى راق سوز يوقتور (...
فارسى سۆزدە جەمئە ئالار سۆزىدىن يۇقارىراق سۆز يوقتور) . نە ۋائىي : 28- ،
29- م ل .

ھېچ آفرىدە اولار نىنك مھماتىغە دىخ قىلىماسونلار (ھېچ ئافەردە
ئۇلارنىڭ مۇھىماتىغا دەخلى قىلماسونلار) . 298- ت ھە .

اولار نىنك غارلارىدىن اقاتاب مايىل بولسە اقاتاب نىنك نورى غارنىنك
اونك طرفىكا توشماى دور (ئۇلارنىڭ غارلارىدىن ئاقتاب مايىل بولسا ،
ئاقتابنىڭ نۇرى غارنىڭ ئوڭ تەرەپىگە توشمەيدۇر) . 366- ت ھە .
عالم نىنك صاحب و ايكاسى اولاردور (ئالەمنىڭ ساھىب ۋە ئىگەسى
ئۇلاردور) . 281- ت ھە .

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ، " اولار (ئۇلار) // الار (ئالار) " ئالمىشى

بىرلىك ||| شەخسنىڭ ھۆرمەت ۋە سپايە تۇرى قىلىپ قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:
 حضرت على شير نوایی علم فصاحتدە بۇ عزیزنى اوستازىم دیر ایردیلا
 اولار حضرت نوایی نى سن مینىك اوستازىم دیر ایردیلا و مینىك عمروم
 ایجیدە پوتوگان اون مینىك مصراع شعریمدین سینیك ایکی مصراع
 شعرینك ارتوق دیر ایردیلا (ھەزرەتى ئەلشیر نەۋائى ئىلمى فەسھەتدە بۇ
 ئەزىزنى "ئۇستازىم" دېر ئېردىلەر. ئۇلار < ئۇ > ھەزرەتى نەۋائىنى "سەن
 مەنىڭ ئۇستازىم" دېر ئېردىلەر ۋە "مەنىڭ ئۆمرۈم ئىچىدە پۈتۈگەن ئون مىڭ
 مىسرا ئىشەردىن سەنىڭ ئىكى مىسرا ئىشەرنىڭ ئارتۇق" دېر ئېردىلەر).
 مۆجىزى: 32، -33- ت مۇ.

3.2. كۆرسىتىش ئالماشلىرى

ئا. يېقىننى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار

△ بو (بۇ):

بو اط لارنى قىداغ آدم آختە قىلادور (بۇ ئاتلارنى قىداغ ئادەم ئاхта
 قىلادۇر؟). 257- ت ھە.

حضرت على شير امير حضرت لارى بو فن نى هم حضرت جاميدىن
 تعليم آلدیلار (ھەزرەتى ئەلشیر ئەمىر ھەزرەتلەرى بۇ فەننى ھەم ھەزرەتى
 جامىدىن تەئلىم ئالدىلار). مۆجىزى: 16- ت مۇ.

بو قىسىدە كا داغى كوب معانى كوهرى درج و عمر نقدى خرج بولوب دور
 (بۇ قەسىدەگە داغى كۆپ مەئانى گەۋھەرى دەرىج ۋە ئۆمر نەقدى خەج
 بولۇپدۇر). نەۋائى: 25- م ل.

△△ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "بو (بۇ) " ئالمىشى ئىسىم ئورنىغا
 ئالمىشىپ، كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەندە، كۆپىنچە "مو" (مۇ)
 غا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

△ ئىگىلىك كېلىشتە:

مونونك نتايىچى كل لارى روزكار اھلىغە بى حدو مقدار آچىلا باشلادى و باشلارغى بى اختيار ساچىلا كىرىشتى (مۇنۇڭ نەتايىچى گۈللەرى روزكار ئەھلىغە بەھەددۇ مقدار ئاچىلا باشلادى ۋە باشلارغا بىئختىيار ساچىلا كىرىشتى). نەۋائىي: 21- م ل.

مونىنك راستى اولوغ خانغە معلوم بولماى سوراغى ھەم بولماى يوقالېپ كەتتى (مۇنىڭ راستى ئۇلۇغ خانغا مەئلۇم بولماي، سوراغى ھەم بولماي يوقالېپ كەتتى). 310- ت ھە.

△ يۆنىلىش كېلىشتە:

اوزكالارنى مونكا قىياس قىلسون (ئۆزگەلەرنى مۇڭا قىياس قىلسۇن). 8-

م ل.

خواه يول اريق و قير بولسون و خواه مونىنك غە اوخشە نرسەلاردىن بولسون... (خاھ يول، ئەرىق ۋە قىر بولسۇن ۋە خاھ مۇنىڭغا ئوخشا نەرسەلەردىن بولسۇن...). 381- ت ھە.

بو قسم ايشالاردىن و منكا اوخشە شرع شريف دا جايز ايماس ايشالاردىن البته پرهيز و احتيات قىلماق واجب دور (بۇ قسم ئىشلەردىن ۋە مۇڭا ئوخشا شەئى شەرىفدە جايز ئەبەس ئىشلەردىن ئەلبەتتە پەرھىز ۋە ئىھتىيات قىلماق واجب دۇر). 382- ت ھە.

مصلحتى مونكا قرار تافتى (مەسلەھەتى مۇڭا قەرار تافتى)؛ مونكا ھەم اھتمالى بار (مۇڭا ھەم ئىھتمالى بار)؛ مونكا دخل تعرضى و تېدىل اصلا يول تافمايدور (مۇڭا دەخل- تەئەررۇز ۋە تەبدىل ئەسلا يول تافمايدۇر).

269-، 364-، 367- ت ھە.

△ چۈشۈم كېلىشتە:

مونى بېلىپ اورو شماغان بر نيجه يىخى بەھادرلار يايىدى جنكى دىن

يانغانلاريجە يورت غە جىقىب كىتى (مۇنى بىلىپ ئۇرۇشماغان بىر نېچە ياخشى بەھادىرلار يايىدى جەڭدىن يانغانلارچە يۇرتغا چىقىپ كەتتى) .
267- ت ھە .

بو كىلتوركان دىلىل لارى اوزلارىكا خجل لىق نى كىلتورادور موني بىلىمايدور (بۇ كەلتۇرگەن دەلىللەرى ئۆزلەرگە خجىللىقنى كەلتۇرەدۇر، مۇنى بىلىمەيدۇر) .
362- ت ھە .

△ چىقىش كېلىشتە:

موندىن نارى بى تىكىلىق و روشن و باك الفاظ بىلە بيت (مۇندىن نەرى بىتەكەللۇق ۋە رەۋشەن ۋە پاك ئەلغاز بىلە بت) . ب ن . 207- چ ت .

دىلىلى موندىن واضح راق و شاھدى موندىن لايىح راق بولا آلورمو (دەلىلى مۇندىن ۋازىھراق ۋە شاھدى مۇندىن لايىھراق بولا ئالارمو) .
نەۋائىي: 6- م ل .

موندىن باشقە علم لار دىمو نھايتى ياخشى دىقق كىتاب لار تىنىف قىلدىلار (مۇندىن باشقا ئىلملاردىمۇ نىھايەتى ياخشى دەقق كىتابلارنى تەسنىق قىلدىلار) . مۆجىزىي: 14- ت مۇ .

موندىن كىن پادشاھ و حاكم ولايت لارده هم بو صفت لار جارى اولسە كرك (مۇندىن كەينى، پادشاھ ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەردە ھەم بۇ سەفتلەر جارى ئولسا كەرەك) . م . سايرامىي: 259- ت ھە .

△ ئورۇن كېلىشتە:

ھىچ تىكىلم اھلى نىنك مۇندا دعوىسى يوقتور و سوزى صدق و ايشى تىلىم اوقدور (ھىچ تەكەللۇم ئەھلىنىڭ مۇندا دەئۋاسى يوقتور ۋە سۆزى سەدەھە ۋە ئىشى تەسلىم ئوقدور) . نەۋائىي: 4- م ل .

مونىنكىدا حكمت غامضەلار باردور (مۇنىڭدا ھىكمەتى غامزەلەر باردور) ؛ مونىنكىدا احتمال و كمان يول تافمايدور (مۇنىڭدا ئىھتىمال ۋە

ئۇمان يول تافمايدۇر). 361-، 374- ت ھە.

△ ئوخشاتما كېلىشتە:

مۇنداق قىلماغان امرنى اوزلوك بىلە قىلماق مشكل ايدى (مۇنداق قىلماغان ئەمرنى ئۆزلۈك بىلە قىلماق مۇشكۈل ئېدى). بابۇر: ب ن. 205- چ

ت. اكر اندكى بولسە ھم مۇنداق فعل لارنى قىلغۇچى عزاب دوزخ غە لايىق و سزاوار بولادور (ئەگەر ئەندەكى بولسا ھەم مۇنداق فئللەرنى قىلغۇچى ئەزابى دەۋزەخغە لايىق ۋە سەزاۋەر بولادور). 381- ت ھە.

عالم اوتوب مۇنىكىدىك خوش اواز كشى كلمايدور ايردى (ئالەم ئۆتۈپ مۇنىكىدىك خوش ئاۋاز كشى كەلمەيدۇر ئېردى). مۆجزىي: 23- ت مۇ.
بولفழ الاردى يوقتور مۇنىكىدىك لفظ لارى ھم يوقتور (بۇ لەفز ئالاردا يوقتور، مۇنىكىدىك لەفزلىرى ھەم يوقتور). 10- م ل.

تئكرى تعالى مۇنداق سيونچ لارنى منكا و سنكا ھمىشە روزى قىلغى آمىن يا رب العالمين (تەئرىتە ئالا مۇنداق سۆيۈنچلەرنى مەئا ۋە سەئا ھەمشە روزى قىلغى ئامىن، يا رەببۇلئالەمىن!) بابۇر: ب ن. 207- چ ت.
△ تەئلەشتۈرمە كېلىشتە:

ترك الفاضلى نىنك فارسى غە مۇنچە مزىتى و نفس امردا مۇنچە دقتى و و سعتى نظم طريقى دا شايع ايماس ايردى (تۈرك ئەلفازىنىڭ فارسىغە مۇنچە مازىيەتى ۋە نەفس ئەمردە مۇنچە دىققەتى ۋە ۋۇسەتى نەزم تەرىقىدە شايسە ئېمەس ئېردى). نەۋائىي: 20- م ل.

△△ ئەلۋەتتە، يۇقىرىقىدەك ئەھۋاللاردا، شۇنداقلا بىرىكىمە ئالماس ھاسىل ئىلغان چاغدا، « بۇ » ئالمىشى ئۆزىنىڭ ئەسلى ھالىتىنى ساقلاپ قالغان ھاللارمۇ ھەمشە ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسلەن:

شاعرلىق مەنى لىك خىظاىلىق توغرىسىدا بۇنىكى دىك مفىد كىتاب اذدور

(شائىرلىق، مۇغەننىلىك، خەتتاتلىق توغرىسىدا، بۇنىڭدېك مۇسدى كىتاب ئازدۇر). مۆجىزىي: 37- ت مۇ.

آرزينك يابغاچ كوزومدىن توكولور هر لحظه ياش،

بوييله كيم پيدا بولور يولدوز نھان بولغاچ قوياش.

(ئارەزىك يابغاچ كۆزۈمدىن تۆكۈلۈر ھەر لەھزە ياش،

بۆيىلە كىم < مۇنداق > پەيدا بولۇر يۇلدۇز نھان بولغاچ قۇياش).

- ئەلىشىر نەۋائىي.

△ ھذا (ھە: زە):

امير خدايداد قبرلارى اوستينده ھذا قبر امير خدايداد تركستانى ديب بر نجه القاب لار برله ذكر قىلىپ تاشغه نقش قىلىپ اولتورغوزوبدور (ئەمىر خۇدايداد قەبرىلەرى ئۈستىدە "ھەزە" بۇ > قەبرى ئەمىر خۇدايداد تۈركىستانىي" دېپ بىر نەچە ئەلقابلار بىرلە زىكر قىلىپ تاشغا نەقىش قىلىپ ئولتۇرغۇزۇپتۇر...). ت ئە. 187- چ ت.

△ اوشبو (ئۇشبو):

محلە بيىلە قلعه غە فاصله اوشبو خندق ياقاسى داغى شاه راهتور (مەھەللە بىلە قەلئە غە فاسىلە ئۇشبو خەندەق ياقاسىداغى شاھراھتۇر). ب ن. 310- چ ت.

مشتغل اوشبو نوع غە كورار و زمان و رسم اهلى طريق دين چيقماغى مناسب كورماس و بو نوع بيىلە قالور (مۇشتەغىل ئۇشبو نەۋئىغە كۆرە، ۋە زەمان ۋە رەسىم ئەھلى تەرىقىدىن چىقماغى مۇناسىب كۆرەمس ۋە بۇ نەۋئى بىلە قالۇر). نەۋائىي: 19- م ل.

اوشبو فترات كونلارىدا نياز حاكم بيك يكييت محرم ملازم لاريني ئاليب ختن غە قراب قاچتى (ئۇشبو فەتەرات كۈنلەردە، نىياز ھاكىم بېگ يىگىت، مەھرەم، مۇلازىملىرىنى ئالىپ، خوتەنغە قاراپ قاچتى)؛ اوشبو ضريقه برله

تولا التون كموش و پاكزه تاش يشب لارنى مخفى قىلغان ايكان (ئۇشۇ تەرىقە بىرلە، تولا ئالتۇن، كۈمۈش ۋە پاكزه تاشى يەشبەلەرنى مەخفى قىلغان ئېكەن). 261-، 278- ت ھە .

Δ مذکور (مەزكۇر):

كل جاندارات لاردين مذکور باغينيك ايجيكا بر جفت دين سولاديلار كۈللى جانداراتلاردىن مەزكۇر باغنىك ئىچىگە بىر جۇقتىدىن سولادىلار). 273- ت ھە .

ئە . يىراقنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار

Δ اول (ئول) :

اولزمانى كىم ابولقاسم پانصدنى نىياز حاكم بىك ارقەسىدىن مانكدورغان ايدى (ئولزە مانكىم، ئەبۇلقاسم پانسەدى نىياز هاكىم بېگ ئارقاسدىن ماكدۇرغان ئېدى). 267- ت ھە .

اول عصردا جمع بولغان ايدى هيچ عصر و زمانەدا بو ديارلاردا بو طهريقە جمعيت فيدا قىلماغان بولغايلار (ئول ئەسردە جەمە بولغان ئېدى . هيچ ئەسر ۋە زەمانەدە بۇ ديارلاردا، بۇ تەرىقە جەمئىيەت فيدا قىلماغان بولغايلار). 283- ت ھە .

اول زماندا اتا اناسى بالالارى اولگانده مصيبت ماتميدە طنبور چليب يغلاب اولوكنى كويدوروش رسمى بار ايردى (ئول زەماندا، ئاتا- ئاناسى، بالالارى ئۆلگەندە، مۇسبەت ماتەمدە، تەنبور چالپ يغلاپ، ئۆلۈكنى كويدورۇش رەسمى بار ئېردى). مۆجىزىي: 6- ت مۇ .

ΔΔ بىز ئۇچراشقان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، "ئەنە، ئاشۇ،" تەلەپپۇز قىلىنىدىغان يىراقنى كۆرسىتىش ئالماشلىرى كۆرۈلمىدى . ئەمما "آ//ا" (ئا) دېگەن ئۇزاقنى كۆرسىتىش ئالماشنىڭ ئىسىم سۆزلەر

ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىپ، كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن چاغدىكى شەكلى تۆۋەندىكىچە كۆرۈلدى:

△ ئىگىلىك كېلىشتە: انىك // انىك (ئانىك)

اندا مەكان توتقاي و انىك ايچىكا سىغاي (ئاندا مەكان تۇتقاي ۋە ئانىك ئىچىگە سىغاي) . 365- ت ھە .

اول اوبدان فعل خوى و اطوارحميده لارنى ايب انىك اورنىغە كىردار نالايقە و اخلاق ذمىمە لارنى اولتورغوزوب ... (ئەۋۋەل ئوبدان فىئىل - خۇي ۋە ئەتۋارى ھەمدەلەرنى ئالىپ، ئانىك ئورنىغا كەردارى نالايقە ۋە ئەخلاقى زەمسەلەرنى ئولتورغوزۇپ ...) . 259- ت ھە .

△ يۆنىلىش كېلىشتە: انكا (ئانكا)

بىر متعین نىمەكىم آق اوى دور انكا خىركاه ات قويوپتورلار (بىر مۇتەئەببىن نېمە كىم، ئاق ئۆيدۇر، ئانكا "خەرگاھ" ئات قويۇپتۇرلار) . نەۋائىي: 14- م ل .

ھەر نىرسە نىسى قاطع بىرلە ثابت بولسەلار انكا تىدىل و ئىغىير بىركالى بولمايدور (ھەرنەرسە ناسسى قاتئە بىرلە سابىت بولسالار ، ئانكا تەبدىل ۋە تەغىير بەرگەلى بولمايدور) . م . سايرامىي: 375- ت ھە .

△ چۈشۈم كېلىشتە: انى // انى (ئانى)

تىلارگە انى بو فن اھلى غە عرضى قىلىپ جلوه بىركاي (تىلەركى، ئانى بۇ فەن ئەھلىغە ئەرز قىلىپ، جىلۋە بېرگەي) . 19- م ل .

قارا دېرلار آق كوروب انى بو معنى بىرلەكىم،

صورتى كافور يانكلىغ سىرتى دورمىش ايبار .

(قارا دېرلەر ئاق كۆرۈپ، ئانى بۇ مەئنا بىرلەكىم، سۈرەتى كافور

ياغلىغ، سۈرەتى دۇرمىش ئىپار) . تەجەللىي: 626- ئۆلك ن .

△ چىقىش كېلىشتە: اندىن // اندىن (ئاندىن)

يانا بىر مىثال توركە دام دور يانا توركە آندىن دىقق راق دوركە قوش اولتورور يىغاچ دور (يانا بىر مىسال « تور » كى، دامدۇر؛ يانا « تۇر » كى، ئاندىن دەقمىراقدۇركى، قوش ئولتۇرۇر يىغاچدۇر). نەۋائىي: 13- م ل.

تاغ ارالىغى كىنت لارىدىن بىكى مىنك الامان جمع قىلىپ اندىن يوروب كېچەلاب كوچاغە كىلىپ تورت طرف قورشاپ توشتى (تاغ ئارالىغى كەنتلەردىن ئىكى مىك ئالامان جەمە قىلىپ، ئاندىن يۇرۇپ، كېچەلەپ كۇچاغە كەلىپ، تۆرت تەرەف قورشاپ توشتى). م. سايرامىي: 265- ت ھە.

△ ئورۇن كېلىشتە: اندا // اندا (ئاندا), انىنكدا (ئانىنكدا)

مونونك تعريفىن ميزان الاوزان آتلىغ عروضى كە يىتىلىپ دور آندا قىلىپ دور (مۇنۇڭ تەئىرفىن « مىزانۇلئەۋزان » ئاتلىغ ئارۇزكى، بىتلىپدۇر، ئاندا قىلىپدۇر). نەۋائىي: 12- م ل.

عقل قىياس انىنكدا يول تافمايدور (ئەقل - قىياس ئانىنكدا يول تافمايدۇر). 362- ت ھە.

△ ئوخشاتما كېلىشتە: انداغ // انداق (ئانداغ // ئانداق)

انداغ بولسە بىزلار ختن دىن يانغونجە آيم لارنى ياركىندغە آلىپ كلسون (ئانداغ بولسا، بىزلەر خوتەندىن يانغونجە، ئايمىلارنى ياركەندغە ئالىپ كەلسۇن). 267- ت ھە.

انداق لفظ ھەم تاپىلوركە بىش معنيسى بولغاي ساغىن لفظى دىك (ئانداق

لەفز ھەم تاپىلوركى، بىش مەئناسى بولغاي « ساغىن » لەفزدىك). 12- م ل.

△ چەك كېلىشتە: انكاغچە // انكاغچە (ئانكاغچە)

انكاغچە امان نسا خىم قوفوب اوزى پوتكان بر قانچە ابيات لارنى كورساتى خىمى نىنك حىنى قىزىنىك حىنى بىلان بحث قىلار ايردى (ئانكاغچە ئاماننسا خانىم قوفۇپ ئۆزى پۈتكەن بىر قانچە ئەبىياتلارنى كۆرسەتتى. خەتتىنك ھۆسنى قىزنىڭ ھۆسنى بىلەن بەھس قىلار ئېردى). 36-

ت مۇ

△ تەڭلەشتۈرمە كېلىشتە: انجە // انچە (ئانچە)

تۈز بركان اولوغونك غە خىانت قىلىپ سىن انچە اوبدان آدم ايماس ايكان
سىن دىب پسند قىلماپ دور ("تۈز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا خىيانەت قىلىپسېن.
ئانچە ئوبدان ئادەم ئېمەس ئېكەنسېن" دېپ، پەسەند قىلماپتۇر). م.
سايرامىي: 276- ت ھە.

اما لوف نىنك زمىنى غە غضب قوم لارى نازل بولغاچ زراعت انچە
حاصل برماي تورغان معلوم بولادور (ئەمما لوفنىڭ زەمىنىغا غەزەب قۇملارى
نازىل بولغاچ، زىرائەت ئانچە ھاسىل بەرمەي تۇرغان مەئلۇم بولادۇر).
392- ت ھە.

△ شو (شۇ):

عدل قىلغاندا قىسى طرىقە دا ثواب و نتيجه حاصل اولسەلار... شو درجە
ثواب و نتيجه مىسر اولغوسىدور (ئەدل قىلغاندا قايسى تەرىقەدە سەۋاب ۋە
نەتىجە ھاسىل ئولسالار... شۇ دەرىجە سەۋاب ۋە نەتىجە مۇيەسسەر
ئولغۇسدۇر). 332- ت ھە.

△△ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خۇددى "آ // ا (ئا) " يىراقنى كۆرسىتىش
ئالمىشقا ئوخشاشلا، "شو" (شۇ) ئالمىشى ئىسىم ئورنىدا كېلىپ، كېلىشلەر
بىلەن تۈرلەنگەن چاغدىمۇ، كېلىش قوشۇمچىسىدىن بۇرۇن ئالمىش "ن" سى
قوشۇلۇپ قالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

يۆنىلىش كېلىشتە: شونغە (شۇنغە // شۇنغا)

شونغا اوخشە اصحاب الكهف نى مشاهدە قىلىپ كوردوك دىكان آدم لاز
ھم كافر دور بس (شۇنغا ئوخشا "ئەسھابۇلكەھفى مۇشاھەدە قىلىپ
كۆردۈك" دېگەن ئادەملەر ھەم كافر دور، بەس). 370- ت ھە.

شونغا اوخشە دشنام ولعنت لارنىنك نوعى لارى تولادور (شۇنغا ئوخشا

دەشنام ۋە لەئەتەلەرنىڭ نەۋىئەلەرى تولادۇر. 379- ت ھە.
ئوخشاتما كېلىشتە: شونداغ // شونداق (شۇنداغ // شۇنداق)
شونداغ منصب و دولت غە قناعت قىلماي... (شۇنداغ مەنەسەب ۋە
دەۋلەتتە قەنئەت قىلماي...)؛ شونداغ بولور احتمالى بار (شۇنداغ بولور
ئېتىمالى بار). 279-، 375- ت ھە.
△ اوشال (ئۇشال):

اكر سن بولماسانك گل ديك چمن دا،
كشى نيتكاي اوشال بيت الحزن دا.
(ئەگەر سەن بولماسانك گۈلدېك چەمەندە، كشى نېتكەي ئۇشال
بېتۈلە: ئەگەر سەن چەمەنزارلىقتىكى گۈلدەك گۈزەل بولماسانك، كشى
ئۇغەم ئۆيىدە نېمە قىلسۇن). لۇتقىي: 252- ئۇك ن.
△ اوشول (ئۇشول):

اكار ايورولدى باشيم بيله يركا يىقىلدىم اكرجه اوشول زمان قوپوب اتلاندىم
ولى عقليم اخشام غەچە قارايغە كىلمادى (ئىگەر ئۆيۈرۈلدى، باشم بىلە
يەرگە يىقىلدىم. ئەگەرچە ئۇشول زەمان قوپۇپ ئاتلاندىم، ۋەلى ئەقلىم
ئاخشامغاچە قەرارىغا كېلمەدى). بابۇر: ب ن. 347- چ ت.
△ اوشمونچە (ئۇشمونچە):

اوشمونچە قورغان اوروشى بولوب هيچ قورغانىدىن مونداق تاشلار اتمادىلار
(ئۇشمونچە قورغان ئۇرۇشى بولۇپ، هيچ قورغاندىن (بىر قورغاندىن)
مۇنداق تاشلار ئاتمادىلار). بابۇر: ب ن. 335- چ ت.
△ همول (ھەمول: ئاشۇ):

اتاى نى كوروب كويىندا ايتور:
همول مسكىنى سرگردان مودور بو.
(ئاتايىنى كۆرۈپ كويىندا ئەيتۈر: ھەمول مسكىنى سەرگەردانمۇدۇر بۇ).

ئاتايى: 182- ئۇلك ن.

△ شول (شۇل):

شول كىچەسى شريفى مدينە منورەنىنك توش لاريغە جناب الحضرت عليه الصلوات و التحية كيردى (شۇل كېچەسى شەرفى مەدەنەئى مۇنەۋۋەرەنىك تۈشلەرغە جەنابۇلھەزرەت ئەلەيھىسسەلاۋات ۋەتتەھىيە كىردى). ت ئە . 185- چ ت .

مذكر طغاسىنى شول اوى كا باشلاب قدوق طرفىكا تكللىق قىلب دور (مەزكۇر تاغاسىنى شۇل ئۆيگە باشلاپ قۇدۇق تەرەفگە تەكلىق قىلىپدۇر). 275- ت هە .

3.3. ئۆزلۈك ئالماشلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، ”ئۆز“ (اوز) سۆزى بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن ئالماشلار ”ئۆزلۈك ئالماش“ دېيىلىدۇ.

△ بىرلىك | شەخس: اوز + وم (ئۆزۈم)

من اوزوم التمش مينك جريك بىرلە اطلاندىم انديشە قىلماى مقصد مآ عا طرفىكا قدم قويغاي سيزلار (مەن ئۆزۈم ئالتمش مىك چەرىك بىرلە ئاتلاندىم، ئەندىشە قىلماى، مەقسەد- مۇددەئا تەرەفگە قەدەم قويغايىسىزىلار). 302- ت هە .

ميرزا اولوغ بىك الدىلاريغە من اوزوم الجى بولوب بارىب رايى انوارلارنى قايتارسام ناحق خون لار توكولماسە ديدى (مرزا ئۇلۇغ بېگ ئالدىنلارغا مەن ئۆزۈم ئەلچى بولۇپ بارىپ، رايى ئەنۋارلارنى قايتارسام، ناھەق خۇنلار تۆكۈلمەسە دەيدى). ت ئە . 183- چ ت .

△ بىرلىك || شەخس: اوز + ونك (ئۆزۈڭ)

نالە قىلمە غىرىدىن اوزونك ايشىدىن بول ملول .

كىم ضرر نى تارىب ايرىدىنك هم ضرر تافتىنك حصول .

(نالە قىلما غەيرىدىن، ئۆزۈڭ ئىشىدىن بول مەلۇل، كىم زەرەرنى تارىپ ئېرىدىڭ، ھەم زەرەرتاقتىڭ ھوسۇل). 263- ت ھە .

باوجودكىم اوزونك بېتىپ سىن موندىن غافل بولوب سىن (باۋۇجۇدكىم ئۆزۈڭ بېتىپسېن، مۇندىن غافل بولۇپسېن). ب ن . 207- چ ت .

△ بىرلىك ||| شەخس: اوز + ى (ئۆزى)

لو پادشاھ اوتوز مېنك جىرىكى بىرلە اوزى باش بولوب طرفانغە كلىپ توشوب دور (لو پادشاھ ئوتۇز مىڭ چەرىكى بىرلە ئۆزى باش بولۇپ، ئۇرغانغا كەلىپ تۇشۇپدۇر). 302- ت ھە .

اما بو كوشلوك اوزى اتش فرس خاتونى نصارى ايكان (ئەمما بۇ كۈشلۈك ئۆزى ئاتەش فرەس، خاتونى نەسارىي ئېكەن). 333- ت ھە .

△ كۆپلۈك | شەخس: اوز + ىمىز (ئۆزىمىز)

يىزلار كوچانى اندجانلىق دىن اجراتىب اىلب اوزىمىز تصرف قىلساق (بىزلەر كۆچانى ئەندجانلىقتىن ئاجراتىپ ئالىپ، ئۆزىمىز تەسەررۇق قىلساق). 265- ت ھە .

△ كۆپلۈك || شەخس: اوز + ونك + لار (ئۆزۈڭلەر)

حق قلى بىك اوچراغان يىردا ھلاكت غە يتكوروب اشىاء كذالارنى اوزونكلار اىنكلار دىب انت قسم لار بىرلە مانكدورغان ايدى (”ھەققۇلى بېگ ئۇچراغان يەردە ھەلاكتەغە يەتكۈرۈپ، ئەشياء كەزالارنى ئۆزۈڭلار ئالىڭلار“ دېپ، ئانت- قەسەملەر بىرلە ماڭدۇرغان ئېدى). 261- ت ھە .

اي بوتام بو اوت نى اىب جىقىب اوزونكلار اسىنىكلار و منى بو قسم راحت كا خوى آلدورمانكلار (ئەي بوتام، بۇ ئوتنى ئالىپ چىقىپ، ئۆزۈڭلار ئىسىنڭلار ۋە مەنى بۇ قسم راھەتكە خۇي ئالدۇرماڭلار). 289- ت ھە .

△ كۆپلۈك ||| شەخس: اوز + لارى (ئۆزلىرى)

كلامراء و عسكر ھەملار بالاتفاق مشورت و مصلحت بىرلە حكيم خانتورم نى

اق ككىز اوستىدە اولتورغوزوب سلاطين ماضىيە لار قاعدە اوسلوب لارىچە
كوتارىپ اوزلارىكا خان و حكمران قىلدىلار (كۈللەن ئومەرائ ۋە ئەسكەر
ھەمەلەر بىلەن تىنچ مەشۋەرەت ۋە مەسلەھەت بىرلە، ھەكىم خانتۆرەمنى ئاق
كەگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ، سەلاتنى مازىيەلەر قانداق
ئۇسلۇبلارچە، كۆتەرىپ ئۆزلەرگە خان ۋە ھۆكۈمران قىلدىلەر) . 260- ت
ھە .

△ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۆزلۈك ئالماشنىڭ بۇ تۈرى كۆپىنچە بىرلىك
شەخسنىڭ ھۆرمەت ۋە سپايە تۈرى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ . مەسلەن :
(جناب عالی) اوزلارى الغان خاتون نى بولك كىشى الالماس ايدى اكر
السەلار جانىدىن اميد توماس ايدى (< جەنايى ئالىي > ئۆزلەرى ئالغان
خاتۇننى بۆلەك كىشى ئالالماس ئېدى، ئەگەر ئالسالار جانىدىن ئۈمىد
تۇتماس ئېدى) . 257- ت ھە .

اميرالامرا ميرزا حيدر كوراكان جامع السيق والقلم صاحب تاريخ رشيدى
دور قديم زمانه دين ابتدا قىلىپ تا اوز زمانه لارىغچە اوزلارى يازىپ دور
(ئەسرۈلئومەرا مرزا ھەيدەر كۆراگان جامئۇس- سەيىق ۋەلقەلەم ساھىبى
«تارىخى رەشىدى» دۇر، قەدىم زەمانەدىن ئېتىدا قىلىپ، تا ئۆز
زەمانەلەرغەچە ئۆزلەرى يازىپدۇر) . 357- ت ھە .

△ ئۆزلۈك ئالماشلارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىش ئەھۋالىنى
مسائلار بىلەن تۆۋەندىكىچە كۆرۈستىمىز :
ئىگىلىك كېلىشتە :

اوزوم نىنك دېھقانچىلىق اشلىق لارىمىدىن اوز اولاغلاريم بىرلە خان نىنك
جريك لارى الديغە اليب كلىپ ساقلاپ توروب ايدىم (ئۆزۈمنىڭ دېھقانچىلىق
ئاشلىقلارمىدىن ئۆز ئۇلاغلاريم بىرلە، ئۇلۇغ خاننىڭ چەرىكلەرى ئالىدىغا
ئالىپ كەلىپ، ساقلاپ تۇرۇپ ئېدىم) . 304- ت ھە .

اوزلاری نینک کلتورکان روایت و اثبات لاری اوزی نینک ضررینی لازم توتادور مونی بیلمایدور (ئۆزلەرنىڭ كەلتۈرگەن رىۋايەت ۋە ئىسباتلارى ئۆزىنىڭ زەرەرىنى لازم تۇتادۇر، مۇنى بىلمەيدۇر). 372- ت ھە .
يۆنىلىش كېلىشتە :

سياست نى اوزلارىغە لازم و روا كورماسەلار... (سىياسەتنى) قاتتىق قول بولۇشى ، ئۆزلەرىغە لازم ۋە رەۋا كۆرمەسەلەر...) . 259- ت ھە .
تغافل سست لوق و تقصير ليق نى لايدرك كله و لا يترك قله مقتضا سيجە اوزومكا لازم و روا كورمادىم (تەغافل ، سۇستلۇق ۋە تەقسىرلىقنى ” لا يەدرۇك كۆللەھۇ ۋە لا يەترۇك قىللەھۇ “ مۇقتەزاسىچە ، ئۆزۈمگە لازم ۋە رەۋا كۆرمەدىم) . م . سايرامىي : 394- ت ھە .
چۈشۈم كېلىشتە :

تورم برابرلىك قىلالماي اوزىنى اقسوغە الدى (تۆرەم بەرەبەرلىك قىلالماي ، ئۆزىنى ئاقسۇغا ئالدى) . 265- ت ھە .

خېرالارنى راست يالغاندىن سوزلار توقوب اوزلارنى خوش قىلور ايردى (خەبەرلەرنى راست- يالغاندىن سۆزلەر توقۇپ، ئۆزلەرنى خوش قىلۇر ئېردى) . 258- ت ھە .

اي ئىبان لار بولاق اوستىدىن اوزونكلارنى بر طرفيكا اينكلار (ئەي سۇبئانلار! بۇلاق ئۈستىدىن ئۆزۈڭلارنى بىر تەرەپىگە ئالىڭلار) . 344- ت ھە .

چىقىش كېلىشتە :

نياز حاكم بىك اوزىدىن اندىشە قىلىپ... (نىياز ھاكىم بېگ ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ...) . 260- ت ھە .
اوزلارنى اندىشە قىلىپ كايىب مخفى قىلىى (ئۆزلەرىدىن ئەندىشە قىلىپ، كايىب مەخفى قىلدى) . 291- ت ھە .
ئورۇن كېلىشتە :

اولار نينك اوزلاريدا بو نوع و يا باشقه نالايق خوي يوق ايردى
(ئۇلارنىڭ ئۆزلەردە بۇ نەۋىۋە ۋە يا باشقا نالايق خوي يوق ئېدى). ق ت خ

3.4. بىرلىكتىلىك ئالماشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھەمسورۇنلۇق، بىرلىكتىلىك ۋە بىللىلىك ئۇقۇمىنى
بىلدۈرىدىغان ئالماشلار " بىرلىكتىلىك ئالماشلىرى " دېيىلىدۇ.

△ ھەمە (ھەمى // ھەمە //) :

كلسا قاشى غە سودا قىلغالى شاھ و گدا،

ھەمە مەوشان لالە عزاران سىم تن.

(كەلسە قاشغە سەۋدا قىلغالى شاھۇ گەدا، ھەمە مەھۋە شان)
ساھىبجامالار ، لالە ئىزاران < گۈل يۈزلۈكلەر > سىمتەن < كۈمۈش بەدەن > .
سەبۇرىي: 570- ئۇلەن .

جناب اتالايق غازى نور مرقدە ھەمە يورت دارليق كارو بارلاريني اوزلارى
قىلور ايردى يقين و اشكارا فاضل دانا آدم لاردين وزيرليق غە نصيب
ايتمادى (جەنابى ئاتالايق غازى < نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ > ھەمە يۇرتدارلىق
كارۇ بارلارنى ئۆزلەرى قىلۇر ئېدى . يەقىن ۋە ئاشكارا فاضل، دانا
ئادەملەردىن ۋە زىرلىققە نەسب ئېتىمەدى) . 287- ت ھە .

ھەمەكا يىكسان و برابر يىتكوروب پروريش قىلور ايكان (ھەمەگە يەكسان ۋە
بەرابەر يەتكۈرۈپ پەرۋەرىش قىلۇر ئېكەن) ؛

خاقان اقليسى بولسە ھەمدىن چونك و كتەدور (خاقان ئىقلىسى بولسا،
ھەمدىن چوڭ ۋە كاتتادۇر) ؛ 266- ، 316- ت ھە .

△ بارجە // بارچە :

اوزحال مقامىكى الحال بارچە مغنى لارغە معلومدور برنجى ايكنجى
اوجونجى مرغوله لاريغچە كشق قىلغان ايرديلار (ئۆزھال مۇقامىكى، ئەلھال
بارچە مۇغەننەلەرغە مەئلۇمدۇر، بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچۈنچى)

بەرغۇزىلەرىغەچە كەشى قىلغان ئېردىلەر). 12- ت مۇ.

△ بارى :

اندا قالغان نىرسەلەرىن بارى شول قدر ايردى (ئاندا قالغان نىرسەلەرىن بارى شۇلقدەر ئېردى). ق ت خ.

حرىكت و ترددلارنى بقدر احوال و طاقت امكانلارى بارىچە ادا ايلادى (ھەرەكەت ۋە تەرەددۇدلارنى بىقەدرەھۋال ۋە تاقەت، ئىمكانلارى بارىچە ئادا ئىيلەدى). 269- ت ھە.

فقير مذكور رسالەنى تمام قىلىپ بولوب قوتىم نىنك بارىچە وقت نىنك بارىچە رسالە مغنىيون اطلېغ كىتابنى تركچە تىلغە ترجمە قىلماقنى نىت قىلىپ دورمن انشا الله (فقير مەزكۇر رسالەنى تمام قىلىپ بولۇپ، قۇۋۋەتسىنىڭ بارىچە، ۋەقتىنىڭ بارىچە « رسالەنى مۇغەننىيۇن » ئاتىلغ كىتابنى تۇركچە تىلغا تەرجۇمە قىلماقنى نىيەت قىلىپدۇرمەن ئىنشا ئاللاھ). 13- ت مۇ.

△ جملە (جۇملە) :

بولسا ھىمىشە يورت نظامى انىنك بىلە،

دىسە انىنك ھىمە سوزىكا جملە ايل سمع.

(بولسا ھىمىشە يورت نظامى ئانىنك بىلە، دېسە ئانىنك ھىمە سۆزىگە

جۇملە ئېل سەمە). سەبۇرىي: 566- ئۇك ن.

△ كلّ // كلىّ (كۆللى : بارلىق)

مۇندىن باشقە كلّ خىرات صدقات حسنات لارى باطل دور (مۇندىن باشقا كۆللى خىرات، سەدەقات، ھەسەناتلارى باتىلدۇر). 380- ت ھە.

الحمد لله شكرا على كلّ حال (ئەلھەمدۇلىللاھ شۇكرەن ئەلە كۆللى ھالسى).

اكر بو طايغەلار اوجون زىح قىلدى اما اولار بو گوشت دىن تناول قىلمادى ايشو زىح نىنك كلى سى حرام بولادور (ئەگەر بۇ تايغەلەر ئۇچۇن زەبە

قىلدى، ئەمما ئۇلار بۇ گۆشتىن تەناۋۇل قىلمادى، ئۇشۇ زەبھنىڭ
(قۇربانلىقنىڭ) كۆللىسى (ھەممىسى) ھەرام بولادۇر). 380- ت ھە.

△ كلا (كۆللەن // كۆللەن : پۈتكۈل، بارلىق، ھەممە)

جناب بىك بىجە اقسوداكى كلا امير لشكرلارغە بىجە باتور امير لشكرنى
جونك قىلىپ تافشورغان ايدى (جەنابى بېگ بەچچە ئاقسۇداكى كۆللەن
ئەسر، لەشكەرلەرغە بەچچە باتۇر ئەمرى لەشكەرنى چوڭ قىلىپ < باشلىق
قىلىپ > تاپشۇرغان ئېدى). 267- ت ھە.

كلا برلاس قىيلەسى نىنك نىسى مونكا منتى بولادور (كۆللەن بارلاس
قەبىلەسىنىڭ نەسەبى مۇڭا مۇنتەھى بولادۇر). 363- ت ھە.

△ جمىع (جەمسە : بارلىق، ھەممە)

ذوالحجە آى نىنك توقوزى كونى دىن اون ايكى سيغچە حج نىنك جمىع
اركان شرايط لارى تمام بولودور (زۇلھىججە ئاينىڭ توقوزى كۈنىدىن ئون
ئىككىسىغەچە ھەجنىڭ جەمسە ئەركان- شەرايىتلارنى تەمام بولۇدۇر). 375- ت
ھە.

اصحاب الكهف نىنك جمىعى سىنى و بعضه لار بعضه سىنى پىغامبر
ايدى دىب ذكر قىلىپ دور (ئەسھابۇل- كەھفنىڭ جەمسەسىنى ۋە بەئزەلەر
بەئزەسىنى پەيغامبەر ئېدى، دېپ زىكر قىلىپدۇر). 370- ت ھە.

3.5. بەلگىلەش ئالماشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ياكى ھەرخىل
بەلگە، سان- مىقدار، ۋاقىتلارنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى بىلدۈرىدىغان
ئالماشلار "بەلگىلەش ئالماشلىرى" دېيىلىدۇ.

△ ھەر بر // ھەر بىر (ھەر بىر)

ھەر بر اويلوك ادم يىنك بر آى دا ايجادورغان توزى غە ايكى فل دىن باج
قويوب اوج آى بولغانىدا ھەر بر اويلوك ادم دىن اوج داچن يعنى التە فل

الادورغان بولوب توختاتيب حسابلاب كوركانيدا اقسو تابعى كلا مضافاتى
دەن بر ييلدا اون بش مينك نجه يوز تنكه فل بولادورغان ايكان (ھەر بر
ئۆيلۈك ئادەمنىڭ بر ئايدا ئىچەدۇرغان تۇزغا ئىكى فۇلدىن باج قويۇپ،
ئۈچ ئاي بولغاندا، ھەر ئۆيلۈك ئادەمدىن ئۈچ داچەن، يەئنى ئالتە فۇل
ئالادۇرغان بولۇپ توختاتىپ، ھسابلاپ كۆرگەندە، ئاقسۇ تابىئى كۈلەن
مۇزاتىدىن بر ييلدا ئون بەش مىڭ نەچە يۈز تەنگە فۇل بولادۇرغان
ئىكەن). 310- ت ھە .

ھەر برى اوز يريكا بارىب فقراچىلىكىنى قىلسون (ھەر برى ئۆز يەرگە
بارىپ، فۇقەراچىلىكىنى قىلسۇن). 313- ت ھە .

ليكن اوز ارالارىدا ھەر برىنى جدا و امتياز قىلادورلار (لاسن ئۆز ئارالارىدا،
ھەر برىنى جۇدا ۋە ئىمتىياز قىلادۇرلار). 296- ت ھە .

△ ھەر احدى // ھەر احد (ھەر ئەھەدى، ھەر ئەھەد : ھەر كىم)
ھەر احدى افراد انسان نىنك وجوديدا اولياء بالقوھلىك باردور (ھەر
ئەھدى ئەفرادى ئىنساننىڭ ۋۇجۇدىدا، ئەۋلىيائ بىلقۇۋۋەلىك
باردۇر). 333- ت ھە .

ھز احد نىنك رغبتى بو واقعه غە راغب بولسەلار تاريخ روضة الصفاغە نظر
سالغى لار (ھەر ئەھەدىنىڭ رغبتى بۇ ۋاقىئەغە راغب بولسالار، «تارىخۇ
رۇۋەتس- سەفا» غا نەزەر سالغىلار). ت ھە 177- چ ت .

△ ھەر قچان // ھەر قاجان (ھەر قاجان)
ھەر قچان كونكىل خواھ لاسەلار صحبت قىلور ايدى (ھەر قاجان كۆڭلى
خاھلاسالار، سۆھبەت قىلۇر ئېدى). 257- ت ھە .

△ ھەر قانچە // ھەر قانچە (ھەر قانچە)
منصب دارلارغە عرضى داد قىلماسەلار ھەر قانچە چونك ايش بولغان
برلان ايشلارى يوق (مەنەسەدارلارغا ئەرز- داد قىلماسالار، ھەر قانچە چوڭ

ئىش بولغان بىرلەن ئىشلارى يوق). 320- ت ھە.

△ ھەرقايداغ // ھەرقايداغ (ھەرقايداغ)

اوز ايچىدە خواھ جونك و خواھ كىچىك ھەرقايداغ آدملارىغە سىچك جىقىپ قالسە لار باشىدا بلىغ گوشتى بىرلە بىر قەدە سۇقويوب تاشلاب يىراق غە كوچوب بارىپ اولتورادور (ئۆز ئىچىدە خاھ چوڭ ۋە خاھ كىچىك ھەرقايداغ ئادەملەرغە سەچەك چىقىپ قالسالار، باشدا بالىغ گوشتى بىرلە بىر قاجادا سۇ قويۇپ، تاشلاپ يىراقغە كۆچۈپ بارىپ ئولتۇرادۇر). 391- ت ھە.

△ ھەرقىسى // ھەرقايسى (ھەرقايسى)

اصحاب الكهف و اصحاب الرقيم بىرمۇ ياكە ھەرقىسى بولك مو ("ئەسھابۇل-كەھف" ۋە "ئەسھابۇر-رەقىم" بىرمۇ ياكە ھەرقايسى بۆلەكمۇ؟). 372- بەت . ت ھە.

△ ھەركىم (ھەركىم)

ھەركىم بو يوسوندىن اوزكا قىلسە حق سبحانە و تعالى نىنك رحمتى و محمد رسول الله شفا عتى و فرشتەلار مغفرتى دىن محروم بولوب حضرت اصحاب الكهف تقصيرىغە قالغاي (ھەركىم بۇ يۇسۇندىن ئۆزگە قىلسا، ھەق سۇبھانە ھۇۋەتە ئالانىك رەھمەتى ۋە مۇھەممەد رەسۇلۇللاھ شەفائەتى ۋە فەرىشتەلەر مەغپىرەتدىن مەھرۇم بولۇپ، ھەزرەتى ئەسھابۇل-كەھف تەقسىرىغە قالغاي). 352- ت ھە.

△ ھەرقىسم (ھەرقىسم)

شەر ادم لارى و سوداكرلار اش ازوق و مال متاع ھەرقىسم ايكىن اياغ لىق اليب بارادورغان و كىلادورغان بولدى (شەھەر ئادەملەرى ۋە سەۋداگەرلىرى ئاش-ئازۇق ۋە مال-مەنئە، ھەرقىسم ئىگىن-ئايىغلىق ئالىپ بارادۇرغان ۋە كېلەدۇرغان بولدى). م. سايرامى: 392- ت ھە.

△ ھەرنوع (ھەرنەۋئ: ھەرتۇر، ھەرخل)

ھەرنوع يېمىش لارى ومعىشت لارى باشقە شەرغە نظر قىلغاندا تولا و سىراب
مول قورۇغ يېمىش لارىنى سوداكرلار شەر شەرغە اليب كتادور (ھەر نەۋە
يەمىشلەرى ۋە مەئشەتلەرى باشقا شەرغە نەزەر قىلغاندا، تولا ۋە سىراب
مول- قورۇغ يەمىشلەرنى سەۋداگەرلەر شەر- شەرغە ئالىپ كەتەدۇر).
345- ت ھە .

△ ھەرىر (ھەرىر)

ھەرىر بارسا توركا لاجىن دىك اتىلسە اول،

اولتورسا بى ابا ھەمە ایل نى آتیب اتیب .

(ھەرىرگە بارسا، تۆرگە لاجىندەك ئاتىلسا ئول، ئولتورسا بىئبا ھەمە
ئېلى ئاتىپ- ئاتىپ) . سەبۇرىي: 564- ئۇك ن .

△ ھەرىر // ھەرىر (ھەرىر // ھەرىر)

كر قرا توقولسا كشى نىنك كلېين ازدا،

آب زمزم برلە اقارماس ھەرىر يوغان بىلە .

(گەر قارا توقولسا كىشىنىك گىلىمىن ئەزەلدە، ئابىزەزمەم بىرلە ئاقارماس
ھەرىرچە يۇغان بىلە) . م . سايرامىي: 278- ت ھە .

△ ھەرىر (ھەرىر)

بوكونلاردا كوچاغە ھەرىر دىن مسافرلار جمع بولوب كوندىن كونكە
باد و جمعيت فېدا قىلىپ سوداخانە بولوب رواج تافىب دور (بۇ گۈنلەردە،
كۇچاغە ھەرىر تەرەفدىن مۇسافرلار جەمە بولۇپ، گۈندىن گۈنگە ئاباد ۋە
جەمئىيەت فېدا قىلىپ، سەۋداخانە بولۇپ رەۋاج تافىدۇر) . 345- ت ھە .

△ ھەرىرىقە (ھەرىر تەرىقە: ھەرىر يول، ھەرىر ئۇسلۇب)

ھەرىرىقە برلە جمع قىلغان فىلى بولسە اوزىكا قالدور (ھەرىر تەرىقە بىرلە
جەمە قىلغان فىلى بولسا، ئۆزىگە قالدور) . 319- ت ھە .

△ ھەرىر (ھەرىر)

هر وقت كونكلى خواه لاغاندا جيقب سیر تماشاھ و تفرج لار قیلیب یانیب
کیلور ایدی (ھەر ۋەقت كۆڭلى خاھلاغاندا چقپ، سەیر- تاماشاھ ۋە
تەفرەرۇجلار قىلىپ، یانىپ كېلۇر ئېدى) . 274- ت ھە .

△ ھەر نہ // ھەر نی (ھەر نہ // ھەر نی)

ھەر نہ خواھیش قیلغانى نى اوز مدعالاریدیک قیلدى (ھەر نہ خواھش
قىلغانى ئۆز مۇددە ئالاریدیک قىلدى) . 274- ت ھە .

△ ھەر زمان (ھەر زەمان) ، ھەر مکان (ھەر مەکان)

ھەر مفسر و مؤرخ و جمیع قبیلە اراسیدا ھەر زمان و ھەر مکان و ھەر زبان
لاردا اختلاف باردور اصلا اختلافدین خالی ایماس دور (ھەر مۇفەسسەر ۋە
مؤتەرریخ ۋە جەمئە قەبیلەلەر ئاراسدا، ھەر زەمان ۋە ھەر مەکان ۋە ھەر
زەبانلاردا ئختلاف باردور، ئەسلا ئختلافدین خالی ئېمەسدور) . 372- ت
ھە .

△ ھەر کیم (ھەر کیم)

حاصل کلام ھەر کیم کا ھەر ایش اوجون ھەر خط کیم بیتیب دور ییغیشتوروب
دور (ھاسلی کەلام، ھەر کیمگە، ھەر ئىش ئۇچون، ھەر خەتکیم، بتتپدور،
ییغىشتورۇپدور) . ب ن . 211- چ ت .

3.6. ئېنىقسزلىق ئالماشلىرى

سۆزلىگۈچى ئۇچون، ئۇقۇم چەكى ئېنىق بولمىغان مەلۇم شەيئى، مەلۇم
بەلگە، مەلۇم سان- مىقدار ياكى مەلۇم ۋاقىت قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدىغان
ئالماشلار "ئېنىقسزلىق ئالماشلىرى" دېيىلىدۇ .

△ باشقا // باشقە

بولاردىن باشقە عملى دین بىكار بولوب قالغان كاركرده اصیل امراء لاردین
ھەم تولا ایدى (بۇلاردىن باشقا ئەمەلدىن بىكار بولۇپ قالغان كاركرده
ئەسل ئۇمەرائلاردىن ھەم تولا ئېدى) . 291- ت ھە .

صفیل غه و یا باشقه ایشقه قاراغالی اصلا فرصت و ارام بولمادی
(سەفلغە ۋە یا باشقا ئۇشقا قاراغالی ئەسلا فۇرسەت ۋە ئارام بولمادی).

269- ت ھە .

△ باشقەجە // باشقچە (باشقاچە)

كیچیک بیکیم باردی وضع اوضاع لار باشقچە البتە احتیاطنی قیلغایلار
والسلام (كچیک بیگم باردی، ۋەزۇ- ئەۋزائلاری باشقاچە، ئەلبەتتە
ئەتیساتنی قیلغایلار ۋەسسەلام). 261- ت ھە .

سپاه و خدام لار وضع اوضاع لاری هم باشقچە بولور ایکان (سپاه ۋە
خۇدداملار ۋەزۇ- ئەۋزائلاری هم باشقاچە بولور ئېکەن). 258- ت ھە .

△△ "باشقەچە" ئېنقسزلیق ئالمشی یەنە "باشقە" ئالمشنىڭ
تەڭلەشتۈرمە كېلىشىلىك شەكلى دەپمۇ قارىلىدۇ.

△ بعضە // بعضی (بەئزە // بەئزى)

بعضە لار اشطرفان بىرلە اوزىنى اسى كۆل طرفيكا الدى بعضە لاری
كاشغر ياركندغه باردی (بەئزەلەرى ئۇشتۇرفان بىرلە ئۆزىنى ئىسسى كۆل
تەرفىگە ئالدى، بەئزەلەرى كاشغەر، ياركەندغه باردى). 260- ت ھە .

بعضە مۇرخ مۇخر تارىخ لاردا طرسوس حروف لاری طرفان لفظیغە
تغییر بریلیب فتولکان دیب ذکر قیلیب دور بو دیکانلاریکا اثبات کرکدور
(بەئزە مۇئەرىخی مۇئەرخخەر

تارىخلاردا، "تارسۇس" هۇرۇقلاری "تۇرفان" لەفزیغە تەغییر بەرىلىپ فوتۇلگەن
دېب زىکر قىلىپدۇر، بۇ دېگەنلەرگە ئىسبات كەرەكدۇر). 362- ت ھە .

△ بىرر // بىرر (بىرەر)

بعضە لارینی بىر مرتبە تصرف قیلغانلاریچە قرامای ... (بەئزەلەرنی
بىرەر مرتبە تەسەررۇق قیلغانلاریچە قارامای ...). 257- ت ھە .

لط لاریدین توشوب اوبدان كوراشیب بىرر فیئالەدین جای ایجیب سواره

بولوب... (ئاتلارمىدىن تۇشۇپ، ئوبدان كۆرەشپ، بىرەر فىيالىدىن چاي ئىچىپ، سەۋارى بولۇپ...) . 261- ت ھە .

قول و يوزلارنى بىر قاتار ايسيتىب ايب و دعالار قىلىپ ديدىلاركىم... (قول ۋە يۈزلەرنى بىرەر قاتار ئىستىپ ئالىپ ۋە دۇئا قىلىپ دېدىلەركىم...) . 289- ت ھە .

△ بىرى // بىرى (بىرى: بىرى، ھەرقانداق بىرى)

يەنە بىرى بو كىم جناب عالی اتاللىق عالم باقى غە انتقال ايتى (يەنە بىرى بۇكىم، جەنابى ئالىي ئاتاللىق ئالەمى باقىغا ئىنتىقال ئېتى) . 275- ت ھە . يەنە بىرلارى دعا قىلدى قالب لارىغە جان كىردى (يەنە بىرلەرى دۇئا قىلدى، قەلبلەرغە جان كىردى) . 258- ت ھە .

△ بىررتە // بىررتە (بىررتە)

اوزىجە بىررتە ادم نى يىخشى يىمان دىمادى (ئۆزىچە بىررتە ئادەمنى ياخشى- يامان دېمەدى) . 303- ت ھە .

بىررتە ادم جون جرا قىلغالى مقذور و مجالى قالمادى (بىررتە ئادەم چۈن- چىرا قىلغالى مەقدۇر ۋە مەجالى قالمادى) . 274- ت ھە .

△ بىرنىچە // بىرنىچە (بىر نەچچە // بىر نىچە)

بىرنىچە لارنى شهادت لىك درجەسىغە يىتكوردى و بعضە لارنى نظرىندە قىلدى (بىر نەچچە لەرنى شەھادەتلىك دەرىجەسىغە يەتكۈردى ۋە بەئزىلەرنى نەزەرىندە قىلدى) . 280- ت ھە .

خصوصا عساكر مائىرلارى ايجىدە بىرنىچە فاضل متدىن لارى بار ايدى (خۇسۇسەن ئەساكىرى مائاسەرلەرى ئىچىدە، بىر نەچچە فائىل، مۇتەدەببىسەلەرى بار ئېدى) . 282- ت ھە .

خوشبولوب دعالار قىلىپ بىرنىچە كون توختاتىپ مەھمان و ضىافت لار قىلىپ يولغە روانە ايلاب دور (خوش بولۇپ، دۇئالار قىلىپ، بىر نەچچە كۈن

توختاىپ، مەھمان ۋە زىيافەتلەر قىلىپ، يولغا رەۋانە ئەيلەيدۇر (286- ت

۴.

△ بر نچند (بر نه چەند: بر نه چە، بر قانچە)

اما بر نچند آدم لار ايتادور كيم اصحاب الكهف نى بر مرتبه زيارت قىلسە
پریم حج بدليدا برابر بولادور (ئەمما بر نه چەند ئادەملەر ئەيتادۇركىم،
ئەسھابۇل-كەھفى بر مەرتەبە زىيارەت قىلسالار، يارىم ھەج بەدەلسە بەرەبەر
بولادۇر). 374- ت ھە.

△ بر مونجه // بير مونچه (بر مۇنچە)

بجە باتور باشليغ بر مونجه يکیت توختاب توروب بيک بجەنى دعا قىليب
التفات غە یتى (بەچچە باتۇر باشلىغ بر مۇنچە يىگىت توختاپ تۇرۇپ، بېگ
بەچچەنى دۇئا قىلىپ، ئىلتىفاتغا يەتتى)؛

یتە يوز يامبو بر مونجه آلتون لارنى آليب جريك لار حقى ديب
تافشوردى (يەتە يۈز يامبۇ، بر مۇنچە ئالتۇنلارنى ئالىپ، چەرىكلەر ھەققى
دېپ تافشۇردى). 263-، 278- ت ھە.

△ دیکر // دیگر (دىگەر: باشقا)

و دیکر بو کیم اورومچه نینک اصلی ئسمى رومچه ایکان (ۋە دىگەر بۇ
كىم، "ئورۇمچە" نىڭ ئەسلى ئىسمى "رۇمچە" ئېكەن). 353- ت ھە.

دیکر اولكە بلبل حاجم مو روزه ایی نینک اون سکیزی تنج امان کلدى
(دىگەر ئۆلكى، بۇلبۇل ھاجىمۇ روزا ئاينىڭ ئون سەككىزى تىنچ- ئەمان
كەلدى). ق ت خ.

△ بولك (بۆلەك)

بولك ولايت نینک آدمی ایکانسیز (بۆلەك ۋىلايەتنىڭ ئادەمى
ئېكەنسىز). 280- ت ھە. مندىن بولك آدم غە كيرماك كا اذن اجازت يوق
ایلی (مەندىن بۆلەك ئادەمگە كىرمەككە ئىزىن- ئىجازەت يوق ئېدى).

△ نىمىرسە // نىمىرسە (بىر نەرسە، ھەرقانداق بىر نەرسە):

سايە قىلادورغان نىمىرسە ھەم يوق اوتراسى اوچوق كتە صحنە دور (سايە قىلادورغان نەمەرسە ھەم يوق، ئوتراسى ئوچۇق، كاتتاسە ھەنەدۇر). 366- ت ھە .

انسان كروھىغە لازم و دركارلىق نىمىرسە لارنى مسودە قىلىپ يورت اولوغ اعيان اشرف سوداكرلارغە جىقاردى (ئىنسان گۇرۇھىغا لازم ۋە دەركارلىق نىمەرسەلەرنى مۇسەۋۋەدە قىلىپ، يۇرت ئۇلۇغ، ئەئىيانى ئەشرف سەۋداگەرلەرغە چىقاردى). 304- ت ھە .

△ نىجە (نەجە // نەچە) // نىجە (نېجە، نېچە):

نىجە اى و نىجە مدت چول جزيرلاردا محنت لار تارتىپ يولسىز بارىپ خط خىبرلارنى اىبب كلىپ دور (نەچە ئاي ۋە نەچە مۇددەت چۆل-جەزىرلەردە مېھنەتلەر تارتىپ، يولسىز بارىپ، خەت-خەبەرلەرنى ئالىپ كەلىدۇر). 274- ت ھە .

ايچىكا بر مىنك بش يوزدىن يامبو و نىجە جارك زىقچە ريك التون كانى پاكزەنى جايلادى (ئىچىگە بىر مىك بەشىۈزدىن يامبو ۋە نەچە چارەك زىقچەرىگ ئالتۇنى كانى پاكزەنى جايلادى). 277- ت ھە .

△ نىجە و نىجە (نەچە ۋە نەچە: قانچىلىغان، نۇرغۇنلىغان):

ينە باغ نىنك كولى تىكى دىن نىجە و نىجە پاكزە مرغوب قاش تاشلارى... اىبب الدىدا قويدى (يەنە باغنىك كۆلى تېگىدىن نەچە ۋە نەچە پاكزە، مەرغۇب قاش تاشلارى... ئالىپ ئالدىدا قويدى). 278- ت ھە .

△ كىمىسە // كىمىرسە (بىركىم، بىراۋ، بىرەيلەن)

اول پىرپوش ھىجرىندە كىم بىيغلادىم دىوانە وار،

كىمىسە بارموكىن انكا كوركاندا كولگو كىمادى .

(ئول پەرىۋەش ھىجرىندەكىم، بىيغلادىم دىۋانەۋار، كىمىسە بارمۇكىن ئاشا

كۆزگە نىدە كۆلگۈ كەلمەدى) . 300- ئۇ ك ن .

ھىچ زى جان افراد انسان دىن كىمىرسە عالم مطلع ايماس دور (ھىچ نىچان ئەفرادى ئىنساندىن كىمەرسە ئالىمى مۇتەلىئە > مۇتلەق بىلگۈچى) ئېمەسدۇر) . 387- ت ھە .

3.7. بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى

بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھەمىشە بولۇشسىز جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ. ئۇ ئادەتتە ”ھىچ“ (ھىچ) سۆزىدىن ۋە سوئال ئالماشلىرى بىلەن ”ھىچ“ سۆزىنىڭ بىرىكىشى ياكى ”ھىچ“ سۆزىنىڭ بىر قىسىم سۆزلەر بىلەن بىۋاسىتە بىرىكىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان قوشما سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ. بىز ئۇچراشقان قوليازما ئەسەرلەردە كۆپرەك كۆرۈلگەن بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىمىز:

△ ھىچ بر // ھىچ بىر (ھېچبىر) :

مىقدىن لار دىن ھىچ بر ادم نىنك قبرى نىن ايماس نىبىنا صلى الله عليه وسلم نىنك حضرت ابا بىكرى صدىق و عمر فاروق رضى الله عنهما لار دىن بولك (مۇتەقەددىمىنلەردىن ھېچبىر ئادەمنىڭ قەبرى تەئىن ئېمەس نەبىيۇنا سەللا لاھۇ ئەلەيھى ۋە سەللەمەنىڭ، ھەزرىتى ئەبابەكر سىددىق ۋە ئۆمەر فارۇق رەزىيەللاھۇ ئانھۇمەلەردىن بۆلەك) . 374- ت ھە .

△ ھىچ كىم (ھېچكىم) :

جەھاندا يىخشى لىق قىلغان كىشى نىنك اتى اوچمايدور،

يىمانلىق قىلغان ادم نى قىيان كتى دىماس ھىچ كىم .

(جەھاندا ياخشىلىق قىلغان كىشىنىڭ ئاتى ئۆچمەيدۇر؛ يامانلىق قىلغان ئادەمنى قىيان كەتتى دېمەس ھېچكىم) . 280- ت ھە .

△ ھىچ زىمان (ھېچزەمان) :

خصوصاً زىلجە باب اوستالارىكىم ايفك زىلجەلارنى راسلادىلار ھىچ

زماندا بو خيل زيلجه طيار بولماغان بولغاي لار (خۇسۇسەن زىلچە باب
ئۇستالارىكم ئىفەك زىلچالارنى راسلادىلار، ھېچزەماندا بۇ خىل زىلچا تەييار
بولماغان بولغاي لار). 272- ت ھە .

△ ھىچ نادان // ھىچ ندان :

حالا بو پىر ناتوان سراپا تەقىير و ھىچ ندان عاجز لا كلام اقسو ايچرە جاى
مقام توتوب ... اوتوب توروب دور (ھالا بۇ پۇر ناتەۋان، سەراپا تەقىر ۋە
ھېچنادان، ئاجىز لاكەلام ئاقسۇ ئىچرە جاى- مەقام تۇتۇپ ... ئۇتۇپ
تۇرۇپدۇر) 295- ت ھە .

△ ھىچ احدى (ھىچ ئەھدى : ھېچكىم، ھېچبىر ئىنسان) :

بو خەزىنەلارنىك بوى و ايسى اصلا جيقماغان و ھىچ احدى خبر و بوى
الماغان ايديلار (بۇ خەزىنەلەرنىك بوى ۋە ئىسى ئەسلا چىقماغان ۋە ھىچ
ئەھدى خەبەر ۋە بوى ئالماغان ئېدىلەر) . 277- ت ھە .

△ ھىچ عصر و زمانە :

ھىچ عصر و زمانە دا بو دىيارلاردا بو طرىقە جمعيت فيدا قىلماغان بولغاي لار
(ھېچئەسر ۋە زەمانەدە، بۇ دىيارلاردا، بۇ تەرىقە جەمئىيەت فەيدا قىلماغان
بولغاي لار) . 283- ت ھە .

△ ھىچ كىمارسە // ھىچ كىمەرسە (ھېچكىمەرسە : ھېچكىم) :

عالى جناب غە رجوع قىلىپ عزت و اكرامىنى لازم بىلىپ ھىچ كىمارسەنى بو
منصب دا اولارغە شريك بىلماسونلار (ئالىيچە نابغە رۇجۇد قىلىپ، ئىززەت ۋە
ئىكرامىنى لازم بىلىپ، ھېچكىمەرسەنى بۇ مەنەسەدە، ئۇلارغا شەرىك
بىلمەسۇنلار) . 298- ت ھە .

△ ھىچ يىر :

ھىچ يىر دا آرام و قرار الالمى قاجقانلارىچە شەرغە ھم كىرالمى كوزى كوركان
و قولىغە جيقان نرسەلارنى بولاب تالاب اليب داخو ائىشطورفان نى ارالاب

قاقشال ایجی برله کاشغرغە کیردی (ھېچبەرە ئارام ۋە قەرار ئاللاماي،
قاچقانلارچە شەرغە ھەم كىرەلمەي، كۆزى كۆرگەن ۋە قولغا چىققان
نەرسەلەرنى بۇلاپ- تالاپ ئالىپ، داخۇ ئۇستۇرفانى ئارالاپ، قاقشال ئىچى
برلە كاشغرغە كىردى) . 302-، 303- ت ھە .

△ ھېچ نەرسە :

فل برماي بىكارغە ھېچ نەرسە المایمىز (فۇل بەرمەي، بىكارغە ھېچنەرسە
ئالمايمىز) . 304- ت ھە .

△ ھېچ ذىجان (ھېچزىجان : ھېچبىر جانلىق ؛ ھېچكىشى) :

خواھ مجاور و خواھ مسافر رعيه و سپاه قاتارلىق ھېچ ذىجان غە دخل
نەرسى قىلمادى (خاھ مۇجاۋىر ۋە خاھ مۇسافر رەئىيە ۋە سپاھ قاتارلىق
ھېچزىجانغا دەخل - تەئەررۇز قىلمادى) . 304- ت ھە .

△ ھېچ مخلوق (ھېچمە خلۇق : ھېچبىر ئىنسان، ھېچكىم) :

خدایى دین باشقە ھېچ مخلوق ذىجان دین یخشى وفا امید توتماسون
(خۇدايىدىن باشقا ھېچ مەخلۇق زىجاندىن یاخشى، ۋەفا ئۇمىد تۇتماسۇن) .
308- ت ھە .

△ ھېچ شك و ھېچ شېبە : (ھۆچ شەك ۋە ھېچ شۇبھە)

عالم خلقىنى يولدىن ازدوروب كىتماك ليكىدا ھېچ شك و شېبە يوقتور
(ئالەم خەلقنى يولدىن ئازدۇرۇپ كېتمەكلىكىدە، ھېچ شەك ۋە شۇبھە
يوقتور) . 360- ت ھە .

△ ھېچ كىشى // ھېچ كىشى (ھېچ كىشى) :

بومنكور اصحاب الكهف بو غار ایجیدە بار ایكانلارینی ھېچ كىشى بىلماس
ایكان (بۇ مەزكۇر ئەسھابۇل - كەھف بۇ غار ئىچىدە بار ئېكەنلەرنى ھېچكىشى
بىلمەس ئېكەن) . 350- ت ھە .

△ ھېچ جملە (ھېچ جۇملە : ھېچ جامائەت ؛ ھېچكىم) :

مشار اليهم لارغە ھېچ جملە دىن و ھېچ رەكۇز دىن مزاحم و متعرضى بولغوجى بولماسونلار (مۇشارۇن ئىلە يېمىلەرغە ھېچ جۈملەدىن ۋە ھېچ رەھگۈزەردىن مەزاھىم ۋە مۇتەئەررىز بولغۇچى بولماسونلار). 352- ت ھە .

△ ھېچ تواریخ: (ھېچ تەۋاریخ)

بو شەرلاردا سکونت قىلىپ وطن توتى دىكان لارى ھېچ تواریخ لاردا يوقتۇر (بۇ شەرلەردە سۇكۇنەت قىلىپ، ۋەتەن تۇتتى، دېگەنلەرى ھېچ تەۋاریخلاردا يوقتۇر). 364- ت ھە .

△△ بۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ”نە // نى“ سۆزىمۇ بولۇشسۇزلىق ئالمىشى رولىدا، بەزىدە بولسا، ”يوق“ سۆزى ئورنىدا كېلىدۇ مەسلەن:

بو عزیز بىلمايدورغان نە علوم شریعت نە علوم طریقت نە تفسیر نە حدیث نە طب نە فلسفە نە عقاید نە اشعار اییات... یوق ایدى (بۇ ئۇزىز بىلمەيدۇرغان نە ئولۇمى شەرئەت، نە ئولۇمى تەرئەت، نە ھەدىس، نە تىب، نە فەلسەفە، نە ئەقاید، نە ئەشعار- ئەبیات... یوق ئېدى). 11- ت مۇ .
نە بو امر عظیم اشتغالیغە قوت نە عذرە استعفاغە قدرەت (نە بۇ ئەمرى ئەزىم ئىشتغالىغا قۇۋۋەت، نە ئۆزرە ئىستىفاغا قۇدرەت: بۇ ئۇلۇغ ئىشنى زىممىگە ئېلىشقا قۇۋۋەت یوق ئىدى؛ ئۆزرە- ئەپۇ سوراپ « قىلمايمەن » دېيىشكە قۇدرەتمۇ یوق ئىدى). 4- ت مۇ .

3.8. سوئال ئالماسلىرى

ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ نامى، بەلگىسى، سانى ياكى مۇئەييەن ھەرىكەتنىڭ بەلگىسى، ۋاقتى قاتارلىقلارغا سوئال بولۇپ كېلىدىغان ئالماسلاردىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كۆپ ئۇچرايدىغانلىرى مۇنۇلار:

△ كىم // كىم (كىم):

بۇ فن نىنىك صاحب وقوف بلكى صاحب كشوف لارى كىملار دور مجتهد

صاحب ارشادلاری كىملاردور اوستادلاری كىملاردور (بۇ فەننىڭ ساھىبى ۋۇقۇق بەلكى ساھىبى كەشۇقلارى كىملەردۇر، مۇجتەھىد ساھىبى ئىرشادلارى كىملەردۇر، ئۇستادلارى كىملەردۇر؟). 4- ت مۇ.

كىمدور سىزلاردىن حق سوزنى ياقماي و قورقماي راست لىق بىرلە دىن ملت مېلئە مناظرە قىلادورغان (كىمدور سىزلەردىن ھەق سۆزنى ياقماي ۋە قورقماي، راستلىق بىرلە، دىن، مىللەت مۇباھەسە ۋە مۇنازەرە قىلادورغان؟). 334- ت ھە.

△ نېمە // نېمە (نېمە // نەمە):

اسم لارى نېمە دور اقلارى كىم دور (ئىسىملەرى نېمە دور، ئاتالارى كىمدور؟). 372- ت ھە.

سىن مىندىن نېمە يىمانلىق كوردونك (سېن مەندىن نېمە يىمانلىق كۆردۈڭ؟). 263- ت ھە.

نېمە مىصلحت ايتاسىزلار (نېمە مەسلەھەت ئەيتاسىزلەر؟)؛ سىزلار نېمە دىدورسىزلار (سىزلەر نېمە دەيدۇرسىزلەر؟)؛ سىن ايلكىرى نېمە ايش توتقان كشى (سېن ئىلگەرى نېمە ئىش توتقان كشى؟). 266، -267، -276- ت ھە.

△ نە (قانداق، نېمە):

نېمە مىناسىت لارىنىك باركىم اعتراضى قىلىپ زبان دارازلىق قىلغاي سىن و نە لاىقت جىلىكلارىنىك باركىم بو طرىقە جىرعت قىلغاي سىن (نېمە مۇناسىبەتلەرنىك باركىم، ئىستىراز قىلىپ، زەباندەرازلىق قىلغاي سېن ۋە نە لاىقتە تىچىلىكلەرنىك باركىم، بۇ تەرىقە جۇرئەت قىلغاي سېن؟). 308، -309- ت ھە.

△ نىجە (نەچە: قانچە، نېقەدەر، قانچىلىك):

نىجە اط آختە قىلغاندورسىز (نەچە ئات ئاختا قىلغاندورسىز؟). 257- ت

هە. الوقت دا نجه ياشدا ايدينكىز (ئولۇقتىدە، نەچە ياشدا ئېلىغىز؟).
305- ت هە.

△ نيجوك // نجوك (نېچوك // نەچوك)

درکاه الہی غە قیسی یوزوم و قیسی کوزوم برلە باریب جمال اللہنى نجوك
کورالامن (دەرگاھى ئىلاھىغا قایسى یوزۇم ۋە قایسى کۆزۇم بىرلە بارىپ،
جەمالۇللاھنى نەچۇك کۆرەلەمەن؟). 290- ت هە.

خداوند کریم نینک مخلوق لاریدین قیسی مخلوق و قیسی طایفە نجوك
انسان ذیجان نینک طلب دعا لاری درکاه الہی غە مشرق اولوب...
(خۇداۋەندى کەرمىنىڭ مەخلۇقلارىدىن قایسى مەخلۇق، قایسى تايىفە ۋە
نەچۇك ئىنسان - زىجاننىڭ تەلەب ۋە دۇئالارى دەرگاھى ئىلاھىغا مۇشەرەف
ئولۇپ...). 325- ت هە.

مونچە اولوغ زور قامت لیک ادم نيجوکدین بو کيچیک غارغە سىغادور
(مۇنچە ئۇلۇغ - زور قامەتلىك ئادەم نېچۇکدىن بۇ كىچىك غارغا سىغادۇر؟).
365- ت هە.

طرفان اهلى اصحاب الکھف تيقوق دا ديب نيجوکدین جزم قىلىپ ايتادور
(تۇرفان ئەھلى "ئەسھابۇل - کەھف تۇيۇقدا" دېپ نېچۇکدىن جەزم قىلىپ
ئەيتادۇر؟). 374- ت هە.

△ قاي (قاي : قایسى) :

مقصود تايىلسە ياخشى يوقسە نېتەين،

باشىمنى اليب قاي سارى ايمدى كيتاين.

(مەقسۇد تاپىلسا ياخشى، يوقسا نېتەين، باشىمنى ئالىپ قاي سارى

ئېمدى كېتەين). نەۋائىي: 310- ئۇك ن.

△ قيدا // قايدا :

ھەرچە خالق خواه لاغانى اول بولور،
انجه مخلوق خواه لاغانى قيدا بولور.

(ھەرچە خالق خاھلانغانى ئول بولور، ئانچە مەخلۇق خاھلانغانى قايىدا بولور؟) . 270- ت ھە .

Δ قيداغ // قيداغ (قايىداغ، قايىداق) :

بولك آدم لار قيداغ كليب كورسون (بۆلەك ئادەملەر قايىداغ كەلىپ كۆرسون؟) . 369- ت ھە . بو كەنە استخوانلار قيداغ مخلوق لارنىك استخوانى بولغاي (بۇ كوھنا ئوستخوانلار قايىداغ مەخلۇقلارنىك ئوستخوانى بولغاي؟) . 258- ت ھە . مونجە ساق دىن قورقوب ارقەغە يانغانىم قيداغ (مونجە ساۋۇقدىن قورقۇپ، ئارقاغا يانغانىم قايىداق؟) . 317- ت ھە .

Δ قانداغ :

پيش قدم طالب لار دىن برى سورادىكىم بز قانداغ ايش قىلىمىز دىب (پيشقەدەم تالبالاردىن برى سورادىكىم، بز قانداغ ئىش قىلامىز؟ دىپ) .
10- ت مۇ .

Δ قىدىن // قايىدىن :

اصحاب الكهف بو دياردا ايكانى نى بو آدم لار قىدىن بىلسون و واقەسىنى نىچوكە حكاية قىلىپ ايتالىسون ("ئەسھابۇل- كەھف" بۇ دياردا ئېكەننى بۇ ئادەملەر قايىدىن بىلسون ۋە ۋاقىئەسىنى نىچوكە ھىكايە قىلىپ ئەيتالىسون؟) .
359- ت ھە .

Δ قيسى // قايسى :

طرسوس دىكان لفظى قيسى زماندا طرفان لفظى غە تغيير تافىب فتولكان بو هم معلوم ايماس ("تارسوس" دېگەن لەفزی قايسى زەماندا "تورفان" لەفزیغە تەغيير تافىب فۇتولگەن؟ بۇ ھەم مەئلۇم ئېمەس) .
362- ت ھە .

بو يورت قىيسى لاريغە تەيىن تافىب قرار آلا دورغانى نى بىلمايدورمن (بۇ يۇرت قايسىلارغا تەئىس تافىپ قرار ئالادۇرغاننى بىلمەيدۇرمەن). 271- ت ھە .

△ قچان // قچان (قچان) :

قچان كون جيقسا آى اختر اوزىنى آشكار ايتماس (قچان گون چيقسا . ئاي ، ئەختەر ئۆزىنى ئاشكار ئېتمەس) . گۇمنام : 516- ئۇك ن . باشقە طلب و غرضى بو كمينە دل بى كينە دا قچان يول تافسون (باشقا تەلەب ۋە غەرەز بۇ كەمنە دىلى بىكەندە قچان يول تافسون ؟) . 298- ت ھە .

ايشك نە يرکا بارغاندور و قچان تافيلور ديب كونكول لارى فریشان و مشوش بولوب تورغان حالدا توجه قتارى كليب دور (ئېشەك نە يەرگى بارغاندور ۋە قچان تافلور ؟ - دېپ ، كۆڭۈللەرى فەرشان ۋە مۇشەۋۋەش بولۇپ تۇرغان ھالدا ، تەۋەججۇھ قاتارى كەلپدور) . 341- ت ھە .

△ قيان (قايان : قايىسى تەرەپ ، قايىسى يان) :

يمان ليق قىلغان ادم نى قيان كتى ديماس هيچ كيم (يامانلىق قىلغان ئادەمنى قايان كەتتى ؟ - دېمەس ھېچكەم) . م . سايرامى : 280- ت ھە .

§ 4 . رەۋش

ئىسمىغا بېقىنمايدىغان ، شەيئەلەر ھەرىكەتنىڭ ۋاقتى ، ئورنى ، ئۇسۇلى ، ھالىتى ، دەرىجە - سۈپىتى ۋە شەيئەلەر بەلگىسىنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان رەۋش سۆز تۈركۈمىمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كەڭرى قوللىنىلدى .

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋشەلەر ئۆزلىرى ئىپادىلىگەن كونكرېت

ئۇقۇمغا ئاساسەن، "ۋاقت- زامان رەۋىشلىرى"، "دەرىجە- مىقدار رەۋىشلىرى"، "ھال- تۇرۇق رەۋىشلىرى" ۋە "ئورۇن- تەرەپ رەۋىشلىرى" دەپ ئۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. 4. ۋاقت- زامان رەۋىشلىرى

ئىش- ھەرىكەت ئورۇنلانغان ۋاقتنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر "ۋاقت- زامان رەۋىشلىرى" بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كۆپ ئۇچرايدىغان ۋاقت- زامان رەۋىشلىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

△ (ھالا) ھالا :

ھالا بو تارىخدا قاضى كلان لىق منصبى دا حيات لىق دولتى دا برقرار دور (ھالا بۇ تارىخدا، قازىنى كەلانىق مەنەسەبەدە ۋە ھەياتلىق دەۋلەتدە بەرقەردۇر). م. سايرامى: 286- ت ھە.

بو كىتاب لارنىڭ بىرى رسالەء مغىيون دور ھالا عرب چە دور (بو كىتابلارنىڭ بىرى « رسالەئى مۇغەننىيۇن » دۇر، ھالا ئەرەبچە دۇر). ئىسە تۇللاھ مۆجىزى: 12- ت مۇ.

△ (ئەلھال : ھازىرمۇ، ھازىر، تېخىچە)

اوزحال مقامىكى الھال بارچە مغنى لارغە معلوم دور (ئۆزھال مۇقامىكى، ئەلھال بارچە مۇغەننلەرگە مەئلۇمدۇر). 12- ت مۇ.

△ ھنوز (ھەنۇز) :

اما كۆب مغنى لارغە ھنوز نا معلوم دور (ئەمما كۆپ مۇغەننلەرگە ھەنۇز نامەئلۇمدۇر). 3- ت مۇ.

△ بسا (بەسا : شۇ چاغ؛ ئاندىن كېيىن، ئارقىدىن)

بسا ايكى سارى دىن جريك لار صف تارتىپ تورديلار (بەسا ئىكى سارىدىن چەرىكلەر سەق تارتىپ تۇردىلار). « زەفەرنامە » دىن.

△ بالاخرا (بىلئاخىر : ئاخىردا)

بىلاخر بىلدىكىم دىن محمد دىن يانماس ايكان (بىلئاخر بىلدىكىم،
 دىنى مۇھەممەددىن < ئىسلام دىنىدىن > يانماس ئېكەن) . 344- ت ھە .
 بىلاخر خان ولا مقام نى تاشتمور ميرزا اقسوغا ايىب كىلىپ امير بولاجى غە
 ملاقات قىلدى (بىلئاخر خانۇلامە قامنى تاشتۆمۈر ميرزا ئاقسۇغا ئالىپ
 كەلىپ، ئەمىر بولاجىغا مۇلاقات قىلدى) . ت ھە . 175- چ ت .

△ بالعاقت (بىلئاقتە: ئاقسۇتە، ئاخردا)

بالعاقت اول امام حق كوى نى اوزلارى بنا قىلغان مدرسه لارىكا چىار
 مىخ قىلىپ مىخلاب قويۇپ نەجە كىچە كوندوز عذاب لارنى قىلدى (بىلئاقتە
 ئول ئىمامى ھەققۇنىنى ئۆزلەرى بنا قىلغان مەدرەسەلەرگە چەھار مىخ قىلىپ
 مىخلاب قويۇپ، نەچە كىچە - گۈندۈز ئەزابلارنى قىلدى) . م . سايرامى: 335-
 ت ھە .

△ الان (ئەلئەن // ئەلئان: شۇ تۇرۇقتا، ھازىر، ئەمدى)

الان سىكىن بىر ياش غە كىردىم دىب معلوم قىلغان (ئەلئان سەكسەن بىر
 ياشقا كىردىم، دېپ مەلۇم قىلغان) . 305- ت ھە .

△ ازل (ئەزەل: تارىخ باشلانغان چاغ)

ازل لوحى غە يازمىش بو صفت آوارەلىغ شىخىن،

داغى عشق اوتى قويمايدور مىنىك ھم اختيارىمغە .

(ئەزەل لەۋھىغە يازمىش بۇ سىفەت ئاۋارەلىغ شەرھىن، داغى ئىشقى ئوتى
 قويمايدۇر مەنىك ھەم ئىختىيارىمغا) . نىزارى: 456- ئۆك ن .

△ ھىركىز // ھىركىز (ھەرگىز):

اكر كىمراھ و ضلالت غە سالىسالار راھ راست لىك غە كىرماك لىك كا ھىركىز
 رشد و ھىدايت تىفالمايدور ( ) (ئەگەر گۇمراھ ۋە زەلالەتغە سالىسالار، راھى
 راستلىكغە كىرمەكلىككە ھەرگىز رۇش ۋە ھىدايەت تىفالمايدۇر) . 368- ت ھە .

△ ھېمىشە (ھەمىشە)

جەمىع مفسىر و مؤرخ لارنىڭ زھن فكىرى و قلم دو زبان لارى بو درىيائى چوقۇر بى پايان نىڭ حقيقتى غە يتالماي ھېمىشە حيران سرگردان دور (جەمىئەت مۇفەسسەر ۋە مۇئەرىخلەرنىڭ زېھنى فكىرى ۋە قەلەمى دۇزەبانلارى بۇ دەريائى چوقۇر بىپاياننىڭ ھەقىقەتغە يەتەلمەي، ھەمىشە ھەيران ۋە سەرگەرداندۇر). 372- ت ھە .

△ ھەمان (ھەمان)

اياغلارنى قويماق ھەمان قىدوق قەرى كا توشماك ھەمان زىنل لاردا توفە تىراق و قوم لارنى اليب كىرىپ قىدوق نى توشقارپ اتىب دور (ئاياغلارنى تويماق ھەمان، قۇدۇق قەرىگە تۇشمەك ھەمان، زەنبللەردە توفە- توفراق ۋە ئۇملارنى ئالىپ كىرىپ، قۇدۇقنى توشقارپ ئەتىپدۇر). 275- ت ھە .

△ ھەمانە (ھەمانە)

انا كاشغردىن ايم لارنى اليب جىقماق ھەمانا كاشغرداكى امير لشكر خو دالويە امر اطاعت ريشتەسىنى اوزوب مخالفت و مخاصمت كا طيار و امادە بولوب توردى (ئەمما كاشغەردىن ئايمىلارنى ئالىپ چىقماق ھەمانە، كاشغەردەكى ئەمىرى لەشكەر خۇ دالويە ئەمىر- ئىتائەت ريشتەسىنى ئۇزۇپ، مۇخالەفەت ۋە مۇخاسەمەتكە تەييار ۋە ئەمادە بولۇپ تۇردى). 267- ت ھە .

△ ھەمانچە (ھەمانچە)

اول يىرىنىڭ بو بىر بىلە ھەمانچە تىكلم و كقتارى بار (ئول بىرىنىڭ بۇ بىر بىلە ھەمانچە تەكەللۇم ۋە گۇقتارى بار). نەۋائىي: 7- م ل .

△ ايمدى (ئېمدى // ئەمدى)

ايمدى مصلحت نىڭ اوبدانى بو كىم خاقان چىن بىرلە اوراشامىز دىماساك ۋە مىسلمانلار خونلارغە ھەم ضامن بولماساق (ئېمدى مەسلەھەتنىڭ ئوبدانى

بۇكىم، خاقانى چىن بىرلە ئۇراشامز دېمەسەك ۋە مۇسۇلمانلار خۇنلارغا ھەم زامىن بولماساق) . 267- ت ھە .

△ بوكون ارتە (بۇگۈن- ئەرتە)

بوكون ارتە كوچاغە كىلور احتمالى بار (بۇگۈن- ئەرتە كوچاغە كېلور ئىھتىمالى بار) . م . سايرامىي : 265- ت ھە .

△ حاضر (ھازىر)

مذكورغە مەرلوق التون نشان برکان ايكانلار حالا حاضر موجوددور (مەزكۇرغا مۆھۇرلۇق ئالتۇن نشان بەرگەن ئېكەنلەر، ھالا ھازىر مەۋجۇددۇر) . 297- ت ھە .

△ حاضرچە (ھازىرچە)

حاضرچە يوق بولغانى غە دركى بىرلە الغان ادم لار اتى نى توتوب جواب برديم (ھازىرچە يوق بولغانغا دەركى بىرلە، ئالغان ئادەملەر ئاتىنى تۇتۇپ، جەۋاب بەردىم) . 312- ت ھە .

△ كان (كانە)

ھەمە احوال دا شريعت مصطفويه رعايەلارنى كىما كانە احتياط و مرعى توتار ايدى (ھەمە ئەھۋالدا، شەرىئەتى مۇستافاۋىيە > مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام شەرىئىتى > رىئايەلەرنى كەمە كەنە ئىھتىيات ۋە مەرىئى تۇتار ئېدى > ئەسلى كۆرسەتمە قانداق بولسا، شۇنداق ئىجرا قىلاتتى) . 279- ت ھە .

△ اولكون (ئول گۈن : شۇ چاغ، شۇ كۈن)

آخر اجل يقاسيدىن الور برماين امان،

اولكون بوتار كىمى توكار ارمانى اولزمان .

(ئاخىر ئەجەل ياقاسىدىن ئالۇر بەرمەيىن ئەمان، ئول گۈن پۈتەر كەمە)

تۈگەر ئەرمانى ئول زەمان) . سەبۇرىي : 560- ئۇك ن .

△ سونك // صونك (سوڭ)

كوروشوب ارام الغان دين سونك منصب دارلارغه عريضه معلوم قىلدى (كۆرۈشۈپ ئارام ئالغاندىن سوڭ، مەنەسەبدارلارغا ئەرزە مەئلۇم قىلدى) .
276- ت ھە .

△ توش (توش : چۈش مەزگىلى، چۈش ۋاقتى)

انكاغچە توش حدى يقين لاشتى (ئاڭاغچە توش ھەددى يەقىنلاشتى) .
268- ت ھە .

△ عنقرىب (ئانقەرىب : ئۇزۇن ئۆتمەي؛ يېقىن زامان)

عنقرىب چىكىز قان امرا نويان لارىدىن جتە نويان نى نجه تىن آدم بىرلە كۈشلۈك نىنك اوستىكا ايباردى (ئانقەرىب چىنگىز قانن ئۇمەرا- نويانلاردىن جەتە نوياننى نەچە تۈمەن ئادەم بىرلە، كۈشلۈكنىڭ ئۈستىگە ئېبەردى) . 335- ت ھە .

△ قديم الايام (قەدىمۇل- ئەييام : بۇرۇنقى زامان)

سىرام نىنك حاكىمى قديم الايام اقسو كوجانىنك حاكىمى بىرلە جىركا و مرتبە دا برابر ايدى (سايرامنىڭ ھاكىمى قەدىمۇل- ئەييام ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىمى بىرلە، جەرەكە ۋە مەرتەبەدە بەرابەر ئېدى) . م . سايرامى : 296- ت ھە .

△ كاھا // گاھا (بەزەن چاغ)

گاھا بىرر فىياله مى راح بىرلە روح فرح افزالىق و نشاط بىزم ارالىق كوركوزور ايدى (گاھا بىرەر فىياله مەيى راھ بىرلە روھ فەرەھ ئەفزالىق ۋە نەشات بەزىم ئارالىق كۆرگۈزۈر ئېدى) . 285- ت ھە .

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازملاردا، ”ابدالابد (ئەبەدۈلئەبەد) ، على الدوام (ئەلەددەۋام) ، فى الآخر (فىلئاخىر) ، فى البدايه // فى البدايت (فىلبىدايه // فىلبىدايەت) “ قاتارلىق ئۆزلەشمە ۋاقت-

زامان رەۋىشلىرىمۇ ئۇچرايدۇ.

4.2. دەرىجە - مىقدار رەۋىشلىرى

دەرىجە - مىقدار رەۋىشلىرى دېگىنىمىز، شەيئىلەرنىڭ سۈپەت - تەرىپتىكى دەرىجىسىنى ۋە يۈكسەكلىك ياكى نازۇكلۇق مىقدارىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئالايلىق:

△ اسرو (ئەسرو: ناھايىتى، بەك)

ايكى غىچىك ايرماس اى گل چهره تنك،

اغزىنك اسرو تار و كونكلونك اسرو كىك.

(ئىكى غۇنچەڭ ئېرمەس ئەي، گۈلچېرە تەڭ، ئاغزىڭ ئەسرو تارۇ كۆڭلۈڭ ئەسرو كەڭ). نەۋائىي: 292- ئۇك ن.

△ بىسيار (بىسيار: بەكمۇ، تولىمۇ، ئىنتايىن)

يىنا مىزان الاوزان اتلىغ عروضى بيتىب دور بىسيار مدخول دور (يەنە «مىزانۇل - ئەۋزان» ئاتلىغ ئەرۇز بىتىدۇر، بىسيار مەدخۇلدۇر «تولىمۇ پايدىلىق».) ب ن. 211- چ ت.

△ بىسى (بەسى: بەك، تولىمۇ، ئىنتايىن)

دردىم بىسى كوب حدىن زياده، دايم كورارمن ايل دىن ملامت (دەردىم بەسى كۆپ ھەددىدىن زىيادە، دايم كۆرەرمەن ئېلىدىن مەلامەت).

△ اندكى (ئەندەكى: كىچىككىنە، تولىمۇ ئاز)

عطارد تربىت منشى و مىرزالارى و بهرام صولت عساكر خون اشام لارى ذكرى جىزى و اندكى بيانى (ئۇتارىد تەربىيەت مۇنشى ۋە مىرزالارى ۋە بەھرام سەۋلەت ئەساكرى خۇن ئاشاملارى زىكرى چىزى ۋە ئەندەكى بيانى). 281- ت ھە.

△ جىزى (چىزى: قىسقىچە، جىندەك، تولىمۇ ئاز)

بولارنىڭ قىسە و حكاية و داستانلارى اوز مورىدىلاريدا جىزى ذكرى قىلىنىپ

اۋى (بۇلارنىڭ قىسسە ۋە ھىكايە ۋە دەستانلارى ئۆز مەۋرىدە رىدە، چىيزى
بىكر قىلىنىپ ئۆتتى) . 324- ت ھە .

△سەل (سەھل : ئوڭاي، قولاي، ئاسان، بەك ئاسان) :

بۇ ايشىنى سەل چاغلان مذكور كىت دىن توز اليب كىلب لازم قىلىبدور...
لىكن بۇ ايشىنى سەل كوروب سىاست قىلمى تىغافل قىلسام... كىن ظلم جىرغە
ئايد بولغوسىدور (بۇ ئىشنى سەھل چاغلان، مەزكۇر كەنتىدىن توز ئالىپ
كەلپ، لازم قىلىپدور... لىكن بۇ ئىشنى سەھل كۆرۈپ، سىياسەت قىلمى ،
تىغافل قىلسام... كەيىن زۇلم - جەبرغە ئايد بولغوسىدور) . 315- ت ھە .

△انا فانان (ئانەن فەئانەن : قەدەممۇ قەدەم، پەيدىنپەي) :

... انا فانان زىادە و اضافە بولوب فقرا لار اوستىكا بو رسم و قاعدە بولوب
تىكاندىن كىن ... (ئانەن فەئانەن زىادە ۋە ئىزافە بولۇپ، فۇقەرلار
ئۇستىگە بۇ رسم ۋە قائىدە بولۇپ كەتكەندىن كەيىن...) . 315- ت ھە .

△تامام (تەمامەن : پۈتۈنلەي)

توغ شە علم و بىراقلارنى تامام يولوب تاشلاب قىرنى اجىب ايجىدىن
مذكور التون كىموش لارنى اليب جىرك لارنىىنك حقى دىب تاششوردى (توغ
شەدە ئەلەم ۋە بايراقلارنى تەمامەن يولۇپ تاشلاب، قەبرىنى ئاچىپ،
ئىچىدىن مەزكۇر ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى ئالىپ، "چەرىكلەرنىڭ ھەققى" دىپ
تاششوردى) . 277- ت ھە .

△حلى (ھەلى : ھېلى، سەل تۇرۇپ)

مىرمى بىلان تاشقىرى جىقىب بىز حلى كىلساك دىب لىشكرگاھ غە بارىب و زىر
امىرازغە كورگان واقىئەنى بىان قىلدى (مەھرەمى بىلەن تاشقارى چىقىپ،
"بىز ھەلى كەلسەك" دىپ، لەشكەرگاھقا بارىپ، ۋە زىر - ئەمىرلەرغە كۆرگەن
واقىئەنى بىان قىلدى) . 37- ت مۇ .

△نەھائىتى (نەھائىيەتى : ناھائىتى، چەكسىز)

نہایتی زور اولوغ مزار شریف ایکانلار (نہایتی زور، ٹولوغ مہ زاری شہ رنیق
ئپکەنلەر) . 277- ت ھە .

منصب دارلاردین نہایتی جونک جلدو جساق یعنی میراث منصب کوز
توتقان ایکان (مەنسەبدارلاردین نہایتی چوڭ جەلدو جساق، یەئشی
مراس مەنسەب کۆز تۇتقان ئپکەن) . 278- ت ھە .

△ اصلا (ئەسلا)

باشقە ایشیک کا اصلا بارماغایمن (باشقا ئشککە ئەسلا بارماغایمەن) .

271- ت ھە .

△ کم دین کم (کەمدین کەم)

کم دین کم جیقادور بلکە جیقمایدور (کەمدینکەم چقادیور، بەلکی
چقمایدیور) . 390- ت ھە .

آختە اط غە کم دین کم سوارە بولور ایکان (ئاхта ئاتقا کەمدینکەم
سەۋاری بولور ئپکەن) . 257- ت ھە .

△ سلیم الاعضا (سەلمۇل – ئەئزا: پۈتۈنلەي، ساپساق)

سلیم الاعضا بولدیلار بیر قیز عیال ایکان راست سوز بیلان آدم تیریلکان
بودور (سەلمۇل – ئەئزا بولدیلار، بر قیز ئەیال ئپکەن، راست سۆز بلەن
ئادەم تیریلگەن بۇدۇر) . ق ئە . 273- چ ت .

بۇلاردین باشقا، ”کالا“ (کۈللەن: پۈتۈنلەي)، جسیعا (جەمئان:
تامامەن) ” قاتارلق سۆزلەرنىڭمۇ دەرىجە- مىقدار رەۋىشى رولىدا كەلگەنلىكى
كۆرۈلىدۇ .

4.3 . ھال – تۇرۇق رەۋىشلىرى

ئادەم ۋە شەيئەلەر ئىش – ھەرىكىتىنىڭ تۈرلۈكچە ھالەت ۋە تۇرۇقلىرىنى
ئىپادىلەيدىغان رەۋىشلەر ” ھال – تۇرۇق رەۋىشلىرى “ بولىدۇ .

△ غرىبانە (غەربانە)

قونۇچى مسافر صور تىدە بولۇپ صحرا ياقالارىداكى اوى لارده غريبانه قونار و بو رویش بيلان عملدارلارنىڭ رعيه لارغه ظلم ستم قىلغان ايش لارنى تحقيق لار عادتى ايردى (قونۇچى مۇسافر سۇرەتدە بولۇپ، سەھرا ياقالارىداكى ئۆيلەردە غەربانە قونار ۋە بۇ رەۋش بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىيە لەرغە زۇلم — سستم قىلغان ئىشلەرنى تەھقىقلەر ئادەتى ئېردى).

34- ت مۇ.

△ ظريفانه (زەرفانە: غەلتە، ئاجايىپ، قاملاشتۇرۇپ)
 ... دىب ظريفانه طر يقەدا جواب بر يب دور (... دېپ، زەرفانە تەرىقەدە جەۋاب بەرسىدۇر). 271- ت ھە.

△ ناگاھا (ناگاھان)
 كىنى دين سرعت بىلە باردىم كوراي دىب يوزىنى،
ناگاھا اجتى يوزىنى اول سعادت اخترى .
 (كەينىدىن سۈرئەت بىلە باردىم كۆرەي دېپ يۈزىنى، ناگاھان ئاچتى يۈزىنى ئول سەئادەت ئەختەرى). بلال نازىم: 600- ئۇك ن.
 △ بى ناگاھ // بىناكاھ (بىناگاھ)

ياد ايتار بولسام بى ناگاھ اول پىرى يوزلوك نى كىم،
 كلبەم ايجرە اولدىمى اولتورسا گل زارىم كلىب .
 (ياد ئېتەر بولسام، بىناگاھ ئول پەرى يۈزلۈكنىكم، كۈلبەم ئىچرە ئولدىمى اولتورسا گۈلزارىم كەلپ). ب. نازىم: 586- ئۇك ن.
 △ تىركا و تمىنيا (تەبەررۈكەن ۋە تەمەننىيەن)

بو يارلىغ نشان عالينى تىركا و تمىنيا بو تارىخ جەغە كم و زياده قىلماي
 بعينە اوستىدىن كوتارىب ئىت ايتىم (بۇ يارلىغ نشانى ئالىينى تەبەررۈكەن ۋە تەمەننىيەن بۇ تارىخچەغە كەم ۋە زياده قىلماي، بىئەينى ئۇستىدىن كۆتەرىپ، سەبت ئېتىتم). 297- ت ھە.

بولاق سويىنى شىرت قىلىپ و تىركات دىپ بىلىپ ھىر طىر فىكا تىركا الىب كىتادور (بۇلاق سويىنى شۇرىت قىلىپ ۋە تەبەرىرۇكات بىلىپ، ھەر تەرىفكە تەبەرىرۇكەن ئالىپ كەتە دور) 344- ت ھە .

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "عموما" (ئومۇمەن)، خصوصاً (خۇسۇسەن)، اساساً (ئاساسەن)، خواھا (خاھان)، ظاهراً (زاھىرەن)، عیناً (ئەينەن)، باطناً (باتىنەن)، قصداً (قەسدەن)، شكلاً (شەكلەن)، تسادفاً (تەسادۇفەن)، خفىانە (خۇفىانە)، شاھانە، مستانە (مەستانە) ... قاتارلىق بىرمۇنچە سۆزلەر ئۆز نۆۋىتىدە، تۇرلۇكچە ھەرىكەت ھالەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىش قىلىپمۇ قوللىنىلىدۇ.

4.4. ئورۇن - تەرەپ رەۋىشلىرى

ئورۇن - تەرەپكە مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەت بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلىر "ئورۇن - تەرەپ رەۋىشلىرى" بولىدۇ. بىز ئۇچراشقان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە كۆرۈلگەن ئورۇن - تەرەپ رەۋىشلىرىنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

△ ايلكىرى (ئىلگەرى)؛ اوستون (ئۈستۈن)

ھەمە وقت اوزلارىدىن اوستون اولتورغوزوب قىدىمى نى ايلكىرى قويىمادى (ھەمە ۋەقت ئۆزلەردىن ئۈستۈن ئولتۇرغۇزۇپ، قەدەمنى ئىلگەرى قويىمادى). ت ئە 183- چ ت .

△ نارى // نرى (نەرى)؛ برى (بەرى)

اول يىراق نارى كىتى (ئول يەراق نەرى كەتتى)؛ برى كىلىنك دىپ ايرىدى شاھ (بەرى كەلىنك، دېپ ئېردى شاھ)، ق ت خ .

△ تاشقىرى // تاشقارى

محررى بىلان تاشقىرى جىقىپ ... باش لارىغە تاج اوستىلارىغە دواج ياتقى

بەلەن تاشقارى چىقىپ، ... باشلارغا تاج، ئۈستلارغا دەۋاج
(بەلەن مې) 37- ت مۇ.
يانتى) اندا (ئاندا)

اوزون ساجينك دىن اوزماسمن كونكول نى،
اياغينك قندە بولسە باشيم اندا.

(ئۇزۇن ساجينك دىن ئۈزمەسمەن كۆڭۈلنى، ئاياغىڭ قەندە بولسا، باشم
ئاندا (بولادۇر) . ئاتاىى: 158- ئۆك ن.

Δ موندا (مۇندا)
ھالا موندا كىلىپ دور (ھالا مۇندا كەلىپدۇر) . 257- ت ھە.
Δ ايجكىرى (ئىچكەرى)

... جسد عاليالارنى ايجكىرى اىلىپ كىرىپ ياتقوزوب قراشەرغە ... خط
مانكدوردى (... جەسەدى ئالىيلارنى ئىچكەرى ئالىپ كىرىپ ياتقوزۇپ،
قاراشەرغە ... خەت ماغدۇردى) . 260- ت ھە.

4.5. رەۋىشلەشكەن سۆز - ئىبارىلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەسلىدە ئىسىم، سۈپەت ۋە ئالماش سۆز تۈركۈمىگە
تەۋە بولسىمۇ، ئەمەلىي ئىستېمالدا رەۋىش ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان ياكى
مۇئەييەن قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى نەتىجىسىدە رەۋىشلىشىپ كەتكەن سۆز
ۋە ئىبارىلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى
كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

Δ كىچەسى (كېچەسى)

شول كىچەسى تونكانى كروھى تمام اوتوب بولدى (شۇل كېچەسى
تۇنگانى گۇرۇھى تەمام ئۆتۈپ بولدى) . 268- ت ھە.

كىچەسى سلطان دېھقان جە سادە اسكى كىيم لارنى كىيىپ ... تحقيق لار
عادتى ايردى (كېچەسى سۇلتان دېھقانچە سادە، ئەسكى كىيىملەرنى

كيسپ ... تەھقىقلەر ئادەتى ئېردى) . 34- ت مۇ .

△ كوندوزى (گۇندوزى)

بازار ايچى بىرلە كوندوزى خار و بى اعتبارلىق بىرلە يىلاب كاشغەرغە اليىب مانكىدى (بازار ئىچى بىرلە، گۇندوزى خار ۋە بىئىستىبارلىق بىرلە يىلاپ . كاشغەرغە ئالىپ ماڭدى) . 278- ت ھە .

△ يىلى (يىلى) ؛ فصلى (فەسلى)

اط يىلى ماھ شوال اون يىتەسى چەارشنبە كونى عقرب فصلى ايدى ... اقسو زمينى دا برقرار اولدى (ئات يىلى ماھى شەۋۋال ئون يەتەسى، چاھارشنبە كونى، ئەقرەب فەسلى ئېدى ... ئاقسو زەمىندە بەرقەرار ئولدى) . 268- . 269- ت ھە .

△ كونى (گۇنى)

ماھ شريف رمضان يىكېرمە يىتەسى پىنجشنبە كونى عالم دىن كتى (ماھى شەرىف رەمەزان يىگىرمە يەتەسى پىنجشەنبە گۇنى ئالەمدىن كەتتى) . 284- ت ھە .

△ دىمىد (دەمبەدەم) ؛ ساعت بساعت (سائەتبەسائەت) :

دىمىد ساعت بساعت مى نى كىلتور نوش ايتاي ،

صىحى شام بىلكى دوام اوتكوزماين ايامە توت .

(دەمبەدەم، سائەتبەسائەت مەينى كەلتور نوش ئېتەي، سۇبەي، شام

بەلكى دەۋام ئۆتكۈزمەين ئەييامە تۇت) . نازىم : 590- ئۇك ن .

فرقتىنك دا اى پىرى تن كوئىدى و جان يىغلادى ،

دىمىد خود قاىغودىن ايكى كوزوم قان يىغلادى .

(فۇرقەتئىدە ئەي پەرى، تەن كوئىدى — يۇ جان يىغلادى، دەمبەدەم خۇد

قاىغۇدىن ئىكى كۆزۈم قان يىغلادى) . سەككاكى : 208- ئۇك ن .

△ منزل بىمنزل (مەنزل بەمەنزل)

منزل بىمنزل يوروب اقسودىن تورت منزل يايىدى دىكان منزلغە بارىپ نزول
قىلدى (مەنزىل مەنزىل يۈرۈپ، ئاقسۇدىن تۆرت
مەنزىل "يايدى" دېگەن مەنزىلغە بارىپ، نۇزۇلى ئىجال قىلدى). 262- ت

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازملاردا، يەنە "كۈچە بە
كۈچە" (كۈچا بە كۈچا)، "شەر بە شەر" (شەر بە شەر)، "كنت بە
كنت" (كەنت بە كەنت)، "اوى بە اوى" (ئۆي بە ئۆي)، "سەنە بە سەنە"
(سەنە بە سەنە)، "شام و صحر" (شامۇ سەھەر)، "كېچە و كوندوز" (كېچە يۈ
گۈندۈز)... قاتارلىق رەۋىشلەشكەن سۆز- ئىبارىلەرمۇ ئۇچراپلا تۇرىدۇ.

4.6. رەۋىش ياسغۇچى قوشۇمچىلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تۆۋەندىكىدەك قوشۇمچىلار رەۋىش ياسايدۇ:

△ - لاپ // لاپ - لاپ (- لاپ // - لاپ)

فىضى كىرتىدىن مولانا طىنبورنى تاشلاب يىغلاب بېھوش بولدى (فەيز
كەسرەتىدىن مەۋلانا تەنبۇرنى تاشلاپ، يىغلاپ بېھوش بولدى). 22- ت مۇ.
ھەر آدم نىنك خواه تولا و خواه آز زمىنى بولسون جىزىلاب فونك لاپ كىلاب
مساحت قىلىپ... دىقتىرغە الدى (ھەر ئادەمنىڭ خاھ تولا ۋە خاھ ئاز زەمنى
بولسۇن، چىزىلاپ، فۇخلاپ، كەملەپ مەساھەت قىلىپ... دىقتىرغە ئالدى).
308- ت ھە.

△ - داب // - داپ

تولا آدم لار جوماقداب اولتوروب قويوبدور (تولا ئادەملەر چوماقداپ،
ئۆلتۈرۈپ قويۇپدۇر). 305- ت ھە.

△ - جە // - چە

آزغە آزچە تولاغە تولاچە اق قرا اشلىق و سمان قويوب دىقتىرغە الدى (ئازغە
ئازچە، تولاغا تولاچە، ئاق- قارا ئاشلىق ۋە سامان قويۇپ، دىقتىرغە

ئالدى) . 308- ت ھە .

كونكولومدىن و تىلىمدىن كىلكانچە و قلمىم و ايلكىم دىن قوت فەم
قىلغانچە اول حضرتقە... شاكرد كا داغى اوزومنى مشرق قىلدىم
(كۆڭلۈمدىن ۋە تىلىمدىن كېلگەنچە ۋە قەلەمم ۋە ئىلكىمدىن قۇۋۋەت فەم
قىلغانچە ئول ھەزرەتقە... ئۆزۈمنى مۇشەررەق قىلدىم) . نەۋائىي : 35- م ل .
بر مرتبە نصرف قىلغانلارچە قرامى... (بىر مەرتەبە تەسەررۇق
قىلغانلارچە قارامى...) . 257- ت ھە .

△ - اب // - وب // - يب (- ئاپ // - ئەپ ، - ئۇپ // - ئۇپ // - ئىپ)

يورت تىنجاقاپ بولغونچە دېھقانچىلىق قىلىپ كون اليب تورسانكلار
(يۇرت تىنجاقاپ بولغۇنچە دېھقانچىلىق قىلىپ ، گۇن ئالىپ تۇرساڭلار) .
296- ت ھە .

ايلكىرى يورت سوراپ و حكومت قىلىپ اوتكان وزير امراء و اميرلارغە نسى
عايددور (ئىلگەرى يۇرت سوراپ ۋە ھۆكۈمەت قىلىپ ئۆتكەن ۋە زىر ، ئۆمەراۋ
ۋە ئەمىرلەرغە نەسەبى ئايددور) . 296- ت ھە .

بىزنى اختيارلاريمىزغە قويماي اوزلاركا اولوغ قىلغانى راست بىزلار قورقۇپ
اولوغ بولدوق (بىزلەرنى ئىختىيارلارمىزغا قويماي ، ئۆزلەرگە ئۇلۇغ قىلغانى
راست . بىزلەر قورقۇپ ئۇلۇغ بولدوق) . 305- ت ھە .

غونجە // - قونجە // - كونجە

تافشۇروفي الغونجە فرصت بولماي تفرقهلىق واقع اولوب دور (تاپشۇرۇپ
ئالغۇنچە فۇرسەت بولماي ، تەفرىقەلىق ۋاقىئە ئولۇپدور) . 286- ت ھە .

ارتوجونك غە بارغونجە چكمانىم نى سايه اتىم ،

سايهسى دا اوزوم ياتىب سن يارىم نى ياد اتىم .

(ئارتوچۇڭغا بارغۇنچە چەكمەنمنى سايه ئەتتىم ، سايهسىدا ئۆزۈم ياتىپ ،

سەن يارىمنى ياد ئەتتىم) . ق ت خ .

كشى وصال تونى يارى برله ياتقونچە،

جمالى شمعى غە قىلسون نظر تانك اتقونچە.

نوائى اهل فنا دىرى خرقەسىن خوش توت،

اوزونك نى زهد و رىا مجمعى غە قاتقونچە.

كشى ۋىسال تۇنى يارى برله ياتقونچە، جمالى شە مئىغە قىلسون نە زەر تاڭ
ئاتقونچە؛ نە ۋائىي، ئەھلى فەنا دەرى خرقەسىن خوش توت، ئۆزۈڭنى
زۇھدۇ رىيامەجمەئىغە قاتقونچە) نە ۋائىي: 300- ئۆك ن .

Δ-ى (-ئى) //سى

كۈندۈزى كىلدىلار و شول كىچەسى روانە بولدىلار(گۈندۈزى كېلدىلەر ۋە شۇل
كېچەسى رەۋانە بولدىلار) ق ت خ.

ەر كۈنلۈكى بلە چقەلارى برلە جىقىپ سىر تماشاھلار... قىلىپ يانپ كىلور
ايدى(ھەر كۈنلۈكى بالا- چاقالارى برلە چىقىپ، سەير- تاماشاھلار... قىلىپ
يانپ كېلور ئېدى). 273- ت ھە.

ھەر دۈشەنبە پىنجشەنبە كۈنلارى كلا و نچە قوی لارنى اولتوروب كىنكرو
نرندورات لارنى قىلىپ غرىپ مستحق لارغە برىپ دعاسىنى الور ايدى
(ھەر دۈشەنبە، پىنجشەنبە گۈنلەرى، كالا ۋە نەچە قويلارنى ئۆلتۈرۈپ،
كەڭرۇ نەزىر- نۇزۇراتلارنى قىلىپ، غەرىپ مۇستەھەقلەرغە بەرىپ، دۇئاسىنى
ئالور ئېدى). 277- ت ھە.

Δ-لار (-لار//لەر)

بومد تەكىچەلار اوردو كىردنى احتىياپ قىلىلور ايدى خندق قازىلور ايدى
خندق بولماغان یردا شاخ توتولور ايدى (بۇ مۇددەتتە، كېچەلەر ئوردۇ گەردنى
ئىتىيات قىلىلور ئېدى؛ خەندەق قازىلور ئېدى؛ خەندەق بولماغان یردە،
شاخ تۇتۇلور ئېدى) بابۇر ب ن 337- چ ت .

ھواسى بىسىار متغىن دور كوزلار بىزكاك كوب بولور انداق روايت قىلدىلار

كىم چوپچوق بېزىكە بولغاندور) ھەۋاسى بىسىار مۇتەئەففەندۇر. كۈزلەر بېزىگە كۆپ بولۇر. ئانداق رىۋايەت قىلدىلەركىم، چوپچوق (قۇشقاچ) بېزىگە بولغاندور) ب ن 316-چ ت.

Δ-ا (ئان-//ئەن)

ابا و اجدادلار يىمىزدين قالغان شجره مباركه طيبه لار الان موجوددور تېرىكا و تمنيا باردور) ئەبە- ئەجدادلارمىز دىن قالغان شەجەرەنى مۇبارەكەنى تەيىبەلەر ئەلئان مەۋجۇددۇر، تەبەررۈكەن ۋە تەمەننىيەن باردور) م. سايرامى: 296-ت ھە.

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان مەزكۇر-”ئان-//ئەن“ قۇشۇمچىسىلىق ”ذاتنا“ (زاتەن)، ”اننا“ (ئانەن) ”نورا“ (نوران//نۇرەن) كەبى ياسالما رەۋىشلەر ناھايىتى كۆپ قوللىنىلىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى رەۋىشلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك تۈرلىرى ئىچىدە كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىز ئۇچۇن، بۇ يەردە قايتا توختالمىدۇق.

§5. سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، ئادەم ۋە شەيئەلەرنىڭ ھېسابىنى، رەت تەرتىپىنى ۋە نومۇرلۇق بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى ”سان“ دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەدە، قەدىمكى ۋە ھازىرقى ئۇيغۇر تىللىرىدا ئىشلىتىلىۋاتقان ئەنئەنىۋى سانلاردىن باشقا، خېلى بىر بۆلەك ئەرەبچە ۋە قىسمەن پارىسچە سانلارنىڭمۇ ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ.

5.1. ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان

Δبىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن سان «ئاددىي سان» بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، بىر//بىر (بىر 1)، ايكى (ئىككى 2)، اوج (ئۈچ 3)، تورت (تۆرت 4)، بىش//بىش (بىش 5)، التە//التە (ئالتە//ئالتە 6)، يەتتە

//ئىتى(يەتە//يەتى 7)، سىكيز//سىكيز (سېكىز//سەكىز 8)، توقوز (توقۇز 9)،
 اون (ئون 10)، يىككىرە //يىككىرە (يىگىرمە 20)، اوتوز (ئوتۇز 30)،
 توق (تېرىق 40)، ايليك//اليك (ئېللىك//ئەللىك 50)، التىمىش (ئالتمىش
 60)، يىتمىش (يەتمىش 70)، سىكسان//سىكس (سەكسەن 80)، توقسان
 (90)، يوز (يۈز 100)، مىنك (مىڭ 1000)، مىليون//مىليون (مىليون
 1000000) قاتارلىق ئەنئەنىۋى ئۇيغۇرچە سانلاردىن باشقا،
 لىدى (ۋاھىدا ۱)، اثنان (ئىسەن ۲)، ثلاثه (سەلەسە ۳)، اربعه (تەرىپە ئە ۴)،
 خمسة (خەمسە ۵)، ستة (ستتە ۶)، سبعة (سەبئە ۷)، ثمانى //ثمانىيە (سەمەنى //
 سەمەنىيە ۸)، تسعة (تەسسە ۹)، عشر //عشره (ئەشر //ئەشەرە ۱۰)، عشرون
 //عشرين (ئىشرون //ئىشرىن ۲۰)، ثلاثون // ثلاثين (سەلەسون //
 سەلەسەن ۳۰)، اربعون // اربعين (تەرىپە ئون //تەرىپە ئىن ۴۰)، خمسون // خمسين
 (خەمسون //خەمسەن ۵۰)، ستون // ستين (ستتون //ستتەن ۶۰)، سبعون //
 سبعين (سەبئون //سەبئەن ۷۰)، ثمانون //ثمانين (سەمەنئون // سەمەنەن ۸۰)،
 تسعون // تسعين (تەسئون // تەسسەن ۹۰)، مائه // مائة (مىئە
 //مىئەتۇن ۱۰۰)، الف (ئەلف ۱۰۰۰) مىليون (مىليون) دېگەنگە ئوخشاش
 ئەرىپچە ئاددىي سانلار ۋە يك (يەك 1)، دو (دۇ 2)، سه (3)،
 چهار (چەھار//چاھار 4)، پنج (پەنج 5)، شش (شىش 6)، هفت (ھەفت 7)،
 هشت (ھەشت 8)، نه (نەھ 9)، ده (دەھ 10)، بيست (بەست 20)، سی (سى
 30)، چهل (چەھل 40)، پنجاه (پەنجەھ 50)، شصت (شەست 60)،
 هفتاد (ھەفتاد 70)، هشتاد (ھەشتاد 80)، نود (نەۋەد 90)، صد (سەد
 100)، هزار (ھەزار 1000)، مىليون (مىليون 1000000) قاتارلىق پارىسچە
 ئاددىي سانلارمۇ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

▲مۇرەككەپ سان دېگىنىمىز بولسا، ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي

سانلارنىڭ مۇئەييەن قائىدە بويىچە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سانلارغا ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن، (اون اوج (ئون ئۈچ)، يېقىمە ئىككى) يىگىرمە ئىككى، مېنىك بىر (مىڭ بىر)، سىكسان توقوز (سەكسەن توقوز)، اوج يوز و توقوز (ئۈچ يۈز ۋە توقوز)، قىرغ و يىتى (قىرىق ۋە يەتتى)، التىمىش و التە (ئالتىمىش ۋە ئالتە) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

△ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ئۇيغۇر زىيالىيلىرى تىل بىلىملىرى جەھەتتە، ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىپ يەك تىللىق بولۇشنىلا ئەمەس، بەلكى ئەرەبچە ۋە پارىسچە بويىچىمۇ يۇقىرى سەۋىيىلىك بولۇپ، كۆپ تىللىق بولۇشى ئەمەلگە ئاشۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئەسەر يازغۇچىلار سۆز-كەلىمىلەرنى ئىشلىتىشتە، ھەتتا سان-ساناقلارنى ئىشلىتىشتىمۇ ئۆز خاھىشى بويىچە ئىش كۆرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

رمضان ابى تارىخ سىكيز يوز توقسان توقوزدا فرغانە ولايتى دە اون ايكى ياشتە پادشاھ بولدوم (رەمەزان ئابى، تارىخ سەكزىيۈز توقسان توقوزدا، فرغانە ۋىلايەتدە، ئون ئىككى ياشتا پادشاھ بولدوم). بابۇر: ب ن . 308-چ ت .

سە سەب و سەممانە محاصرە امتدادى اوزاق تارتتى (سەنە سەبۇن ۋە تىسە سەتۇن < 907-يىلى > مۇھاسىرە ئىمتىدادى ئۇزاق تارتتى). ب ن . 344-چ ت .

يىتمىش كا يىتىب دورمن اغزىمدا تىشىم يوق،

ھفتاد دو ملت ايلي كا ايمدى ايشم يوق .

(يەتمىشكە يەتپىدۇرمەن ئاغزىمدا تىشىم يوق، ھفتاد دۇ مىللەت ئېلىگە ئېمىدى ئىشىم يوق: يېشىم يەتمىشكە يېتىپتۇ، ئاغزىمدا چىشلىرىمۇ قالدى. ئەمدى، خەلقىئالەمگە ھېچ پايدام يوق) زەلىلى: 308- ئۇك ن .

يالغوز ايماس لطفى كيم اول گل اوجون،

نالە و فر ياد قیلور صد هزار.

(يالغوز ئېمەس لۇتفيكىم، ئول گۈل ئۇچۇن، نالەيۇ فەرياد قىلۇر سەد
ھەزار: ئۇ گۈل ئۇچۇن يالغوز لۇتفيلا ئەمەس، بەلكى يۈزمىك (لىغان ئاشقار)،
نالە- پەريات قىلماقتا). لۇتفي 238- ئۇك ن.

5.2. ساننىڭ مورفولوگىيىلىك تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، سانلار ئۆزلىرىنىڭ مورفولوگىيىلىك ئۆزگىچىلىكى
ۋە جۈملىدە سۆز- كەلىمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىش جەھەتتىكى
ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە، ئادەتتە "ساناق سان"، "تەرتىپ سان"، "مۆلچەر
سان"، "كەسر سان"، "تەقسىم سان" ۋە "كىشىلىك سان" دېگەندەك
گرامماتىك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. ساناق سان

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئاددىي ۋە مۇرەككەپ سان (بۇ ئۇقۇم خېلى بىر
بۆلەك ئەسەرلەردە "تۈپ سان ۋە قوشما سان" مۇ دېيىلمەكتە) لارنىڭ ئەسلى
شەكلى ساناق سان ھېسابلىنىدۇ. ساناق سانلار ئادەتتە، سۆز - جۈملىلەردە
ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى، بەزىدە بولسا، خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسلەن:

يېشىمىنك آدم طيارلاب قرا يىغاج او چقرا دىكان موضعه كا جىقىب
اوروشتى (يېشىمىنك ئادەم تەييارلاپ، "قارا ياغاچ ئۇچقارا" دېگەن مەۋزىئەگە
چىقىپ ئۇرۇشتى). 265- ت ھە.

درکاه حق نىنك اولوغى اوج يوز دور (دەرگاھى ھەقىنىڭ ئۇلۇغى
ئۇچيۈزدۇر) 281- ت ھە.

Δ ساناق سانلار ئىسىم رولىدا كەلگەندە بولسا، خۇددى ئىسىملارغا
ئوخشاشلا تۈرلىنىپ، جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرىمۇ بولالايدۇ. مەسلەن:
عمرلارى سكىن بىش غە يتى (ئۆمۈرلارى سەكسەن بەشغە يەتتى). 283- ت ھە.

ئە. تەرتىپ سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تەرتىپ سانلار ئومۇمەن “-نجى// -ىنجى” قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شەكىللىنىدۇ ۋە جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسلەن:

ايكىنجى اوغلى حق قلى بىك هم امير لشكر ايدى (ئىككىنچى ئوغلى ھەققۇلى بېگ ھەم ئەمىرى لەشكەر ئېدى) 291- ت ھە.

بۇ ئۇچۇرغا دا يەنە بىر يېرىم مەشىدىنى ايكىنجى مرتبە كورمادىم و تافمادىم (بۇ تەرىقەدە يەنە بىر يېرىم- مۇرشىدىنى ئىككىنچى مەرتەبە كۆرمەدىم ۋە تافمادىم). 342- ت ھە.

تارىخ ھىجرى نىنىك اوتوز اوجونجى يىلى (تارىخى ھىجرىنىڭ ئوتتۇز ئۈچۈنچى يىلى) 374- ت ھە. شو فونك خان نىنىك اونونجى يىلى (شوقۇڭ خاننىڭ ئونونچى يىلى) 313- ت ھە.

△چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، ئۆزلەشتۈرۈپ قوللىنىلغان ئەرەبچە ۋە پارىسچە تەرتىپ سانلارمۇ ئۇچراپلا تۇرىدۇ. مەسلەن:

اولزمانەداكى مرید مخلصى لارى بو امام جعفر ئانى ايكان دىكان بولغايلار (ئول زەمانەدەكى مۇرىد- مۇخلىسلارى : ”بۇ ئىمام جەئفەر سانى ئېكەن“ دېگەن بولغايلار) 332- ت ھە.

خسوصاً علمالارغەر واجى و سوداكرلار سودا تجارەتى بابىدا ئانى بخارى دىب ايتسەلار اصلا مبالغه بولمايدور (خۇسۇسەن ئۆلەمالارغا رەۋاجى ۋە سەۋدا گەرلەر سەۋدا تجارەتى بابىدا، ”سانى بۇخارا“ دېپ ئەيتسالار، ئەسلا مۇبالاغە بولمايدور) 328- ت ھە.

اقلیم اول غە زحل نى و اقلیم دوم غە مشترىنى و اقلیم سوم غە مریخ نى بو قیاس برلە يتە یولدوزنى يتە اقلیم غە نسبت بر یب دور (ئىقلىمى ئەۋۋەلغە زۇھەلنى ۋە ئىقلىمى دۇۋۋۇمغا مۇشتەرىنى ۋە ئىقلىمى سېۋۋۇمغا مەرىخنى بۇ

قىياس بىرلە يەتە يۇلدۇزنى يەتە ئىقلىمغا نىسبەت بەرىپدۇر. بىرىنچى ئىقلىمغا زۇھەرنى، ئىككىنچى ئىقلىمغا مۇشتەرنى، ئۈچىنچى ئىقلىمغا بولسا، مىررىخنى ۋە مۇشۇ قىياس بويىچە، يەتتە يۇلتۇزنى يەتتە ئىقلىمغا باغلاپ بايان قىلغان).
م. سايرامىي: 328- ت ھە.

ب. مۆلچەر سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مۆلچەر سانلار ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئالتە تۈرلۈك يول بىلەن ياسىلىدۇ:
بىرىنچى، ساناق سانلارغا " - جە // - چە" قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسلەن:

اۈچ يۈزجە ادم ضايح بولدى (ئۈچيۈزجە ئادەم زايىم بولدى)؛ عبدالله يىك باشلىغ يۈز سىكس چە ادم نابود بولدى (ئابدۇللاھ بېگ باشلىغ يۈز سەكسەنچە ئادەم نابۇد بولدى) 265- ت ھە.

ئىككىنچى، ئىككى ساناق ساننى جۈپلەشتۈرۈش يولى بىلەنمۇ بىرخىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسلەن:

اۈتۈز قىر قىر يىل بىر طرف غە بارىب كلىب مذکور قبرى نى تعيين و جزم قىلىب يىلالمايدور (ئۈتۈز- قىر قىر يىل بىر تەرەپتە بارىپ كەلىپ، مەزكۇر قەبرىنى تەئىين ۋە جەزم قىلىپ بىلەلمەيدۇر)؛

بىر اى دا تۆرت بىش نوبت سوز سورادى و بعضه كونلاردا اۈچ تۆرت نوبت سوز سورادى (بىر ئايدا تۆرت- بەش نەۋبەت سۆز سورادى ۋە بەنرە كۈنلەردە، ئۈچ- تۆرت نەۋبەت سۆز سورادى). 312-، 357- ت ھە.

ئۈچىنچى، ساناق سانلارغا " نچە // نىچە" (نەچە // نېچە) سۆزنى بىرىكتۈرۈش يولى بىلەنمۇ بىرخىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسلەن:

تارىخ بىر مېنىك يىتمىش نچە بولغانىدا... (تارىخ بىرىمىك يەتمىش نەچە بولغانىدا...). 350- ت ھە. نچە مېنىك سىر كىموش اوز خىزىنە سىيدىن بىر كان

نينك تاشيدە نەجە مېنىك سركموش فرچە خراجت جىقىم لارىغە تەيىن لاپ، ... (نەچە مىڭ سەر كۇمۇش ئۆز خەزىنە سىدىن بەرگەننىڭ تاشدا، نەچە مىڭ سەر كۇمۇش فارچە خراجەت چىقىملىرىغە تەئىنلەپ، ...) 314- ت ھە .
تۆتىنچى، ساناق سانلارنىڭ ئالدىغا "كەم" ، "بىر نېمە كەم" (بىر نېمە كەم) ياكى "از كەم" (ئاز كەم) سۆزلىرىنى بىرىكتۈرۈش يولى بىلەنمۇ بىر خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ . مەسلەن :

بىر نېمە كەم التىمىش ياكى بىرىم سركموش اورسىيە ھىسابىدا بىر يۈز التىمىش سوم نەجە تىن اقچە بولادور (بىر نېمە كەم ئالتىمىش ئىكى يارىم سەر كۇمۇش ئۇرۇسىيە ھىسابىدا، بىر يۈز ئالتىمىش سوم نەچە تىمىن ئاقچا بولادور) .
سايرامى 324- ت ھە .

بەشىنچى، ساناق سانلارغا يۆنىلىش كېلىشتە "يىقىن" (ياقن // يەقن) "ياوق // ياووق" (ياۋۇق) سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ بىرخىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ . مەسلەن :

داخۇ قىرغى مېنىك غە يىقىن تونكانى لارى بىرلە اروسىيە ھىمايتلارى غە اولاندى (داخۇ قىرغى مىڭغا يەقن تۇنگانىلارى بىرلە ئۇرۇسىيە ھىمايەتلەرغە ئۇلاندى) . 303- ت ھە .

طرفان قرا خواجە قومول نىنىك اسلامى تارىخ سىكيز يۈزغە يىقىن ايكان يعنى خىزرخواجە خان بن توغلو ق تىمورنىنىك قول لارىدا اسلام شىرىق غە مشرق بولغان ايكان (تۇرفان، قارا خاجە، قۇمۇلنىڭ ئىسلامى تارىخ سەككىز يۈزغە ياقن ئېكەن، يەئنى خىزىر خاجە خان بىنى تۇغلو ق تۆمۈرنىڭ قوللارىدا، ئىسلامى شەرىفغە مۇشەرەف بولغان ئېكەن) م . سايرامى : 359- ت ھە .
ئالتىنچى، ساناق سانلارغا چىقىش كېلىشتە "زىيادە" (زىيادە) سۆزىنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى بىلەنمۇ بىرخىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ . مەسلەن :

التون كىم كىسە لىك پانصد امرالار ايكى يۈزدىن زىيادە ايدى (ئالتۇن

كەمەر - كىيسەلىك پانسەد - ئۇمەرائلار ئىكى يۈزدىن زىيادە ئېدى)؛
 .مىرزا احمد قوشىيىكى بىر مىنىك دىن زىيادە يىكىتى بىرلە قوم دروازە سىدا توروب
 يىكىت لارنى و مىسافر سودا كر بايلارنى امانلىق بىرلە جىقارىپ تولا يىخشى لىق
 لارنى كورساتى (مىرزا ئەھمەد قۇشپىگى بىر مىڭدىن زىيادە يىگىتى بىرلە،
 قۇمەدەرۋازە سەدە تۇرۇپ، يىگىتلەرنى ۋە مۇسافر سەۋداگەر، بايلارنى ئەمانلىق
 بىرلە چىقارىپ، تولا ياخشىلىقلارنى كۆرسەتتى) 269-، 292- ت ھە.

پ. كەسىر سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مەخرەجنى ئىپادىلەيدىغان ساناق سان بىلەن
 سۈرەتنى ئىپادىلەيدىغان ساناق ساننىڭ ئوتتۇرىسىغا " - دىن // تىن " (- دىن
 //تىن) قۇشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان كەسىر سانلار كۆپرەك
 قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

اولارنىڭ عبادت و رياضت لارنى زىمانە مشايخ و حضرات لارى اوندىن
بىرىنى بىرپا و ادا قىلالماس ايدى (ئۇلارنىڭ ئىبادەت ۋە رىيازەتلەرنى زەمانە
 مەشايخ ۋە ھەزەراتلارى ئوندىن بىرىنى بەرپا ۋە ئەدا قىلالماس ئېدى)
 282- ت ھە.

Δ ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا "يارىم//
 ىرىم" (يارىم)، "نصف" (نصف) ۋە "رىع" (رۇبئە) سۆزلىرىمۇ "ئىككىدىن
 بىر"، "بىرىم" ۋە "تۆتتىن بىر" دېگەن كەسىر سانلار ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ.
 مەسلەن:

Δ ىرىم (يارىم: بىرىم)
 اوشبو اصحاب الكهف نى بىر مرتبە زيارت قىلسە لار بىرىم حج ادا
 تافادور دىب عقىدە قىلادور (ئۇشبو ئەسھابۇل - كەھفى بىر مەرتەبە زىيارەت
 قىلسالار، يارىم ھەج ئەدا تافادۇر، دېپ ئەقىدە قىلادۇر) 349- ت ھە .
 Δ نصف (نصف: بىرىم، پۈچۈق، ئىككىدىن بىر)

اولار تون نصفى دىن خېلى اوتكان دا كلديلار (ئۇلار تون نىسفلدىن خەيلى ئۆتكەندە كەلدەلەر). ق ت خ.

△ ربع (رۇبە : تۆتتىن بىر، چارەك)

كواكب هفت ستاره سيارهسى بىرلە ربع مسكون نى مشرق حدى نىنك ابتداسىدىن مغرب حدى نىنك انتھاسىغچە زمين يوزىنى يته تقسيم قىلىپ بر تقسيمىنى بر اقليم ديب اتابدور (كەۋاكىبى هەفت ستاره سەييارەسى بىرلە رۇبى مەسكۇن > تۆتتىن بىر ئالەم؛ يەرشارنىڭ ئىنسان ياشىيالايدىغان قىسمى < نى مەشرق ھەددىنىڭ ئىبتىداسىدىن مەغرب ھەددىنىڭ ئىنتىھاسىغچە، زەمىن يۈزىنى يەتە تەقسىم قىلىپ، بىر تەقسىمنى "بىر ئىقلىم" دېپ ئاتايدور). م. سايرامىي : 328- ت ھە.

اولچە تفصیلی اولدوركىم ربع مسكون نىنك يىتى اقليمى دىن هر اقليم دا نيجه كشور بار (ئەۋۋەلچە تەفسىلى ئولدۇركم، رۇبى مەسكۇننىڭ يىتى ئىقلىمدىن ھەر ئىقلىمدا نېچە كىشۋەر بار). نەۋائىي: 4- م ل .

ت. تەقسىم سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تەقسىم سانلار ساناق سانلارغا "- دىن // -تىن" (-دىن // - تىن) قوشۇمچىسىنى قوشۇش يولى بىلەنمۇ، ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سانلارغا "- ار - ەر" (- ئەر)، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە بولسا، "- شر" (- شەر) قوشۇمچىسىنى قوشۇش يولى بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. مەسلەن:

جمعى سى اون قوطاس ايدى ھەركىشىگە ئىككىدىن توغرى كىلدى (جەمئىسى ئون قوتاس ئېدى، ھەركىشىگە ئىككىدىن توغرى كېلدى) ق ت خ.

اڭلاريدىن توشوب اوبدان كوراشيب برر فيالەدىن چاي ايجيب،... (ئاتلارنىدىن تۇشۇپ، ئوبدان كۆرەشىپ، بىرەر فيالەدىن چاي

ئېچىپ،... 261- ت ھە.

قول و يوزلارنى بىر قاتار ايسىتىپ اليب دعالار قىلىپ ديدىلار كىم... (قول ۋە يۈزلەرنى بىرەر قاتار ئىستىپ ئالىپ، دۇئالار قىلىپ دېدىلەر كىم، ...) 289- ت ھە.

ΔΔ بەزەن قوليازمىلاردا، ساناق سانلارغا " - (ىن - ئىن) // - ن " قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ تەقسىم سانلارنىڭ شەكىللەنگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

اللەنىڭ عنائىتى بىلەن مشكلات لارى بىرىن بىرىن حل بولمىش (ئاللاھنىڭ ئىنايەتى بىلەن، مۇشكۈلاتلارى بىرىن- بىرىن ھەل بولمىش). ق ت خ.

ج. كىشىلىك سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كىشىلىك سانلار ساناق سان سانلارغا " - او // - ەو " (- ئاۋ // - ئەۋ) ياكى " - اول // - ەولا " (ئاۋلا // - ئەۋلە)، " - اولان // - ەولان " (- ئاۋلان // - ئەۋلان) قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، اىكاو (ئىكەۋ)، اىكو (ئىكەۋ)، اوجەو (ئۈچەۋ)، تورتاو (تۆرتەۋ)، بىشاولا (بەشەۋلە) // بىشاولان (بەشەۋلەن) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

Δ اكا اوكا ايكولان نىڭ قولىغە خىزىنە كىرگاندىن كىن بىزلارغە قرامى اندجانغە جىقىب كىتسەلار،... (ئاكا- ئۇكا ئىكەۋلەننىڭ قولىغا خەزىنە كىرگەندىن كەيىن، بىزلەرغە قارامى، ئەندجانغا چىقىپ كەتسەلەر،...).

260- ت ھە.

ايمدى سن خا تونىنك بىلىقىس و وزيرىنك اصف برخيا اوجوولان بر ىردە اولتوروب كىشىغە ايتمايدورغان سرىنك لارنى بر برىنك لارغە ايتىنكار اول نرسە سلىم الاعضا بولور دىدى القصه اوجوولان بر خلوتدە اولتوروب سر

ايتماق غە مقيد بولدىلار (ئېمدى سەن خاتۇننىڭ بىلقىسى ۋە ۋەزىرىنىڭ ئاسىق بۇرخىيا ئۇچە ۋەلەن بىر يەردە ئولتۇرۇپ، كىشىغە ئەيتمايدۇرغان سىرىنىڭلارنى بىر- بىرىڭلارغا ئەيتىڭلار، ئول نەرسە سەلىمۇل - ئەئزا بولۇر دېدى. ئەلقىسسە، ئۇچە ۋەلەن بىر خىلۋەتدە ئولتۇرۇپ، سىر ئەيتماقغە مۇقەببەد بولدىلەر) ق ئە 271- چ ت .

5.3. سانلارنىڭ جۈملىدە قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سانلار ئىسىم رولىدا كېلىپ، خۇددى ئىسىملارغا ئوخشاش تۈرلىنىپ، جۈملىنىڭ ھەرقانداق بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغانلىقى؛ شۇنداقلا بەزى سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ رەۋىش، ئالماش ۋە سۈپەت قاتارلىق سۆزلەرنى ياساش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكى قاتارلىق جەھەتلەردە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، سانلارنىڭ ئايرىم تۈرلىرىنىڭ قوللىنىلىشى ئۆزىگە خاس بولغان ئۆزگىچىلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

تارىخ بىرىنك ايكى يوز توقسان تورت ماھ جمادى الآخر اون تورتى ايدى (تارىخ بىر مىڭ ئىككىيۈز توقسانتۆرت ماھى جەمادىيەلئاخر ئون تۆرتى ئېدى) . م . سايرامى : 264- ت ھە .

△△ روشەنكى، بۇ يەردە يىل تەرتىپىنى بىلدۈرىدىغان تەرتىپ سانغا " - ئىنچى، - ئۇنچى " شەكلىدىكى قوشۇمچە قوشۇلماي، ساناق سان شەكلى بىلەنلا قوللىنىشۇپىرىلگەن. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، بۇ خىل ئەھۋالنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ پۈتكۈل دەۋرىدە، باشتىن ئاخىر ئوخشاش بولغانلىقى مەلۇم. مەسلەن:

اوشبو تاغ نىنك تومشوغىدا تارىخ توقوزيوز ايكى دا مىن بر ايوانلىق حجر :

سالدیم) ئوشۇ تاغنىڭ تۇمشۇغىدا، تارىخ توقۇز يۈز ئىككىدە، مېن بىر ئايۋانلىق ھۇجرا سالدىم)؛

تارىخ توقۇز يۈز سېكزكاچە تاشكند و شاھروخىيە ولايتى چغتاي خانلارنىڭ نصرفيدا ايدى (تارىخ توقۇز يۈز سېكزگەچە، تاشكند ۋە شاھروخىيە ۋىلايەتى چاغاتاي خانلارنىڭ تەسەررۇفدا ئىدى). بابور: 312- چ ت .

6§. پېئىل

ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى بولغان پېئىل چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، "فعل" يېزىلىپ، "فعل" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. شۇنداقلا ئۇ "فعلى عبادت و قولى عبادت" (فئىلى ئىبادەت ۋە قەۋلى ئىبادەت : ھەرىكەتلىك ئىبادەت ۋە سۆزلۈك ئىبادەت) دېگەندەك سۆز ۋە سۆز بىرىكىملىرىدە كېلىپ، ئۆزىنىڭ "ھەرىكەت" دېگەن ئۇقۇمغا ئىگە بىر كەلىمە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ كۆپلۈك شەكلى بولغان "افعال" كەلىمىسى بولسا، "افعال و احوال" (ئەفئال ۋە ئەھۋال ياكى ئەئالۇ ئەھۋال) تەلەپپۇزىدىكى بىرىكمە ھالىتىدە كېلىپ، "پائالىيەتلەر، ھەرىكەتلەر" ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ.

6.1 . پېئىلنىڭ تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىل سۆز تۈركۈمى ئۆزىنىڭ سۆز قۇرۇلمىسىغا قاراپ، "تۈپ پېئىل"، "ياسالما پېئىل" ۋە "قوشما پېئىل" دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. تۈپ پېئىللار

بىرلا تۈپ سۆزدىن تەركىب تاپقان پېئىللار، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، سۆز ئۆزىنىكىنى يەنە پارچىلاپ، مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجراتقىلى بولمايدىغان

پېئىللار "تۆپ پېئىللار" دەپ ئاتىلىدۇ. مەسلەن:

ياز، كل-// ك-يىل- (كەل-//كېل)، تور- (تۆر-)، مانك-(، ماڭ-). چىق
//چىق- (چىق-)، سات-، كس-//كىس- (كەس-//كېس)، كور- (كۆر-). تيز-
(تىز-)، پيش- (پىش-)... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

اول سحر توردى اوى دىن جىقتى مکتب کا مانكىدى خط يازدى شېرکا کلىدى
مال متاع كۆردى قاون ساتى محله کا باردى درخت كستى خشت تيزدى اوى
کا كىردى آش پىشتى (ئول سەھەر تۇردى، ئۆيدىن چىقتى، مەكتەبى
ماڭدى، خەت يازدى، شەھەرگە كەلدى، مال- مەتاۋ كۆردى، قاۋۇن ساتتى،
مەھەللەگە باردى، دەرەخت كەستى، خشت تىزدى، ئۆيگە كىردى، ئاش
پىشتى...

ئە. ياسالما پېئىللار

پېئىل ياسغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ياسالغان پېئىللار "ياسالما
پېئىللار" دەپ ئاتىلىدۇ. مەسلەن:

△ - لا (- لا // - لە)

نشان- لا- (نشانلا)، كوز- لا- (كۆزلە-)، توز- لا- (تۈزلە-)، تقدير - لا-
(تەقدىرلە-)، تربىيە- لا- (تەربىيەلە-)، باش- لا- (باشلا) تاش - لا- (تاشلا-)،
ياش- لا- (ياشلا)، كز- لا- (گەزلە-)...

△ - لاش (- لاش // - لەش)

آ ياء- لاش (ئاياغلاش-)، دوام- لاش- (دەۋاملاش-)، سلام - لاش-
(سەلەملاش-)، اغير- لاش- (ئاغىرلاش-)، اخر- لاش- (ئاخىرلاش-)، سوز-
لاش (سۆزلەش-)، كوز- لاش (كۆزلەش-)...

△ - لان (- لان // - لەن)

باش- لان (باشلان-)، تاش- لان (تاشلان-)، قاتا - لان (قاتلان-)، روح- لان-
(روھلان-)، ساق- لان (ساقلان-)، كوج- لان (كۈچلەن-)، قوت- لان (قۇۋۋەتلەن-)

اميد - لاند (ئۈمىدلىك)...

△ ل - // ە - // ە (ئا // ئە)

ئات - ل - (ئاتا -) ، سان - ل - (سانا -) ، ياش - ل - (ياشا -) ، قان - ل - (قانا -) ،
تېلە - (تىلە -) ، توز - ە - (تۈزە -) ...

△ لاي (- ئاي // ئەي)

چۈنك - لاي (چوڭاي -) ، از - لاي (ئازاي -) ، اولوغ - لاي (ئۇلۇغاي - ئۇلغاي -) ،
تولاي (قولاي -) ، اونك - لاي (ئوڭاي -) ، كم - لاي (كەمەي -) ، مونك -
لای (موڭاي -) ، تار - لاي (تاراي -) ، كىك - لاي (كەڭەي -) ...

△ - سىن (- سىن)

غرىب - سىن (غەربىسەن -) ، كم - سىن - (كەمسەن -) ، افتاب - سىن -
(ئاقتابىسەن -) ، اوت - سىن - (ئوتسەن -) ... دېگەنلەرگە ئوخشاش .

ب . قوشما پېئىللار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىككى سۆزنىڭ قوشۇلمىسى ئارقىلىق بىر
ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار "قوشما پېئىللار" دېيىلىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ
ئېيتقاندا، قوشما پېئىللار ئۆز ئىچىدىن يەنە، "بىر ئىسىم بىلەن بىر پېئىلدىن
تۈزۈلگەن قوشما پېئىل" ۋە "ئىككى پېئىل ئۈنسۈرىدىن تۈزۈلگەن قوشما
پېئىل" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن:

سەل چاغلا - (سەھل چاغلا -) ، خىيال ات - (خەيال ئەت -) ، انتظار بول -
(ئىنتىزار بول -) ، تىلىم ات - (تەسلىم ئەت -) ، رحلت قىل - (رىھلەت قىل -) ، روان
بول - (رەۋان بول -) ، رواج تاف - // رواج تاب - (رەۋاج تاپ -) ، تفكر قىل -
(تەفەككۈر قىل -) ، اولوغ بىل - (ئۇلۇغ بىل -) ، پست كور - (پەست كۆر -) ،
ئىتىاق باغلا (ئىشتىياق باغلا -) ، افضل حسابلا - (ئەفزەل ھىسابلا -) ، اعلى
بىل (ئەئلا بىل -) ، ذوق ال - (زەۋق ئال -) ، اليب كل - (ئالىپ كەل -) ، يازىب
بىل (يازىپ باق -) ، بىرىپ قوي - (بەرىپ قوي -) ، جىقىب كت - (چىقىپ كەت -) ،

ساقلاپ قوي- (ساقلاپ قوي-)، اويلاپ كور- (ئويلاپ كور-) ... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

△ ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارمۇ تولدۇرغۇچى تەلەپ قىلىش - قىلماسلىقىغا قاراپ، "ئۆتۈملۈك پېئىللار" ۋە "ئۆتۈمسز پېئىللار" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

△ ئۆتۈملۈك پېئىللارغا مىسال :

(مالنى) سات-، (شەرنى ال-)، (خېنى) ياز-، (كىتابنى) اوقو-، (طنبورنى) چال-، (قدوقنى) قاز-، (واقعه نى) بيان قىل- ...

△ ئۆتۈمسز پېئىللارغا مىسال :

(اوى كا) مانك-، (اورنونكىدا) تور-، (تاغ دا) ايشلە-، (يورتونك غە) بار-، (بيزكا) كىل-، (جايىنك دا) اولتور-، (صحرادا) قال-، (وطن كا) قايت- دېگەنلەرگە ئوخشاش.

6.2. پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى

بۇ - پېئىللارنىڭ خۇددى تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاشلا قوللىنىلىدىغان شەكىللىرىنى كۆرسىتىدۇ.

ئا. ئىسمىداشلار

پېئىللارنىڭ ئىسمى رولىدا قوللىنىلىدىغان شەكىللىرى "ئىسمىداشلار" دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسمىداشلار ئۆز ئىچىدىن "- ماك // -ماق // -ماغ" لىق ئىسمىداش، "- غو // -قو // -كو" لۇق ئىسمىداش ۋە "ش" لىق ئىسمىداش، دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

△ -ماق // -ماغ // -ماك (-ماق، ماغ // -مەك)

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەڭ كۆپ قوللىنىش ساھەسىگە ئىگە بولغىنى "ماق" لىق ئىسمىداش بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا "ش" لىق ئىسمىداش قىلىپ قوللىنىلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك چاغاتاي ئۇيغۇر

"ماق" لىق ئىسمىداش قىلىپ ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن :
 دلبرا سىندىن زىمان ايرىلماقم دىن دور،
 تا قىيامت يىغلاسام يىتكاى مو افغانىم سىنكا.
 مەلبەرا، سەندىن زەمان ئايرىلماقم دۇشۋاردۇر، تا قىيامت يىغلاسام،
 نىكەيمۇ ئەفغانىم سەگا. (نەۋبەتې : 402. ئۇك ن .
 بىلور ايدىنك يوراكىم دىن ھىمىشە قان يماكىم
 بىلور ئېدىك يۈرەكىمدىن ھەمىشە قان يەمەكىم.).. گۇمناىم : 538- ئۇك ن .
 حق تعالى رحمتىن عالم ياغدورماق اوجون،
 اق بولوت دىن قرا بولوت دور زىيادە فىضى بار.
 ھەقتە ئالا رەھمەتن ئالەمگە ياغدۇرماق ئۇچۇن، ئاق بۇلۇتدىن قارا
 بۇلۇتدور زىيادە فەيزى بار) تەجەللىي : 638- ئۇك ن .
 خط ايبارماس لىك محبت پىشەلارنى ياد ايتىب،
 قرا قىلماقدور وفا يولى نى اى غفلت شىعار .
 خات ئىبەرمەسلىك مۇھەببەت پىشەلەرنى ياد ئەتىپ، قارا قىلماقدور ۋەفا
 بىلى ئى غەفلەت شىار.) تەجەللىي : 630- ئۇك ن .
 بو كونكولنى بارچە غم لاردىن خلاصى قىلغاي ايدى،
 بر نظر قىلماق بىلان اول شوخ خونخوارىم كلىب .
 بۇكۇگۇلنى بارچە غەملەردىن خەلاس قىلغاي ئېدى، بىر نەزەر قىلماق بىلەن
 ئىل شوخى خۇنخارم كەلسى.) بىلال نازىم : 586- ئۇك ن .
 رشك دىن اولمەك كا يتىم اى مە حورى جىبن،
 مىنى اولتورماك اوجون اغيارىمە توتتۇنوك آياغ .
 رەشكىدىن ئۆلمەككە يەتسىم ئەي مەھى ھۆرى جەبن، مېنى ئۆلتۈرمەك
 ئۇچۇن ئەغيارىمە تۇتتۇڭ ئاياغ.) قەلەندەر : 496- ئۇك ن .
 خسرو شاھنىنك مونجە اولغايماغى غە و مونجە حدى يتماس ايشلارنى

قىلماغى غە سۇطان حسين ميرزا نىنك ايكى قاتلا كليب انى الالمى يانماغى سبب بولدى (خۇسرەۋ شاھنىڭ مۇنچە ئۇلغايماغىغا ۋە مۇنچە ھەددى يەتمەس ئىشلەرنى قىلماغىغا سۇلتان ھۈسەين مىرزانىڭ ئىكى قاتلا كەلىپ، ئانى ئالالمى يانماغى سەبەب بولدى). بابۇر: 45- چ ت .

ھەنوز ايشى چاغىر ايچماك ايدى (ھەنۇز ئىشى چاغىر ئىچكە ئېدى). يىغلاماغىنك بابىر بو ايل كا دورور كوكو (يىغلاماغىنك بابۇر بۇ ئېلگە دۇرۇر كۆلگۈ). ب ن 45- ، 46- چ ت .

كىشى لار ھەر سارى جابماق كرك تور،

قيان بولسە انى تابماق كرك تور.

(كىشىلەر ھەر سارى چاپماق كېرەكتۇر، قايان بولسا ئانى تاپماق كەرەكتۇر) نەۋائىي : ف ش .

اكر كونكلونك تيلار جانيم نى الماق، قراقچى كوزلارينك دىن بر قيا باق (ئەگەر كۆڭلۈڭ تىلەر جانىمنى ئالماق، قراقچى كۆزلەرڭدىن بر قيا باق) ئاتاىي 176- ئۇك ن .

ملا عثمان اخونوم لار اسلام اجماق و شريعت غراء نبويه قلنجى نى الجنا تحت ظلال السيوف مضمونى شريفيجە چفماق نيت خيريەسى برلە اقسو طرفيكا عازم بولوپ سيرام غە داخل اولدى (موللا ئوسمان ئاخۇنۇملار ئىسلام ئاچماق ۋە شەرىئەتى غەرائى نەبەۋىيە قىلىنجىنى "ئەلجەننە تەھت زىلالىسسۇيۇق" مەزمۇنى شەرىفچە چافماق نىيەتى خەيرىيەسى برلە، ئاقسۇ تەرەفگە ئازىم بولۇپ، سايرامغا داخل ئولدى) . م. سايرامى 294- ت ھ

△△ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، "ماق" لىق ئىسمىداشنىڭ بولۇشى شەكلى خۇددى ھازىرقى زامان ئاناتولىيە تۈركلىرىنىڭكى ئوخشاشلا، پېئىل ئۆزىگە "- ماماق // - ماماغ" قوشۇمچىسىنى قوشۇش يولى بىلەنمۇ ياسالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

دەم اورماماق كرك (دەم ئورماماق كەرەك : ئۇن چقارماسلىق كېرەك).
نەۋائىي فى ش . منعى قىلماغ (مەنى قىلماغ : توسماسلىق) دېگەنلەرگە
ئوخشاش .

△△ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ، - ماق - ماغ - ماك " لىق
ئىسمىداشك " - لىق // - لىغ // - لىك " قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكلىمۇ كۆپ
قوللىنىلغان بولۇپ ، بۇ شەكىل ئۇقۇم جەھەتتە ، " ماق " لىق ئىسمىداشتىن
ھېچبىر پەرقلەنمەيدۇ . مەسلەن :

باغ ازا شاپتولا اوزماك لىك كا كىردىم المادىر ،

باغبان ناتوان پىندى بردى اخرنارى دىن .

(باغ ئارا شاپتولا ئۈزۈمگە كىلىككە كىردىم ، ئالما دەر ، باغبانى ناتەۋان پەند
بەردى ئاخىر نارىدىن) . زەلىلى : 372 - ئۇك ن .

تورماين تاغ يولىدا مانىماق غە باردور ارضوم ،

كوز يوموب اجقونجە يىتماك لىك كا باردور ارضوم .

كلما سانك تاغ دىن بارىب تورماق غە باردور ارضوم ،

هر زمانى منىك يولى كورماك كا باردور ارضوم .

(تۇرماين تاغ يولىدا ، ماھىماقغا باردۇر ئارزۇم ، كۆز يۇمۇپ ئاچقۇنچە
يەتتەكلىككە باردۇر ئارزۇم ؛ كەلمەسەڭ تاغدىن ، بارىپ تۇرماقغا باردۇر
ئارزۇم ، ھەر زەمانى مىڭ يولى كۆرمەككە باردۇر ئارزۇم) . قەلەندەر : 494 -
ئۇك ن .

ولى ايلاب مەھنبانو ھەمىشە ، انىنك قاشى غە بارماغلىق نى پىشە . (ۋەلى
ئەيلەپ مەھنبانو ھەمىشە ، ئانىڭ قاشىغا بارماغلىقنى پىشە : بىراق ، مەھنبانو
ھەمىشە ئۇنىڭ قېشىغا بېرىشنى ئادەت قىلىۋالدى) . نەۋائىي : فى ش . 47 - چ

اسماندىن يىغور ياغماغلىقى و زمين دىن كىياھ نباتات لار كوكار

ماكى... (ئاسماندىن يامغۇر ياغماغلىقى ۋە زەمىندىن گىياھ، نەباتاتلار كۆكەرمەكى...)؛ يېخى لىق قىلغانلار... نعيم اطلىق فردوس خلد بىرىن دا جاي مەكان تافماغلىقى برحق دور (ياخشلىق قىلغانلار... "نەئىم" ئاتلىق فەردەۋىسى خۇلد بەرىندە جاي- مەكان تافماغلىقى بەرھەقدۇر). 281- ت ھە.

△△چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "ماق // - ماغ // - ماك" لىق ئىسمىداشلار "بول- "پېئىلى بىلەن باغلىنىپ كەلگەندە، مەقسەت پېئىلىنىڭ رولىنى ئوينىغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

كلىماك بولدى (كەلمەك بولدى: كەلمەكچى بولدى)، قاجماق اولدى (قاجماق ئولدى: قاجماقچى بولدى)، اويوقلاماق اولدى (ئۇيۇقلاماق ئولدى: ئۇخلىماقچى بولدى)، توسماق بولدى: توسماقچى بولدى، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

△"- غو // - قو // - كو" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان "- غو" لۇق ئىسمىداشلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىدىنمۇ كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

كىچە كلكومدور دىيان اول سرو گلرو كلىمادى،
كوزلارېم كا كىچە تانك اتقونجە اويقو كلىمادى.
(كېچە كەلگۈمدۈر دېيان ئول سەرۋى گۈلرو كەلمەدى. كۆزلەرىمگە كېچە تاڭ ئاتقونچە ئۇيۇقۇ كەلمەدى)؛

ئول پىرى وش ھجرىندا كىم يىغلادىم دىوانە وار،
كىمسە بارموكىن انكا كوركاندا كولكو كلىمادى.
(ئول پەرىۋەش ھىجرىندە كىم، يىغلادىم دىۋانەۋار، كىمسە بارمۇكىن ئانكا كۆرگەندە كۈلگۈ كەلمەدى). نەۋائىي: 300- ئۇك ن.

تيلەر و صىلىنىك نى لطفى قىل اجابت،
كى ايتور تىلە كان نى تىلەكو.

(قىلار ۋەسىلىنى لۇتقى قىل ئىجابەت، كى ئەيتۇر: " تىلەگەنى تىلەگۈ".
لۇتقى ۋەسىلىنى تىلەيدۇ، ئىجابەت قىل، چۈنكى "كىمنىڭ تىلىكى بولسا
تىلەگۈلۈك" دېيىلىدغۇ) .لۇتقى: 252- ئۇ ك ن .

تانكلا نېتكومدور سىنىك الدىنكدا قل لوق قىلمايدىم،

مىنك خجالت كا سالىب مىندىن گورىزان ايلادىنك .

(تاڭلا نېتكومدور سەنىڭ ئالدىڭدا قۇللۇق قىلمادىم، مىڭ خىجالەتكە سالىپ
مېنىڭ گورىزان ئەيلەدىڭ)؛

بوكون بارغومدورور چون كى بولورمن وصل يارىمىغە،

فلك باقمانك بقاسىز منزىدە يوق و بارىمىغە .

(بۈگۈن بارغومدورۇر چون كى بولۇرمەن ۋەسل يارىمىغا، فەلەك باقماڭ بەقاسىز
مەنزىلدە يوقۇ بارىمىغا) نىزارى : 452-، 454- ئۇ ك ن .

نىجە كون قىلغومىز دور عزم دريا

(نېچە گۈن قىلغۇمىزدۇر ئەزىمى دەريا: بىز نەچچە كۈنگىچە دېڭىزدا
يۈرمىز)؛

يانىب موندىن چىن شەرى غە يتكونك،

همول كوزگونى كورماك مىل اتكونك .

(يانىپ مۇندىن چىن شەرىغە يەتكۈڭ، ھەمول كۆزگۈنى كورماك مەيل
ئەتكۈڭ: بۇ يەردىن يېنىپ چىن شەرىگە بارىسەن، ھېلىقى ئەينەكنى كۆرۈشنى
خاھلايسەن)؛

يىنە ھەر نىجە باقسانك كورماكونك ھىچ،

ايشىنك سررشتاسى غە توشكوسى پىيچ .

(يەنە ھەر نېچە باقساڭ، كۆرمەكۈڭ ھىچ، ئىشك سەررشتەسىغە توشكوسى
پىيچ: يېڭىباشتىن ئۇنىڭغا ھەرقانچە قارىساڭمۇ ھېچنەرسە كۆرەلمەيسەن، دېمەك
ئىشكىنىڭ باش يېپىغا چىگىش چۈشەدۇ) . نە ۋائىي: ق ش .

تولون آی ديك جمالی غە كونكول قید بولدی حالیغە،

قچان یتکوم و صالحیغە كونكول نی آلدی اول مكار.

(تولون ئایدېك جەمالغا، كۆڭۈل قەید بولدی «باغلىنىپ قالدى» ھالغا، قچان يەتكۈم ۋەئىسالغا، كۆڭۈلنى ئالدى ئول مەككار). نەۋبەتتى: 414-ئۇ ك ن.

كل جنس ييمیل الی جنسە مضمونى بولار شأ نيكا موافق و مطابق كېلىك سیدور («كۈللە جنسنن يەملۇ ئىلە جنسەي» «ھەركىم ئۆز خىلى تەرەپكە ياتىدۇ» مەزمۇنى بۇلار شەئىنگە مۇۋافىق ۋە مۇتابىق كېلگۈسىدۇر). 273-ت ھە.

△ «ش» لىق ئىسمىداش. (- ئاش // - ئەش // - ئۇش // - ئىش // - ش) پېئىل ئۆزىكىگە «-اش // -وش // -يش // -ش» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان «ش» لىق ئىسمىداشلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، نادىرەن بولسىمۇ، ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ مەسلەن:

بو امرى عالى نى بجا كىلتوروش اوچون مناسب تارىخ تەككىرەلارنى جمع قىلىپ تارىخ رشىدى تارىخ طبرى تارىخ روضة الصفا تارىخ حكما تارىخ عجم تارىخ عرب لاردين انتخاب قىلدىم (بۇ ئەمرى ئالىنى بەجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، مۇناسىب تارىخ - تەزكىرە لەرنى جەمە قىلىپ، «تارىخى رەشىدى»، «تەۋارىخى تەبەرى»، «تەۋارىخۇ رەۋزەتسى - سەفا»، «تەۋارىخى ھۆكەما»، «تەۋارىخى ئەجەم»، «تەۋارىخى ئەرەب» لەردىن ئىنتىخاب قىلدىم) مۆجىزىي: 5- ت مۇ.

علم اورگانىشىدىن نوموس قىلما علم سىزلىكىدىن نوموس قىل (ئىلم ئۆرگەنشىدىن نوموس قىلما، ئىلمىسىزلىكتىن ناموس قىل) 8- ت مۇ.

△△ ئىسمىداشلار پېئىللارنىڭ ئىسمى ئورنىدا كېلىدىغان شەكلى بولۇش سۈپىتى بىلەن، جۈملىدە ئىسىم سۆزلەرگە ئوخشاشلا، تەۋەنىك ۋە كېلىش

توشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلىدۇ. مەسلەن:

بو قديم اوتوب كتكان آدم لار ناملارینی بو ورق ایجره مندرج ایتماکیمده
سبب و باعث بو (بو قەدم ئۆتۈپ كەتكەن ئادەملەر ناملارینی بو ۋەرەق
ئىچرە مۇندەرىج ئېتمەكمىدە سەبەب ۋە بائىس بۇ). 298- ت هە.

يالغان سۆزنى ایتیب راست سوزنینك جای مقامی غەالیب کیلماك لیکیم
نهایتی مۇشکل كوروندى (يالغان سۆزنى ئەیتىپ، راست سۆزنىڭ
جای-مەقامغا ئالىپ كىلمەكلىكىم نهایەتی مۇشكۈل كۆرۈندى). 311- ت
هە.

عالم خلقینی یولدىن آزدروب کیتماک لیکیدا هیچ شك و شبهه یوقتور
(ئالەم خەلقنى یولدىن ئازدۇرۇپ كېتمەكلىكىدە هیچ شك ۋە شۈبھە
یوقتور) 360- ت هە.

ییزلار هم اولوغ ییلماکیمیز لازم دور(بزلەر هەم ئۇلۇغ بىلمەكمىز
لازمدۇر) 373- ت هە.

...بیان ایلاب یادكار و نمونه قویماق نى اراده قیلیب بر نیجه كلمه لارنى
ورق صفحه سیكا كلتوروب تقریریغە جرعت قىلدوق (...بهیان ئەیلەپ،
یادكار ۋە نەمۇنە قویماقنى ئرادە قىلىپ، بىر نېچە كەلمەلەرنى ۋەرەق
سەفھەسىگە كەلتۈرۈپ، تەقرىرىغە جۈرئەت قىلدۇق). 373- ت هە.

قاراسلار ایش بر عكس بولوب دور حیران بولوب اوروشماقغە طیار بولدى
(قاراسلار ئىش بەرئەكس بولوپدۇر. هەیران بولۇپ، ئۇرۇشماقغا تەبیار
بولدى) 265- ت هە.

یگرمە بش یاشلیق بر یگیت غریب سوزلاب عجیب چالمیقیدین خلاق
حضورلیب ارقاسی غە کریب الدی (یگرمە بەش یاشلىق بىر یىگىت غەرب
سۆزلەپ، ئەجىپ چالمىقدىن خەلايىق ھۇزۇرلانىپ، ئارقاسىغا كىرىپ
ئالدى). 8، 9-، ت مۇ.

۴. سۈپەتداشلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەتداشلارنى ئۇقۇم دائىرىسى بويىچە، "كەڭ زامان سۈپەتداشلىرى"، "ئۆتكەن زامان سۈپەتداشلىرى" ۋە "كېلەر زامان سۈپەتداشلىرى" دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1- كەڭ زامان سۈپەتداشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ سۆز ئۈزىكىگە " - ار " (- ئار // - ئەر) ۋە " - اور " (- ئۇر // - ئۇر) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن كەڭ زامان سۈپەتداشلىرى ياسىلىدۇ. مەسلەن:

بوكون ايرتە كوچاغە كىلور احنمالى بار (بۈگۈن - ئەر تە كۈچاغە كېلور ئېھتىمالى بار) 265- ت ھە.

كىلور و بارور ايشجى و كوشجى سوجى تواجى جمىع عملدار لار مشار الېم لارغە ھېچ جملەدىن و ھېچ رەكزىدىن مزاحم و متعرضى بولغوجى بولماسونلار (كېلور ۋە بارور ئىشچى ۋە كۈشچى، سۈجى، تەۋاجى جەمە ئەمەلدارلار مۇشارون ئىلەيھىمىلارغا ھېچ جۈملەدىن ۋە ھېچ رەھگۈزەردىن مۇزاھىم ۋە مۇتەئەرىزىز بولغوجى بولماسونلار) 351-، 352- ت ھە.

البان يىساق اوزكا قونالغە حشر مردكار اوقوش يتىر جفار اولاغ قان جقارشو سون تكلېق قېلما سونلار سالماسونلار و الماسونلار (ئالبان - ياساق، ئۆزگە قونالغە ھەشەر - مەردىكار، ئوقۇش - يىتىر، چافار ئۇلاخ، قان چقارشوشون تەكلېق قىلما سۇنلەر، سالماسۇنلار ۋە ئالماسۇنلار) 352- ت ھە.

2- ئۆتكەن زامان سۈپەتداشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۆتكەن زامان سۈپەتداشلىرى پېئىلنىڭ ئۈزىكىگە ئۇمۇمەن " - غان // - قان // - گان // - كان " قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسلەن:

۸۸- غان // - قان : اقسو طر فيكا مانكىغان خبرلارى بولوب كىشاش لېق

لار بولدى (ئاقسۇ تەرەڧىگە ماڭغان خەبەرلەرى بولۇپ، كۇشايىشلقلار بولدى) . 294- ت ھە .

نيازىيىك اولتورغان اوى كا اوقنى قداپ قويدى (نياز بېگ ئولتورغان ئۆيىگە ئوقنى قاداپ قويدى) 278- ت ھە .

قىز اوزى ايتقان بو شعرنى مقام غە قوشوب اوقوب ايرىدىكىم سلطان بو قىزنىڭ محبىتى دە عاشق بىقرار و بيهوش بولوب كتى (قىز ئۆزى ئەيتقان بو شۇرنى مۇقامغا قوشۇپ ئوقۇپ ئېردىكىم، سۇلتان بۇ قىزنىڭ مۇھەببەتدە ئاشقى بىقرار ۋە بېھۇش بولۇپ كەتتى) 35- ت مۇ .

جمع ايتىپ تارىخ چەنى يىتمىش دىن اشقان چاغدامن،
عقل ادراك تىن ضعيف سرفه سعال بولغاندا من .

(جەمە ئېتىپ تارىخچەنى يەتمىشىدىن ئاشقان چاغدا مەن، ئەقل - ئىدراكتىن زەئىق سۇرفە - سۇئال «يۆتەل - ئاغرىق» بولغاندا مەن) 394- ت ھە .

Δ- گان // - كان (- گەن // - كەن) : حيوان تىلىسىزلىقىدىن جفا مشقت غە اوچرار انسان تىلىدىن بلا مصيبت گە اوچرار ديگان مضمون ايردى
(«ھەيۋان تىلىسىزلىقىدىن جفا - مۇشەققەتغە ئۇچرار، ئىنسان تىلىدىن بەلا - مۇسەبتكە ئۇچرار» دېگەن مەزمۇن ئېردى) . 8- ت مۇ .

بارىپ كلكونچە بىلكان و كوركان واقعه لارنى نام بنام تفصيلا بيان ايلاب معلوم قىلدى (بارىپ كەلگۈنچە بىلگەن ۋە كۆرگەن ۋاقىئەلەرنى نام بەنام، ئەفسىلەن بەيان ئەيلەپ، مەئلۇم قىلدى) 358- ت ھە .

ايلكىرى يورت سوراب و حكومت قىلىپ اوتكان وزير امراء و اميرلارغە نىسى عايددور (ئىلگەرى يۇرت سوراپ ۋە ھۆكۈمەت قىلىپ ئۆتكەن ۋەزىر، ئۇمەراۋ ۋە ئەمىرلەرغە نەسەبى ئايددور) . 296- ت ھە .

ليكن بو قديم اوتوب كتكان ادهم لار نام لارنى... (لاکىن بۇ قەدىم ئۆتۈپ كەتكەن ئادەملەر ناملارنى...) 298- ت ھە .

خانلارنىڭ نظرى توشكان و قولىغە تىكىب مەر باسقان يارلىغ و نشانە
 خط لارىنى اولوغلاب التون نشان و التون دستك ديب ايتادور(خانلارنىڭ
 نەزەرى تۇشكەن ۋە قولغا تېگىپ مۆھۈر باسقان يارلىغ ۋە نشانە خەتلەرنى
 ئۇلۇغلاپ : "ئالتۇن نشان" ۋە "ئالتۇن دەستەك" دېپ ئەيتادور). 330-ت
 ھە

△△چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خۇددى بۇگۈنكى ئاناتولىيە
 تۈركچىسىدەك "ان" (- ئان // - ئەن) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن
 ياسالغان ئۆتكەن زامان سۈپەتداشلىرىمۇ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:
 يوسىق نى سيوھنلار(يۈسۈفنى سېۋەنلەر: يۈسۈفنى سۆيگەنلەر) 52-چ ت -
 دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3- كېلەر زامان سۈپەتداشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كېلەر زامان سۈپەتداشلىرى پېئىل
 ئۈزىكىگە "ادورغان" (-ئادۇرغان//ئەدۇرغان)، "دورغان" (-دۇرغان)، "يدورغا
 ن" (- يىدۇرغان)، "غوجى // - قوجى // - كوجى" (-غۇچى //
 -قۇچى//گۇچى // - كۇچى)، "غودىك // -قودىك // -كودىك" (-غۇدەك //
 - قۇدەك // - گۇدەك // -كۇدەك) ۋە "غونچە // - كونچە" (- غۇنچە //
 - كۇنچە) قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسلەن:

ايكى طغار اوروغ بارادورغان زمين نى نيزە بويى مقدارى كورلاتىب و
 فسالاتىب توفە تفرق لارىنى ايب تاشلاب اطراف لارىغە خشت پختە برلە بلند
 احاطە تام لارنى قىلدوردى (ئىكى تاغار ئۇرۇغ بارادۇرغان زەمىنى نەيزە
 بويى مقدارى كورلاتىپ ۋە فەسلەتىپ، توفى - تۇفراقلارنى ئالىپ تاشلاپ،
 ئەترافلارغا خشتى پۇختا برلە بۇلەند ئەھاتە تاملارنى قىلدۇردى) 273-ت
 ھە

ختن اھلى نىنك اولوغ خان غە برادورغان اون ايكى يىل لىق محصولىنى

الېب مخفى ساقلاب قويغان ايديم (خوتەن ئەھلىنىڭ ئۇلۇغ خانغا بەردۇرغان ئون ئىكى يىللىق مەھسۇلىنى ئالىپ، ساقلاپ قويغان ئېدىم).

276- ت ھە .

بو ديارلاردا اوزىنى مسلمان صورتىكا اوخشاتىپ خاللىق لارنى كمراه و ضلالت جھالت كا باشلايدورغان جاھل نادان صوفى افلاس خناس لار تولادور (بۇ ديارلاردا ، ئۆزىنى مۇسۇلمان سۈرەتكە ئوخشاتىپ، خەلايقلارنى ئۇمراه ۋە زەلالەت، جەھالەتكە باشلايدۇرغان جاھل نادان صوفى، ئىفلاس خەنناسلار تولادۇر) 375- ت ھە .

اكر يورت سورايديورغان مدعالارى بولسەلار ايدى فقرار عيە لارغە بو قسم ظلم نى روا و جايز كورماس ايدى (ئەگەر يۇرت سوراييدۇرغان مۇددەئالارى بولسالار ئېدى، فۇقەرە رەئىيەلەرغە بۇ قسم زۇلمنى رەۋا ۋە جايز كۆرمەس ئېدى) 308- ت ھە .

△△ بۇ تۇر سۈپەتداشنىڭ بۇلۇشىز شەكلى پېئىل ئۈزىكىگە “-مايدورغان” (مايدۇرغان // -مەيدۇرغان) قوشۇمچىسىنىڭ توشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ . مەسلەن :

بو عزيز بيلمايدورغان علم يوق ايردى (بۇ ئەزىز بىلمەيدۇرغان ئىلم يوق ئېردى) . 32- ت مۇ .

شرعاً اولوم واجب بولمايدورغان يرلاردا هم عام نىنىڭ نفعىنى خاصى نىنىڭ ضررىنى لازم توتوب عبرت عام اوچون سياست قتل نى لايىق و سزاوار كوروب دور (شەرئان ئۆلۈم ۋاجىب بولمايدورغان يەرلەردە ھەم ئاممىنىڭ نەقىنى، خاسىنىڭ زەرەرىنى لازىم تۇتۇپ، ئىبىرەتى ئامم ئۈچۈن، سياستى قەتلىنى لايىق ۋە سزاۋار كۆرۈپدۇر) . 322- ت ھە .

△- غوجى // - غوجى (غۇچى)

كەنە و يىنىكى افسانە و داستان لاردين خبردار اولغوجى دانا و رسالاردين

اميد و مأمول بودور (كوھنا ۋە ياڭى ئەفسانە ۋە داستانلاردىن خەبەرلەر
ئولغۇچى دانا ۋە رەسالاردىن ئۇمىد ۋە مەئۇل بۇدۇر) 394- ت ھە

سماع نغمات نينك تېلىسىز مونك لارى انسان نينك روحى غە معنور
اوت توتاشتورغۇچى عامل دور (سەمائى نەغەماتنىڭ تىلىسىز مۇڭلارى
ئىنساننىڭ روھىغا مەئەۋى ئوت تۇتاشتۇرغۇچى ئامىلدۇر). 12- ت مۇ
△ غوديك (- غۇدېك)

اول یردا بت صنم لاردين بولك روزنامه غە الغوديك بر نرسە بولماچ بت
صنم لارنى خط لاب كليب دور (ئول يەردە، بۇت- سەنەملەردىن بۆلەك
روزنامه غە ئالغۇدېك بر نەرسە بولماچ، بۇت- سەنەملەرنى خەتلەپ
كەلىپدۇر) 359- ت ھە .

△- غوچە // - كوچە (غۇچە // گۇچە)
نظم خىلى كىلدستە بىندلارى بو كلشن دىن بزم توزكوچە كل ايليك لاي
المای يول توتوپتورلار (نەزم خەيلى گۈلدەستە بەندلەرى بۇ گۈلشەندىن
بەزم تۈزگۈچە گۈل ئىلكەلى ئالمای يول تۇتۇپتۇرلار). نەۋائىي : 20- م ل .
ورق يوزىكا نقش قىلغۇچە نىمە قالمادى (ۋەرەق يۈزىگە نەقش قىلغۇچە
نىمە قالمادى) . 32- م ل .

△- غونچە (غۇنچە)
بر طغار اشلىق بارغونچە زمين دا كاه يىقىلىپ كاه اورە بولوب كوكلاب
توروب دور (بىر تاغار ئاشلىق بارغۇنچە زەمىندە، گاه يىقىلىپ، گاه ئۆرە
بولۇپ، كۆكلەپ تۇرۇپدۇر). 343- ت ھە .

سۈپەتداشلارنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى

خۇددى سۈپەت سۆز تۈركۈمىگە ئائىت بولغان سۆزلەر ھەمىشە ئىسىم
سۆزلەر ئورنىدا قوللىنىلغانغا ئوخشاشلا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەتداشلار
ھەمىشە ئىسىمداشلارنىڭ ئورنىدا قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. بۇ ھالدا،

سۆيپەتداشلار خۇددى ئىسىمداش سۆزلەرگە ئوخشاشلا، تەۋەلىك، كۆپلۈك ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلىۋېرىدۇ. مەسلەن:

يېزىلارنىڭ اقتدا و تكيە قىلادورغانلار يېمىز اوشبولار دور (بىزلەرنىڭ ئىقتىدا ۋە تەكيە قىلادۇرغانلارنىمىز ئۇشبولاردۇر). 384- ت هە.

توزغە باج الغان نىنك راستىنى فقرالاردىن ماھىتىنى نى بىلدى (تۇزغا باج ئالغاننىڭ راستىنى فۇقەرالاردىن ماھىيەتنى بىلدى). 311- ت هە.

حضرت آفاق طرفان غە كلكانلار يدا كشى و مراقبە برلە ظاھر بولغان دىب ايتادور (”ھەزرەتى ئافاق تۇرفانغا كەلگەنلەردە، كەشىق ۋە مۇراقەبە بىرلە زاھىر بولغان“ دېپ ئىتادور). 359- ت هە.

الوردا كتان نى بوز دىب، ساتاردا بوز و صفىدە كتان دىن ارتوق سوز دىب (ئالۇردا، كەتەننى بۆز دېپ، ساتاردا، بۆز ۋە سفىدە كەتەندىن ئارتوق سۆز دېپ)؛ بارورغە مقرر بولغاي (بارۇرغا مۇقەررەر بولغاي)؛ قىلارنى بىلمادى (سەرق قىلارنى بىلمەدى)؛ بو كون آخشامغەچەنى بولورى معلوم ايماس (بۇ كۈن ئاخشامغەچەنى بولورى مەئلۇم ئېمەس). نە ۋائىي: چ د. 49- چ ت.

دىوانە بولورغە نى قالىب تور (دىۋانە بولۇرغە نى قالىپتۇر)؛ بىستىراحت تيلەرنى قوي (بەستەرى راھەت تىلەرنى قوي: راھەتلىنىپ يېتىشنى ئارزۇ قىلما). ب ن. 48، 49- چ ت.

شىراول نىنك جابى منزلى اوزون دور اوزوق وفا قىلمايدور بارادورغانغە ئىھتمال يوق دىكانىدا... (شىراۋۇلنىڭ جابى- مەنزىلى ئۇزۇندۇر، ئوزۇق ۋە فا قىلمايدۇر، بارادۇرغانغا ئىھتمال يوق دېگەندە ...). ت ئە. 173- چ ت.

مدد ايلانك لطف ايلابان اول يان بارارمىغە (مەدەد ئەيلەڭ لۇتق ئەيلەبان ئول يان بارارمىغە)؛ كوز اوجى دىن قىيا قىيا باقىشلارنىڭ، جان نومورىن قىيار اوجون تىغ مو يا نظرمو دور (كۆز ئۇچىدىن قىيا- قىيا

باقشلاڭ، جان تومۇرىن قىيار ئۇچۇن تىغمۇ يا نەزەرمۇدۇر؟) 50- چ ت .
 ΔΔ " - ار // - ور " (- ئار // - ئەر // - ئور // - ئور) قوشۇمچىسى بىلەن
 ياسالغان كەڭ زامان سۈپەتداشلىرى "بولماق // اولماق" (بولماق // ئولماق)
 پېئىلى بىلەن باغلىنىپ كېلىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مەقسەت
 پېئىلنىڭ ياكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل
 تومۇرىغا " - ادورغان " (- ئادۇرغان // - ئەدۇرغان) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى
 بىلەن ياسىلىدىغان كېلەر زامان سۈپەتداشلىرىنىڭ ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ . مەسلەن :
 ايشلا تور بولسانك پولونك من ، كر ساتار بولسانك قولونك (ئىشلەتۈر
 بولساڭ پۇلۇڭمەن ، گەر ساتار بولساڭ قۇلۇڭ) . 50- چ ت .

ΔΔ بەزەن قوليازملاردا ، " - ار // - ور " (- ئار // - ئەر // - ئور // - ئور)
 لۈك سۈپەتداشلارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغان ھالدا ، ئۆزىنىڭ
 ئېنىقلانغۇچىسى بولغان ئىسىمغا ۋەكىللىك قىلىپ كەلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ .
 مەسلەن :

سەن سەن سېۋىرىم خواھ اينان خواھ اينانمە (سەن سەن سېۋەرىم خواھ ئىنان ،
 خواھ ئىنانما) ؛ بىر لىحظە دە مېنىڭ دىن نى بوزارىم كىلادور (بىر لەھزە دە مەڭ
 دىنى بوزارىم كېلەدۇر) ؛ بىر لىحظە دە مېنىڭ جانىم الارىم كىلادور (بىر
 لەھزە دە مەڭ جانىم ئالارىم كېلەدۇر) ؛ ايمدى بارى جان غە اوتنى ياقارىم
 كىلادور (ئېمدى بارى جانغا ئوتنى ياقارىم كېلەدۇر) ؛ مېزگان اوقىنى ھركىم
 كا اتارىم كىلادور (مېزگان ئوقىنى ھەركىمگە ئاتارىم كېلەدۇر) . 518-
 519- ئۇلەن .

ΔΔ " - ار // - ور " لۇق سۈپەتداشلار بەزەن
 ھاللاردا ، " يوق " ياكى " بارمۇ " سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرگە باغلىنىپ ،
 سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ . مەسلەن :
 قانارىم يوق ايدى وصلينك مىي دىن (قانارىم يوق ئېدى ۋەسلىڭ

مەنبەلەر)؛ مېنىڭ يوقتۇر بو قولىمدىن يانارىم (مەنىڭ يوقتۇر بۇ قەۋلىمدىن يانارىم)؛ قاشىنك غە ىتەين بارمو تورارىم (قاشىغا يەتمەين بارمۇ نۇرارىم). خىرقەتى: 342- ئۇك ن.

ب. رەۋىشداشلار

جۈملىدە ھەرىكەتنى تەرىپلەپ، مەزكۇر ھەرىكەتنىڭ قانداق رەۋىشتە ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئومۇمەن "ئا" لىق رەۋىشداش، "چە" لىك رەۋىشداش، "غالى" لىق رەۋىشداش، "غاچ" لىق رەۋىشداش، "سارى" لىق رەۋىشداش ۋە "پ" لىق رەۋىشداش دېگەن ئالتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

"ئا" لىق رەۋىشداش

"ئا" لىق رەۋىشداش دېگەنمىز، بىئىل ئۆزىگە "ئا" (-ئا-ئە)، "ئا" (ئا-ئە) ۋە "ئا" (-ئە) قوشۇمچىلىرىنىڭ ئوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدىغان رەۋىشداشلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل رەۋىشداشلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1) ئايرىم ھالەت بولۇپ، ھەرىكەتنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: كوماك تىلەي تاشكەندىكا خان قاشىغە باردىم (كوماك تىلەي ياردەم تىلەپ، تاشكەندىكە خان قاشىغا باردىم)؛ مېنى كۆرە كىلدى (مېنى كۆرە كۆرگىلى، كېلدى) . ب ن . 53- چ ت .

يارماق تىلەي بارور ايردى (يارماق تىلەي < پۇل تىلەپ > بارور ئېردى) .
د . 53- چ ت .

نقاب الكى يوزونكىدىن صفا تىيلى كىلدىم،

كونكول ايگى كا لىينك دىن شفا تىيلى كىلدىم .

(نقاب ئالكى، يۈزۈڭدىن سەفا تىلەي < روشەنلىك ئالغىلى > كېلىدىم، كۆڭۈل ئىگىگە < يۈرەكنىڭ جاراھىتىگە > لەبىڭدىن شفا تىلەي < شىپالىق

تسلەپ ، كېلىدىم)؛

غبار توتتى فراقىنىڭ دا كوزنى كوپ يىغادىن ،

بىر ايزىنىڭ توزى دىن توتيا تىلاي كىلدىم .

(غۇبار تۇتتى فراقىنىڭدا كۆزنى كۆپ يىغادىن ، بىرەر ئىزنىڭ توزىدىن تۇتيا

تسەلي (تۇتيا تسەپ) كېلىدىم .) لۇتقى: 246- ئۇ ك ن .

(2) ئايرىم ھالەت بولۇپ ، مۇئەييەن چەكنى بىلدۈرىدۇ . مەسلەن :

بىر توييا كوركاى مو من دىب طلعتىنىڭ دىن تولون آى ،

تونلوكونك دا اولتورور تا صبجى مندىك تلمورورب .

(بىر توييا (تويغىچە) كۆرگەيمۇ مەن دەپ تەلئەتسىدىن تولون ئاي ،

تۇنلۇكۇڭدە ئولتۇرۇر تا سۇبى مەندىك تەلمۇرۇپ) . ئاتايى : 162- ئۇ ك ن .

تون بىرلا كوله كجتىنىڭ و آغزىنىڭدا لطافت ،

قان قىلدى باغىر غنچە خندان چىنىندا .

(تۇن بىرلە كۈلە كەچتىڭۇ (كۈلۈپلا چىقتىڭ) ئاغزىڭدا لەتافت ، قان

قىلدى باغىر غۇنچەئى خەندان چەمەنىدە) . سەككاكى : 192- ئۇ ك ن .

دوران سنكا ظلم ايتسە قدح لار تولا مى ايچ ،

قان يوتسانك آياغلار تولا دوران غە نە پروا .

(دەۋران سەخا زۇلم ئېتسە قەدەھلەر تولا (تولدۇرۇپ) مەي ئىچ ، قان

يۇتساڭ ئاياغلار تولا (لىق ، تولدۇرۇپ) دەۋرانغا نە پەرۋا) . نەۋائىي :

270- ئۇ ك ن .

(3) بەزىدە ، مەزكۇر "ئا" لىق رەۋىشداشنىڭ

قوشۇمچىسى "ئو//يو" بولۇشىمۇ مۇمكىن . مەسلەن :

تون اقشام تولغانو سىبل بىكىن زولفونك دىن اە اوردوم ،

ھوانى غالىبە توتتى جەھان مشك ختن بولدى .

(تۇن ئاقشام تولغانو (تولغىنىپ) ، سۇنبۇل بەكىن زۇلفۇڭدىن ئاھ ئۇردۇم .

غالېيە تۇتتى جەھان مۇشكى خوتەن بولدى) . سەككەكى: 194- ئۇ

۵۰

كوزنى غبار توتتى فراقنىڭ دا يىغلايو،

ايزىنىڭ توزىنىدىن اوزكا انكا توتتيا قنى .

(كۆزنى غۇبار تۇتتى فراقىڭدا يىغلايو > يىغلاۋېرىپ، يىغلاپ > ئىزنىڭ
نۆزىنىڭ ئۆزىگە ئاڭا تۇتتيا قەنى) . سەككەكى: 220- ئۇ ك ن .

اى صبا اواره كونكولوم اىستايو هر يان بارو،

(ئى، سەبا ئاۋارە كۆڭلۈم، ئىستەيۇ > ئىزدەپ > ھەر يان بارۇ > بارغىن) .

نەۋائىي: چ د . 55- چ ت .

(4) «ئا» لىق رەۋىشداش ياردەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە،
كۆپىنچە ئايرىم تۇرىدۇ. مەسلەن:

بوكلش دىن بزم توزكۈچە كل اىلىك لاي المى يول توتوتتورلار (بو
ئۇلشەندىن بەزم تۈزگۈچە گۈل ئىلىكلەي ئالمى > ئىلىكلەيەلمەي:
ئۈزەلمەي، يول تۇتۇپتۇرلار)؛

فصىح تورك لار قاشىدا اوقوى و اوتكارا آلماغايلا (فەسە تۈركلەر قاشىدا
ئۇقوي ۋە ئۆتكەرە ئالماغايلا > ئوقۇيالمايدۇ ۋە ئۆتكۈزەلمەيدۇ) . نەۋائىي:
19-، 20- م ل .

(5) «ئا» لىق رەۋىشداشلار «باشلا-»، «كىرىش-» ۋە «تۈر-» ياردەمچى
پېئىللىرى بىلەن، شۇنداقلا «تاس قالماق، ئاز
قالماق» مەنىسىدىكى «ياز-» ياردەمچى پېئىلى بىلەن بىرىكىپ، ئەمەلىي
ئۇقۇم جەھەتتە، يۆنىلىش كېلىشتىكى «ش» لىق ئىسمىداش ياكى «غالى» لىق
رەۋىشداش رولىنى ئوينايدۇ. مەسلەن:

مونونك نىتايىجى كل لارى روزكار اهليغه بى حد و مقدار اچيلا باشلادى و
باشلارىغه بى اختيار ساجيلا كىرىشىنى لار (مۇنۇڭ نەتايىجى گۈللەرى روزكار

ئەھلىغە بىمەددۇ مىقدار ئاچىلا باشلادى ۋە باشلارغە بىئىختىيار ساچىلا كىرىشتىلەر.) نە ۋائىي: 21- ل م.

عشرت پىمانلارنى تولدورۇپ ساقى لار يورۇپ مجلس اھلىغە تۇتا كىرىشتىلار مروق چاغىرلارنى مجلس اھلى ھم حيوان سوبى دىك يوتا كىرىشتىلار (ئشەرت پەيمانلارنى تولدۇرۇپ، ساقىلار يۇرۇپ مجلس ئەھلىغە تۇتا كىرىشتىلەر؛ مۇرەۋۋەق چاغىرلارنى مجلس ئەھلى ھم ھەيۋان سۈيىدەك يۇتا كىرىشتىلەر) . بابۇر: ب ن. 203- چ ت .

اول يقىلا يازدى (ئول يقىلا يازدى: ئۇ يىقىلغىلى تاس قالدى) . 55- چ

ت

6) < ئا > لىق رەۋىشداشلار بەزىدە "پ" لىق رەۋىشداش رولىدىمۇ كېلىدۇ مەسلەن:

اوركاتا كور- (ئۆرگەتە كور- : ئۆگىتىپ باق-) ، سولا قالدىلا (سولشىپ قالدىلار) ... دېگەنلەرگە ئوخشاش . 55 - چ ت .

7) < ئا > لىق رەۋىشداشلار ياردەمچى پىئىل " بىل- " بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە، ئىمكانىيەتنى بىلدۈرىدۇ. (بۇ شەكىل ھازىر ئاناتولىيە تۈركچىسىدە ئەينەن قوللىنىلماقتا) . مەسلەن:

يازا بىلور (يازا بىلۇر: يازالايدۇ) ، قازانا بىلور (قازانا بىلۇر: قازىنالايدۇ، ئېرىشەلەيدۇ) ، قىلا بىلماس (قىلا بىلمەس: قىلالماس) ، دېگەنلەرگە ئوخشاش . 55- چ ت .

8) < ئا > لىق رەۋىشداشنىڭ "ى" (ي) بىلەن ئاخىرلاشقان شەكىلگە بەزىدە "ئىن" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، بۇگۈنكى تۈركمەنچىدەك "ىن" لىق بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن . مەسلەن:

كورمايىن دىب كوردى كوز كوركاج كونكول قىلدى ھوا،

بولدى زار ايتكان مىنى رسوا كونكول قلاب كوز.

(كۆرمەين دەپ > كۆرمەي دەپ > كۆردى كۆز، كۆرگەچ كۆڭۈل قىلدى
مەۋا، بولدى زار ئېتكەن مېنى رۇسۋا كۆڭۈل، قەللاب كۆز) . نەۋائىي: 284-
ئۇلەن .

مسجد قە اهل رىادىك يىتايىن،

يا رند كىبى عزمىت دىر ايتايىن .

مقصود تايىلسا مىلى يوقسە نىتايىن،

باشىمنى اليب قاي سارى ايمدى كىتايىن .

(مەسجىدغە ئەھلى رىادىك يېتەين > يېتەي > ، يا رند كەبى ئەزمەتى
دەير ئېتەين > ئېتەي > ؛ مەقسۇد تاپىلسا مەيلى، يوقسا نېتەين > نېمە قىلاي،
قانداق قىلاي > باشىمنى ئالىپ قاي سارى ئېمدى كېتەين > كېتەي >) .
نەۋائىي: 310- ئۇلەن .

”چە“ لىك رەۋىشداش

”چە“ لىك رەۋىشداش چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىل ئۆزىكىگە ”غانچە//
كانچە، غونچە// قونچە// كونچە“ قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ.
مەسلەن:

مولانا حضرت لارى بېھوش بولغانچە مجلس دە عالم دىن كىتى (مەۋلانە
ھازرەتلىرى بېھۇش بولغانچە مەجلىسدە ئالەمدىن كەتتى) . 19-، 20- ت
مۇ .

وقلم خوشخرام ھم درىايى محبرە غە غوطە بىرکانچە باشى نى اوستون
تارتىپ آلاماس ايدى (ۋە قەلەمى خوشخرام ھەم دەريايى مەبەرەغە غۇتا
بىرگەنچە باشىنى ئۇستون تارتىپ ئالاماس ئېدى) . 274- ت ھە .

بو عدىم الاستىاعت قوت و مقدورى يتكانچە... اوزومكا لازم و روا
كورمادىم (بۇ ئەدىمۇلىستىتائەت قۇۋۋەت ۋە مەقدۇرى يەتكەنچە... ئۆزۈمگە
لازم ۋە رەۋا كۆرمەدىم) . 394- ت ھە .

بىزلار ختن دىن يانغونچە آيم لارنى ياركندىغە آيىب كىلسون (بىزلەر خوتەندىن يانغونچە، ئايمىلارنى ياركەندىغە ئالىپ كېلسون). 267- ت ھە
بىچىن غا بارىپ كلكونچە ھەر واقىقە و ھەر حادثە لارىكىم رو بەرسەلار... واقىق
بولوب روزنامە دىقتر قىلىپ كلكاى سىز (بېجىنغا بارىپ كەلگۈنچە، ھەر واقىقە
ۋە ھەر ھادىسەلەرىكىم، رو بەرسەلەر... واقىق بولۇپ، روزنامە دەقتەر قىلىپ
كەلگە يىسىز). 358- ت ھە.

زمىن نى سوغە يتكۈنچە كورلاتىپ توشوك قىلىپ... (زەمنى سۇغا
يەتكۈنچە كورلاتىپ، توشوك قىلىپ...). 381- ت ھە.

“غالى” لىق رەۋىشداش

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، “غالى” لىق رەۋىشداش پېئىل
ئۈزۈنكىگە “-غالى//غلى، - قالى// قلى، - گالى// كالى//
كلى” قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسلەن:

سرتراش ساچىنى الغالى توردى عزرائىل عليه السلام كىلىپ جانى نى الغالى
توردى (سەرتەراش ساچىنى ئالغالى توردى، ئەزرائىل ئەلەيھىسسالام كەلىپ
جانىنى ئالغالى توردى). 317- ت ھە.

حويلى حرم باغراق و ملك املاك لارى ويران و جىغذ بوم غە آشيان و ديۋە
فريلاغە جاي مكان بولغالى توردى (ھويلايى ھەرەم، باغراق ۋە
مۈلك-ئەملاكلىرى ۋەيران ۋە جۇغز-بومغا ئاشيان بولغالى توردى). 308- ت
ھە.

اسلامبول كشمير بلخ شيراز قاتارلىق ياراق شەرلاردىن موسيقى اوركانگالى
كلگان شاگردلارى بار ايردى (ئىسلامبول، كەشمىر، بەلىخ، شىراز قاتارلىق
ياراق شەرلەردىن موسىقى ئۆرگەنگەلى كەلگەن شاگردلارى بار ئېردى).
مۆجىزىي: 23- ت مۇ.

بيۋە بىجارە ظلم رىسىدەلارنىنىك كوز ياشلارى توكولكالى باشلادى

(بۇمىسچارە زۇلم رەسەدەلەرنىڭ كۆز ياشلارنى تۆكۈلگەلى باشلادى) . 325-

ن ھە .
اشخانەنىڭ تۈزى آز سەل نرسەدور تولا صرف ايتكالى بولمايدور
(ئاشخانەنىڭ تۈزى ئاز، سەل نەرسەدور، تولا سەرف ئېتكەلى بولمايدور) .
315- ت ھە .

“ غاچ ” لىق رەۋىشداش

“غاچ” لىق رەۋىشداش پېئىل ئۈزىكىگە - “ غاچ // غاچ، قاچ // قاچ، گاچ // گاچ،
قاچ // قاچ ” قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلدۇ.
مەزكۇر “غاچ” لىق رەۋىشداش چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملە ئىپادىلىگەن
ھەرىكەت بارلىققا كېلىشتىكى سەۋەبىنى، ۋاقتىنى، بەزىدە بولسا، مەزكۇر
ھەرىكەت ئورۇنلانغان تۇرۇق - ھالەتنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

اولوغ خان ھەم كىچىك خان يىقىن يىتكىچ قوپوب كوروشتى لار (ئۇلۇغ خان
ھەم كىچىك خان ياقىن يەتكەچ، قوپۇپ كۆرۈشتىلەر)؛

بو خىبرلار كىلكىچ اندىجان اوستىكا اتلاندوق (بۇ خەبەرلەر كەلگەچ،
ئەندىجان ئۈستىگە ئاتلاندۇق) . ب ن . 56- چ ت .

وادەء عشقىنىك مەكان قىلدى كونكول كوركاچ يوزونك .

سودام اوتى چىككاج علم پىست ايتى مەجنون شەرتىن .

(ۋادەئى ئىشقىنىك مەكان قىلدى كۆڭۈل كۆرگەچ يۈزۈڭ) ، (سەۋدام ئوتى
چىككەچ ئەلەم پەست ئېتتى مەجنۇن شۆھرەتنى) . نەۋائىي : 276-، -292-
ئۇلەن .

جىقىنى ناگاھ مەوشى رىكى نى گل زار ايلاكاج ،

حلقە حلقە زلفىنى بوينى غە زىنار ايلاكاج

ايكى جادو كوزلارى كا اهل عالم بىندەدور ،

اسم اعظم ساچلارى بوينى دا ايلاكاج

من یتیم کا بر نظر قیلمادی اول مه پیکری

خلق نینک بدنامی دین مندین یمان عار ایلاکاج

(چمتی ناگاه مه هؤهشی ره ننگنی گؤلزار ئه یله گهچ، ههلقه ههلقه زؤلفنی بوینغا زؤنار ئه یله گهچ؛ ئسکی جادۇ كۆزله رنگه ئه هلی ئاله م بئنده دۇر. ئسمى ئه ئزهم ساچلاری بویندا تۇمار ئه یله گهچ؛ مهن یه تسمگه بر نه زهر قیلمادی ئول مه هه پیکه ری، خهلقنك بئدنامسندن مهنسندن یامان ئار ئه یله گهچ). نه ژبه تي: 412- ئۆك ن.

تورت كونلوك يولنی بر كوندا باسیب بارغاج تولا یكیت لار اط لاری قوم لوقدا هاریب توختاب قالغان ایدی (تۆرت گۈنلۈك یولنی بر گۈنده باسپ بارغاج، تولا ییگتلا ر ئاتلاری قۇملۇقدا هاریپ توختاپ قالغان ئیدی). 267- ت هه.

ریاضت و تابع سنت نی کمالی غه یتکورکاج امام جعفر ثانی غه امام جعفر صادق رضی الله عنه نینک فضل فضایل لارینی خدای قاضی الحاجات عطا قیلسه لار هیچ مضایقه یوقتور (ریازت و تابی سۈننه تنی که مالغه یه تکورگهچ، ئمام جه ئفه ر سانغا ئمام جه ئفه ر سادق ره زیباللاهۇ ئانهونك فهزل- فه زایللارینی خۇدایی قازینیولهاجات ئه تا قلسالار، هېچ مۇزایقه یوقتور). 332- ت هه.

اوز قوم قبیله نبیره فرزند لاری برله بر جای مکان غه کلیب عمارت قیلیب عمر اوتکه رکاج مذکر اورومچی نینک اسمی بو زمین غه اسم و نام بولوب دور (ئۆز قه بله، نه بره- فه رزه ندله ری برله بر جای- مه کانغه که لپ، ئماره ت قلیپ ئۆمر ئۆتکه رگهچ، مه زکۇر ئۇرۇمچنك ئسمى بو زه منغه ئسم و نه نام بولۇپدۇر). 363- ت هه.

”ساری“ لىق ره وئشداش

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ”ساری“ لىق ره وئشداشلار ئۆتكەن زامان

سۇپەتلىشىغا "سارى // سى" سۆزىنىڭ قوشۇمچە بولۇپ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بولغان سارى زىيادە زىيادەت طلب قىلور،

تويىماس مرادى ھر نىچە بولسە مىسىرى.

(بولغانسارى زىيادە، زىيادەت تەلەب قىلور، تويىماس مۇرادى ھر نىچە بولسا، مۇيەسسەرى) . سەبۇرىي: 560- ئۆك ن .

يول مانكىغان سارى كىكرو آجىلور،

غىچە آجىلغان سارى بوى ساجىلور.

(يول ماڭغانسارى كەڭرۇ ئاچىلور، غۇنچە ئاچىلغانسارى بوى ساچىلور) .
ق ت خ .

"پ" لىق رەۋىشداش

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "پ" لىق رەۋىشداشلار پېئىل ئۆزىكىگە ئادەتتە، " -وب // - يىب // - ب " (- ئۆپ // - ئۆپ // - ئۆپ // - ئىپ // - پ) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، بەزەن ھاللاردا بولسا، " -وبان // - يىبان // - بان " (- ئۆبان // - ئۆبان // - ئىبان // - بان) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

عراق شراب لاردا يوب كوروب و ساسىتىب بد بوى مردار پلىدلار قىلدورتوب
ئاندىن دىن قىلماقغە جواب بردى (ئىراق - شەرابلاردا يۇبگۇرۇب ۋە ساستىپ
بەدبوى مۇردارى پەلدىلەر قىلدۇرتۇپ، ئاندىن دەفن قىلماقغە جەۋاب
بەردى) . 279- ت ھە .

شەھىردىن قوزغالىپ اقسو مضافاتى آباد دىكان موضعه كا يتىب كلكانىدا
زۇنكتونك دارىن بر كىچە دا لشكرلارى برلە بارىپ ادم لارىنى توتوب الدى
(شەھىردىن قوزغالىپ، ئاقسۇ مۇزافاتى "ئاباد" دېگەن مەۋزىئەگە يەتىپ
كەلگەندە، زوختۇڭ دارىن بىر كېچە دە لەشكەرلەرى بىرلە بارىپ، ئادەملەرنى

تۇتۇپ ئالدى) . 293- ت ھە .

عبرت عام اوجون قتل قىلىپ باشىنى كسىب اقسو كوجاغە ايبارىپ شەرت
بردى (ئىبرەتى ئام ئوچۇن، قەتل قىلىپ، باشىنى كەسىپ، ئاقسۇ، كۇچاغ
ئىبەرىپ شوھرەت بەردى) . 293- ت ھە .

ختن غە بارىپ ذاتى جىلى داكى پىنھان طغيانى نى ظھور غە كلتورۇپ
مخالفت و مخاصمت كوسنى بر علانىيە سوقتى (خوتەنغە بارىپ، زاتى
جىبىللىدەكى پىنھان تۇغيانىنى زۇھۇرغا كەلتۇرۇپ، مۇخالەفەت ۋە
مۇخاسەمەت كوسنى بەرئەلانىيە سوقتى) . 275- ت ھە .

تكلىق قىلىپ يول باشلاب ايبى كىلماك اوجون لوف ايجى جزيرەلار بىرلە
ايباركان ايكان (تەكلىق قىلىپ، يول باشلاپ ئالىپ كېلمەك ئۇچۇن، لوف
ئىچى جەزىرەلەر بىرلە ئىبەرگەن ئېكەن) . 274- ت ھە .

كورساتىب اوتلۇغ يوزىنى اورتابان جان و كونكول،

خانە سوزان ايلابان بى خانمان قىلغان فلک .

(كۆرسەتىپ ئوتلۇغ يۇزىنى ئۆرتەبان جانۇ كوڭۇل، خانە سوزان ئەيلەبان
بخانۇمان قىلغان فەلەك) . ئا . نىزارىي : 436- ئۇك ن .

باقىبان ايل سارى جانا يوزونك دىن بر نقاب السانك،

روخونك نى جون مە انور تجلى خدا دىرلەر .

(باقىبان ئېل سارى جانا يۇزۇڭدىن بىر نقاب ئالسائڭ، رۇخۇڭنى چۇن
مەھى ئەنئەر تەجەللى خۇدا دىرلەر) ؟

تبسم ايلابان تاكى نظر قىلسانك گورستان غە،

قوپوب گوردىن بارى مردە ھەمە واه حسرتا دىرلەر .

(تەبەسسۇم ئەيلابان تاكى نەزەر قىلسائڭ گورستانغا، قوپۇپ گوردىن بارى

مۇردە، ھەمە ” واه ھەسرەت!“ دىرلەر) . 360- ئۇك ن .

آينە سىنىك يوزونك كورويان،

لاق اورسا يوزوندە يوق صفاسى.

(ئاينە سەنىك يۈزۈڭ كۆرۈبان، لاق ئۇرسا يۈزۈندە يوق صفاسى).
سەككىكى: 208- ئۇك ن.

پ “ لىق رەۋىشداشنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، “پ” لىق رەۋىشداش مەيلى نەزمىي ئەسەرلەردە ۋە مەيلى نەسرىي ئەسەرلەردە بولسۇن، جۈملىدە مۇستەقىل خەۋەر قىلىپمۇ قوللىنىلىدۇ. روشەنكى، بۇ ھال ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كۆرۈلمەيدىغان پەقەت چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغلا خاس بولغان بىر ئالاھىدىلىك سانىلىدۇ، ئەلۋەتتە. مەسلەن:

بولوب عاشق غىمى شىرخىدە غىمىك، يىقا چاكىن اوقوب ايلاب يىقاچاك.

كىم ايتسە دىردىن آز آز روايت، قىلىپ اول دىرد انكا كوب كوب

سرايت.

كىشى كونكىلىن بىلىپ افكار يىغلاب، نى كوزدە اشك كورسا زار يىغلاب.

حكيم اول ايشدە قابىپ لال ھردم، قىلىپ اندىن يوز استبدال ھردم.

اتاغە كاه بولوب غالب تحىر، اناغە كاه يتىب عاجز تفكر.

(يېشىمى: < فەرھاد > ئاشىقلارنىڭ قايغۇسى توغرىسىدا گەپ بولسا، غەمكىن بولاتتى؛ ئاشىقلارنىڭ ياقىسىنى يىرتقىنىنى ئوقۇغاندا، ياقىسىنى يىرتاتتى؛ بىراۋ ئۆز دەردىنى ئازراقلا سۆزلەپ قويسا، بۇ دەرد ئۇنىڭغا كۆپىيىپ يۇقاتتى؛ كىشىنىڭ كۆڭلىنى بىلىپ، ئېزىلىپ يىغلايتتى، قايىسى كۆزدە ياش كۆرسە، زار يىغلايتتى؛ تېۋىپ بۇ ئىشتا نېمە قىلىشنى بىلمەي قالاتتى؛ ئۇ ھالغا يۈزلەپچە تەبىر بېرىپ باقاتتى؛ بۇ ھالدىن دادىسى ھەيران قالاتتى، ئانىسىنىڭ بولسا، پېشى قېتىپلا قالاتتى). نەۋائىي: فى ش. 60- چ ت.

پادىشاھ بو ايش دىن مسرور بولوب تملىخاغە يول باشلاتىب اصحاب كھف

صحبتى غە مشرف بولوب الارطعام يىب تنكرى تعالى غە سجدات شكر قىلىپ
 يىنە اويقوغە بارمىش لار (پادىشاھ بۇ ئىشدىن مەسرۇر بولۇپ، تەملىخاغا يول
 باشلاتىپ، ئەسھابى كەھف سۆھبەتغە مۇشەررەف بولۇپ، ئالار تەئام يەپ،
 تەڭرىتە ئالغا سەجداتى شۇكر قىلىپ، يەنە ئۇيقۇغا بارمىشلار: پادىشاھ بۇ
 ئىشتىن خۇشال بولۇپ، تەملىخاغا يول باشلىتىپ بېرىپ، "غار
 ساھابىلىرى" بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. ئۇلار <غار ساھابىلىرى> تاماق يەپ،
 ئاللاھوتە ئالغا رەخمەت يۈزىسىدىن ئىبادەت قىلىپ بولۇپ، يەنە ئۇخلاشقا
 باشلاپتۇ.) « تارىخى ئەنبىيا » دىن. 225- چ ت.

اول پادىشاھ ئول غار ايشىكى دا اولوغ كىمد ياساب الارنى مدفون قىلىپ
 اول ير خلايق غا عظيم معبد بولىش (ئول پادىشاھ ئول غار ئىشكىدە،
 ئولۇغ گۈمبەد ياساپ، ئالارنى مەدفون قىلىپ، ئول يەر خەلايققا ئەزىم
 مەئبەد بولىش: ئۇ پادىشاھ ئۇ غارنىڭ ئېغىزىغا زور گۈمبەز ياساپ، ئۇلارنى
 دەفنە قىپتۇ. ئۇ يەر خالايقلارغا ئولۇغ ئىبادەتگاھ بولۇپ قاپتۇ.) « تارىخى
 ئەنبىيا » دىن. 225-، 227- چ ت.

پ. مەقسەت پېئىلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مەقسەت پېئىلى مۇنداق ئىككى تۈرلۈك يول بىلەن
 ياسىلىدۇ:

بىرى، پېئىلنىڭ "ماق" لىق ئىسمىداش شەكلىگە "بول -" پېئىلنىڭ
 بىرىكتۈرۈلۈشى ئارقىلىق، مەقسەت پېئىلى ئوقۇمى بىلدۈرۈلىدۇ. مەسلەن:
 يازماق بول - (يازماقچى بول -)، كورماك بول - (كۆرمەكچى بول -)،
 جايلاماق بول - (ئورۇنلاشتۇرماقچى بول -)، كورگوزماك بول - (كۆرسەتمەكچى
 بول -)، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

يەنە بىرى، خۇسۇسەن كېيىنكى زامانلارغا ئائىت ئەسەرلەردە، پېئىل
 ئۈزىكىگە " - ماقچى // - ماقچى " قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىقمۇ مەقسەت

پېشلى ياسالغانلىقى كۆرۈلدى. مەسلەن:

بويىرىكا نېمە تريماقچى (بۇ يەرگە نېمە تارماقچى؟). 258- ت ھە.
اندىن سونك ھەمە يورت دارلىق مونت لارىنى زمين اوستىكا قويماقچى
بولوب ھر آدم نىنىك خواه تولا و خواه آز زمىنى بولسۇن... دەفتەرغە
الدى (ئاندىن سوڭ ھەمە يۇرتدارلىق مەئۇنەتلەرنى زەمن ئۈستىگە قويماقچى
بولۇپ، ھر ئادەمنىڭ خواه تولا خواه ئاز زەمنى بولسۇن... دەفتەرغە
ئالدى). 308- ت ھە.

..تحفە و پېشەكش قىلىپ ايب بارماقچى بولدى (تۆھفە ۋە پېشەكش
قىلىپ، ئالىپ بارماقچى بولدى). 294- ت ھە.

6.3. پېشلىنىڭ خەۋەر شەكىللىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ پېشلىلار گرامماتىك تۈرلىنىش ئارقىلىق، جۈملىنىڭ
خەۋىرى ياكى خەۋەر يادروسى بولۇپ كېلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى
پېشلىلارنىڭ خەۋەر شەكىللىرىنى ئاددىيىراق تەسۋىر بىلەن كۆرسەتكەندە،
ئۇلارنى "زامانلىق خەۋەر شەكىللىرى" ۋە "مەيلى-رايلىق خەۋەر
شەكىللىرى" دېگەن ئىككى بۆلەككە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئا. پېشلىنىڭ زامانلىق خەۋەر شەكىللىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېشلىلارنىڭ زامانلىق خەۋەر شەكىللىرىنى
ئۇمۇمىيەتلىك ھالدا ئاددىيلاشتۇرۇپ، "ئۆتكەن زامان"، "كەڭ
زامان" ۋە "ھازىرقى زامان - كېلەر زامان" دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈپ
كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئۆتكەن زامان

پېشلىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ئۆز ئىچىدىن يەنە "ئاددىي ئۆتكەن
زامان" ۋە "ئالدىنقى ئۆتكەن زامان" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. (بۇ
ئۇقۇم تۈرك دۇنياسىدىكى خېلى بىر بۆلەك گرامماتىكا كىتابلىرىدا "ئېنىقسىز

ئۆتكەن زامان“ ۋە ”ئېنىق ئۆتكەن زامان“ دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئىپادىلەنمەكتە. بىز بۇيەردە، ئۆزىمىزنىڭ كىتابلىرىدا قوللىنىلىۋاتقان ئاتىلىشىنى ئىشلەتتۇق- ئاپتور)

1- ئاددىي ئۆتكەن زامان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلى ”-دى“ لىق، ”-پ“ لىق ۋە ”-مىش“ لىق بولۇپ، ئۈچ يۈرۈش قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

▲ ”-دى“ لىق قوشۇمچىلار بىلەن ئىپادىلىنىشى:

بىرلىك | شەخس: دىم // تىم، - دوم // توم

تارى // ترى - دىم (تارىدىم)؛ يان- دىم (ياندىم)؛ سورا - دىم (سورادىم)؛
بىل- دىم (بىلدىم)؛ اوتكار- دىم (ئۆتكەردىم)؛ بر- دىم (بەردىم)؛
دە- دىم (دەدىم)، دى- دىم (دېدىم)، ات- دىم (ئەتدىم)، ايت- دىم (ئېتىدىم)؛
كل- دىم (كەلدىم)، كىل- دىم (كېلدىم)؛ جىق- تىم (چىقتىم)؛ كت- تىم
(كەتتىم)؛ كېت- تىم (كېتتىم)؛ تاب- تىم (تاپتىم)؛ تاف- تىم (تافتىم)؛
تور- دوم (تۇردۇم)؛ كور- دوم (كۆردۈم)؛ چوك- توم (چۆكتۈم)؛
سوك- توم (سۆكتۈم)؛ اوش- توم (ئۇشتۇم). ۋ.ب.

من هم بىلە ياندىم و سىرام غە كىلدىم (مەن ھەم بىللە ياندىم ۋە سايرامغا كېلدىم). 294- ت ھە.

ملاقات اولوب سرىكەشتە ماھوالواقىنى بيان قىلدىم يىكىرمە كۈن مىقدارى
آلدىدا توردوم (مۇلاقات ئولۇپ، سەرگۈزەشتە ئى ماھۇۋالواقىنى بەيان
قىلدىم، يىگىرمە كۈن مىقدارى ئالدىدا تۇردۇم). 294- ت ھە.

اقسوغە بىلە كىلدىم و اندىن اوشطرفانغە باردىم (ئاقسوغا بىللە كېلدىم ۋە
ئاندىن ئۇشتۇرفانغا باردىم). 294- ت ھە.

بو يورت لار اتالىق غازى بدولت كا انتقال ايتكونجە اوشطرفان دا عمر

كچوردوم) بۇ يۇرتلار ئاتالىق غازى بەدەۋلەتكە ئىنتىقال ئېتكۈنچە
ئۇشۇرغاندا ئۆمرگە چۆردۈم . 294- ت ھە .

Δ بولۇشسىز شەكلى : - مادىم (- مادىم // - مەدىم)
ملا اخوندىن ھەم فل المادىم (موللا ئاخوندىن ھەم فۇل ئالمادىم) .
311- ت ھە .

بۇ يۇرتقا داينە بىر پىر مۇرشىدىنى ايكنجى مرتبە كورمادىم و تافمادىم (بو
تەرىقەدە يەنە بىر پىر - مۇرشىدىنى ئىكنجى مەرتەبە كۆرمەدىم ۋە
تافمادىم) ؛ وصل يار بولدى مىسّر قدىرىنى اه بيلمادىم ، وصل بولماي
جاودان فرقت كىلورنى بيلمادىم (ۋەسلى يار بولدى مۇيەسسەر قەدرنى ئاھ
بىلمەدىم ، ۋەسل بولماي ، جاۋىدان فۇرقەت كېلۇرنى بىلمەدىم) . 342- ت ھە .
Δ بىرلىك || شەخس : - دىنك // - تىنك // - دونك // - تونك

لىكن بو فلدىن تورت فل كم جىقتى نىمە قىلدىنك (لىكن بۇ فۇلدىن تۆرت
فۇل كم چىقتى ، نېمە قىلدىك ؟) . 312- ت ھە .

راستى نى ايتىنك دىب پىسند قىلىپ آدم قوشوب كاشغىرغە آلىب بارىسوندىب
يولخىرى انعام قىلدى (" راستىنى ئېيتىنك " دىپ پەسەند قىلىپ ، " ئادەم
قوشۇپ كاشغىرغە ئالىپ بارىسون " دىپ ، يولخىرى ئىنئام قىلدى) . 288-
ت ھە .

سىن مىندىن نىمە يىمانلىق كوردونك ... سىن كورنىمك لىك قىلدىنك دىب ...
(" سىن مەندىن نېمە يىمانلىق كۆردۈڭ ... سىن كورنەمەكلىك
قىلدىك " دىپ ...) . 263- ت ھە .

Δ بىرلىك || شەخس : - دى // تى
آ - دى (ئالدى) ؛ جىقار - دى (چىقاردى) ؛ اورلا - دى (ئۆرلەدى) ؛
بىردى (بەردى) ؛ آش - تى (ئاشتى) ؛ تارت - تى (تارتتى) ؛ ياقلاش - تى
(ياقۇقلاشتى) ؛ سوزلاش - تى (سۆزلەشتى) ؛ ايجتى (ئىچتى) ؛ توت - تى

(تۆتتى)؛ سۇقە - تى (سۇقتى). ۋ. ب.

اول باره كوزلاريني اويدوردى آندين همه نى يوق قىلدى (ئەۋۋەل باره كۆزلەرنى ئويدۇردى، ئاندىن ھەممەنى يوق قىلدى). 275- ت ھە.

واقعا قابل كشى ايدي يايدي جنكى دا اوق دا اوجتى (ۋاقىئەن قابل كىشى ئېدى، يايىدى جەڭدە ئوقدا ئۇچتى). 292- ت ھە.

محمد مصطفى صلى الله عليه وسلم اسمان و زمين فريشتهلارى برله قورقماي سوزلاشتى (مۇھەممەد مۇستافا سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋە سەللەم ئاسمان ۋە زەمىن فەرىشتەلەرى بىرلە قورقماي سۆزلەشتى). 369- ت ھە.

△ بولۇشسز شەكلى: - مادى (- مادى // - مەدى)

بو طريقه برله يكيirme سكييز كون اوتى فتح ميسر بولمادى (بۇ تەرىقە بىرلە يىگىرمە سەككىز گۈن ئۆتتى، فەتھ مۇيەسسەر بولمادى)؛ صفيل غە و يا باشقە ايشقە قراغالى اصلا فرصت و ارام بولمادى (سەفلىغە ۋە يا باشقا ئىشقا قاراغالى ئەسلا فۇرسەت ۋە ئارام بولمادى). 269- ت ھە.

بو وقتغجه بو امانت نى ايزداب كشى كيلمادى (بۇ ۋەقتغچە بۇ ئەمانەتنى ئىزدەپ كىشى كېلمەدى). 286- ت ھە.

هيچ احدى غە ظلم نعدى نى روا و جاييز كورمادى (ھېچ ئەھدەدغە زۇلم-تەئەددىنى رەۋا ۋە جايىز كۆرمەدى). 279- ت ھە.

△ كۆپلۈك | شەخس: - دوق // - توق // - دوک // - توك

بس بو طريقه برله تقرير قيلدوق (بەس، بۇ تەرىقە بىرلە تەقرىر قىلدۇق).

375- ت ھە؛ كوجانينك يولدوز باغ ديكان كتنى غە جيتتوق (كۇچاننىڭ "يۇلدۇز باغ" دېگەن كەنتىغە چىقتۇق). 294- ت ھە؛ قرا

يولغون غە كيلدوك اقسو حاكىمى سعيد بيك باش بولوب ... جيتتوب اوروشى

برابريك قىلالماي قاجتوق ("قارا يۇلغۇن" غا كېلدۈك. ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد

بېگ باش بولۇپ ... چىقىپ ئۇرۇشتى، بەرەبەرلىك قىلالماي قاجتۇق). 294-

ت ھە .
اگر بو طایفە لار كوردوك دىب بركان سىنلارى راست بولسە (ئەگەر بۇ
تايىفەلەر "كۆردۈك" دېپ بەرگەن سەنەدلەرى راست بولسا...) 370- ت ھە .
ايمىدى كىلدوك سوز بيانى غە و كلام دستانى غە (ئېمدى كېلدۈك سۆز
بەيانىغا ۋە كەلام دەستانىغا) . نەۋائىي : 4- م ل .

خط برمابالا انسرادوك بىز نىجە نوبت خط بردوك اوزلارى خط برمابالا (خەت
بەرمەپلا ئەنسىرەدۈك . بىز نېچە نەۋبەت خەت بەردۈك ، قۇزلەرى خەت
بەرمەپلا) . ق ت خ ، 131- چ ت .

Δ بولۇشسىز شەكلى : - مادوق // مادوك
يىزلار تىكراردين اجتناب ايتىپ علحدە ذكر قىلمادوق (بىزلەر تەكراردىن
ئىجتىناپ ئېتىپ ، ئالاھىدە زىكر قىلمادۇق) . 373- ت ھە .

Δ كۆپلۈك || شەخس : - دىنكلار // تىنكلار
بو شەرلارنى نىمە اوجون بوزوب امبان دالويە جريكلارنى ضايغ قىلدىنكلار
(بۇ شەرلەرنى نېمە ئۇچۇن بۇزۇپ ، ئامبان ، دالويە ، چەرىكلەرنى زايە
قىلدىنكلار ؟) 305- ت ھە .

اوپولان بىر يىردا اولتوروب كىشىغە ايتمايدورغان سىرىنكلارنى بىرىنكلارغە
ايتىنك لار (ئۆچەۋلەن بىر يەردە ئولتۇرۇپ ، كىشىغا ئەيتمايدۇرغان
سىرىنكلارنى بىر- بىرىنكلارغا ئەيتىنكلار) . ق ئە . 271- چ ت .

Δ كۆپلۈك || شەخس : - دىلار (- دىلار // دىلەر) // - تىلار (تىلار // تىلەر)
ھەمە راحت و فراغت و عىش عشرت لارنى نىياز حاكم بىك و بلا چقە لارى
بىرلە كوردىلار (ھەمە راھەت ۋە فراغت ۋە ئەيش - ئىشەرەتلەرنى نىياز
ھاكىمىگ ۋە بالا چاقالارى بىرلە كۆردىلەر) ؛

جىزىندە و پىزىندە و حشى واهلى كل جاندارات لاردىن مزكور باغ نىنك
ايجىكا بىر جفت دىن سولادىلار (چەررەندە ۋە پەررەندە ، ۋەھشىي ۋە ئەھلىي

كۆللى جانداراتلاردىن مەزكۇر باغنىڭ ئىچىگە بىر جۇقتىدىن سولادىلار (173- ت ھە

△ بولۇشىز شەكلى: - مادىلار (- مادىلار// - مەدىلەر)

شۇنداغ اولوغ ذو شوكت پادىشاھ عظيم نىنك نمونە و نشانە لارىدىن قصە و حكايە دىن باشقە بر نمونە و يادكار قالمادىلار (شۇنداغ ئۇلۇغ زۇ شەۋكەت پادىشاھى ئەزىمنىڭ نەمۇنە ۋە نشانەلەردىن قىسسە ۋە ھىكايەدىن باشقا بىر نەمۇنە ۋە يادگار قالمادىلەر) 269- ت ھە

△△ بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ خەۋەر شەكىللىرىدە، " - دىگىز// - تىگىز" قوشۇمچىسى || شەخس ھۆرمەت تۈرىدىن باشقا، || شەخس كۆپلۈك شەكلى ئۈچۈنمۇ قوللىنىلغان؛ || شەخس كۆپلۈك ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان " - لار" (- لار// - لەر) قوشۇمچىسى بولسا، كېيىنكى چاغلاردا كۆپلۈك ئۆتۈمىدىن تولا || شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرى سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

△ "پ" لىق قوشۇمچىلار بىلەن ئىپادىلىنىشى:

بىرلىك | شەخس: - پىمىن// - بىمىن// - يىمىن// - وپىمىن// - وبىمىن،
- پىدورمىن// - بىدورمىن// - يىدورمىن// - وپىدورمىن.
دىدى بىلىل دىيارىمىدىن كىچىيىمىن، سى دىب گل نىگارىمىدىن كىچىيىمىن.
(بۇلبۇل دەپى: مەن سېنى دەپ يۇرت- دىيارىمىدىن كەچتىم، گۈل- نىگارىمىدىنمۇ كەچتىم). خىرقەتتى: 338- ئۇلۇك ن.

زىلىلى ھىچ خىزىنە نىظر كا كلىمايدور،

جواھرى يوقاتىيىمىن انى سوراغىم بار.

(مەن زەلىلى ھەرقانداق خەزىنىنى نەزەر- گۈزىرىمگە ئىلمايمەن. بىر جەۋھەرنى يوقاتتىم، شۇنى ئىزلەيمەن). زەلىلى: 358- ئۇلۇك ن.

كۈرۈپىمىن مىنىك عقوبت ۋە كىم ھىجرىنىك ارا پىنھان

(۱۵، جۇدالىقنىڭدا مىڭبىر مۇشەققەتنى ئىچىمىدە تارتتىم). نىزارىي: 462-
ئۇلەن.

ياخشى لىق اميد توتوب تارىخ فتوبىن يادكار (ياخشىلىق ئۈمىد قىلىپ
تارىخ يازدىم، يادگار بولسۇن). م. سايرامىي: 393- ت ھە.
△ بىرلىك || شەخس: - پ سن // - ب سىن // - يىب سن // - يىب سىن،
-وبىسن // - و بىسىن

يىخشى بارىپ سىن سلطان وىس نىنىك كونكىلى نى آلىپ سىن انى قاشىنىك
غە كىتوروب آنىنىك رايى بىرلە عمل قىلغاي سىن (ياخشى بارىپسىن، سۇلتان
ۋەيسنىك كۆڭلىنى ئالىپسىن. ئانى قاشىغىغا كەلتۈرۈپ، ئانىنىڭ رايى بىرلە
ئەمەل قىلغايسىن). ب ن. 219- چ ت.

△ بىرلىك || شەخس: - بدور // - بىدور، - بتور // - بىتور، - وىدور // - وىتور
الآن بو تارىخدا بىر يوز اون سىز ياشقە بارىپ دور (ئۇ ھازىر بىر يوز ئون
سەككىز ياشقا كىردى). 283- ت ھە.

حالا موندان كىلىپ دور (ئۇ ھازىر مۇشۇ يەردە). 257- ت ھە.

مونونىك دىك مى منكا ارمان بولوب تور،

كى دردىم اسرو بى درمان بولوب تور.

(مۇشۇنداق مەي ماڭا ئارمان بولدى، چۈنكى دەردىم ناھايىتىمۇ
بىدەرمان بولدى) داۋالىغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتتى)؛

يىنە سن سىزىن مونسىم غم بولوب تور،

كوزوم كا يورك قانى ھەمدىم بولوب تور.

(سەن بولمىغاچ مېنىڭ ئۆلىپتىم) مۇنىسىم) يەنە غەم بولدى، كۆز ياشلىرىمغا
يۈرەك قېنىم ھەمدەم بولدى). نەۋائىي: 280- ئۇلەن؛ 61- چ ت.

△ كۆپلۈك | شەخس: - وب مىز // - يىب مىز، ب بىز // - ب دور بىز // - ب تور

بىز

يەنە حىرى دىك آرستە شەرى غە كلىب تور بىز كىم جىمىع عىش و عشرت اسباب و آلاتى مكمىل و مەبىيا و بارى تكلق و تتعم اشيا و ادواتى امادە و پىدا (يەنە ھىرىدېك ئارەستە شەھرىغە كەلىپتۇرىمىز) يەنە ھىراتتەك گۈزەل بىر شەھەرگە كەلدۇق ، كىم ، جەمە ئەيشۇ ئىشەرەت ئەسباب ۋە ئالاتى مۇكەممەل ۋە مۇھەببەت ۋە بارى تەكەللۇق ۋە تەئەننۇم ئەشيا ۋە ئەدەۋاتى ئەمادە ۋە پەيدا) . ب ن . 205- چ ت .

Δ كۆپلۈك || شەخس : - وب سىلار // - يب سىلار ، - ب دور سىلار // - يب دور سىلار ، - ب سىز // - ب سىزلار

بار- يب سىلار (بارىپسىلەر) ؛ كە- يب سىلار (كەلىپسىلەر) ؛ قال- يب- سىلار (قالىپسىلەر) ؛ تانو- ب سىلار (تانۇپسىلەر) ؛ باشلا- ب سىلار (باشلاپسىلەر) ؛ كور- وب سىلار (كۆرۈپسىلەر) ؛ ياز- يب دور سىلار (يازىپدۇرسىلەر) ؛ كىس- يب تور سىلار (كەسىپتۇرسىلەر) ؛ سۆزلاش- يب تور سىلار (سۆزلەشپتۇرسىلەر) ؛ ايتىب- سىزلار (ئەيتىپسىزلەر) ؛ بىر- يب سىزلار (بىرىپسىزلەر) ، ۋ ب .

Δ كۆپلۈك || شەخس : - ب دورلار // ب تورلار // - وب دورلار // - وب تورلار نىفحات الانس دا ذكر قىلىپ دورلار («نەفەھاتۇلئۇنس» دا زىكر قىلىپدۇرلار . بۇلار «نەفەھاتۇلئۇنس» دېگەن كىتابتا بايان قىلىندى) . 281- ت ھە .

علمالار اتقاقى بىرلە جىمىع بولۇپ ايتىپ دورلار (ئۆلەمالار ئىتتىفاقى بىرلە جەمە بولۇپ ، ئەيتىپدۇرلار : ئالىملار بىردەك قاراش بىلەن بايان قىلدى) . 382- ت ھە .

Δ “ مېش ” (مېش) لىق قوشۇمچىلار بىلەن ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ، ئاددىي ئۆتكەن زامانىنىڭ بىر خىل شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە “ مېش ” قوشۇلۇپ ، ئاندىن ئۇنىڭغا يەنە “ -دور // - تور ” ئاساسىدىكى

خەۋەر قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياكى ، || شەخستە بىۋاسىتە شەخس ئالماشلىرى قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

دنگ قىلمىش تور نوائى نى خمار،

انكا توتسون بر قدح ساقى غە دنك.

(دەنگ قىلمىشتۇر نەۋائىنى خۇمار، ئاڭا تۇتسۇن بر قەدەھ ساقىغا دەڭ: نەۋائىنى شاراپ خۇمارى تۇتتى، ساقىغا دەڭ، ئۇنىڭغا بر قەدەھ تۇتسۇن). نەۋائى: 292- ئۇ ك ن.

گر تىرى برلە سونكاك من طعمە قىلماس ھم ايتىنك،

كىم تىرى اسرو قاتىغ بولىش سونكاك اسرو چوروك.

(گەر تېرى برلە سۆڭەكمەن، تۆئمە قىلماس ھەم ئىتىك، كىم تېرى ئەسرۇ قاتىغ بولمىش، سۆڭەك ئەسرۇ چۈرۈك: بر تېرە، بر سۆڭەك بولۇپ قالدىم، (تاشلاپ بەرسەڭ) ھەتتاكى ئىتىگمۇ يېمەيدۇ. چۈنكى تېرەم بەك قېتىپ كەتتى، سۆڭەكم بەكمۇ چىرىپ كەتتى). نەۋائى: 290- ئۇ ك ن.

توكاندى اشك گلگون امدى قالمىش زعفرانى يوز،

فلك ظلمى بدل قىلدى خزان برلە بهارىمنى.

(تۈگەندى ئەشكى گۈلگۈن ئەمدى قالمىش زەئىفرانى يۈز، فەلەك زۇلمى بەدەل قىلدى خەزان برلە بەھارىمنى: قىپ- قىزىل ياشلىرىم تۈگەپ، زەپىران يۈزۈم قالدى. پەلەكنىڭ زۇلمى باھارىمنى خازانغا (غازانغا ، غازانڭ پەسلىگە، كۈزگە) ئايلاندۇرىۋەتتى). نەۋائى: 302- ئۇ ك ن.

2- ئالدىنقى ئۆتكەن زامان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ ئالدىنقى ئۆتكەن زامان شەكلى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولغان پېئىل ياكى پېئىل ئۇنسۇرنىڭ ئاخىرىغا "ايردى // ايدى، ايركان // ايكان، ايرمىش // ايمىش" شەكلىدىكى ئۆتكەن زامان ھۆكۈم ياردەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. تەپسىلىي قىلىپ ئېيتقاندا

مۇنداق:

1) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ بىر خىل ئالدىنقى ئۆتكەن زامان شەكلى جۈملە خەۋىرى بولۇپ كەلگەن پېئىلنىڭ "پ" لىق رەۋىشىداش شەكلىگە ئۆتكەن زامان ھۆكۈم ياردەمچىسى رولىدىكى "ايردى // ايدى، ايركان // ايكان، ايرمىش // ايمىش" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

تاغ اوزره جيقىپ ايردى تاماشا بيله شيرين،

كورگوزدى نوا ناله سيدين تيشهء فرحاد.

(تاغ ئۈزرە چىقىپ ئېردى تاماشا بىلە شىرىن، كۆرگۈزدى نەۋا نالەسىدىن تىشەئى فەرھاد: شېرىن سەير- تاماشا بىلەن تاغ ئۈستىگە چىققانىدى، فەرھادنىڭ < تاغ كېسەۋاتقان > پالئىسى نالە قىلىپ، ناۋا ياڭراتتى). زەلىلى: 356- ئۇك ن.

كوكارتىپ ايردىكىم حسنونك گلىنى،

سىنىنك كوزونك دىن اقان كى بولاينك.

(كۆكەرتىپ ئېردىكىم ھۆسنوڭ گۈلىنى، سېنىڭ كۆزۈڭدىن ئاققانكى بۇلاڭ: كۆزۈڭدىن بۇلاقتەك ئاققان ياشلىرىڭ ھۆسنوڭ گۈلىنى ياشاتقاندى). خىرقەتتى: 344- ئۇك ن.

اول فترت ته خانزاده بيكم محمد شيبانى خان غه توشوب ايدى بر اوغلى بوب ايدى خرم شاه اتلىق مقبول اوغلان ايدى بلخ ولايتى نى انكا برب ايدى (ئول فترهتته، خانزاده بېگىم مۇھەممەد شەيبانى خانغا تۇشۇپ ئېدى < چۈشكەندى >، بىر ئوغلى بوپ ئېدى < بولغاندى >، خۇررەم شاھ ئاتلىق مەقبۇل ئوغلان ئېدى، بەلىخ ۋىلايەتىنى ئاڭا بەرىپ ئېدى < بەرگەندى >). ب ن. 330- چ ت.

آخر چاغلاردا تاشكند و شاهروخيه ايليك دىن جيقىپ ايدى (كېيىنكى

چاغلاردا، تاشكەنت بىلەن شاھرۇخىيە قولدىن كەتكەندى) ب ن . 69- چ

بناكاه قمبر محرم دىكان اوق جىقارپ ايكان پزان اوتوب دور (بناگاه قەمبەر مەھرەم دېگەن ئوق جىقارپ ئىكەن، پەرران ئۆتۈپدۇر: تۇيۇقسىزدىن، قەمبەر مەھرەم دېگەن ئوق چىقارغانىكەن، تەگمەي ئۇچۇپ كېتىپتۇ) . 261-

(2) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ يەنە بىر خىل ئالدىنقى ئۆتكەن زامان شەكلى پېئىل ئۆزىگە " - مېش " قوشۇمچىسى قوشۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا يەنە "ايردى // ايدى، ايركان // ايكان" ئۆتكەن زامان ھۆكۈم ياردەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

ھول ايردىكى مقتون بولمىش ايردى،

كوروب كوزگودە مجنون بولمىش ايردى .

(ئىش شۇ ئىدىكى، ئۇ مەپتۇن بولغانىدى، ئەينەكتە كۆرۈپ مەجنۇن (ساراڭ) بولغانىدى) .

اينىك ھجرىندە خاقان اولمىش ايردى كىچىك قارداشى خاقان بولمىش ايردى (ئانىڭ ھجرىندە خاقان ئۆلمىش ئېردى، كىچىك قارداشى خاقان بولمىش ئېردى: ئۇنىڭ جۇدالىقىدا، خاقان ئۆلگەندى، (ئورنىغا) ئىنىسى خاقان بولغانىدى) . نەۋائىي: ف ش . 70- چ ت .

(3) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ يەنە بىر خىل ئالدىنقى ئۆتكەن زامان شەكلى پېئىلنىڭ "غان" لىق سۈپەتداش شەكلىگە "ايردى // ايدى، ايركان // ايكان، ايرمىش // ايمىش" ئۆتكەن زامان ھۆكۈم ياردەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

بىر مېم اوجون كىرسام يىنكى طهارة الغان ايكان طهارة سولارى بوروت سقال وقاش مقال لارىدا موزلاب قالىب دور (بىر مۇھىم ئۇچۇن كىرسەم، ياھى

تەھارەت ئالغان ئېكەن، تەھارەت سۇلارى بۇرۇت-ساقال ۋە قاش-مەقاللاردا مۇزلاپ قالپدۇر)؛ نىياز ھاكىم بېك نىنك اط لارىنى آختە قىلغان ايرمىش (نىياز ھاكىم بېگىنىڭ ئاتلارنى ئاхта قىلغان ئېرمىش). 257-، 289- ت ھە. <4> ئالدىنقى ئۆتكەن زامان ئۇقۇمى يەنە بەزىدە، بېئىلىنىڭ "ئا" لىق رەۋىشداش شەكلىگە "دور // - تور" شەكلىدىكى خەۋەر قوشۇمچىسىنى قوشۇش، ئارقىدىن ئۇنىڭغا يەنە "ايردى // ايدى، ايركان // ايكان، ايرمىش // ايمىش" ئۆتكەن زامان ھۆكۈم ياردەمچىلىرىنى قوشۇش يولى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

بىسى حىران ايدى فرحاد ايشىدە،

كى كورمايدور ايردى طورىن كىشىدە.

(بەسى ھەيران ئېدى فرھاد ئىشىدە، كى كۆرمەيدۇر ئېردى تەۋرىن كىشىدە: ئۇ فرھادنىڭ ئىشلىرىغا بەكمۇ ھەيرانىدى، چۈنكى مۇنداق ھالەتنى باشقا ھېچقانداق بىر ئادەمدە كۆرۈپ باقمىغانىدى). نەۋائىي: فى ش. 70- چ ت.

كەڭ زامان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كەڭ زامان ئۇقۇمى بېئىل ئۆزىكىگە "ار" (-ئار//ئەر)، "ور" (-ئور//ئۇر) ۋە «-ير» (ئىر) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، شۇنداقلا، || شەخستە ئۇنىڭغا يەنە شەخس ئالماشلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

△ بىرلىك | شەخس: -ارمىن // -ارمىن
 (-ئارمەن//ئەرمەن//ئارمېن//ئەرمېن)، -ورمىن (-ئورمەن//ئورمېن)
 // -ورمىن // -يرمىن (-ئىرمەن//ئىرمېن)

سعى ايتار زاھد مىنى جنت نىنك اسكى باغىبىنە،
 مىن بارورمىن مو يوزونك تىك نو بەھارمىدىن يىراق.

(سەئىيى ئېتەر زاھىد مەنى جەننەتنىڭ ئەسكى باغىنە، مەن بارۇرمەنمۇ
پۈزۈشكە نەۋ بەھارمىدىن يىراق). ئاتاىي: 178- ئۇلەن.
مەن كېلورمەن (مەن كېلۇرمەن). 261- ت ھە.

آه اورارمەن آه اورارمەن آه لاريم توتقاي سنى،

كوز ياشيم دريا بولوب باليق لاريم يوتقاي سنى.

(ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن، ئاھلاريم تۇتقاي سەنى، كۆز ياشم دەريا
بولۇپ، بالىقلاريم يۇتقاي سەنى). - ئۇيغۇر خەلق قوشاقلرىدىن.

Δ بىرلىك || شەخس: -ارسەن (-ئارسەن// -ئەرسەن)// - ارسەن
(-ئارسەن// -ئەرسەن)، ورسەن// - ورسەن، - يرسەن// - يرسەن
(-ئۇرسەن// -ئۇرسەن، -ئەرسەن// -ئەرسەن)

كېلورسەن (كېلۇرسەن)، كلورسەن (كەلۇرسەن)، ايتارسەن (ئەيتارسەن
ياكى ئېتەرسەن)؛ يازارسەن (يازارسەن)، يازارسەن (يازارسەن)؛ الورسەن
(ئالۇرسەن)، تانورسەن (تانۇرسەن)؛ الورسەن (ئالۇرسەن)، كورورسەن
(كۆرۇرسەن)، كورارسەن (كۆرەرسەن)، بارورسەن (بارۇرسەن)، بېليرسەن
(بېلورسەن)، بېلورسەن (بېلۇرسەن)؛ كېيارسەن (كېرەرسەن)، كېرورسەن
(كېرۇرسەن)، جىقارسەن (چىقارسەن)، جىقارسەن (چىقارسەن)...

Δ بىرلىك || شەخس: - ار// - ور// - ير (- ئار// - ئەر، - ئۇر// - ئۇر، ئىر)

سەي ايتار زاھىد مەنى جەننەتنىڭ ئەسكى باغىنە،

(سەئىيى ئېتەر زاھىد مەنى جەننەتنىڭ ئەسكى باغىنە،) ئاتاىي: 178-
ئۇلەن.

مصلحت قىلاشيب اكام كېلور ياكى مەن كېلورمەن (مەسلەھەت قىلاشيب،
ئىكەم كېلور ياكى مەن كېلۇرمەن). 261- ت ھە.

أرفەدين اونار ارفەكى بغداى دىن اونار بغداى (ئارفادىن ئۇنەر ئارفاكى،
بۇغدايدىن ئۇنەر بۇغداي). 279- ت ھە.

△ كۆپلۈك | شەخس: - ارمىز // - ورمىز // - يرمىز (- ئارمىز // - ئەرمىز،
- ئورمىز // - ئورمىز، ئىرمىز)

دشمن لار بىرلە غزات قىلورمىز (دۈشمەنلەر بىرلە غەزات قىلورمىز). 261-
ت ھە .

كاشغەرغە بارورمىز و ايم لارنى الورمىز و نيمە ايش بولغانى نى كورارمىز
(كاشغەرغە بارورمىز ۋە ئايمىلارنى ئالورمىز ۋە نېمە ئىش بولغانى
كۆرەرمىز).

△ كۆپلۈك || شەخس: - ارمىلار // - ورمىلار // - يرمىلار (ئارسلەر // - ئەرسلەر،
ئورسلەر، ئىرسلەر)

كىتارىلار (كېتەرسلەر)، كلورسىلار (كەلۇرسلەر)؛ كورارىلار
(كۆرەرسلەر)؛ بارورسىلار (بارۇرسلەر)؛ آلورسىلار (ئالۇرسلەر)؛ ساتارىلار
(ساتارسلەر)؛ بىلورسىلار (بىلۇرسلەر)؛ كورگوزورسىلار (كۆرگوزۇرسلەر)، ۋ
ب .

△ كۆپلۈك || شەخس: - ارلار // - وىرلار // - يىرلار (- ئارلار // - ئەرلەر، ئۇلار،
ئىرلەر)

تەكىيە قىلمە اى عزيزلار دولت يىلدام غە ،

باش يانينكىدىن پات الورلار دولت اقبال نى .

يىتقوزوب جسم لطيفىكىنى بو تيرە خاك اوزە ،

يوق اتيب صولت حشم نى بس قىلورلار نى نى .

(تەكىيە قىلما ئى ئەزىزلەر دەۋلەتى يىلدامغا، باش يانينكىدىن پات ئالۇرلار)

دەۋلەت - ئىقبالنى؛ يىتقوزۇپ جسمى لەتقىغىنى بۇ ترە خاك ئۇزە، يوق

ئەتىپ سەۋلەت - ھەشەمنى بەس قىلۇرلار ناينى). م . سايرامىي: 259- ت ھە .

كەڭ زاماننىڭ ھېكايە شەكلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كەڭ زاماننىڭ ھېكايە شەكلى كەڭ زامان

بىلەن ياسىلىدۇ. ئاخرىغا "ايردى // ايدى" ھۆكۈم ياردەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى

Δ بىرلىك | شەخس: - ار + ايرديم // - ايديم (- ئار // - ئەر + ئېردىم // ئېلىم)، ور + ايرديم (- ئور // - ئور + ئېردىم)، ير + ايرديم (- ئر + ئېردىم)، ر + ايرديم (- ر + ئېردىم)

من كىمىنە دىلىم بىرلە ايتور ايدىم كىم مبادا دشمن كىلسە جان محافظتى دا ئىسى دابان و قراولدىن آشيب كىتار ايكانسىز دىر ايرديم (مەن كەمىنە دىلىم بىرلە ئەيتور ئېدىمكىم، مەبادا دۇشمەن كېلسە، جان مۇھافەزەتمە، قايسى دابان ۋە قايسى قاراۋۇلدىن ئاشىپ كېتەر ئېكەنسىز دېر ئېردىم). 290- ت

Δ بىرلىك || شەخس: - ار + ايردينك // ايدىنك، - ور + ايردينك // ايردينك، - ر + ايردينك // ايدىنك

مبادا الار كىلمسەلار يا سن بارور ايردينك ياكە من بارور ايرديم (مەبادا ئالار كەلمەسەلەر، يا سەن بارور ئېردىنك ياكى مەن بارور ئېردىم).

Δ بىرلىك || شەخس: - ار + ايردى // ايدى، ور + ايردى // ايدى، ر + ايردى // ايدى

اوزلار يىكا ملاقات قىلىپ سورار ايدىكىم بو مزار شريف نىنك فىضى فتوح لار قىداغراق ايكان (ئۆزلەرگە مۇلاقات قىلىپ، سورار ئېدىكىم، بۇ مەزارى شريفنىڭ فەيز- فۇتۇھلارى قايداغراق ئېكەن؟). 277- ت ھە .

حجره غە ايم لارنى سولاپ كىشىلارغە كورساتماي ايب يورور ايدى (ھۇجراغا ئايمىلارنى سولاپ، كىشىلەرغە كۆرسەتمەي ئالىپ يۇرۇر ئېدى). 257- ت ھە .

ھر كوندا نىجە طغار اشلىق پىزىندە جاندارغە ساجيب برور ايدى (ھەر كۈندە نىچە تاغار ئاشلىق پەررەندە جاندارغا ساچىپ بەرۇر ئېدى). 273- ت ھە .

يەتە قىسىم زىبان نى يىلور ايدى و الته طايغه لار خط لار يىنى فتور ايدى و اوقور ايدى (يەتە قىسىم زەباننى بىلور ئېدى ۋە ئالته تايغه لار خەتلەرنى فوتور ئېدى ۋە ئوقور ئېدى) . 288- ت ھە .

بر غزات قىلىپ اولسام دىب يغلاب كوزلار يىدىن اب نىساندىك قظران قظران ياشلارنى توكار ايدى ("بر غزات قىلىپ ئۆلسەم" دېپ يغلاب، كۆزلەردىن ئابى نىساندىك قەتران- قەتران ياشلارنى تۆكەر ئېدى) . 290- ت ھە .

△ كۆپلۈك || شەخس: - ار+ ايردىنكلار// ايدىنكلار، - ور+ ايردىنكلار// ايدىنكلار، - ر+ ايردىنكلار

روبرو بولور ايردىنكلار مبادا برابرلىك قىلالماسانكلار قاجىب كىلور ايردىنكلار (... روبەرو بولور ئېردىنكلار، مەبادا بەرابەرلىك قىلالماسانكلار، قاجىپ كېلور ئېردىنكلار) .

△ كۆپلۈك || شەخس: - ار+ ايردىلار// ايدىلار، - ور+ ايردىلار// ايدىلار، - ر+ ايردىلار// ايدىلار

اوقوغوجى لارغە و ناظر لار كوزلار يىكا روشن و ضيا و دل كونكول لارغە فرح افزالىق بخشىش و عطا قىلور ايردىلار (ئوقۇغۇچىلارغا ۋە نازىرلار كۆزلەرگە رەۋشەن ۋە زىيا ۋە دىل- كۆڭۈللەرگە فەرەھە فزالق بەخشىش ۋە ئەتا قىلور ئېردىلار) . 290- ت ھە .

كەڭ زاماننىڭ رىۋايەت شەكلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كەڭ زاماننىڭ رىۋايەت شەكلى " - ار// - ور" لۇق سۇپەتداشقا "ايركان// ايكان، ايرمىش// ايمىش" ھۆكۈم ياردەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ . مەسىلەن:

سىياست نى اوزلار يىغە لازم و روا كورماسەلار فقرالار رفاھىتى و اساسى حاصل اولماي يورت لار تفرقە و ھالاكت كا يوز قويوار ايكان (سىياسەتنى

ئۆزلەرگە لازىم ۋە رەۋا كۆرمەسەلەر، فۇقەرلار رەفاھىيەتى ۋە ئاسايىشى
ھاسىل ئولماي، يۇرتلار تەفرىقە ۋە ھەلاكەتكە يۈز قويار ئېكەن. (259- ت

ھە.
فرغانە ولايتى نىنك آدم لارى فعل اطوارى ايغىر اطنى يىخشى كورار ايكان
اقتە اطغە كم دين كم سوارە بولور ايكان (فرغانە ۋىلايەتنىڭ ئادەملەرى
نىل- ئەتۋارى ئايغىر ئاتنى ياخشى كۆرەر ئېكەن، ئاхта ئاتغا كەمدىن كەم
سەۋارى بولۇر ئېكەن) . 257- ت ھە .

حاصل الكلام دولت اقبال زوال غە يوز كلتور كانيدا اول بارە پادشاھ اولوغ
لارنىنك فعل خوى لارى يوتكالىب قالور ايكان فقرا رعيە بلكە سپاھ و خدام لار
وضع اوضاع لارى ھە باشقچە بولور ايكان (ھاسلۇل- كەلام، دەۋلەت
ئىقبال زەۋالغا يۈز كەلتۈرگەندە، ئەۋۋەل بارە پادشاھ- ئۇلۇغلارنىڭ
نىل-خۇيىلارى يۆتكەلىپ قالۇر ئېكەن؛ فۇقەر-رەئىيە بەلكى سپاھ ۋە
خۇدداملار ۋەزى- ئەۋزائىلارى ھەم باشقاچە بولۇر ئېكەن) . 258- ت ھە .

ديوان بيكى آگاہ بولوب ايتيب دوركىم اوزلارى ھەم لار برلە برابر و يكسان
كوروشور ايكانلار بر اولوغ نينك خذمتى دا بولماس ايكانلار بو ايشلارى
اوبدان ايماس ديب اعتراضى نما ديكان (دىۋان بېگى ئاگاھ بولۇپ،
ئەيتىپدۇركىم ”ئۆزلەرى ھەمەلەر بىرلە بەرابەر ۋە يەكسان كۆرۈشۈر ئېكەنلەر،
بىر ئۇلۇغنىڭ خىزمەتدە بولماس ئېكەنلەر، بۇ ئىشلارى ئوبدان ئېمەس“ دېپ،
ئىسرازىنەما دېگەن) . 271- ت ھە .

خاقان اھلى بو يتە شەرنى نىن لو باچنك ديدورلار جانوب طرفيداكى سكىز
شەر ديكان بولور ايميش (خاقان ئەھلى بۇ بەتە شەھرنى ”نەنلۇ
باچەك“ دەيدۇرلار، ”جانۇب تەرەفدەكى سەكىز شەھەر“ دېگەن بولۇر ئىشىش) .

327- ت ھە .

ھازىرقى زامان- كېلەر زامان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھازىرقى زامان- كېلەر (كېلەچەك) زامان ئۇقۇمى پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرىدە، ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلىنىدۇ:

1) ھازىرقى زامان- كېلەر زامانىنىڭ بىر خىل شەكلى پېئىلنىڭ "ئا" لىق رەۋىشىداش شەكىلىگە، |، || شەخس ئالماشلىرىنى بىۋاسىتە قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇ ھالدا، بەزىدە شەخس ئالماشلىرىدىن بۇرۇن " - دور // - تور" خەۋەر قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. ||| شەخستە بولسا، "ئا" لىق رەۋىشىداشقا بىۋاسىتە " - دور // - تور" خەۋەر قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. ئالايلۇق:

△ بىرلىك | شەخس: - | مەن (- ئامەن // - ئەمەن)، - | مەن (- ئامەن // - ئەمەن)

خاقان لىشكىرى بىرلە اوراشامىن مارالباشىغە اوت بوغوز اوند كرنج لار مانكدورونك (خاقان لەشكەرى بىرلە ئۇراشامەن، مارالباشىغا ئوت- بوغوز، ئۇند- گۇرۇنچلەر ماڭدۇرۇڭ) . 304- ت ھە .

اوز يورتىمىغە كىتامىن (ئۆز يۇرتىمغا كېتەمەن) . 306- ت ھە .
بو ايش نىنك راستىنى تحقىق لب كوركالى كشى تىلايىن (بۇ ئىشنىڭ راستىنى تەھقىقلەپ كۆرگەلى كىشى تىلەيمەن) . 311- ت ھە .

مسافران ختن دىن دعا تىلەى دورمىن،

عدم يولىدا نە توشە نە بر اولاغىم بار .

(مۇسافىرانى خوتەندىن دۇئا تىلەيدۇرمەن، ئەدەم «يوقلۇق» يولىدا نە تۆشە، نە بىر ئۇلاغىم بار) . زەلىلى: 358- ئۇك ن .

گرفلك اولتورسە يوزقتلە منى ھىچ باك ايماس ،

بو اولوم دوركىم اولە دورمىن نىگارمىن دىن يىراق

(گەر فەلەك ئۆلتۈرسە يۈز قاتلامەنى ھىچ باك ئېمەس، بۇ ئۆلۈمدۈركىم،

ئۆلەدۈرمەن نىگارمىدىن يىراق) . ئاتايى: 180- ئۇك ن .

Δ بىرلىك || شەخس: - ماسن // - ماسىن

كۈچۈك ايشك يوقالغانغا مونجە فريشان بولاسن (كۈچۈك ئېشەك يوقالغانغا مۇنچە فەريشان بولا سەن). 341- ت ھە.
اكر بولارغە قراسنك قورقوب قاجيب كيتاسين (ئەگەر بۇلارغا قاراساڭ، قورقۇپ ناچپ كېتەسەن). 369- ت ھە.

جمال و حسنونكە سوز يوق وفا كرك بولسە،

منى خود اولتورە دورسن روا كرك بولسە.

(جەمالۇ ھۆسنۇڭگە سۆز يوق، ۋەفا كەرەك بولسا، مەنى خۇد ئۆلتۈرەدۇرسەن، رەۋا كەرەك بولسا). لۇتفەي: 230- ئۇك ن.

Δ بىرلىك || شەخس: - مador // - ى دور

بولارنىنك علم لارى بركاتىدىن نور كسب ايتادور (بۇلارنىڭ ئىلمەلىرى بەرەكاتىدىن نۇر كەسب ئېتەدۇر). 384- ت ھە.

درىادىن بالىغ صيد قىلىپ طعمە لقمە قىلادور و قوروتوب قاق قىلىپ بلكە تالقان قىلىپ يىدور و قوموش دىن كفە اوى قىلىپ اولتورادور (دەريادىن بالىغ سىد قىلىپ، تۆتتە ۋە لوقما قىلادور ۋە قۇرۇتۇپ قاق قىلىپ، بەلكى تالقان قىلىپ يەيدۇر ۋە قامۇشدىن كەففە ئۆي قىلىپ ئولتۇرادۇر). 388- ت ھە.

خاتون بلالارى برلە اسىغ قوم اراسىغە كرىپ ياتادور (خاتۇن- بلالارى برلە ئىسىغ قوم ئاراسىغا كىرىپ ياتادۇر). 389- ت ھە.

جىقسام كوچەغە اول شاه سوارىم كىلادور،

گل غنجه سىدىك لالە عزارىم كىلادور.

(چىقسام كوچاغا ئول شاه سەۋارىم كېلەدۇر، گۈل غۇنچە سىدېك لالە ئىزارىم كېلەدۇر). گۇمنام: 518- ئۇك ن.

Δ كۆپلۈك | شەخس: - مامىز // ى دوربىز

اى ئىبان لار بولاق اوستىدىن اوزونكلارنى بر طرفىكا الينكلار پىغمبر آخر

زمان نىنك باركاھ لارىنى تىكامىز (ئەي، سۇئىبانلار! بۇلاق ئۇستىلىن ئۆزۈڭلارنى بىر تەرەفكە ئالساڭلار، پەيغەمبەرى ئاخىر زەماننىڭ بارگاھلارنى تىكەمىز). 344- ت ھە .

اونكىدىن سولغە و سولدىن اونىغە اوزىمىز اويروب قويامىز (ئوڭلىن سولغاۋە سولدىن ئوڭغا ئۆزىمىز ئۆيۈپ قويامىز). 368- ت ھە . يىخشى اقبال تىلەى دورىيىز (ياخشى ئىقبال تىلەيدۇرىمىز).

△ كۆپلۈك || شەخس : - اسييلار // - اسييلەر ، - اسييلار

اقسودىن اول بارە كورلاغە باراسييلار اندىن طرفان غە باراسييلار (ئاقسۇدىن ئەۋۋەل بارە كورلاغا باراسىلەر ، ئاندىن تۇرغانغا باراسىلەر) ؛
بر نيجه اى سونكرا يول غە روان بولاسييلار (بىر نيجه ئاي سوڭرا يولغا رەۋان بولاسىلەر). ق ت خ .

△ كۆپلۈك || شەخس : - امدورلار

تورت بيش ايليق مضافات لاردىن نذر و هديه لار بيلان كليب زيارت لار قىليب ينادورلار زيارت غە باركان آدم لاركا شىخ لار دليل بولوب نيجه قسم هنر و حيله لار برله ايتادورلار كىم بو يردا اط دين توشادور و بو يردا نماز اوقويدور و بو يردا طواف قىلادور (تۆرت - بيش ئايلق مۇزافاتلاردىن نەزىر ۋە ھەدىيەلەر بىلەن كەلپ ، زىيارەت قىلپ يانادۇرلار ؛ زىيارەتغە باركان ئادەملەرگە شەيخلەر دەلىل بولۇپ ، نېچە قسم ھۈنەر ۋە ھىيلەلەر برله ئەيتادۇرلار كىم ، ”بۇ يەردە ئاتدىن تۇشەدۇر ۋە بۇ يەردە نەماز ئوقۇيدۇر ۋە بۇ يەردە تەۋاف قىلادۇر“). 348- ، 349- ت ھە .

قوت شجاعت لار يىمىز برله شهر الدوق ديب اوزلايىكا سند و اعتماد قىلادورلار (”قۇۋۋەت ۋە شۇجائەتلەر يىمىز برله شەر ئالدۇق“ دېپ ، ئۆزلەرگە سەنەد ۋە ئىتىماد قىلادۇرلار). 309- ت ھە .

△△ بۇ تۇرنىڭ بولۇشىنىز شەكلى يېنىل ئۆزىڭىگە

دەسلەپ "ماي" قوشۇمچىسىنى قوشۇش، ئارقىدىن يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن قوشۇمچە ۋە ياردەمچىلەرنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسلەن:
چەتلىك پاي لارى تولا بىر يىردا استقامت قىلمايدۇر كۈنكىلى خواھىش قىلغان يىرغە چەتلىك پاي لارىنى حىداد كىتادور (چەتلىك پاي لارى تولا، بىر يىردە استقامت قىلمايدۇر، كۆڭلى خواھىش قىلغان يىرغە چەتلىك پاي لارىنى ھەيدەپ كېتەدۇر) . 388- ت ھە .

ملك خارجيدا گر كورمايدورور بيز،

سنيك ديك خود بشر كورمايدورور بيز .

(مەلەك خارجيدا گەر كۆرمەيدۇرۇر بىز، سەنىگىدېك خۇدبەشەر كۆرمەيدۇرۇر بىز) . نە ۋائىي: چ د .

2) ھازىرقى زامان - كېلەر زاماننىڭ يەنە بىر خىل شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە دەسلەپتە " - غاي // - قاي // - كاي " قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، ئارقىدىن يەنە | | شەخستە شەخس ئالماشلىرىنىڭ بىۋاستە قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ . | | شەخستە بولسا، ھېچبىر قوشۇمچە قوشۇلمايدۇ . مەسلەن:

اگر اوجماق برسە تنكرى سنسيز،

ديكاي من بيزكا يتي سكيزار اوجماق .

(ئەگەر ئۇچماق < جەننەت > بەرسە تەڭرى سەنسىز ، دېگەنمەن بىزگە يەتتى سەكىز ئۇچماق) . 178- ئۇ ك ن .

پادشاھ ذوى الاقتدار و صاحب العنان و اعتبار لارنىڭ كارو بارلارىغە سىنىك نىمە مناسىبت لارىنىك باركىم اعتراضى قىلىپ زىيان درازلىق قىلغاي سىن و نە لايىقت جىلىك لارىنىك باركىم بو طرىقە جىرەت قىلغاي سىن پادشاھى زۇلئىقتدار ۋە ساھىبۇلئىنان ۋە ئىتتىبارلارنىڭ كارۇبارلارغا سەنىك نېمە مۇناسىبتەلەرنىڭ باركىم، ئىتتىراز قىلىپ، زەباندرازلىق قىلغاي سىن ۋە نە لايىقتە تىچىلىكلەرنىڭ باركىم، بۇ تەرىقە جۇرئەت قىلغاي سىن) . 308-،

309- ت ھە

بولسا ايکیمیزىنىڭ يوزى عكسى سودا پيدا،

اول سو نه طرف بارسا اچىلغاي گل رعنا.

(بولسا ئىكىمىزنىڭ يۇزى ئەكسى سۇدا پەيدا، ئول سۇ نه تەرەق بارسا
ئاچىلغاي گۈلى رەئنا). نه ۋائىي: 268- ئۆك ن.

بو طرىقە دا كته و زور قامت ليك آدم لارغە كىنكرو اولوغ موضعه لازم
دوركه اندا مكان توتقاي و انىنك ايچىكا سىغاي (بۇ تەرىقە دە كاتتا ۋە زور
قامەتلىك ئادەملەرغە كەڭرۇ- ئۇلۇغ مەۋزىئە لازىمدۇركى، ئاندا مەكان تۇتقاي
ۋە ئانىڭ ئىچىگە سىغاي). 365- ت هە.

△△ بۇ تۇرنىڭ بولۇشىسز شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە دەسلەپ بولۇشىسزلىق
قوشۇمچىسى بولغان ”- ما“ (- ما// - مە) نى قوشۇش، ئاندىن،
ئۇنىڭغا ”- غاي// - قاي// - كاي“ قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ.
مەسلەن:

كىرماكاي من جنت الماوى غە دلبر بولماسە،

شىشە پوشى توشماكاي درياغە كوهر بولماسە.

(كىرمەگە يەن جەننەتۇل- مەئۋاغا دلبر بولماسا، شىشە پۇشى (غەۋۋاس)

تۇشمەگەي دەرياغا گەۋھەر بولماسا). زەلىلى: 350- ئۆك ن.

برلارى نىنك ايشك لارىدىن باشقە ايشك كا اصلا بارماغايمن (برلەرنىڭ

ئىشكلىرىدىن باشقا ئىشككە ئەسلا بارماغايمن). 271- ت هە.

3> چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھازىرقى زامان - كېلەر زامانىڭ يەنە بىر

خىل شەكلى ”غۇ“ لۇق سۇپەتداشقا، || شەخستە شەخس ئالماشلىرى بىۋاستە

قوشۇلۇپ، ||| شەخستە بولسا، ”سى“ قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ.

مەسلەن:

تولون آى دىك جمالىغە كونكول قىد بولدى حالىغە،

قچان يتكوم وصالىغە كونكولنى آلدى اول مكار.

(تولۇن ئايدېك جەمالىغە، كۆڭۈل قەيد بولدى ھالىغا، قاچان يەتكۈم >
يېتىشەن) ۋەئىسالىغا، كۆڭۈلنى ئالدى ئول مەككار). نەۋبەتتە: 414- ئۇك ن.

تانكلا نىتكوم دور سىنىك الدىنكدا قل لوق قىلمايم،

مىنك خجالت كا سالىب مىندىن گورىزان ايلادىنك.

(تائىلا نىتكوم > قىيامەت كۈنى قانداق قىلمەن > دۇر سەنىك ئالدىڭدا

تۇلۇق قىلمايم، مىك خجالەتكە سالىپ، مەندىن گورىزان ئەيلەدىك). ئا.

نزارىي: 452- ئۇك ن

بو كون بارغوم دورور جون كە بولورمن وصل يارىم غە،

فلك باقمانك بو بقاسىز منزلىدە يوق و بارىم غە.

(بۇ گۈن بارغوم > بارىمەن) دۇرۇر چۈن كى بولۇرمەن ۋەسل يارىمغا،

ئەلەك باقماڭ بۇ بەقاسىز مەنزىلىدە يوقۇ بارىمغا). نزارىي: 454- ئۇك ن.

يانىب موندىن چىن شەرىغە يىتكونك،

ھمول كوزگونى كورماك مىل ايتكونك.

(بۇ يەردىن يىنىپ، چىن شەرىغە يىتىپ بارىسەن، ھېلىقى ئەينەكنى

كۆرۈشنى خاھلايسەن)؛ نەۋائىي: فى ش. 65- چ ت.

يىنا ھر نىجە باقسانك كورماكونك ھىج،

ايشىنك سر رشتەسىغە توشكوسى بىج.

(يەنە ھەر نېچە باقساڭ، كۆرمەگۈڭ ھىج، ئىشىك سەررشتەسىغە تۈشكۈسى

بىج: ھەرقانچە قارىساڭمۇ ئۇنى مۇتلەق كۆرەلمەيسەن؛ بۇنىڭ بىلەن،

ئىشىكنىڭ باغ يىپىغا چىگىشلىك چاپلىشىدۇ). نەۋائىي: فى ش. 65- چ ت.

نىجە كون قىلغومىز دور عزم دريا (نىچە گۈن قىلغومىزدۇر ئەزمى دەريا:

بىز نەچچە كۈن دېڭىزدا يۈرمىز). نەۋائىي: فى ش.

ΔΔ بۇ يەردە، شۇنىمۇ كۆرىستىپ ئۆتۈشنىڭ زۆرۈرىتى باركى، چاغاتاي

ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزەن قوليازملاردا، ھازىرقى زامان- كېلەر زامان ئۇقۇمى |

شەخستە، پېئىلىنىڭ كەڭ زامان سۈپەتداش ("ئار" لىق سۈپەتداش) شەكلىگە "-ئەم" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

شېھىران ايرور ياد ايلارم رخسارەء ماھىم،

چو اژدهاى آتش دود سالور ھرىيشەكا اھىم.

(شەبى ھىجران ئېرۇر ياد ئەيلەرەم رۇخسارەئى ماھىم، چۇ ئەژدەھائى ئاتەش دۇد سالور ھەر بىشەگە ئاھىم: ھىجران كېچىسى ئاي يۈزلۈك يارىمنى ياد قىلمەن. بۇ چاغدا، چەككەن ئاھىم ئوت ئەجدىھاسى بولۇپ، جاڭگالغا دۇت سالىدۇ). زەلىلى: 382- ئۇك ن.

باشىنك كىتار دىماگىل قورقوتوب منى زاھد،

محبىت اھلى نى اىستارم تا آياغىم بار.

(باشىڭ كېتەر دېمەگىل قورقۇتۇپ مەنى زاھد، مۇھەببەت ئەھلىنى ئىستەرەم تا ئاياغىم بار: ئەي سوپى، «كالاڭ كېتىدۇ» دەپ مېنى قورقۇتما، پۈتۈملا بولىدىكەن مۇھەببەت ئەھلىنى ئىزلەيمەن). زەلىلى: 358- ئۇك ن. $\Delta\Delta$ ئۇندىن باشقا، بىرلىك | شەخستىكى ھازىرقى زامان- كېلەر زامان پېئىلىنىڭ بولۇشى شەكلى يەنە مۇنداق ئىككى تۈرلۈك ئالاھىدە شەكىلدە ئۇچرايدۇ:

بىرسى، پېئىل ئۈزىكىگە "- مان" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بولۇشى بىرلىك | شەخس ھازىرقى زامان - كېلەر زامان ئوقۇمى ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

كونكولوم يوزىن جبر ايله چون سىندىن اويورمان،

آخربو نيجه جبر و ستم دور منكا اى دوست.

(كۆڭلۈم يۈزىن جەبر ئىلە چۈن سەندىن ئويۇرمان، ئاخىر بۇ نېچە جەبرۈ ستەمدۇر ماڭا ئى دوست: "جاپا چەكتىم" دەپ، سەندىن ھەرگىز يۈز

تۇرۇپمەن. بۇ جەۋر- زۇلمۇڭ ماڭا ھېچ گەپ ئەمەس، ئى دوست). ئاتاىي:
164- ئۇلەن.

ادم غە سنى اوخشاتا بىلمان كى پىرى سن،
نارتك يانكا قىنك باغ ارم دور منكا اى دوست.
(ئادەمغە ئوخشاتا بىلمانكى، پەرسەن، نارتەك يانقاڭ باغى ئىرەمدۇر
ماڭا، ئى دوست: مەن سېنى ئىنسانغا ئوخشتالمايمەنكى، سەن بىر پەرسەن.
ئاناردەك مەڭنىڭ مەن ئۈچۈن ئىرەم باغى (جەننەت) دۇر، ئى دوست).
يۇقىرىقى ئەسەر.

قويمان ايلكىم دىن اياق (قويمان ئىلكىمدىن ئاياق: قولۇمدىن قاچىنى
قويمايمەن)؛ بىركا باش چالمان (بىرگە باش چالمان: بېشىمنى يەرگە
ئەگمەيمەن). ب ن. 67- چ ت.

ھركىز اونوتمان انى (ھەرگىز ئونوتمان ئانى: ئۇنى ھەرگىز
ئونوتمايمەن). نەۋائىي: چ د. 67- چ ت.

يەنە بىرسى، بەزەن قوليازمىلاردا، بولۇشىمىز بىرلىك | شەخستكى ھازىرقى
زامان- كېلەر زامان ئوقۇمى خۇددى ھازىرقى زامان تۈركىيە تۈركچىسىگە
ئوخشاشلا، پېئىل ئۈزىكىگە ”- مام“ (- مام// مەم) قوشۇمچىسىنى قوشۇش
ئارقىلىق ئىپادىلەنگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

كوزونك بالاسى بىلان جانغە تكدى سكاكى،

داغى نە قىلغۇسى بىلمام بو مكارە.

(كۆزۈڭ بەلاسى بىلەن جانغا تەگدى سەككاكى، داغى نە قىلغۇسى بىلمەم بۇ
مەككارە: كۆزۈڭنىڭ بالاسى سەككاكىنىڭ جېنىغا تەگدى. بۇ مەككارە يار
مۇشۇنداق قىلىۋېرىپ ئاخىردا نېمە قىلماقچىكىن بىلمەيمەن). 200- ئۇلەن.

نيچوك تاش دور سىنىك باغرىنىك بيلالىم،
انكا تائىر ايماستور سوز گدازىم.

(نېچوك تاشدور سەنىك باغرىك بىلەلمەم، ئاڭا تەئسىر نېمەستور سۆزى
گۇدازىم: سېنىك يۈرىكىك نېمە ئۈچۈن تاش، بۇنى بىلمەيمەن. ئۇنىڭغا
كۆيدۈرگۈچى سۆزلىرىم ھېچ تەسىر قىلىدىغاندەك ئەمەس) خىرقەتى: 340-
ئۇك ن.

ئە پېئىلنىك مەيىل - رايلىق خەۋەر شەكىللىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىك مەيىل - رايلىق خەۋەر شەكىللىرى ئۆز
ئىچىدىن، "شەرت مەيىلى"، "ئارزۇ - تىلەك مەيىلى"، "بۇيرۇق - تەلەپ
مەيىلى"، "پەرەز - نېھتىماللىق مەيىلى" ۋە "زۆرۈرىيەت - كېرەكلىك
مەيىلى" دېگەن بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

شەرت مەيىلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋەر رولىدىكى پېئىلنىك شەرت مەيىلى شەكلى
پېئىل ئۆزىكىگە «- سا // - سە» قوشۇمچىسىنىك قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. |،
|| شەخستە بولسا، شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. پېئىللارنىك بۇ خىل شەرت
مەيىلدە، جۈملىدىكى ئاساسلىق ھەرىكەتنىك ئورۇنلىنىشى ئۈچۈن كېرەك
بولدىغان شەرت ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ خىل شەرت مەيىلدىكى جۈملىلەر
ئادەتتە، "ئەگەر" ۋە "گەر" بىلەن باشلانغان ياكى "ئەگەر" ياردەمچى سۆزىنى
تەلەپ قىلىدىغان جۈملىلەر بولىدۇ. مەسلەن:

بولسا ايكى مېزىنىك يوزى عكسى سودا پيدا،

اول سونە طرف بارسا آچىلغاي گل رعنا.

(ئەگەر ئىككىمىزنىك شولىسى سۇغا چۈشسە، ئۇ سۇ قايسى تەرەپكە بارسا،
> شۇ تەرەپتە < چىرايلىق گۈل ئېچىلىدۇ > . 268- ئۇك ن (بىرلىك |||
شەخس)

بو ايشنى سەل كوروب تغافل قىلسام انا فانا زىيادە واضافە بولوب ... ظلم
جېرغە عايد بولغوسيدور (بۇ ئىشنى سەھل كۆرۈپ، تەغافۇل قىلسام، ئانەن
فەئانەن زىيادە ۋە ئىزافە بولۇپ ... زۇلم- جەبرغە ئايد بولغۇسدۇر: ئەگەر بۇ
ئىشنى سەل چاغلاپ، غەپلەتتە قالسام، < ئۇ > كۈندىن - كۈنگە ئەدەپ
كېتىپ ... جەۋر- زۇلۇمغا ئايلىنىپ كېتىدۇ). 315- ت ھە. (بىرلىك |
شەخس)

مبادا حق غە بويون سونسام سېن بو يىردىن حج كا بارسانك فضلى
بولمايدور (مەبادا ھەقغە بويون سونسام، سېن بۇ يەردىن ھەجگە بارساڭ،
فەزلى بولمايدۇر)؛ (بىرلىك |، || شەخس)
اوز فلونك بىرلە حج قىلسانك بولادور (ئۆز فۇلۇڭ بىرلە ھەج قىلساڭ،
بولادۇر). 286- ت ھە. (بىرلىك || شەخس)

انسان اكر آچسە تلبیس غە آغیز،

بیچاره بولور ابلیس لعین بی تمیز.

(ئىنسان ئەگەر ئاچسا، تەلبىسغە ئاغىز، بیچاره بولۇر ئىبلیس لەئىن
بىتمەز: ئىنسان ئەگەر ئۆزىنى بۇزۇپ، ئالدامچىلىق، كازاپلىق ئېغىزىنى
ئېچىۋەتسە، لەنتى شەیتان ئىبلىسمۇ ئۇنىڭ ئالدىدا بیچاره ھالغا چۈشۈپ
قالدۇ). 277- ت ھە. (بىرلىك || شەخس)

خداوندە کریم بیلدورسا بیلادور (خۇداۋەندى كەرىم بىلدۈرسە، بىلەدۇر:
ئۇلۇغ ئاللاھ بىلدۈرسە، بىلىدۇ). (بىرلىك || شەخس) 374- ت ھە.

اكر ايکی قناتی نی یایسە زمین یوزیکا اصلا کون توشماس ایدی (ئەگەر
ئىكى قاناتنى يايىسا، زەمىن يۈزىگە ئەسلا گۈن تۈشمەس ئېدى). 369- ت
ھە. (بىرلىك || شەخس)

اوشبو نرق دا فل كموش برساک فقرا لارغا وىبال بولمام دور (ئۇشبۇ نەرقدە
ئۇل- كۈمۈش بەرسەك، فۇقەرالارغا ۋەبال بولمامدۇر؟) (كۆپلۈك | شەخس) .

بو فراكنده سوزوم دا كورسانكىز نقصان نى،

رحم ايتب اصلاح برينك جونكه من بو حالدا من .

(بۇ فراكەندە سۆزۈمدە كۆرسەتمىز نۇقساننى، رەھم ئەتىپ ئىسلاھ بەرىمك .
چۈنكى مەن بۇ ھالدا مەن) . م . سايرامى: 394- ت ھە . (كۆپلۈك ||
شەخس)

بعضه لارنىنك اعتقادى بو كيم حج كه بارماقدين عاجز كىلسەلار اوشبو
اصحاب الكهف نى بر مرتبه زيارت قىلسەلار يرم حج ادا تافادور ديب عقيدە
قىلادور (بەئزەلەرنىڭ ئىتقادى بۇ كىم، ھەجگە بارماقدىن ئاجىز كېلسەلەر،
ئۇشبو "ئەسەبۇل-كەھف" نى بىر مەرتەبە زىيارەت قىلسالار، "يارىم ھەج ئادا
تافادور" دېپ ئەقىدە قىلادور) . 349- ت ھە . (كۆپلۈك || شەخس) .

△△ بۇ تۈرنىڭ بولۇشىمىز شەكلى پېئىل ئۈزىكىگە دەسلەپتە بولۇشىمىزلىق
قوشۇمچىسى " - ما " نى قوشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا يەنە " - سا " (- سا // - سە)
شەرت مەيلى قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ . مەسلەن :

علامت و نشانەلارى بولماسا اوتوز قرق يىل بر طرف غە بارىب كىلىپ مذکور
قبرى نى تعين و جزم قىلىپ بىلالمايدور (ئەلامەت ۋە نشانەلەرى بولماسا،
ئوتۇز- قرق يىل بىر تەرەپتە بارىپ كەلىپ، مەزكۇر قەبرىنى تەئىن ۋە جەزم
قىلىپ بىلەلمەيدۇر) . 357- ت ھە .

ئارزۇ- تىلەك مەيلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ ئارزۇ- تىلەك
مەيلى ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئىككى شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ .
(1) پېئىل ئۈزىكىگە " - سا // - سە " قوشۇمچىسىنى قوشۇش، |، || شەخستە
بولسا، شەخس قوشۇمچىلىرى " - م، نك، ق // ك " لارنى قوشۇش ئارقىلىق،
ئارزۇ- تىلەك مەيلىلىك خەۋەر شەكلى ھاسىل بولىدۇ . مەسلەن :

Δ بىرلىك | شەخس: - سام // - سەم

ايمىدى چىقىپ كتسام دىب عريضة معلوم قىلدى (ئېھدى چىقىپ كەتسەم، دېپ ئەرزە مە ئلۇم قىلدى: ئەمدى چىقىپ كەتسەم، دەپ ئىلتىماس قىلدى). 289- ت ھە .

خىلرېمغە يىتكۈرۈپ جواب نى برسام دېكەنئىمدا جوايى نى بىرگىل دىب جواب بىردى (خاتىرىمغا يەتكۈرۈپ جەۋابنى بەرسەم دېگەنئىمدا، "جەۋابىنى بەرگىل" دېپ، جەۋاب بەردى). 312- ت ھە .

تورسانكىز وظيفە تەيىن لىب برسام مبادا كىتامن دىسانكىز آدم قوشوب يولخىجى بىرىپ چىقارسام (تۇرساڭىز ۋەزىفە تەئىنلەپ بەرسەم، مەبادا كەتسەن دەپسەڭىز، ئادەم قوشۇپ، يولخەجى بەرىپ چىقارسام). 280- ت ھە .

Δ بىرلىك || شەخس: - سانك (- ساڭ // - سەڭ)

جمال جهان بېچون و بېچگونه صفت كمالينك دولتى و شرافتى غە مشرق ايلسانك و بومۇلق نى ھەم مذكور لار زمرە و جىركالارىكا داخل ايلاب ... لايىق دركاه و سزاور باركاه معلا قىلسانك دركاه عظمتينك دا ھىچ غرىب و عجيب ايماس دورلار (جەمالى جەھانى بېچون ۋە بېچگونه سەفەت كەمالىك دەۋلەتنى ۋە شەرافەتتە مۇشەررەق ئەيلىسەڭ ۋە بۇ مۇئەللىفى ھەم مەزكۇرلار زۇمرە ۋە جەرەكەلەرگە داخل ئەيلىپ ... لايىقى دەرگاھ ۋە سەزاۋەرى بارگاھى مۇئەللا ئىلساڭ، دەرگاھى ئەزەمەتتە، ھېچ غەرىب ۋە ئەجىب ئېمەسدۇرلار). 299- ت ھە .

بىرلىك || شەخس: - سا // - سە، - سالار // - سەلار

خداى حى لانىيام بو درجە مقام لارغە ھەر كىمىنى خواه لىسەلار يىتكۈرادور و بو دولت عظمتى نى ھەر كىم نىنك يوزىكا آچسەلار آچادور (خۇدايى ھەيىي لانىيام) ھېچقاچان ئۇخلاپ قالمايدىغان مەڭگۈ ھايات ئاللاھ) بۇ دەرەجە مەقاملارغا ھەركىمنى خاھالاسالار يەتكۈرەدۇر ۋە بۇ دەۋلەتنى ئوزمانى < ئۇلۇغ

دۆلەتنى، ھەركىمنىڭ يۈزىگە ئاچسالار ئاچادۇر). 282- ت ھە

△ كۆپلۈك | شەخس: - ساق// ساك// سك (سەك)

ساوق يىمان بولوب كىتى تاشكىندىگە ويا چىمكىنت سىرامغە كىرىپ قىشلاپ بەھارغە چىقساق دىيىپ عىرىضە معلوم قىلدى (ساۋۇق يىمان بولۇپ كەتتى. تاشكەندىگە ۋەيا چىمكەنت سايرامغە كىرىپ قىشلاپ، بەھارغە چىقساق، دىيىپ ئەرىزە مەئلۇم قىلدى). 317- ت ھە

خاقان چىن بىرلە اوراشامىز دىيىمىك و مىسلمانلار خونلارىغە ھەم ضامن بولماساق كاشغردىن آيم لارنى اليب كىلسە ياركند بىلان جىقىپ خلىفە روم خذمت لارىغە بارساق ياكە حرمىن شەرىفىن زىارتىكا كىتسك دىيىپ معلوم قىلدى (خاقانى چىن بىرلە ئۇراشامىز دېمەسەك ۋە مۇسۇلمانلار خۇنلارىغا ھەم زامىن بولماساق، كاشغەردىن ئايىمىلارنى ئالىپ كېلسە، ياركەند بىلەن چىقىپ، خەلىفەئى رۇم خىزمەتلەرغە بارساق ياكى ھەرەمەين شەرىفەين زىيارەتىگە كەتسەك، دىيىپ مەئلۇم قىلدى). 267- ت ھە

△ كۆپلۈك || شەخس: - سانك لار

ايمدى يىنە جدل و ماجرا قىلماسانكلار و شكر و قناعت قىلسانك لار دىيىپ مصلحت كورساتى (ئېمدى يەنە جەدەل ۋە ماجرا قىلماساڭلار ۋە شۇكر ۋە قەنائەت قىلساڭلار، دىيىپ مەسلەھەت كۆرسەتتى). ق ت خ

△ كۆپلۈك || شەخس: - سالار// سەلار

دانا و رسالاردىن اميد و مأمول بو دوركىم بو قصە داستان نىنك كم و نقصان لارىنى يافىب اصلاح كوركوزسەلار عجبىب ايماس لار (دانا ۋە رەسالاردىن ئۇمىد ۋە مەئىمۇل بۇدۇركىم، بۇ قىسسە- داستاننىڭ كەم ۋە نۇقسانلارنى يافىپ، ئىسلاھ كۆرگۈزسەلەر، ئەجبىب ئېمەسلەر). م. سايرامىي. 394- ت ھە

(2) پېئىل ئۆزىكىگە " - غاي// قاي// كاي " قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، 1

۱ شەخستە بولسا، شەخس ئالماشلىرىنىڭ بىۋاسىتە قوشۇلۇشى بىلەنمۇ پېشىلارنىڭ ئارزۇ-تەلەك مەيلىلىك خەۋەر شەكىللىرى ياسىلىدۇ. مەسلەن:

خواه مسلمان دیندار و خواه بی دین کفار اولسون اوز کمالی قدرتینک برله انصاف و توفیق هدایت و صاف نیت و خاطر جمع و انسیت عطا ایلاب روز بروز عدالتی نی تازه و فقرا پرورلیکینی بی اندازه ایتکای سین آمین (خاه مۇسۇلمان دیندار ۋە خاه بىدىن كۇففار ئولسۇن، ئۆز كەمالی قۇدرەتكى برله ئىناق ۋە تەۋفىق ھىدايەت ۋە ساقى نىيەت ۋە خاتىرجەم ۋە ئۇنىسىيەت ھەتتا ئەيىلەپ، روز بەروز ئەدالەتنى تازه ۋە فۇقەرەپەرۋەرلىكىنى بىئەندازە ئېتكەيسېن، ئامىن!) . 332- ت ھە.

اوز كرىمىنك برله التفات بيغايە و مرحمت بلا نەپايەلارنىك دین نومید و محروم قويماغای سین آمین والحمد لله رب العالمین (ئۆز كەرەمىك برله ئىلتفاتى بيغايە ۋە مەرھەمەتى بىلانەپايەلەرگىدىن نەۋمىد ۋە مەرھۇم قويمافايسېن، ئامىن ۋەلەھەمدۇ لىللاھى رەببىلئالەمىن) . 395- ت ھە.

من اوزوم التمش مينك جريك برله اطلاندىم انديشە قىلماي مقصد مدعا طرفىكا قدم قويغاي سىزلار (مەن ئۆزۈم ئالتىمش مىڭ چەرىك برله ئاتلاندىم. ئەندىشە قىلماي، مەقسەد- مۇددەئە تەرەڭگە قەدەم قويغايىسىزلار) .

302- ت ھە.

فلان محرم سىزدىن شكايەت قىلىپ عريضە برکان ايكان من اصلا ايشنادىم مذکور محرم نىنك جزاسىنى برکای سىز (فۇلان مەرھەم سىزدىن شكايەت قىلىپ، ئەرزە بەرگەن ئېكەن، مەن ئەسلا ئىشەنمەدىم. مەزكۇر مەرھەمنىڭ جەزاسىنى بەرگەيسىز) . 275- ت ھە.

شول قىسمە ظلم و جبرلارنى کوتارىب خدا و رسول خدا امر اطاعت و فرمانى دىن جىقمابدور و دىن محمد دىن يانمابدور و قايتمابدور دىب بىلكايلار (شۇل قىسمە زۇلم ۋە جەبرلەرنى كۆتەرىپ، خۇدا ۋە رەسۇلى خۇدا

ئەم-ئىتائەت ۋە فەرمانىدىن چىقمايدۇر ۋە دىنى مۇھەممەد دىن يانماپتۇر ۋە
قايتمايدۇر، دېپ بىلگەيلەر). 336- ت ھە.

بۇيرۇق - تەلەپ مەيلى

△ بىرلىك | شەخس: a. - اى (- ئاي // - ئەي)

حيات لىقىمدا بو امانت نى تافشوروب بركاج حرمىن زيارتيكا مشرف بولوب
كيلاي (ھەياتلىقىمدا بۇ ئەمانەتنى تافشۇرۇپ بەرگەچ، ھەرەمەين زىيارەتگە
مۇشەررەف بولۇپ كېلەي). 286- ت ھە.

كاشغر داكى اولوغيم غە معلوم قىلىپ اندين كين توز باجيني اليپ براى
(كاشغەردەكى ئۇلۇغىمغا مەلۇم قىلىپ، ئاندىن كەين تۇز باجنى ئالىپ
بەرەي). 310- ت ھە.

b. - اين (- ئاين // - ئەين)

مسجد غە اهل رباديك يتاين، يا رند كى عزمت دير ايتاين.
مقصود تابيلسه يىخشى يوقسه نيتاين، باشىمنى اليپ قاي سارى ايمدى
كيتاين.

(مەسجىدغە ئەھلى رىبادىك يەتەين، يا رند كەبى ئەزمەتى دەير
ئېتەين، مەقسۇد تاپىلسا ياخشى يوقسا نېتەين، باشىمنى ئالىپ قاي سارى
ئېمدى كېتەين). نەۋائىي: 310- ئۇك ن.

يولدا تۇپراق اولاين اط اوجون،

تا منكا قىلغاي گذر اول شاه سوار.

(يولدا تۇپراق ئولاين ئات ئۇچۇن، تا ماڭا قىلغاي گۈزەر ئول
شاهسەۋار: ئۇ چەۋەنداز يار كوچامدىن ئۆتسە، ئېتىنىڭ تۇۋىقى ئاستىدىكى
توپا بولاي). لۇتفىي: 238- ئۇك ن.

△ بىرلىك || شەخس: a. - غين // - قين // - كين

اي بى معنى بوا لفضول بيهوده بولماغين و خناس صفت بيهوده

سۆزلار يېنىكى ادا ايلاب اتمام و اختتام لاريغه قدم قويغين (ئەي بىمە ئنا بولغۇزۇل (ۋالاقئە ككۇر) بېھۇدە بولماغن ۋە خەنناس سەفەت بېھۇدە سۆزلەرىغى ئەدا ئەيلەپ، ئىتتام ۋە ئىختتاملارغا قەدەم قويغن) . 309- ت ھە .

اوتوز سر كەموش شانكلاپ بربب فقرا جيليك قيلغين دين جواب بردى (ئوتوز سەر كۇمۇش شاڭلاپ بەرىپ، "فۇقەر اچىلىك قىلغن" دېپ، جەۋاب بەردى) . 313- ت ھە .

لى قاعدە اوركانكىن ياكى بىزلارنىنك رسم قاعدە لار يىمىزغە كركين دىب زورلوق و تعدى قىلمايدور ("لى- قائىدە ئۆرگەنگىن" ياكى "بىزلەرنىڭ رەس-قائىدەلەر يىمىزغە كىرگىن" دېپ، زورلوق ۋە تەئەددى قىلمايدۇر) . 320- ت ھە .

b . - غىل // قىل // كىل

آخر دم عمر ايتسە شتاب اى ساقى،

توتقىل منكا مى ناب اى ساقى.

كىم حشرده مست اولاي اى ساقى،

تا انكلاماي ايتسە لار عذاب اى ساقى .

(ئاخىر دەمى ئۆمر ئېتسە شتاب، ئى ساقى، توتقىل ماڭا مەبى ناب، ئى ساقى؛ كىم ھەشەردە مەست ئولاي، ئى ساقى، تا ئاڭلاماي ئېتسە لەر ئەزاب، ئى ساقى) . نەۋائىي: 310- ئۇك ن .

كونكولنى اوزكاك بركىل دىمانك كى مشكل دور،

جهان دا سىز كى بىر دلربا كرك بولسە .

(كۆڭۈلنى ئۆزگەگە بەرگىل دېمەشكى مۇشكۈلدۇر، جەھاندا سىز كەبى بىر ئىلرەبا كەرەك بولسا) . لۇتقىي: 230- ئۇك ن .

ايتىنك اتايى غا تونلار آجىغلانىب ايتور،

سوچوك اويوقلاغالى قويغىل اى گدا بىزنى .

(ئىتىك ئاتايغا تۈنلەر ئاچمىغانىپ ئەيتۈر: سۈچۈك ئۇيۇقلاغالى قويغىل. ئەي گەدا بىزنى). ئاتايى: 184- ئۇك ن.

جوابى نى بركىل دىيىپ جواب بىردى («جەۋابىنى بەرگىل» دىيىپ جەۋاب بەردى). 312- ت ھە.

△ بىرلىك || شەخس ھۆرمەت- سىپايە تۈرى: - سالار// - سەلار// - سەلە// سەلا

احمد وانك بىيىكىم نى بىزىلارغا جونك بولۇپ بىرسە دىيسە من اولوغ خان نىنىك التقاتى غە يتكان اولوغ بولمايمىن دىيسە تولا ادم لار جوماقداپ اولتورۇپ قويۇپ دور (ئەھمەد ۋاڭ بېگىمنى «بىزىلەرغە چوڭ بولۇپ بەرسەلە» دېسە، «مەن ئۇلۇغ خاننىڭ ئىلتىفاتىغا يەتكەن، ئۇلۇغ بولمايمەن» دېسە، تولا ئادەملەر چوماقداپ ئۆلتۈرۈپ قويۇپدۇر). 305- ت ھە.

C. - يىنك// - ونك (- ئىك// - ئۇڭ// - ئۇڭ)

انداغ بولسە سىز ايلكىرى لاب بارىپ خىزىنەلارغە حاضرلىق قىلىپ تورونك (ئانداغ بولسا، سىز ئىلگەرىلەپ بارىپ، خەزىنەلەرغە ھازىرلىق قىلىپ تۇرۇڭ). 263- ت ھە.

كونكولونكىزغە آلماي راضى بولۇپ غفو قىلىنىك (كۆڭلۈڭىزغا ئالماي، رازى بولۇپ، ئەفۇ قىلىڭ). 289- ت ھە.

بوفراكىندە سوزوم دا كورسانكىز نقصان نى رحم اتيپ اصلاح بىرىك (بۇ فەراكەندە سۆزۈمدە كۆرسەڭىز نۇقساننى رەھم ئەتىپ ئىسلاھ بەرىڭ). 394- ت ھە.

△ بولۇشىسىز شەكلى: - ما// - مە، ماغىن// - ماغىل// - ماكىل

تكىيە قىلمە اى عزىلار دولت يىلدام غە (تەككىيە قىلما ئى ئەزىلەر دۆلەتنى يەلدامغا: ئى ئەزىلەر يالغان دۆلەتكە ئىشىنىپ كەتمەڭلەر). 259- ت ھە.

بىھودە بولماغىن (بېھۇدە بولماغىن). 309- ت ھە.

بېھۇدە سوزلارنى قىلماغىل دىب فروا قىلماي يىنە اويقوغە باردى ("بېھۇدە مۆزلەرنى قىلماغىل" دېپ، يەنە ئۇيقۇغا باردى). 265- ت ھە .

Δ بىرلىك ||| شەخس: a. - سون

مَدَعَا لارى اسلام شريف نىنك رسم تعامل لارىنى تعليم السون دىكان مَدَعَا اېكان (مۇددەئالارى "ئىسلامى شەرىفىنىڭ رەسم - تەئامۇللارنى تەئلىم ئالسۇن" دېگەن مۇددەئا ئېكەن). 271- ت ھە .

انداغ بولسە من توشكان يرغە تنج لىق برلە آلىب بارسون (ئانداغ بولسا، مەن تۇشكەن يەرغە تنچلىق بىرلە ئالىپ بارسون). 288- ت ھە .

اوشبو قىسمى نىرسەلارغە نرخ بازار نرخ توختاتىب برسون (ئۇشبو قىسمى نىرسەلەرغە نەرخى بازار نەرخ توختاتىپ بەرسۇن). 304- ت ھە ،

b. - غاي // - قاي // - كاي

سناكا خدانىنك لعنتى بولغاي دىسە اول كىشى جوايىغە سناكا خدانىنك لعنتى بولغاي دىسە ياكە ايتسە ("ساڭا خۇدانىڭ لەئىنەتى بولغاي" دېسە، ئول كىشى جەۋابغا "ساڭا خۇدانىڭ لەئىنەتى بولغاي" دېسە ياكى ئەيتسا). 379- ت ھە .

Δ كۆپلۈك | شەخس: a. - مالى (- ئالى // - ئەلى)

بىزنى رقيب لار اولتورادور يوق سناكا خېر،

اي وای نيجه تارتالى ايتلەر مجالى نى .

(بىزنى رەقبىلەر ئۆلتۈرەدۇر يوق ساڭا خەبەر، ئەي- ۋاي، نېچە تارتالى ئىتلەر مەجالنى: بىزنى رەقبىلەر خەۋىرىڭ بولمىغان ھالدىلا ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. ۋاي- ۋاي، بىز قاچانغىچە مۇشۇنداق ئىتنىڭ كۈنىنى كۆرەيلى، ئەمدى؟) . سەككىكى: 212- ئۆك ن .

بىرى دىب سودرالى خسروغە تىگىرو،

بىرى دىب ايلەتالى باشىنى آيرو .

(برسى: توپ- توغرا خۇسرەۋ شاھنىڭ ئالدىغا سۆرەپ بارايلى، دېسە،
يەنە برسى: بېشىنى كېسىپ، ئېلىپ كېتەيلى، دەيتتى) . نەۋائىي: ف ش.
73-چ ت.

نذر نذورات قوی كلاھدیە و نذرلار کیلسون بو بهانە برلە كون اوتكارالی
دیپ هیلە مکر توغراسیدین دام تزویرلارنى قوروب پیدای قیلغان جای مکان
بولغای ("نەزەر- نۇزۇرات، قوی- کالاهەدیە ۋە نەزەرلەر كېلسۇن، بۇ بهانە
برلە گۇن ئۆتكەرەلی" دېپ، هییلە- مکر توغراسىدن دام- تەزۋەرلەرنى
قۇرۇپ، پیدای قیلغان جای- مکان بولغای) . 376- ت ھە .

b. - الینک (- ئالک // - ئەلک)

چون مونچە تعریف بولدی خانلارنىنک احوالینی داغی اجمال ییلە
ذکر قیالینک (چون مۇنچە تەئریف بولدی، خانلارنىڭ ئەھۋالینی داغی
ئىجمال بىلە زىکر قىلالىك: شۇنچە تەرىپلەپ كەتتۇق، ئەمدى، خانلارنىڭ
ئەھۋاللىرىنىمۇ قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتەيلى) . 333- ت ھە .

△ كۆپلۈك || شەخس: - ینکلار // - ونکلار (- ئىگلار // - ئۇگلار ...)

ای بوتام بو اوت نى الیب جیقیب اوزونکلار ایسینینکلار و منى بو قسم
راحتکا خوی الدورمانکلار (ئەي بوتام، بۇ ئوتنى ئالىپ چىقىپ، ئۇزۇڭلار
ئىسىنڭلار ۋە مەنى بۇ قسم راھەتكە خۇي ئالدۇرماڭلار) . 303- ت ھە .

△ بولۇشسىز شەكلى: - ما - نکلار (- ماڭلار // - مەڭلەر)

تىج بولوب فقرا جیلىك قیلىنکلار اوبدان بولوب كونکلونکلارنى یمان
قیلیمانکلار (تىج بولۇپ، فۇقەرەچىلىك قىلىڭلار. ئوبدان بولۇپ، كۆڭلۈڭلەرنى
ییمان قىلماڭلار) . 304- ت ھە .

△ كۆپلۈك || شەخس: - سون - لار (- سۇنلار // - سۇنلەر)

اوزکا قاضی لار عالیجاناب مشار الیهنى مقدم بلسونلار خطوط شرعیهنى
اولارنىنک توقیع و مهر کرام لاریغە یتکورسونلار یاریلیغى دن خالق ایتماسونلار

(ئۆزگە قازىلار ئالىيجاناب مۇشارۇن ئىلە يېھنى > يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن كىشىنى > مۇقەددەم بىلسۇنلار. خوتۇتى شە رىئىيەنى ئۇلارنىڭ تە ۋقىمە ۋە مۆھرى كىراملارغا يە تىكۈرسۇنلەر. يارلىغىدىن خىلاق ئېتىمە سۇنلەر.) 298- ت ھە .

Δ بولۇشسىز شەكلى: - ما- سونلار (- ماسۇنلار // - مە سۇنلەر)

اول جناب نىنك شك شكايىتى نى تا بغايت مؤثر بىلسونلار اوسال و تقصير بولماسونلار (ئول جە نانبىڭ شەك- شكايەتنى تابىغايت مۇئەسسەر بىلسۇنلار، ئوسال ۋە تەقسىر بولماسونلار)؛ 298- ت ھە .

تخالف و تىمرد قىلماسونلار (تە خالۇق ۋە تە مەررۇد قىلماسونلار)؛ يىنكى نشان الماسونلار (ياھى نشان ئالماسونلار)؛ و فروا نە چە تىلاماسونلار (ۋە فرۇانە چە تىلە مە سۇنلەر.) 298- ت ھە .

ΔΔ ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى قوليازمالاردا، بىرلىك || شەخس بۇيرۇق-تەلەپ مەيلى ئۇقۇمى پېئىل ئۇزىكىگە ”-ئۇ“ قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ ئىپادىلەنگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

ای صبا آورە کونکولوم ایستایو هر یان بارو،

واده و تاغ و بیابان لارنى بر بر آختارو.

(ئى سەبا، ئاۋارە كۆڭلۈم ئىستەيۇ ھەريان بارۇ، ۋادەيۇ تاغۇ بەيابانلارنى بىر- بىر ئاختارۇ؛ ئى تاڭ شاملى، سەرگەردان كۆڭلۈمنى ئىزدەپ ھەر تەرەپكە بارغىن؛ ۋادا، تاغ ۋە سۇسىز چۆللەرنى قويماي، بىر- بىر ئاختۇرغىن!).
نەۋائىي: چ چ د. 74- چ ت.

زۆرۈرىيەت- كېرەكلىك مەيلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ زۆرۈرىيەت ۋە كېرەكلىك مەيلى ئادەتتە، ”ماق“ لىق ئىسمىداشنىڭ ئاخىرىغا ”كرك“ (كەرەك) ۋە ”لازم“ (لازم) سۆزلىرىنى قوشۇش، شۇنداقلا پېئىل

ئۈزىكىگە "غولوق//قولوق//كولوك" قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئەھۋالنىڭ ھەر ئىككىسىدە، خەۋەر ئاخىرىغا ئادەتتە، خەۋەر بەلگىسى " - دور// - تور" قوشۇلۇپ كېلىدۇ.

a. - ماق//ماك+ كرك دور// - لازم دور

ھەر زاماندا اوز وقت لارىداكى پادشاھ و حاكم ولايت عملدار حق لارىدا انصاف توفيق و عدالت لارىكا دعا قىلماق كرك دور (ھەرزەماندا، ئۆز ۋەقتلارىدەكى پادشاھ ۋە ھاكىمى ۋىلايەت ئەمەلدار ھەقلەردە، ئىنصاف-تەۋفىق ۋە ئەدالەتلەرگە دۇئا قىلماق كەرەكدۇر)؛

پادشاھ بى دىن فجار اولسەلار ھم حق لارىكا دعا قىلماق و توفيق ھدايت انصاف عدالت لارىنى تىلاماك لازم دور (پادشاھى بىدىن فۇججار ئولسالار ھم ھەقلەرگە دۇئا قىلماق ۋە تەۋفىق، ھدايەت، ئىنصاف، ئەدالەتلەرنى تىلەمەك لازىمدۇر) . 309- ت ھە .

البتە پناھ تىلاماك كرك دور (ئەلبەتتە پەناھ تىلەمەك كەرەكدۇر) . 370- ت ھە .

اھلى تارىخ نىنك قاعدەسى بو كىم بو قسم اولوغلارنىنك ذكر والقاب لارىنى البتە تارىخلارىغە درج ايتماك لازم دور (ئەھلى تارىخنىڭ قائىدەسى بۇكىم، بۇ قسم ئۇلۇغلارنىڭ زىكر ۋە ئەلقابلارنى تارىخلارىغا درج ئېتمەك لازىمدۇر) . 358- ت ھە .

b. - غولوق// - قولوق//كولوك+ دور//- تور

دىدى اول جانبىت سوركولوكدور،

بو ايش گر واقع اولسا كورگولوك دور.

(ئۇ ئېيتتى: ئۇ تەرەپكە بېرىش كېرەك. بۇ ئىش راست بولسا، كۆرۈش

كېرەك) . نەۋائىي: ف ش. 74- چ ت .

پەرەز- ئېھتىماللىق مەيلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مۇئەييەن تىل شارائىتىدا پېئىللارنىڭ ئۆزىگە " -غاي // -قاي // -كاي " قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، خەۋەر شەكلىدىكى پېئىلنىڭ پەرەز- ئېھتىماللىق مەيلى ئىپادىلەنگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

التە انداغ ايماس دور ياكە انبىالاردىن بولك لارى نىنك قبرى بولغاي و يا پادشاه لار قبرى بولغاي... ياكە بت صنم لار موضعى بولغاي ياكە اول قبرى خالى بولوب هيچ كيشى بولمغاي ياكە خزينه دفينه قاتارلىق بر نرسه بولغاي نا معلوم و نا مفهوم دورلار (ئەلبەتتە ئانداغ ئېمەس. ياكى ئەنبىيالاردىن بۆلەكلەرنىڭ قەبرى بولغاي ۋە يا پادشاھلار قەبرى بولغاي... ياكى بۇت- سەنەملەر مەۋزىنى بولغاي ياكى ئول قەبرى خالى بولۇپ، ھېچ كىشى بولماغاي ياكى خەزىنەنى دەفنى قاتارلىق بر نەرسە بولغاي، نا مەئلوم ۋە نا مەفھۇمدۇرلار: ئەلبەتتە ئۇنداق ئەمەس. ياكى ئەنبىيالار > پەيغەمبەرلەر دىن باشقىلارنىڭ قەبرىسى بولسا كېرەك ۋە يا پادشاھلارنىڭ قەبرىسى بولسا كېرەك... ياكى بۇتلارنى قويدىغان جاي بولسا كېرەك؛ ياكى ئۇ قەبرە مېيىتىن خالى ھېچقانداق بر ئادەم كۆمۈلمىگەن قۇرۇق قەبرە بولۇشى ئېھتىمال؛ ياكى بر مال- دۇنيا كۆمۈپ قويۇلغان جاي بولۇشمۇ مۇمكىن، بر نېمە دەپ بولمايدۇ). 356- ت ھە.

بو اعتبار بىرلە رومچە دىكانلارى كىچىك روم دىكان بولغاي لار تفسىر لاردىكى اصحاب الكهف روم طرسوس دىكان شەردا دىكانلارى راست كلكاى لار (بۇ ئىستىبار بىرلە "رۇمچە" دېگەنلەرى "كچىك رۇم" دېگەن بولغايلا. تەفسىرلەردىكى "ئەسھابۇل- كەھف رۇم تارسۇس دېگەن شەھردە" دېگەنلەرى راست كەلگەنلەر: بۇنىڭدىن قارىغاندا، "رۇمچە" دېگىنى "كچىك رۇم" دېگەن مەنىدە بولسا كېرەك. تەپسىرلەردىكى "غار ساھابىلىرى رۇم دۆلىتىنىڭ تارسۇس دېگەن شەھرىدە" دېگەن مەلۇمات توغرا بولسا كېرەك). 347- ت ھە.

△△ ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ كەڭ زامانىدىكى خەۋەر شەكلىنىڭ ئاخىرىغا "مكى//مىكى" (مىكى) ۋە "ايكىن" (ئىكىن) سۆزلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ پەرەز ۋە ئېھتىماللىق ئىچىدىكى ئېنىقسىزلىق بىلدۈرىلىدۇ. مەسلەن:

ئاتابى ھىدىجى بىك بچە طرفىكا اوتوب دعا قىلىپ و سر پالار كىيىپ
عرضى بولدىكىم يايىدى دا نورغون خزينه لار بار ايدى ضايغ بولارمكى
(ئاتاباي ھۇدەيچى بېگ بەچچە تەرەفكە ئۆتۈپ، دۇئا قىلىپ ۋە سەرىپالار
كىيىپ ئەرەز بولدىكىم، "يايدى" دا نۇرغۇن خەزىنەلەر بار ئىدى، زايىئە
بولارمكى: ئاتاباي ھۇدەيچى بېگ بەچچە تەرەپكە ئۆتۈپ، بەيئەت قىلىپ،
مۇكاپات تونلىرىنى كىيىپ بولغاندىن كېيىن: "يايدى دېگەن يەردە نۇرغۇن
خەزىنە بار ئىدى، زايىا بولۇپ كېتەرمىكى" دېدى) . 263- ت ھە .

اوتكانلارنىڭ شرافتى و يارلىغ خان ما تقدم لار نشان و اشارتى برله بو
صفحه جريده بر نيمه شرافت كسب اتيپ قتارغ كرىپ قالورمكى و ينه برى بو
كىم اوقوغان و ايشكانلار عزيز ما تقدم و على تبارخانلار حقى دا دعا و فاتحه
قىلماقغه سبب و باعث بولورمكى) ئۆتكەنلەرنىڭ شەرافەتى ۋە يارلىغى خانى
ما تەقەددۇملار نشان ۋە ئىشارەتى بىرلە بو سەفھە جەرىدە بىر نېمە شەرافەت
كەسب ئەتىپ، قاتارغا كىرىپ قالورمكى ۋە يەنە بىرى بۇ كىم، ئوقۇغان ۋە
ئىشتىكەنلەر ئەزىزى ما تەقەددۇم ۋە ئالىي تەبەرخانلار ھەققىدە، دۇئا ۋە
فاتمە قىلماقغا سەبەب ۋە بائىس بولورمكى: ياشاپ ئۆتكەنلەرنىڭ شارپىتى
ۋە ئۆتكەن خان- پادىشاھلارنىڭ پەرمان، نشان ۋە ئىشارەتلىرى
خاسىيىتىدىن بۇ ئەسەر مۇئەييەن شەرەپكە مۇيەسسەر بولۇپ، قاتارغا قوشۇلۇپ
(ھېسابقا ئۆتۈپ) قالارمكى؛ يەنە بىرى بۇكى، ئوقۇغان ۋە ئاڭلىغانلارنىڭ
مەزكۇر ياشاپ ئۆتكەن ئەزىزلەرنىڭ ۋە ئالىيجاناب خانلارنىڭ ھەققىدە دۇئا
قىلىپ قويۇشلىرىغا سەۋەبكار بولۇپ قالارمكى) . 298- ت ھە .

مۇنچە تولا خاتۇنلارنىڭ ئىككىنچى قىسىمىدا مۇۋاپىق شەرتتە ئۆز ئالدىغا جۈملىگە بۆلۈنۈپ كېتىشى مۇمكىن. نىكاھلارنى قايىسى تەرىقىدە مۇۋاپىقى شەرت قىلىۋېتىش ئىككىنچى مۇنچە كۆپ خوتۇنلارنىڭ نىكاھ رەسمىيەتلىرىنى قانداق يول بىلەن شەرتتە تەكشۈرۈۋېتىش (تاڭ 257- تەھرىر).

7.8. ياردەمچى سۆزلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۆز ئالدىغا جۈملىگە بۆلۈنۈپ كېتىشى مۇمكىن، پەقەت مۇستەقىل سۆزلەرگە ياكى پۈتكۈل جۈملىگە باغلىنىپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇقۇم جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ۋە گرامماتىكىلىق رولى ئاساسدا، "باغلىغۇچىلار"، "تىرەكلىمىلەر" ۋە "يۈكلىمىلەر" دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلىنىدۇ.

7.1. باغلىغۇچىلار

سۆزلەم، سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەرنى بىر- بىرىگە باغلاش رولىنى ئوينايدىغان ياردەمچى سۆزلەر "باغلىغۇچى" بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدىغان باغلىغۇچىلارنى كۆنكىرت ئۇقۇم ۋە رولىغا قاراپ، "تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىلىرى"، "سېلىشتۇرۇش- تاللاش باغلىغۇچىلىرى"، "سەۋەب باغلىغۇچىلىرى"، "نەتىجە- يەكۈن باغلىغۇچىلىرى"، "چوڭقۇرلاشتۇرۇش باغلىغۇچىلىرى"، "بۇرۇلۇش باغلىغۇچىلىرى"، "تەكىتلەش باغلىغۇچىلىرى"، "يىغىنچاقلاش باغلىغۇچىلىرى" ۋە "ئىزاھلاش باغلىغۇچىسى" دېگەن تۈرلەرگە ئايرىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۆز- جۈملىلەرنى تىزىلما مۇناسىۋەت بويىچە

باغلايدىغان باغلىغۇچىلاردىن "و (ۋە)، ھم (ھەم)، بىلەن (بىلەن)، بىرلە // بىرلە (بىرلە)، ايلە (ئىلە)، يىنە // يانا // يىنا (يەنە)، و يىنە // وينا (ۋە يەنە)" قاتارلىقلار كۆپ قوللىنىلدى.

△ و (ۋە) : ھەر جەرگە نىچە خاتۇنلارنى سولاب ۋە خىزمىتى كا نىچە كىچىك ياش محرم اوغول بالالارنى قويوب خبر آلدورغانغە مقرر قىلور ايدى (ھەر ھۇجراغا نىچە خاتۇنلارنى سولاپ ۋە خىزمەتگە نىچە كىچىك ياش مەھرەم ئوغۇل بالالارنى قويۇپ، خەبەر ئالادۇرغانغا مۇقەررەر قىلۇر ئېدى)؛ تولا خاتون ۋە ياش اوغول بالالار (تولا خاتۇن ۋە ياش ئوغۇل بالالار). 257- ت ھە .

△△ تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى "و شېئىر- نەزىمىلەردە، "-ئۇ" ياكى "يۇ" ئوقۇلىدۇ ۋە شۇنداق ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ. مەسلەن:

يوزونكىنى قىلور تازە كوزوم ياشى ۋە آھىم،

گل تازە بولور تابسا بلى آب ۋە ھوانى .

(يۈزۈڭنى قىلور تازە كۆزۈم ياشىيۇ ئاھىم، گۈل تازە بولور تاپسا بەلى

ئابۇ ھەۋانى: سۇ بىلەن ھاۋانى تاپقاندا، گۈل ياشرىپ كەتكەندەك، كۆز

يېشىم بىلەن ئاھىم يۈزۈڭنى ياشارتىۋېتىدۇ). سەككىكى: 216- ئۇكەن .

جفا ۋە شىوہ ۋە فن علمى ايجرە،

كوزونك شاگردى دور دوران افلاك .

(جەفايۇ شىۋەيۇ فەن ئىلمى ئىچرە، كۆزۈڭ شاگردىدۇر دەۋرانى

ئەفلاك: جاپا سېلىش، ناز قىلىش ۋە ھۈنەر- سەنئەت كۆرسىتىش،

چۆڭىلەپ تۇرىدىغان پەلەكمۇ كۆزۈڭگە شاگىرت). لۇتقىي: 238- ئۇكەن .

مىنىك جانىمغە قويدونك داغ فرقت .

كىشى كورماكان درد ۋە بلانى .

تېلەرمن كىچە و كوندوز زار بېرلە،
تېلىمغە جارى ايلاب رېئانى.

(مەنىك جانمىغا قويدۇڭ داغى فۇرقەت، كىشى كۆرمەگەن دەردۇ
بەلانى؛ تىلەر مەن كىچە يۇ كوندوز زار بېرلە، تىلىمغا جارى ئەيلەپ
«رەببەنا» نى). خىرقەتتى: 336- ئۇك ن.

△ ھم (ھەم): يىمان قىلماق يىمان فېدا قىلور ھم يىخشى ايش يىخشى
(يامان قىلماق يامان فېدا قىلور ھەم ياخشى ئىش ياخشى). 279- ت
. ھە

ايچى كا قارى خانە اعتكاف خانە مېمانخانە أشخانە مسجد زيارتكاه
لار بنا قلدورتوب ايكى قبرى ھم بنا قىلدى (ئىچىگە قارىخانە،
ئىتىكافخانە، مېمانخانە، ئاشخانە، مەسجد، زىيارەتگاھلار قىلدورتۇپ،
ئىكى قەبرى ھەم بنا قىلدى). 276- ت ھە.

△ يىنە // يانا // يىنا (يەنە):

يانا روح القدوس قىسىدە سىن بلند آوازە قىلىپ مین كە قدسى لار
روحىن اندىن تازە قىلىپ مین... يانا عین الحيات قىسىدە سى زلالین
يىتكوروب مین كە غفلت اھلى نینك اولوك بدن لاریغە جان كىورۇپمىن...
يانا منھاج النجات قىسىدە سىدا ھدايت طریقین توزوب مین و ضلالت
اھلیغە نجات شېراھین كورکوزوب مین... يانا قوت القلوب قىسىدە سىن كە
كلکیم ثبت ایتیب دور حقیقت یولیدا ضعف لیغ كونكول لاركا اول قوت
دین قوت ییتیب دور (يانا ”رۇھۇل- قۇدۇس“ قەسدە سىن بۇلەند ئاۋازە
قىلىپمىنكى، قۇدسىلار روھىن ئاندىن تازە قىلىپمىن... يانا
«ئەینۇل-ھەیات» قەسدە سى زۇلالىن یېتكۇرۇپمىنكى، غەفلەت ئەھلىنىڭ
ئۆلۈك بەدەنلەرغە جان كىورۇپمىن... يانا «منھاجۇن- نەجات»
قەسدە سىدە، ھدايەت تەرىقىن تۇزۇپمىن ۋە زەلالەت ئەھلىغە نەجات

شاھراھىن كۆرگۈزۈپمېن... يانا «قۇۋۋەتۈل - قۇلۇب» قەسەدەسىنىكى، كىلكىم سەبت ئېتىپدۇر، ھەقىقەت يولىدا زەئىقىغ كۆڭۈللەرغە ئول «قۇۋۋەت» دىن قۇۋۋەت يېتىپدۇر. يەنە «مۇقەددەس روھ» قەسەدەسىنى ياڭرىتىپ، مۇقەددەسلەر روھىغا ئۇنىڭ بىلەن روھ قوشۇم.. يەنە «ھايات بۇلقى» قەسەدەسىنىڭ زىلال سۈيىنى ئۆزىتىپ، غەپلەت ئەھلىنىڭ ئۆلۈك تەنلىرىگە جان كىرگۈزدۈم... يەنە «نىجات يولى» قەسەدەسىدە ھىدايەت يولىنى ياساپ، ئازغۇنلارغا نىجاتلىق يولىنى كۆرسەتتىم... يەنە قەلىمىم «قەلبىلەر قۇۋۋىتى» قەسەدەسىنى ئۇچۇدقا كەلتۈرۈپ، ھەقىقەت يولىدىكى زەئىپ كۆڭۈللەرگە مەزكۇر «قۇۋۋەت» تىن قۇۋۋەت بېغىشلىدى). ئەلىشىر ئىبنى غىياسىدىن نەۋائىي: 25-، 26- م. ل. Δ و يىنە // و يىنا (ۋە يەنە // ۋە يانا) :

اوز اورنىدا بىر قىلماق نى جونك قىلىپ و يىنە بىر نىچە قىلماق لارنى انكا يار و ھىمراھ ايلاب... (ئۆز ئورنىدا، بىر قىلماقنى چوڭ قىلىپ) باشلىق قىلىپ ، ۋە يەنە بىر نىچە قىلماقلارنى ئاڭا يار ۋە ھەمراھ ئەيىلەپ...) . 295- ت ھە .

و يىنە ملا ئابىت اخوند دىيىپ بىر علما كىشى بار ايدى... و يىنە اصحاب الكهف شىخ لارىدىن ملا فولاد شىخ دور كىم عزيز و معتبر مەتمول كىشى ايدى (ۋە يەنە موللا سابىت ئاخۇند دېيىپ بىر ئۆلەما كىشى بار ئېدى... ۋە يەنە ئەسھابۇل - كەھفى شەيخلەردىن موللا فولاد شەيخدۇركىم، ئەزىز ۋە مۆتىئەبەر، مۇتەمەۋۋىل كىشى ئېدى) . 286- ت ھە .

Δ بىرلە // بىرلە (بىرلە) : جانلارنى قىبىزى الارواح غە و ملك املاك لارىنى خىطاي بىرلە قىلماقغە تافشوردى (جانلارنى قابىزۇلئەرۋاھىغا ۋە مۈلك - ئەملاكلارنى خىتاي بىرلە قىلماقغا تافشۇردى : جېنىنى ئەزرائىلغا، مۈلۈك - بايلىقلىرىنى بولسا،

مانجۇ بىلەن قالماققا تاپشۇردى) . 260 - ت ھە .

△ بىلان (بىلەن) :

ھندو ستاندىن يىنىب مىصرغە بېرىپ كاھن لاردىن علم كھانت بىلان
اۋچ قىسىم خط اورگاندى (ھىندۇستاندىن يانىپ، مىسىرغا بارىپ،
كاھنلاردىن ئىلمى كھانەت بىلەن ئۈچ قىسىم خەت ئۆرگەندى :
ھىندىستاندىن يېنىپ، مىسىرغا بېرىپ، پالچىلاردىن پالچىلىق ئىلمى بىلەن
ئۈچ خىل تىل ئۆگەندى) . مۆجىزىي : 10 - ت مۇ .

△ ايلە (ئىلە) :

يۈز اويىدە بولسا گوھر ياقوت لعل ھەم ،

بولسە تىمىن خزاين دا پىر سىم ايلە زى .

جىملە شاھ گدا و ھەمە پىر ايلە جوان ،

غىلت تە فرق قىلالماس اولورمن دىب گمان .

(يۈز ئۆيدە بولسا گەۋھەر، ياقۇت، لەئىل ھەم، بولسا تۈمەن
خەزايىندا پۇر سىم ئىلە زەرى) كۈمۈش بىلەن ئالتۇن؛ جۈملە شاھ- گەدا
ۋە ھەمە پىر ئىلە جەۋان «قېرى ۋە ياش»، غەفلەتتە فىرق قىلالماس
ئۆلۈرمەن دېپ گۇمان) . سەبۇرىي : 558 - ئۇك ن .

سېلىشتۇرۇش - تاللاش باغلىغۇچىلىرى

ئىككى تەرەپ سۆزلەم، سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەرنى ئۆز ئارا
سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش، ئېھتىماللىق ئىچىدە تەڭلەشتۈرۈپ كۆرۈش ۋە تاللاش
ئۆلتۈمى ئاساسدا باغلاپ كېلىدىغان باغلىغۇچىلاردىن چاغاتاي ئۇيغۇر
تىلىدا، ”يا، ياكە (ياكى)، ويا (ۋە يا)، وياكە (ۋە ياكى)، يا... و يا
(ۋە يا)؛ ياكە... ياكە (ياكى... ياكى)؛ يا... ياكە (ياكى)، ھەم... و
ھەم (ۋە ھەم)؛ نە... ونە (ۋە نە)؛ كاھا... كاھا (گاھا)؛ خواھ... و

خواه (خاھ... ۋە خاھ) قاتارلىقلارنىڭ كۆپرەك قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.
△ يا :

لب لارنىڭ دور شەھو شکر يا دورور كان نبات (لەبلەرىغىدۇر
شەھدۇشەككەر يا دۇرۇر كانى نەبات : لەۋلىرىڭ ھەسەل - شېكەر دۇر، يا
ناۋات كېنىدۇر) . قەلەندەر : 474- ئۇك ن .

مدفن بولغان جاى مقام لارنى كوروستان بقیع دا يا شام شریف كوفە و
مصر قاتارلىق شەرلاردا دفن بولدى دىب ذکر قىلىب دور (مەدفەن بولغان
جاى - مەقاملارنى گۆرۈستانى بەقىئە يا شامى شەرىق، كۇفە ۋە مەسەر
قاتارلىق شەرلەردە دەفن بولدى، دېپ زىكر قىلىدۇر) . 338- ت ھە .

آیت حدیث يا خبر متواتر برلە ثابت بولسەلار اهل تحقیق لار روشن
دلیل دىب ایتادور (ئایەت، ھەدس يا خەبەرى مۇتەۋاتر برلە سابىت
بولسالار، ئەھلى تەھقىقلەر ”رەۋشەن دەلىل“ دېپ ئەیتادۇر: ئایەت،
ھەدس بىلەن، يا ئۆكسۈكسز خەۋەر بىلەن ئىسپاتلانغان بولسا، ئەھلى
تەھقىق (ھەقىقەتلىگۈچى) لەر ئۇنى ”روشن دەلىل“ دەپ ئاتايدۇ) .
355- ت ھە .

△ ياكە (ياكى) :

اکام برلە مصلحت قىلاشېب اکام کيلور ياکە من کيلورمن (ئاکام برلە
مەسلەھەت قىلاشېپ، ئاکام كېلۇر ياكى مەن كېلۇرمەن) . 261- ت ھە .
اقسوغا جىقىب اندىن بارامىزمو ياکە کاشغەرغە بارىب اندىن بارامىزمو
نىمە مصلحت ایتاسىزلار دىب اوتراغە تاشلادى (ئاقسوغا چىقىپ ئاندىن
بارامىزمو ياکى کاشغەرغە بارىپ ئاندىن بارامىزمو، نېمە مەسلەھەت
ئەیتاسىزلەر ؟ دېپ ئوتراغا تاشلادى) . 266- ت ھە .

كىشى کیم دین نىنک قاعدەلاریدىن بر قاعدەغە تغیر برسە ياکە
خداوند کریم دین نازل بولغان آیت غە تعرضى قىلسە ياکە قران شریف

دا خبر بىر كان حىم لاردىن بىر حىم نى يالغان غە نىسبەت بىرسە يا كلام الله
 دا نازل بولغان بىر حروف نى كم و زىيادە قىلسە ياكە قرآن شريف نىنك
 بعضەسى يالغان دىسە قرآن عظيم نىنك جمىعى سى نى يالغان دىكان
 بولادور (كىشكىم دىنىنك قائىدە لە رىدىن بىر قائىدە غە تە غىبىر بەرسە، ياكى
 خۇداۋەندى كە رىدىن نازل بولغان ئايەتتە تە ئەررۇز قىلسا، ياكى
 قۇرئانى شەرىفدە خەبەر بەرگەن ھۆكىملەردىن بىر ھۆكىمنى يالغانغا نىسبەت
 بەرسە، يا كە لامۇلاھدا نازل بولغان بىر ھۇرۇفىنى كەم ۋە زىيادە قىلسا،
 ياكى "قۇرئانى شەرىفىنك بەئزەسى يالغان" دېسە، قۇرئانى ئەزىمىنك
 جەمئىسىنى يالغان دېگەن بولادۇر). 383- ت ھە.

△ ويا (ۋە يا) :

زەمىن يۈزىدىكى بو غار بىر شەرغە ويا بىر كىنت غە خاسى ايماس دور
 (زەمىن يۈزىدەكى بۇ غار بىر شەرغە ۋە ويا بىر كەنتتە خاس ئەمەسدۇر).
 374- ت ھە . مۇندىن بىلك جاى مكان و زمان ويا باشقە دىياردى و بىلك
 مزارلاردا ... (مۇندىن بۆلەك جاى- مەكان ۋە زەمان ۋە ويا باشقا دىياردى
 ۋە بۆلەك مەزارلاردا ...) . 375- ت ھە .

بىر نىچە آدم لار خىزىنە دىفنەلار اىزلاب مزار مشايخ لارنىنك قىرىنى
 اچسەلار قىلماق مغول لار اولوكى ويا بت دىك نىرسەلار جىقىب دور دىب
 نقل و حكايە قىلادورلار (بىر نىچە ئادەملەر خەزىنەنى دەفنە ئىزلەپ،
 مەزار - مەشايىخلارنىق قەبرىنى ئاچسەلار، قىلماق موغۇللار ئۆلۈكى ۋە ويا
 بۇتدېك نىرسەلەر چىقىپدۇر، دېپ نەقل ۋە ھىكايە قىلادۇرلار) . 377-
 ت ھە .

△ وياكە (ۋە ياكى) :

يىغىمبەر غىيە السلام لاردىن وياكە علماء اخيارلاردىن نقل و حجت
 قىلماسەلار دىل و سىند بولماى دور (پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالاملاردىن

ۋەياكى ئۆلەماتى ئەخيارلاردىن نەقل ۋە ھۆججەت قىلماسالار، دەلىل ۋە سەنەد بولمايدۇر. 378- ت ھە.

△ يا ... يا ... :

يا پىرى يا حورى يا باغ ارم ياد ايلاماس
شەرىنى اونتار بولۇر ھەركىم دوچار كاشغر

(يا پەرى، يا ھۆرى، يا باغى ئىرەم ياد ئەيلەمەس، شەھرىنى ئۇنتار بولۇر ھەر كىم دۇچارى كاشغەر: كىمدە كىم ئەگەر قەشقەرگە بېرىپ قالسا، ئۆزىنىڭ كەلگەن شەھرىنى ئۇنتۇپلا كېتىدۇ). گۇمنام: 522- ئۇك ن.
△ يا ... ويا (يا ... ۋە يا) :

اصحاب الكهف و اصحاب الرقيم برمو ياكە بولك مو يا بوكون دا
تريک مو ويا اوركا خلايق غە اوخشە اولوب كتكانبو
(ئەسھابۇل-كەھف) ۋە ” ئەسھابۇر -رەقىم ” برمو ياكى بولەكمۇ؟ يا بۇ
گۈندە تىرىكمۇ ۋە يا ئۆزگە خەلايىقىغە ئوخشا ئۆلۈپ كەتكەنمۇ؟)
372- ت ھە.

△ يا ... ياكە (يا ... ياكى) :

... يا كلام اللهدا نازل بولغان بر حروفنى كم و زياده قىلسە ياكە قرآن
شريف نىنك بعغەسى يالغان ديسە ... (يا كەلامۇللاھدا نازل بولغان بر
ھۇرۇفنى كەم ۋە زياده قىلسا، ياكى قۇرئانى شەرىفىنىڭ بەئزەسى يالغان
دېسە ...) 383- ت ھە.

△ ياكە ..... ياكە (ياكى ..... ياكى) :

بر آدم خون بغير حق قىلدى ياكە زنا قىلدى ياكە بولانچى ليق و اوغورلوق !
قماربازلىق قىلدى ياكە جزانە غە فل بردى ياكە عراق شراب ايچتى ياكە
خلايق لارغە ظلم جبر قىلدى (برئادەم خۇنى بىغەيرى ھەق قىلدى ياكى زنا
قىلدى ياكى بۇلانچىلىق ۋە ئوغۇرلۇق ۋە قماربازلىق قىلدى ياكى جەزانەغە

ئۇل بەردى ياكى ئەراق—شەراب ئىچتى ياكى خەلايىقلارغە زۇلم—جەبر
ئىللى). 381-ت ھە .

△ ھەم ..... و ھەم (ھەم .... ۋە ھەم) .

مىرزالىق مقامى دا اون بر يىل مەنتى ھەم انىس و ھەم جلیس ھەم كاسە
ۋەم فىالە بولوب تنج كونكول و فراغ خاطر لىق بىرلە ... عمىمىز اوبدان اوتى
(مىرزالىق مەقامدا، ئون بىر يىل مۇددەتى ھەم ئەنس ۋە ھەم جەلس ،
ھەم كاسە ۋە ھەم فىالە بولۇپ، تنج كۆڭۈل ۋە فراغ خاتىرلىق بىرلە ...
ئۆمرىمىز ئوبدان ئۆتتى) . 295- ت ھە .

يولغە جىققانلارچە روبرو ھەم بولالماي و شەرغە ھەم يانئىب كىرالماي چار
ناچار كاشغرغە قراب روانە بولدى (يولغا چىققانلارچە، روبرو ھەم بولالماي
ۋە شەرغە ھەم يانئىب كىرەلمەي، چار—ناچار كاشغرغە قاراپ رەۋانە
بولدى) . 268- ت ھە .

△ نە ... ونە (نە ... ۋە نە) :

نە عبارت ونە اشارت بىرلە اصحاب الكهف نى ذكر قىلمايدور (نە
ئىبارەت ۋە نە ئىشارەت بىرلە، "ئەسھابۇل — كەھف" نى زىكر قىلمايدور .
357- ت ھە .

△ كاھا ... كاھا (گاھا ... گاھا) // كېى ... كېى (گاھى ... گاھى) :

كاھا غالب كلىب كاھا مغلوب بولوب قاچىب ... (گاھا غالب كەلىپ،
كاھا مەغلۇب بولۇپ قاچىپ ...) 302- ت ھە .

... زمين دا كاھا بىقىلىب كاھا اورە بولوب كوكلاب تورۇبدور (...
رەسندە، گاھا يىقىلىپ، گاھا ئۆرە بولۇپ، كۆكلەپ تۇرۇپدور) . 343- ت ھە .

گېى تابىتىم فلک دىن ناتوانلىغ،

گېى كوردوم زماندىن كامرانلىغ؛

بىسى ايسىغ ساوغ كوردوم زماندا،

بىسى آچىغ چوچوك تارتىدىم جهاندا

(گاهى تاپتىم فەلەكتىن ناتەۋانلىغ، گاهى كۆردۇم زەماندىن كامرانلىغ؛
بەسى ئىسىغ - ساۋۇغ كۆردۇم زەماندا، بەسى ئاچىغ - چۈچۈك تارتىدىم
جەھاندا) . نەۋائىي: م قۇ. 255- چ ت .

كەي خرمان ايچرە برگ كاهى بولدوم، كەي قىزىم ايچرە متلى ھايى بولدوم،
كونكولوم دا چراغ عشق ياندورماق اوجون، كويكى فانوس ھېي بولدوم.
(گاهى خەرمان ئىچرە بەرگى كاهى بولدۇم، گاهى قۇلۇم ئىچرە مىسلى
ھايى بولدۇم؛ كۆڭلۈمدە چىراغى ئىشقى ياندۇرماق ئۇچۇن، گويكى فانوسى
ئىلاھىي بولدۇم) . زەلىلى: 378- ئۇك ن .
△ خواه ... و خواه (خاھ ... ۋە خاھ) :

خواه پادشاھ عالی مقدارلار بولسۇن و خواه كدا ذليل بى اعتبار اولسون ...
(خاھ پادشاھى ئالىيىمقدارلار بولسۇن ۋە خاھ گەدايى زەلىل بىستىبار
ئولسۇن) . 259 ت ھە .

خواه عسكر و خواه فقرا بولسۇن ... (خاھ ئەسكەر ۋە خاھ فۇقرا
بولسۇن ...) . 275- ت ھە . خواه مغرب و خواه مشرق ايچىداكى ... (خاھ
مەغرب ۋە خاھ مەشرىق ئىچىدەكى ...) . 368- ت ھە .

خواه تاش يىغاج و خواه يول اريق قير بولسۇن ... (خاھ تاش- ياغاچ ۋە
خاھ يول- ئەرىق، قىر بولسۇن ...) . 381- ت ھە .
خواه جونك و خواه كىچىك ھرقىداغ ادەم لارىغە ... (خاھ چوڭ ۋە خاھ
كىچىك ھەرقايداغ ئادەملەرگە ...) . 391-

سەۋەب باغلىغۇچىلىرى

جۈملىدىكى ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشى ۋە ئۇنىڭ نەتىجىسى مۇئەييەن
سەۋەبكە باغلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان باغلىغۇچىلار چاغاتاي ئۇيغۇر
تىلىدا، "سەۋەب باغلىغۇچىلىرى" دېيىلىدۇ. بۇ خىلدىكى باغلىغۇچىلاردىن
چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، "چۇ، چۈن، چۈنكى، زىراكى،

چىراكى، نېچۈك، نېچۈكىكى، نېچۈكىكىم، نى ئۈچۈنكىم“ قاتارلىقلار كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

△ جو// چو (چۇ):

قىلما نالە باقىب گل ديك يوزونك كا،

چوبلبل لارغه افغان وقتى بولدى .

(گۈلدەك يۈزۈڭگە تىكىلىپ تۇرۇپ نالە قىلاي . چۈنكى بۇلبۇللارغا پىغان

چېكىش ۋاقتى كەلدى) . ئاتاى: 186- ئۇك ن .

△ جون// چون (چۈن):

چون نىجە قاتلا بو نوع واقع بولدى طبعى خوى قىلدى (چۈن نېچە قاتلا

بۇ نەۋۋە ۋاقىم بولدى، تەبىئى خۇي قىلدى: ئىش مۇشۇ يۇسۇندا بىر قانچە قېتىم

يۈز بەرگەچ، تەبىئىتى خۇي قىلىۋالدى) . نەۋائىي: م ل . 90- چ ت .

مظفر مېرزانىنىڭ اوىى دا چون مېھمان ايدوك مىنى مظفر مېرزا اوزىدىن

يۇقارى آلدى (مۇزەففەر مېرزانىڭ ئۆيىدە چۈن مېھمان ئېدۈك، مەنى مۇزەففەر

مېرزا ئۆزىدىن يۇقارى ئالدى: مۇزەپپەر مېرزىنىڭ ئۆيىدە مەن مېھمان بولغىنىم

ئۈچۈن، مۇزەپپەر مېرزا مېنى ئۆزىدىن يۇقىرى ئولتۇرغۇزدى) . بابۇر: ب ن .

203- چ ت .

△ جونكە// چونكى (چۈنكى):

بو فراكىندە سوزوم دا كورسانكىز نقصان نى، رحم اتيب اصلاح بىرىنىك

جونكە من بو حالدا من (بۇ فەراكەندە سۆزۈمدە كۆرسەڭىز نۇقسانى، رەھم

ئەتىپ ئىسلاھ بەرىك، چۈنكى مەن بۇھالدا مەن: بۇ قاملاشمىغان ئەسىرىمدە،

كەمچىلىك ئۇچراتسىڭىز، رەھىم قىلىپ تۈزىتىش بېرىك. چۈنكى مېنىڭ

ئەھۋالىم مۇشۇنچىلىك) . 394- ت ھە .

△ زىراكە// زىراكى (زىراكى):

زىراكە اصحاب الكهف نىنىك ذكراىنى خدانى كرىم اوز كلام قدىم

لارىدا اوبدان لىق برلە ياد اتىب تعريف و توصيف قىلدى (زىراكى "ئەسھابۇل
— كەھق" نىڭ زىكرلارنى خۇداۋەندى كەرىم ئۆز كەلامى قەدىملەرىدە.
ئوبدانلىق برلە ياد ئەتپ، تەئرىق ۋە تەۋسىق قىلدى). 359- ت ھە

△ جراكە // جراكى (چىراكى) :

خان ايتى منكلىك مندىن حاملە ايدى يىمان بولوبدور ديدى زىيادە
تعرضى قىلمادى جراكە خان نىنك فرزندى يوق ايدى (خان ئەيتى :
مەئلىك مەندىن ھامىلە ئېدى، يامان بولۇپدۇر، دېدى، زىيادە تەئەرزۇز
قىلمادى. چىراكى خاننىڭ فەرزەندى يوق ئېدى). ت ۋە 171- چ ت

△ نجوك // نىجوك // - نىچوك (نېچوك) :

قىسى يوزوم و قيسى كوزوم برلە بارىب جمال اللەنى نجوك كورالامىن
(قايىسى يۇزۇم ۋە قايىسى كۆزۇم برلە بارىپ، جەمالۇللاھنى «ئاللاھنىڭ
جامالىنى» نېچوك كۆرەلە مەن؟). 290- ت ھە

△ نىجوكدىن // نىچوك دىن (نېچوكدىن) :

نىجوكدىن حج ساقط بولغاي (نېچوكدىن ھەج ساقىت بولغاي : نېمە
سەۋەبتىن ھەج ساقىت < قىلمىسىمۇ بولدىغان > بولدىكەن؟). 375- ت ھە
اصحاب الكهف بو دياردا بار ايكانى نى بو آدم لار قىدىن بىلسون و
واقەسى نى نىجوكدىن حكاىە قىلىپ ايتالىسون ("ئەسھابۇل- كەھق" بۇ
ديياردا بار ئېكەننى بۇ ئادەملەر قايدىن بىلسۇن ۋە ۋاقىئەسىنى نېچوكدىن
ھىكايە قىلىپ ئەيتالىسون؟). 359- ت ھە

△ نىجوككى // نىجوككە // نىجوككىم (نېچوككى // نېچوككىم) :

بو خارە تىشە برلە بولماس افكار،

نىجوككىم تىشە متىن ايلاماس كار.

(بۇ تاشلار كەكە بىلەن چىپىلمايدۇ. چۈنكى «نېمىشقا دېگەندە» ئۇنىڭغا

كەكە، متىن كار قىلمايدۇ). ئەۋائىي. فى ش. 94- چ ت

△ انينك اوجونكىم (ئانىڭ ئۇچۇنكىم):

انينك اوجونكىم اولوقت دا درىياى آمونينك بو طرفى اسلام شريف دولتى غە مشرف بولماغان ايدىلار (ئانىڭ ئۇچۇنكىم، ئول ۋەقتدا، دەريايى ئامۇنىڭ بۇ تەرەفى ئىسلامى شەرىق دەۋلەتغە مۇشەرەق بولماغان ئېدىلەر: چۇنكى ئۇ چاغدا، ئامۇ دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپى ئىسلاملىشىش شاراپىتىگە تېخى مۇشەرەپ بولمىغاندى) . 339- ت ھە .

△ نى اوجونكىم (نى ئۇچۇنكىم):

(اندجان) ايلي نينك لفظى قلم بيلە راست تور نى اوجون كيم مير على شير نواى نينك مصنفاتى باوجود كيم حرى دا نشوونما تاييب تور بو تيل بيلە دور (ئەندجان) ئېلىنىڭ لەفرى قەلەم بىلە راستتور. نى ئۇچۇنكىم، مير ئەلىشەر نەۋائىنىڭ مۇسەننەفاتى باۋۇجۇد كىم ھىرىدا نە شۇۋنە ما تاپىپتۇر، بۇ تىل بىلەدۇر: ئەنجانلىقنىڭ تىلى ئەدەبىي تىلغا چىپسا كېلىدۇ. نېمىشقا دېگەندە، مير ئەلىشەر نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرى ھىراتتا مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، مۇشۇ تىل بىلەن يېزىلغاندۇر. بابۇر: ب ن . 311- چ ت .

نەتجە - يەكۇن باغلىغۇچىلىرى

△ مونينك اوجون (مۇنىڭ ئۇچۇن):

ماھىتى معلوم ايماس و سىند صحيح ھم يوق دور مونينك اوجون نىكرلارغى قلم جرعت قىلالمادى (ماھىيەتى مەئلۇم ئېمەس ۋە سەنەدى سەھم ھەم يوقدۇر. مۇنىڭ ئۇچۇن نىكرلارغا قەلەم جۇرئەت قىلالمادى: ماھىتى مەلۇم ئەمەس، توغرا- دۇرۇس پاكىتىمۇ يوق. شۇڭا، ئۇنى بايان قىلىشقا قەلەم جۇرئەت قىلالمىدى) . 344- ت ھە .

△ نىچوككىم // نىچوككە (نېچۇككىم // نېچۇككى):

خواجه كمال خجندتىن دورلار ميوەسى بىسيار يىخشى بولور انارى يىخشى لىق قە مشهور دور نىچوك كىم سىب سمرقند انار خجند دىرلار (خاجە كەمال

خوجەند تىندۇرلار، مېۋەسى بىسىيار ياخشى بولۇر، ئانارى ياخشىلىقتا مەشھۇردۇر، نېچۈككىم، "سىبى سەمەرقەند، ئانارى خوجەند" دېرلەر. خوجا كامال خوجەندلىك مېۋەسى تولمۇ ئوخشايدۇ. ئانارى ياخشىلىقتا داغى چقارغان. شۇخا، "سەمەرقەنتنىڭ ئالمىسى، خوجەندنىڭ ئانارى" دەپ تەرىپلىنىدۇ.) ب ن. 315-چ ت.

سىحون سويى نىنك شىمالى طرفى داغى قىصبە لار بىر اخسى دور كىتاب لاردا اخسكت بىتيرلار اثرالدىن شاعرنى اثرالدىن اخسكتى دىرلار (سەيۋن سۇيىنىڭ شىمالى تەرەقداعى قەسەبەلەر بىر "ئاخسى" دۇر، كىتابلاردا، "ئاخسكت" بىتيرلەر نېچۈككىم، ئەسەرۇددىن شائىرنى "ئەسەرۇددىن ئاخسكتى" دېرلەر. جەيھۇن دەرياسىنىڭ شىمالى تەرىپىدىكى شەھەرلەرنىڭ بىرسى "ئاخسى" دۇر، كىتابلاردا، "ئاخسكت" دەپ چىقىدۇ. شۇخا، شائىر ئەسەرۇددىنى "ئەسەرۇددىن ئاخسكتى" دېيىشىدۇ.) ب ن. 317-چ ت.

△ انىنك اوچون (ئانىڭ ئۇچۇن) :

دىگر واضح اولغاىكىم موسيقى فىنى نىنك اوستادلارى هر عصرىدە هر شەردە يوز بلكى مىنك اوتوبدور اولارنىنك هر برى نىنك احوالاتىنى بيان قىلساق بوقسقا رسالەگە سىغمايدور انىنك اوچون مىنكىدىن برىنى ايلغاب هر بر پىرىكى... احوالىدىن شم اظهار قىلىندى (دىگەر ۋازىم ئولغاىكىم، مۇسىقا فەننىنىڭ ئۇستادلارى هر ئەسرىدە، هر شەردە يوز بەلكى مىنك ئۆتۈپدۇر. ئۇلارنىڭ هر بىرىنىڭ ئەھۋالاتىنى بەيان قىلساق، بۇ قسقا رسالەگە سىغمايدۇر. ئانىڭ ئۇچۇن، «شۇخا»، مىنكىدىن بىرىنى ئىلغاپ، هر بر پىرىكى... ئەھۋالىدىن شەممە ئىزھار قىلىندى.) مۆجىزى: 38-ت مۇ.

چوڭقۇرلاشتۇرۇش باغلىغۇچىلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "حتى (ھەتتا)، بەلكە // بلكى (بەلكى)، تا، تاكە // تاكى" قاتارلىقلار ئۆز نۆۋىتىدە جۈملە بايان قىلغان ئۇقۇمنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان باغلىغۇچىلار ھېسابلىنىدۇ.

△ حتى (ھەتتا) // حتىكە // حتىكى (ھەتتاكى):

مىۋەلىك و مىۋە سىز باغى و جنكىلى هر نوع كىياہ و درخت و گل رعنا و نسرین حتىكە جىغى تىكىن غىجە مذکور باغغە كوچت قىلىپ اولتورغۇزدى (مىۋەلىك ۋە مېۋەسىز، باغى ۋە جانگالى ھەر نەۋە گىياھ ۋە دىرەخت ۋە گۈلى رەئنا ۋە نەسرین ھەتتاكى چىغ ۋە تىكەنغەچە مەزكۇر باغغا كۆچەت قىلىپ ئولتۇرغۇزدى). 273- ت ھە.

△ بلكە // بلكى (بەلكى):

حاصل الكلام دولت اقبال زوال غە يوز كلتوركانىدا اول بارە پادشاہ اولوغ لارنىك فعل خوى لارى يوتكالىپ قالور ايكان فقرا و رعيہ بلكە سپاھ و خدام لار وضع اوضاع لارى ھم باشقىچە بولور ايكان (ھاسىلۇل - كەلام، دەۋلەت - ئىقبال زەۋالغا يۈز كەلتۈرگەندە، ئەۋۋەل بارە پادشاھ - ئۇلۇغلارنىڭ نىل - خۇيلارى يۆتكەلىپ قالۇر ئېكەن؛ فۇقەرا ۋە رەئىيە بەلكى سپاھ ۋە خۇدداملارنىڭ ۋەزى - ئەۋزاتلارى ھەم باشقاچە بولۇر ئېكەن: قىسقىسى، دۆلەتمەنلىك، ئىقبال دېگەنلەر زاۋاللىققا يۈز تۇتقان چاغدا، ئالدى بىلەن پادشاھ - ئۇلۇغلارنىڭ خۇي - پەيلى ئۆزگىرىپ قالىدىغان گەپكەن؛ پۇقرا - ئاۋاملار ھەتتا ئەسكەر، خىزمەتكارلارنىڭ مەجەز - خۇلقلىرىمۇ غەلىتە بولۇپ قالىدىكەن). 258- ت ھە.

△ تا // تاكە (تاكى):

بو اولوغ خان تاكە خانلىقىنى بىرىپ بىرىنىك استى غە كىرماكونجە خان نىنىك يورتىدىن نحس لىك و شوم لوق اصلا كوتارىلماس ايكان (بۇ ئۇلۇغ

خان تاكى خانلىقى بەرىپ، يەرنىڭ ئاستىغا كىرمە گۈنچە، خاننىڭ يۇرتىدىن نەھىلىك ۋە شۇملۇق ئەسلا كۆتۈرۈلمەس ئېكەن (300- ت ھە

بادەنى ھەر قانچە توتسانىك ھەم بلال لىب تىشەندۈر،

شام دىن تا صېجى كا ھەم صېجى دىن تا شامە توت.

(بادەنى ھەر قانچە تۇتساڭ، ھەم بلال لىب تەشەندۈر، شامدىن تا

سۇبەگە ھەم سۇبەدىن تا شامە (شامغىچە) تۇت (نازىم: 165- چ ت

بۇرۇلۇش باغلىغۇچىلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملىلەر بايان قىلىۋاتقان ئۇقۇملارنىڭ بۇرۇلۇش

نۇقتىسىدا كېلىپ، باغلىغۇچىلىق ۋە زىپىسىنى ئۆتەيدىغان ياردەمچى

سۆزلەردىن " وھالەنكە (ۋەھالەنكى)، لىكىن (لاكىن)، وليكىن (ۋەلاكىن)،

اما (ئەمما) " قاتارلىقلارنىڭ كۆپرەك قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

△ وھالەنكە (ۋەھالەنكى):

اى محمد اصحاب الكهف نى كوزلارى اجوق و اويغاق ديب كمان قىلاين

وھالەنكە انداغ ايماس (ئى مۇھەممەد، ئەسھابۇل - كەھفى كۆزلەرى

ئاچۇق ۋە ئويغاق دېپ گۇمان قىلاين. ۋەھالەنكى ئانداغ ئېمەس) . 368- ت ھە

بو ايكي وقت دا افتاب نينك حرارتى و نورى غارغە كرمايدور وھالەنكە

غارنيناك اوستى اچوق افتاب غە سايه برادورغان بر نرسە يوق (بۇ ئىكى

ۋەقتدە، ئافتابنىڭ ھەرارەتى ۋە نۇرى غارغا كىرمەيدۇر. ۋەھالەنكى غارنىڭ

ئۈستى ئاچۇق، ئافتابغا سايه بەرەدۇرغان بر نرسە يوق) . 377- ت ھە

△ لىكىن (لاكىن):

بر بر لاريني كوركاندا كويا عسل برلە سريغ ياغ مثليک ناجيز و مضمحل

بولوب ارالاشيب كيتار ايدى لىكىن بر برلارى قصد و كمينى دا و يوق قىلماق

تديريدا ايدى (بر - برلەرنى كۆرگەندە كويا ئەسەل برلە سارىغ ياغ

مەسەللىك ناچىز ۋە مۇز مەھىل (بىر - بىرىگە سىڭىشىپلا كەتكەن) بولۇپ،
ئارالاشىپ كېتەر ئېدى. لاكىن بىر - بىرلەرى قەسدى ۋە كەمسىدە ۋە يوق
قىلماق تەدبىرىدە ئېدى. (273- ت ھە.

Δ وليكن (ۋە لاکىن):

بويىكى وقت دا كون نىنك شعاعى غارغە كىرىپ غارنىڭ عفونت لارىنى
چىقارىپ باد ھواسى نى اعتدا ليغە كلتورادور وليكن كون اصلا اول غارغە
كرمايدور (بۇ ئىكى ۋەقتدە، كۈننىڭ شۇ ئائى غارغا كىرىپ، غارنىڭ
ئۇنۇنەتلەرنى چىقارىپ، باد ھەۋاسىنى ئىستىدالغا كەلتۈرەدۇر، ۋە لاکىن كون
ئەسلا ئول غارغا كىرمەيدۇر.) 367- ت ھە.

Δ اما (ئەمما):

بر مونجەسى چولغە كىرىپ كىتىپ چىقالماي يوق بولدى اما جناب اتالىق
غازى كىتى اسلام رونقى و رواجى هم بىلە كىتى (بىر مۇنچەسى چولغە كىرىپ
كەتپ، چىقالماي يوق بولدى. ئەمما جەنابى ئاتالىق غازى كەتتى، ئىسلام
رەۋنەقى ۋە رەۋاجى ھەم بىللە كەتتى.) 263- ت ھە.

Δ اما بعد (ئەمما بەئد // ئەمما بەئدۇ):

مەزكۇر "اما بعد" ياردەمچى سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، چوڭ بۇرۇلۇش
نۇقتىلىرىدا، مەسىلەن، رەتتىكى مەدھىيە ۋە ھەمدۇ - سانالار ئېيتىلىپ بولۇپ،
ئاپتونىڭ دېمەكچى بولغان سۆزىگە كەلگەندە، خۇددى ھازىرقى زامان
ئۇيغۇر تىلىدىكى "مەقسەتكە كەلسەك" دېگەن ئىبارە ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ.

تەكىتلەش باغلىغۇچلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئالاھىدە تەكىتلەش ئۇقۇمىدىكى باغلىغۇچى
سۆزلەردىن "خصوصا (خۇسۇسەن)، خاصتە (خاسسەتەن)، بالخصتە
(بلخاسسە) ۋە بتخصيصى (بىتەخسىس)..." قاتارلىقلار كۆپرەك

قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلدى.

△ خصوصاً (خۇسۇسەن):

خصوصاً زىلجە باب اوستالار يېكېم ايفك زىلجەلارنى راسلادىلار ھېچ زماندا بو خىل زىلجە طيار بولماغان بولغايلار (خۇسۇسەن زىلچا باب ئۇستالارىكم، ئىفكەك زىلچالارنى راسلادىلار، ھېچ زەماندا، بۇ خىل زىلچا تەييار بولماغان بولغايلار). 272- ت ھە.

△ بىتخىسى (بىتەخسىس):

بىتخىسى كە مونجە برهان قاطع بىلە ھم قطع تاپقاي واستىھادە بو مسودە نىنك ھم لفظى يوق كە ھر حرفى فرىاد اورغايلار و غوغا كوتاركايلا (بىتەخسىسى مۇنچە بۇرھانى قاتە بىلە ھەم قەتە تاپقاي ۋە ئىستىھادغا بۇ مۇسەۋۋە دەنىك ھەم لەفزی يوقكى ھەر ھەرفى فرىاد ئۇرغايلار ۋە غەۋغا كۆتەرگە يەلر: بولۇپمۇ مۇنچىۋالا كەسكن پاكىتلار كەلتۈرۈلگە نىكەن، ئەمدى بولدى قىلىشقا بولدىۋكى، دەلىل- ئىسپات ئۇچۇن، بۇ رسالە ھەربىر ھەرپ، پەش ۋە چېكىتلىرىغچە گەپ- سۆزىز تەييار تۇرىدۇ ۋە تېتىدۇ). ئەلىش نە ۋائىي: 31- م ل.

يىغىنچاقلاش باغلىغۇچىلىرى

جۇملىلەر ئىپادىلە ۋاتقان ئۇقۇمنى ئومۇملاشتۇرۇش، يىغىنچاقلاش ئاساسدا تۇرۇپ، باغلىغۇچىلىق رولىنى ئوينايدىغان سۆزلەردىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "حاصل الكلام (ھاسىلۇل- كەلام)، حاصل كلام (ھاسىلى كەلام)، خلى كلام (خۇلەس كەلام)، عاقبت الامر (ئاقىبەتۇل- ئەمر)، ئاقىبە الامور (ئاقىبەتۇل- ئومۇر)، بالآخر (بىئاخىر)، فى الآخر (فىئاخىر)" القىسە (ئەلقىسسە) قاتارلىقلار كۆپرەك قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلدى.

حاصل الكلام (ھاسىلۇل- كەلام) // حاصل كلام (ھاسىلى كەلام)

خلى كلام (خۇلەس كەلام):

الحاصل الكلام امير خدايدادىنىڭ اولاد و احفادلارى نىڭ عزت و
 درمى خان لارنىڭ حضورىدا مذكور بولغان درجه و مرتبهدا ايدىلار
 (ھاسىلۇل-كەلام، ئەمىر خۇدايدادىنىڭ ئەۋلاد ۋە ئەھفادلارنىڭ ئىززەت ۋە
 مۇرمەتى خانلارنىڭ ھۇزۇرىدا، مەزكۇر بولغان دەرىجە ۋە مەرتەبەدە ئېدىلەر:
 ئىسسىق، ئەمىر خۇدايدادىنىڭ بالىلىرى ۋە نەۋرىلىرىنىڭ خان- پادىشاھلار
 ئالدىلىكى ئىززەت- ھۆرمىتى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان دەرىجىدە ئىدى). م.

ت ھە. 181- ت ھە.

△ القصة (ئەلقىسسە)

القصة اول زمانەكىم خان مغفور رحلت قىلدى خىزر خواجه خاندىن باشقە
 اوغلى يوق ايدى (ئەلقىسسە، ئول زەمانەكىم، خانى مەغفور رەبەلت قىلدى،
 خىزر خواجه خاندىن باشقا ئوغلى يوق ئېدى: ھېكايەت، شۇ چاغدا، گۇناھى
 مەغپىرەت قىلىنغان خان ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلدى، خىزر خوجا خاندىن باشقا
 ئوغلى يوق ئىدى). ت ئە. 177- چ ت.

ثاقبە الامور (ئاقبەتۇل- ئۇمۇر)

ثاقبە الامور مىرزا تاشمۇر بىر نىچە كونا لار توروب توغلىقتمورنى ايب
 تاجى بىر نىچە مەدەت دىن صونك موزات دىبايغە كىلدى (ئاقبەتۇل- ئۇمۇر،
 مىرزا تاشمۇر بىر نىچە گۈنلەر تۇرۇپ، تۇغلىقتمۇرنى ئالىپ قاچتى. بىر نىچە
 مۇددەتدىن سوڭ، مۇزات دەبانغا كېلدى: ئىشنىڭ ئاقىۋىتى شۇكى، مىرزا
 تاشمۇر بىر قانچە كۈن تۇرۇپ، تۇغلىقتمۇرنى ئەپقاچتى. بىر مەزگىلدىن
 كىيىن، ئۇلار مۇزات داۋىنىغا يېتىپ كەلدى). ت ھە. 173- چ ت.

ئىزاھلاش باغلىغۇچىسى

△ يعنى (يەئنى):

سىز تولا اوبدان آدم ايكانسىز من انكلاپ بىلدىم اما عىيىنكىز بى رىن
 ايكانسىز يعنى بلك ولايت نىڭ آدمى ايكانسىز (سىز تولا ئوبدان ئادەم

ئېكەنسز، مەن ئاڭلاپ بىلدىم. ئەمما ئەيىگىز يىرپەن (异人) < يەئنى بۆلەك
ۋىلايەتنىڭ > چەت ئەلنىڭ > ئادەمى ئېكەنسز). 280- ت ھە.

الآن بو تارىخ دا يەئنى تارىخ بر مىنك اوج يوز يكرمه بردا بو عالم
خاكدانى دىن رياضى جاودانى غە انتقال ايتى دىكان خىبرلار مسموع اولدى
(ئەلئان بۇ تارىخدا، يەئنى تارىخ بىرمىڭ ئۇچيۇز يىگىرمە بىردە، بۇ ئالەمى
خاكدانىدىن رىيازى جاۋدانغا ئىنتىقال ئېتى دېگەن خەبەرلەر مەسئۇۋ
ئولدى. بۇ يىل، يەنى بىرمىڭ ئۇچيۇز يىگىرمە بىر ھىجرىيىدە. بۇ پانىي ئالەم
بىلەن خوشلىشىپ، باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدى، دېگەن خەۋەر قۇلىقىمىزغا
يەتتى). 284- ت ھە.

اوز وجودومنى كوروب اى دىك يوزونك كوزگوزىدە،

قرا ايتورمن سنى يەئنى تجلى سىندە بار.

(ئايدەك يۇزۇڭ ئەيىنىكىدىن ئۆز ۋۇجۇدۇمنىڭ شولىسىنى كۆرۈپ،
سېنى "قارا" دەيمەن، يەنى بۇ دېمەك، "مەن تەجەللىي سەن بىلەن بىر
گەۋدىمەن" دېمەكتۇر). تەجەللىي: 632- ئۆك ن.

باغلىغۇچىلارنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى باغلىغۇچىلار ئىپادىلىگەن ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ،
شۇنداقلا قوللىنىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى جەھەتتە مول ئالاھىدىلىككە ئىگە
بولۇپ، بۇلار ئۈستىدە داۋاملىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنىڭ ھەقىقەتەنمۇ
ئەھمىيىتى بار. بىز بۇ يەردە، ئاشۇ خىل كۆپ تەرەپلىملىك ئالاھىدە
قوللىنىشچانلىققا ئىگە باغلىغۇچىلاردىن بىر نەچچىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

△ - // كى - // كىم (- كى // - كىم) :

بۇ باغلىغۇچى ھازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلىدىكى ئەگەشتۈرمە
باغلىغۇچىسى "كى" بىلەن ئوخشاش ئۇقۇم ۋە رولدا قوللىنىلغاندىن باشقا،

يەنە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىكەنلىكى كۆرۈلىدۇ:

(1) بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىگە قوشۇلۇپ، ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن جۈملە ياكى خەۋەرنىڭ شۇ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىگە بېقىنىدىغانلىقىنى ياكى ئۇنى ئىزاھلايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يىات نام بىر مقامىكى حالا مغنى لار اراسىدا مشهوردور اختراع قىلىپ شاگردلارغا اورگاتى لار ("بەيات" نام بىر مۇقامىكى، ھالا مۇغەننىلەر ئاراسىدا مەشھۇردۇر، ئىختىرا قىلىپ، شاگردلارغا ئۆرگەتتىلەر: ھېلىمۇ نەغمىچىلەر ئارىسىدا مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتقان "بايات" ناملىق مۇقامى ئىجاد قىلىپ، شاگرتلىرىغا ئۆگەتكەن). مۆجىزىي: 33- ت مۇ.

چول عراق مقامىكىم فى الحال مغنى لار ايچرە مشهوردور حج سفريگە بارغاندا عراق چولىدىن اوتوب كتيپ باريپ ايچاد قىلىپ چول عراق آط قويدىلار ("چۆلى ئىراق" مۇقامىكىم فىلھال مۇغەننىلەر ئىچرە مەشھۇردۇر، ھەج سەفەرىگە بارغاندا، ئىراق چۆلىدىن ئۆتۈپ كەتىپ بارىپ ئىجاد قىلىپ، "چۆلى ئىراق" ئات قويدىلار: بۈگۈنمۇ مۇزىكانتلار ئارىسىدا مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتقان "چۆلى ئىراق" مۇقامىنى ھەج سەپىرىگە بارغاندا، ئىراق چۆلىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ئىجاد قىلىپ، "چۆلى ئىراق" دەپ ئاتىغان). 13- ت مۇ.

آدمى ايرسانك ديماكيلى آدمى،

ئىككىم خلق غىمىدىن يوق ھىچ غىمى.

(ئادەمى ئېرسەڭ، دېمەگىل ئادەمى، ئانىكىم خەلق غەمىدىن يوق ھىچ غىمى: ئەگەر ئادەم بولساڭ، خەلق غېمىنى مۇتلەق ئۆز غېمى ھېسابلىمايدىغانلارنى ئادەم دېمە!) نەۋائىي: ف ش. 181- چ ت.

(2) بىر جۈملىگە سۆڭدىشىپ كېلىپ، ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن جۈملىنىڭ ئالدىنقى جۈملىگە مەنتىقىي بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خواجە قاضى و جىمىع بىك لار تىن بولدىكىم بارىب كاشغرى لارنى دىف قىلغى لار (خاجە قازى ۋە جەمەت بىگلەر تەئىن بولدىكىم، بارىب كاشغرىلەرنى دەفە قىلغىلار: خوجا قازى ۋە بارلىق بەگلەر كاشغرىلەرگە چىكىندۈرۈشكە ئەۋەتىلدىغان بولدى). ب ن. 81- چ ت.

سەبى قىلدىكىم چىكىنى تورغوزا الغاى (سەئى قىلدىكىم چىكىنى تورغوزا ئالغاي: قوشۇننىڭ چىكىنىمەي، بەرداشلىق بېرىپ تۇرۇشى ئۈچۈن تىرىشتى). شەرەفۇددىن ئەلى يەزىدى: زن («زەفە نامە»).

مىل دوركىم يىنا بو دم تاپىلماس (مەسەلدۈركىم، يەنە بۇ دەم تاپىلماس: «دەم غەنىمەت» دېگەن مەسەل بار)؛

كىشى يىلماس انىكىم قالدى قىندە (كىشى بىلمەس ئانىكىم، قالدى قەندە: قەيەردە قالغانلىقىنى كىشى بىلمەيدۇ). ئاتايى: 156-، 172- ئۇك ن. (3) مەلۇم كۈنتېكىستتا، جۇملىنىڭ سۈبېكتى رولىنى ئوينايدۇ. مەسلەن:

اتايى غە يماك ايجماك كركماس،

كى ھجرىنك ايلكىدە جاندىن تويوب دور.

(ئاتايغا يەمەك، ئىچمەك كەرەكمەس، كى ھجرىنك ئىلكىدە جاندىن تويۇپدۇر: ئاتايغا يېمەك- ئىچمەكنىڭ ھاجىتى يوق، ئۇ جۇدالمقتا چىنىس تويۇپتۇ)؛

زىمى عشرت سىنىك اوسرۈك كوزونكە،

كى گل زار ايجره خوش مجلس توزوب دور.

(زىمى ئىشرەت، سەنىك ئوسرۈك كۆزۈڭگە، كى گۈلزار ئىچرە خۇش مەجلس تۈزۈپدۇر: بارىكاللاھ سېنىڭ گۈزەل كۆزۈڭگە، ئۇ گۈلزار ئىچىدە گۈزەل ئولتۇرۇش ياساپتۇ). ئاتايى: 166- ئۇك ن.

(4) جۇملىنىڭ مۇئەييەن بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، تەكىتلەش، گەۋدىلەندۈرۈش ۋە ئۇقۇمنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. يەنە بەزەن چاغدا بولسا، ئىككى

تەخداش جۈملە ئوتتۇرىسىدا كېلىپ، ئۇلارنى بىر- بىرىگە زىچ باغلاش رولىنى ئوينايدۇ. مەسلەن:

ھەر سارى تاماشاغە كېم اول شوخ قىلور عزم،
يوق انكا تاماشاكي ايرور ايل كا تاماشا.

(ھەر سارى تاماشاغەكم، ئول شوخ قىلور ئەزم، يوق ئاغا تاماشاكم،
ئېرور ئېلگە تاماشا: ئۇ شوخ تاماشا ئۇچۇن ھەر تەرەپكە بارىدۇ. بىراق، تاماشا
ئۇنىڭغا ئەمەس، بەلكى باشقىلارغا بولىدۇ). نە ۋائىي: 268- ئۇك ن.

اول شوخ كى ميدان ارا كوركان كا سالور تيغ،
كورماسكا سالور يتسە نوائى سارى عمدا.

(ئول شوخكى، مەيدان ئارا كۆرگەنگە سالور تيغ، كۆرمەسكە سالور
ياتسە نە ۋائىي سارى ئەمدا: ئۇ شوخ مەيدان ئارا كۆرگەنلىكى ئادەمگە تيغ
سالىدۇ. بىراق، نۆۋەت نە ۋائىيغا كەلگەندە، كۆرمەسكە سېلىپ ئۆتۈپ
كېتىدۇ). 270- ئۇك ن.

غەربى طرفى داکيم سمرقند و خجند بولغاي تاغ يوقتور (غەربى
تەرەفدەكم، سەمەرقەند ۋە خوجەند بولغاي، تاغ يوقتور: غەربى تەرەپدە
بولسا، سەمەرقەنت ۋە خوجەنت بار، تاغ يوق) . ب ن . 309- چ ت .

△ كرا // اگرا // اكره (گەر // ئەگەر // ئەگەر كى) :

بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى شەرت
باغلىغۇچىسى "ئەگەر" رولىدا ئىشلىتىلگەندىن باشقا، مۇئەييەن تىل
شارائىتىدا، يەنە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدە قوللىنىلىدۇ:

1) كەڭ زامانلىق خەۋەر پېئىلىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، مەزكۇر جۈملىنى
شەرت بېقىندا جۈملىگە ئايلاندۇرىۋېتىدۇ. مەسلەن:

اگر گشتى لب دريا قىلورسين،

كوزوم كا كىل كە عىمان حاجت ايرماس.

(ئەگەر گەشتى لەبى دەريا قىلۇرسېن، كۆزۈمگە كېلىكى، ئۇممان ھاجەت ئېرمەس: ئەگەر دەريا لېۋىنى بويلاپ سەيلە قىلماقچى بولساڭ، كۆزۈمگەلا كەلگى، دەريا ئىزدەپ يۈرۈش ھاجەتسىز)؛

غايتى بېلىماسلىكىدىن مەدەي كافر بېلور،

كۈر سجدو ايلار اتايى سيزكا حق نورين كوروب.

(غايەتى بىلمەسلىكىدىن مۇددەئى كافر بىلۇر، گەر سۇجۇد ئەيلەر ئاتايى سىزگە ھەق نۇرىن كۆرۈپ: ئاتايى ھەق نۇرىنى كۆرۈپ سىزگە تازىم قىلسا، رەقبىلەر كالۋالىقىدىن "ئەمدى ئۇ كاپىر بولۇپ كەتتى" دېيىشىدۇ). ئاتايى: 164، -174- ئۇك ن.

(2) بەزەن مۇرەككەپ جۈملىلەردە، خەۋەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، ئۇلانى "... بولسىمۇ... بولمايدۇ" شەكلىدىكى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۈملىلەرگە ئايلاندۇرۇپتىدۇ. مەسلەن:

كىشى كىم يوقتورور مەر و وفاسى،

اكر خورشيددور اندين نە حاصل.

(كىشىكىم يوقتورور مەرۇ ۋەفاسى، ئەگەر خۇرشىددور ئاندىن نە ھاسل؟ مەر- ۋاپاسى يوق ئادەم قۇياش بولۇپ كەتسىمۇ، ئۇنىڭدىن خەلققە ھېچبىر نەپ تەگمەيدۇ). لۇتقى: 244- ئۇك ن.

يوق آغيزدين نكتە ايتور مەوشىم ديك بولماغاي،

گر قوياش هر زەسىدىن بر مىسحا ايلاسە.

(يوق ئاغىزدىن نۇكتە ئەيتور مەھۋەشمىدېك بولماغاي، گەر قۇياش ھەر زەررەسىدىن بىر مەسھا ئەيلەسە: قۇياش ھەر زەررىسىدىن بىر ھايات بەخش ئەتسىمۇ، مېنىڭ ئۇ ئويماقتەك كىچىك ئېغىزىدىن چوڭقۇر مەنىلىك سۆزلەرنى تۆكۈپ تۇرىدىغان ئاي يۈزلۈكۈمگە يەتمەيدۇ). نەۋائى: 274- ئۇك ن.

(3) يەنە بەزەن مۇرەككەپ جۈملىلەردە، خەۋەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ

كېلىپ، ئۆزى قوشۇلغان جۈملىنى سەۋەب بېقىندا جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ.
مەسلەن:

گر تېرى برلە سونكا كمن طعمە قىلماس ھم ايتىنك
(گەر تېرى برلە سۆڭەكمەن تۆئمە قىلماس ھەم ئىتىك: بىر تېرە بىر
سۆڭەكلا بولۇپ قالدىم، تاشلاپ بەرسەڭ ئىتىڭمۇ يېمەيدۇ) . 290- ئۇك ن .

منكا گر قويدى بلبل داغ ھجران،

ينا دىن كورماسون اول ھم وفانى .

(مەڭا گەر قويدى بۇلبۇل داغى ھجران، يانادىن كۆرمەسۇن ئول ھەم ۋە
فانى: بۇلبۇل مېنى جۇدالىق ھەسرىتىگە سالدى، شۇڭا ئۇمۇ باشقىلاردىن ۋاپا
كۆرمىگەي!) . خىرقەتتى: 338- ئۇك ن .

△ اگرچە // اگرچە (ئەگەرچە) :

بۇ ياردەمچى سۆز ئۇقۇم جەھەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر
تىلىدىكى "گەرچە" بىلەن ئوخشاش بولۇپ، مۇرەككەپ جۈملىلەردە خەۋەرنىڭ
ئالدىدا كېلىپ، ئۆزى قوشۇلغان جۈملىنى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۈملىگە
ئايلاندۇرىدۇ . مەسلەن:

مونىنك توابى دىن كند بادام دور اگرچە قصبە ايماس يىخشى غىنە قصبجە
دور (مۇنىڭ تەۋا بىئىدىن "كەند بادام" دۇر، ئەگەرچە قەسەبە ئېمەس،
ياخشىغىنە قەسەبە چەدۇر: بۇنىڭ تەۋەسىدە "كەنت بادام" دەيدىغان بىر يەر
بار، گەرچە ئۇ شەھەر بولمىسىمۇ، ئوبدانلا بىر ناھىيە) . ب ن . 316- چ ت .

اگرچە اوزكا خاتونلارى ھم بار ايدى ولى اوغلان لار و قيز لار نىنك
انالارى بو ايكى ايدى (ئەگەرچە ئۆزگە خاتۇنلارى ھەم بار ئېدى، ۋەلى
ئوغلانلار ۋە قىزلارنىڭ ئانالارى بۇ ئىكى ئېدى: گەرچە باشقا خوتۇنلىرى
بولسىمۇ، ئوغۇل - قىزلىرىنىڭ ئانىلىرى مۇشۇ ئىككىسى ئىدى) . ب ن . 86-

چ ت .

اگرچہ اول حجرہ موندین مرتفع دور ولی بوندہ بسیار یخشیراق واقع بولوب تور تمام محلات ایاق استیدا. (ئەگەرچە ئول ھوجرا مۇندىن مۇرتەفسۇدۇر، ۋەلى بۇندا بسیار یاخشیراق ۋاقئە بولۇپتۇر، تەمام مەھەللات ئایاق ئاستىدا: گەرچە ئۇ ھوجرا بۇنىڭدىن ئىگىزدە بولسىمۇ، بىراق بۇ تولىمۇ یاخشی يەرگە سېلىنغان، پۈتكۈل مەھەللە ئاستى تەرەپتە (كۆرۈنۈپلا تۇرىدۇ).
ب ن. 312-چ ت.

Δ مگر // مگرکە // مگرکیم (مەگەر // مەگەركى // مەگەركىم) :
بۇ سۆز مۇرەككەپ جۈملىلەردە، كۆپىنچە جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، شۇ جۈملىنىڭ ئوخشىتىش ياكى مۆلچەر تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى ياكى شۇ جۈملە ئىپادىلىگەن ئەھۋالنىڭ مۇستەسنا ئىش ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
كشى جهاندا رضا برله ترك جان ایتماس،
مگرکە آيىرغای بیگیم قضا بیزنى.

(كشى دۇنيادا ئۆز رىزالىقى بىلەن جېنىدىن كەچمەيدۇ. خانىم، مېنى سەندىن قازا ئايىرۇپتۇسىدىغان ئوخشايدۇ). ئاتاىى: 184- ئۇك ن.
تیشلار رقییینك بارسام ایشیکینك كا گدا دیب،
ایتلیك نى مگر قیلدى اول اوزینه قباله.

(تىشلەر رەقىبىڭ بارسام ئىشكىڭگە گەدا دېپ، ئىتلىكىنى مەگەر قىلدى ئول ئۆزىنە قەباله: ئىشك ئالدىڭغا بارسام، ئىشك باقارىڭ (پاسانىڭ) مېنى "ھۇگاداي!" دەپ تالايدۇ. قارىغاندا، ئۇ ئىتلىقنى ئۆزىگە قوبۇل كۆرگەن ئوخشايدۇ). سەككاسى: 202- ئۇك ن.

صبا زلفونك نى تاغىتى مگر حال خيالیم دا،
يازىلدى اژدها بولدى اورالدى اهرمن بولدى.

(سەبا زۇلفۇخنى تاغىتتى مەگەر ھالى خەيالىمدا، يازىلدى ئەژدەھا بولدى، ئورالدى ئەھرىمەن بولدى: تاڭ شاملى چېچىڭنى توزغىتىپ ئويىنغانىدى، ئۇ

مېنىڭ ھال خىيالىمدا، يېيىلغاندا گويىا بىر ئەجدىھاغا ئايلاندى، تۈگۈلگەندە بولسا، گويىا دىققەت ئەھرىمەن دېھنىگە ئايلاندى. سەككاكى: 194- ئۇ ك ن .
عيد اقسامى نظارەدا كوردى قاشىنىك مگر،
گردون ايتاكى اسرو ياشوردى ھاللىنى.

(ئېيدى ئاقسامى نەرزارەدە كۆردى قاشىك مەگەر، گەردۇن ئېتەكى ئەسرى ياشوردى ھاللىنى: ھېيت ئاخشىمى ئاسمان ئوغاق ئاي (ھىلال) نى مەھكەم يوشۇرۇۋالدى. قارىغاندا، ئۇ سېنىك قېشىغىنى كۆرۈپ قالغان ئوخشايدۇ).
سەككاكى: 212- ئۇ ك ن .

خەن دىن باشقە شەرلارغە مال اجناسلارى جىقىپ كىتادور نىقىدینە لارى اصلا جىقمايدور مگر التون نى جىقادور (خوتەندىن باشقا شەھەرلەرگە مال-نەرسىلەر چىقىپ كەتسە كېتىدۇكى، نەق پۇل چىقىپ كەتمەيدۇ، ئالتۇنى ھىسابقا ئالمىغاندا). 331- ت ھە .

△△ بۇ ياردەمچى سۆز بەزىدە "گەرچە" رولىدىمۇ كېلىدۇ. مەسلەن:

فراقىنىك نىنىك مگركىم جانى يوقتور،

منى سىنىز تىرىك مۇنداق توتوب دور.

(فراقىغىنىك مەگەركىم جانى يوقتور، مەنى سەنىز تىرىك مۇنداق ئۇتۇپدۇر: جۇدالىقنىڭ گەرچە جېنى بولمىسىمۇ، سەن بولمىغاچ، ئۇ مېنى تىرىكلا مۇشۇ ھالەتكە قويدى). ئاتايى: 166- ئۇ ك ن .

△ باوجودكىم (باۋۇجۇدكىم):

بۇ ياردەمچى سۆز پېئىللىق جۇملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۆزى قوشۇلغان جۇملىنى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۇملىگە ئايلىندۇرىدۇ. مەسلەن:

مىرەلى شىر نوائى نىنىك مىصنەتاتى باوجودكىم حرى دا نشوونما تايىب دور بوتىل بىلادور (مىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ مۇسەننەفاتى باۋۇجۇدكىم ھىرىدا نەشۋۇنەما تاپىپدۇر، بۇ تىل بىلەدۇر: ئەمىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرى

ھىراتتا بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، مۇشۇ تىل بىلەن يېزىلغان). بابۇر: ب ن، 311-چ ت.

مىن و محمد كوكلتاش ايكاو كىلدوك بىكىم و بىكىم نىنك ياووغى داغى لار تانمادىلار باوجودكىم ايتىم مدت تن سونكرا تانى دىلار (مېن ۋە مۇھەممەد كۆكەلتاش ئىكە ۋ كېلدۈك. بېگىم ۋە بېگىمنىڭ ياۋۇغداغىلار تانمادىلار. باۋۇجۇدكىم ئەيتىم، مۇددەتتىن سوڭرا تاندىلار: مەن ۋە مۇھەممەد كۆكەلتاش ئىككىمىز كەلدۇق. خانىم ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكىلەر بىزنى تونۇمىدى. گەرچە تونۇشلۇق بەرگەن بولساممۇ، دەرھال ئاڭقىرماي، بىر ھازادىن كېيىن، ئاندىن تونۇدى). بابۇر: ب ن، 331-چ ت.

△ نىچە // ھىرىچە // ھىرىچەكىم // (نىچە // ھىرىچە // ھىرىچەكىم):
بۇلار ياردەمچى سۆز رولىدا جۈملە ۋە خەۋەرلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، "قانچە، ھەرقانچە، قانچىلىك" ئۇقۇمىنى ئاڭلاتقان ھالدا، ئۆزى قوشۇلغان جۈملىنى كۈچەيتىلگەن توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۈملەگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسلەن:

ھىرىچەكىم سىزكا زىخمت دور زكواۋە حسن اوچون،

التفاتى لطفى سارى گاه گاه ايلاب اوتونك.

(ھىرىچەكىم سىزگە زەخمەتدۇر، زەكاتى ھۆسن ئۇچۇن، ئىلتىفاتى لۇتفى سارى گاه گاه ئەيىلەپ ئۆتۈڭ: سىزگە ھەرقانچە زەخمەت بولۇپ كەتسىمۇ، ھۆسنسىزنىڭ زاكىتى ئۇچۇن، لۇتفىغا بەزى- بەزى قاراپ قويۇڭ) : لۇتفى:
242- ئۇك ن.

كر قرا توقولسا كىشى نىنك كلىمىن ازدا،

اب زمزم برله اقاماس ھىرىچە يوغان بىلە.

(گەر قارا توقولسا ئەزەلدە كىشىنىڭ گىلىمىن، ئابزەزمەم بىرلە ئاقارماس ھىرىچە يوغان بىلە: ئىنساننىڭ تەقدىر گىلىمى ئەگەر باشتا قارا توقۇلۇپ

كەتسە، <كېيىن> ھەرقانچە ئابىزەمزەم بىلەن يۇسىمۇ، ئاقارمايدۇ (م . سايرامىي: 278- ت ھە .

△ ھەرچەند (ھەرچەند: شۇنچە، شۇنچىۋالا، ھەرقانچە):

ھەرچەند ايشيكيك دا سحرلار قىلامن داد .

دادىم غا قنى يتكانىك اى ظالم بى داد .

(ھەرچەند ئىشكىگدە سەھەرلەردە قىلامەن داد، دادىمغا قەنى يەتكەنك

ئى زالىمى بىداد: ئىشك ئالدىڭدا ھەرقانچە داتلىساممۇ، دادىمغا يەتكەنك

قېنى، ھەي ئىنساپسىز زالم) . زەللىي: 356- ئۇك ن .

△ اگرچەند // اگرچەندىكە (ئەگەرچەند // ئەگەرچەندىكى ... بولسىمۇ):

اكثرلارى نىنك اسم و نسب لارى و نام تذكيره لارى ھم معلوم ايماس

اگرچەندىكە اسم تذكيره لارى بولسە ھم اكثرلارى نىنك تذكيره لارى تارىخ ما

تقدم كتاب لاريغە موافق ايماس دورلار (ئەكسەرلەرنىڭ ئىسمىم ۋە نەسەبلەرى

ۋە نام تەزكىرەلەرى ھەم مەثلۇم ئېمەس ئەگەرچەندىكى ئىسىم- تەزكىرەلەرى

بولسا ھەم ئەكسەرلەرنىڭ تەزكىرەلەرى تارىخى ما تەقەددۇم كىتابلارغا

مۇۋاپىق ئېمەسدۇرلار: كۆپىنچىلىرىنىڭ نەسەبنامە ۋە تەزكىرىلىرىمۇ يوق .

نەسەبنامە تەزكىرىلىرى بولغان تەقدىردىمۇ، كۆپچىلىك تەزكىرىلەر ئۆتكەن

تارىخچىلار يېزىپ قالدۇرغان تارىخ كىتابلىرىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق

كەلمەيدۇ) . م . سايرامىي: 327- ت ھە .

7.2. تركەلىمىلەر

ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدا كەلگەن سۆزلەرگە تركىلىپ، ئۆزى تركەلگەن

سۆزنىڭ شۇ جۈملە ياكى شۇ سۆز بىرىكمىسىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان

تۈرلۈك مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سۆزلەر "تركىلمە" دەپ

ئاتىلىدۇ. تركەلىمىلەر گرامماتىك رول جەھەتتە، ئىسىملارنىڭ كېلىش

قوشۇمچىلىرىغا ئومۇمەن ئوخشاپ كېتىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان

ئەسەرلەردە كۆپرەك ئۇچرايدىغان تىركەلمىلەر دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىمىز:

△ بايىدا // بايىدا (بايىدا // بايىدا):

دىن و دىيانت بابى دا مستحکم پرهيز و متقى ليق دا همەلار كا مسلم...
(دىن ۋە دىيانت بابىدا مۇستەھكەم، پەرھىز ۋە مۇتەقىلىقدا ھەمەلەرگە مۇسەللەم... دىن- دىيانت جەھەتتە مۇستەھكەم، پەرھىزكارلىق ۋە تەقۋالىقتا، ھەممەيلەننى قايىل قىلارلىق...) . 284- ت ھە .

خصوصاً علمالارغە رواجى سوداكرلار سودا تجارتى بايىدا كويانا ئانى بخارى دىب ايتسەلار اصلا مبالغه بولمايدور (خۇسۇسەن ئۆلەمالارغا رەۋاجى ۋە سەۋداگەرلەر سەۋدا تجارتى بايىدا، "سانى بۇخارا" دېپ ئەيتسالار، ئەسلا مۇبالغە بولمايدۇر: خۇسۇسەن ئالىملىرىنىڭ كۆپلىكى، سودىگەرلەر سودا-تجارتىنىڭ روناق ھالىتى جەھەتتە، "ئىككىنچى بۇخارا" دەپ ئاتىسا، ھەرگىز مۇبالغە بولمايدۇ) . م . سايرامى: 328- ت ھە .

شعر بايىدا (شىئىر بايىدا: شېئىر توغرىسىدا) ، ميوەلار بايىدا (مېۋەلەر بايىدا: مېۋەلەر توغرىلۇق) ، ۋ ب .

△ توغرا دىن // توغراسىدىن (توغرا دىن // توغراسىدىن):

اولوغ خان بو توغرا دىن كايىب دور (ئۇلۇغ خان بۇ توغرا دىن كايىب دور: ئۇلۇغ خان بۇ ھەقتە كايىپتۇ) . 311- ت ھە .

بو قسم عقيدە اخلاصى لارى توغراسىدىن ياركند حاكم ليغىنى بردى (بۇ قسم ئەقىدە - ئىخلاسلارى توغراسىدىن، ياركەند ھاكىملىغىنى بەردى: مۇشۇنداق ئەقىدە - ئىخلاسى بولغاچقا، ياركەند نىڭ ھاكىملىقىنى بەردى) . 278- ت ھە .

يورت دارلىق غلە و حاصلى توغراسىدىن ھرمويى شرع شريف دىن تجاوز و تخالق قىلماس ايدى (يۇرتدارلىق غەللە ۋە ھاسىلى توغراسىدىن ھەرمويى

شەرقى شەرىفىدىن تەجاۋۇز ۋە تەخالۇف قىلماس ئېدى: يۇرت باشقۇرۇش، ئاشلىق مەھسۇلاتلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش جەھەتتە، شاراپەتلىك شەرىئەت بەلگىلىمىسىگە قىلچىلىك مۇخالپ كېلىدىغان ئىشنى ھەرگىز قىلمايتتى .

279- ت ھە .

Δ كىماكان (كەماكا: نە // كەمەكە: نە):

ھەمە ھال و احوال دا شرىعت مصطفويه رعايه لارىنى كىماكان اختىياط و مرعى توتار ايدى (ھەمە ھال ۋە ئەھۋالدا، شەرىئەتى مۇستەفا ۋىيىھە رىئايەلەرنى كەماكانە ئىمىتىيات ۋە مەرىئى تۇتار ئېدى: ھەرقانداق ئەھۋالدا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ شەرىئەت كۆرسەتمىلىرىنى ساداقەتمەنلىك بىلەن ئىجرا قىلاتتى) . 279- ت ھە .

امير خدا يىداد مەكە معظمە كا بارىب حج نىنك اركان لارىنى كىماكان بجا كىتوروب مەدىنە منورەغە بارىب روضە الحضرت نى زىيارت قىلىپ توبە استىغفارغە شىغل كور كوزوب تورغان حال دە كىسل عارضى بولوب وفات تافتى (ئەمىر خۇدايىداد مەككەئى مۇئەززەمەگە بارىپ، ھەجنىڭ ئەركانلىرىنى كەماكانە قانداق بەلگىلەنگەن بولسا، شۇنداق) بەجا كەلتۈرۈپ، مەدىنەئى مۇنەۋۋەرەغە بارىپ، رەۋزەتۇل - ھەزرىتى (مۇھەممەد پەيغەمبەر قەبرىگەھنى زىيارەت قىلىپ، تەۋبە استىغفارغا شۇغل كۆرگۈزۈپ تۇرغان ھالدا، كېسەل ئارىز بولۇپ، ۋەفات تافتى) . ت ئە . 185- چ ت .

Δ باشلىغ (باشلىغ):

جونكتانك زوندولار باشلىغ بىرەر ياش نى تارتىق قىلىپ دور يىتە ياشدا بولوب دور (جۇختاڭ، زوندولار باشلىغ بىرەر ياشنى تارتىق قىلىپدۇر، يەتە ياشدا بولۇپدۇر: جۇختاڭ، زۇڭدۇ قاتارلىقلار بىر ياش ھەدىيە قىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن، يەتتە ياشلىق بولۇپتۇ) . 300- ت ھە .

اقسونىنك حاكىمى باشلىغ منصب دارلارنى حاضر قىلىپ اقسونىنك

ادملارینی اویلوك حسابی نی خط كا ایب هر بر اویلوك ادم غه ایکی تنك
دین میس فل قویدی جوقة باشی دیب اتادی (ئاقسۇنك ھاكسې باشلیغ
مەنسەبدارلارنى ھازىر قىلىپ، ئاقسۇنك ئادەملەرنى ئۆيلۇك ھسابنى
خەتكە ئالىپ، ھەرىر ئۆيلۇك ئادەمغە ئكى تەنگەدىن مىس فۇل
قویدی، ”چوقا باشی“ دېپ ئاتادی). 310- ت ھە .

△ كذا (كەزا) // و ھكذا (ۋەھكەزا):

اشيا كذا لارینی تاشلاب كتیپ دور (ئەشیا كەزالارنى تاشلاپ كەتپدۇر
نەرسە- كېرەكلىرىنى تاشلاپ كېتپتۇ). 261- ت ھە .

اشيا كذا لاریغە سلیمان بن علی عباسی مالک و صاحب بولدى (ئەشیا
كەزالارغا سۇلايمان بنى ئەلى ئابباسى مالک ۋە ساھىب بولدى
مال-مۈلۈكلىرىگە سۇلايمان ئىبنى ئەلى ئابباسى خوجاين بولدى). 307-
ت ھە .

طریقە بىرلە (تەرىقە بىرلە):

بو كىمىنە راقم حروف بى اعتبار غە بالمشافحه بو طریقە بىرلە قصە و اخبار
قىلدى (بۇ كەمىنە راقمى ھۇرۇق بىئىتبارغا بىلمۇشافھە بۇ تەرىقە بىرلە
قىسسە ۋە ئىخبار قىلدى: بۇ ئەسەرنى يازغۇچى مەن كەمىنە ئىتبارسىغا
يۈرتۇرانە تۇرۇپ، مۇشۇنداق ھېكايە قىلىپ بەردى). م. سايرامى. 310-ت ھە .
اوشبو طریقە بىرلە سكىز آى سوراغ قىلدى (ئۇشبۇ تەرىقە بىرلە سەكىز ئاي
سوراغ قىلدى: مۇشۇنداق قىلىپ، سەكىز ئاي سوراغ قىلدى). 310- ت ھە .

△ اوخشە // اوخشاش (ئوخشا // ئوخشاش):

بو عالم ایجرە یخشی ایت عمارت،

كە قالغای نىكنام ھم بقالىق .

ورق ایجرە قالیب دور یخشی ات لار،

اكر كسى غە اوخشە قىلسە شەلىق .

(بۇ ئالەم ئىچىرە ياخشى ئېت ئىمارەتكى، قالغاي نىكنام «ياخشى نام»
 ھەم بەقالق «مەڭگۈلۈك»؛ ۋە رەق ئىچىرە قالىدۇر ياخشى ئاتلار، ئەگەر كىسرا
 قەيسەر، غا ئوخشا قىلسا شاھلىق: بۇ ئالەمدە ھاياتلىق ئىمارىتىنى ياخشى
 ياسا، مەڭگۈگە ياخشى نامىڭ قالسۇن؛ ئەگەر كىمدە كىم قەيسەر شاھقا
 ئوخشاش پادىشاھلىق قىلسا، تارىختا ياخشى نامى ساقلىنىپ قالدۇ) . م .
 سايرامى: 259-، 260- ت ھە .

من اولوغ خان ايگيز بلند تاغدورمن اوشاق فقرا لاريم كيچيك درياغه
 اوخشه من كناهيني عفو قىلدىم (مەن ئۇلۇغ خان ئىگىز- بۇلەند تاغدۇرمەن .
 ئۇشاق فۇقەرلارم دەرياغا ئوخشا . مەن «ئۇلارنىڭ» گۇناھىنى ئەفۋ قىلدىم) .
 313- ت ھە . منصبىنى ئالغان نى كويا جان الغان غە اوخشاش بىلادور
 (مەن سەبىنى ئالغاننى كويا جان ئالغانغا ئوخشاش بىلەدۇر) . 319- ت ھە .

Δ مثلى (مسلى) // مثالى (مسالى)

دنیا ھەمە انىنك سارى قويسا قدم،

دم تارتار جهان نى مثلى اژدها .

(دۇنيا ئانىڭ سارى يۈز قويسا قەدەم، دەم تارتار جەھاننى مسلى
 ئەژدەھا) (ئەجدەھادەك) . سەبۇرىي: 562- ئۇك ن .

الھى اول پىرى كا من غرىب نى ايلايگىل شيدا،

فراقيدا مىنى قىلغىل مثالى بىلىلى كويا .

(ئىلاھا، ئول پەرىگە مەن غەربىنى ئەيلەگىل شەيدا، فراقىدا مەنى قىلغىل
مسالى بۇلبۇلى كويا) . بىلال نازىم . 580- ئۇك ن .

Δ كىبى (كەبى) // مانند (مانەند)

صد برگى كىبى غم بىلە سارغايىتغان ايدى،

نە غم امدى منكا غمگوزاريم كىلەدور .

(سەد بەرگى كەبى غەم بىلە سارغايىتغان ئېدى، نە غەم ئەمدى ماڭا

غەمگۇزارىم كېلەدۇر: ئۇ مېنى غەم بىلەن سېرىق گۈلدەك سارغايىتقاندى،
ئەمدى مەن غەمدىن ئازاد بولدۇم، ماڭا غەمگۇزارىم كېلىدۇ. گۇننام: 520-
ئۇ ك ن.

اول آى مانند شيرين دوركه آرى من انكا فرحد،

تقى ايلامنى وامق اول آى نى هم قىليپ عذرا.

(ئول ئاي مانەند شىرىندۇركى، ئارى مەن ئاڭغا فەرھاد، تەقى ئەيلە مەنى
ۋامق، ئول ئايىنى ھەم قىلىپ ئۇزرا: ئۇ ئايدەك قىز شىرىندۇر، شۇنداق، مەن
ئۇنىڭغا فەرھاد بولسەن، تېخى مېنى ۋامق، ئۇ ئايىنى بولسا، ئۇزرا قىلغىن).
بىلال نازىم: 582- ئۇ ك ن.

Δ يانكلىغ (ياڭلىغ) // يىنكلىغ (يەڭلىغ):

گل سرخ يىنكلىغ يوزونك كا بو بلال بىچارەنى.

ايلادىنك مانند بلبل غنچەء رىحان موسن.

(گۈلى سۇرخ يەڭلىغ يۈزۈڭگە بۇ بىلال بىچارەنى، ئەيلەدىڭ مانەندى بۇلۇل
غۇنچە ئى رەيھانمۇ سەن: بۇ بىچارە بىلالنى قىزىلگۈلدەك يۈزۈڭگە بۇلۇلغا
ئوخشاش مەپتۇن قىلدىڭ. (ئەجەبا) سەن خۇشپۇراق گۈلنىڭ غۇنچىسىمۇ
— ھە؟). نازىم: 594- ئۇ ك ن.

تونكانى لار كويا مور ملخ يىنكلىغ كلىب شەرغە ھم كىرماى اوشطرفان
طرفىكا اوتوب اوتوز يول مقدارى يىركا توشتى (تۇنگانىلار گويا مۇر — مەلخ
يەڭلىغ كەلىپ، شەرغە ھەم كىرمەي، ئۇشۇرفان تەرەفگە ئۆتۈپ، ئوتۇز يول
مقدارى يەرگە تۇشتى: تۇڭانىلار گويا چۈمۈلە — چېكەتكىگە ئوخشاش
يۈرۈپ كېلىپ، شەھەرگىمۇ كىرمەي، ئۇشتۇرپان تەرەپكە ئوتتۇز يول مقدارى
مېڭىپ، توختىدى). 268- ت ھە.

∧ باشلاپ (باشلاپ) // تارتىپ (تارتىپ) // اعتبار (ئىستىبارەن):

امابىك لار و اعيان اشراقى لار اشلىق دىن تارتىپ تىكن و جىغ توزغاچە

نۇرغۇن توختاتىپ مەسۇدە قىلىپ كورساتى (ئەمما بېگلەر ۋە ئەئىيان - ئەشرفلار ئاشلىقنى تارتىپ، تەكەن ۋە چىغ، توزغاققەچە، نەرق توختاتىپ، مۇسەۋۋەدە تەزىملىك دەپتەر، قىلىپ كۆرسەتتى). 304، -305 ت ھە.

اول كون دىن باشلاپ ... (ئول كۈندىن باشلاپ ...)؛ شول كىچەدىن اعتبارا ... (شول كىچەدىن ئىستىبارەن ...)، ۋ.ب.

△ عايد (ئايد) // عائد (ئائىد)، داير (داير) // دائر (دائىر):
زمانە اول غا عايد قىسە و ھىكايە و افسانەلار نىھايەت تولادور (زەمانەئى ئەۋۋەلغە ئايد قىسسە ۋە ھىكايە ۋە ئەفسانەلەر نىھايەت تولادور)؛ الارغە داير ملك و املاك لار زىادە ايماس ايردى (ئالارغا داير مۈلك ۋە ئەملاكلار زىادە ئەمەس ئېردى: ئۇلارغا ئائىت مال - بايلىقلار كۆپ ئەمەس ئىدى). ق ت خ.

△ حقىدە (ھەققىدە) // حقىندە (ھەققىندە):

تەلخىسى اطلاق بىر كىتاب بلاغت حقىدە خصوصاً قرآن نىنك فصاحت بلاغى حقىدە ايجاد قىلدى («تەلخىس» ئاتلىق بىر كىتاب بەلاغەت ھەققىدە، خۇسۇسەن قۇرئاننىڭ فەسھەت - بەلاغەت ھەققىدە ئىجاد قىلدى: پاساھەت ۋە ستىلىستىكا ھەققىدە، بولۇپمۇ قۇرئاننىڭ پاساھەت ۋە ستىلىستىكىسى ھەققىدە، «ئومۇمىي بايان» ناملىق بىر كىتاب يازدى). مۆجىزى: 33- ت مۇ.

△ قاراب // قراب (قاراپ) // سارى:

بىك بىجە بدولت نىنك جسد لارىنى اليب تيز و دفعة اقسوغه قراب يوروب دور (بىگ بەچچە بەدەۋلەتنىڭ جەسەدلەرنى ئالىپ، تېز ۋە دەفئەتەن، ئاقسۇغا قاراپ يۈرۈپدۇر: بەگبەچچە بەدەۋلەتنىڭ مېيىنى ئېلىپ، تېز ۋە ئوپتوغرا ئاقسۇغا قاراپ مېڭىپتۇ). 260- ت ھە.

بىر كىچە دا بۆكۈردىن قوزغالىپ كوجاغە قراب يولغە كىردى (بىر كىچەدە، بۆكۈردىن قوزغالىپ، كۇچاغە قاراپ يولغا كىردى). 265- ت ھە.

سيحون درياسى كيم خجند سوبى غە مشهوردور شرق و شمال طرفىدىن كىلىپ بو ولايت نىنك ايچى بىلە اوتوب غرب سارى اكار خجند نىنك شمالى و فاكت نىنك جنوبى طرفىدىن كيم حالا شاھروخىيە غە مشهوردور اوتوب يەنە شمال غە ميل قىلىپ تركستان سارى بارور تركستاندىن خېلى قۇيراق بو دريا تمام قوم غە سىنكار ھىچ درياغە قاتىلماس (سەيھۇن دەرياسىكىم، «خوجەند سۇيى» غە مەشھۇردۇر. شەرق ۋە شمال تەرەفدىن كەلىپ، بۇ ۋىلايەتنىڭ ئىچى بىلە ئۆتۈپ، غەرب سارى ئاقار. خوجەندنىڭ شمالى ۋە فاكتەتنىڭ جەنۇبى تەرەفدىنكىم، ھالا "شاھرۇخىيە" غە مەشھۇردۇر ئۆتۈپ، يەنە شمالغا مەيل قىلىپ، تۈركىستان سارى بارۇر. تۈركىستاندىن خەيلى قۇيراق، بۇ دەريا تمام قۇمغا سىگەر، ھېچ دەرياغا قاتىلماس. سەيھۇن دەرياسى «خوجەند دەرياسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ شەرقىي شمال تەرەپتىن كېلىپ، بۇ ۋىلايەتنىڭ ئىچى بىلەن ئۆتۈپ، غەرب تامان (غەربكە قاراپ) ئاقىدۇ. خوجەندنىڭ شمالى ۋە فاكتەتنىڭ جەنۇبى تەرەپىدىن (بۇ جاي ھازىر «شاھرۇخىيە» دەپ ئاتىلىدۇ) ئۆتۈپ، يەنە شمالغا قايرىلىپ، تۈركىستانغا قاراپ كېتىدۇ. بۇ دەريا تۈركىستاندىن خېلى ئۆتكەندىن كېيىن، پۈتۈنلەي قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ، ھېچقانداق بىر دەرياغا قېتىلمايدۇ). بابۇر: ب ن، 309-چ ت.

△ لايىق (لايىق) // موافق (مووافق) :

آخر قدرتيم غە لايىق استعدادىمغە موافق بو رسالەنى پۈتتۈم عالم اھلىغە سوغا تۈتۈم بو رسالە غە تواريخ موسقيون اط قويدوم (ئاخىر قۇدرەتسىمغە لايىق، ئىستىئادىمغە مووافق بۇ رسالەنى پۈتتۈم، ئالەم ئەھلىغە سەۋىغا تۈتتۈم. بۇ رسالەغە « تەۋارىخى مۇسقىيۇن » ئات قويدۇم). مۆجىزىي 5- ت ھە.

Λ بولا (- دەپ، كۆزدە تۇتۇپ؛ نىسبەتەن)

اندجانغە بولا سىرقىدىنى ايلىك دىن بىردۈك (ئەندجانغا بولا، سەمەرقەندنى ئىلىكىدىن بىردۈك: ئەنجانى دەپ، سەمەرقەندنى قولدىن

بەردۇق). بابۇر: ب ن. 79-چ ت.

Δ اوترو (ئوترو):

بەرام غە اوترو (بەھرامغە ئوترو: بەھرامغا قارشى)؛ انكا اوترو (ئاڭخا ئوترو: ئۇنىڭغا قارشى، ئۇنىڭغا ئۇدۇل). 79-چ ت.

Δ آيرو (ئايرۇ):

يېزدىن آيرو (بىزدىن ئايرۇ: بىزدىن باشقا)؛ سىدىن آيرو (سەندىن ئايرۇ: سەندىن بۆلەك). 79-چ ت.

بۇلاردىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە، اوجون (ئۈچۈن)، كىن (كەين)، باشقە (باشقا)، اوزكا (ئۆزگە)، بولسە//بولسا، يوقسە// يوقسا (بولمىسا) قاتارلىق سۆزلەرنىڭمۇ تىركەلمە رولىدا قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

7.3. يۈكلىمىلەر

ئومۇمەن سۆزلەرگە، سۆز بىرىكمىلىرىگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ توشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سۆزلەر ئۇيغۇر گرامماتىكىسىدا، كۆپىنچە "يۈكلىمىلەر" دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان يۈكلىمىلەرنىڭ مۇھىملىرى دەپ، تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

Δ - مو (مۇ):

اون تورت يىل مو اسلام بولادورغانمو اوزونغا كىتكانى دىن من تولا ھارپ كىتىم دىكان (ئون تۆرت يىلمۇ ئىسلام بولادۇرغانمۇ؟ ئۇزۇنغا كەتكەندىن، مەن تولا ھارپ كەتتىم، دېگەن). 258-ت ھە.

فكر درياسىغە چوموب غوطەلار اوروب جولان قىلسە لارمو مراد ساحلى و مقصد كنارەسى ناظرلار نظر لارى غە جلوه و تابش قىلماس ايدى (فكر درياسىغا چۆمۈپ، غۇتەلار ئۇرۇپ، جەۋلان قىلسالارمۇ، مۇراد ساھىلى ۋە

مەقسەد كەنارەسى نازىرلار نەزەرلەرگە جىلۋە ۋە تابىش قىلماس ئېلىدى.
(مۇتەپەككۇرلار) پىكىر دەرياسىغا چۆمۈپ، غەۋۋاسلارچە جەۋلان قىلىشىمۇ،
كۆز ئالدىدا، مۇراد- مەقسەت ساھىلى ھېچ كۆرۈنمەيتتى. 274- چ ت.

△ ھەم (ھەم)

سېن ھەم كىسسىن مو دىكانلاردا فرمايش بولسە كىسان دىكان (سېن
ھەم كەسە سېنىمۇ؟ دېگەنلەردە، فرمايش بولسا، كەسە مەن، دېگەن: سەنىمۇ
كېسە مەن؟ دېگەندە، ”پەرمان بولسا، كېسىمەن“ دېگەن. 257- ت ھە.
تونكانى داخولار ھەم كورلاغە جىقان ايدى (تۇنگانى داخولار ھەم كورلاغا
چىققان ئېدى: تۇنگانى داخولارمۇ كورلغا چىققاندى. 260- ت ھە.

△ داغى//تقى (تەقى) // تىخى (تەخى):

يانا داغى رسايل غە قلم سوروب مین و مكاتیب غە رقم اوروب مین كى
فارسی سحرسازلار و پهلوی افسانہ پردازلار ھەم آندا اوراق آراستە و اجزا
پیراستە قیلیب دورلار (یەنە داغى رەسایىلغا قەلەم سۈرۈپمېن ۋە مەكاتىبغا
رەقەم ئۇرۇپمېنكى، فارسی سەھر سازلار ۋە پەھلەۋىي ئەفسانە پردازلار ھەم
ئاندا ئەۋراق ئارەستە ۋە ئەجزا پىراستە قىلىپدۇرلار: یەنە تېخى بىر مۇنچە
رسالە ۋە ماقالىلارنى یازدىم. بۇ خىل ئەسەرلەرنى كونا ۋە يېڭى پارس تىلى
ماھىرلىرىمۇ يېزىپ باققان.) نەۋائىي: 22- م ل.

تقى ایلانى وامق اول آى نى ھەم عذرا (تەقى ئەیلە مەنى ۋامق، ئول
ئاینى ھەم ئۇزرا: یەنە مېنى ۋامق، ئۇ ئاینى بولسا، ئۇزرا قىلغىن.) بىلال
نازىم: 582- ئۇك ن.

بو عزیز ... شاعریلیدا حضرت امیر نظام الدین علی شیر نوائى دیک
مغنى لیقدا تخی قدیر خاندیک ایردییلار (بۇ ئەزىز ... شائىرلىقتا ھەزرىتى
ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائىدېك، مۇغەننىلىقتا «مۇزىكانتلىقتا» تەخى
قەدىرخاندېك ئېردىلەر.) مۆجىزىي: 32- ت مۇ.

△ ھر آينه (ھر ئايەنە: مەيلى، مەيلى قانداق بولمىسۇن):
ھەر آينه تىيوق داكى كەفي اول طايغەلار كمان قىلغاندىك بولوب
اعتقادلارىغە ضرر قىلماس ايدى (ھەر ئايەنە تۇيۇقداكى كەفي ئول
تايغەلەر گۇمان قىلغاندىك بولۇپ، ئىتىقادلارغا زەرەر قىلماس ئېدى: مەيلى
قانداق بولمىسۇن، تۇيۇقتىكى غار ھېلىقى خەقلەر ئويلىغاندەك بولۇپ، ئەقەدە
- ئىخلاسلىرىغا زىيان يەتكۈزمىگەن بولاتتى) . 337- ت ھە .

△ ھەرچە (ھەرچە: ھەر ھالدا؛ ھەر نېمە، ھەر نەرسە):
ھەرچە خالىق خواھلاغانى اول بولور، انجە مخلوق خواھلاغانى قيدا بولور
(ھەرچە خالىق خاھلاغانى ئول بولۇر، ئانچە مەخلۇق خاھلاغانى قايدا
بولۇر؟ : ھەر نېمە بولسۇن، ئاللاھ خاھلىغىنى بولىدۇ. ئەمما مەخلۇق-
پارتمىشلارنىڭ خاھلىغىنى نەدىمۇ ئۇنداق بولسۇن؟) . 270- ت ھە .

△ مبادا (مەبادا: ئالمادىس):
مبادا كئامن ديسانكىز ادم قوشوب يولخىرى بىرىپ چىقارسام
(مەبادا "كەتەمەن" دېسەنمىز، ئادەم قوشۇپ، يولخىرى بەرىپ چىقارسام) .
280- ت ھە .

مبادا من حقغە بويون سونسام ... (مەبادا مەن ھەقغە بويون
سۇنسام ... : مۇبادا مەن ئۆلۈپ كەتسەم ...) . 286- ت ھە .

مبادا بىر جونك حادثە يوز كىلتورسالاركتە دريالاردىن بو طىرىقە بىرلە اوتوب
براى قىر قىر كىونلوك يىرلاركا چىپار پاي لارىنى اليب كىتادور (مەبادا بىر چوڭ
ھادىسە يۈز كەلتۈرسەلەر، كاتتا دەريالاردىن بۇ تەرىقە بىرلە ئۆتۈپ، بىر ئاي
قىرىق كۈنلۈك يەرلەرگە چىھار پايىلارنى ئالىپ كەتەدۇر) . 389- ت ھە .

△ درواقە (دەرۋاقىئە: دەرۋەقە)
اولوغ خان درواقە بىر اولوغ ايكىز تاغ مئلىك ايكان (ئۇلۇغ خان
دەرۋاقىئە بىر ئۇلۇغ - ئىگىز تاغ مەسەللىك ئېكەن: دەرۋەقە، ئۇلۇغ خان بىر

ھەيۋەتلىك زور تاغقا ئوخشايدىكەن . 318- ت ھە .

△ كويا (گويا) // كوياكە (گوياكى) :

بو يىردا اط دىن توشادور و بو يىردا نماز اوقۇيدور و بو يىردا طواف
قىلادور دىب كويا حرام شريفى داكى دليل لاردىك تعليم بركان بولوب مگر
حيله لار بىلان بر نىرسە لارنى الادور ("بۇ يەردە ئاتدىن تۇشەدۇر ۋە بۇ يەردە
نەماز ئوقۇيدۇر ۋە بۇ يەردە تەۋاف قىلادۇر" دېپ، گويا ھەرامى شەرىفەكى
دەلىللەردىك خۇددى بەيتۇلاھتىكى رەھبەر - چۈشەندۈرگۈچىلەردەك تەئىلم
بەرگەن بولۇپ، مگر - ھىيلەلەر بىلەن، بىر نەرسەلەرنى ئالادۇر) . 349- ت
ھە .

تورم نىنك بەھادرلارى بىك بىجە نىنك يىكىت لارىنى ارقەغە ياندوروب،
كوياكە اىب تورغان حىن دا اتاباى ھىدىجى صف نى بوزوب تورم دىن يوز
اويروب بىك بىجە طرفىغە قاچىب كرىب كتى (تۆرەنىڭ بەھادۇرلارى بىگ
بەچچەنىڭ يىگىتلەرنى ئارقاغا ياندۇرۇپ، گوياكى ئالىپ تۇرغان ھىندە
'گويا غەلبە قىلىپ دېگۈدەك تۇرغان چاغدا) ، ئاتاباى ھۈدەيچى سەفى
بۇزۇپ، تۆرەمدىن يۈز ئۆيرۈپ، بىگ بەچچە تەرەفىغە قاچىپ كرىپ كەتتى) .
262- ت ھە .

△ نىجوككە // نىجوككى // نىجوككىم (نىچۇككى // نىچۇككىم :

خۇددى ، گويا) :

تاپىلماي عود و سىدل اىجرە نىجار ،

نىجوككىم كىرسە دكان اىجرە نىجار .

(تاپىلماي ئۇدۇ سەندەل ئىچرە نەججار ، نىچۇككىم كىرسە دۇككان
ئىچرە تۇججار : ئۇد ۋە سەندەل دەرەخلىرى ئورمىندىكى ياغاچچىلارنى
خۇددى تاللا بازىرىغا كرىپ كەتكەن سودىگەرلەرنى تاپقىلى بولمىغاندەك

تاپقىلى بولمايتتى) . نه ۋائىي: فى ش . 93- چ ت .

بو جنت لارغه قىلغايىلار خرامان ،

نيچوككىم روضه ايچره حوروغلمان .

(بۇ جەننەتلەرگە قىلغايىلار خرامان ، نېچوككىم رەۋزە ئىچرە ھۆرۇغلمان :
ئۇ بۇ باغچىلاردا ، خۇددى جەننەتتىكى ھۆر ۋە غىلمانلاردەك بە خرامان سەيلە
قىلىپ يۇرسۇن) . يۇقىرىقى ئەسەر .

اينىك آشۇقتە ھالى دىن بو رنجور ،

نيچوككىم گنجى يىغما تابسا گنجور .

(ئانىك ئاشۇقتە ھالىدىن بۇ رەنجور ، نيچوككىم گەنجى يىغما تاپسا
رەنجور : ئۇنىڭ پەرىشان ھالىنى كۆرگەندە ، «مۆلكارا» خۇددى خەزىنىسى
تالانغان خەزىنىچىدەك پەرىشان بولاتتى) . يۇقىرىقى ئەسەر .

△ انداڭكە // انداڭكىم (ئانداڭكى // ئانداڭكىم) // انداڭكە // انداڭكىم
(ئانداڭكى // ئانداڭكىم ، اينىكىدىكىم (ئانىڭدىكىم) : خۇددى ، گويىكى ،
ئالايلىق) :

كوروب شاھانە تخت و بارگاھى ،

ياتىپ تخت اوزرە اول انداڭكى شاھى .

(كۆرۈپ شاھانە تەختۇ بارگاھى ، ياتىپ تەخت ئۇزرە ئول ئانداڭكى
شاھى : شاھانە تەخت ۋە ئوردىنى كۆردى ، تەخت ئۈستىدە شاھلاردەك
ياتقىنىنى كۆردى) . نه ۋائىي: فى ش . 94- چ ت .

بارى سرعت دا انداڭكىم كواكب (بارى سۈرئەتدە ئانداڭكىم كەۋاكىب :
ھەممىسى سۈرئەتتە خۇددى يۇلتۇزلاردەك ئېدى) ؛

قوپوپ بزم ايچرە ايل قوزغالدىلار پات ،

اينىكىدىكىم قوياش جيقاندا زرات .

(قوپۇپ بەزم ئىچرە ئېل قوزغالدېلار پات، ئانىغدىكىم قۇياش چىققاندا زەررات: خۇددى قۇياش چىققاندا زەررلەر كۆتىرىلگەندەك، بەزىمىكىلەر چاپسانلا ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى). يۇقىرىقى ئەسەر. 95-چ ت.

كوروب خاقان چىن فرحاد نى شاد،

بولوب اول داغى انداغكە فرحاد.

(كۆرۈپ خاقانى چىن فرهادنى شاد، بولۇپ ئول داغى ئانداغكى فرهاد:

چىن پادىشاھى فرهادنى خۇشال ھالدا كۆرۈپ، ئۆزىمۇ خۇددى فرهادتەكلا خۇشال بولدى). يۇقىرىقى ئەسەر.

Δ اويلەكىم (ئۆيلەكىم) // اول صفت كىم (ئول سفەتكىم) // اول

نوعىكىم (ئول نەۋىكىم): خۇددى، بەجايىكى، گويىكى:

تيمور قفل اندا محكم اويلەكىم سد (تېمور قۇفل ئاندا مۇھكەم ئۆيلەكىم

سەد: ئۇنىڭغا تۆمۈر قۇلۇپ سېلىپ، خۇددى قەلئەدەك مۇستەھكەم

قلىۋەتكەندى)؟

ھمول شاھانە بەزم عشرت انجام،

توزولدى اول صفت كىم بورناغى شام.

(ھەمول شاھانە بەزمى ئىشرەتەنجام، تۈزۈلدى ئول سفەتكىم بورناغى

شام: شاھانە ئىشرەت بەزمىسى خۇددى ئالدىنقى ئاخشامدىكىگە ئوخشاش

قىلىپ تۈزۈلدى)؟

سويى اول نوعىكىم حيوان زلالى. (سويى ئول نەۋىكىم ھەيۋان زۇلالى:

سويى خۇددى ئابھايات سۇيىدەك سۈزۈك ئېدى). نەۋائىي: ف ش. 95-

96-چ ت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى سۆزلەر ھەققىدە، ئومۇمىيەت

جەھەتتىن مۇشۇنچىلىك بايان بېرىش بىلەن كۇپايىلەندۇق.

8§. ئىملىق سۆزلەر

مۆيۈنۈش، ھەسرەتلىنىش ۋە ھاياجانلىنىش قاتارلىق ھېس- تۇيغۇلارنى، ئۇنداقتا بۇيرۇق، تەلەپ ۋە جاۋاب قاتارلىقلارنى كونكرېت ئاتاپ ئەمەس، بەلكى مۇئەييەن ئىما بىلەن ئىپادىلەپ كېلىدىغان سۆزلەر ئىشۇناسلىقتا، "ئىملىق سۆزلەر"، يەنى "ئىملىق سۆزلەر" دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە، ئىملىق سۆزلەر ئۆز ئىچىدىن، "ھېس- تۇيغۇ ئىملىقلىرى"، "ئۇندەش ئىملىقلىرى"، "كۆرسىتىش ئىملىقلىرى" ۋە "جاۋاب ئىملىقلىرى" دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلىنىدۇ. بىز بۇ يەردە، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، كۆپرەك ئۇچرايدىغان ئىملىق سۆزلەرنىڭ مۇھىملىرىنى قىسمەن مىساللار بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

ھېس- تۇيغۇ ئىملىقلىرى

△ درىغ (دەرىغ) // درىغا (دەرىغا): ئېست، ئېستەي!
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە، "ۋادەرىخا، ۋاي دەرىخا" دەپ ("ئا" ۋە "ئە" تاۋۇشلىرى ئۇزۇن سوزۇق ئوقۇلۇپ) ئىشلىتىلىۋاتقان بۇ ئىملىق سۆزنىڭ ئەسلى پارسچە "درىغ" (دەرىغ) بولۇپ، مەنىسى "ئېست، ئەپسۇس" دېگەن بولىدۇ. بۇ ئىملىق سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، خۇسۇسەن شېئىرلاردا، "درىغ" (دەرىغ) شەكلىدىن باشقا، قاراتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان "درىغا" (دەرىغا) شەكلى بىلەن كۆپ ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

شېوھ اول سرو رواندىن خوش تورور،

ناز اوشول جان و جهاندىن خوش تورور.

من سيورمن اول منى سيوماس درىغ،

بو سيوشماك ايكى ياندىن خوش تورور.

(شۆه ئول سەرۋى رەۋاندىن خۇش تۇرۇر، ناز ئۇشۇل جانۇ جەھاندىن خۇش تۇرۇر؛ مەن سېۋەرەمەن، ئول مەنى سېۋەمس، دەرىغ، بۇ سېۋىشمەك ئىكى ياندىن خۇش تۇرۇر: ئۇ سەرۋى بويۇق يارنىڭ ناز- كەرەشمىسى تولمۇ يېقىملىق؛ ئۇنىڭ بۇ خىل نازى جاندىنمۇ، جاھاندىنمۇ تاتلىق. ئەپسۇسكى، مەن ئۇنى سۆيىمەن، ئۇ مېنى سۆيەيدۇ؛ سۆيگۈ- سۆيۈش دېگەن ئىككى تەرەپتىن تەڭ بولسا، گۈزەل بولاتتى.) لۇتفې: 260- ئۇ ك ن.

درىغا ظلم استبدادىيەت تىن قىلورلار داد،

سید احمد خوجام نىنك دستىدىن يوز حصە داد فریاد.

(دەرىغا! زۇلم ئىستىباد سىياسەتتىن قىلورلار داد، سەيىد ئەھمەد خوجامنىڭ دەستىدىن يۈز ھەسسە داد- فەرياد: ھەي ئېست! <خەلق> زۇلۇم ئىستىباد سىياسەتتىن داتلايدۇ، <زومگەر> سىيت ئەھمەد خوجامنىڭ دەستىدىن يۈز ھەسسە پەريات كۆتىرىدۇ.) نىم شەھىد: «جىنايەتتىن شىكايەت»، 1946- يىل، غۇلجا.

△ وادرىغا // وای درىغا (ۋادەرىغا // ۋای دەرىغا):

وادرىغا قىسى كوندور شوم رقىب باستی آياق،

سن كى حور نازىنىن لار اوستىكا سالىدى تىاق،

من قوجاقىنكىدا توروب تارتىم عجب درد فراق،

نعمتىنىك لذت لارىدىن ايرىلىپ قالدىم ىراق،

بىر تىلەمچى دىك قىسىلدىم كوزدە خامان آلدىدا.

(ۋادەرىغا! قايسى كوندور شوم رەقىب باستی ئاياق، سەن كەبى

ھۆر- نازىنىنلەر ئۇستىگە سالىدى تىاق؛ مەن قۇچاقىڭدا تۇرۇپ تارتىم ئەجەب

دەردى فراق، نىمەتىڭ لەززەتلەردىن ئايرىلىپ قالدىم ىراق، بىر

تىلەمچىدەك قىسىلدىم كۆزدە خامان ئالدىدا.) نىم شەھىد: «ئالدىدا»

1946- يىل، غۇلجا.

اوه (ئۆھ) : ھېرىش ۋە چارچاش تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.
 كاشغردا بىر مجمىيە دا اولتورغان آدم ايىجى كا يىنە بىر آدم كىرىپ اولتورۇپ
 اوه اوه دىپ دور نىمە بولدىنىكىز اوه دىپ دىكانىدا... من تولا ھارىپ كىتىم
 دىكان ايكان (كاشغەردە بىر مەجمەئەدە < يىغىلىشتا// سورۇندا > ئولتۇرغان
 ئادەم ئىچىگە يەنە بىر ئادەم كىرىپ ئولتۇرۇپ، ”ئۆھ، ئۆھ“ دېپدۇر. نېمە
 بولدىغىز ”ئۆھ“ دېپ دېگەندە... ”مەن تولا ھارىپ كەتتىم“ دېگەن
 ئېكەن). م سايرامىي: 258- ت ھە.

آه (ئاھ) : ھەسرەتلىنىش تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.
 آھ نە ايلانى بو فلك قىلدى نىگاريمىدىن جدا،
 اندىلىپ يىنكىلىغ بولوب من گل عذاريمىدىن جدا.
 (ئاھ! نە يىلەي بۇ فەلەك قىلدى نىگارمىدىن جۇدا، ئەندەلسب يەڭلىغ
 بولۇپمەن گۈل نىزارمىدىن جۇدا! ئاھ، قانداق قىلاي! بۇ پەلەك مېنى
 نىگارمىدىن ئايرىۋەتتى. ئۇ گۈل يۈزلۈكۈمىدىن ئايرىلىپ، < گۈلدىن ئايرىلغان >
 بۇلۇلدىك بولۇپ قالدىم). بىلال نازىم: 578- ئۇ ك ن.

ھەر قچان جان بىرسام اول قەدو اغىز يادى بىيلە،
 اى محب لار تىرتىم اوستىندە آھ ايلاب اوتونك.
 (ھەر قچان جان بەرسەم ئول قەددۇ ئاغىز يادى بىلە، ئى مۇھىبلەر،
 تۇرىۋەتم ئۇستىندە ”ئاھ“ ئە يىلەپ ئۆتۈڭ: قاچانكى ئۇ < گۈزەل > قەددى-قامەت
 ۋە ئېغىزنى ئەسلەۋىرىپ ئۆلۈپ كەتسەم، ئى دوستلار، قەبرەم
 ئاللىدىن ”ئاھ“ ئە يىلەپ ئۆتۈڭلار). لۇتفىي: 242-، 243- ئۇ ك ن

وصل يار بولدى مىسر قدىرىنى آھ بىيلمايم،
 وصل بولماي جاودان فرقت كىلورنى بىيلمايم.
 (ۋەسلى يار بولدى مۇيەسسەر قەدرىنى ”ئاھ“ بىلمەدىم، ۋەسل بولماي،
 جاۋدان فۇرقەت كېلورنى بىلمەدىم: ئاھ! يارنىڭ ۋەسلىگە يەتكەندە، قەدرىنى

بىلمە پىتىمەن. ۋىساللىق كەلمەي تۇرۇپ، مەڭگۈلۈك جۇدالىقنىڭ كېلىدىغانلىقىنى بىلمە پىتىمەن.) 342- ت ھە.

Δ وا (ۋا) : ۋاي: كۈچەيتىلگەن ئەجەپلىنىش تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.

تبسم ايلابان تاكە نظر قىلسانك گوروستانغە،

قوپوب گوردىن بارى مردە ھەمە وا حسرتا دىرلار.

(تەبەسسۇم ئەيلەبان تاكى نەزەر قىلسانك گورۇستانغا، قوپۇپ گوردىن بارى مۇردە ھەمە "ۋا ھەسرەت" دېرلەر: ئەگەر قەبرىستانغا تەبەسسۇم بىلەن كۆز تاشلىساڭ، گۆرلەردىكى بارلىق ئۆلۈكلەر ئۆرە بولۇپ، "ۋاي، ئېستەي!" دېيىشىدۇ.) زەلىلى: 360- ئۇك ن.

Δ واھ (ۋاھ) : ھەيرانلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.

واھ نە كون بولغاي كە يتكاي وصلېغە كوز و كونكول، (ۋاھ، نە گۈن بولغايكى يەتكەي ۋەسلىغە كۆزۈ كۆڭۈل: كۆز بىلەن كۆڭۈل يار ۋىسالغا يەتكەن كۈن قانداق گۈزەل كۈن- ھە!) . نە ۋائىي: 282- ئۇك ن.

من مست غرق بادەمن عكسىم ايماس مى ايجرە واھ (مەن مەستى غەرقى بادەمەن، ئەكسىم ئېمەس مەي ئىچرە ۋاھ: "پاھ! ئۇنىڭ شولىسى قەدەھتىكى ھاراققا چۈشۈپ قاپتۇ دېمەڭلار، مەن ئاشۇ قەدەھكە چۆكۈپ كەتكەن مەستەن) . نە ۋائىي: 294- ئۇك ن.

Δ وا ويلا (ۋاۋەيلا) : ۋايجان- ۋايەي.

تارتىبان فرىاد و واويلا كونكول يىغلاب كوز (تارتىبان فرىادۇ ۋاۋەيلا كۆڭۈل، يىغلاب كۆز: كۆز يىغلايدۇ، كۆڭۈل "ۋايجان- ۋايەي" دېپ پەرىيات كۆتىرىدۇ) . نە ۋائىي: 282- ئۇك ن.

Δ واى (ۋاي) : نارازىلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.

دىب ايمىش ھجرىمدە من دىك كوزو كونكلىن آسراسون،

واى كيم يوقتور منكا خارە كونكول قىصاب كوز.

(دېپ ئېمىش ھىجرىمدە مەندېك كۆزۈ كۆڭلن ئاسراسۇن، ۋايكىم يوقتور
مەنغا خارە كۆڭۈل، قەسساب كۆز: مەن يوق چاغلاردا خۇددى مەندەكلا كۆز ۋە
كۆڭلىنى ئاسراسۇن، دەپتۇ. ۋايەي، مەندە ئۇنداق تاش يۈرەك،
ئاسپاننىڭكىگە ئوخشاش رەھىمسىز كۆز يوقكەن) . نە ۋائىي: 282- ئۇك ن .
△ زەي (زەي) : " ئاپىرىن، يارايىدۇ! " ئۇقۇمىدىكى ئىملىق .

زەي آزاد طبع ارمىش صبورى دوستلار بىسى،
غرىب و خاكسار عاشق پۇرمەدە حال اسرو .

(زەي! ئازاد تەبە ئەرمىش سەبۇرىي دوستلار بەسى، غەربىيۇ خاكسار
ئاشق، پەزەمۇردە ھال ئەسرۇ: دوستلار، سەبۇرىي غەربى، خورلوقتا ھالىدىن
كەتكەن بىچارە ئاشق بولسىمۇ، ئاپىرىنكى، ئۇ ھۇررىيەت تەبىئەت بىر
ئىنساندۇر) . سەبۇرىي: 552-، 553- ئۇك ن .

△ ھاي (ھەي) : ھەيرانلىق ۋە ھەسرەت تۇيغۇسى ئىملىقى .

بوي چكىتىنك و آفاق ايچرە قوبتى قىامت،

ھاي ھاي نە بلاسرو خرامان يىتلىب سن .

(بوي چەكتىغۇ ئافاق ئىچرە قوپتى قىامت، ھەي، ھەي، نە بەلا سەرۋى
خرامان يەتلىپسەن: بويۇڭغا يەتتىڭ- يۇ، ئالەمدە قىامت قوپتى، ھەي،
ھەي...، تۇپ- تۇز ۋە ئىگىز ئۆسكەن سەرۋىدەك مۇتلەق گۈزەل يېتىلىپسەن) .
لۇتقىي: 248-، 249- ئۇك ن .

زلفونك گرىبى غە پاي بىست اولمىشىن،

لعلنىك مى دىن بادە پىرست اولمىشىن .

اول مى نى ايچىب يولونك دا لىست اولمىشىن،

ھاي ھاي نە دىدىم مگر كە مست اولمىشىن .

(زۇلفۇڭ گىرىبىغە پايىبەست ئولمىشمەن، لەئلىك مەيدىن بادە پەرەست)

ئولمىشمەن؛ ئول مەينى ئىچىپ، يولۇڭدا لەست ئولمىشمەن، ھەي، ھەي، نە دېدىم مەگەركى مەست ئولمىشمەن: بۇدرە چاچلىرىڭغا ئايىغىم باغلىنىپ قالدى. قىزىل لېۋىڭ شارابىدىن <تولا ئىچىپ> مەيخور <ئىچەرمەن> بولۇپ قالدىم. <شۇ تاپتا>، ئاشۇ مەينى ئىچىپ كوچاڭدا سەنتۇرۇلۇپ يۈرمەن. ھەي- ھەي، مەستلىكتە نېمىلەرنى دەپ يۈرمەن- ھە!). نەۋائىي: 310-311- ئۇك ن.

△ كاشكە // كاشكى: ھەسرەت، پۇشايىمان ۋە ئارزۇ ئىملىقى.

كاشكە اى نازىنىم سىزنى من كورماس ايدىم،

دانه خالىنك نى كوروب دامىنك غە من توشماس ايدىم،

حسرتىنك دا كىجە كوندوزقان ياشىم قويماس ايدىم

(كاشكى ئى نازنىم سىزنى مەن كۆرمەس ئېدىم، دانه خالىڭنى كۆرۈپ،

دامىڭغا مەن توشمەس ئېدىم؛ ھەسرەتلىڭدە كېچە- گۈندۈزقان ياشم قۇيماس

ئېدىم: ئەي گۈزىلىم، مەن سېنى كۆرمىسەمچۇ كاشكى. <ئۇ ھالدا> دانه

خالىڭنى كۆرۈپ، دام- تۇزىڭغا چۈشمەس ئىدىم، ھەسرەتلىڭدە، كېچە-كۈندۈز

<مۇنداق> قانلىق ياش تۆكمەس ئىدى.) قەلەندەر: 494-495،- ئۇك ن.

△ احسنت (ئەھسەنتە) // احسنت كە (ئەھسەنتەكى) : قايىللىق ۋە

خۇشاللىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرگۈچى ئىملىق.

لطفى سوزىنىنك لطفينه طبعينك يتار انجاق،

احسنت كە محبوب سخندان يتىلىپ سن،

(لۇتقى سۆزىنىڭ لۇتقىنە تەبىئىيەتتە يەتەر ئانجاق، ئەھسەنتەكى، مەھبۇبى

سۇ خەندان يەتلىپسەن: لۇتقى سۆزىنىڭ لاتاپىتىگە سېنىڭ تەبىئىيەتتە ۋە

پىكىرىڭ تولۇق يېتىدۇ. يازايسەنكى، مۇڭداشقىچىلىكى بار سۆيۈملۈك يار

بولۇپ يېتىلىپسەن.) لۇتقى: 248،-249،- ئۇك ن.

△ تحسین (تەھسەن) // آفرین (ئافەرىن) : قايىللىق تۇيغۇسى ئىملىقى

خلاق لار ... حيرت انكشت لاريني تفكر دندان لاريغه اليب تيشلاب
تەسەن و آفرين لار قىليب دورلار (خەلايقلار ... ھەيرەت ئەنگۈشتلەرنى
تەنھەككۈر دەندانلارغا ئالىپ تىشلەپ، ”تەھسەن“ ۋە ”ئافەرن“ لەر
قىلىدۇرلار: خەلايقلار ... ھەيرانلىق بارماقلىرىنى تەپەككۈر چىشلىرى
ئارىسىغا ئېلىپ چىشلەپ، ”تەھسەن! ، ئاپىرن!“ دېيىشىپتۇ).

△ ھىيات (ھەيھات): ھەسرەت ئىملىقى.

يتميش كايىتېب دورمن آغزىم دا تيشىم يوق،

ھقتاد دو ملت ايلي كا امدى ايشىم يوق.

ياران مصا حبان جهان دين كتى،

غمكين من مونكداشغالى ھىيات كيشىم يوق.

(يەتمىشكە يەتپدۇرمەن ئاغزىمدا تىشم يوق، ھەقتاددۇ مىللەت ئېلىگە
ئەمدى ئىشم يوق؛ ياران - مۇساھىبان جەھاندىن كەتتى، غەمكىنمەن
مۇقداشغالى ھەيھات كىشم يوق: يېشم يەتمىشكە يەتتى، ئاغزىمدا
چىشلىرىمۇ قالمىدى، بۇ ئالەمدىكى خەلققە ئەمدى ھېچ پايدام يوق؛ دوستلار
- ھەمسۆھبەتلەر ئالەمدىن ئۆتتى، ھەي - ھەي مەن غەمكىنمەن، ھەتتا
مۇقداشقىدەك ئادىمىمۇ قالمىدى) . زەلىلى: 380، -381، ئۇك ن .

ھىيات كىم براو غىمىدىن زارمن يىنا،

فرحاد ديك يوز بلاغه گرفتارمن يىنا .

(ھەيھاتكىم، براۋ غەمىدىن زارمەن يانا، فەرھاددېك يۈز بەلاغا گىرىفتار
مەن يانا) . 261- م ت .

ئۈندەش ئىملىقلىرى

چاقىرىش، ئۈندەش ۋە ئىلتىجا قىلىش ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىقلاردىن
چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تۆۋەندىكىلەر كۆپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

△ ای (ئى، ئەي)

ای ترکی پرى وش نه عجب جان يتیلیب سن،

دولت چمنینده گل خندان يتیلیب سن.

(ئى تۈركىي پەرنۋەش نه ئەجەب جان يەتلىپسەن، دەۋلەت چەمەنئەندە گۈلى خەندان يەتلىپسەن: ئەي پەرى يۈزلۈك تۈرك قىزى، ئاجايىپ سۆيۈملۈك بىر جان بولۇپ يېتىلىپسەن، بەخت- دەۋلەت چىمەنزارىدا گۈزەل ئېچىلغان گۈلدەك يېتىلىپسەن) . لۇتقىي: 248- ئۇك ن.

△ ھای (ھاي، ھەي)

دىرلار كىم بىر نىجە درويش بو بادىيەدە تىندىل كا يولوقوب بىر بىرىنى تاپا
المای ھای درويش دى دى تمام ھالاك بولورلار اندىن برى بو بادىيەنى ھای
درويىش دىرلار (دېرلەر كىم، بىر نېچە دەرۋىش بۇ بادىيەدە توندىلەك
يولۇقۇپ، بىر- بىرىنى تاپا ئالمىي، ھەي، دەرۋىش!، ھەي دەرۋىش!)
دەي- دەي تەمام ھەلاك بولۇرلار. ئاندىن بەرى بۇ بادىيەنى (ھەي دەرۋىش)
دېرلەر: رىۋايەت قىلىنىشىچە، بىر نەچچە دەرۋىش بۇ چۆلدە قۇيۇندا قېلىپ،
بىر- بىرىنى تاپالمىي، (ھەي، دەرۋىش!، ھەي، دەرۋىش) دەپ
توۋلىغانلىرىچە، ھەممىسى ئۆلۈپ كېتىپتۇ. شۇندىن كېيىن، بۇ چۆل " ھەي
دەرۋىش چۆلى " دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپتۇ. بابۇر: ب ن. 317- چ ت.

△ ايا (ئەيا، ئايا):

ايا بلبل كى زار ايلانك بو توى كە بولدى شاھانە،

تەعجب ايلانكىز عشق ايجرە قىلغان كارو بارىمغە.

(ئەيا بۇلبۇلكى، زار ئەيلەك، بۇ تويكى بولدى شاھانە، تەئەججۇب
ئەيلەگىز ئىشقى ئىچرە قىلغان كارۇ بارىمغا: ئەي بۇلبۇللار، ھەسرەت بىلەن
سايراخلاركى، بۇ بىر شاھانە توي بولدى. ئىشقى- مۇھەببەت بابىدا
قىلغان- ئەتكەنلەرگە ھەيران قېلىنغانلار) . نىزارىي: 456- ئۇك ن،

ايا درد اهلى حسرت ليك سوزوم نى ايلانكييز اوراد،

پوتونك باشيم غه كلكان دردنى لوح مزاريم غه.

(ئەيا دەرد ئەھلى! ھەسرەتلىك سۆزۈمنى ئەيلەڭىز ئەۋراد، پۈتۈڭ باشىمغا كەلگەن دەردنى لەۋھى مەزارىمغا: ئەي دەرد ئەھلى، ھەسرەتلىك سۆزۈمنى دائىم يادلاڭلار؛ بېشىمغا كەلگەن دەردنى مازار تېشىمغا يېزىپ قويۇڭلار).
پۇقىرىقى ئەسەردىن.

كۆرسىتىش ئىملىقلىرى

تۈركىي تىل ھەققىدىكى خېلى بىر بۆلەك كىتابلاردا، "تا// تاكى، حالا (ھالا)، ھەنوز (ھەنۇز)" قاتارلىق سۆزلەرنى ۋاقىت ئۇقۇمىغا ئىمى قىلىدىغان ئىملىقلار دەپ بايان قىلىدۇ. بۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە ھەقىقەتەنمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ.

△ تا// تاكە (تاكى):

يوزونك تا پردەدىن ظاھر بولوب دور،

صنم لار حسن دعواسى نى قويوب دور.

(يۈزۈڭ تا پەردەدىن زاھر بولۇپدۇر، سەنەملەر ھۆسن دەئۋاسىنى قويۇپدۇر: يۈزۈڭ پەردىدىن چىقىپ قاچان كۆرۈندى، شۇندىن باشلاپ، گۈزەللەر ھۆسۈن دەۋاسى قىلمايدىغان بولدى). ئاتايى: 166- ئۇك ن.

تا سىنىك بىرلان ايدىم من بلبل خوشخوان ايدىم (تا سەنىڭ بىرلەن ئېلىمەن بۇلبۇلى خوشخان ئېدىم: سەن بىلەن بىللە چېغىمدا، خۇش ئاۋاز بۇلبۇل ئىدىم)؛

تا جدا سىندىن بولوب من محنت و غم دور ايشىم (تا جۇدا سەندىن بولۇپمەن مەنەتۇ غەمدۇر ئىشىم: قاچان سەندىن ئايرىلدىم، شۇندىن بۇيان، ھەممە ئىشىم جاپا بىلەن غەم بولدى). قەلەندەر: 492- ئۇك ن.

نوح نبى الله زمانەلارىدىن تا بو زمانەغچە التە مىنك يتە مىنك يىل

بولغان معلوم بولادور (نوه نهبیوللاھ زەمانەلەردىن تا بۇ زەمانەغەچە ئالتەمىڭ- يەتە مىڭ يىل بولغان مەئلۇم بولادۇر)؛

اولوغ خان تاكە خانلىق نى بربىب يرنيىك آستىغە كىرماكونجە... (ئۇلۇغ خان تاكى خانلىق تەختىنى بەرىپ، يەرنىڭ ئاستىغا كىرمەگۈنچە...) .
300-، 316- ت ھە .

△ حالا (ھالا) :

كاشغەر آدم لارىدىن بر نىچە آدم لار خبر تافىب جىلغە ايجىدا دفن قىلىپ نىشانە قىلىپ قويوب دور حالا حق قلى جىلغەسى برلە مشهوردور (كاشغەر ئادەملەردىن بر نىچە ئادەملەر خەبەر تافىپ، جىلغا ئىچىدە دەفن قىلىپ، نىشانە قىلىپ قويۇپدۇر، ھالا < ھەققۇلى جىلغەسى > برلە مشهوردۇر. كاشغەرلىكلەردىن بر نەچچىسى خەۋەر تېپىپ، جىلغا ئىچىگە دەپنە قىلىپ، بەلگە قىلىپ قويۇپتۇ. ئۇ جىلغا ھازىرمۇ < ھەققۇلى جىلغەسى > دەپ ئاتىلىدۇ.)
261- ت ھە .

حالا بو تارىخىدە خاقان منصب دارلارى انصاف ناياب متاع كىياب لارىنى نىسيان طاقچە لارىغە اىب قويوب ظلم لارىنى لحظ فلحظ زىادە و اضافە قىلغالى توردى (ھالا بۇ تارىخدا، خاقان مەنسىبدارلارى ئىنسانى ناياب مەتائى كەمىابلارنى نىسيان تاقچەلەرغە ئالىپ قويۇپ، زۇلملارنى لەھزەن فەلەھزەن زىيادە ۋە ئىزافە قىلغالى تۇردى: بۇگۈنلەرگە كەلگەندە، خاقان مەنسىبدارلىرى قىممەتلىك ئىنساپ كىيىملىرىنى ئۇنتۇش تەكچىسىگە ئېلىپ قويۇپ، جەۋر- زۇلۇملىرىنى كۈندىن كۈنگە كۈچەيتىشكە باشلىدى). ۴.
سايرامىي: 325- ت ھە .

△ ھنوز (ھەنۇز) :

اما كوب مغنى لارغە ھنوز نام معلوم دوركىم بو فن نىنىك صاحب وقوف بلكى صاحب كشوف لارى كىملاردور مجتهد صاحب ارشادلارى كىملاردور

اوستادلارى كيملاردور (ئەمما كۆپ مۇغەننىلەرگە ھەنۇز نامە ئلۇمدۇركىم، بۇ فەننىڭ ساھىبى ۋۇقۇق بەلكى ساھىبى كەشۇقلارى كىملىرىدۇر، مۇجتەھىد ساھىبى ئىرشادلارى كىملىرىدۇر، ئۇستادلارى كىملىرىدۇر: ئەمما نۇرغۇنلىغان مۇزىكانتلار بۇ پەننىڭ ئالىملىرى، كەشپىياتچىلىرى كىملىرى، ئىجتىھاتچان پىتەكچىلىرى كىملىرى، ئۇستازلىرى كىملىرى تېخىچە بىلمەيدۇ). ئىسمە تۇلللاھ مۇجىزىي: 3، -4 ت مۇ.

جاۋاب ئىملىقلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، تۈرلۈك سوئال ۋە تەلەپلەرگە بېرىلگەن جاۋابى ئىما قىلىدىغان ئىملىقلاردىن نىسبەتەن كۆپ ئۇچرايدىغانلىرى تۆۋەندىكىچە:

△ البتە (ئەلبەتتە):

ھەر ئان ۋە ھەر زىمان دا خىلايق لار چىن كونكىلى بىرلە دعا و التىجا قىلسە لار اول خىدايى قاضى الحاجات نىنىك اجابت قىلماقلارى البتە بىرلىك دور (ھەر ئان ۋە ھەر زەماندا، خەلايىقلار چىن كۆڭلى بىرلە دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلسالار، ئول خۇدايى قازىيىلھاجاتنىڭ «ھاجەتلەرنى راۋا قىلغۇچى ئۇلۇغ ئاللاھنىڭ» ئىجابەت قىلماقلارى ئەلبەتتە بەرھەقدۇر). 324 - ت ھە.

△ آرى (ئارى) : شۇنداق، ھەئە

آرى اوزوق وفا قىلمايدور لىكىن مىنكا اوج يوز اوغلاقلىق اوجكو تافىب بىرىلسە سوتى نى و اوزى نى اوزوق قىلىپ بارسام خان نى تافىب كىلسام دىدى ھەلاركا معقول بولدى (ئارى، ئوزوق ۋە وفا قىلمايدۇر، لىكىن ماڭا ئۇچيۇز ئوغلاقلىق ئۆچكۈ تافىپ بەرىلسە، سۈتىنى ۋە ئۆزىنى ئوزوق قىلىپ بارسام، خانى تافىپ كېلسەم دېدى. ھەمەلەرگە مەئقول بولدى: شۇنداق، ئوزوق پىششىقلىقى بولمايدۇ. لېكىن ماڭا ئۇچيۇز ئوغلاقلىق ئۆچكە تىپىپ بېرىلسە، سۈتىنى ئىچىپ، گۆشنى يەپ ماڭسام، خانى تىپىپ كەلسەم، دېدى. بۇ گەپ

ھەممەيلەنگە ياقتى) . ت ئە ، 173- چ ت .

اي دلا گل وقتى دا گلزاردين انديشه قيل ،

اوزماگل بيهوده گل نى كاريدين انديشه قيل .

كىمكى كيردى بو چين كا تا گل اوزماي يانمادى ،

ارى ارى گل اوزارسن خاريدين انديشه قيل .

(ئەي دىلا ، گل ۋە قىتدە گلزاردىن ئەندىشە قىل ، ئۆزمەگل بېھۇدە گۈلى
كارىدىن ئەندىشە قىل ؛ كىمكى كىردى بۇ چەمەنگە تا گل ئۆزمەي يانمادى .
ئارى - ئارى ، گل ئۆزەرسەن خارىدىن ئەندىشە قىل : ئەي كۆڭۈل ،
گل - چېچەك پەسلدە گلزارنى ئويلا ؛ گۈلى نېمىگە ئىشلىتىدىغانلىقىنى
ئويلىماي تۇرۇپ بېھۇدە ئۆزمە ؛ بۇ گل - چىمەنزارغا كىرگەنلىكى ئادەم گل
ئۆزمەي يانمايدۇ ؛ شۇنداق - شۇنداق ، گل ئۆزگەندە تىكىنىگە دىققەت
قىلغىن) . ھۇۋەيدا : 16- م ت .

△ نەم (نەئەم) : شۇنداق ، ماقۇل ، ھەئە

بوسە سۆزلىن ايتسام خاموش اولوركى كويا ،

زىمىدە دور نەم شوم انداگى لا مبارك .

(بۆسە سۇئالدىن ئەتسەم خاموش ئولوركى كويا ، زەئەمدە
دۇر "نەئەم" شۇم ، ئانداگى "لا" مۇبارەك : سۆيۈپ قويۇشنى ئىلتىماس قىلسام
شۇك بولۇۋالدىمۇ ، ئۇنىڭچە كويا "ماقۇل" دېيىش شۇملۇق ، "ياق" دېيىش
مۇبارەك ئىشتەك قىلىدۇ) . تەجەللىي : 616- ئۇك ن .

△ صدق (سەدەقە) : شۇنداق ، توغرا ، توغرا ئېيتىدۇ

ھېچ كىشىكا مسلم توتۇب صدق دىماكىدىن اوز كا مقال و مجال
بولماغاي (ھېچ كىشىگە مۇسەللەم تۇتۇب سەدەقە دېمەككىدىن ئۆزگە مقال ۋە
مەجال بولماغاي : ھەممە ئادەم توغرا كۆرۈپ ، "شۇنداق" دېگەندىن باشقا ،
غىك - پىك قىلالمايدۇ) . نەۋائىي : 30- م ل .

صدق الله العظيم (سەدەقەللاھۇلئەزىم: ئۇلۇغ ئاللاھ توغرا ئېيتىدۇ)؛
صدق رسول الله كريم (سەدەقە رەسۇللاھۇلكەرىم: كارامەتلىك پەيغەمبەر
ئەلەيھىسسالام توغرا ئېيتىدۇ).

△ لا: ياق، بولمايدۇ؛ يوق: "نەئەم" نىڭ ماسالغا قاراڭ.

△ بلى (بەلى): شۇنداق، ھەئە

كونكول حرفىنى سن تيغ زيان دىن ساقلاغىل زىنھار،

بلى آسان ايماس اوق برلە آتقان يانى يىغماغلىق.

(كۆڭۈل ھەرفىنى سەن تىغى زەباندىن ساقلاغىل زىنھار، بەلى ئاسان
ئېمەس ئوق بىرلە ئاتقان يانى يىغماغلىق: سەن كۆڭۈل دېگەننى تىل
خەنجىرىدىن مەھكەم ساقلىغىن. شۇنداق، يادىن ئېتىلغان ئوقنى يىغىۋېلىش
ئاسان ئەمەس - دە!). زەلىلى: 364- ئۆلەن.

△△ بۇلاردىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، اللە (ئاللاھ)، يارب
(يارەب)، يارىبىم (يارەبىم)، رىبىم اللە (رەببىم ئاللاھ)، يا اللە (يا
ئاللاھ)، يا على (يا ئەلى)، ياپپىر (يا پىر)، يا پىرىم (يا پىرىم)، يا على
شاھ مردان پىرىم (يا ئەلى شاھى مەردان پىرىم)، صدق اللە العظيم
(سەدەقەللاھۇلئەزىم)، صدق رسول الله الكرىم (سەدەقە
رەسۇلۇللاھۇلكەرىم)، اللە اكبر (ئاللاھۇ ئەكبەر)، ربتنا (رەببەنا)، خدايا
(خۇدايا)، خدايا توبە (خۇدايا تەۋبە)، ايها الناس (ئەيىۋھەنناس)،
الحمد لله (ئەلھەمدۇ لىللاھ)، الحكم لله (ئەلھۆكۈمۇ لىللاھ)، بارك الله
(بارىكاللاھ)، ان شاء الله (ئىنشائاللاھ)، ماشاء الله (ماشائاللاھ)،
استغفرالله (ئەستەغفۇرۇللاھ)، نعوذ بالله (نەئۇزۇ بىللاھ)، الا بالله (ئىللا
بىللاھ)، السلام عليكم (ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم)، خىير (خەير)، صلوات
(سىلاۋات)، سبحان الله (سۇبھاناللاھ) قاتارلىق مۇبارەك ئىسلام
ئەقىدىسىنى مەنبە قىلغان سۆز جۈملىلەر مۇ ئۆز نۆۋىتىدە، نازۇك

ھېس—تۇيغۇلارغا ۋە تۇرلۇك سوئال — جاۋابلارغا ئىما قىلىدىغان ئىملىق سۆزلەر
بولۇپ خىزمەت قىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. ھالبۇكى، مەزكۇر سۆز—جۈملىلەر ھازىرقى
زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، قىسمەن فونېتىك ئۆزگىرىش قىلغان ھالدا قوللىنىلىپ
كېلىۋاتقاچقا، بۇ يەردە مىساللارنى قىسقارتىۋەتتۇق.

ئۈچىنچى باب سىنتاكسىس

بۇ بابتا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلار ھەققىدە، مەزكۇر كىتابنىڭ پىلانلانغان ھەجىمى ئېتىبارى بىلەن پەقەت "سۆز بىرىكمىلىرى" ۋە "جۈملىلەر" دېگەن ئىككى پاراگراف بويىچە قىسقىچە بايان بېرىمىز ۋە ئەسلى قوليازما تېكىستلىرىنى كۆرۈپ ئۆگىنىشكە قولايلىق بولۇشنى كۆزلەپ، مىسال ئۈچۈن، مەزكۇر كىتابنىڭ ئاخىرىغا ئوقۇشلۇق قىلىپ بېرىلگەن، ئالىم مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ھەمدى» ناملىق ژىرىك ئەسىرىنىڭ كېيىنكى يۈز ئەللىك بېتىدە كۆرۈلىدىغان سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەردىن كۆرسىتىمىز.

1.1 سۆز بىرىكمىلىرى

سىنتاكسىس ئىلمىنىڭ ئومۇمىيەتلىك تەلىپى بويىچە ئېيتقاندا، سۆز بىرىكمىلىرى ئادەتتە، "ئىسىملىق بىرىكمىلەر" ۋە "پېئىللىق بىرىكمىلەر" دېگەن ئىككى چوڭ بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. ئىسىملىق بىرىكمىلەر ئۆز ئىچىدىن يەنە "تەڭداش بىرىكمىلەر"، "تەڭسىز بىرىكمىلەر"، "ياردەمچى سۆزلۈك بىرىكمىلەر" ۋە "قاتما سۆزلۈك بىرىكمىلەر" دېگەندەك تۈرلەرگە، پېئىللىق بىرىكمىلەر بولسا، "ئىسىمداشلىق بىرىكمىلەر"، "سۈپەتداشلىق بىرىكمىلەر"، "رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر" ۋە "ياردەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر" دېگەندەك گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنىدۇ.

1.1.1 ئىسىملىق بىرىكمىلەر

بىز بۇ يەردە، ئىسىملىق بىرىكمىلەر ئىچىدىكى "تەڭداش ئىسىم بىرىكمىلىرى"، "تەڭسىز ئىسىم بىرىكمىلىرى" ۋە "ئىزاڧەتلەر" دېگەن ئۈچ تۈر بويىچە نوقتىلىق بايان بېرىمىز.

1.1.1. تەڭداش بىرىكمىلەر

بىر- بىرى ئوتتۇرىسىدا، بېقىنىش- بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتى يوق، ئەمما جۈملىدىكى گرامماتىك ئورنى ئۆز ئارا تەڭلىك ئاساسىدا بىر گەۋدە بولغان ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەردىن تۈزۈلگەن بىرىكمە "تەڭداش بىرىكمە" دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى تەڭداش بىرىكمىلەر ئۆز ئىچىدىن يەنە "باغلىغۇچىسىز تەڭداش بىرىكمە" ۋە "باغلىغۇچىلىق تەڭداش بىرىكمە" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. باغلىغۇچىسىز تەڭداش بىرىكمىلەر

ئىككى ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدىكى سۆزلەر ئۆز ئارا ھېچقانداق باغلىغۇچىسىز ھالدا، تەڭداش مۇناسىۋەتتە بولۇپ بىرىكىپ كەلگەن بولسا، ئۇلار "باغلىغۇچىسىز تەڭداش بىرىكمە" بولىدۇ. بۇ خىل تەڭداش بىرىكمىلەرنى ئۆز ئىچىدىن يەنە "مەنداش سۆزلۈك تەڭداش بىرىكمە" ۋە "زىت سۆزلۈك تەڭداش بىرىكمە" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇپ، "جۈپلەنمە سۆز" دەپ ئاتاپ ئىشلىتىلىۋاتقان بۇ خىل تەڭداش بىرىكمىلەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سىزىقچىسىز ۋە ھېچقانداق ئالامەتسىز ھالدا، تولىمۇ كەڭرى ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. ئالايلىق، «تارىخى ھەمدى» ناملىق ئەسەرنىڭ بىز بۇ كىتابقا ئوقۇشلۇق قىلىپ بەرگەن كېيىنكى يۈز ئەللىك بەت قىسمىدا، ماۋزۇيمىزدىكى تەڭداش بىرىكمىلەرنىڭ مۇنداق مىساللىرىنى ئۇچرىتىمىز:

△ مەنداش سۆزلۈك باغلىغۇچىسىز تەڭداش بىرىكمىلەر:

اوى حجره (ئۆي- ھۇجرا) 257/6 (257- بەت، يۇقىرىدىن 6- قۇر)؛ دل ضمير (دىل- زەمىر) 261/9؛ انديشه خوف (ئەندىشە- خەۋق) 261/9؛ شك شكايهت (شەك- شكايەت) 258/6؛ مثال مانند (مىسال-مانەند) 259/1؛ بيان ذكر (بەيان- زىكر) 259/2؛ ايگيز بلند

(ئىگىز- بۆلەند) 313/4؛ عرضى داد (ئەر-ز داد) 260/8؛ فل طلا
 (فۇل- تىللا) 260/14؛ تون سرپا (تون- سەرپا) 260/14؛ توغ بىراق
 (توغ- بايراق) 259/9؛ يراغ اسلحه (ياراغ- ئەسلىمە) 260/14؛ تونكىجى
 تىلماچ (تۇڭچى- تىلماچ) 260/20؛ توف زىمىرە
 (توف-زەمبەرەك) 262/14؛ ناى صوناي (نەي- سۇناي) 259/9؛ اط
 ايرغوماغ (ئات- ئەرغۇماغ) 262/6؛ بەھانە باغث (بەھانە-باغث) 265/4؛
 سفىل فوطى (سەفل- فوتەي) 269/12؛ فرمان بوپىروق
 (فەرمان-بۇپىرۇق) 270/8؛ فعل خوى (فىل - خوي) 271/13؛ اسلحه
 يراغ (ئەسلىمە - ياراغ) 268/11 ؛ مسجد جامع
 (مەسجىد-جامىئە) 272/15؛ سىرتما شاھ (سىر - تەماشاه) 273/10؛
 نغمە نوا (نەغمە - نەۋا) 273/11؛ توفە توفراق
 (توفاق-تۇفراق) 273/12؛ ايفك مشتوت (ئىفك - مەشتوت) 273/14؛
 ظلم جبر (زۇلم - جەبر) 274/5؛ جنك رزم (جەنگ - رەزم) 266/11؛
 ايسن امان (ئىسەن - ئەمان) 292/3؛ قاعدە قانون
 (قائىدە-قانۇن) 266/8؛ اسم نام (ئىسىم - نام) 266/1؛ امر فرمان
 (ئەمر - فەرمان) 295/12؛ غضب سياست (غەزەب - سىياسەت) 259/4؛
 مور ملح (مۇر - مەلەھ) 268/16؛ استخوان سونكاك
 (ئۇستىخان-سۆڭەك) 325/11؛ جاى مكان (جاي - مەكان) 281/4؛
 راست دورست (راست - دۇرۇست) 325/11؛ اذن اجازت
 (ئىزىن-ئىجازەت) 281/18؛ صحيح دورست (سەھىھ-دۇرۇست) 325/11؛
 بيوه بيجاره (بىۋە - بىچارە) 283/6؛ زهن ادراك (زەھن - ئىدراك) 9
 284؛ بلا فرزند (بالا- فەرزەند) 321/ 3؛ دين دىانت
 (دىن-دىئانەت) 284/12؛ اهل عيال (ئەھل - ئەيال) 321/ 13؛ تيز
 چابك (تېز- چابۇك)؛ غلام جاكار (غۇلام- چاكار) 321/13؛ صرف خراجت

(سەرفى - خەراجات) 287/12؛ تىل زىبان (تىل - زەبان) 288/ 7؛ اورۇغ
 قىياش (ئۇرۇغ - قايىش) 289/ 4؛ بوروت سقال (بۇرۇت - ساقال) 16
 289/ قاش مقال (قاش - مەقال) 289/ 10؛ سەنە سال
 (سەنە-سال) 290/1؛ دل كونكول (دىل - كۆڭۈل) 290/ 17؛ غىبىرت
 شجاعت (غەيرەت - شۇجائەت) 292/12؛ ايكىن اياغ (ئىگىن-ئايىغ) 10
 294/؛ اط اولاغ (ئات - ئۇلاغ) 294/10؛ رسم رسم
 (رەس-رۇسۇم) 295/13؛ جىغز بوم (جۇغز - بوم) 308/ 9؛ ديو فرى (دېۋ
 - فەرى) 308/ 9؛ عقل فراست (ئەقل - فەراست) 274/ 10؛ اتا بابا
 (ئاتا - بابا) 301/12؛ فەم كىاست (فەم - كىياسەت) 274/ 10؛ غدر
 خىانت (غەدر- خىانەت) 274/ 14؛ جونك كتە (چوڭ-كاتتا) 309/16؛
 قتال جدال (قتال - جىدال) 275/ 8؛ جنك قتال (جەنگ- قتال) 276/1؛
 چورە اطراف (چەۋرە- ئەتراف) 276/17؛ يىغاج بادرا
 (يىغاج-بادرا) 305/5؛ مراد مقصد (مۇراد- مەقسەد) 277 / 10؛ التون
 كىموش (ئالتۇن- كۈمۈش) 277/ 14؛ عقيدە اخلاصى (ئەقىدە-
 ئىخلاس) 278/3؛ فخر مباحات (فەخر- مۇھابات) 296/17؛ حالا
 حاضر (ھالا- ھازىر) 297/18؛ كەنە فرسودە (كۈھنا- فەرسۇدە) 298/ 14؛
 قا آن پادشاھ (قاتان- پادشاھ) 298/ 18؛ اوت بوغوز
 (ئوت-بوغۇز) 304/6؛ اوند كرنج (ئۈند- گۇرۇنچ) 304/ 7؛ فل مال
 (فۇل- مال) 280/ 17؛ عدل عدالت (ئەدل- ئەدالەت) 280/18؛ فقرا
 رعايا (فۇقەرا- رەئايى) 281/1؛ ايل اولوس (ئەل- ئۇلۇس) 280/13؛
 خىش اقربا (خىش- ئەقرەبا) 280/13؛ قوم قىرىنداش
 (قەۋم-قارىنداش) 280/16؛ عصر زمانە (ئەسر- زەمانە) 280/10؛ عراق
 شراب (ئەراق- شەراب) 279/12؛ خىر صدقە (خەير- سەدەقە) 279/11؛
 جاي منزل (جاي- مەنزىل) 279/11؛ سى سبب

(سەئىي-سەبەب) 279/6؛ قدر قيمت (قەدر- قىيمەت) 279/3؛ امر فرمايش (ئەمر- فرمايش) 278/18؛ كولن وظيفە (گولەن ۋە زىننە) 310/5؛ شكر (ئى- شۇكر- سەنا) 309/14؛ فات يقين (فات- ياقن) 307/13؛ لى قاعدە (لى- قائىدە) 319/14؛ زىركە هوشيار (زىركە- هوشيار) 310/2؛ داد فریاد (داد- فریاد) 314/12؛ عیش عشرت (ئەيش- ئىشرەت) 273/6، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

Δ زىت مەنىلىك سۆزلەردىن تۈزۈلگەن باغلىغۇچىسىز تەڭداش بىرىكمىلەر:
 پىخى يىمان (ياخشى- يامان) 325/10؛ راست يىلغان (راست-يىلغان) 258/11؛ كتە كىچىك (كاتتا- كىچىك) 264/12؛ جونك كىچىك (چوڭ- كىچىك) 314/6؛ باش اياغ (باش- ئاياغ) 268/11؛ آق ترا (ئاق- قارا) 305/4؛ اولوغ كىچىك (ئۇلۇغ- كىچىك) 298/12؛ پىست بىلد (پەست- بۆلەند: ئىگىز- پەس) 276/16؛ كىم زىيادە (كەم-زىيادە) 6308؛ يىراق يقين (يەراق- ياقن) 311/5؛ شەر صحرا (شەر- سەھرا) 302/12؛ دىخلى صرف (دەخلى- سەرفى: كىرىم-چىقىم) 287/11؛ قىش ياز (قىش- ياز) 289/12؛ وعدە و عىد (ۋەئەدە-ۋەئىيد:ۋەدە- تەھدىت) 278/8؛ راست غلظە (راست-غەلظە) 320/4؛ آجىغ چوچوك (ئاچىغ- چوچوك) 319/8؛ فل جان (فۇل- جان) 280/15 بۆكۈن ايرتە (بۆگۈن- ئەرتە) 265/2، ۋ.ب.

ئە. باغلىغۇچىلىق تەڭداش بىرىكمىلەر

Δ و (ۋە) لىكلەر:

صاحب و مالك (ساھىب ۋە مالك) 265/1؛ زور و كتە (زور ۋە كاتتا) 265/2؛ روشن و تمىز (روشن ۋە تەمىز) 264/2؛ مخالفت و مخا صىت (مۇخالەفەت ۋە مۇخاسەمەت) 266/3؛ طيار و آمادە (تەييار ۋە ئامادە) 267/9؛ محرم و ملازم (مەھرەم ۋە مۇلازىم) 271/3؛ برابر و

يکسان (به رابه ر ۋه يه کسان) 271/8؛ يول و منزل (يول ۋه مه نزل) 272/16؛ آباد و معمور (ئاباد ۋه مه ئمور) 272/17؛ کم و زياده (کم ۋه زياده) 273/2؛ تحسين و آفرين (ته هسن ۋه ئافه رين) 286/11؛ نمونه و نشانه (نه مونه ۋه نشانه) 269/8؛ ماهيانه و ساليانه (ماهيانه ۋه ساليانه) 299/4؛ وظيفه و كولن (ۋه زفقه ۋه گولن) 299/4؛ علم اعظام ديندار و اعيان كرام عالي مقدار (قولة مائى ئزام ديندار ۋه ئه ئيانى كرام ئاليمقدار) 270/9؛ محنت و مشقت (مهنت ۋه مؤشه ققت) 273/5؛ مقدور و مجال (مه قدور ۋه مهجال) 274/3؛ وحشى و اهلى (ۋه هشى ۋه ئه هلى) 273/15؛ باغى و جنكالى (باغى ۋه جهنگالى) 273/16، دېگه نله رگه ئوخشاش.

△△ بۇ خىل "ۋه" لىك تەخداش بىرىكمىلەر ئىگەر شېئىر- نەزىملەردە كەلسە، "ۋه" باغلىغۇچىسى "- ئۇ" ياكى "- يۇ" ئوقۇلىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسلەن: صاحب و مالك (ساهىبۇ مالك)، نمونه و نشانه (نەمۇنەيۇ نشانه) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

△ بىرلە // بىرلە (بىرلە) لىكلەر:

لوشى دارىن بىرلە زونكتونك دارىن (لوشى دارىن بىرلە زونكتونك دارىن) 276/6؛ بر خان اوقى بىرلە يىكىرمە چىرىك (بر خان ئوقى بىرلە يىگىرمە چىرىك) 278/11؛ لشكر باشى بىرلە اوغلى (لەشكەر باشى بىرلە ئوغلى) 266/10؛ مانجو بىرلە قىلماق (مانجۇ بىرلە قىلماق)، ۋ.ب.

△ ويا (ۋەيا) لىقلار:

ويا عساكر ويا فقرا (ۋەيا ئەساكر ۋەيا فۇقەرا) 282/4؛ وياكم ويا زياده (ۋەيا كەم ۋەيا زياده) 295/6؛ فقرا ويا رعيه لار ويا پادشاه (فۇقەرا ۋەيا رەئىيەلەر ۋەيا پادشاه) 322/13؛ مکه معظمه ويا باشقه ولايت لار (مەككەئى مؤئەزەمە ۋەيا باشقا ۋىلايەتلەر) 333/4، ۋ.ب.

Δ یا // یا که // (یا // یا کی) لقلار:

آیت حدیث یا خبر متواتر (ثابته - هه دس یا خه بهری
مؤته و اتیر) 355/12؛ مشایخ لار یا که پادشاه لار (مهشایخلار یا کی
پادشاهلا) 378/7؛ اوغلی یا که خان زاده لار دین برلاری (ئوغلی یا کی
خانزاده له ر دین برله ری) 300/10، ژ.ب.

Δ خواه ... و خواه (خاه ... وه خاه) لقلار:

خواه امرا و سپاه و خواه یکیته دولتخواه لار (خاه ئومه را وه سپاه وه خاه
یگتی ده وه له تخاه لار) 258/3؛ خواه پادشاه عالی مقدار و خواه گدا ذلیل بی
اعتبار (خاه پادشاهی ئالیی مقدار وه خاه گه دایی زه لیل
بشستبار) 259/17؛ خواه عسکر و خواه فقرا (خاه ئه سکر وه خاه
فوقه را) 275/11؛ خواه یکیته و خواه سوداگر (خاه یگت وه خاه
سه وداگر) 275/16؛ خواه هندوستان و ترکستان و خواه فرغانه ولایتی و
بدخشان (خاه هندوستان وه توركستان وه خاه فرغانه وئالیه تی وه
بده خشان) 277/4؛ خواه مسلمان ظالم و خواه مانجو عمل دارلاری (خاه
مؤسولمانی زالم وه خاه مانجو ئه مه لدارلاری) 308/16؛ خواه مجاور و خواه
مسافر (خاه مؤجاوئر وه خاه مؤسافر) 303/18؛ خواه اسلام دیندار و خواه
پادشاه بی دین کفار فجار (خاه ئسلامی دیندار وه خاه پادشاهی بدینی
کؤفکار فؤججار) 309/4؛ خواه جونک و خواه کیجیک (خاه چوئک وه خاه
کچیک) 319/10؛ خواه مسلمان دیندار و خواه بی دین کفار (خاه
مؤسولمان دیندار وه خاه بدین کؤفکار) 322/10؛ خواه مغرب و خواه مشرق
(خاه مه غرب وه خاه مه شرق) 368/7؛ خواه اصحاب الکهنی و خواه اتا
اناسی قبری (خاه ئه سهابؤل - که هق وه خاه ئاتا - ئاناسی قهبری) 373/11؛
خواه مکه مکرمه و خواه مدینه منوره (خاه مه ککه ئی مؤکه رره مه وه خاه

مەدەنىي مۇنەۋۋەرە (375/5)؛ خۇاھ تاش يىغاچ خۇاھ يول اريق و قير (خاھ تاش- ياغاچ ۋە خاھ يول- ئەرىق ۋە قىر) (381/2)؛ خۇاھ اير و خۇاھ خاتۇن (خاھ ئەر ۋە خاھ خاتۇن) (389/13)، ۋ.ب.

1.1.2. تەڭداش بىرىكمىلەردە "و" (ۋە) باغلىغۇچىسىنىڭ

قوللىنىلىشى ۋە ئىملاسى

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە تولىمۇ كەڭ قوللىنىلىدىغان باغلىغۇچى "و" ئاساسلىق ئۇقۇم جەھەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ۋە" باغلىغۇچىسى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، قوللىنىلىش ۋە تەلەپپۇز قىلىنىش جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، "و" باغلىغۇچىسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىككى تەڭداش گرامماتىك ئورۇندىكى سۆز، ئىبارە ياكى جۈملە ئوتتۇرىسىدا باغلىغۇچىلىق رولى بىلەن كېلىش بىلەنلا قالماستىن، يەنە ئۇ قاتار تىزىلما مۇناسىۋەتتە كەلگەن ئىككىدىن ئارتۇق تەڭداش بۆلەك ياكى جۈملەلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ كېلىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ خاس رولى ئارقىلىق، مەزكۇر كۆپ بۆلەك ۋە جۈملەلەرنىڭ ئۆز ئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئەڭ مۇھىمى، "و" باغلىغۇچىسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى نەسرىي ئەسەرلەردە، خۇددى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ۋە" باغلىغۇچىسىغا ئوخشاشلا "ۋە" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئەمما، نەزىمىي ئەسەرلەردە بولسا، ئەگەر باشتىكى سۆز ياكى ئىبارە ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئەھۋالدا، "ئۇ" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئەھۋالدا بولسا، "يۇ" تەلەپپۇز قىلىنىدۇكى، تېكىستشۇناسلار ترانسكرىپسىيىدە بۇ قائىدىگە جەزمەن ئەمەل قىلىشلىرى لازىم بولىدۇ. مەسلەن:

بولاردىن داغى باشقە يېككىت لېكىم زامانى ۋ شىباب ايامى اوانيدا كوپرەك
شعر دا سحرساز ۋ نظم دا فسون پرداز شعرانينك شيرين اشعارى ۋ زىكىن

ايياتى دىن ايليك مينك دىن ارتوق ياد توتوپ مين و الار ذوق و خوشحال
 ليغى دىن اوزومنى آوتوب مين و صلاح و فسادلاريغە فكر ايتيب مين و
 مەخى دقايقى غە تامل و تفكر بيلە ييتيب مين (بۇلاردىن داغى باشقا،
 يىگىتلىكم زەمانى ۋە شەباب ئەيىامى ئەۋاندا، كۆپرەك شىردا سەرساز ۋە
 نەزمە فۇسۇنپەرداز شۇئەرانىڭ شىرىن ئەشئارى ۋە رەنگىن ئەيىاتىدىن
 ئېلىك مىغدىن ئارتۇق ياد تۇتۇپمېن ۋە ئالار زەۋق ۋە خۇشھاللىغىدىن
 ئۆزۈمنى ئاۋۇتۇپمېن ۋە سەلاھ ۋە فەسادلارغا فكر ئېتىپمېن ۋە مەخى
 دەقايىقىغا ئەنەمۇل ۋە تەفەككۇر بىلە يېتىپمېن: بۇلاردىن باشقا يەنە،
 يىگىتلىك دەۋرىم ۋە ياشلىق چاغلىرىمدا، ماھارەتلىك پارىسىگۇي شائىرلارنىڭ
 ئېسىل شېئىرلىرىدىن ئەللىك مىغدىن ئارتۇق بېيتنى يادلاپ، ئۇلاردىكى زوق
 ۋە خۇشاللىقلار بىلەن ئۆزۈمنى ئاۋۇندۇرغان؛ ئۇلاردىكى ئارتۇقچىلىق ۋە
 كەمچىلكلەر ھەققىدە پىكىر بايان قىلغان؛ مۇلاھىزە ۋە تەپەككۇر قىلىش
 ئارقىلىق، ئۇلاردىكى يوشۇرۇن مەنىلەرنىڭ تېگىگە يەتكەندىم.) نەۋائىي:
 28-م ل.

اى صبا اورە كونكلوم اىستايو ھىر يان بارو،

وade و تاغ و بىابان لارنى بىر بىر اختارو

(ئى سەبا ئاۋارە كۆڭلۈم ئىستەيۇ ھەر بارۇ، ۋادەيۇ تاغۇ بىيابانلارنى بىر-
 بىرلاختارۇ؛ ئى تاڭ شاملى، سەرگەردان كۆڭلۈمنى ئىزدەپ تەرەپ- تەرەپكە
 بارغىن؛ ۋادا، تاغ ۋە باياۋانلارنى بىر- بىرلەپ ئاخشۇرۇپ چىققىن). نەۋائىي:
 74-چ ت.

جفا و شيوە و فن علمى ايجرە،

كوزونك شاگرديدور دوران افلاك.

(جەفايۇ شۇەيۇ فەن ئىلمى ئىجرە، كۆزۈڭ شاگردىدۇر دەۋرانى ئەفلاك:
 جاپا سېلىش، ناز قىلىش بابىدىكى سەنئەتتە، چۆرگۈلۈپ تۇرىدىغان پەلەكمۇ
 كۆزۈڭگە شاگردىتۇر). لۇتقىي: 238- ئۇك ن.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، "كېچەيۇ كۈندۈز" تەلەپپوزى ۋە ئىملاسىدا ئىشلىتىلىۋاتقان تەڭداش بىرىكمە سۆزنىڭ ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، "كېچە و كوندوز" شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. بۇ ھالمۇ ئەمەلىيەتتە، باش سۆزى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان "و" لىك تەڭداش بىرىكمەلەرنى شېئىرلاردا "ۋۇ" بىلەن ئەمەس، "- يۇ" بىلەن تەلەپپوز قىلىش ۋە ترانسكرىپسىيە قىلىشنىڭ قائىدە ۋە ئېتىمولوگىيە ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا قوللىنىلىدىغان پەش، چېكىت ۋە ترىناق قاتارلىق تىنىش، جۈملە ۋە نەقىل بەلگىلىرى ئومۇمەن قوللىنىلمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ماۋزۇيىمىزدىكى "و" باغلىغۇچىسى ئۆز نۆۋىتىدە، جۈملە بىلەن جۈملىنى ئايرىيدىغان پاسل، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، جۈملە ئايرىغۇچى بەلگە بولۇپمۇ خىزمەت قىلىدۇ. روشەنكى، بۇ ئەھۋالدىكى "و" ھەرپىنى باغلىغۇچى "و" ئەمەس، بەلكى جۈملە ئايرىغۇچى ياكى جۈملە بېشى "و" دەپ چۈشىنىش ۋە چۈشەندۈرۈش لازىم. مەسىلەن:

ۋە يەنە مالا عبد الباقي حا جى مفتى كىم... 284/19؛ ۋە يەنە اصحاب الكهن شيخ لارىدىن مالا فلاد شيخ دوركىم... 286/19؛ ۋە كورلادا مالا احمد اخوند قاضى كلان ايدى علم لارى آزرارق و انصاف دىانت لارى تولاراق كشى ايدى 286/2

روشەنكى، بۇ جۈملىلەردىكى ئاستى سىزىلغان "و" ھەرپىنىڭ "و" باغلىغۇچىسى ئەمەس، بەلكى يېڭى بىر جۈملە باشلانغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان بەلگە، جۈملە بىلەن جۈملىنى ئايرىيدىغان بىر پاسل ئىكەنلىكى ئېنىقتۇر.

1.1.3. تەڭسىز بىرىكمەلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، بېقىنىش- بېقىندۇرۇش ياكى ئېنىقلاش- ئېنىقلىنىش

مۇناسىۋىتىدە ئۆز ئارا بىرىكىپ كەلگەن تەڭسىز بىرىكىملەر ئۆز ئىچىدىن، "قوشۇمچىلىق تەڭسىز بىرىكمە" ۋە "قوشۇمچىسىز تەڭسىز بىرىكمە" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. قوشۇمچىلىق تەڭسىز بىرىكىملەر

بۇ پېقىندۇرۇش ياكى ئېنىقلاش قوشۇمچىسى - نىنك // - نونك" بىلەن كەلگەن تەڭسىز بىرىكىملەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسلەن:

نياز حاكم بېك نىنك اطلارى (نىياز ھاكىم بېگىنىڭ ئاتالى) 257 / 13؛
كوچانىنك ھاكىمى (كۇچانىڭ ھاكىمى) 296 / 12؛
فرغانە ولايتى نىنك آدم لارى (فرغانە ۋىلايەتىنىڭ ئادەملەرى) 257 / 8؛
جريك لارنىنك حقى (چىرىكلارنىڭ ھەققى) 177 / 14؛
سىرام نىنك واقعه و احوالى (سايرامنىڭ ۋاقتى ۋە ئەھۋالى) 295 / 4؛
عسكلارنىنك اطلارى (ئەسكەرلەرنىڭ ئاتلارى) 275 / 18؛
ملا عالم قل نىنك اوغلى (موللا ئالمىقۇلنىڭ ئوغلى) 262 / 2؛
مصلحت نىنك اوبدانى (مەسلەھەتنىڭ ئوبدانى) 267 / 2؛
خىن نىنك كارو بارلارى (خوتەننىڭ كارۇ بارلارى) ئىش - كۈشلىرى
267 / 7؛
باغىنىنك كولى (باغنىڭ كۆلى) 277 / 18؛
بورى لارنىنك يولى (بۆرىلەرنىڭ يولى) 270 / 14؛
زىلجە نىنك وزنى (زىلچاننىڭ ۋەزنى) 277 / 13؛
تورم نىنك مقرب لارى (تۆرەمنىڭ مۇقەررەبلەرى
(پىقىنلىرى) 262 / 18؛
سنىنك كونكلونك (سەنىڭ كۆڭلۈڭ) 276 / 13؛
دل كونكول لارنىنك تشوئىشى (دىل - كۆڭۈللەرنىڭ تەشۋىشى) 290 / 17؛
اوزلارى نىنك نىسى (ئۆزلەرنىڭ نەسەبى) 297 / 12؛
اولارنىنك عبادت و رىياضت لارى (ئۇلارنىڭ ئىبادەت ۋە رىيازەتلەرى) 282 / 3؛
اولوغ خان نىنك منصب دارلارى (ئۇلۇغ خاننىڭ مەنەسەبدارلارى) 288 / 13؛
جناب اتالىق بىرولت نىنك عصر و زمانەلارى (جەنابى ئاتالىق بەدەۋلەتنىڭ ئەسر ۋە زمانەلەرى) 281 / 6؛
فقرا و رعيە لارنىنك رفاھىت و اسايىشى (فۇقەرا ۋە

رەئىيەلەرنىڭ رەفاھىيەت ۋە ئاسايىشى (280/17؛ خىزىنەلارنىڭ بويى و
 ايسى (خەزىنەلەرنىڭ بويى ۋە ئىسى) 277/12؛ اتالىق غازى نىڭ كىتە و
 زورلىغى (ئاتالىق غازىنىڭ كاتتا ۋە زورلىغى) 274/11؛ جناب اتالىق
 عالمقام نىڭ التفات و اعتماد لارى (جەنابى ئاتالىق ئالىمەقامنىڭ
 ئىلتىفات ۋە ئىتىمادىلارى) 274/13؛ صاحب دولت نىڭ شك شكائت لارى
 (ساھىبى دەۋلەتنىڭ شك- شكايەتلەرى) 258/6؛ اهل خردىنىڭ دلى
 (ئەھلى خىرەدنىڭ «زىيالىيلارنىڭ» دىلى) 270/12؛ زمانەنىڭ فترات و
 انقلابى (زەمانەنىڭ فەتەرات «ئۈزۈكچىلىك ۋاقتى» ۋە ئىنقىلابى) 286/5؛

ب.

ئە. قوشۇمچىسىز تەڭسىز بىرىكمىلەر

توزحقى (تۈز ھەققى) 258/6؛ اوز اسباب لارى (ئۆز ئەسبابلارى) 18/
 257؛ كوز ياشلارى (كۆز ياشلارى) 59/18؛ اوز اياغى (ئۆز
 ئاياغى) 263/9؛ اسلام رونقى و رواجى (ئىسلام رەۋنەقى ۋە
 رەۋاجى) 263/15؛ كىچە قرانگوسى (كېچە قاراڭغوسى) 268/18؛
 تونكانى كروھى (تۈنگانى گۈرۈھى) 268/17؛ اشطرفان حاكى
 (ئۇشتۇرفان ھاكىمى) 268/3؛ يايىدى جنكى (يايىدى جەنگى) 267/1؛
 سلطنت خطبەسى (سەلتەنەت خۇتبەسى) 266/1؛ آدم لار حاجتى (ئادەملەر
 ھاجەتى) 277/9؛ انا مىراثى (ئاتا مىراسى) 264/11؛ بىك بجه نصرنى
 (بېگ بەچچە تەسەررۇقى) 264/12؛ كونكول قرالىغى (كۆڭۈل
 قارالىغى) 274/6؛ عاقل لار عقلى و تعقلى (ئاقىللار ئەقلى ۋە
 تەئەققۇلى) 274/6؛ حكاملار فكرى و تفكرى (ھۆكەمالار فىكرى ۋە
 تەفەككۇرى) 274/7؛ ختن آدم لارى (خوتەن ئادەملەرى) 275/10؛ اسلام
 نورى جراغى (ئىسلام نۇرى چىراغى)؛ زمانە كار حال لارى (زەمانە
 كار-ھاللارى) 264/18؛ كاشغر كارو بارلارى (كاشغەر كارۋا

بارلاری (266/4؛ امر اطاعت رشتەسى (ئەمىر- ئىتائەت رىشتەسى) 267/9؛
 ھىرەت انكىشت لارى (ھەيرەت ئەنگۈشتلەرى) 290 / 9؛ تىفكەر دىندان لارى
 (تەفەككۈر دەندىنلارى) 290 / 9؛ دادالارى خىزمىتى (دادالار
 خىزمەتى) 292/18؛ زىمانە آدم لارى فىل اطوارى (زىمانە ئادەملەرى
 فىل - ئەتۋارى) 293/1؛ رىسول اللە شىمى ھىدايتى (رەسۇلۇللاھ شەمى
 ھىدايتى) 326/2؛ نىباتات لار كوكارماكى (نەباتاتلار كۆكەرەمەكى)
 281/12؛ قىيامت ھىشركاھى (قىيامەت ھەشەر گاھى) 281/2؛ يىمغور
 ياغماغلىقى (يامغور ياغماغلىقى) 281/12؛ كوجالىق خواجه لار دولت لارى
 (كۈچالىق خاجەلەر دەۋلەتلەرى) 278/17، ۋ. ب.

1.1.4. ئىزافەتلەر

ئۇيغۇر يېزىق تارىخىدا، ئىسلامىيەتتىن كېيىن، ئەرەب- پارىس تىللىرىدىن
 قوبۇل قىلىنىپ ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىلىپ كەلگەن، ئېنىقلانغۇچى سۆزى
 ئالدىدا، ئېنىقلىغۇچى سۆزى بولسا، كەينىدە كېلىدىغان، ئېنىقلاش- ئېنىقلىنىش
 مۇناسىۋىتىدىكى تەڭسىز بىرىكمىلەر "ئىزافەت" (اضافت) دەپ ئاتىلىدۇ.
 شۇنداق، ئىزافەتلەر ئېتىمولوگىيە جەھەتتىن ئەرەب- پارىس تىللىرىدىن
 كىرىپ ئۆزلەشكەن بولغانلىقى، تۈزۈلۈش شەكلى جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىدىكى
 ئەنئەنىۋى تەڭسىز بىرىكمىلەردىن تۈپلۈك پەرقلىنىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن،
 ئۇلارغا دائىر ئاساسىي قائىدىلەرنى پىششىق بىلىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ.
 چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىزافەتلەر ئۆزلىرىگە خاس بولغان
 ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ، "ئەرەبچە ئىزافەت" ۋە "پارسچە ئىزافەت" دېگەن
 ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. ئەرەبچە ئىزافەت

ئادەتتە، تەركىبىدە ئەلفلام (ال -) بولغان، يەنى بىرىكمە تەركىبىدىكى
 ئېنىقلانغۇچى سۆز بىلەن ئېنىقلىغۇچى كەلىمە ئەلفلام ئارقىلىق بىرىكىپ

كەلگەن ئىزافەت "ئەرەبچە ئىزافەت" دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: "يول" مەنىسىدىكى "صراط" (سرات) كەلىمىسى بىلەن، "تۇز، توغرا، داغدام" ئۇقۇمىدىكى "مستقيم" (مۇستەقىم) سۆزىدىن تەركىب تاپقان ئەرەبچە ئىزافەت "صراط المستقيم" شەكلىدە بولىدۇ ۋە ئىزافەت ئالدىدا ھېچقانداق بىر ئالدى قوشۇلغۇچى بولمىغان ئەھۋالدا، "سراتۇلمۇستەقىم" دەپ ئوقۇلىدۇ.

ئەرەبچە ئىزافەتلەرنى ئوقۇش ۋە ترانسكرىپسىيە قىلىشتا، ئىزافەتنىڭ ئالدىدا "بى، فى، ئان (عن)، ئىلە (الى)، ئەلە" قاتارلىق ئالدى قوشۇلغۇچى كەلگەن ياكى كەلمىگەنلىكىگە، شۇنداقلا ئەلفالام بىلەن قوشۇلۇپ يېزىلىدىغان ئېنىقلىغۇچى سۆز باش ھەرپىنىڭ قەمەرىيە ھەرپى ياكى شەمسىيە ھەرپى ئىكەنلىكىگە قارايمىز.

ئەگەر ئىزافەت ئالدى قوشۇلغۇچىسىز بولسا، بۇ ھالدا ئالدى بىلەن، ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بىر "ئو" تاۋۇشى قوشۇلىدۇ، ئاندىن ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى سۆز قوشۇلۇپ ئوقۇلىدۇ ۋە شۇ بويىچە ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، "امر" سۆزى بىلەن "اللە" سۆزىدىن تۈزۈلگەن ئالدى قوشۇلغۇچىسىز ئەرەبچە ئىزافەت ئادەتتە، امرلە شەكلىدە يېزىلىدۇ ۋە "ئەمرۇللاھ" دەپ ئوقۇلىدۇكى، بۇنىڭ مەنىسى "ئاللاھنىڭ ئەمرى" دېگەن بولىدۇ. ("ئاللاھ" سۆزىدىكى "ھ" تاۋۇشىنى يېزىقتا چۈشۈرۈپ قويۇش مۇتلەق توغرا ئەمەس!) ئەمدى، ئەگەر بۇ ئىزافەت "ب- (بى)" دېگەن ئالدى قوشۇلغۇچى بىلەن كەلسە، بۇ ھالدا، بامرلە شەكلىدە يېزىلىدۇ ۋە مەزكۇر ئالدى قوشۇلغۇچى "بى" نىڭ تەسىرى بىلەن، ئەسلىدىكى "ئو" تاۋۇشى "ئى" گە ئۆزگىرىپ "بىئەمرۇللاھ" دەپ ئوقۇلىدۇكى، بۇنىڭ مەنىسى "ئاللاھنىڭ ئەمرى بىلەن" دېگەن بولىدۇ. ئوخشاشلا، اسم بىلەن اللە سۆزىدىن تۈزۈلگەن ئەرەبچە ئىزافەت ئالدى قوشۇلغۇچىسىز ئەھۋالدا، اسم اللە يېزىلىپ، "ئەسمۇللاھ" دەپ

ئوقۇلىدۇ ۋە مەنىسى "ئاللاھنىڭ ئىسمى" دېگەن بولىدۇ. ئەمما، ئۇ ئالدى قوشۇلغۇچى "بـ" بىلەن كېلىپ، بىم للە يېزىلىدىغان بولسا، "بىسمىلاھ" دەپ ئوقۇلىدۇ ۋە مەنىسى "ئاللاھنىڭ ئىسمى بىلەن" دېگەن بولىدۇ.

ئەگەر ئەللام بىلەن كەلگەن ئېنىقلىغۇچى سۆزنىڭ باش ھەرپى شەمسىيە ھەرپى بولسا ۋە ئىزاھەت ئالدىدا ھېچقانداق بىر ئالدى قوشۇلغۇچى بولمىسا، بۇ ھالدا، ئېنىقلىغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بىر "ئۇ" تاۋۇشى قوشۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى سۆزنىڭ بېشىدىكى شەمسىيە ھەرپى قاتلاپ (تەكرار) ئوقۇلغان ھالدا قوشۇلىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن،

"دېڭىز" مەنىسىدىكى "بىر" سۆزى بىلەن "نىجاتلىق" ئۇقۇمىدىكى "نىجات" كەلىمىسى ئەللام ئارقىلىق بىرىكىپ، بىر نىجات شەكلىدىكى ئەرەبچە ئىزاھەت ھاسىل قىلسا، ئۇ "بەھرۇننىجات" دەپ ئوقۇلۇپ، ئەينەن ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ.

ئەگەر ئەللام بىلەن كەلگەن ئېنىقلىغۇچى سۆزنىڭ باش ھەرپى ھەرقانداق بىر قەمەرىيە ھەرپى بولسا، بۇ ھالدا، ئېنىقلىغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بىر "ئۇ" تاۋۇشى قوشۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا دەسلەپ "الـ" (ئەللام) دىكى "لـ" (لام) ھەرپى قوشۇلىدۇ، ئاندىن ئېنىقلىغۇچى سۆز ئەينەن قوشۇپ ئوقۇلىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن، "قىسسەلەر،

ھېكايىلەر" مەنىسىدىكى "قىصسى" سۆزى بىلەن "ئەۋلىيالار" ئۇقۇمىدىكى "انىيا" سۆزى ئەللام بىلەن بىرىكىپ، ئەرەبچە ئىزاھەت ھاسىل قىلسا، قىصسى الانىيا شەكلىدىكى بۇ ئىزاھەت "قىسسەس-ۇل-ئەنىيا" دەپ ئوقۇلىدۇ. ئەگەر مەزكۇر ئەرەبچە ئىزاھەتتىكى "انىيا" (ئەنىيا) سۆزىنىڭ ئورنىدا، باش ھەرپى شەمسىيە ھەرپى بولغان "رىغوزى" كەلىمىسى بولسا، بۇ ھالدا "قىصسى الرىغوزى" شەكلىدىكى بۇ ئەرەبچە ئىزاھەت

ئەمدىلىكتە "قىسەس-ئۇر-رابغۇزى" (رابغۇزى توپلىغان قىسسەلەر) دەپ ئوقۇلىدۇ ۋە مۇشۇنداق ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ.

ئەگەر بۇ خىل ئىزاھات ئىككى كەلىمىلىك ئەمەس، بەلكى ئۈچ كەلىمىلىك بولسا، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىزاھات تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆز بىردىن ئارتۇق بولسا، بۇ ھالدا، ئەڭ ئالدىدا كەلگەن بىرىنچى ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بىر "ئۇ"، ئىككىنچى ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بولسا، بىر "-ئى" تاۋۇشى قوشۇلىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭغا ئەللام بىلەن كەلگەن ئېنىقلانغۇچى سۆز يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قائىدە بويىچە، شەمسىيە ھەرپلىك بولسا تەكرارلىنىپ، قەمەرىيە ھەرپلىك بولسا، ئۆزىگە "ل-" ھەرپىنى قوشۇپ ئوقۇلىدۇ ۋە شۇنداق ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ.

مەسىلەن، "تىللار" مەنىسىدىكى "لغات" سۆزى بىلەن، "تۈركىي مىللەت" مەنىسىدىكى "تىرك" كەلىمىسىدىن تۈزۈلگەن ئىككى كەلىمىلىك ئەرەبچە ئىزاھات "لغات التىرك" يېزىلىپ، "لۇغات- ۋت-تۈرك" ئوقۇلىدۇ ۋە "تۈركىي تىللار" دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. ئەمدى، مەزكۇر ئىككى كەلىمىلىك ئەرەبچە ئىزاھاتنىڭ ئالدىغا "قامۇس، چوڭ لۇغات" مەنىسىدىكى يەنە بىر ئېنىقلانغۇچى سۆز بولغان "دىوان" سۆزى قوشۇلسا، بۇ ھالدا، مەزكۇر ئۈچ كەلىمىلىك ئەرەبچە ئىزاھات ئەمدىلىكتە "دىوان لغات التىرك" شەكلىدە يېزىلىپ، "دىۋان- ۋلۇغات- م- تۈرك" دەپ ئوقۇلىدۇ ۋە مەنىسى "تۈركىي تىللارنىڭ قامۇسى" دېگەن بولىدۇ. دېمەك، جاھانغا مەشھۇر قامۇسىمىز «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئەرەبچە ئىزاھاتلىك ئەسلى شەكلىنى نېمە ئۈچۈن «دىۋانى لۇغاتلى تۈرك» ئەمەس، بەلكى «دىۋانۇ لۇغاتىتۈرك» (Di:wa:nu Lughatit Türk) دەپ ئوقۇيدىغانلىقىمىزنىڭ قائىدە ئاساسى مانا شۇ!

روشەنكى، بۇ خىل ئەرەبچە ئىزاھاتلارنى توغرا ئوقۇش ۋە دۇرۇس

ترانسكريبسىيە قىلىش ئۈچۈن، ئەرەب ئېلىپبەسىدىكى 28 ھەرپنىڭ ئىچىدە، "ا، ب، ج، ح، خ، ع، غ، ف، ق، ك، م، ھ، و، ي" دىن ئىبارەت 14 دانىسىنىڭ "قەمەرىيە ھەرپلىرى"، "ت، ث، د، ذ، ر، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ل، ن" دىن ئىبارەت 14 دانىسىنىڭ بولسا، "شەمسىيە ھەرپلىرى" ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشىمىز بەكمۇ مۇھىم.

ئە. پارسچە ئىزاھات

ئەمدى، پارسچە ئىزاھات دېگىنىمىز بولسا، پارس تىلىنىڭ قائىدىسى بويىچە تۈزۈلگەن، تەركىبىدە ئەلفالام (ال -) بولمىغان ئىزاھاتلارنى كۆرسىتىدۇ. پارسچە ئىزاھاتلارنىڭ ئوخشاشلا ئېنىقلانغۇچى سۆز ئالدىدا، ئېنىقلىغۇچى سۆز بولسا، كەينىدە كېلىدۇ. پارسچە ئىزاھاتلارنى ئوقۇش ۋە ترانسكريبسىيە قىلىشتا، ئىزاھات تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ قانداق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقانلىقىغا قارايمىز.

ئەگەر ئىزاھات تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆز "ئا" سوزۇق تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان بولسا، مەزكۇر ئېنىقلانغۇچى سۆز بىلەن ئېنىقلىغۇچى سۆز ئارىسىغا بىر "ى" بوغۇمىنى قوشۇپ ئوقۇيمىز ۋە شۇ بويىچە ترانسكريبسىيە قىلىمىز. مەسىلەن، دريا حيرت (دەريايى ھەيرەت)؛ ھەيرانلىق دەرياسى؛ دىنيا باقى (دۇنيايى باقى)؛ مەڭگۈلۈك ئالەم؛ خدا تعالى (خۇدايىتە ئالا)؛ تەڭداشسىز ئاللاھ، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئەگەر ئىزاھات تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆز "ئە، ئى، ئو، ئۇ" قاتارلىق سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان بولسا، ئېنىقلانغۇچى سۆز بىلەن ئېنىقلىغۇچى سۆز ئارىسىغا بىر "ئى" بوغۇمى قوشۇپ ئوقۇلىدۇ ۋە شۇ بويىچە ترانسكريبسىيە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، پردە ظلمت (پەردە ئى زۇلمەت)؛ زۇلمەت پەردىسى؛ غىچە خندان (غۇنچە ئى خەندان)؛ پورەك ئېچىلغان غۇنچە؛ سوظن (سۆئى

زەن): گۇمان، يامان كۆز بىلەن قاراش؛ سوقىد (سۇنقىقەسد: سۇيىقەست)؛
طوطى دل (تۇتۇى دل): يۇرەكنىڭ تۇتۇسى، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئەگەر ئىزاڧەت تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆز ھەرقانداق بىر ئۇزۇنلۇك
تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، بۇ ھالدا، ئېنىقلانغۇچى بىلەن ئېنىقلىغۇچى
سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر "ئى" تاۋۇشى قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ۋە شۇ
بويىچە ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ. مەسلەن، گل نار (گۈلى نار): ئانار گۈلى؛
دل نار (دىلى نار): ئوت يۇرەك؛ ماھ نور (ماھى نور): نۇرلۇق ئاي،
دېگەنلەرگە ئوخشاش.

قەدىمىي تېكىستلەردە، ئىككىدىن ئارتۇق سۆزدىن تۈزۈلگەن پارىچە
ئىزاڧەتلەرمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسلەن: مست غرق بادە (مەستى غرقى
بادە): رۇمكىغا چۆكۈپ كەتكەن مەست؛ مزرع لطف الھى (مەزرەئى لۇتقى
ئىلاھى): ئاللاھنىڭ مەرھىمىتى تېرىلغان جاي، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىزاڧەتلەر ھەققىدىكى ئاساسىي بىلىملەرنى ياخشى ئۆگىنىپ، ئۇبىدان
ئۆزلەشتۈرۈش بىزنى قوليازمىلاردىكى بۇ تۈردىكى سۆزلەرنى تونۇش، ھازىرقى
زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىلدىكى سۆزلەرنى بىلىپ ئىشلىتىش ئىمكانىغا
ئىگە قىلىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئىزاڧەتلەر ھەققىدىكى قائىدە ئاساسىنى مىساللار ئارقىلىق
ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش مۇددىئاسىدا، كىتابىمىزنىڭ ئاخىرىغا ئوقۇشلۇق قىلىپ
يېزىلگەن «تارىخى ھەمدى» ناملىق قوليازما ئەسەرنىڭ كېيىنكى يۈز ئەللىك
بەتلەك قىسمىدا ئۇچرايدىغان ئىزاڧەتلەردىن تۆۋەندىكى ئۆرنەكلەرنى
كۆرسىتىمىز:

△ ئەرەبچە ئىزاڧەتلەر:

اصحاب الكهف (ئەسھابۇل - كەھف) 346/15 : غار ساھابىلىرى؛ قەدىم
الايام (قەدىمۇل - ئەييام) 346/14 : بۇرۇنقى زامان، قەدىمكى چاغ؛

دلائل الخيرات (ده لائىلۇل - خەيرات) 289/11 : ياخشىلىق رەھبىرى؛
 طلب العلم (تالىبۇل ئىلىم) 283/1 : ئىلىم تەلەپكارى؛ جمال الله
 (جەمالۇللاھ) 290 /2 : ئاللاھنىڭ جامالى؛ ذولاقتدار (زۇل - ئىقتىدار)
 322/8 : ئىقتىدار ئىگىسى، قۇدرەت ساھىبى ؛ حاصل الكلام
 (ھاسىلۇل-كلام) 269/11 : قىسقىسى، گەپنىڭ نەتىجىسى؛ عاقبت الامور
 (ئاقىبەتۇل - ئومۇر) 268/11 : ئىشنىڭ ئاقىۋىتى، ئاقىۋەتتە؛ اخرا لامر
 (ئاخىرۇل - ئەمر) 305/9 : ئىشنىڭ ئاخىرى، نەتىجىدە؛ ماھوالواقع
 (ماھوۋۋال - ۋاقىئە) 294/15 : يۈزبەرگەن ئەھۋال؛ فايضى الانوار (فايىزۇل
 - ئەنۋار) 272/14 : نۇر بۇلىقى، نۇرغا تويۇنغان؛ افضل الفضلا
 (ئەفۋەلۇل - فۇزەلا) 284/8 : پازىللارنىڭ پازىلى؛ سنت رسول الله
 (سۈننەتۇ رەسۇلىللاھ) 326 /2 : مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۈننىتى؛ اعلم
 العلماء (ئەئلىمەۋل - ئۆلەمە) 284 /8 : ئالىملارنىڭ ئالىمى؛ احادالاناس
 (ئەھادۇن - ناس) 271/1 : ئىنسانلارنىڭ بىرى؛ ذى الحجە
 (زىل-ھىججە) 269 /12 : ھەج ئېيى، قەمەربىيە يىلى 12- ئاي ؛

△پارسچە ئىزاھەتلەر :

تارىخ حمىدى (تارىخى ھەمدى) : ھەمدى تارىخى؛ اهل خرد (ئەھلى
 خىرەد) 270/12 : ئەقىل ئىگىسى؛ خليفه روم (خەلىفەئى روم) 267 /3 :
 رۇم خەلىپىلىكى، ئوسمانلى ئىمپېراتورلىقى؛ خاقان چىن (خاقانى چىن)
 267/2 : جۇڭگو پادىشاھى، چىن خاقانى؛ پىيغمبەر اخراالزمان (پەيغەمبەرى
 ئاخىرىز - زەمان) 316 /12 : مۇھەممەد پەيغەمبەر؛ خدای قاضى الحاجات
 (خۇدائى فازىيىل - ھاجات) 332 /8 : ئۇلۇغ ئاللاھ؛ امير لشكر (ئەمىرى
 لىشكەر) 267 /9 : قوماندان، قوشۇن باشلىقى؛ قول حق (قەۋلى ھەق)
 284/1 : ئاللاھنىڭ سۆزى؛ حاكم زمان (ھاكىمى زەمان) 322 /9 : زامان
 ھۆكۈمدارى؛ پادشاھ دوران (پادىشاھى دەۋران) 322/9 : دەۋرلەر

پادشاھى ؛ خالق كل شى ء (خالىقى كۈللە شەيئىن) 326/1 : بارلىق
 شەيئىنىڭ ياراتقۇچىسى؛ طريقە قادىرىيە (تەرىقەئى قادىرىيە) 283/17 :
 قادىرىيە تەرىقتى ؛ حاكم ولايت (ھاكىمى ۋىلايەت) 280/8 : ۋىلايەت
 ھاكىمى؛ دۆلەت ھۆكۈمدارى؛ كىناھ كىبىرە و صغىرە (گۇناھى كەبىرە ۋە
 سەغىرە) 299/12 : چوڭ كىچىك گۇناھ ؛ راھ راست (راھى راست)
 299/11 : توغرا يول؛ دولت عظمى (دەۋلەتى ئوزما) 299/9 : ئۇلۇغ
 دۆلەت؛ ضمىر بىضا (زەمىرى بەيزا) 326/10 : ئاق كۆڭۈل، ساپ ۋىجدان؛
 حديث شريف (ھەدىسى شەرىق) 378/13 : مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ
 سۆزلىرى؛ حد اعتدال (ھەددى ئىتىدال) 305/6 : نورمال چەك؛ پادشاھ
 حقيقى (پادشاھى ھەقىقى) 326/4 : ئاللاھ، ھەقىقى پادشاھ ؛ يارانى
 عزيز شريف (يارانى ئەزىز شەرىق) 260/ 3 : شاراپەتلىك ئەزىز دوستلار؛
 برادران عزيز لطيف (بەرادەرانى ئەزىز لەتىق) 260/ 3 : مەرھەمەتلىك
 ئەزىز بۇرادەرلەر؛ عمل صالح (ئەمەلى سالھ) 290/11 : پاك ئەمگەك،
 لىسلاھ خىزمەت؛ دىھقان اشرف (دىھقانى ئەشەرىق) 328/13 : شەرەپلىك
 دىھقان؛ ياران ذوالاحترام (يارانى زۇل- ئىھتىرام) 323/3 : ئىھتىرام ساھىبى
 دوستلار؛ برادران عقيدت انجام (بەرادەرانى ئەقىدەت ئەنجام) : ئەقىدىلىك
 بۇرادەرلەر؛ پادشاھ ظاھر (پادشاھى زاھىر) 299/2 : زاھىر(كۆرگىلى
 بولىدىغان) پادشاھ؛ حاكم مستقله (ھاكىمى مۇستەقىللە) 279/14 :
 مۇستەقىل ھۆكۈمدار؛ خالق بيجون (خالىقى بىچۇن) 324/10 : تەڭداشسىز
 ئاللاھ؛ خالق مختار (خالىقى مۇختار) 270/7 : ئۇلۇغ ئاللاھ؛ عالم بى بقا
 (ئالەمى بىبەقا) 271/13 : يوقلىدىغان ئالەم؛ عالم بى پايان (ئالەمى
 بىپايان) 338/8 : پايانسىز ئالەم؛ عالم باقى (ئالەمى باقى) 275/ 5 :
 مەڭگۈلۈك ئالەم ؛ عالم خاكدان (ئالەمى خاكدان) 282/15 : يوقلىدىغان
 ئالەم؛ مزار فيضى بخشيش (مەزارى فەيز بەخشىش) 337/4 : پەيزلىك

بېشى ئېتىدىغان مازار ؛ زيارتكاه مراد بخشيش (زياره تگه‌ي مۇراد
 پانخوش) 13 / 337/ : مۇرادقا يەتكۈزىدىغان مازار ؛ زيارتكاه كرام
 (زياره تگه‌ي كرام) 6 / 337/ : ئۇلۇغ زياره تگه‌ي؛ مزارات متعالى درجات
 (مەزاراتى مۇتەئالىيدەرە جات) 14 / 337/ : ئالىي دەرىجىلىك مازارلار ؛ اسم
 شريف (ئىسمى شەرىف) 15 / 337/ : شاراپەتلىك ئىسىم؛ مزار عاليدر جات
 (مەزارى ئالىيدەرە جات) 8 / 337/ : ئالىي دەرىجىلىك مازار؛ زيارتكاه
 عليجاه تبركات (زياره تگه‌ي ئالىيجاه تەبەررۇكات) 11 / 332/ : مۇبارەك
 ئالىي زياره تگه‌ي؛ اهل فضل صالح (ئەھلى فەزلى سالم) 11 / 332/ :
 پاكەپەزىلەت ئىگىسى؛ خوارق عادات (خەۋارىقى ئادات) 13 / 332/ :
 ئادەتتىن تاشقىرى؛ مزارات عزيز عاليدرە جات (مەزاراتى ئەزىز ئالىيدەرە
 جات) 10 / 332/ : ئالىي مازارلار ؛

1.2. پېئىللىق بىرىكىمىلەر

بىز بۇ يەردە، پېئىللىق بىرىكىمىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى "ئىسىمداشلىق
 بىرىكىمىلەر"، "سۈپەتداشلىق بىرىكىمىلەر"، "رەۋىشداشلىق
 بىرىكىمىلەر" ۋە "ياردەمچى پېئىللىق بىرىكىمىلەر" ھەققىدە مسالىق قىسقا
 چۈشەنچە بېرىمىز.

1.2.1. ئىسىمداشلىق بىرىكىمىلەر

ئادەتتە، بىر ھەرىكەتنىڭ ئىسمى بىلەن ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىر سۆز
 ياكى سۆزلەردىن تەركىب تاپقان بىرىكمە "ئىسىمداشلىق بىرىكمە" بولىدۇ.
 كىتابىمىزغا بېرىلگەن ئۆرنەك ئوقۇشلۇقتا، تۆۋەندىكىدەك ئىسىمداشلىق
 بىرىكىمىلەر ئۇچرايدۇ :

ايم لارنى ايب جيقماق (ئايمىلارنى ئالىپ چىقماق) 8 / 267/ ؛ اياغ
 لارنى قويماق (ئاياغلارنى قويماق) 1 / 275/ ؛ عنايت نامەنى كورماك
 (ئىنايەتنامەنى كۆرمەك) 2 / 272/ ؛ قدوق قەرى كا توشماك (قۇدۇق قەئرىگە

تۆشمەك (275/2؛ عنایت نامە بارماق) ئسنايەت نامە بارماق (272/4؛
 اسلام شريفى اجماق) ئسلاى شەرىف ئاچماق (294/6؛ قلىنچ چافماق
) قلىنچ چافماق (294/6؛ اوز يورت لاريغە كىتمەك) ئۆز يۇرتلارغا كەتمەك
 (295/19؛ ات قويوب اتاماق) ئات قويۇپ ئاتاماق (362/15؛ وسىلە تىرىك
 ايزداماك) ۋەسلەئى تەبەررۇك ئىزدەمەك (378/13؛ يادكارو نمونە قويماق
) يادىگار ۋە نەمۇنە قويماق (373/7؛ اولوغ بىلماك) ئۇلۇغ بىلمەك
 (373/10؛ سلطان امير بولماق) سۇلتان – ئەمىر بولماق (298/18؛ ابادو
 معمور اولماق) ئاباد ۋە مەئمۇر ئولماق (320/13؛ اوبدان اولماق
) ئوبدان ئولماق (320/14؛ جاى مقامىغە اليب كىلماك) جاي- مەقامغا
 ئالىپ كېلمەك) (311/11؛ غنى و توانكىر بولماق) غنىي ۋە تەۋانكىر
 بولماق (320/13؛ حج كە بارماق) ھەجگە بارماق (349/3؛ ورق ايچرە
 مندرج ايتماك) ۋەرق ئىچرە مۇندەرىج ئېتمەك (298/15؛ ير يوزى دا
 يورماك) يەر يۇزىدە يۇرمەك (300/11؛ غضب يتكورماك) غەزەب
 يەتكۈرمەك (325/15؛ جسدلاريني كويدورماك) جەسەدلەرنى
 كۆيدۈرمەك (307/18؛ ايشخانە قىلماق) ئىشخانە قىلماق (272/9؛
 برنى اون قىلماق) برنى ئون قىلماق (290/18؛ اوى كا كىرماك) ئۆيگە
 كىرمەك (289/14؛ مانكدور ماق اوجون) ماغدۇرماق ئۇچۇن (360/14؛
 بيان غە كىلتورماك) بەيانغا كېلتۈرمەك (297/7؛ اوروشماقغە طيار بول-
 ئۇرۇشماقغا تەييار بول-) (265 /10

1.2.2. سۇپەتداشلىق بىرىكمەلەر

بىر سۇپەتداش بىلەن ئۇنىڭغا باغلانغان بىر سۆز ياكى سۆزلەردىن تەركىب
 تاپقان بىرىكمە ئادەتتە "سۇپەتداشلىق بىرىكمە" دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر
 تىلىدىكى ئەسەرلەردە، بۇ خىل سۇپەتداشلىق بىرىكمەلەر بىرىكمە گەۋدىسى
 بويىچە، ئىسىم ياكى سۇپەت رولىدا كەلگەن ئەھۋال كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

Δ سۈپەتداشلىق بىرىكمە ئىسىم رولىدا كەلگەن ئەھۋال :
 نىياز بىك نىنك قاجقانى نى بېيلىپ (نىياز بېگىنىڭ قاجقانىنى بېلىپ)
 266/14؛ آرام الغان دىن سونك (ئارام ئالغاندىن سوڭ) 276/8؛ ايىب
بارغاندىن كىن (ئالىپ بارغاندىن كەين) 288/11؛ كاشغىرغە بارغانىدا
 (كاشغىرغە بارغاندا) 288/18؛ كلتورۇپ بىر كاندىن سونك (كەلتۈرۈپ
 بەرگەندىن سوڭ) 288/12؛ جىرىك لارى كلكانى نى انكلاپ (چەرىكلەرى
 كەلگەننى ئاڭلاپ) 288/13؛ غايىب بولغان لارىنى (غايىب بولغانلارنى)
 355/5؛ منصبىنى آلغانى (مەنسىبىنى ئالغانى) 319/12؛ اوزلارى كا
اولوغ قىلغانى (ئۆزلەرگە ئۇلۇغ قىلغانى) 305/15؛ اغىر كلكانى (ئاغىر
 كەلگەننى) 347/12؛ ذىكر بولغانى اوشبودور (زىكر بولغانى ئۇشبودور)
 347/2؛ اسلام شىرىق غە داخل اولغانلارى (ئىسلامى شەرىفغە داخل
 ئولغانلارى) 359/8؛ شمال بولغانىدا (شمال بولغاندا) 387/10؛
شهادت لىك درجەلارىنى تافغانلارى (شەھادەتلىك دەرىجەلەرنى
 تافغانلارى) 336/10؛ طواف قىلغانلارى (تەۋاف قىلغانلارى) 350/11،
 ۋب.

Δ سۈپەتداشلىق بىرىكمە سۈپەت ئورنىدا كەلگەن ئەھۋال :
 اوزلارى الغان خاتون نى (ئۆزلەرى ئالغان خاتۇننى) 257/4؛ چورەكان
كېنە اوستخوانلار (چۈرەگەن كوھنا ئۇستىخانلار) 258/15؛ عملى كا نصب
اتىلكان ملا (ئەمەلگە نەسب ئەتىلگەن موللا) 285/10؛ بىلكان و كوركمان
رققە (بىلگەن ۋە كۆرگەن ۋاقىئە) 358/15؛ لاسه و چابە دىكان ولايت لار
لاسا ۋە چابا دېگەن ۋىلايەتلەر) 388/2؛ عمر كجوركان حضرت آدم
ئۆمر كەچۈرگەن ھەزرەتى ئادەم (390/4؛ خىبر بىركان حك (خەبەر
 بەرگەن ھۆكۈم) 383/2؛ باچ فىلى بىركان آدم (باج فۇلى بەرگەن ئادەم)
 312/14؛ اولوغ خان غە انكلانغان بىر داچن (ئۇلۇغ خانغا ئاڭلانغان بىر

داچەن (314/10؛ يىتمىش دىن اشقان چاغ) يەتمىشىدىن ئاشقان چاغ (394/6؛ كوزىكا ايلماغان اروسىيە (كۆزىگە ئىلماغان ئورۇسىيە) 317/15؛
 اليب بارغان التون كموش (ئالىپ بارغان ئالتۇن- كۇمۇش) 276/6؛
 قوغلاب بارغان قوملوق (قوغلاپ بارغان قوملوق) 275/18؛ توز برکان
 اولوغونكىغا (تۇز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا) 266/14؛ جمع قىلغان فل (جەمە
 قىلغان فۇل) 319/12؛ روز نامە غە الغودىك نرسە (روزنامە غە ئالغۇدېك
 نەرسە) 359/2؛ عقيدە قىلغوجى تورت مذهب (ئەقىدە قىلغۇچى تۆرت
 مەزھەب) 374/13؛ عدل كوركوزادورغان يىردا (ئەدل كۆرگۈزەدۇرغان
 يەردە) 321/15؛ اباد قىلادورغان مدعا (ئاباد قىلادۇرغان مۇددەئا)
 392/4؛ خان امبان بىلادورغان زمين (خان ئامبان بىلە دۇرغان زەمىن)
 318/13، ۋب .

1.2.3. رەۋىشداشلىق بىرىكىملەر

بىر رەۋىشداش بىلەن ئۇنىڭغا باغلىنىپ كەلگەن سۆز ياكى سۆزلەردىن
 تەركىب تاپقان رەۋىشداشلىق بىرىكىملەرنى ئۆز نۆۋىتىدە "پ" رەۋىشداشلىق
 بىرىكىملەر، "غاچ" رەۋىشداشلىق بىرىكىملەر ۋە "غالى" رەۋىشداشلىق
 بىرىكىملەر دېگەندەك تۈرلەر بويىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

△ "پ" رەۋىشداشلىق بىرىكىملەر

يول باشلاب (يول باشلاپ) 274/15؛ سەل جاغلاب (سەھل
 چاغلاپ) 281/1؛ كىتكىجىك اوقوب (كاتتا- كىچىك ئوقۇپ) 304/3؛
 ايكىن لارى چوروب (ئىگىنلەرى چۇرۇپ) 367/10؛ وقى اوقاق لارىدىن
 يىب ايجىب (ۋەقى- ئەۋقافلاردىن يەپ- ئىچىپ) 349/9؛ خطكا يازىپ
 (خەتكە يازىپ) 288/14؛ اوت ياقىب (ئوت ياقىپ) 389/12؛
 اسماندىن قار و يمغور و موزلار ياغىب (ئاسماندىن قار ۋە يامغۇر ۋە مۇزلار
 ياغىپ) 391/13؛ اندىشە يانكىلانىپ (ئەندىشە يانكىلانىپ) 261/9؛

ۋە مەنور قىلىپ (رەۋشەن ۋە مۇنەۋۋەر قىلىپ) 394/15؛ كەم و نىقىسان
 يايىپ (كەم ۋە نۇقسانلارنى يايىپ) 394/5؛ قول لارىنى يايىپ
 (تۈزلەشكۈچى يايىپ) 368/15؛ تونكانى لار قاجىپ (تۈنگانىلار قاجىپ)
 391/11؛ قوملوقدا ھارىپ (قوملوقدا ھارىپ) 267/13؛ يىتمىش دىن
 اشپ (يەتمىشدىن ئاشىپ) 393/5؛ قوم باسىپ (قوم باسىپ) 387/13؛
 كۆچۈپ بارىپ (كۆچۈپ بارىپ) 391/6؛ شىياردىن قوزغالىپ (شاھىاردىن
 قوزغالىپ) 293/7؛ مىھنەت لارنى چكىپ (مىھنەتلەرنى چەكىپ)
 391/13؛ غىزلار ايتىپ (ئۆزۈرلەر ئىيتىپ) 289/3؛ ھەقتە اون كون دا بر
 كلىپ (ھەقتە ئون كۈندە بىر كەلىپ) 391/6؛ تارىخ چەنى جمع ايتىپ
 (تارىخچەنى جەمئە ئىتەپ) 394/6؛ تىلىم بىرىپ (تەئلىم
 بىرىپ) 392/14؛ زىمىرە سىكا داخلى اولوب (زۇمىرەسىگە داخلى ئولۇپ)
 392/14؛ تارتىق يىشەكش لارىدىن اشوروب (تارتىق – پىشەكشەلەردىن
 ئاشورۇپ) 272/11؛ عراق شراب لاردا يوب كوروب (ئىراق – شارابلاردا
 يۇيگۈزۈپ) 279/12؛ فعل خوى لارىغە واقف بولوب (فىئىل – خۇيلارغا
 واقف بولۇپ) 358/14؛ دىيادىن اوتوب (دىيادىن ئوتۇپ) 392/11؛
 لىتىرام قىلغانلارنى كوروب (ئىتىرام قىلغانلارنى كۆرۈپ) 349/14؛ سىكىز
 بىك لارنى اولتوروب (سەكىز بەگىلەرنى ئولتۇرۇپ) 305/14؛ اق اويلوك
 قىلىپ كوجوروب (ئاقئۆيلۈك قىلىپ كۆچۈرۈپ) 295/16؛ كىملىغە يىتكوروب
 (كىملىغا يەتكۈزۈپ) 331/5، ۋ ب.

Δ بولۇشسىز ” پ “ رەۋشەشلىق بىرىكىمىلەر :

حق سوزنى يايماي (ھەق سۆزنى يايماي) 334/6؛ مضمونى غە نظر
 سالماي (مەزمۇنىغا نەزەر سالماي) 352/14؛ اختيارلار يىمىزغە
 ئويماي (ئىختىيارلارنىمىزغا قويماي) 305/15؛ رىھىتى و اسايشى حاصل
 اولماي (رىھىتىيەتتى ۋە ئاسايشى ھاسىل ئولماي) 259/6؛ التە اى غە

قالماي (ئالتە ئايغا قالماي) 258/9؛ امر فرمان لاريدين چىقماي (ئەم-فەرمانلاردىن چىقماي) 308/14؛ اوز حمايت لاريغە الماي (ئۆز ھما يەتلەرغا ئالماي) 280/15؛ امان برماي (ئەمان بەرمەي) 280/17؛ غضب سياست كوركوزماي (غەزەب - سياست كۆرگۈزمەي) 259/4؛ كشي لارغە بيلدورماي (كىشىلەرغە بىلدۈرمەي) 260/10؛ جريك لار بيلماي (چەرىكلەر بىلمەي) 289/2؛ ايلەغە كيرماي (ئىلەغە كىرمەي) 295/13؛ عمرنى غنىمەت كورماي (ئۆمرنى غەنىمەت كۆرمەي) 393/4؛ عمر كرانمايە قدرقىمىتى نى بيلماي (ئۆمرى گىرانمايە قەدر- قىمەتىنى بىلمەي) 393/4؛ جاى منزلى يوتكاتماي (جاى مەنزىلى يۆتكەتمەي) 279/11؛ ۋب.

△ "غاچ" لىق رەۋىشداشلىق بىرىكمەلەر

غضب قوم لارى نازل بولغاچ (غەزەب قۇملارى نازل بولغاچ) 392/5؛ تعبيت قىلغاچ (تەئىبىيەت قىلغاچ) 332/4؛ تورت كونلوك يول نى بركون دا باسيب بارغاچ (تۆرت گۈنلۈك يولنى بىر گۈندە باسىپ بارغاچ) 267/13؛ خبرلارى مسموع اولغاچ (خەبەرلەرى مەسمۇد ئولغاچ) 268/15؛ تافشوروب بركاج (تافشۇرۇپ بەرگەچ) 286/8؛ عاجز كلكاج (ئاجىز كەلگەچ) 308/10؛ خان لىق نشان عا ليشان صافى كوركاج (خانلىق نشانى ئالىيشانى سافى كۆرگەچ) 351/14؛ عمر اوتكاركاج (ئۆمر ئۆتكەرگەچ) 363/8؛ كمالىغە يتكوركاج (كەمالغا يەتكۈرگەچ) 332/7؛ ۋب.

△ "غالى" لىق رەۋىشداشلىق بىرىكمەلەر

ساج الغالى توردى (ساچ ئالغالى تۇردى) 317/9؛ تسليم قىلغالى (تەسلىم قىلغالى) 362/14؛ جان نى الغالى توردى (جاننى ئالغالى تۇردى) 317/10؛ جاى مەكان بولغالى توردى (جاى - مەكان بولغالى تۇردى) 308/10؛ ظهورغە كلكالى توردى (زۇھۇرغا كەلگەلى

نۆۋى (324/1؛ ايزدا كالى آدم بويوروب (ئىزدەنگەلى ئادەم بۇيۇرۇپ)
 314/4؛ بارمايمىن ديكالى بولمادى (بارمايمەن دېگەلى بولمادى) 288/16؛
 تەغىر بىر كالى بولمايدور (تەغىر بەرگەلى بولمايدور) 375/1؛ تولا صرف
 ايتكالى بولمايدور (تولا سەرق ئىتكەلى بولمايدور) 315/6، ۋ. ب.

1.2.4. ياردەمچى پېئىللىق بىرىكمەلەر

بىر پۈتۈن ھەرىكەتنى ئىپادىلەش مۇددىئاسىدا، بىر ياردەمچى پېئىل بىلەن
 بىر ئىسىم ياكى يەنە بىر پېئىل ئامىلىدىن تەركىب تاپقان بىرىكمە
 ئادەتتە "ياردەمچى پېئىللىق بىرىكمە" بولىدۇ. بۇ خىل ياردەمچى پېئىللىق
 بىرىكمەلەرنى كونكرېت تۈزۈلۈشكە قاراپ "بىر ئىسىم بىلەن بىر ياردەمچى
 پېئىلدىن تۈزۈلگەن ياردەمچى پېئىللىق بىرىكمەلەر"، "بىرقانچە ئىسىم بىلەن
 بىر ياردەمچى پېئىلدىن تۈزۈلگەن ياردەمچى پېئىللىق بىرىكمەلەر" ۋە "ئىككى
 ياكى ئۈچتىن ئارتۇق پېئىل ئامىلىدىن تۈزۈلگەن ياردەمچى پېئىللىق
 بىرىكمەلەر" دېگەندەك تۈرلەرگە ئايرىپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

Δ بىر ئىسىم بىلەن بىر ياردەمچى پېئىلدىن تۈزۈلگەن بىرىكمەلەر

مىر بىلان ال- (مىر بىلەن ئال-) 349/ز؛ اويقوغە بار- (ئۇيقۇغا
 بار-) 340/12؛ تىلىم بىر- (تەئلىم بەر-) 392/14؛ نىسبەت بىر- (نىسبەت
 بەر- : باغلىماق، مۇناسىۋەتلىك شتۇرمەك) 328/4؛ رو بىر- (رو بەر- : يۈز
 بەرمەك) 336/5؛ ارىش بىر- (ئارىش بەر- : ياساپ جابدۇماق،
 ئىشەتلىمەك) 328/7؛ ادا بول- (ئادا بول- : ئورۇنلىماق) 331/8؛ بىكار
 بول- (بىكار بول- : بوشىنىپ كەتمەك) 341/3؛ بىدار بول- (بىدار بول- :
 ئويغانماق) 340/14؛ حاضر بول- (ھازىر بول- : تەبىيار بولماق) 341/4؛
 مىسر بول- (مۇيەسسەر بول-) 342/3؛ جمع بول- (جەمە بول-) 345/4؛
 اوبدان بول- (ئوبدان بول-) 346/10؛ فرىشان بول- (فەرىشان بول-)
 341/5؛ معلوم بول- (مەئلۇم بول-) 339/11؛ مذکور بول- (مەزكۇر بول- :

بايان قىلىنماق (345 / 12؛ مشرفى بول- (مۇشەرىفى بول-) 338/ 12؛ پايە
 بىلان جىق- (پايە بىلەن چىق-: پەلەمپەي بىلەن چىقماق) 349/ 6؛ اوستىكا
 ايبار- (ئۈستىگە ئېبەر-) 338/ 3؛ خىتاب ايت- (خىتاب ئېت-) 340/ 15؛
 صحىبىت ايت- (سۆھبەت ئېت-) 341/ 11؛ درج ايت- (دەرىجە ئېت-)
 كىرگۈزمەك، ئىچىگە ئالماق) 328/ 7؛ منظم ايت- (مۇنەزەم ئېت- : قوشماق،
 بىرلەشتۈرمەك) 342/ 12؛ ملحق ايت- (مۇلھەق ئېت- : قوشماق،
 ئارتتۇرماق) 347/ 6؛ بيان ايللا- (بەيان ئەيلە-) 358/ 15؛ ھىمراھ ايللا
 (ھەمراھ ئەيلە-) 343/ 12؛ عمر كىچور- (ئۆمىر كەچۈر- : ياشىماق، ھايات
 كۆچۈرمەك) 390/ 4؛ ظھورغە كىل- (زۇھۇرغا كىل- : بارلىققا
 كەلمەك) 340/ 7؛ قاتارى كىل- (قاتارى كىل- : نوۋىتى كەلمەك) 341/ 6؛
 ھىدىلار بىلان كىل- (ھەدىيەلەر بىلەن كىل-) 348/ 11؛ بىكارغەكت- (بىكارغا
 كەت-) 335/ 5؛ جىرەت قىل- (جۈرئەت قىل-) 328/ 9؛ بنا قىل- (بنا
 قىل-) 392/ 15؛ مەكان قىل- (مەكان قىل-) 340/ 4؛ مەلۇم قىل- (مەلۇم
 قىل-) 358/ 15؛ تەدداق قىل- (تەدداق قىل- : سانىماق) 387/ 7؛ بى ادب لىك
 قىل- (بىئەدەبلىك قىل-) 342/ 8؛ مانىد قىل- (مانەند قىل- :
 ئوخشاشماق) 341/ 15؛ تەۋسىق قىل- (تەۋسىق قىل- : تەرىپلىمەك) 342/ 1؛
 ئاباد قىل- (ئاباد قىل-) 342/ 13؛ قىتل عام قىل- (قەتلىئام قىل-) 342/ 9؛
 ھىس قىل- (ھەبىس قىل- : تۇرمىغا ئالماق، تۇتقۇن قىلماق) 334/ 14؛ منع قىل-
 (مەنئە قىل- : چەكلىمەك) 349/ 15؛ مەرحىمەت قىل- (مەرحەمەت قىل- : ئىلتىپات
 قىلماق، ياخشىلىق قىلماق) 341/ 9؛ زىيارەت قىل- (زىيارەت قىل-) 346/ 9؛
 ذىكر قىل- (زىكر قىل-) 337/ 7؛ دىفن قىل- (دەفن قىل-) 343/ 6؛ تىرىلغۇ قىل-
 (تارىلغۇ قىل- : تېرىقچىلىق قىلماق) 388/ 9؛ دىفن قىلىن- (دەفن
 قىلىن-) 341/ 14؛ جىرەت قىلىن- (جۈرئەت قىلىن-) 339/ 13؛ زىيادەت قىل-
 (زىيادەت قىل- : ئاشۇرماق، مۇلاشتۇرماق) 347/ 6؛ جىم قىل- (جەم

قىل: 327/13؛ تصرف قىل- (تەسەررۇق قىل-) 342/15؛ صىد قىل- (سەيد
 قىل: ئوۋلىماق) 388/10؛ ملاحظە قىل- (مۇلاھەزە قىل-) 339/11؛
 مشرف قىل- (مۇشەررەف قىل-) 338/11؛ عنایت قىل- (ئىنايەت
 قىل-) 382/3؛ تصدیق قىل- (تەسدىق قىل- : قوشۇلماق) 361/9؛ سکونت قىل-
 (سۆكۈنەت قىل- : ئولتۇراقلاشماق) 349/8؛ نصغیر قىل- (تەسغیر قىل- :
 كىچىكلەتمەك) 347/7؛ كىچىك قىل- (كىچىك قىل-) 347/8؛ اخلاصى قىل-
 (ئىخلاص قىل-) 348/7؛ حكومت قىل- (ھۆكۈمەت قىل- : ھاكىمىيەت
 پۈرگۈزمەك، ھاكىملىق قىلماق) 335/15؛ كفايە قىل- (كىفايە قىل-) 346/9؛
 اويدان كور- (ئويدان كور- : ياخشى كۆرمەك) 382/1؛ شفا تاف- (شفا تاف- :
 كېسەلدىن ياخشىلانماق) 390/3؛ ذكر تاف- (زىكر تاف- : بايان
 قىلنىماق) 337/3؛ آدم بويور- ئادەم بۇيۇر- (ئادەم بۇيرىماق) 341/4؛ خبر
 تاف- (خەبەر تاف- : خەۋەردار بولماق) 339/9؛ دفن تاف- (دەفن تاف- : دەپنە
 قىلنىماق) 338/5؛ هلاکت كا يت- (ھەلاكتەتكە يەت- : ھالاكەت
 بولماق) 335/14؛ شهادت غە يتكور- (شەھادەتغە يەتكۈر- : شەھىدلىك
 دەرىجىسىگە ئېرىشتۈرمەك) 335/6، ۋ.ب.

Δ بىردىن ئارتۇق ئىسىم بىلەن بىر ياردەمچى پېئىلدىن تۈزۈلگەن

بىرىكىمىلەر:

جاي مەكان بر- (جاي- مەكان بەر-) 382/1؛ تاتلىغ و شىرىن بول-
 (تاتلىغ ۋە شىرىن بول-) 344/7؛ حجت و سند و دليل بول- (ھۆججەت ۋە
 سەندە ۋە دەلىل بول-) 361/9؛ معلوم و مفهوم بول- (مەئلۇم ۋە مەفھۇم
 بول-) 382/7؛ دعا و فاتحە غە سبب و باعث بول- (دۇئا ۋە فاتمەغە سەبەب
 ۋە بائىس بول-) 391/1؛ عزت و حرمت قىل- (ئىززەت ۋە ھۆرمەت
 قىل-) 350/8؛ عزت و احترام قىل- (ئىززەت ۋە ئىھتىرام قىل-) 349/14؛ سند
 و حجت قىل- (سەندە ۋە ھۆججەت قىل-) 350/5؛ تحسین آفرین لار قىل-

(تەھسەن - ئافەرىنلەر قىلى -) 286/11؛ عىنايت شاھانە و التقات خسروانە قىلى
 (ئىنايەتە شاھانە ۋە ئىلتىفاتى خۇسرەۋانە قىلى -) 350/10؛ تعظيم و تكريم
 قىلى - (تەئزىم ۋە تەكرىم قىلى - : ئۇلۇغلىماق، ھۆرمەتلىمەك) 377/1؛ اوغورلوق
 و قىمار بازلىق قىلى - (ئوغۇرلوق ۋە قىماربازلىق قىلى -) 381/13؛ روشن و منور
 قىلى - (رەۋشەن ۋە مۇنەۋۋەر قىلى - : يورۇتماق، نۇرلۇق قىلماق) 394/15؛
 طعمە و لقمە قىلى - (تۆئمە ۋە لوقما قىلى - : يېمەك، ئوزۇق قىلماق) 388/10؛
 ضلالت و كىمراھلىق غە توش - (زەلالەت ۋە گۇمراھلىققا تۇش - : ئازغۇنلۇققا
 گىرىپتار بولماق، گۇناھلىق يولغا ماڭماق) 382/13؛ كم و نقصان لارىنى
 ياف - (كەم ۋە نۇقسانلارنى ياف - : كەمچىلىكلىرىنى يوشۇرماق) 394/5، ۋب
 Δ ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق پېئىل ئامىلىدىن تەركىب تاپقان
 بىرىكمىلەر:

اشىب قالا - (ئاشىپ قالا -) 331/8؛ اليب بار - (ئالىپ بار) 392/7؛ اليب
 كل - (ئالىپ كەل -) 391/1؛ اليب كت - (ئالىپ كەت -) 389/4؛ اليب جىق -
 (ئالىپ چىق -) 339/15؛ ايزداب تاف - (ئىزدەپ تاف -) 389/8؛ توختاب
 تور - (توختاپ تۇر -) 389/4؛ كوكلاب تور - (كۆكلەپ تۇر -) 343/15؛
 حكومت قىلىپ اوت - (ھۆكۈمەت قىلىپ ئۆت -) 348/2؛ مەر باسىب بر - (مۇھر
 باسىپ بەر -) 361/9؛ اجىلىب قالا - (ئاچىلىپ قالا - : ئېچىلىپ قالماق،
 ئاشكارا بولۇپ قالماق) 387/11؛ سوراب بىلىپ كت - (سوراپ بىلىپ
 كەت -) 390/7؛ تىرلىغو قىلىپ اولتور - (تارىلغۇ قىلىپ ئولتۇر -) 392/1؛
 بارىب اولتور - (بارىپ ئولتۇر -) 340/5؛ آدم كوچوروب اليب كلىب
 اولتورغوز - (ئادەم كۆچۈرۈپ ئالىپ كەلىپ ئولتۇرغۇز -) 347/10؛ تىركا
 اليب كت - (تەبەررۈكەن ئالىپ كەت -) 344/9؛ خطاب قىلىپ ايت - (خىتاب
 قىلىپ ئەيت -) 341/1؛ بىلىنىپ تور - (بىلىنىپ تۇر -) 339/6؛ قاجىب
 جىقىب كت - (قاچىپ چىقىپ كەت -) 341/4؛ ايكىن اياغ قىلىپ كى - (ئىگىن -

۱۹۸۹ قىلىپ كەي - (389/14؛ سچك يوقوب قال-) سەچەك يۇقۇپ
 ۱۹۹۰ (390/13؛ ايب كىركان بول-) ئالىپ كىرگەن بول-) 260/8؛ تەلىم
 بىرگەن بول-) تەئلىم بەرگەن بول-) 349/2؛ دىب نىقل قىل-) دېپ نەقل
 قىل-) 388/3؛ دىب خىيال قىل-) دېپ خەيال قىل-) 340/12؛ دىب فرمايش
 قىل-) دېپ فرمايش قىل-) 358/14؛ فراموش بولوب كت-) فراموش بولۇپ
 كت-) 341/12؛ زيارت قىلىپ يان-) زىيارەت قىلىپ يان-) 348/12؛
 تارقايتىپ ايت-) (تارقايتىپ ئېت-) 342/10؛ يىب ايجىب كون آل-
) يەپ-ئىچىپ گۇن ئال-) 349/9؛ دىب نىقل و حكايت قىل-) دېپ نەقل ۋە
 حكايت قىل-) 377/4؛ دىب نىقل و ذكر قىل-) دېپ نەقل ۋە زىكر
 قىل-) 387/11؛ كورانيب تور-) كۆرەنسىپ تۇر-) 339/6؛ قىلىپ كور-
) قىلىپ كۆر-) 399/11؛ اوتوب كل-) ئۆتۈپ كەل-) 338/14؛ فوتوب قوي-
) فوتۇپ قوي-) 339/10، ۋب.

2. جۇملىلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۇملىلەر ئۆزىنىڭ تۈزۈلۈشىگە، جۇملە خەۋىرىنىڭ
 تۈرىگە، جۇملە خەۋىرىنىڭ ئورنىغا، شۇنداقلا جۇملە بىلدۈرگەن ئۇقۇمغا
 قاراپ، ئوخشاشمىغان تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

2.1. تۈزۈلۈشىگە قاراپ جۇملە تۈرلىرى

ئا. ئاددىي جۇملىلەر

تەركىبىدە، پەقەت بىرلا خەۋەر بولغان، شۇنداقلا بارلىق ئېلېمېنتلىرى بىلەن
 پەقەت بىرلا ھۆكۈمنى بىلدۈرىدىغان جۇملە ئادەتتە "ئاددىي جۇملە" دەپ
 ئاتىلىدۇ. مەسىلەن :

اوزلارى الغان خاتون نى بولك كشى الالماس ايدى) ئۆزلەرى ئالغان
 خاتۇننى بۆلەك كىشى ئالالماس ئېدى : ياقۇپ بېگ ئېلىپ قويۇۋەتكەن

خوتۇننى باشقا ئادەم ئالمايتى . 257/4؛

سوراغۇچى تېسىم لار قىلىپ خوش بولوب كتيب دور (سوراغۇچى تەبەسسۇملار قىلىپ، خۇش بولۇپ كەتپدۇر : سورىغۇچى خۇشال بولۇپ، كۈلۈپ كېتىپتۇ) .
258/9؛

آج ليق درديدين اولكان ایدی (ئاچلىق دەردىدىن ئۆلگەن ئېدى)
258/19؛

اوج عابدنى كوردى (ئۇچ ئابدنى كۆردى : ئۇچ ئىنساننى كۆردى)
258/19؛

اوجونجى كونى بيك بجهيتيب كلدى (ئۇچۇنچى گۈنى بېگ بەچچە يەتپ
كەلدى) 260 / 8؛

تونكانى داخولار هم كورلاغه جيقان ایدی (تۇنگانى داخولار هم كورلاغا
چىققان ئېدى : تۇنگانى داخولارمۇ كورلاغا كەلگەن ئىدى) 260 / 19؛
بو اندا كورلانى داخوغه تافشوردى (بۇ ئاندا، كورلانى داخۇغا
تافشۇردى) 260/19؛

اقسولوق كوجى وانك ليق نينك اوغلى اخوند نياز بيك نى تونكجى
تيلماچ و يساولباشى قىليپ بردى (ئاقسۇلۇق كوجى ۋاھلىقنىڭ ئوغلى ئاخۇند
نياز بېگنى تۇڭچى – تىلماچ ۋە ياساۋۇلباشى قىلىپ بەردى : ئاقسۇنىڭ ئالى
ۋاھىنىڭ ئوغلى ئاخۇند نياز بېگنى تەرجىمان ھەم قوغدىغۇچىلار باشلىقى
قىلىپ تەيىنلىدى) 260/20؛

يىتە شەر دىكانلارى كاشغر ياركند ختن اقسو كوجا اوشرفران و كېنە
طرفاندور (يەتە شەر دېگەنلەر كاشغەر، ياركەند، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا،
ئۇشتۇرفان ۋە كوھنا تۇرفاندور) . 327/3؛

خاقان اھلى بو يىتە شېرنى نن لو باچنك ديدورلار (خاقان ئەھلى بۇ يەتە
شەھرنى "نەنلۇ باچەك" <جەنۇبتىكى سەككىز شەھەر> دەيدۇرلار) .
327/4؛ ۋ. ب .

ئە. قوشما جۈملىلەر

ئادەتتە بىر باش جۈملە ۋە بۇ باش جۈملىنىڭ ئۇقتۇرماقچى بولغان مەنىسىنى تولۇقلايدىغان بىر ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق بېقىندا جۈملىدىن تەركىب تاپقان جۈملە "قوشما جۈملە" بولىدۇ (بەزەن گرامماتىكا كىتابلىرىدا، بۇ ئۇقۇم "مۇرەككەپ جۈملە" دەپمۇ ئاتالماقتا).

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، قوشما جۈملىلەر ئۆز ئىچىدىن "شەرت بېقىندىلىق قوشما جۈملە" ۋە "ئىزاھ بېقىندىلىق قوشما جۈملە" دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ.

1- شەرت بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر

شەرت بېقىندىلىق قوشما جۈملىدە، باش جۈملە ئۆزى ئۇقتۇرماقچى بولغان مەنانى مۇئەييەن بىر شەرت جۈملىنىڭ تولۇقلىشى بىلەن تاماملانغان بولىدۇ. جۈملە تەھلىلىدە، شەرت بېقىندى جۈملە ئادەتتە، باش جۈملىنىڭ ھالىتى بولۇپ كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

اكر پادشاه اسلام بولسەلار حق لاريغە دعا قيلماق اظھر من الشمس دورلار (ئەگەر پادىشاھى ئىسلام بولسا، ھەقىقەتتە دۇئا قىلماق ئەزھەرۇ مىنەش-شەمسدۇرلار : ئەگەر ئۇلار مۇسۇلمان پادىشاھ بولسا، ھەقىقەتتە دۇئا قىلىش ئاسماندا پارلاپ تۇرغان قۇياش كەبى تەبىئىي ئىشتۇر) 309/7؛

اكر يورت سورايدورغان مدعالارى بولسالر ايدى فقرا رعيەلارغە بو قسم ظلم نى روا و جايىز كورماس ايدى (ئەگەر يۇرت سورايدۇرغان مۇددەئالارى بولسا، رەئىيەلەرگە بۇ قسم زۇلمنى رەۋا ۋە جايىز كۆرمەس ئېدى : ئەگەر يۇرت سورايدىغان مۇددەئالرى بولسا، پۇقرا-ئاۋاملارغا مۇنچىۋالا زۇلۇم قىلمىغان بولاتتى) 308/15؛

خواھالاسە امرأ پانصد يكييت لارغە انعام قيلور ايدى (خاھالاسا، ئۈمەرە، پانسد، يىگىتلەرگە ئىنئام قىلۇر ئېدى : خاھلسا، كوماندىر- ئوفىتسېرلەرگە

اكر باغچى لارنىڭ قویروق اوستىكا قويغان تىكانلارى بولماسا ايردى باغ نىڭ ميوه لارنىنى اوغرى لاردىن ساقلاماقلارى متعسر بولور ايردى (ئەگەر باغچىلەرنىڭ قویرۇق ئۇستىگە قويغان تىكەنلەرى بولماسا ئېردى، باغنىڭ مېۋەلەرنى ئوغرىلەردىن ساقلاماقلارى مۇتەئەسسەر بولۇر ئېردى : ئەگەر باغۋەنلەرنىڭ چۆرە تاملار ئۇستىگە قويغان تىكەنلىرى بولمىسا ئىدى، باغنىڭ مېۋىلىرىنى ئوغرىلاردىن ساقلىشى تەس بولاتتى) . 309/11؛

اكر قويغى لارنىڭ ايتلارى بولماسا ايردى قوى لارنىنى بورى لاردىن محافظت قىلماقى متعذر بولور ايردى (ئەگەر قويچىلارنىڭ ئىتلەرى بولماسا ئېردى، قويلارنى بۇرىلەردىن مۇھافەزەت قىلماقى مۇتەئەززەر بولۇر ئېردى : ئەگەر قوي باققۇچىلارنىڭ ئىتلىرى بولمىسا ئىدى، قويلارنى بۇرىلەردىن مۇھاپىزەت قىلىشى مۇشكۇل بولاتتى) 309/10؛

2- ئىزاھ بېقىندىلىق قوشما جۇملىلەر

بىر بېقىندا جۇملىنىڭ تۇرلۇك ۋەزىپە ۋە سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن باش جۇملىنىڭ ئىچىدە مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشى بىلەن شەكىللەنگەن قوشما جۇملە ”ئىزاھ بېقىندىلىق قوشما جۇملە“ بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، بۇ خىل جۇملىلەرنىڭ ناھايىتىمۇ كۆپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

معتبر كتاب لاردا دريای آمونىڭ بو طرفىكا صحابه عظام لاردىن اوتكان ايماس دىب ذكر قىلىپ دور (مۆتىئەبەر كىتابلاردا، دەريايى ئامۇنىڭ بۇ تەرەپىگە سەھابەئى ئىزاملاردىن ئۆتكەن ئېمەس دېپ زىكر قىلىپدۇر : ئىناۋەتلىك تارىخ كىتابلىرىدا، ئۇلۇغ ساھابىلار) مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ھەمسۆھبەتلىرى) دىن ھېچكىم ئامۇ دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپىگە ئۆتكەن ئەمەس، دەپ بايان قىلىنغان) 338/15؛

بۇ مەنەسە بىدارلار ھەم شەھەرگە كىرىپ يېمان ادم لار بولسە بىزغە جىقارېپ
 بۇ مەنەسە بىدارلار ھەم شەھەر- شەھەرگە كىرىپ، "يامان ئادەملەر بولسا، بىزغە
 جىقارېپ بەرىنلار، ئىبىرەت ئۇچۇن، تىغى سىياسەتتىن ئۆتكەرەمز" دېپ،
 سىياسەتەن يارلىغ قىلدى : بۇ مەنەسە بىدارلارمۇ شەھەر-شەھەرگە
 كىرىپ، "يامان ئادەملەر بولسا، بىزگە تاپشۇرۇپ بىرىنلار، ئىبىرەت ئۇچۇن،
 كالىسىنى ئالمىز" دەپ، ھەيۋىلىك «قورقاق سالىدىغان» پەرمان قىلدى)
 303/15؛

احمد وانك بېكىم نى بىزارغە جونك بولوب برسەلا دېسە من اولوغ خان
 نىڭ التقاتى غە يتكان اولوغ بولمايمەن دېسە تولا ادم لار جوماقداپ
 اوتتوروب قويوب دور (ئەھمەد ۋاڭ بېگىمنى "بىزلەرغە چوڭ بولۇپ
 بەرسەلە" دېسە، "مەن ئۇلۇغ خاننىڭ ئىلتىفاتىغا يەتكەن، ئۇلۇغ
 بولمايمەن" دېسە، تولا ئادەملەر چوماقداپ، ئۆلتۈرۈپ قويۇپدۇر : ئەھمەد
 ۋاڭ بېگىمنى : "بىزگە باشلىق بولۇپ بەرسەلە" دېسە، "مەن ئۇلۇغ خاننىڭ
 ئىلتىفاتىغا ئېرىشكەن، شۇڭا سىلەر ئىسيانچىلارغا، باشلىق
 بولمايمەن" دېگەندە، نۇرغۇن ئادەملەر چوماق بىلەن ئۇرۇپ، ئۇنى
 ئۆلتۈرۈپتېتىۋ) 305/12؛

اقسۇنىڭ ئامبانى مۇنى انكلاپ من اقرار بولماغىن دېسام نېمە اوجون
 اقرار بولدونك دېپ كايىب ايكى جىنك لىق فلاق داسكس تىياق اوردى
 (ئاقسۇنىڭ ئامبانى مۇنى ئاڭلاپ، "مەن ئىقرار بولماغىن دېسەم نېمە ئۇچۇن
 ئىقرار بولدۇڭ" دېپ كايىب، ئىكى جىڭلىق فەلاقدا سەكسەن تىياق ئۇردى :
 ئاقسۇنىڭ ئامبىلى بۇنى ئاڭلاپ، "مەن ئىقرار بولمىغىن دېسەم، نېمە ئۇچۇن
 ئىقرار بولدۇڭ" دەپ كايىپ، ئىكى جىڭلىق پىلاق بىلەن سەكسەن دەررە
 ئۇردى) 311/16؛

مذکور اقساقال كاشغرداكى اولوغىم غەمەلوم قىلىپ اندىن كىن توز باجىنى
اليب برايىديب حكوم خط نى كاشغرداكى جونك اقساقالى غە ايباريب دور
(مەزكۇر ئاقساقال : "كاشغەردەكى ئۇلۇغمغا مەلۇم قىلىپ، ئاندىن كەين
تۇز باجىنى ئالىپ بەرەي" دېپ، ھۆكۈم خەتنى كاشغەردەكى چوڭ ئاقساقالغا
ئىبەرىپدۇر) 310/18؛

بر مېنىك التە تنكە التە فىل الغانىدا اولوغ خان بو توغرا دىن كايىب دور دىب
انكلاىب موندىن زىادە فىل الينمادى دىكانىمدا قولونك دا بو فىل
حاضر بارمۇ دىب سورا دى (بىرىمىڭ ئالتە تەنگە ئالتە فۇل ئالغاندا، "ئۇلۇغ
خان بۇ توغرا دىن كايىب دۇر" دېپ ئاڭلانىپ، مۇندىن زىادە فۇل ئالنىمادى،
دېگەنمىدە، "قولۇڭدا بۇ فۇل ھازىر بارمۇ؟" دېپ سورا دى : بىرىمىڭ ئالتە
تەنگە، ئالتە پۇل بولغاندا : "ئۇلۇغ خان بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ،
كايىپتۇ" دەپ ئاڭلىنىپ، باشقا پۇل ئېلىنىمىدى، دېگەنمىدە، "قولۇڭدا شۇ تاپتا
ئاشۇ پۇل بارمۇ؟" دەپ سورىدى) 311/13؛

جوابىغە بعضە سى حاضر بار بعضە سىنى اوستومداكى ديوان بىكى اوتنى
طرىقە دا اليب لازم قىلدى يەنە ايزلاب اورنىغە فىل ساليب قويامىز دىب الغان
ايدى دفترىمدا دركى بىرلە بار دىب معلوم قىلدىم (جەۋابىغا : "بەئزەسى ھازىر
بار، بەئزەسىنى ئۈستۈمدەكى دىۋان بېگى ئۆتتى تەرىقە دە ئالىپ، لازم
قىلدى، "يەنە ئىزلاپ ئورنىغا فۇل سالىپ قويامىز" دېپ ئالغان ئېدى،
دەقتەرىمدە دەركى بىرلە بار، دېپ مەلۇم قىلدىم : جاۋاب بېرىپ : " بىر
قىسمى نەق بار، يەنە بىر قىسمىنى ئۈستۈمدىكى ئىشخانا باشلىقى ئۆتتە
ھېسابدا ئېلىپ ئىشلەتتى، "كېيىن ئورنىغا پۇل سېلىپ قويىمىز" دەپ
ئالغانىدى، دەپتىرىمدە ئىزاھى بىلەن بار" دېدىم) 311/14، ۋ ب .

ب. باغلىغۇچىلىق جۈملىلەر

بىر ئومۇمىي ئۇقۇمنى يورۇتۇش ئۈچۈن، باغلىغۇچىلارنىڭ ۋاستىسى

ئارقىلىق بىر - بىرىگە باغلىنىپ كەلگەن جۈملىلەر "باغلىغۇچىلىق جۈملە" بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى قوليازما ئەسەرلەردە، باغلىغۇچىلىق جۈملىلەر قوللىنىش چاستوتىسى ئەڭ يۇقىرى جۈملىلەر قاتارىغا كىرىدۇ. ئالايلۇق :

△ كە // كىم (- كى // - كىم) لىق جۈملىلەر :

خەلىق كىلام بو كىم بو دۇنيا بىر كىمبىر زالى دور (خۇللىس كە لام بو كىم، بو دۇنيا بىر كە مېرى زالىدۇر: گە پىنىڭ نان تېگىدىغان يېرى شۇكى، بو دۇنيا بىر قېرى كە مېردۇر) 265/17؛

بىر بىر آرقە و متواتراً خىبر بولىدىكىم تونكانى لار قاجىپ كىلىپ يتادور ار قەدىن خطايىلار دۇم دۇم قوغلاپ باسىپ كىلىپ تورا دور (بىر- بىر ئارقا ۋە مۇتەۋاتىرەن خەبەر بولىدىكىم، تۇنگانىيلار قاجىپ كەلىپ يتادۇر ئارقادىن خىتايىلار "دۇم - دۇم" قوغلاپ باسىپ كەلىپ تۇرا دور : "تۇنگانىيلار قىچىپ كېلىۋاتىدۇ، ئارقىسىدىن مانجۇلار گۈلدۈرلەپ قوغلاپ، بېسىپ كېلىۋاتىدۇ" دەپ ئارقا- ئارقىدىن خەۋەر كەلدى) 268/14؛

مىصلحتى مونكا قىرار تاقىتى كىم كاشغرداكى نو مىسلمان خو دالويە نى بىر طرف قىلىپ اندىن خطايىلار بىرلە غزات قىلسام دىب كورنىمك خو دالويە اوستىكا اطلاندى (مەسلەھەتى مۇڭا قىرار تاقىتىكىم، كاشغەردەكى نەۋ مۇسۇلمان خۇ دالويە نى بەرتەرەق قىلىپ، ئاندىن خىتايىلار بىرلە غەزات قىلسام بىپ، كورنەمەك خۇ دالويە ئۈستىگە ئاتلاندى : قەشقەردىكى يېڭى مۇسۇلمان خۇ دالويە نى بىر تەرەپ قىلىۋېتىپ، ئاندىن مانجۇلار بىلەن غازات قىلاي دېگەننى كۆڭلىگە پۈكۈپ، تۈزكۈر خۇ دالويە ئۈستىگە ئاتلاندى) 269/8؛

بو طرىقە دا نقل و روايت لار قىيلا دورلار كىم نىياز ايشكاه غەبىك ياركند ادم لارىدىن بىر احادالانس قىشلاقى اولادىدىن ايكانلار (بو تەرىقەدە نەقل ۋە مۇۋاپىقەتلەر قىلادۇرلاركىم، نىياز ئىشگاھ غە بېگ ياركەند ئادەملەردىن بىر

ئەھادۇن- ناس قىشلاقى ئەۋلادىدىن ئېكەنلەر : ”نىياز ئىشك ئاغا بېگ ئەسلىدە، يەكەننىڭ يېزىسىدا ياشايدىغان بىر ئادەمنىڭ ئوغلى ئىدى“ دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ (1 / 271، ۋ.ب.

Δ ”و“ (ۋە) لىك جۈملىلەر :

بىك بىجە طرفى كا قوت حاصل اولدى و تورم طرفى ضعيف لاشتى (بېگ بەچچە تەرەفنىڭ قۇۋۋەت ھاسىل ئولدى ۋە تۆرەم تەرەفى زەئىفلىشى : بېگ بەچچە تەرىپىگە جان كىردى ۋە تۆرەم تەرىپى ئاجىزلاشتى) (18 / 262؛

اول امام محق علاء الدين محمد ختنى نى شهادت غە يتكوردى و تولا اهل علم و عمامه لارنى يوق قىلدى و بو ولايت لاردا ازان اقامت و تكبير صلوات و نماز جمعە و جماعت بالكلية كوتارىلدى (ئول ئىمامى مۇھىق ئەلە ئۇددىن مۇھەممەد خوتەننىي شەھادەتتە يەتكۈردى ۋە تولا ئەھلى ئىلم ۋە ئىماملارنى يوق قىلدى ۋە بۇ ۋىلايەتلەردە، ئەزانى ئىقامەت ۋە تەكبىرى سەلەۋات ۋە نەمازى جۈمئە ۋە جەمائەت بىلكۈللىيە كۆتۈرىلدى : ھېلىقى ھەقىقىي ئىمام ئەلا ئۇددىن خوتەننىي شەھىد قىلدى ۋە نۇرغۇن دىنى ۋە ئىلمىي ئالىملارنى يوقىتىۋەتتى ۋە بۇ ۋىلايەتلەردە ئىقامەت ئەزانلىرى، ناماز تەكبىرلىرى ۋە جۈمە – جامائەت ئىبادەتلىرى دېگەنلەر پۈتۈنلەي يوقالدى)

6-8/335؛

Δ اما (ئەمما) لىق جۈملىلەر :

بو زمين دا اصحاب الكهف نينك مقام و مسكن و خوابگاه زيارتكاه لارى باردور اما تفسيرلاردا اصحاب الكهف نى روم دا طرسوس ديكان شېردا ديب ذكر قىلىپ دور (بۇ زەمىندە ”ئەسھابىۋل-كەھف“ نىڭ مەقام ۋە مەسكەن ۋە خابىگاھ – زىيارەتگاھلارى باردۇر، ئەمما تەفسىرلەردە ”ئەسھابىۋل-كەھف“ نى رۇمدا ”تارسۇس“ دېگەن شەھەردە، دېپ زىكر قىلىپدۇر : بۇ زېمىندە، ”غار ساھابىلىرى“ تۇرغان ۋە ئۇخلاۋاتقان يەر بار، دېۋىلىنىدۇ، ئەمما تەپسىرلەردە

قار ساھابىلىرىنى رۇم «بۇگۈنكى تۈركىيە» نىڭ تارسۇس دېگەن شەھرىدە» دەپ باھان قىلىدۇ (346/13)؛

△ چراکه // چراکه (چىراكى) لىق جۈملىلەر :

اھل تەفسىر و اھل تارىخ لار نىنك روم دا دىكانلارى دىن مراد اوشبو رومچە دور چراکه بو رومچە قديم الايام دىن اولوغ پادشاھ و تورەلارنىنك مقام و منزلى دور (ئەھلى تەفسىر ۋە ئەھلى تارىخلەرنىڭ «رۇمدا» دېگەنلەردىن مۇراد ئۇشبۇ «رۇمچە» دۇر، چىراكى بۇ رۇمچە قەدىمۇل – ئەيىمىدىن ئۇلۇغ پادشاھ ۋە تورەلەرنىڭ مەقام ۋە مەنزىلىدۇر : مۇپەسسىرلەر ۋە مۇررىخلەرنىڭ «رۇمدا» دېگىنى مۇشۇ «رۇمچە» نى كۆرسەتسە كېرەك، چۈنكى بۇ رۇمچە قەدىمكى زامانلاردىن بۇيان ئۇلۇغ پادشاھ ۋە تورىلەرنىڭ تۇرار جايى ۋە سەلتەنەت ئورنى بولۇپ كەلگەن) (346/14)؛

△ بىلكە // بىلكى (بەلكى) لىق جۈملىلەر:

غەلە حاصللى اوز شەرىغە كفايە قىلادور بىلكە زيادە (غەللە ھاسىلى ئۆز شەرىغە كفايە قىلادور، بەلكى زىيادە : ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆز شەرىگە پىششىدۇ، ھەتتا ئېشىپ قالىدۇ) (330/3)؛

(اولارنىنك) شەھادەت لىك درجە لارىنى تافغانلارى ختن اھلىغە بىلكە يىتە شەھر مىسلمان لارىغە فخر مباحات و علو درجات دورلار (ئۇلارنىڭ) شەھادەتلىك دەرەجەلەرنى تافغانلارى خوتەن ئەھلىغە بەلكى يەتە شەھر مۇسۇلمانلارغا فخر مباحات ۋە ئۇلۇۋۇشى دەرەجاتدۇرلار: (ئۇلارنىڭ) شەھىدلىك دەرەجىسىگە ئېرىشكەنلىكى خوتەن ئەھلى ھەتتا پۈتكۈل يەتتە شەھەر مۇسۇلمانلىرى ئۈچۈن، غۇرۇر، ئىپتىخار ۋە ئالىي شانلىق ئىش سانلىدۇ) (336/9)؛

زراعت و تریلغو قىلماق نى بىلماى دور عمارت باغراق حویلى حرم میوه پىش لارى ھم يوق بىلكە بو قسم نرسە لارنى كورماكان و بىلماكان دور

(زىرائەت ۋە تارىلغۇ قىلماقنى بىلمەيدۇر، ئىمارەت، باغراق، ھويلايى ھەرەم، مېۋە- يەمىشلەرى ھەم يوق، بەلكى بۇقىسىم نەرسەلەرنى كۆرمەگەن ۋە بىلمەگەندۇر : زىرائەت تېرىشنى بىلمەيدۇ، ئۆي- ئىمارەت، باغچە، ھويلا-ئارام ۋە مېۋە- چېۋىلىرىمۇ يوق، بەلكى مۇنداق نەرسەلەرنى كۆرۈپمۇ باقمىغاندۇ) 388/9؛

اوج لفظى غە طرفان لفظىنى منظم ايتىپ اوجطرفان دىب دور بلكه اغلاظ عامه بيلان اوشطرفان دىب اتابدور (”ئۇچ“ لەفزىغە ”تۇرفان“ لەفزىنى مۇنەززەم ئېتىپ، ”ئۇچتۇرفان“ دېپدور، بەلكى ئەغلاتى ئاممە بىلەن ”ئۇشتۇرفان“ دېپ ئاتاپدۇر: ”ئۇچ“ كەلمىسىگە ”تۇرفان“ سۆزىنى قوشۇپ، ”ئۇچتۇرفان“ دېگەن، ھەرھالدا، كېيىنچە ئاۋاملارچە غەلتە تەلەپپۇز قىلىش نەتىجىسىدە، ”ئۇشتۇرفان“ بولۇپ قالغاندۇر) 342/ 13؛

△ ليكن (لاکن) لىق جۇملىلەر :

لوق نىنك زىمىنى اولوغ خان نىنك قلمروى ايچىدە دور ليكن اولوغلوق و كىنك ليك قىلىپ بو طايىفە لارنى بو زمانەغچە اوزىكا تابع قىلماغان و ايشلارى ھم بولماغان ايكان (لوفنىك زەمنى ئۇلۇغ خاننىك قەلمروى ئىچىدە دۇر، لاکن ئۇلۇغلۇق ۋە كەڭلىك قىلىپ، بۇ تايىفەلەرنى بۇ زمانەغچە ئۆزىگە تابى قىلماغان ۋە ئىشلەرى ھەم بولماغان ئېكەن : لوفنىك زىمىنى ئۇلۇغ خاننىك ئىمپىراتورلىقى دائىرىسىدە، لېكىن ئۇلۇغلۇق ۋە كەڭلىك قىلىپ، بۇ چاغقىچە ئۇنىڭ خەلقىنى ئۆزىگە تەۋە قىلمىغان ۋە كارىمۇ بولمىغان ئىكەن) 390/2؛
بو شىخ لار نىنك و بعضە ادم لار نىنك تىوق دا دىب قىلغان تعريف و توصيف لارى بىزنىنك نعيميز غە اثبات و دليل و حجت بولادور ليكن اوزلارى نىنك كلتوركان روايت و اثبات لارى اوزى نىنك ضررىنى لازم توتادور مونى بىلمايدور (بۇ شەيخلەرنىڭ ۋە بەئزە ئادەملەرنىڭ ”تۇيۇقدا“ دېپ قىلغان تەئرىقى ۋە تەۋسىفلىرى بىزنىڭ نەقىمىزغە

ئىسپات ۋە دەلىل ۋە ھۆججەت بولادۇر، لىكىن ئۆزلەرنىڭ كەلتۈرگەن رىۋايەت ۋە ئىسپاتلارنى ئۆزىنىڭ زەرەرىنى لازىم تۇتادۇر، مۇنى بىلمەيدۇر. بۇ شەيخلەرنىڭ ۋە بەزى ئادەملەرنىڭ "ئەسھابۇل-كەھف تۇيۇقتا" دەپ قىلغان ئەسۋىر - بايانلىرىنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ دېگەنلىرىمىزگە ئىسپات، دەلىل ۋە ھۆججەت بولمىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆز پىكىرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بايان قىلغان رىۋايەت ۋە دەلىل ئاساسلىرى ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ھەقسىزلىقىنى كۆرسىتىدۇ، (ئەپسۇسكى) ئۇلار بۇنى بىلمەيدۇ (371/15، ۋ.ب).

پ. تەڭداش قاتار جۈملىلەر

تەڭداش مۇناسىۋەتتە قاتار كېلىپ، بىر مەنتىق ئىگە ياكى بىر ئۇقۇم پۈتۈنلىكى ئىچىدە، ئۆز-ئارا بىرىكىپ كەلگەن جۈملىلەر ئادەتتە "تەڭداش جۈملىلەر" ياكى "تەڭداش قاتار جۈملىلەر" دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، بۇ خىلدىكى تەڭداش جۈملىلەر شۇ قەدەر كۆپ ئىشلىتىلىدۇكى، بۇنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىستېمىسىغا ۋە سىنتاكسىس جەھەتتىكى بىر ئالاھىدىلىكى دېسىمۇ بولىدۇ. مىسال ئۈچۈن ئالايلىق :

بىرلارنى دىعا قىلدى شىمال قوزغالدى اوستخوانلارنى بىر بىرىكا بىيوند و متصل ايتى (بىرلەرى دۇئا قىلدى، شىمال قوزغالدى، ئۇستخوانلارنى بىر-بىرىگە پەيۋەند ۋە مۇتەئەسسل ئېتتى : ئۇلاردىن بىرسى دۇئا قىلدى، شىمال چىقتى، ئۇستخوانلارنى بىر-بىرىگە كىرىشتۈرۈپ، ئىسكىلىت قىلدى) (258/17)؛

يەنە بىرلارنى دىعا قىلدى اوستخوانلار غە گوشت پى تىمورلار فىدا بولدى يەنە بىرلەرى دۇئا قىلدى، ئۇستخوانلارغا گوشت، پەي، تېمورلار فەيدا بولدى : يەنە بىرسى دۇئا قىلدى، ئۇستخوانلارغا گوشت، پەي ۋە تومۇرلار پەيدا بولدى) (258/18)؛

كاشغەر قەدىم كەنە معروف و مشهور شەھردور آدم لارى اوضاعى علماء و صلحاء لارغا انىسن و جىيىن صفر و غربت غە راغب و حرىصى الفت و محبىت

ليكدا دانا و ظريف ليكن بى عاقبت ونا اشنا حريف اما علمالارى و طالب
 العلم لارغه رواجى و فضلا صاحب دعا لارغه رونقى و تجار و ديهقان
 اشرف لار عشر زكوات و خير صدقاتى و اهل كسب و هنر مند لارى نينك سعى
 و كوششى باشقه شهر ادم لاريغه نظر قيلغاندا تفوق و زياده دورلار خصوصا
 علمالارغه رواجى و سودا كرلار سودا تجارتى باييدا كويا ثانى بخارى ديب
 ايتسەلار اصلا مبالغه بولمايدور ادم لاريغه نظر قيلغاندا زمين لارى آز و غله
 معيشت لارى اوز شهريغه كفايه قيلمايدور هر هفتە دا ايكي مينك ايشك اشلىق
 ياركنددين كم بولماي كاشغرغە داخل بولادور يايلاق اوتلاقى از چهار پاى
 لارى كمجين دور (كاشغر قەدىم كوهنا مەئروفۇق ۋە مەشهور شەھردۇر،
 ئادەملەرى ئەۋزاتى ئۆلەمەمە ۋە سۈلەھاتلارغا ئەنس ۋە جەبىن؛ سەفەر ۋە
 غۇربەتغە راغب ۋە ھەرس؛ ئۆلفەت ۋە مۇھەببەتلىككە دانا ۋە زەرىق؛ لىكن
 بساقبەت ۋە نائاشنا ھەرىق؛ ئەمما ئۆلەمالارى ۋە تالبۇل-ئىلملەرغە رەۋاجى
 ۋە فۇزەلايى ساھىب دۇئالارغا رەۋنەقى ۋە تۇججار ۋە دېھقانى ئەشەرەفلەر
 ئۆشەر-زەكات ۋە خەير-سەدەقاتى ۋە ئەھلى كەسب ۋە ھۈنەر مەند لەرنىڭ
 سەئىيى ۋە كوششى باشقا شەھەر ئادەملەرغە نەزەر قىلغاندا، تەفەۋۋۇق ۋە
 زىيادەدۇرلار؛ خۇسۇسەن ئۆلەمالارغا رەۋاجى ۋە سەۋداگەرلەر سەۋدا ۋە
 تىجارەتى بايىدا، گويا ” ئانى بۇخارا “ دېپ ئەيتسالار، ئەسلا مۇبالغە
 بولمايدۇر؛ ئادەملەرغە نەزەر قىلغاندا، زەمىنلەرى ئاز، غەللەئى
 مەئشەتلەرى ئۆز شەھەرغە كفايه قىلمايدۇر؛ ھەرھەقتەدە ئىكى مىڭ ئېشەك
 ئاشلىق ياركەنددىن كەم بولماي كاشغرغە داخل بولادۇر؛ يايلاق - ئوتلاقى
 ئاز، چەھار پايلىرى كەمچىندۇر: قەشقەر قەدىمىي، ئۇزاق تارىخقا ئىگە مەشھۇر
 ۋە داڭقلىق شەھەر؛ ئادەملەرنىڭ مەجەز-خاراكتېرى ئالىملارغا ۋە سالەھلارغا
 تولمۇ ئامراق؛ سەپەر قىلىپ، مۇساپىرچىلىق، غۇربەتچىلىكتە ياشاشقا
 ھېرىسمەن؛ ئۆلپەتچىلىك قىلىشقا چىشەر، مۇھەببەتلىشىش، دىلكەشلىك قىلىشقا

ھەر ۋە ئۇستا؛ لېكىن دوستانلىق، بۇرادەرچىلىكىنى ۋايىغا يەتكۈزەلمەيدۇ.
 ھەممى بۇ شەھەر ئالىملار ۋە ئىلىم تەلەپكارلىرى بويىچە راۋاجلانغان، ساھىب
 دۇئا پازىللار بويىچە روناق تاپقان بولۇش جەھەتتە، شۇنداقلا تىجارەتچىلەر ۋە
 تەرەپشان دېھقانلارنىڭ ئۆشرە-زاكاتلىق، خەير-سەدىقلىق بولۇشى، كاسپ
 ۋە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئىشچان ۋە تىرىشچان بولۇشى قاتارلىق جەھەتلەردە
 باشقا شەھەرلەرنى بېسىپ چۈشۈدۇ؛ خۇسۇسەن، ئىلىم-ئىرىپاندىكى
 راۋاجلىنىش ۋە سودا-تىجارەتتىكى گۈللىنىش باھىدا، گويىا "ئىككىنچى
 بۇخارا" دېسىمۇ، ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ؛ نوپۇسغا قارىغاندا، زېمىنى ئاز،
 يېمەكلىك ئاشلىقى ئۆز شەھرىگە يېتىشمەيدۇ؛ (شۇڭا) ھەر ھەپتىدە، ئىككى
 مىڭ ئېشەك ئاشلىق يەكەندىن قەشقەرگە ئۈزۈلمەي كىرىپ تۇرىدۇ؛
 يايلاق-ئوتلاقلىرى ئاز، ئۇلاغ-چارۋىلىرى كەمچىلدۇر (3/329-328/10)؛
 اما ياركىند قەدىم كەنە شەر دور آدم لارى فعل اطوارى بىجارە صفت اوز
 ايشلارىغە پختە و فشيق ايشان حضرت افندى صاحب لارغە رواج رونقى و
 عقىدە اخلاص لارى زياده هندوكشمير اوغان بدخشي قاتارلىق طايغە مسافرلار
 تولا و اوزلارى مسافرچىلىك كا كم جيقادور ھەمە آدم لارى دىھقان اشرف زمين
 لارى كىكرو و تازە غلە حاصلى اوز شەر يىغە كفايە قىلادور بلكە زياده بىلاق و
 قىشلاقلارى بى اندازە و ھر نوع چەارپاي قوطاس لارى تولا و بىغايە يل
 بىمىش لارى فراوان و غلەسى كىكرو و ارزان و مضافات لارى بى پايان دورلار
) ھەممى ياركەند قەدىمىي كوهنا شەھردۇر، ئادەملەرى فىئىل - ئەتۋارى بىچارە
 سەت، ئۆز ئىشلارىغا پۇختا ۋە فشىق؛ ئىشان، ھەزرەت، ئەفەندى،
 ساھىبلارغا رەۋاج رەۋنەقى ۋە ئەقىدە ئىخلاسلارى زيادە؛ ھىندۇ، كەشمىر،
 ئاۋغان، بەدەخشى قاتارلىق تايغە مۇسافرلار تولا؛ زەمىنلەرى كەڭرۇ ۋە تازە
 ۋە غەللە ھاسىلى ئۆز شەھرىگە كفايە قىلادور، بەلكى زيادە؛ يايلاق ۋە
 ئىشلاقلىرى بىئەندازە ۋە ھەر نەۋئ چەھار پاي، قوتاسلارى تولا ۋە بىغايە؛ يەل

— يەمشلەرى فەراۋان ۋە غەللەسى كەڭرۇ ۋە ئەرزان ۋە مۇزاڧاتلارى بېپاياندۇرلار: يەكەن- قەدىمىي، ئۇزاق تارىخقا ئىگە شەھەر؛ ئادەملىرىنىڭ خۇي- مەجەزى بىچارە سۈپەت، ئۆز ئىشىغا پۇختا ۋە پىششىق؛ ئىشان، ھەزرەت، ئەفەندى ۋە ساھىب ئاتالغانلارغا قىزغىن مۇئامىلە قىلىدۇ، ئەقىدە-ئىخلاسلىرى كۈچلۈك؛ (يەكەندە) ھىندىستانلىق، كەشمىرلىك، ئافغانىستانلىق ۋە بەدەخشانلىق مۇساپىرلار تولا؛ يەكەنلىكنىڭ ئۆزلىرى سەپەرگە ئاز چىقىدۇ؛ ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى شەرەپشان دېھقانلار؛ يەر-زېمىنلىرى كەڭرى ۋە ئېسىل؛ ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆز شەھرىگە يېتىدۇ، بەلكى ئاشىدۇ؛ يايلاق ۋە قىشلاقلىرى بېپايان، تۈرلۈك چارۋا ۋە قوتازلىرى بېھساب؛ يەل — يېمىشلىرى مول، يېمەك- ئىچمەكلىرى كەڭرى ھەم ئەرزانچىلىق، يۇرت دائىرىسى پايانسىزدۇر (5-330/1)؛

اما ختن نھايتى كەنە و قدیم معروف شهردور و آدم لاری فعل او ضاعى بر سوز و بر قول و بعدیل اتفاق و فشیق لیق دا بی نظیر و امساك لیک ده بی تمثیل دور متقی پرهیز کارلاری تولا و بی باك یامانلاری هم اندین تولا همه ادم لاری کاسب هنر مند و طبع ادراکی تازه و زهن چالاکى بی اندازه هر هنرنی اوز کمالیغه یتکوروب و خریدارغه اویدان کورساتیب و قولیدین اوتکاریب نقدینه لارینی الماغلیق دا کامل و قابل دور مشتوت یفک لار تولا جیقادور آلتون کانى بار و سو تاشی هم طیار سوداگر اشرف لار اطراف جانب لار دین هر قانجه نقدینه لار ایب کلیب خرید قیلسه لار نقدینه لاری ادا بولادور خرید لاری اشیب قالادور ختن دین باشقه شهرلارغه مال اجناسلاری جیقیب کتادور نقدینه لاری اصلا جیقمایدور مکر التون نی جیقادور اما ادم لاریغه نظر قیلغاندا زمین لاری عاجز و تولاسی قوم لوقدور غله حاصلی هم کمجین میوه- یمیش لاری سیراب و تولادور بیلاق بیابان لاری بی پایان چهار پای لاری هم تولا و زیاده دورلار (ئەمما خوتەن نەهایەتی کوهنا ۋە قەدەم مەئرف

شەھردۇر ۋە ئادەملەرى ئىنسانلار — ئەۋزائى بىر سۆز ۋە بىر قەۋل ۋە بىئەدىل
 ئىتتىپاق ۋە فېئىلىقدا بىنەزىر ۋە ئىسساكىلىدا بىنەمسىلدۇر؛ مۇتتەقىي پەرىھىز
 كارلارى تولا ۋە بىباك يامانلارى ھەم ئاندىن تولا؛ ھەممە ئادەملەرى
 كاسىب-ھۈنەرماندە ۋە تەبىئى ئىدراكى تازە ۋە زېھنى چالاقى بىئەندازە؛
 ھۈنەرنى ئۆز كەملىغا يەتكۈزۈپ ۋە خەرىدارغا ئوبدان كۆرسەتىپ ۋە قولدىن
 ئۆتكۈزۈپ، نەقىدەنلەرنى ئالماغلىقىدا كامىل ۋە قابىلدۇر؛ مەشھۇت — يىغەكلەر
 تولا چىقادۇر؛ ئالتۇن كانى بار ۋە سۇتاشى ھەم تەبىئىي؛ سەۋداگەرى ئىشەنچلىك
 ئەتراپ — جانىباردىن ھەر قانچە نەقىدەنلەر ئالىپ كەلىپ خەرىد قىلسالار،
 نەقىدەنلەرى ئەدا بولادۇر، خەرىدەلىرى ئاشىپ قالادۇر؛ خوتەندىن باشقا
 شەھەرلەرگە مال ئەجىناسلارى چىقىپ كەتەدۇر، نەقىدەنلەرى ئەسلا چىقمايدۇر،
 مەگەر ئالتۇننى چىقادۇر؛ ئەمما ئادەملەرگە نەزەر قىلغاندا، زەمىنلەرى ئاجىز
 ۋە تولاسى قۇملۇقدۇر؛ غەللە ھاسىلى ھەم كەمچىن؛ مېۋە — يەمىشلەرى سىرپ
 ۋە تولادۇر؛ يايلاق — بىبابانلارى بىپايان، چەھار پايىلارى ھەم تولا ۋە
 زىيادەدۇرلار: خوتەن ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە، قەدىمىي ۋە مەشھۇر
 شەھەر؛ ئادەملەرنىڭ خۇي — مەجەزى بىرتىل بىردىل، مىسلىسىز ئۆم — ئىتتىپاق؛
 پىششىقلىقتا مىسلىسىز، مومىسلىقتا تەمىسلىسىز؛ تەقۋا پەرىھىز كارلارى تولا،
 بەغىباش، يامانلىرى ئاندىن تولا؛ ئادەملەرنىڭ ھەممىسى كاسىب-ھۈنەرماندە؛
 ئەقىل — ئىدراكلىق ۋە ئۆتكۈر زېھنىلىك جەھەتتە تەڭداشسىز؛ ھەرقانداق
 ھۈنەرنى ئۆز كامالىتىگە يەتكۈزۈپ قىلىپ، خەرىدارغا يارىتىپ قولدىن
 ئۆتكۈزۈپ، پۇلنى ئېلىشقا ماھىر ۋە قابىل؛ «خوتەندە» مول مەشھۇت — يىپەك
 ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، ئالتۇن كانى بار، قاشتېشىمۇ ھەم تەبىئىي؛ شەھەر پىشان
 سودىگەرلەر تۆت ئەتراپتىن ھەرقانچە كۆپ پۇل بىلەن كېلىپ سودا قىلسا،
 پۇللىرى تۈگەپ كېتىدۇكى، قىلىدىغان سودىسى تۈگىمەيدۇ؛ باشقا يۇرتلارغا
 خوتەندىن مال — تاۋار چىقىپ كەتسە كېتىدۇكى، ئالتۇننى ھېسابقا ئالمىغاندا

نەق پۇل ھەرگىز چىقىپ كەتمەيدۇ؛ ئادەملىرىگە قارىغاندا، يەر- زېمىنى ئاجىز، تولسى قۇملۇق، ئاشلىق مەھسۇلاتىمۇ تۆۋەن؛ ئەمما مېۋە- چېۋىلىرى ئېشىپ- تېشىپ تۇرىدۇ، يايلاق- باياۋانلىرى كۆز يەتكۈسىز، ئۇلاغ چارۋىلىرىمۇ تولا ۋە جىقتۇر (11-331/2)؛

اما أقسو اهلى توغرى يواش سادە ملايم تواضع پيشه ليك و غم انديشه ليك الفت و اتفاقي يوق پراكنده محبت و مصلحتى يوق تفرقه و غله ساقلامايدور توكلى زياده شهر آدم لارى اكثرى كونلوك نانلارنى يوما فيوما بازارىدىن الادور بو وجهدين اشپز نانوای لارى رواج و رونقى زياده هنرمندلارى آز و ديهقانلارى تولا ميوه ييميش لارى غله حاصلى اوز شهرىغه كفايه قىلادور كرنج لارى تازه شهر شهرغه اليب كتادور يايلاق و قيشلاقلارى كنكرو چهارپاي لارى تولا اوزيكا كفايه قىلادور بلكه ارتادور (ئەمما ئاقسۇ ئەھلى توغرى، ياۋاش، سادە، مۇلايىم، تەۋازۇنپىشەلىك ۋە غەم - ئەندىشەلىك؛ ئۆلغەت ۋە ئىتتىفاقى يوق پەراكەندە، مۇھەببەت ۋە مەسلەھەتتى يوق تەفرىقە ۋە غەللە ساقلامايدۇر تەۋەككۈلى زيادە؛ شەھەر ئادەملەرى ئەكسەرى كۈنلۈك نانلارنى يەۋمەن فەيەۋمەن بازارىدىن ئالادۇرلار، بۇ ۋەجھدىن ئاشپەز- نانۋايلىرى رەۋاج ۋە رەۋنەقى زيادە؛ ھۈنەرماندەلىرى ئاز ۋە دېھقانلارنى تولا؛ مېۋە- يەمىشلەرى غەللە ھاسىلى ئۆز شەھرىگە كفايە قىلادۇر؛ گۈرۈنچلەرى تازە، شەھەر- شەھرىگە ئالىپ كەتەدۇر؛ يايلاق ۋە قىشلاقلارنى كەڭرۈ، چەھار پايىلارنى تولا، ئۆزىگە كفايە قىلادۇر، بەلكى ئارتادۇر : ئاقسۇ خەلقى توغرا - دۇرۇس، ياۋاش، ساددا، مۇلايىم، كەمتەر خۇسۇسىيەتلىك، غەم - ئەندىشەلىك؛ ئۆلپەت- ئىتتىپاقى يوق پەراكەندە، مۇھەببەت ۋە مەسلەھەتتى يوق تەپرىقە؛ ئۆيىدە ئاشلىق ساقلمايدۇ، تەۋەككۈلچىلىقى زيادە؛ شەھەر ئادەملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى كۈنلۈك نانلىرىنى كۈنلۈك شەھەر بازىرىدىن سېتىۋالىدۇ؛ بۇ سەۋەبتىن، ئاشپەز - ناۋايلىرى كۆپ، ئاشپەزلىك ۋە ناۋايلىق راۋاجلانغان؛

(ئومۇمىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا) ھۈنەرۋەنلىرى ئاز، دېھقانلىرى كۆپ؛
 پەل-پېمىشلىرى ۋە ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆز شەھەرگە يېتىدۇ؛ گۈرۈجى ئېسىل،
 شەھەر- شەھەرگە ئېلىپ كېتىدۇ؛ يايلاق ۋە قىشلاقلار كەڭ، ئۇلاغ
 چارۋىلىرى مول، ئۆزىگە يېتىدۇ، بەلكى ئارتىدۇ. (336/12-337/3)
 اما اوشطرفان قديم كهنه شهر دور ايلكركى ئاتى اوج ايكان بلكه شهر بر بر
 ايكان منصور خان زمانه لاريدا ادم لارى بى ادب ليك قيليپ اطاعت دين
 چيقان توغرادين كايپ امير الامرا امير جبار بردى بيك دوختوى نى لشكر لارى
 برله اياريب اوج اهلينى قتل عام قيليپ باقىمەندىسىنى يورت يورت غە
 ئارقا ئايتىپ طرفاندين ادم كوچوروب اليب كليپ اولتورغوزوب اباد قىلغان
 ايكان بو وجهدين كنت ايماق لارى نينك اسم نام لارى طرفان نينك كنت
 ايماق لارى اسمى برله مسمى دور اوج لفظى غە طرفان لفظىنى منظم ايتىپ
 اوج طرفان ديب دور بلكه اغلاط عامه بيالن اوشطرفان ديب اتابدور و يينه
 خاقان چين نعين بولغاندين سونك اون يتنجى بيلى اوج طرفان اهلى خاقان
 چين نينك امر اطاعتى دين چيقان ايكان حدسىز و نهايتسىز جريك لار كليپ
 ايكنجى مرتبه تصرف قيليپ و ادم لارنى قتل عام قيليپ الله شهردين ادم
 كوچوروب اليب كليپ اولتورغوزوب اباد قىلغان ايكان الان ات لارى كوچمن
 دور واقعهسى داستان اولده ذكر تافتى بو وجهدين ادم لارى نجه فرقه و تفرقه
 فراكنده دور كاسب هنرمندلارى كم دور ادم لارى ديهقان ير زمينى اويدان غله
 حاصلى كنكرو و ارزان دور (ئەمما ئۇشتۇرفان قەدىم ، كوهنا شەھردۇر؛
 ئىلگىركى ئاتى "ئۇچ" ئېكەن، بەلكى شەھرى بەر- بەر ئېكەن؛ مەنسۇرخان
 زمانەلاردا، ئادەملەرى بىئەدەبلىك قىلىپ، ئىتائەتدىن چىققان توغرادىن
 كايپ، ئەسرۇل- ئۇمەرا ئەمىرى جەببار بەردى بېگ دوختۇينى لەشكەرلەرى
 برله ئېبەرىپ، ئۇچ ئەھلىنى قەتلىئام قىلىپ، باقىمەندىسىنى يۇرت- يۇرتغا
 ئارقا ئايتىپ، تۇرفاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ ئالىپ كەلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، ئاباد

قىلغان ئېكەن؛ بۇ ۋەجھىدىن كەنت-ئايماقلارى ئىسىم- ناملارى تۇرغاننىڭ كەنت- ئايماقلارنىڭ ئىسمى

مۇسەممادۇر : "ئۇچ" لەفرىغە "تۇرغان" لەفرىنى مۇنەززەم بىرلە ئېتىپ، "ئۇچتۇرغان" دېيدۇر، بەلكى ئەغلاتى ئاممە بىلەن "ئۇشتۇرغان" دېپ ئاتاپدۇر؛ ۋە يەنە خاقانى چىن تەئىين بولغاندىن سوڭ ئون يەتتىنچى يىلى ئۇچتۇرغان ئەھلى خاقانى چىننىڭ ئەمر- ئىتائەتىدىن چىققان ئېكەن، ھەددىسىز ۋە نىھايەتسىز چەرىكلەر كەلىپ، ئىككىنچى مەرتەبە تەسەررۇق قىلىپ ۋە ئادەملەرنى قەتلىئام قىلىپ، ئالتە شەھردىن ئادەم كۆچۈرۈپ ئالىپ كەلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، ئاباد قىلغان ئېكەن؛ ئەلئان ئاتلارى "كۆچمەن" دۇر، ۋاقىئەسى داستانى ئەۋۋەلدە زىكر تافتى؛ بۇ ۋەجھىدىن ئادەملەرى نەچە فرىقە ۋە تەفرىقە فەراكەندەدۇر؛ كاسىب- ھۈنەرمانلەرى كەمدۇر، ئادەملەرى دېھقان، يەر-زەمىنى ئوبدان، غەللە ھاسىلى كەڭرۇ ۋە ئەرزاندۇر. ئۇشتۇرپان- قەدىمىي، ئۇزاق تارىخقا ئىگە شەھەر؛ بۇرۇنقى ئېتى "ئۇچ" ئىكەن، بەلكى، "شەھرى بەر-بەر" دەپمۇ ئاتالغانىكەن؛ مەنسۇرخانىنىڭ دەۋرىدە، ئادەملەرى بىئەدەپلىك قىلىپ، ئەمر- ئىتائەتتىن چىققانلىقتىن خان كايىپ، باش قوماندان، زالىم سەركەردە بەردى بېگ دوختۇينى قوشۇنى بىلەن ئەۋەتىپ، ئۇچ خەلقنى قەتلىئام قىلىپ، (قىلىچتىن ساقلىنىپ) ھايات قالغانلىرىنى يۇرت-يۇرتقا تارقىتىۋەتكەندىن كېيىن، تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ، قايتىدىن ئاۋات قىلغانىكەن؛ بۇ ۋەجھىدىن، شەھەر ئىسمى تۇرپاننىڭ ئىسمى بىلەن بىللە ئاتىلىدىغان بولغان، يەنى "ئۇچ" سۆزىگە "تۇرغان" كەلمىسىنى قوشۇپ، "ئۇچتۇرغان" دەپ ئاتايدىغان بولغان؛ ھەرھالدا، (كېيىنچە) ئاۋاملارنىڭ خاتا تەلەپپۇز قىلىشى نەتىجىسىدە، "ئۇشتۇرغان" بولۇپ قالغان؛ كېيىن، يەنى بۇ زېمىن يەنە خاقانى چىنغا قارايدىغان بولغاندىن كېيىنكى ئون يەتتىنچى يىلى، ئۇچتۇرغان خەلقى خاقانى چىننىڭ ئەمر- ئىتائىتىدىن چىقىپ

بەھار كۆتۈرگەن ئىكەن، سانسىز-ھېسابسىز چېرىكلەر كېلىپ، شەھەرنى ئىككىنچى قېتىم ئىشغال قىلىپ، ئادەملىرىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈپ، قەتلىئام قىلغاندىن كېيىن، ئالتە شەھەردىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ يەرلەشتۈرۈپ، ئاۋات قىلغانىكەن؛ «ئۇچتۇرغانلىقلارنىڭ» ھازىرقى ئېتى «كۆچمەن» دۇركى، بۇ ھەقتە، بىرىنچى داستاندا بايان بېرىلدى؛ شۇ سەۋەبتىن، ھازىرقى ئۇچتۇرغانلىقلار ئۈرۈمچى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ كەتكەن، چۇۋالچاق، ئۆم-ئىناق ئەمەس؛ كەسب-ھۈنەرۋەنلەر ئاز، ئادەملىرى دېھقانچىلىق قىلىدۇ، يەر زېمىنى مۇنبەت، ئاشلىق ۋە يېمەك-ئىچمەكلىرى كەڭرى ۋە ئەرزانچىلىق). 343/4-3427؛

... اما كوجا نىنىك قەدىم اسى كوسن ايكان كوجا اهلى فعلى اطوار اتى اتفاق و الفت ليكدا زياده همه آدم لارى سپاهپيشه خوشلوق ظريف انديشه و ضعفالارى نىنىك همت و جرعت لارى ايرنلاردىن زياده علم عمل و كسب نردا هم كم ليكى يوق اما مسافر برله خوشى يوق بو كونلاردا كوجاغه هر طرفدىن مسافرلار جمع بولوب كوندىن كونكه اباد و جمعيت فيدا قىلىپ سودا خانە بولوب رواج و ادم لارى غە قراغاندا زمين لارى كىنكرو و تازه هر هفته دا باى سىرام دىن اقلى بش يوز ايشك اولاغدا اشلىق و ياغ كىلىپ تورادور هر نوع بىيشلارى و معيشت لارى باشقه شهرغه نظر قىلغاندا تولا و سىراب هول قوروغ بيش لارىنى سودا كرلار شهر شهرغه اليب كتادور و چهار پاي تولا اوزلارىغه كفايه قىلادور بلكه ارتادور(ئەمما كۇچانىڭ قەدىم ئىسمى كۆسەن ئېكەن؛ كۇچا ئەھلى فەلى ئەتۋاراتى ئىتتىفاق ۋە ئۇلفەتلىكىدە زىيادە؛ ھەمە ئادەملەر سىپاھپىشە، خۇشلۇق، زەرىق ئەندىشە ۋە زۇئەفالارنىڭ ھىمەت ۋە جۇرئەتلەر شەرئەتلەردىن زىيادە، ئىلىم - ئەمەل ۋە كەسب-ھۈنەردە ھەم كەملىكى يوق، ئەمما مۇسافر بىرلە خۇشى يوق؛ بۇ گۈنلەردە، كۇچاغا ھەر ئەرەفەندىن مۇسافرلار جەمە بولۇپ، گۈندىن-گۈنگە ئاباد ۋە جەمئىيەت فەيدا

قىلىپ، سەۋداخانە بولۇپ رەۋاج ۋە ئادەملەرنىڭ قاراغاندا، زەمىنلەرى كەڭرۇ ۋە تازە؛ ھەر ھەفتەدە باي- سايرامدىن ئەقەللىي بەشىۈز ئېشەك ئۇلاغدا ئاشلىق ۋە ياغ كەلىپ تۇرادۇر؛ ھەر نەۋت يەمىشلەرى ۋە مەئىشەتلەرى باشقا شەھەرگە نەزەر قىلغاندا تولا ۋە سىراب؛ ھۆل- قۇرۇغ يەمىشلەرنى سەۋداگەرلەر شەھەر- شەھەرگە ئالىپ كەتەدۇر؛ چەھار پاي تولا، ئۆزلەرنىڭ كىفايە قىلادۇر، بەلكى ئارتادۇر: كۇچانىڭ قەدىمىي ئىسمى "كۆسەن" ئىكەن؛ كۇچالىقلار مىجەز خاراكتېر جەھەتتە، ئۆم- ئىتتىپاق، دوست- ئۆلپەتچىلىكتە يۈكسەك كېلىدۇ؛ ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى ئەدەپ- قائىدىلىك، يېقىشلىق، گۈزەل سۆزلۈك؛ ئاياللىرىنىڭ ھىممەت- جۇرئىتى ئەللىرىدىن ئۇستۇن، ئىلىم- ئەمەل، كەسىپ- ھۈنەردىمۇ قېلىشمايدۇ، ئەمما مۇساپىر بىلەن خۇشى يوق؛ بۇ كۈنلەردە، كۇچاغا ھەر تەرەپتىن مۇساپىرلار كېلىپ جەم بولۇپ، جەمئىيەت پەيدا قىلىپ، ئۇنى كۇنساين راۋاجلىنىۋاتقان بىر تىجارەتگاھقا ئايلاندۇرماقتا؛ كۇچانىڭ نوپۇسىغا سېلىشتۇرغاندا، زېمىنى كۆپ ۋە مۇنبەت؛ ھەر ھەپتىدە باي- سايرامدىن ئەقەللىي بەشىۈز ئېشەك- ئۇلاغدا ئاشلىق ۋە ياغ كېلىپ تۇرىدۇ؛ تۇرلۇك يەل يېمىش ۋە يېمەك - ئىچمەكلىرى باشقا شەھەرگە سېلىشتۇرغاندا مول ھەم مەمۇرچىلىق؛ ھۆل- قۇرۇق مېۋىلىرىنى سودىگەرلەر شەھەر- شەھەرگە ئېلىپ كېتىدۇ؛ ئۇلاغ- چارۋىلىرى تولا، گۆش تەمىناتى ئۇچۇن ئۆزلىرىگە يېتىدۇ، بەلكى ئېشىپ قالىدۇ) 345/1-9؛

امما كېنە طرفان قەدىم و كېنە شەھردور آدم لارى اوضاعى راست قول و راست سوزلوك پختە و فشىق مكر حيله و غدر خيانت يوق دور عقيدە اخلاصى لارى تازه هواسى ايسىغ آب جارى لارى كمچين اكثرى كارز برله زراعت قىلادور زمينى اوبدان غله حاصلى اوزلاريغە كفايه قىلادور غوزە كىزلار اوبدان بولادور ترنجبين هم طرفانغە خاصى دور و كيشميش اوزوم لارى تولا و سىراب شەر شەرغە اليب كتادور كىنكرو مضافات لارى تولادور (ئەمما كوھنا تۇرغان قەدىم ۋە

كەھنئا شەھردۇر؛ ئادەملەرى ئەۋزائى راست قەۋل ۋە راست سۆزلۈك، پۇختا ۋە
 ئىشقى، مېكر- ھىيلە ۋە غەدر- خىيانەت يوقدۇر؛ ئەقىدە- ئىخلاسلارى تازە،
 ھاۋاسى ئىسغى، ئابى جارىيلارى كەمچىن، ئەكسەرى كارىز بىرلە زىرائەت
 قىلدۇر؛ زەمىنى ئوبدان، غەللە ھاسىلى ئۆزلەرىغە كىفايە قىلدۇر؛ غۇزەئى
 كەبەزلەرى ئوبدان بولدۇر، تەرەنجهبىن ھەم تۇرغانغا خاسدۇر؛ كىشىمىش
 ئۆزۈملەرى تولا ۋە سىرپ، شەھەر- شەھەرغە ئالىپ كەتەدۇر؛ كەڭرۇ مۇزافاتلارى
 تولا دۇر. كونا تۇرپان قەدىمىي ۋە ئۇزاق تارىخقا ئىگە شەھەر؛ ئادەملىرىنىڭ
 مېھزە- خاراكىتىرى سەمىمىي، راست سۆزلۈك، ئۆز ئىشىغا پۇختا ۋە پىششىق،
 ھىلە- مېكر ۋە خائىنلىق- يۈزسىزلىكتىن خالىي، ئەقىدە- ئىخلاسلرى تازا؛
 تۇرپاننىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، ئېقىن سۈيى ئاز، مۇتلەق كۆپ ھالدا كارىز
 سۈيىگە تايىنىپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ؛ زېمىنى ئوبدان، ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆزىنى
 ئەمىنلىيەلەيدۇ؛ غوزا- كېۋەزلىرى ئوخشايدۇ، تەرەنچۈلمۇ تۇرپاننىڭ خاس
 مەھسۇلاتىدۇر؛ كىشىمىش ئۆزۈملىرى ئاجايىپ تولا، سودىگەرلەر،
 شەھەر- شەھەرلەرگە ئېلىپ كېتىشىدۇ؛ تۇرپاننىڭ زېمىن دائىرىسى ناھايىتىچۇ
 كەڭرى. (11-7/346)؛

بىشىچى دىلىل بودوركىم اهل تارىخلار اصحاب الكهف نىنك قد قامت لارىنى
 اوزون و باشلارى كته يوغان ايدى هر برلارى نىنك قد قامت لارى قرق كزدين
 التمش كزغچه بار ايدى ديب ذكر قيليب دور بو طريفة دا كته زور قامت ليك
 ادم لارغه كىنكرو اولوغ موضعه لازم دوركه اندا مكان توتقاي و انىنك ايچىكا
 سىغاي الان بو تيوق داکى غار كىچىك دور ايشىكى غه قوی هم سىغمایدور
 اصحاب الكهف نى اوج دين سكىزغچه ديب آيت دا ذكر قيليب (دور) مونجه
 اولوغ زور قامت ليك ادم نىچوكدين بو كىچىك غارغه سىغادور بس تامل و فكر
 تىلماق لازم دور و بو فهم قىياس دين يراق دور (بەشىنچى دەلىل بۇدۇركىم،
 ئەھلى تارىخلار ئەسەبۇل- كەھفنىڭ قەددى- قامەتلەرنى ئۇزۇن ۋە باشلارى

كاتتا ۋە يوغان ئېدى، ھەر بىرلەرنىڭ قەددى- قامەتلەرى قىرغى گەزدىن ئالتىمىش گەزگەچە بار ئېدى دېيىپ زىكر قىلىپدۇر؛ بۇ تەرىقەدە كاتتا ۋە زور قامەتلىك ئادەملەرگە كەڭرۇ ئۇلۇغ مەۋزىئە لازىمدۇركى، ئاندا مەكان تۇتقاي ۋە ئانىڭ ئىچىگە سىغماي؛ ئەلئان بۇ تۇيۇقداكى غار كىچىكدۇر، ئىشىكىگە قوي ھەم سىغمايدۇر؛ ئەسھابۇل - كەھفى ئۇچىدىن سەككىزگەچە دېيىپ، ئايەتدە زىكر قىلىپ «دۇر»، مۇنچە ئۇلۇغ - زور قامەتلىك ئادەم نىچۇكىدىن بۇ كىچىك غارغە سىغدۇر، بەس، تەئەممۇل ۋە فىكر قىلماق لازىمدۇر ۋە بۇ فەھم- قىياسىدىن يەراقدۇر. بەشىنچى دەلىل: تارىخچىلار: "غار ساھابىلىرى قەددى- قامەتلىرى ئۇزۇن بويلىق، باشلىرى يوغان كىشىلەر ئىدى، ھەر بىرەيلەننىڭ قەددى- قامىتى قىرغى گەزدىن ئالتىمىش گەزگەچە كېلەتتى" دەپ بايان قىلغان. «ھالبۇكى» بۇ قەدەر كاتتا ۋە زور قامەتلىك ئادەملەرنىڭ سىغىشى ۋە ماكانلىشىپ تۇرۇشى ئۇچۇن كەڭرى، يوغان جاي لازىم بولىدۇ. ھازىر قارىساق، بۇ تۇيۇقتىكى غار شۇ قەدەر كىچىكىكى، ئىشىكىدىن ھەتتا قويۇمۇ سىغمايدۇ؛ (قۇرئان كەرىمدىكى) ئايەتتە، غار ساھابىلىرىنىڭ سانىنى "ئۇچتىن سەككىزگەچە ئىدى" دەپ بايان قىلغان. «ھالبۇكى» مۇنچە زور قامەتلىك ئادەملەر بۇ كىچىكىگە غارغا قانداق سىغىسۇن؟ بەس! تەپەككۇر ۋە مۇلاھىزە قىلىش لازىمكى، بۇنداق بولۇشىنى ئىنسان ئەقلىگە سىغدۇرماق تەس) 14-365/8 ۋ ب.

2.2. جۈملە خەۋىرىنىڭ سۆز تۈركۈم تەۋەلىكىگە قاراپ جۈملە تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملە خەۋىرىنىڭ پېئىلىدىن تەركىب تاپقان بولۇشى ياكى ئىسىم سۆزدىن تەشكىل تاپقان بولۇشىغا قاراپ، جۈملىلەر "پېئىل جۈملىسى" ۋە "ئىسىم جۈملىسى" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ.

ئا. پېئىل جۈملىسى

خەۋىرى پېئىلىدىن بولغان جۈملىلەر "پېئىل جۈملىسى" بولىدۇ. ئەمدى، بۇ

خىل پېئىل جۈملىلەر ئۆز ئىچىدىن يەنە "خەۋىرى تۈپ پېئىلدىن تەشكىل تاپقان پېئىل جۈملىسى"، "خەۋىرى قوشما پېئىلدىن تەشكىل تاپقان پېئىل جۈملىسى" ۋە "خەۋىرى ياسالما پېئىلدىن تەشكىل تاپقان پېئىل جۈملىسى" دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈندۇ.

1- خەۋىرى تۈپ پېئىللىق جۈملە

بۇ خىل پېئىل جۈملىسىنىڭ خەۋىرى يالغۇز بىرلا تۈپ پېئىلدىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. مەسلەن:

يولدوز باغ دىن فييادە و يالغوز كوچا شەرىغە باردىم (يۇلدۇز باغدىن فييادە ۋە يالغۇز كۇچا شەرىغە باردىم) 294/11؛ بو حالدا يتە كون اوتى (بۇ ھالدا يەنە گۈن ئۆتتى) 260/4؛ اتاباي قاجتى (ئاتاباي قاجتى) 263/5؛ كوچا لشكىرى بىر بىرلىك قىلالماي قاجتى (كۇچا لەشكەرى بەرا بەرلىك قىلالماي قاجتى) 265/14؛ بو زمىن نىنك ايجىدىن ختن ياركند اقسۇ كورلا نىنك دىيالارى اوتادور (بۇ زەمىننىڭ ئىچىدىن خوتەن، ياركەند، ئاقسۇ، كورلاننىڭ دەريالارى ئۆتەدۇر) 388/4؛ يتە ياشدىن يتىشى ياشغچە لىك اير خاتون شناورلىك علمىنى يعنى سوده اوزا دورغان نى بىلادور (يەتە ياشدىن يەتمىش ياشغچەلىك ئەر - خاتون شناۋەرلىك ئىلمىنى، يەئنى سۇدا ئۆزەدۇرغاننى بىلەدۇر) 389/1، ۋ ب .

2- خەۋىرى قوشما پېئىللىق جۈملە

بۇ خىل پېئىل جۈملىسىنىڭ خەۋىرى بىر ياكى بىرنەچچە ئىسىم بىلەن بىر ياردەمچى پېئىلدىن تەركىب تاپقان بولۇشىمۇ، بىر ياكى بىرنەچچە پېئىل ئامىلى بىلەن بىر تۈپ پېئىلنىڭ بىرىكمىسىدىن تەشكىل تاپقان بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسلەن؛

باى سايرام غە محمد توختە بىك نى حاكم قىلدى (باي - سايرامغا مۇھەممەد توختا بېگىنى ھاكىم قىلدى) 304/4؛

هر قانچە كتە و زور دريا بولسە ھم زورقچە و سال ساليب بى فروا و بى تشويش اوتوب كتادور (ھەرقانچە كاتتا ۋە زور دەريا بولسا ھەم، زەۋرەقچە ۋە سال ساليپ بىفەرۋا ۋە بىتەشۋش ئۆتۈپ كەتەدۇر: ھەرقانچە كاتتا ۋە زور دەريا بولسۇمۇ، قىيىق ۋە سال بىلەن پەرۋايى پەلەك ئۆتۈپ كېتىدۇ) 388/14؛

لوق آدم لارىنى اوزلاريكا تابع قىلىپ بيش التە آدم لارىنى اقسوغە اليب كىلدى (لوق ئادەملەرنى ئۆزلەرگە تابىء قىلىپ، بېش- ئالتە ئادەملەرنى ئاقسۇغا ئالىپ كېلدى) 391/1؛

«الار» اتالىق غازى كورلارىنى اجتوروب نورغون اوتونلارنى تودە قىلدورتوب اوت ياقب كويدوروب اتى علاج بولمادى («ئالار» ئاتالىق غازى كورلارنى ئاچتۇرۇپ، نۇرغۇن ئوتونلارنى تۆدە قىلدۇرتۇپ، ئوت ياقىپ، كۆيدۇرۇپ ئەتتى، ئىلاج بولمادى: «ئۇلار» ئاتالىق غازى ياقۇپ بېگىنىڭ قەبرىسىنى ئاچتۇرۇپ، «مېستى ئۇستىگە» نۇرغۇن ئوتۇن ياغاچلارنى دۆۋلىتىپ، ئوت يېقىپ، مېستىنى كۆيدۈرۈۋەتتى، ئىلاج بولمىدى) 306/9؛

اوج اھلىنى قتل عام قىلىپ باقىمەندىسىنى يورت غە تارقا تىب ايتىپ طرفاندىن آدم كوجوروب اليب كىلىپ اولتورغوزوب اباد قىلغان ايكان (ئۇچ ئەھلىنى قەتلىئام قىلىپ، باقىمەندىسىنى يۇرت- يۇرتقا تارقاتىپ ئېتىپ، تۇرفاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ ئالىپ كەلىپ ئولتۇرغۇزۇپ ئاباد قىلغان ئېكەن) 342/9-10؛ ۋ ب.

3- خەۋىرى ياسالما پېئىللىق جۈملە

بۇ خىل پېئىل جۈملىسى ئادەتتە، سۆز ئۆزىكىگە پېئىل ياسغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ياسالما پېئىللىق جۈملىلەرنى، شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا يەنە، تۇپ پېئىل ئۆزىكىگە پېئىل دەرىجىلەرنى ياسغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۆلىنىشى بىلەن ياسالغان ياسالما پېئىللىق جۈملىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسلەن:

كۆز ياشلارى توكوكالى باشلادى) كۆز ياشلارى توكوكالى
باشلادى) 325/7؛

(قبر) ايچىكا بر مينك بش يوزدين يامبو و نجه جارك زيقجه ريك التون
كانى پاكيزه نى جايلادى (قبر) ئىچىگه بر مىك بەش يوزدن يامبو ۋە نەچە
چارە زىقچە ئالتۇنى كانى پاكيزه نى جايلادى: قەبر ئىچىگه بر مىك بەش
يوزدن يامبو ۋە نەچچە چارەك ساپ زىخچە ئالتون ۋە كېپەك ئالتۇنى
ئورۇنلاشتۇردى) . 277/1؛

كىچە جە دادخواه نىنىڭ خزىنە لارىنى خط لادى (كېچە جە دادخاھنىڭ
خزىنە لارىنى خەتلەدى: كېچىچە، دادخاھنىڭ خەزىنىسىدىكى مال- بايلىقىنى
تېزلىدى) . 268/13؛

△ خەۋىرى مەجھۇل پېسىللىق جۈملىلەر:

... تىزىملىرى كورولمادى (تەزكىرە لارى كۆرۈلمەدى) 329/13؛

اندىن كىن اوغلانلارى محمودىن خواجم حام الدين خواجم لار ھم جازە
خط اليب كوچاغە بارىپ اروغ قياش لارىغە قوشۇلدى (ئاندىن كەين
ئوغلانلارى مەھمۇدىن خاجەم، ھامۇددىن خاجەملەر ھەم جازە خەت ئالىپ،
كۇچاغە بارىپ، ئورۇغ- قاياشلارغا قوشۇلدى) 306/4

△ خەۋىرى مەجبۇرىي پېسىللىق جۈملىلەر:

كىچىك بىكىنى يوق بولۇشىغە سەبب لارنى كمالى غا يىتقوردى
(كىچىك بېگىنى يوق بولۇشىغا سەببى- سەبەبلەرنى كەمالغا يەتكۈزدى:
كىچىك بەگنىڭ يوقىلىشىغا سەۋەب بولىدىغان تىرىشچانلىقلارنى بولۇشىغا
ئىللى) 297/7؛

بۇ ئۇسۇل بىرلە اوج كون نى اوتكاردى (بۇ تەرىقە بىرلە ئۈچ گۈنى
ئۆتكەردى: مۇشۇنداق قىلىپ، ئۈچ كۈنى ئۆتكۈزدى) 260/10؛
... تىزىملىك بىرلە خط مانكىدوردى (... تېزلىك بىرلە خەت ماغدۇردى)

حضرت آفاق دا درس كويولوق غا شغل كوركوزدى (ھەزرەتى ئافاقدا
دەرسگۇيلىۇتقا شۇغل كۆرگۈزدى: ھەزرەتى ئاپپاق خوجا
قەبرىگاھدامۇدەررىسلىك بىلەن شۇغۇللاندى) 283/1؛

اطرافى لارىغەخشت پختە بىرلە بلند احاطە تام لارنى قىلدوردى
(ئەترافلارغا خشتى پۇختا بىرلە بۇلەند ئىھاتە تاملارنى قىلدۇردى)
273/13؛

ھەر نواع كىياھ و درخت و كل رعنا و نسرین حتى كە جىغ تىكن غجە
مذكور باغىغە كوچت قىلىپ اولتورغوزدى (ھەر نەۋد گىياھ ۋە دىرەخت ۋە
گۈلى رەئنا ۋە نەسرین ھەتتاكى چىغ، تىكەنغەچە مەزكۇر باغغا كۆچت
قىلىپ ئولتۇرغۇزدى) 273/17 ، ۋ. ب.

△ خەۋىرى ئۆزلۈك دەرىجىلىك پېئىل جۇملىلىرى:

يالغان سوزنى ايتىپ راست سوزىنىك جاي مقامى غە ايب كىلماك نھايتى
مشكل كوروندى (يالغان سۆزنى ئەيتىپ، راست سۆزنىك جاي- مەقامغا
ئالىپ كېلمەك نھايتى مۇشكۇل كۆرۈندى) 311/11،

موندىن باشقە ھم مزار شريف لار و قدم جاھ زيارتكاه على لار تولادور
مونجەلىك كا اكتفى قىلىندى (مۇندىن باشقا ھەم مەزارى شەرىفلەر ۋە
قەدەمجاھ زىيارەتگاھى ئالىيلار تولادۇر، مۇنچەلىككە ئىكتىفا قىلىندى:
بۇلاردىن باشقىمۇ شاراپەتلىك مازارلار ۋە ئالىي دەرىجىلىك زىيارەتگاھ ۋە
قەدەمجايلار كۆپتۇر، < بۇ يەردە > مۇشۇنچىلىك بايان قىلىش بىلەن بولدى
قىلىندى) 329/14 ، ۋ. ب.

△ خەۋىرى ئۆملۈك دەرىجىلىك پېئىل جۇملىلىرى:

تورم طرفى ضعيف لاشتى (تۆرەم تەرەفى زەئىفلەشتى) 262/18؛
انكاغجە توش حدى يقين لاشتى (ئانكاغاچە تۇش ھەددى > چۇش

مەزگىلى ، ياقىنلاشتى) 268/16؛

ياكى طرفدىن اوق جىقارايپ اوروشتى (ئىكى تەرەفدىن ئوق چىقارايپ
ئوروشتى) 265/10 ؛

پىغامبەر اخىر الزمان محمد مصطفى صلى الله عليه و سلم اسمان و زمين
فرشتەلارى بىرلە قورقماي سوزلاشتى (پەيغەمبەرى ئاخىرىز- زەمان مۇھەممەد
مۇستافا سەللەللاھۇ ئەلەيھى وەسەللەمە ئاسمان ۋە زەمىن فرشتەلەرى بىرلە
قورقماي سۆزلەشتى) 369/3-4 ، ۋ. ب.

ئە. ئىسىم جۈملىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋىرى ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدىكى سۆز
بولغان جۈملىلەر ”ئىسىم جۈملىسى“ دېيىلىدۇ. ئىسىم جۈملىسى ئادەتتە،
مۇئەييەن ھەرىكەتنى ئەمەس، بەلكى ئادەم ۋە شەيئەلەرگە تاللىق مۇئەييەن
ئىشنى بايان قىلىدۇ. مەسلەن:

ختن زمينى دامعرف و مشهور امام جعفر صادق رضى الله عنه نينك
مرقدلارى بار زيارتكاه على دور (خوتەن زەمىنىدە، مەشھۇر ۋە مەشھۇر
ئىمام جەئفەر سادىق رەزىيەللاھۇ ئانھۇنىڭ مەرقەدلەرى بار، زىيارەتگاھى
ئالىيدۇر: خوتەن زەمىنىدە، مەشھۇر ۋە داڭقىلىق ئىمام جەئفەر سادىق > ئاللاھ
ئۇنىڭدىن رازى بولغاي > قەبرىگاھى بار، > ئۇ > ئالىي زىيارەتگاھىدۇر.)
331/11-12 ؛

بو مغولستان قلمروى ايجيدا و التە شەرنينك مشرق و جانوب برجى
اراسيدا لوق دىكان بر كتە زمين باردور (بۇ موغۇلىستان قەلەمروي ئىچىدە
ۋە ئالتە شەھرنىڭ مەشھۇر ۋە جەنۇب بۇرجى ئاراسىدا، ”لوق“ دېگەن بىر
كاتتا زەمىن باردۇر. بۇ موغۇلىستان تەۋەسىدە، ئالتە شەھەرنىڭ شەرقىي
جەنۇبىي بۇرجىكىدە، ”لوق“ ئاتىلىدىغان بىر كاتتا زەمىن بار.) 387/4-5؛
ھەمە زمينى قىموش لوق جنكال دشت جزيره و قوم بيابان بى پايان (ھەمە

زەمىنى قامۇشلۇق جانگال، دەشت - جەزىرە ۋە قۇم - بىيىبانى بىيىبان:
ھەممە يېرى قومۇشلۇق جانگال، چۆل- جەزىرە ۋە چەكسىز كەتكەن باياۋان
قۇملۇق (5/ 389)؛

ھەملەرى موى سفىد قىرى اتمىش يتمىش ياشلاردكى ادم لار ايدى
(ھەملەرى موى سفىد قەرى، ئاتمىش - يەتمىش ياشلاردكى ئادەملەر
ئېدى: ھەممىسى مويىسپىت، قېرى، ئاتمىش - يەتمىش ياشلاردكى
ئادەملەر ئىدى) (391/2)؛

اوج كوندىن كىن بر مونچە تونكانى قماربازلار مزار باغىغە چىقىپ
بىزلارنى اختیارلاريمىز غە قويماي اوزلارنىكا اولوغ قىلغانى راست (ئوچ
كۇندىن كەين، بر مۇنچە تۇنگانى قماربازلار مزار باغىغا چىقىپ، بىزلەرنى
ئىختىيارلارمىزغا قويماي، ئۆزلەرگە ئۇلۇغ قىلغانى راست: ئوچ كۇندىن
كېيىن، بر مۇنچە تۇنگان قماربازلار مازار باغقا چىقىپ، بىزنى
ئۇنىمىغىنىمىزغا ئۇنىماي، ئۆزلىرىگە باشلىق قىلغىنى راست.)
305/14-15، ۋ.ب.

2.3. جۈملە خەۋىرىنىڭ ئورنىغا قاراپ جۈملە تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملە خەۋىرىنىڭ جۈملە بېشىدا ياكى جۈملىنىڭ
ئاخىرىدا، جۈملە ئىگىسىنىڭ ئالدىدا ياكى كەينىدە كەلگەنلىكىگە قاراپ،
جۈملىلەر يەنە "نورمال جۈملە"، "تەتۈر جۈملە" ۋە "خەۋىرى تەكرارلانغان
جۈملە" دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. نورمال جۈملە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەنئەنىۋى تىل قائىدىسىگە مۇتلەق
ئۇيغۇن پىچىمدە تۈزۈلگەن، يەنى جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرى ئالاهىدە
تەكىتلەنمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، "ئىگە" تولىدۇرغۇچى ياكى ئېنىقلىغۇچى
ياكى ھالەت ← خەۋەر" تەرتىپىدە تۈزۈلگەن جۈملە "نورمال جۈملە" دەپ

ئالتىلىدۇ. مەسلەن: (اول) بىچىن اھلى غە منظور بولادورغان تاشلارنى ايبىب
الدىدا قويدى (ئول) بەجىن ئەھلىغە مەنزۇر بولادورغان تاشلارنى ئالىپ،
ئالدىدا قويدى: (ئۇ) بېيجىڭلىقلار ياخشى كۆرىدىغان قىممەتباھا تاشلارنى
چىقىرىپ، ئالدىغا قويدى) 278 / 1 ؛

(اول) درخت لارنى يولۇپ تاشلاپ يامبولارنى اجىب ايب تافشوردى
(ئول) دىرەختلەرنى يۇلۇپ تاشلاپ، يامبولارنى ئاچىپ ئالىپ، تافشوردى:
(ئۇ) دەرەخلەرنى يۇلۇپ تاشلاپ، يامبولارنى ئېچىپ ئېلىپ،
تاپشۇردى) 277/18 ؛

سید اردلانى ملا علما فقیه متبحر كشی ایدی (سەببىد ئەردەلانى
موللا، ئۆلەما، فەقە، مۇتەبەھەر كشی ئېدى: سەببىد ئەردەلانى موللا،
ئۆلەما، قانۇنشۇناس، ھەممە ئىلىمدا يېتىشكەن كشی ئىدى) 282/19 ؛
قىش ساوق ھەم اوز مەكانىغە باردى و بەھار كونلارى كیلدى (قش ساووق
ھەم ئۆز مەكانغا باردى ۋە بەھار گۈنلەرى كېلدى: قش - زېمىستانمۇ
بارىدىغان يېرىگە باردى، باھار كۈنلەرى كەلدى) 289/1 ؛

تلاوت قىلادورغان اوى لاریكا اصلا اوت قالاماس ایدی (تلاۋەت
قىلادورغان ئۆيلەرگە ئەسلا ئوت قالاماس ئېدى: قۇرئان ئوقۇيدىغان ئۆيگە
ھەرگىز ئوت قالمایتى) 289/ 19

ئە . تەتۈر جۈملە

تەتۈر جۈملە دېگەندە، جۈملە تۈزۈلۈش تەرتىپى ئۇيغۇر تىلىنىڭ نورمال
قائىدىسىگە مۇخالىپ بولغان جۈملىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر
تىلىدا، بۇ خىل تەتۈر جۈملىلەر كۆپىنچە، ”خەۋىرى ئىگىسىنىڭ ئالدىدا
كەلگەن جۈملىلەر“ ۋە ”ھالەت بۆلىكى خەۋەردىن كېيىن كەلگەن
جۈملىلەر“ بولۇپ كۆرۈلىدۇ.

△ خەۋەر ئىگىسىنىڭ ئالدىدا كەلگەن تەتۈر جۈملىلەر:

قىلدى عالم عرصه سى دىن قرا تون فوجى فرار

خەۋەر ئىگە

(قىلدى ئالەم ئەرەسەسدىن قارا تۇن فەۋجى فرار: ئالەم مەيداندىن قارا تۇن گۇرۇھى تىكىۋەتتى). تەجەللىي: 624-ئۇلۇك ن .

توشى والىيل اولو كىلدى موخر والنهار

خەۋەر ئىگە خەۋەر ئىگە

(توشى "ۋەللەيل" ئەۋۋەلۇ كېلدى مۇئەخخەر "ۋەننەھار": "كېچە" سۇرسى باشتا، "كۈندۈز" سۇرسى بولسا، ئاخىرىدا نازىل بولدى) تەجەللىي: 632-ئۇلۇك ن

مغفرت قىل يا صبور

خەۋەر ئىگە

(مەغفەرت قىل يا سەبۇر: ئى ئاللاھ <گۇناھىمنى> مەغپىرەت قىلغىن، كەچۈرگىن) 393/10-، ت ھە .

سىغمادى اهل خردنيناك باشى هر يركا توزوك

خەۋەر ئىگە

(سىغمادى ئەھلى خىرەدنىك باشى ھەرىەرگە تۈزۈك: زىيالىيلارنىڭ بېشى ھېچبەرگە تۈزۈك سىغمىدى) 270/13؛

جمع ايتب تاريخ چەنى يتىش دىن اشقان چاغدا من

خەۋەر ئىگە

(جەمە ئەتىپ تارىخچەنى يەتمىشدىن ئاشقان چاغدا مەن: مەن يەتمىشدىن ئاشقان چىغمىدا «بۇ» «تارىخى ھەمدى» نى يازدىم). م. سايرامىي: 394/6؛

△ ھالەت خەۋەردىن كېيىن كەلگەن تەتۈر جۈملىلەر

خالايق لار ايتيب دوركم منا افراسياب و كيكائوس ديب

ئىگە خەۋەر ھالەت

(خەلايقلار ئېيتىپدۇر كىم، مانا ئافراسياب ۋە كيكائوس دېپ) 30/13؛
اونىكىدىن سولغە سولدىن اونكىغە اوزىمىز اويروب قويامىز اوخلاغان كىشى لار
ئىگە خەۋەر

ويرولكاندىك

ھالەت

(ئوگىدىن سولغا، سولدىن ئوڭغا ئۆزىمىز ئۆيرۈپ قويامىز ئۇخلاغان كىشىلەر
ئۆيرۈلگەندەك: خۇددى ئۇخلىغان ئادەم ئۇياق- بۇياققا ئۆرۈلگەندەك قىلىپ،
ئوگىدىن سولغا، سولدىن ئوڭغا ئۆزىمىز ئۆرۈپ قويىمىز) 368/14؛
اصحاب الكهف تىنكىرى تىنكىرى بىلەن ئويغانمىش لار و تىملىخا
ئىگە

دىكان رىقىق لارىن شىركا يېرمىش لار طعام كىلتوروركا.

خەۋەر ھالەت

(ئەسھابۇل- كەھفى تەڭرىتە ئاللا ئەمرى بىلەن ئويغانمىشلار ۋە تەملىخا دېگەن
رەفلىرىن شەھىرگە يېبەرمىشلەر تە ئام كەلتۈرۈرگە: غار ساھابىلىرى تەڭداشسىز
ئۇلۇغ ئاللاھنىڭ پەرمانى بىلەن ئويغىنىپتۇ ۋە تەملىخا دېگەن بۇرادىرىنى
شەھەرگە يېگۈلۈپ ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ) 225- چ ت؛

امير خدايداد مىرزا اولوغ بىك كا مخفى كىشى ايبارد يىكىم مىرزا

ئىگە خەۋەر

ئاشكىندىن تورت بش منزل مغولستان طرفىكا قدم رنج قىلسە لار مغولستان
يورتى نى مىرزا اولوغ بىك كا تابع قىلىپ بىر سام دىپ

ھالەت

(ئەمىر خۇدايداد مىرزا ئۇلۇغبېگكە مەخفى كىشى ئېبەردىكىم، مىرزا

تاشكەندىن تۆرت- بەش مەنزىل موغۇلىستان تەرەڧىگە قەدەمى رەنج قىلسالار، موغۇلىستان يۇرتىنى مرزا ئۇلۇغبېگكە تاپما قىلىپ بەرسەم دېيىپ: ئەمىر خۇدايىداد: ” مرزا ئۇلۇغ بەگ تاشكەنتتىن ئاتلىنىپ چىقىپ، موغۇلىستان تەرەپكە قاراپ تۆت-بەش يول ئىلگىرىلەپ كەلسە، مەن موغۇلىستان يۇرتىنى مرزا ئۇلۇغ بەگكە تەۋە قىلىپ بەرسەم“ دەپ مرزا ئۇلۇغ بەگكە مەخپىي ئادەم (ئەۋەتتى) ت ئە: 181-، چ ت.

ب. خەۋىرى تەكرارلانغان جۈملە

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە، خەۋىرى بىر جۈملىنىڭ ئىچىدە ئىككى يەردە تەكرارلانغان جۈملىلەرنى ناھايىتى كۆپ ئۇچرىتىمىز. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، بۇ خىل خەۋىرى تەكرارلانغان جۈملە ئىشلىتىلمەيدۇ. ئەمما، جۈملە خەۋىرىنى ئىككى جايدا تەكرارلاش ئادىتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا، خۇسۇسەن يېزا- كەنت خەلق تىلىدا ھېلىمە ساقلانماقتا. كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، ھازىرقى ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا مەۋجۇت بولغان بۇخىل خەۋىرى تەكرارلانغان جۈملىلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە شۇ قەدەر كەڭرى قوللىنىلىشى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەزەلدىن تارتىپ، ھەرگىزمۇ بەزەن تىلچىلار دېگەندەك ”جانلىق تىلدىن ئايرىلىپ قالغان يېزىق تىلى“ ئەمەسلىكىنى كۈچلۈك دەلىللەيدۇ. مەسىلەن، ئەمەلىي مىساللارغا قاراپ باقايلى:

مەلۇم قىلىپ دوركىم ياركىندا تورتونچى جركا ايشكاه غە ايديم ديب مەلۇم قىلىپ دور(مەلۇم قىلىپدۇركىم، ياركەنددە، تۆرتۈنچى جەرەكە ئىشكاهغە ئېدىم، دېپ مەلۇم قىلىپدۇر: يەكەندە تۆتۈنچى جەرەكە(دەرىجە) ئىشك ئاغا مەنسىپدە بولغانىدىم، دەپ مەلۇم قىلىپتۇ) 12-276/11؛

نحات الانس دا ذكر قىلىپ دوركىم اسماندىن يىغور ياغماغلىقى و زمين

دېن كياه نباتات لار كوكارماكى اوليا عظام لار قدم شريف لارى بركاتيدىن دورلار... ديب ذکر قىلىپ دور («نەفەھاتۇل - ئۇنس» دە زىكر قىلىپدۇركىم، ئاسماندىن يامغۇر ياغماغلىقى ۋە زەمىندىن گىياھ- نەباتاتلار كۆكەرمەكى ئەۋلىياى ئىزاملار قەدەمى شەرىفلىرى بەرەكاتىدىندۇرلار... ديب زىكر قىلىپدۇر: «دوستلۇق سەلىكىلىرى» ناملىق كىتابتا: "ئاسماندىن يامغۇرنىڭ يېغىشى ۋە يەر زېمىندىن گۈل- گىياھ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۈنۈپ چىقىشى شۇ زېمىنغا، ئۇلۇغ ئەۋلىيالارنىڭ شاراپەتلىك قەدەملىرى يەتكەنلىكىنىڭ بەرىكىتىدىن بولىدۇ..." دەپ بايان قىلىنغان) 281/12-18؛

بعضە لارى ايتىپ دور اولار اوچدور تورتونچى لارى ايت دور و بعضه سى انداغ ايماس بلکه بش دور التنجى سى ايت دور و بعضه لارى انداغ ايماس يتدور سکزنجى ايت دور ديب ايتىپ دور (بەئزەلەرى ئەيتىپدۇر: "ئۇلار ئۇچدۇر، تۆرتۈنچىسى ئىتدۇر" ۋە بەئزەلەرى: "ئانداغ ئېمەس، بەلكى بەشدۇر، ئالتىنچىسى ئىتدۇر" ۋە بەئزەلەرى: "ئانداغ ئېمەس يەتەدۇر، سەككىزىنچىسى ئىتدۇر" دېپ ئەيتىپدۇر: بەزىلەر: "ئۇلار غار ساھابىلىرى) جەمئىي ئۈچ كىشى، تۆتىنچىسى ئۇلارنىڭ ئىتى" دېسە، يەنە بەزىلەر: "ياق، ئۇنداق ئىمەس، ئۇلار بەش، ئالتىنچىسى ئىت" دېگەن، يەنە بەزىلەر بولسا: "ياق، ئۇنداق ئىمەس، ئۇلار يەتتىدۇر، سەككىزىنچىسى ئۇلارنىڭ ئىتدۇر" دېگەن) 371/7-9؛

حالا بوكونلاردا كوركانلار بوظر يقەدە نقل و حكايه قىلادور كيم لوف نىنك مشرق حدى لنجو سنك تابعى سى سۇجو و ساجو دىكان ... شەرىغە بارادور شمال حدى قمول و طرفان كورلادور... ديب نقل قىلادور (ھالا بۇ گۈنلەردە كۆرگەنلەر بۇ تەرىقەدە نەقل ۋە ھىكايە قىلادۇركىم، لوفنىڭ مەشرىق ھەددى لەنجۇ سىك تابىئىسى سوجو ۋە ساجو دېگەن... شەھرىغە بارادۇر، شمال ھەددى قامۇل ۋە تۇرغان، كورلادۇر... دېپ نەقل قىلادۇر: ھالا بۇكۈنلەردە

ئەھۋالى بىلگەنلەر: لوپنىڭ شەرقىي ئۇچى لەنجۇ ئۆلكىسىگە تەۋە سۇجۇ ۋە ساجو دېگەن شەھەرلەرگە ئۇلىنىدۇ، شىمال تەرىپى بولسا، قۇمۇل، تۇرپان ۋە كورلىغا تۇتىشىدۇ... دەپ تەسۋىرلەيدۇ (388/4، ۋ ب).

2.4. جۈملە ئاڭلاتقان ئۇقۇمغا قاراپ جۈملە تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملىلەر ئۆزلىرى ئاڭلاتقان مەنە- ئۇقۇملىرىغا قاراپ، "بولۇشلۇق جۈملە"، "بولۇشسىز جۈملە"، "سوئال جۈملە" ۋە "ئۈندەش- بۇيرۇق جۈملە" دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. بولۇشلۇق جۈملە

بولۇشلۇق جۈملە دېگىنىمىز، ئۆزى ئىپادىلىگەن ئىش- ھەرىكەتنىڭ ئۇقۇم جەھەتتە روياپقا چىقىدىغانلىقىنى ۋە ئەمەلىيلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان جۈملىلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسلەن:

بىزلار توختاتقان بەاغە قراب اوشاق فقرا لار نى نىك فل كموش لار نى اولوغ خان نى نىك خزىنە سى دىن برا مىز (بىزلەر توختاتقان بەھاغا قاراپ، ئۇشاق فۇقەرالارنىڭ فۇل- كۇمۇشلەرنى ئۇلۇغ خاننىڭ خەزىنەسىدىن بەرەمىز: بىز «سەلەر توختاتقان ئاشۇ» باھاغا قاراپ، ئاۋام- پۇقرالارنىڭ پۇللىرىنى ئۇلۇغ خاننىڭ خەزىنىسىدىن ئېلىپ بېرىمىز) 304/7؛

من ملا اخونددىن مەزكور بىر منىك تنكە يەنە التە تنكە التە فل نى نىك حسابى نى سورا دى (مەن موللا ئاخۇنددىن مەزكۇر بىرىمىڭ تەنگە يەنە ئالتە تەنگە ئالتە فۇلنىڭ ھىسابىنى سورا دى: مەن موللا ئاخۇنددىن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بىرىمىڭ ئالتە تەنگە ئالتە پۇلنىڭ ھىسابىنى سورىدى) 312/11؛
حاضر يىغە حاضر چە يوق بولغانى غە دركى بىرلە ادەملار اتى نى توتوب جواب برايم (ھازىرغا ھازىرچە ، يوق بولغانغا دەركى بىرلە، ئادەملەر ئاتىنى تۇتۇپ، جەۋاب بەردىم: بېرىغا بارچە، يوقىغا ئىز- دېرىكى بىلەن، ئالغان ئادەملەرنىڭ ئىسمىنى ئاتا تۇرۇپ، جاۋاب بەردىم) 321/12؛

ھفتەدىن كىن يىنە كوجالىق خواجه لار ادهم راسلاب اقسو طرفىكا مانىكان
 خېرلار بولوب كىشايش لىق لار بولدى (ھفتەدىن كىن، يەنە كۇچالىق
 خاجەملەر ئادەم راسلاپ، ئاقسۇ تەرەفگە ماڭغان خەبەرلەر بولۇپ،
 ئۇشايشلىقلار بولدى: ھەپتىدىن كېيىن ”كۇچالىق خوجاملار يەنە ئادەم
 ھازىرلاپ، ئاقسۇغا قاراپ ئاتلىنىپتۇ“ دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، يەڭگىلەپ
 ئالدىق) 11-10/294؛

بىناكەھ اقسو فتحى خوشخېرىنى محمودىن خواجه اليب كوجاھە باردى
 كوروشوب تورت بش كون توروب اقسوغە يىنادورغان بولدى من ھەم بىلە
 ياندىم و سىرام غە كىلدىم (بىناگاھ ئاقسۇ فەتىھى خۇشخەبەرنى مەھمۇدىن
 خاجەم ئالىپ كۇچاغا باردى، كۆرۈشۈپ تۆرت- بەش كۈن تۇرۇپ، ئاقسۇغا
 يانادۇرغان بولدى، مەن ھەم بىللە ياندىم ۋە سايرامغا كەلدىم: ئويلىمىغان
 بىر چاغدا، ئاقسۇنىڭ ئازاد قىلىنغانلىق خۇش خەۋىرىنى ئېلىپ، مەھمۇدىن
 خوجام كۇچاغا كەلدى، كۆرۈشتۈق؛ تۆت- بەش كۈن تۇردى؛ ئاقسۇغا
 ياندىغان چىغدا، مەنمۇ بىللە ياندىم ۋە سايرامغا
 كەلدىم) 17-15/294، ۋ. ب .

ئە . بولۇشسىز جۇملە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۆزى ئىپادىلىگەن ئىش ھەرىكەتنىڭ بولماسلىقىنى
 بىلدۈرىدىغان جۇملە ”بولۇشسىز جۇملە“ دېيىلىدۇ. مەسلەن:
 فل بىرماي بىكارغە ھىچ نىرسە المايمىز(فۇل بەرمەي بىكارغا ھېچنەرسە
 ئالمايمىز) 17/304؛

ھەر قىداغ منصب دارلارغە كىناھ يىتىپ منصبى دىن ايرىلىپ كىتسەلار
 جىرمانە عىبانە و برغو دىب فىلىنى المايدور(ھەر قايداغ مەنەسەبدارلارغا گۇناھ
 يەتسپ، مەنەسەبىدىن ئايرىلىپ كەتسەلەر، جۇرمانە، ئەيبانە ۋە بەرغۇ دېپ
 فۇلىنى ئالمايدۇر: ھەرقانداق مەنەسەپدارغا گۇناھ يىتىپ، مەنەسەبىدىن

ئايىرىلىپ قالسا، "جەرىمانە، ئەيبىكارلىق ھەققى ۋە باج" دەپ، پۇل-مېلىنى ئېلىۋالمايدۇ. 319/12-11؛

من لى قاعدە بىلمايمىن (مەن لى - قائىدە بىلمەيمەن) 319/15؛ لى قاعدە اورگانىكىن ياكى بىزىلارنىكىن رەسمى قاعدە لار يىمىزغە كىرىكىن دىيىپ زورلۇق وئىدى قىلمايدۇر (لى - قائىدە ئۆزگەنگىن ياكى بىزلەرنىكىن رەسمى - قائىدە لە رەسمىغە كىرگىن" دەپ زورلۇق ۋە تەئەددى قىلمايدۇر) 320/1؛

ھىچ احدى خواھ قوروق و خواھ ھول شاخىنى كىسمايدور و دخل تعرضى قىلمايدور (ھىچ ئەھدى خاھ قۇرۇق ۋە خاھ ھۆل شاخىنى كەسمەيدۇر ۋە دەخل تەئەددى قىلمايدۇر: ھىچكىم مەيلى قۇرۇق مەيلى ھۆل شېخىنى بولسۇن، كەسمەيدۇ ۋە زەرەر يەتكۈزمەيدۇ). 344/1؛

اوبدان كوركان مخلوق لارنى ھىرگىز مسخ قىلمايدور (ئوبدان كۆرگەن مەخلۇقلارنى ھىرگىز مەسخ قىلمايدۇر: ئاللاھ، ئۆزى ياخشى كۆرگەن مەخلۇقلارنى ھىرگىز باشقا بىر نەرسىگە ئايلاندۇرۇۋەتمەيدۇ) 370/4؛

بو شەر ادەم لارى بارسەلەر قورقوب يىقىن كىلمايدور و ارالاش اختلاط قىلمايدور (بۇ شەر ئادەملەرى بارسالار، قورقۇپ ياقىن كېلمەيدۇر ۋە ئارالاش - ئىختلاط ھەم قىلمايدۇر: بۇ شەر ئادەملىرى بارسا قورقۇپ يىقىن كەلمەيدۇ ۋە بېرىش - كېلىش قىلمايدۇ). 390/11؛

ھىر نەرسە نصى قاطع بىرلە ثابت بولسەلەر انكا تىبدىل و تىغىير بىر كالى بولمايدور (ھەر نەرسە ناسسى قاتئە بىرلە سابىت بولسالار، ئانكا تەبدىل ۋە تەغىير بەرگەلى بولمايدۇر: ھەر قانداق نەرسە قۇرئان كەرىم ئايەتلىرى ئارقىلىق ئىسپاتلانغان بولسا، ئۇنىڭغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزگىلى بولمايدۇ) 375/1؛

بىر ادەم نىنىك كىمان و احتمالدىن دىكىان سوزى حجت و اثبات بولمايدور (بىر ئادەمنىڭ گۇمان ۋە ئىھتىمالدىن دېگەن سۆزى ھۆججەت ۋە

كسبات بولمايدۇر) 362/11؛

ماھىتى معلوم ايماس و سند صحيح هم يوق دور) ماھىيەتى مەئلۇم
ئېھس ۋە سەنەدى سەھمە ھەم يوقدۇر: ئۇجۇر- بۇجۇرى مەئلۇم ئەمەس ۋە
توغرا- دۇرۇس پاكىتمۇ يوق) 344/14؛

يزىد بن معاوية كورپنى اجتى كولدين بولك نرسە يوق ايكان (يەزىد بىنى
مۇئاۋىيەنىڭ گۆرىنى ئاچتى، كۆلدىن بۆلەك ھېچنەرسە يوق ئېكەن: يەزىد
ئىبنى مۇئاۋىيەنىڭ قەبرىسىنى ئېچىپ قارىسا، كۆلدىن باشقا نەرسە يوق
ئېكەن) 306/17؛

ظلم جېرىنى حد دىن زىيادە اوتكارديكىم موندىن زىيادە سىغە مەكەن يوق
ايدى) زۇلۇم- جەبرىنى ھەددىدىن زىيادە ئۆتكەردىكم، مۇندىن زىيادەسىغە
مۇمكىن يوق ئېدى: زۇلۇم - جەۋرىنى شۇ قەدەر ھەددىدىن زىيادە قىلدىكى،
بۇنىڭدىنمۇ ئاشۇرۇشقا ئىمكان يوق ئىدى) 274/5. ۋ. ب.

ب. سوئال جۈملە

سوئال ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان جۈملە "سوئال جۈملىسى" دېيىلىدۇ چاغاتاي
ئۇيغۇر تىلىدىكى سوئال جۈملىلەردە، "نېمە، نە، نە، نېچە، نېچە، نېمە اجون،
قىداغ، قىدا" (نېمە، نە، نەچە، نېچە، نېمە ئۈچۈن، قايداغ، قايدا) قاتارلىق
سوئال ئالماشلىرى، شۇنداقلا "مو" (مۇ) سوئال قوشۇمچىسى ئىشلىتىلىدۇ،
ئەمما ئادەتتە، سوئال بەلگىسى "؟" ئىشلىتىلمەيدۇ. مەسلەن:

سىزنى اط كسادور دىيىپ انكلادىم اوبدان اوستەموسىز) سىزنى ئات
كەسدۇر دىيىپ ئاڭلادىم، ئوبدان ئۇستامۇسىز؟) 257/14؛

اط كسادورغان نىنك طرىقەسىنى كوردونكىم سىن ھەم كەسەسېنمۇ؟ : ئات ئاхта
كەسدۇرغاننىڭ تەرىقەسىنى كۆردۈڭمۇ؟ سېن ھەم كەسەسېنمۇ؟ : ئات ئاхта
قىلىدىغان ئادەمنىڭ ئۇسلۇبىنى كۆردۈڭمۇ؟ سەنمۇ ئاхта قىلالامسەن؟) 17

قرىه يولىجه اقسوغه جيقيب اندين باراميزمو ياكه كاشغرغە بارىب اندين باراميزمو نىمە مصلحت ايتاسىزلار(قەرىه يولىچە ئاقسۇغا چىقىپ، ئاندىن بارامزمۇ ياكى كاشغرغە بارىپ، ئاندىن بارامزمۇ، نېمە مەسلەھەت ئەيتاسىزلەر؟ : يېزا يولى بىلەن مېڭىپ ئاقسۇغا چىقىپ، ئاندىن بارامدۇق ياكى دەسلەپ قەشقەرگە بېرىپ ئاندىن بارامدۇق، سىلەر نېمە دەيسىلەر؟)

266/18؛

بو شەرلارنى نىمە اوجون بوزوپ ئامبان دالويە جريك لارنى ضايە قىلدىنكلار (بۇ شەھەرلەرنى نېمە ئۈچۈن بۇزۇپ، ئامبان، دالويە، چەرىكلەرنى زايە قىلدىنكلار؟ : نېمە ئۈچۈن بۇ شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىپ، ئامبال، دالويە ۋە چەرىكلەرنى ئۆلتۈرۈۋەتتىنكلار؟) 305/10؛

قادر پانصد نىنك حدى بارمو(قادر پانسدەنك ھەددى بارمۇ؟) 265/7؛
افراسياب وكيكاو س نى كوردونكمو (ئافراسياب ۋە كەيكاۋۇنى كۆرۈڭمۇ؟) 341/1؛

اي كوجوك ايشك يوقالغانغە مونچە فرىشان بولاسنمو(ئەي كۈچۈك ئېشەك يوقالغانغا مونچە فرىشان بولاسنمۇ؟ : ھەي، كىچىككەنە بىر ئېشەك يۈتۈپ كەتكەنگە مۇشۇنچىۋالا پەرىشان بولاسەن؟) 341/7؛

اولوقت دا نچە ياشدا ايد يىنكىز (ئول ۋەقتدە، نەچە ياشدا ئېدىڭىز؟ : شۇ چاغدا قانچە ياشتا ئىدىڭىز؟) 305/17؛

بو باج فىلى توتقان ملاغە خنىەدىن كاغذ بركانمو(بۇ باج فىلى تۇتقان مولالاغا خانىيەدىن كاغەز بەرگەنمۇ؟ : بۇ باج پۇلى تۇتقان كاسسىر ئەپەندىگە خانلىق ئامبىرىدىن قەغەز بەرگەنمۇ؟) 312/15؛

مغفور اول ديب مژده برکایمو منکا شایدغفور (مەغفور ئول دەپ مۇژدە بەرگەیمۇ ماڭا شایەد غەفور؟ : رەھمەتلىك ئاللاھ ماڭا : ”گۇناھلىرىڭ مەغپىرەت قىلىندى“ دەپ خۇش خەۋەر يەتكۈزەرمۇ؟) 393/12، ۋ. ب.

پ. ئۈندەش- بۇيرۇق جۈملە

بۇ – ئۈندەش، تەرغىب قىلىش ياكى بۇيرۇق- پەرمان ئوقۇمىنى بىلدۈرىدىغان جۈملىلەرنى كۆرسىتىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىل جۈملىلەردە، ئادەتتە ئۈندەش بەلگىسى ئىشلىتىلمەيدۇ. مەسلەن:

اوشبو قىسمى نرسە لارغە نرخ بازار نرخ توختاتىپ برسون (ئۇشبو قىسمى نەرسەلەرغە نەرخى بازار نەرخ توختاتىپ بەرسۇن! : مۇشۇ نەرسەلەرگە بازار نەرخىدە باھا توختىتىپ بەرسۇن!) 304/16؛

يىزلارغە يوز قراب نرخىنى ارزان و كم بها قىلىپ اوشاق فقرالارغە وبال بولادورغان ايشلارنى اصلا قىلماڭلار (بىزلەرغە يۈز قاراپ، نەرخىنى ئەرزان ۋە كەمبەھا قىلىپ، ئۇشاق فۇقەرلارغا ۋە بال بولادۇرغان ئىشلارنى ئەسلا قىلماڭلار!- بىزگە يۈز قاراپ، نەرخىنى ئەرزان ۋە كەمبەھا قىلىپ قويۇپ، ئاۋام - پۇقرالارغا ۋابال بولىدىغان ئىشنى ھەرگىز قىلماڭلار!) 304/18؛

منصب لارىنى الدىم من بعد منصب ايشلارىغە ارالاشماسون (مەن سەلبەرنى ئالدىم، مەن بەئدۇ مەن سەب ئىشلارغا ئارالاشماسۇن!- ئەمەل- مەن سەپلىرىنى ئېلىپ تاشلىدىم، مۇندىن كېيىن مەن سەپ ئىشلىرىغا ئارىلاشماسۇن!) 313/2؛

من كىناھىنى عفو قىلدىم ھەربى اوز يىرىكا بارىب فقرا جىلىكىنى قلسون (مەن گۇناھىنى ئەفۋ قىلدىم، ھەر بىرى ئۆز يەرگە بارىپ، نۇقەرچىلىكىنى قىلسۇن!- مەن گۇناھلىرىنى ئەپۋ قىلدىم، ھەر بىرىلەن ئۆز يۇرتىغا كېتىپ، پۇقراچىلىقىنى قىلسۇن!) 313/5؛

انداغ بولسە جىرىك بارىب مذکور شەرلارنى تافىب السون اورش غە جىقسە

لار اوروشوب اولتوروب السون اروشماي ايل بولغانلارنى يورت قىلسون اتا بابالاريمدين قالغان بر فونك زمينيم نى بر مينك جر يك يوق بولغونچە اوروشوب اليب آيلاقسون) ئانداغ بولسا، چەرىك بارىپ، مەزكۇر شەھەرلەرنى تافىپ ئالسۇن! ئۇرۇشقا چىقسالار، ئۇرۇشۇپ، ئۆلتۈرۈپ ئالسۇن، ئۇرۇشماي ئەل بولغانلارنى يۇرت قىلسۇن! ئاتا- بابالاريمدىن قالغان بر فۇڭ زەمىنىنى بىرىمك چەرىك يوق بولغۇنچە ئۇرۇشۇپ ئالىپ، ئايلاقسون!- ئۇنداق بولسا، قوشۇن بېرىپ، مەزكۇر شەھەرلەرنى قايتۇرۇپ ئالسۇن! < ئۇ شەھەردىكىلەر > ئۇرۇشقا چىقسا، ئۇرۇشۇپ، ئۆلتۈرۈپ ئالسۇن، ئۇرۇشماي ئەل بولغانلارنى بىزنىڭ يۇرت پۇقرالىرىمىز قىلسۇن! ئاتا- بوۋىلىرىمىدىن قالغان بىرپۇڭ زەمىنىنى بىرىمك چەرىك ئۆلگۈچە ئۇرۇشۇپ ئىشغال قىلىپ، ماڭا دوكلات قىلسۇن! 13-11/301، ۋ.ب.

2.5 . كۆپ ئىگە ۋە كۆپ خەۋەرلىك مۇرەككەپ جۇملىلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دېگىنىمىز، چاغاتاي خانلار دەۋرىدىن باشلاپ ئىشلىتىلگەن ۋە ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان سېپى ئۆزىدىن ئۇيغۇر تىلىدۇر. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ نەقەدەر زىچ ۋە نەقەدەر ئىچقويۇن-تاشقويۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان يەنە بىر پاكىت ئۇنىڭدا، پەقەت ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىلا كۆرۈلىدىغان كۆپ ئىگە ۋە كۆپ خەۋەرلىك مۇرەككەپ جۇملىلەرنىڭ ئىزچىل ئىشلىتىلگەنلىكى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. بىز بۇيەردە « تارىخى ھەمدى » ناملىق ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئىرىك ئەسەردە كۆرۈلىدىغان، « دىكاندا » (دېگەندە) بۇرۇلۇش باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن كۆپ ئىگە ۋە كۆپ خەۋەرلىك مۇرەككەپ جۇملىدىن بىر ئىككىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىمىز:

وقتى بىرلە بدولەت عالى اط خانە غە كرىپ نچە اطلارنى الديوغە الدورتوب

كليب كورادورلاركيم تمام اخته قىليب قويوب دور مزاج لارى تغيير تافيب
 مراخور باشيدين سوراب دوركيم بواط لارنى قيداغ ادهم اخته قىلادور
ديكانلاريدا معلوم قىليب دوركيم كوچالاق يوسق بيك ديب براط كسادورغان
 ادهم بار ختن غه باريب نياز حاكم بيك نينك اطلارنى اخته قىلغان ايريش
 حالا موندا كليب دور ديكانيدا يكيته، بويروب الدورتوب كليب سوراب دوركيم
 سيزنى اطقسادور ديب انكلاديم اوبدان اوسته موسيز ديكانلاريدا الله شهردا
 اط كسادورغانغه ينه مينيكديك اوسته يوق ديب معلوم قىليب دورنجه اط
 اخته قىلغاندورسيز ديكانلاريدا اقل يكرمه مينك اط اخته قىلغاندور مين
 ديب معلوم قىليب دور قيسى طريقه ده اخته قىلاسيز ديب ماهيتى سوراب
 طريقه سيني اوبدان كوروب جيقيب تورونك ديب جيقاريب اتيب مراخور
 باشيغه ديب دوركيم اط كسادورغان نينك طريقه سيني كوردونكمو سين هم
 كساسين مو ديكانلاريدا فرمايش بولسه كسامن ديكان ايكان انداغ بولسه
 يوسق نى كورساتيب بركان طريقه ده اوز اسباب لارى برله اخته قىليب قويغين
 ديب فرمايش قىليب اط خانه دين جيقيب كتيب دور يوسق نى توتوب اط اخته
 قىلغان نينك جزاسى ديب اوز اسبابلارى بر جفت تاشيني قىسيب توروب ياريب
 ايكى تاشيني تولغاب تارتىب اليب تاشلاب دور ايكى كون ياتىب اولوب
 قاليب دور(ؤه قى برله بده وئلهت ئالي ئاتخانه غه كرىپ، نه چه ئاتلارنى
 ئالدىغا ئالدورتۇپ كه لىپ كۆره دۇرلاركيم، تهمام ئاختا قىلىپ قويۇپدۇر؛
 مزاجلارى تهغير تافىپ، مراخور باشدين سورايتۇركىم: ”بۇ ئاتلارنى قايداغ
 ئادەم ئاختا قىلادۇر؟“ دېگەنلەردە، مەئلۇم قىلىپدۇركىم: ”كۇچالاق يۇسۇق
 بېگ دېپ بر ئات كەسەدۇرغان ئادەم بار، خوتەنغە بارىپ، نياز هاكم
 بېگنىڭ ئاتلارنى ئاختا قىلغان ئېرمىش، هالا مۇندا كەلىپدۇر“ دېگەنمىدە،
 يىگىت بۇيرۇپ ئالدورتۇپ كه لىپ، سورايدۇركىم: ”سزنى ئات كەسەدۇر دەپ
 ئالدىم، ئوبدان ئۇستامۇسىز؟“ دېگەنلەردە؛ ”ئالتە شەھردە، ئات

كەسە دۇرغانغا يەنە مەنىگەدەك ئۇستا يوق” دەپ مەئلۇم قىلىپدۇر؛ “نەچە ئات ئاхта قىلغاندۇرسىز؟” دېگەنلەردە، “ئەقەللى يىگىرمە مىڭ ئات ئاхта قىلغاندۇرمېن” دەپ مەئلۇم قىلىپدۇر؛ “قايسى تەرىقەدە ئاхта قىلاسىز؟” دەپ، ماھىيەتى سوراپ، تەرىقەسىنى ئوبدان كۆرۈپ، “چىقىپ تۇرۇڭ” دەپ، چىقارپ ئەتىپ، مىراخور باشقا دېپدۇركىم: “ئات كەسە دۇرغاننىڭ تەرىقەسىنى كۆردۈڭمۇ؟ سېن ھەم كەسە سېنىمۇ؟” دېگەنلەردە، “فەرمىش بولسا، كەسە مەن” دېگەن ئېكەن، “ئانداغ بولسا، يۈسۈفنى كۆرسەتىپ بەرگەن تەرىقەدە ئۆز ئەسبابلارى بىرلە ئاхта قىلىپ قويغىن” دەپ فەرمىش قىلىپ، ئاتخانەدىن چىقىپ كەتپىدۇر؛ يۈسۈفنى تۇتۇپ: “ئات ئاхта قىلغاننىڭ جەزاسى” دەپ، ئۆز ئەسبابلارى بىر جۇفت تاشنى قىسىپ تۇرۇپ يارىپ، ئىككى تاشنى تولغاپ تارتىپ، ئالىپ تاشلاپدۇر؛ ئىككى گۈن ياتىپ، ئۆلۈپ قالىپدۇر. بىر چاغدا، بەدەۋلەت ياقۇپبەگ ئاتخانغا كىرىپ، بىرنەچچە ئاتنى تاللىتىپ قاراپ باقسا، ھەممىسى ئاхта قىلىپ قويۇلغان ئاتلار ئىكەن، ئەرۋاھى ئۆرۈكۈپ، ئاتخانا باشلىقى (مىراخور باشى) دىن: “بۇ ئاتلارنى قانداق ئادەم ئاхта قىلىدۇ؟” دەپ سوراپتۇ. ئاتخانا باشلىقى جاۋاب بېرىپ: “كۆچالىق يۈسۈپ بەگ دەيدىغان بىر ئادەم بار، شۇ قىلىدۇ؛ ئۇ خوتەنگە بېرىپ نىياز ھاكىم بەگنىڭ ئاتلىرىنى ئاхта قىلغانىكەن، ھازىر ئۇ مۇشۇ يەردە” دەپتۇ. ياقۇپبەگ ئادەم بۇيرۇپ، مەزكۇر يۈسۈپ بەگنى تاپتۇرۇپ كېلىپ: “ئاڭلىسام، سىز ئات ئاхта قىلىشىسىز، (تېخنىكا جەھەتتە) يېتىشكەن ئۇستىمۇ سىز؟» دەپ سوراپتۇ؛ يۈسۈپ بەگ: “بۇ ئالتە شەھەر تەۋەسىدە ئات ئاхта قىلىشتا ماڭا يېتىشىدىغان ئۇستا يوق” دەپ جاۋاب بېرىپتۇ؛ ياقۇپبەگ: “قېنى كۆرۈپ باقايلى، قانداق ئاхта قىلىسىز؟” دەپ سوراپ، ئاхта قىلىش يوللىرىنى ئوبدان كۆرۈۋالغاندىن كېيىن: “ئەمدى سىز چىقىپ تۇرۇڭ” دەپ يۈسۈپ بەگنى چىقىرىۋېتىپ، ئاتخانا باشلىقىغا: “ئات ئاхта

قىلىشنىڭ ئۇسۇلىنى كۇرۇۋالدىڭمۇ، سەنمۇ ئاختا قىلالامسەن؟“ دەپ سورايتۇ؛ ئاتخانا باشلىقى: ”پەرمان بولسا، قىلىمەن“ دەپتۇ. ياقۇپ بەگ: ”ئۇنداق بولسا، يۇسۇفنى ئۆزى كۆرسىتىپ قويغان ئۇسلۇب بويىچە، ئۆز ئەسۋابلىرى بىلەن ئاختا قىلىپ قويغىن“ دەپ پەرمان قىلىپ، ئاتخانىدىن چىقىپ كېتىتۇ؛ ئاتخانا باشلىقى ھېلىقى يۇسۇفنى تۇتۇپ: ”ئات ئاختا قىلغاننىڭ جازاسى“ دەپ، ئۆزىنىڭ ئەسۋابى بىلەن بولغان بىر جۈپ تېشىنى قىسىپ تۇرۇپ، پودىقنى يېرىپ، ئىككى تاشقىنى تولغاچ تارتىپ ئېلىپ تاشلايتۇ. (نەتىجىدە) يۇسۇف بەگ ئىككى كۈن يېتىپ، ئۆلۈپ قاپتۇ. 257-258/1-2)

سىرام اھلى امير اروغىدىن بىرلارى حكومت غە ادا و منصب غە جان فدا ايكان خاقان منصب دارلارى اول آدم دين سوراب دور كيم بو آدملارنى قيداغ قىلسە اولوغ خانغە تابع بولوب خدمت قىلادور ديكانيدا معلوم قىلىپ دور كيم بو ادملار مينيڪ سوز بويروغىمىدىن جيقمايدور اولوغ خانغە تابع و فقرا قىلىپ برامن اما منكا جونك منصب برسانكىز ديكانيدا معقول توتوب اولوغ خانغە ايلاتقاپ اوچونچى جركاليك اقسو كوچا نينك حاكم لارى برله برابر منصب ايب بريب دور بو و جەدىن سىرام نينك حاكىمى قديم الايام اقسو كوچانينك حاكىمى برله جركا و مرتبەدا برابر ايدى(سايرام ئەھلى ئەمىر ئۇرۇغىدىن بىرلەرى ھۆكۈمەتتە ئەدا ۋە مەنسەبغە جان فدا ئېكەن؛ خاقان مەنسەبدارلارى ئول ئادەمدىن سورايدۇركىم: ”بۇ ئادەملەرنى قايداغ قىلسا، ئۇلۇغ خانغا تابىئە بولۇپ، خىزمەت قىلادۇر؟“ دېگەندە، مەئلۇم قىلىپدۇركىم: ”بۇ ئادەملەر مەنىڭ سۆز بۇيرۇغىمدىن چىقمايدۇر، ئۇلۇغ خانغا تابىئە ۋە فۇقەرا قىلىپ بەرەمەن، ئەمما ماڭا چوڭ مەنسەب بەرسەڭىز« دېگەندە، مەئقۇل تۇتۇپ، ئۇلۇغ خانغا ئايلاتقاپ، ئۇچۇنچى جەرەكەلىك ئاقسۇ، كۇچاننىڭ ھاكىملارى بىرلە بەرەبەر مەنسەب ئالىپ بەرىپدۇر؛ بۇ

ۋە جەھدىن سايرامنىڭ ھاكىمى قەدىمۇل - ئەيىام ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىمى بىرلە، جەرەكە ۋە مەرتەبەدە بەرابەر ئېدى: - سايراملىق ئەمىر ئۇرۇغىدىن بىر ئادەم ھاكىملىققا، ئەمەل - مەنەسپكە جاندىنىمۇ ئامراق ئىكەن، خاقان مەنەسپدارلىرى ئۇنىڭدىن: "بۇ «سايراملىق» ئادەملەرنى قانداق قىلسا، ئۇلۇغ خانغا بەيئەت قىلىپ، خىزمىتىنى قىلىدۇ؟" دەپ سورىغاندا، "بۇ ئادەملەر مېنىڭ سۆز - بۇيرۇقىدىن چىقمايدۇ. بوپتۇ، مەن بۇلارنى خانغا تەۋە پۇقرا قىلىپ بېرى، ئەمما ماڭا چوڭ مەنەسپ بەرسەڭلار" دەپتۇ؛ ئۇلار ماقۇل بولۇپ، خانغا دوكلات قىلىپ، ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىملىرى بىلەن تەڭ بولغان ئۇچىنچى جەرەكەلىك مەنەسپ ئېلىپ بېرىپتۇ؛ قەدىمكى زاماندا، سايرامنىڭ ھاكىمى ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىملىرى بىلەن جەرەكە - مەرتىۋىدە تەڭ بولۇپ كەلگەنلىكىنىڭ سەۋەبى مۇشۇ) 13-296/8، ۋ.ب.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىس ئالاھىدىلىكىنى دوكتور ئۇنۋانى تېزىم (دېسسىرتاتسىيە ئەسىرىم) "مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ھەمدى» ناملىق ئەسىرى ئۈستىدە تەتقىقات" تا نىسبەتەن تەپسىلىي بايان قىلدىم (ئايرىم كىتاب قىلىپ نەشر قىلدۇرۇش ئارمانىم بار، ئىنشائاللاھ). بۇ يەردە، مەزكۇر ئەسەرنىڭ ھەجىم چەكلىمىسى بىلەن، مۇشۇنچىلىككە كۇپايە قىلىندى.

ئۈچىنچى بۆلۈم

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردىن ئۆرنەك ۋە باشقىلار

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان ئاي ناملىرى

1-ئاي	محرم (مۇھەررەم)
2-ئاي	صفر (سەفەر)
3-ئاي	ربيع الال (رەبىئۇلئەۋۋەل)
4-ئاي	ربيع الاخر (رەبىئۇلتاخىر)، ربيع الثانى (رەبىئۇسسانى)
5-ئاي	جمادى اولولى (جۇمادىيە لىئوۋلىيا)
	جمادى الآخره (جۇمادىيە لىئاخىرە) جمادى الثانى (جۇمادىيە سسانى)
6-ئاي	جمادى الاخرى (جۇمادىيە لىئۇخرا)
7- ئاي	رجب (رەجەب)
8-ئاي	شعبان (شەئبان)
9-ئاي	رمضان (رەمەزان)
10-ئاي	شوال (شەۋۋال)
11-ئاي	نوالقعدە (زۇلقەئدە//زۇلقەئدە)
12-ئاي	نوالحجە (زۇلھىججە)

ئەبجد

حظى	ھوز	ابجد
1098	765	4321

قرشت	سغىسى	كلمن
400300200100	90807060	50403020
ضظغ		ثخذ
1000900800		700600500

يەنى:

1=ا 2=ب 3=ج 4=د 5=ه 6=و 7=ز 8=ح 9=ط
 10=ى 20=ك 30=ل 40=م 50=ن 60=س 70=ع
 80=ف 90=ص 100=ق 200=ر 300=ش 400=ت
 500=ث 600=خ 700=ذ 800=ض 900=ظ 1000=غ

مەسلەن: «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» نىڭ خاتىمە قىسمىدا، ئاپتور ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتىنى ئىزاھلاپ:

“پۈتۈلە تارىخىن تارىخىن دېدىم، بىلەلمەسمىكىن دېپ ئىجەب غەم يېدىم” دەپ يازغان. ئەمدى، بىز ئاشۇ “تارىخىن” دېگەن سۆزنى مەزكۇر ئەجەد بويىچە ھېسابلىساق مۇنداق بولىدۇ:

$$* + (600) + (10) + (200) + (1) + (400) + (10) + (50) = 1271$$

دېمەك، خوتەنلىك ئالىم ئىسمەتۇللاھ مۆجىزىنىڭ « مۇزىكانتار تارىخى » ناملىق ئەسىرى ھىجرىي 1271- يىلى يېزىلغانىكەن.

ھىجرىيەنى مىلادىيەگە ئايلاندۇرۇش

ھىجرىيە يىلىنى مىلادىيە يىلىغا ئايلاندۇرۇشنىڭ فورمۇلىسى مۇنداق:

$$x - x / 33 + 622$$

مەسلەن، ھىجرىي 1271، ۋە 1326- يىللارنى مىلادىيەگە ئايلاندۇرماقچى بولساق، مۇنداق قىلىمىز:

$$1271 - 1271 / 33 + 622 = 1855$$

$$1326 - 1326/33 + 622 = 1908$$

دېمەك، ئىسمەتۇللاھ مۆجىزىنىڭ « تەۋارىخى مۇسقىيۇن » ناملىق ئەسىرى مىلادى 1855- يىلى، مۇسا سايرامىنىڭ « تارىخى ھەمىدى » ئاتلىق ئەسىرى بولسا، مىلادى 1908- يىلى يېزىلغانىكەن.

مىلادىيەنى ھىجرىيەگە ئايلاندۇرۇش

مىلادىيە يىلىنى ھىجرىيە يىلىغا ئايلاندۇرۇشنىڭ فورمۇلىسى مۇنداق:

$$X - 622 + x - 622/32$$

مەسىلەن، بۇ يىل مىلادىيە ھېسابىدا، 2003- يىل، بۇنى ھىجرىيە يىلىغا ئايلاندۇرماقچى بولساق، مۇنداق قىلىمىز:

$$2003 - 622 + 2003 - 622/32 = 1424$$

دېمەك، بۇ يىل ھىجرىيە ھېسابىدا، 1424- يىل ئىكەن.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردىن ئوقۇشلۇق ئۆرنەك

(بۇ يەرگە « تارىخى ھەمىدى » ناملىق قوليازما ئەسەرنىڭ 257-

بېتىدىن باشلاپ ئاخىرىغىچە، يەنى 395- بېتىگىچە بولغان قىسمىنىڭ

فوتوكوپىيەسى بېرىلدى).

هر چه در غایت عاقلانه سواران خدمت کاجنجه کشیدند شرم و غم و غول برانند و غول برانند و غول برانند و غول برانند
بعضه لاری از برتبه اعز قلیخان کرمانی که مکرر مظلوم او از نفس ستواته محافظت منتهای پیش این
بلالارند سینه خلاق شرح ماسه شروع این واقع او اواج مولانا خاتون و پیش او غول بلالار خناری کجسته
غول بلالار بر هر دو یکبار بود و او توغغان او ای که از یکا کوه دور و بیلتار او زلاری الخان خاتون بود که
الاکساری اگر الیکه جان من امید تو ماس ایی خواه لاسه نم ایضا که ایضا انعام عینکه ایی و غیره
اون و اولی شرح این است که نفع این ایی حجره لاری و حجده غول لاری سواران که پیش این کوه سواران
ایست و در ایی هر چنان که لاری خواه الیکه لاری و حجده غول لاری و حجده غول لاری و حجده غول لاری
طرحه او واقع شرح قبله ایی الیکه لاری و حجده غول لاری و حجده غول لاری و حجده غول لاری
کودار الیکه آخته اطراف لاری سوار بود و لاری کان بود و وقت نیاز عام که کینه نجی خانی قزاقی سواران
پیشتر قلیخان آخته غول ماس ایی و قتی بر او دولت علی اطراف غول ماس ایی و قتی بر او دولت علی اطراف
کودار و لاری کیم آخته قلیخان شرح ماس ایی شرح لاری غیره قلیخان شرح لاری غیره قلیخان شرح لاری
آخته قلیخان و در ایی لاری معلوم قلیخان شرح لاری غیره قلیخان شرح لاری غیره قلیخان شرح لاری
نیاز که کینه لاری آخته قلیخان شرح لاری غیره قلیخان شرح لاری غیره قلیخان شرح لاری
دور که سینه غول کاسه و ز لاری لاری او بیان کوه نموده لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
اوسته لاری و حجده غول لاری کیم ط آخته قلیخان شرح لاری غیره قلیخان شرح لاری غیره قلیخان شرح لاری
و حجده غول لاری شرح لاری غیره قلیخان شرح لاری غیره قلیخان شرح لاری غیره قلیخان شرح لاری
چهار سینه غول لاری شرح لاری غیره قلیخان شرح لاری غیره قلیخان شرح لاری غیره قلیخان شرح لاری
ایک لاری شرح لاری کیم و لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
آخته قلیخان شرح لاری غیره قلیخان شرح لاری غیره قلیخان شرح لاری غیره قلیخان شرح لاری

اولی

ناره باره و قیاس است کسی آتانی بو تیار با فغان خطا میرم نکره جوان تا فغان گرسنه بو یک مشال ماننده بو
ای یاران غم ز کز ترا خنگ ننگ ای بدای جان سپان و کز فکرتی لاکریم باوشا ما فغان بین لار لطف بر لطف
وجمال لار نه حالات و صفت علم لار نه سستی او موصوفی بو کوی کویب و دور و موزنون من باوشاه و حکام و لاری لار نه
بو صفت لار نه جاری باور که که جبراکر باوشاه و حکام لار نه لطف لار نه قیامی جبار و یوق و غنچه سار کویب کویب
بینه علاج لوق تا باوشاه کی لطف جلی صفت لار نه لوب سار استغ اوز لار نه لار نه دور و کور ما لار نه لار نه لار نه
و است شی جمل لاری پورت لار نه لوق و لار نه کت لوز تو یار ای جان و اکظم و مهرت صفت لار نه لوب کویب کویب
اوز لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه
شکله و اول لاری و کاه بهمت بینه مطبول لوق شریفین جان لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه
دریدنی نخواستار مراج لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه
لورب لاری بو عا کت لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه
سوا شات بو کور لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه
قطعه کتیه کتیه ای غم ز لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه
لطیف کتیه بو تیره فغان لار نه لوق استی صولات چشم نه بس کتیه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه
و ولت و ملی نعمت لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه
لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه
انز و ولت لاری آفتاب بینه بخت اقبال لاری نوزنی نوزنی نوزنی نوزنی نوزنی نوزنی نوزنی نوزنی
شکلی لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه
و حکام لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه
روزی بیفغان کتیه قطعه بر عدل لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه لار نه

اگر کسی غم اوخته قلمش است برین امر ایامی هم وجود داشته باشد از آنجا که بر اینجه بنام خود نمونای این
علو سینه سلطنت سندی اولتور و زوفا هم روی و جرح کجی نشان بر او افتاد است قیامی حیدر علی علی بیگ را در این
بمقتضای سبزه اوز وطن نیست لاریغ فرجه است که در میان باران غم ز شرفیغ بر او روان لغزیده لطیف است
شرفیغ لاریغ جغلی و کفیف غامغانی که بود طریقه واقعه و حکایه لاریغ اورد و در لاریغ او لاریغ که جلال لاریغی بود
دولت فانی در شرفیغ حضرت بقدر خوشنویسی لاریغی حاصل از آن نه و ممکن است که لاریغی و لاریغی بر جغلی غم
یکدیگر خطای بر لاریغی داشته شود بی نیاز کجی لاریغی جغلی لاریغی ای که کجی لاریغی یا تقوی و ب
فراموشی حکم جغلی جغلی بر لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی ای که لاریغی جغلی لاریغی جغلی جغلی جغلی
یکدیگر جغلی لاریغی جغلی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی
کجی لاریغی جغلی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی
جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی
سوز لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی
لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی
سراطلین ماضی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی
لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی
یه کوی او در کجی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی
یکدیگر دولت لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی
اندرین کجی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی
فراموشی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی
کجی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی
آخرین بار کجی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی لاریغی جغلی

تو کجای تلخ بود لب و کیشی معانی اعزت و آبر و سبلا ای بی دیا کج بود حاجی بکشسته بشن من مری کتی بر که کورال داد
داخواه دیدار تو بوی دم پاشی بود تو شود از آفتون قران ای نه بولوی الودایا و شو قور است و در اصل اولدی ار
بیکه ای بیکری لب شوی کجیت من و بنی خزینه لار از سر بنی مقلیق معان مالک لاری غیر نه قیاق قق لری قق کل عسک لاری تب
کیله ای کاغچه ای کون اوتد بک کج جنای علی ناک تسه لاری ای یک شغری ناک گری نه خض لاری بو کوم دادم از یک تسه
لاری کا شغری ای بی حضرت افاق اوفن قلیک ام برله مصله قلیک شیب اکام کیله بو اکامین کیلوری خضایا
برله عزت قلیک من و یکون یکنی نیت لاری حکم قلیک بر خضایا ای بی بو انا اینا زنا کوریک شلیخ بریز قیسه ساد
بر خیز بر کیمیت بر نیت لار نسته نساد او تو نستم نفسی برله خود اوقیه به شتور بر شغری نونک بیک کج خور لری کیم
کچیک سکر ای بی وضع و مصلع لاری بو کج ایله حتی طلقه قلعان زله سوس و سبک کج کج کج کج کج کج کج کج کج کج
واقت آگاه بود ای کسین از صلیک بر بیک ایله اینه خورن لاری ای بی سبک لاری نسته بود لو کج حبیب صیبا خضایا
باش قلیک بر کج مرمیس اول لار ایله جقاروی و ای کیم خوقی بیکله چراغان بر دو این کشت سکر و سبک شیا کدا
لاری از او کج لاری کج ایست قسّم لار بر لار ماکور معان ای بی کج بولار کج شغری جی قلیک کج کج کج کج کج کج کج کج
رو بود اول کج شیطاط لاری کج شویا و بران کور شیب کج فی لاری جای کج سبک لاری بولور سبک لاری واقع کج
و قسّم لاری قلیک کج شیب معان حال لاری کاه قسّم و یکون اوق جقار لاری کج لاری اول قوت کج بوی کج لاری
یک کج کج کج لاری کج
ایست کج لاری کج
قوتون کج حال لاری کج
ایزدی معان قسّم لاری کج
جقار قسّم لاری کج
کج
برله شوی کج

مخلص

با قصد معرفت صدی و با کسی از سوی کسی که کائنات را مقدر محمد موسی اوست بر آن ابا ایضا بر وجهی
 التوازم این بودی و بجهای تو را با قصد معرفت از او است که او را گویند که ای خداوند عالم عقل شک
 او خلق غیر محمد نیز از آن است و با قصد معرفت از او است که او را گویند که ای خداوند عالم عقل شک
 فیهما ان محمد از قدسی که از آن است که او را گویند که ای خداوند عالم عقل شک
 تا فشرده ای که از آن است که او را گویند که ای خداوند عالم عقل شک
 اسلحه بر او و اطراف خود را که از آن است که او را گویند که ای خداوند عالم عقل شک
 خبر بود که می شنودین یک نفی یک جامع از او خواه عمر قبل از او که از آن است که او را گویند که ای خداوند عالم عقل شک
 بر او است و قصد بر او بود و حقیقت اینچه خبر از او که از آن است که او را گویند که ای خداوند عالم عقل شک
 ایست که او را از آن است که او را گویند که ای خداوند عالم عقل شک
 هویت منزلت بی کیان از آن است که او را گویند که ای خداوند عالم عقل شک
 فتوحی موصیعی از آن است که او را گویند که ای خداوند عالم عقل شک
 جفا از او بود که یک مصلحت از آن است که او را گویند که ای خداوند عالم عقل شک
 اسیر از آن است که او را گویند که ای خداوند عالم عقل شک
 بر او که مبارک باد و حق و حرمت بر او که از آن است که او را گویند که ای خداوند عالم عقل شک
 بر او بود که حشمت از آن است که او را گویند که ای خداوند عالم عقل شک
 بر او که طرفین مصالح از آن است که او را گویند که ای خداوند عالم عقل شک
 نور حقان بیرون آبا می هر یک حشمت از آن است که او را گویند که ای خداوند عالم عقل شک
 و یک کبریا که قوت حاصل از آن است که او را گویند که ای خداوند عالم عقل شک
 محمد از آن است که او را گویند که ای خداوند عالم عقل شک

از طرف نانی و محمد موسی توقیب محمد رحیم مهنومان کنکاک اور از بر زمینک شیخ زینکست سر بازار ای بر کلهفین نه
 ارکان بقضت ال کچر بل از آنجا کنه کولانی بولوی والته ساعت کوشی زمینک شیخ زینکست سر بازار ای بر کلهفین
 ضایع بولوی اناتا باقی بر یک کچر بل از آنجا کنه کولانی بولوی والته ساعت کوشی زمینک شیخ زینکست سر بازار ای بر کلهفین
 بار ای ضایع بولوی کنه کولانی بولوی والته ساعت کوشی زمینک شیخ زینکست سر بازار ای بر کلهفین
 تیر لکستان تیر یارب خزینه لار و اول کچر خزینه عقیدت قمان حاله جناح م تیر لکستان تیر یارب خزینه لار و اول کچر خزینه عقیدت قمان
 یوا کچر خزینه عقیدت قمان تیر یارب خزینه لار و اول کچر خزینه عقیدت قمان تیر لکستان تیر یارب خزینه لار و اول کچر خزینه عقیدت قمان
 یک تیر لکستان تیر یارب خزینه لار و اول کچر خزینه عقیدت قمان تیر لکستان تیر یارب خزینه لار و اول کچر خزینه عقیدت قمان
 یوق بولوی کچر خزینه لار و اول کچر خزینه عقیدت قمان تیر لکستان تیر یارب خزینه لار و اول کچر خزینه عقیدت قمان
 کچر خزینه لار و اول کچر خزینه عقیدت قمان تیر لکستان تیر یارب خزینه لار و اول کچر خزینه عقیدت قمان
 چیل اکچر خزینه لار و اول کچر خزینه عقیدت قمان تیر لکستان تیر یارب خزینه لار و اول کچر خزینه عقیدت قمان
 بر ان ابانه کچر خزینه لار و اول کچر خزینه عقیدت قمان تیر لکستان تیر یارب خزینه لار و اول کچر خزینه عقیدت قمان
 حکم سید مقام و یکمن توتو تورم و محمد موسی توقیب بل از آنجا کنه کولانی بولوی والته ساعت کوشی زمینک شیخ زینکست سر بازار ای بر کلهفین
 بجو با تورم شیخ زینکست سر بازار ای بر کلهفین
 منصب یکست سر بازار ای بر کلهفین
 یوق بولوی اناتا باقی بر یک کچر بل از آنجا کنه کولانی بولوی والته ساعت کوشی زمینک شیخ زینکست سر بازار ای بر کلهفین
 میدی بقضت ال کچر بل از آنجا کنه کولانی بولوی والته ساعت کوشی زمینک شیخ زینکست سر بازار ای بر کلهفین
 و چو کسید محمد شیخ زینکست سر بازار ای بر کلهفین
 جناب یکست سر بازار ای بر کلهفین

موردی است و شما غافل بر چه چیزی می بودید یا غافل بر چه چیزی گفتم و بر چه بهار دارم و خراج بود
 ایامی فصلی است که در این بود که خاقان چنین برادرش میزد و یکبار که دستها خود را بی هم خواند و این
 آن را در آن است که این است که خاقان در آن وقت که در هر دوین غرضی از این است که این است که در هر دوین
 پس که یکبار که در آن وقت که در هر دوین غرضی از این است که این است که در هر دوین غرضی از این است که
 بزرگوارم که در آن وقت که در هر دوین غرضی از این است که این است که در هر دوین غرضی از این است که
 عشق و محبت است که در آن وقت که در هر دوین غرضی از این است که این است که در هر دوین غرضی از این است که
 مرحمت غیبی است که در آن وقت که در هر دوین غرضی از این است که این است که در هر دوین غرضی از این است که
 امر است که در آن وقت که در هر دوین غرضی از این است که این است که در هر دوین غرضی از این است که
 با نیت و نیاز که در آن وقت که در هر دوین غرضی از این است که این است که در هر دوین غرضی از این است که
 با سبب است که در آن وقت که در هر دوین غرضی از این است که این است که در هر دوین غرضی از این است که
 معانی که در آن وقت که در هر دوین غرضی از این است که این است که در هر دوین غرضی از این است که
 نوبت است که در آن وقت که در هر دوین غرضی از این است که این است که در هر دوین غرضی از این است که
 با نیت و نیاز که در آن وقت که در هر دوین غرضی از این است که این است که در هر دوین غرضی از این است که
 پرک است که در آن وقت که در هر دوین غرضی از این است که این است که در هر دوین غرضی از این است که
 اسرار است که در آن وقت که در هر دوین غرضی از این است که این است که در هر دوین غرضی از این است که
 سعید است که در آن وقت که در هر دوین غرضی از این است که این است که در هر دوین غرضی از این است که
 نفع است که در آن وقت که در هر دوین غرضی از این است که این است که در هر دوین غرضی از این است که
 بجا است که در آن وقت که در هر دوین غرضی از این است که این است که در هر دوین غرضی از این است که

میرزا

زیر کتب بول و سابق که سلمه براق لارند تا فتور دی جمع بسو منک ملکیت سر بار کار افسوس و ابروی بو او انچه
کو چا که کار با یغنه اراطعت من حقیقت کعبه از عرف و قرآن او تو روی عامل خاشعانه استود و آفرین کسید
ویند کو کور لار او نظر خان حاکم محمد بابا تو فتور بد استود اریغیب قادر با یغنه نانو تو به کو جان قول غم
الما دورغان منکت سر و مصفح و ابولوب عصا الدین با یغنه بامش قلبیت نورت با یغنه اراطه ابولوغین غم
ما کور دی حواله ای حکایت لیکو کجا کور کار او ویند بسو با یغنه ماش قلبیت خمد اریغین غم که در دی جو کسید
بر که کجا کور قاپ با یغنه نانو تو کعبه جان از عرف و طبع اراطه و صلحیت و ابولوغین حاکم اراطه کجا کور کرب
او تو در دی تو کعبه غم که سیریم غم خا حقیقت ویند ویند نظر لار کسید کور کجا کور کس غم با یغنه لار تو کجا کور کس
الدین با یغنه اریغین طبع اریغین انکه با یغنه لار بر لار ملاقات اولو بد بکار بال اتفاق خطایار بر لار اریغین خطایار
عالم کعبه جو یونیده کور دی و با یغنه قرین لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار
بروی بر لار حرا ان اولوب استود انکه غم ارحمن او خواه برین هر کجا ان اولوب نظر سینه کسید دی و سیا و کبشی غم تو کس
کس که اریغین غم که در دی حقیقت لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار
حیران و سیم اولوب غم که در دی حقیقت لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار
خطا لاری و کس که اریغین غم که در دی حقیقت لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار
بر لار لار و تو کس که در دی حقیقت لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار
و کجا کور لار
چار با جله کس که در دی حقیقت لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار
کسید ویند نظر خان طبع اریغین او تو کعبه غم که در دی حقیقت لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار
و کجا کور لار
نمایان اریغین غم که در دی حقیقت لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار

مغفوره چنين نيک ترا جبر کاري ز نيک ترا اطل نيک ترا عواقب تنه زميني ابر تر اولدي اهنه
 بو تو کور ابر اشکو و گيت لاکير افسوسه کور جاوين مبدلارني ازورک املک الملک انسان نيک ترا مفرمانه لغير بولون
 لارني سنبه بعضه لارني و شرط فلان بر او زني ايشي کول طرفه ادي بعضه لارني کاشتمار گنه غباردي و بوجا و
 لارني نيک کور خيرا قيسه تو ز فلان کوزلار ايا رکنه و اگه نيک لار اچيکالغير قيسه قيدا بولوب بعضه لارني کاشتمار
 و بعضه لارني نيکيسه ارفه قاچيخ نيک نيک نيک غضب تش لاري اورا لب سخصه و گيادي و قاچما فلان جرم اچونم
 باضه غيبا نفع و کور نوم نيک نر ارفه استه و بعضه لارني نظريه قيدي بو طرفه يره ضبط قطع اچ نيک لارني جمع
 بولوي مصلي مبرک کور نر نفع کور کاشتمار و کون فلان خود الويه نر طرفه قيسه نر خطا بلار لر ابر غر خطا م
 کور نر خود الويه کور نيک اطلونه کور بولوت و اگش دا و خواهه حاضره قيسه فلان ايدري نيک نيک نيک نيک
 نيک سکولار از نر امل صابره و خاتمه کاتوري جبر که هر خرينه کور نيک نيک اير نيک و هر ابله افسه لار نيک خاتون بلار
 لارني اوي اهلقتا سبب نيک لار لارني نيک نيک نيک ايدري بولور ابر خود الويه خطا يلا اري بله مالک و صاحب
 بولون فلان ايدري اهل اهل بله نيک لار نيک نيک نيک نيک و نر اولارني بقدر احوال و طاقت نيک لارني
 بار کور ايدري بو طرفه نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک
 لار نيک نيک نيک لار
 خطاي جبر نيک
 بولبعه ذر آب انه بولوي مرزا احمد جو نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک نيک
 سورا کور نيک
 نو نيک
 لار نيک
 قيسه و حکايرين ايشه بر نر ويا کور قالمه لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار لار

اسلام

ایشان را در این که برینا معتبر و یا اهل الالبصار قطعاً خدا می گوید و در لایزال ملک که هر که میگوید که توفیق ملک است
 نه حدیثی که شیخ فریدالدین گنج شمس در تفسیرش که اول و تشریح ملک عظمی بر هر خالق حواء لا غناء اولی بود
 آنچه مخلوق خواهد لا غناء قید بود که در حاصل الکلام اول حی الایمان علی سلطانة نینکینا بدینا بی توفیق خالق
 و بویته شهرانی فرق سر لارین اسلام نوری چراغین او جوادی و مشرق طرفین قرآن که لای غناء و بوی
 اور لاری در بویته شهرانی باشد لاریه گوید قرآن ناری یعنی سلمان مصلحتاً بیاینت لاری که گوید بزرگم و مصلحت
 و عمل در بزرگم و توفیق نیک سلمان است و منافق سیرت لاری که گوید هر طوطی هر که شاه خندان و بیجهت هر شبان
 حاصل آن لاری اول خالق مختار جل جلاله و در تقدیری که حکم قضایه طوطیه را هر لاری بغانه بدین کسین امر غایت
 و زمان بود و در لاریه بود چون سونای جاره و علاج بود مخلوق بر اینست خیر غایت ظاهر است لاری بود و بدین
 جارا جاره علم و حکم و دینار و اعیان کرام عالی مقدار لاری بی اختیار حکم با غنا غایتی که آما و در طیار
 بود لاریه حیات شاه لاری حقیقت ملک جهان بنده نمی بود و وقت بود و حکومت لاری که بنده بود
 سورا دریم با غنی ذابل خود ایدری سنگا پس آنکه او شب و حجابان بجز شرمند نه که
 رایشه در ابل خود لاری نیک و بی غصه سلطان عشرت عیش جهان اغری تو لا خنده نه که
 سیفمادی ابل خود نیک شی بریر که توروک ملک حبابی همه اسباب فراگند نه که
 فقرا دورم توی با قفالی جوینا خطای بودی لاری نیک یولی بودی رمه درنده نه که
 یا شیه نوب ابل خود در آه و زین فضل سا استکار اولدی فخور همه سوز می خواره نه که
 برشش فعل خود بهشت بود که لاری بنده گوید فعل خود کس اطلاع همه رتسند نه که
 نیاز حکم یک و کردان نیک شهنشاه مقالاتی و فعلی لاریه اطواراته و عاقبت
 کار حال مانی و تمام لاری خستنی چیزی و اندکی پادشاهان مصلحتاً بیاینت هر لاریان محبت

ما صدقت الا ضمیر به بیت الارغیر روشن و حکایت اولغایم در بطریقہ انقرو و بیت الارغیر و ارکرم
نیاز شیکه شد یکبار کند ادم لار من ارجا و انکس شیکه ای اولادین ایگه ناکجای سکی بن خطای غنی
ارغیر خرم و من زبولوغی منت شریف الصبیحة انظر معجمه شرح علی خطای اولوغی غنی لاری ارا که گشت اولوغی بر سر
بر سره چونک غنی غنی است کاه غر و بوقار خالد ابوسه شهر ارا در تقریر بولغان البغایا کند اجد ارحم ارحم
خندت اولوغی و کلان لار غننت نه هم خدیق طلق غوام ارا دار باغ نیا غوام ارا غر غننت کاه و زمان
بر ارا بولوغی غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت
غنی و غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت
بولوغی غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت
و بجا غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت
بولوغی غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت
اصول غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت
اصول غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت
بولوغی غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت
محمد بولوغی غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت
غننت
بالا حصار و حاکم غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت
بیل غننت
یکبار بولوغی غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت غننت

یو بس لوری تو کی قارین جبرند و جاندارات لار غده پیا سلاب برور ای جودت کو کوی غاده لار غده
جینک سیر تا شاه و تفریح لار قلیب پیا سلاب یو لوری بر نه خوا بریش قنقا نه او زودعا لار دیک صوری
حقن نه اترغ تبسط و لوبوط قلم بر نه آرم چون جرا قینا ای عقد و زو جالی قانادی حقن از م آزار خا نون
یته یا سندن تیرش با شجوه کلا سنا زما که یک شک و با شتاق تنگ خفته بین اصولا کچا روانه لار کلا سلاب
و طلوع جری جودین زبانه او کتا ز کجی نوین زبانه سینه ممکن یوق ای دی با فاعله کتور ساک سو ز کجی زبانه
ما ریت کتف قاریغی دین بقعه نور حاصل لونا نچوسه و رانه تعریف و تعریف لاری اترغ زبانه ای کیم غاص لار غده
و تفتیح و کمال لار کوی افکری دین زبانه و تفتیح لاری زبانه و دین کاشنه کلا سلاب لار غده کجی زبانه
قویور حکم و دیا سینه جود مو غنظ لار ارب جودان قیلا زو مر و ساطع و حصه کلا سلاب لار غده لاری غده
جلوه و بنا بر لار غده کلا سلاب و قلم جود کلا سلاب دریا یی غمیره نه عوطه کلا سلاب کجی کشته او ستون تار سلاب کلا سلاب
یو عقل فریت و حکم کلا سلاب کیم نیاز کلا سلاب ترف بر لار ارب جود لاری جیمی سی جیات کلا سلاب دولت کلا سلاب
افسانه دولت لاری لوری غده سید من کلا سلاب لاری بر کونه و شانه کلا سلاب بر زره و اشرایر لار ارب لاری غده کلا سلاب
وزو رلیغی نوین و قیاس لاری قلیب سلفه یلار ارب جود و سوز غده لاری لار نیاز کلا سلاب کلا سلاب لاری غده کلا سلاب
قیب با عاقبت جیات غده سوز و غده کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب
لاری غده کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب
دین بر غده کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب
کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب
کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب
کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب کلا سلاب

طمانت مشول اوی کا با شکر کب پتدوق طرور کیا تکلیف فلیک اباع لاری فونیاق همان قدوق تعوی کا
نوشن کن همان زبل را داتودن تفریق و قوم لار را الیکب پتدوق تو شفا کتیب موزوب تیب بر عمر کتا
بموزب موزو وضعه جناب لاد بروت کا واقع قلیک عارضه سنه او بران کور و سنه زکا کوریک کون سنه
بریک کوم لارن محرم نرین اشکایت قلیک سنه برکان الیکب من صول استنادیم موزو محرم سنه کتیب کتیب کتیب
و لکان موزو انعامت نام کیدان کا نام محرم ذوق فلیک سنه بری کوم جناب عالی التوق علی کتیب انعامت الیکب
عفن و باریکه کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب
عفن فو باریکه انعامت او تونر سنه کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب
شهر واقعا جدال را واقع نونر کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب
بنا ز کتیب
لار واقعا بر کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب
کتاب بولوب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب
و خزینہ لار بولوب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب
کوتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب
توخما تیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب
کتیب
خواه کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب
تورغان کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب
ابوالکاسم یا غصه لار کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب کتیب

کتیب

یکست بریزد یکان شهر ایتیه چیکست ال ابولوی یک طوفین یک یوز نغین ادم صنایع بولدی کیت آرو جونا
عناکلب تورتو ال المادی داعهستی از بولوبت تو حاصل الکلام او شوبوطه و در ام لار بره قاجار کین لوط حقیق
خطای لار تو تولدی و یوز نمانه در قاضی اسلام شریعت بنه قاضی کلان ملا عثمان علی الریزه الغضبان انور
نجهتدین و اما ان لار تو جم حکم لار کجه غنق سزیک علما لاری بالاتفاق سیزیک باغی و نفاق سزیک مرد و کافر سزیک
حکم سوزی لار نغوز با نغوز سزیک اما بولوبت لار خطای لار اولوی لوشی ابرین بانی او زونکتو سزیک این استودا
ایدی الیبیلغان التون کوش لاری خطای لار بزرگی لوشی ابرین برار زونکتو سزیک این غرور جویی غرور سوزی
کیلسوندی کین بار نغ غرور آل مر دوو سیزیک کیلسوندی ابرین برار کور سزیک این کا سغوز غرور لاری
بودت لوشی ابرین استودا زونکتو سزیک این کا سغوز غرور لاری برار سزیک ایوی کور و سوزی ام العالم
دین سوزیک سغوز لار غرور غرور سوزی کیم اون کیجه سغوز غرور سوزی ابرین سزیک لوشی غرور
برادرغان اوان ایک بل سغوز لاری سغوز سزیک ایهم بار نغوز لوشی سغوز لاری اولوغ سغوز سزیک
خزیه جوی لاری اچیل سب سوزی لاری غرور سوزی اما لار پادشاه غرور سوزی سزیک سغوز لاری سزیک
ایهم دیک سزیک زونکتو سزیک این سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری
یا کسند لار تو سوزی سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری
ایهم سوزی سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری
او جوان آرم ایس
لاری برار اچیل سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری
بلند کین سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری
و اچی قاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری سوزی لاری

کتیب ساق قاتع لغوی او تاملی باریکند نما کتیب کلبی و منصب الارواح و بار اولی بربطه کتیب ساق
 کتیب رجب سید بیکوردی و بعضی ازین نظر بند کتیبی خصوصاً شفا و اول او خواه که منصب الارواح و کتیب اول
 قیامت بی کتیب سیر تو کلام او بیان آدم از این نیز من انطراب سلبه با اما عینک نیز برین کتیب نیز یعنی بوی کتیب ساق
 او بی کتیب نیز تو رسا کتیب و کتیب لغوی ساق معبادا کتیب من و ساق نیز آدم تو شوق کتیب خرجی ریت حیار ساق
 و ساق لغات قیافتند او بر توجیه حقیقت ساق ریت ضمیمه معلوم قیلدی ز کتیب کتیب این او شوق کتیب ساق او بی
 کتیب بر این ساق نیز کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق
 بر عالم معانی کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق
 و کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق
 با دیات الارواح و کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق
 نظر نیز او بر کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق
 کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق
 بر الارواح و کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق
 مراد مقصود کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق
 او از کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق
 او از کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق
 مقصود و مراد الارواح کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق
 جود الارواح کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق
 و قیامت کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق کتیب ساق

بود معتقدین مطلب معنای و در کرم جناب این معنای منکته ای و زمانه ابراهیم سید کبریا که او عیال و عیال معنوی
 عالی مقام الارواح ایدار و قوتون حضرت مولانا سید محمد بن ابراهیم مخصوصاً که کاتبه الارواح ایدار
 بر این جهان متدین الارواح ایدار که اولاد منکته عبادت و ریاضت طریقی زاهدانه و حضرت ایدار و زمانه بر این
 و اوانی که اسیر آقا به بانی که از این هم عالی کس ای بری جمال اکرام علما و صلحا و عظام الامر و کسیدین و عیال
 مانده از حرکت کثیر و با فقر و ارمایه از فرقه سیدنا اخیاکرم و ابرار نظام عالی مقام البتة عالی کسیدین و عیال ایدار
 البتة شیخی سید و اولاد رضای حاکمان بود و در وقت الامر هر کس خدای را در عبودیت و در دولت عیال هم کرم منکته
 یزدانیکه ایدار و ایدار که در وقت فضل الهی بود و سیدنا و اولاد فضل العظیم انما سید سادات و عیال حساب
 و عیال و عیال بر تعویض کسیدی و وقت استبداد لاکرم اول البتة بدولت منکته آید دولت و نظام منکته ای
 و زمانه ابراهیم که فضل الارواح ایدار در حیات بر لباس عاریت از این کلمات حیات جاودانه خود کسیدی و عیال
 حیات بر این که سید ایدار و ایدار در بزرگش نمودن در جهان که خانوم ایدار که در وقت اولاد و اولاد و عیال ایدار
 مراجعت سیدی که از ایدار یا عیال ایدار و سید جناب سید که در خانوم ایدار و ایدار و عیال ایدار که در حاکم شاره
 بر این زمین جاودانه در انتقال البتة که شعور و شعور اولدی و سید برادر عیال ایدار که در خانوم ایدار و ایدار و عیال
 و سید هم اسیر خانوم ایدار که سید طر فانه انتقال آید و محمد رحیم خانوم کسیدان او نور تغیر کسیدی و سید حکیمه
 نورم که در خانوم ایدار که از ایدار و ایدار که در اولاد و اولاد و عیال ایدار که در حاکم شاره
 تاریخ بر این کسیدی که در ایدار و عیال ایدار و ایدار و عیال ایدار که در حاکم شاره
 خانوم ایدار که در اولاد و عیال ایدار که در حاکم شاره
 و سید ایدار که در اولاد و عیال ایدار که در حاکم شاره
 لاری که سید ایدار که در اولاد و عیال ایدار که در حاکم شاره
 لاری که در حاکم شاره که در اولاد و عیال ایدار که در حاکم شاره

حضرت آفاق ادرک طوبی شغل کمر کوزدی نورالطالع العلم لاریزه که استفادہ لارالدی و شغل خود جلوه
 سیرہ لاریزه ایشان حاجی خواجہ صدر و ایدیکم علیخان جانیہ دین لیکه فرنگکالحی ابو بلبلینغی مرتضی است لار
 قلیخان عزیز و معتبر کشی ایدی یور تیغہ حقیقتی و سینه بند و ست نلیق دیوانہ اتانام فرقلند کسیر و بادشاہ حضرت
 کہند صالح خاکسار قادر تیر طریقه دارا یمنات شفا و غوارق عاده لار تصفا اتانوغای نینک لاریزه
 معتقد بیبوالاری جلیک سید ایدی الاان بو تارخیج ابروزاون کسیر یغده بارینیب توانا قوت لیک حضرت شیخ
 دانش لاریزه قانیان تیرت بیخجی لار و غده اش برینت و بیچاره لار کا پشت سپاه بو لولک شطرقان و وطن ایدول
 و سینه قاری فضل مرتب لار کسیر اهل عصر اجمع اولغان ایدی صحیح عصر زمانه ایدو یار لار ایدو طریقه جمعیت قید
 یقنا مان لولغان لار بو حصارین قاری ملا صالح ایدیکم راه فاضل حافظ قرآن و خوش الحمان مستورین موسی
 و سلمان کسیمی بهم صالح ایدی و سینه کاشغری استاد العلماء و فضل انبی الامم شریف خلفه سیدی الیکمال
 بکلمه التمشین سل مقدار ادرک طوبی معافی او لولور و طلب العلم لاریزه بر وقاده لاریزه کوز و شغل تمام
 لار کوز و طلب علم کوز دیار و نورالطالع العلم لاریزه استفادہ لارالدی ایدینا فاضل بر لار تصفا ایدی ادرک طوبی
 یقنا طلب العلم لاریزه کرده لیک ولتی غم شرف و لولوس غم شغل قلم قلم و لولوب خطا ایشادالدی ایدول
 علم لاریزه کسین شغل قلمی تاریخ بر منکال کوز اوان و امامه شریف رمضان اوان سیر سید عالم کسین و سینه لاریزه
 اخوانه قاضی لان ایدی نهایته فقیه و مستقر مرتدین انصاف منع کشی ایدی و سینه لاریزه ایشادالدی ایدول
 علم و یارین شفا و شریعت ایشادالدی ایدی و سینه لاریزه ایدول علم و شغل قلمی و خوش کوی ادرک کسیمی شغل قلمی
 یار نظیر و علم مستکرات ایدیکم علی ایدی و سینه عبد قانق ایشادالدی ایدول علم و شغل قلمی ایدول
 طریقه قادر بو پیشینه سکون طریقه لاریزه ایدیکم ایدول علم و شغل قلمی ایدول علم و شغل قلمی ایدول
 نیک میرالدی و عهد و بیبوالاریزه دین ایدی و سینه اولایت لیک قاضی حسام الدین امام استاد العلماء
 و اکبر قاضی لان ایدی کسیمی ایدول علم و شغل قلمی ایدول علم و شغل قلمی ایدول علم و شغل قلمی ایدول

ل

قول حق غر مطا بق ایردی اسلانی بیرونه چندی کتبی و ملا علی قاسم اخونم علم و ملا عثمان اخونم قاضی مشهور
 و ایشان از راه کسبه کسب صاحب حق بود که کتب صاحب حق و علیه الرحمن حضرت مولانا میرزا محمد باقر کومار بارش
 زمان و عالم دوران معروف و نویسنده کتب مستعین و در بلاد و خلق در بلاد ایران بود که عالم نباشت
 حق که بی حق جوی حکم شریعتی از او نماند از قاضی لاریون سابق و مشهور و شریعتی کسب بی بر باقیها قدره
 لاریون تالیف و تفسیر کتب اربعه است که کتب کلام اربعه ای در حق و تفسیر آن تصانیف است
 بر نظیر تفهیم و عدالت اربعه در شریعت احکامی و فائده تفسیر قول الله تعالی فی حق کسب کسب کسب کسب
 و یکی خصم کسب عدل قلب قطع خصم قطع تداوی و تشریح و وجود لاریون قاضی این کتب لاریون تالیف
 یونانیه و اوقات تالیف و ملا محمد حسن اخونم علم اربعه ای تفسیر کتب اربعه ای علم العلماء و حاصل الفضل و علوم و ادب
 و متوجه و من اورا لاریون صاحب طبع فرزندان لاریون تالیف کتب اربعه ای تاریخ برینک لاریون امامه تالیف
 یکم برینک کسب خیشینه کوز عالم بین کتی و ملا اسماعیل اخونم تفسیر فقهیه کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب
 کسب اربعه ای وای لاریون ملا عثمان حاج میرزا لاریون در کستان اول و اول لاریون تالیف کسب کسب کسب کسب کسب کسب
 دینی و نباشت باید که کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب
 ماده لاریون که کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب
 تحصیل تعلیم علم صنون و علم صنون و علم اصول و فروع لاریون علم کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب
 اندیشه کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب
 شمس الدین علم اخونم اربعه ای و تفسیر ساد و لوح و صاحب خیار و سنجید و تفسیر عودت محافل کسب کسب
 و تفسیر تامل و نظیر کسب اربعه ای تاریخ برینک کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب
 بر لاریون کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب
 زمانه لاریون کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب کسب

به نظیر ورسا اور وقت رسیدگی باغیخیم باوشتا ایبری هر وقت غمخوار و بزم الراقی بر سر کجودگی با برضیاله
 می طرح زیاده برین فرخ ذوالین و دست طایر بزم الراقی کور کور زور را ایبری تا خوش طبع و خوش ملاقات مروت پند لیک
 مسافر و کشتی ایبری نامیخ بر سر کجودگی بوزر او وفات یافته و ایشان طبعه لاری درین اول بار با بانه و مجد انفس
 نانه و قطعه غنچه صمدانه ایضا جناب محمد انوار و بی سرمدی که سرور زاده لاری درین سال مصمم حضرت تم ایبری استودا
 مستوطن حافظ کلام بر پایه ریاضت و تقوی عزیزی و لغی اشبات حضرت باری سبحان بر این صفت ایبری نامیخ بر سر کج
 ایکی بوزر تولد ایکی او وفات یافته استودا مرفوان بولدی و بنده بوجاهه او اولادین حضرت کالان سناک فرزند لاری
 میان مفضل صادق حضرت ایبری حافظ کلام بر زاده و شب بیداری ریاضت شده و سخاوت انزلیه غریب پرور
 قلندر و شش فقر سیرت و پارسا و محبت کشی ایبری اولادین طایفه کجاست و بنده ولایت لیک ملا ابراهیم او خود کج
 عسکر و بنده شریعت پرور شش علمای بر سر کار ایبری تحقیق کلام فارسی اخبر و مضمون عسکر نیزه و شعر ایبری و ملا
 سعادت اخبر نیزه است شش علمای بر سر کار ایبری و باکی سیرام او انضام مضمون علی که انصابت لیکان ملا اکرم شاه کج
 که تیس و عرفی عجبین بر سرین من طبعه علمای ایبری مندرین متقی فقیه کشی ایبری نو کانه و اعتماد راسته اعلی کانه
 تو کانه کلام فریاد و بجهت علمای اوقانجه شمس دین که بر کسوف او کاندی نامیخ بر سر کج ایکی بوزر تولد کج
 و کور جا و اولادین او کج نامیخ کالان مضمون انضابت تلیدی شش عقیده تقوی طبع و انطس مضمون لاری بر صفت ایبری
 اما مراجع شرف لاری کانه اولادین او بر پایه و طبیعت لاری بسیار و جدیک کانه لاری کجین کجین بکار بولدی نیزه است
 ایلام استودا و قاضی مطلق لقب نیزه است که ای کوجا کانه ملا افتد باری او خود نوم تو قاضی کالان قیدری عالم شوی کج
 ساد و خوش عقیده پرور کور و دانات شاعر کجین و وقار مفضل او اسکولاری شریعت نبوی فرم طایق و اولادین لاری
 انور بوی کج اولادین مرفوان و غیرت لیک کشی ایبری بوزر اقم حروف کج است ای برین و معتد کج ایبری هر چه کجین
 زیارت کالان لاری در هر جهت تقاضا نید حسیر چاره و بی تافته نامیخ بر سر کج بوزر تولد ایبری و بنده برادر شایه لاری
 ملا علی حاج او خود نوم علم و وقت لاری ملا ابراهیم و کسکه می و خوش کجی که سخن کشی ایبری و بنده ملا عبد القادر او خود مضمون

علامه مشرف خوش طبع و خوش ملاقات علم اشعار غریب و بزم آرائین غنی با کسبش روزگار حال او را بخند اجناسی
 کلان تنوین اوجیات لونی و ابرو زار و در کور و در راه او علامه احمد غنچه قاضی کلان آید علم لاری آرزاق و
 اضیاق و ناست لاری تو آرزاق کشی امیری طرفه قاضی سرخ آنچه نو قاضی کلان لونی ناصب سلمی علامه سنی
 فقیه و معنی آثار ارج شرفیایا که نامزد کن و نیز جابک استی امیری مختربیکار بودی طرفه قاضی علامه احمد غنچه
 کلان سلمی علامه مشرف فقیه و معنی بر بر شکر کشی امیری بر بر کلاو لونی کو کرم خانم طرفه قاضی حکم و معنی داران
 شکر خست و الفلا و مظهر و مظلم کلان کولار بر بر سر کس شرفیایا سرج ناست بر شریف فاشور وین الفکر و دست
 بودی امیر قاضی قاضی او لونی بر بود او ترا او ان کی سلا و توبت نری کین قاضی مذکور بر شریف کرم بود مختبر بود
 امیر و کسب کلان ایام حیات استقامه انما ناست با فاشور و کج حورین زایا بر شرفیایا بود کسب لاری طرفه قاضی
 حقیقت غانه و الفقه و کلام حکم خانم حضور لاری کسب طرفه قاضی ناست فوجان طرز بر العبد لاری فوجیه لاری
 نورم ابرین کرم بودی در درجه نازک ناست ب سجا کسب بر خاطر برین فراموشی لغان ایکنه و اکتیجان ایسان
 علی کسب لاری بیله در کاندن سوک قاضی مذکور فاقه کسب سن و اوزن لاری کسب لاری کرم او شیور نازد
 بو طرفه قاضی انصاف و یاقه تاردم بار ایگان فراموشی لغان ایگان کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب
 سمان و صفی قاضی و فقیه اخذ خانه ایلا لاری طرفه قاضی بر طرفه قاضی اقلی التمس کسب لاری کسب لاری کسب
 بار غامه بس عارض لاری کسب لاری او غلط به بر ایکنه او غلط فاشور کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب
 سنن بودی برین کج کاسا کسب فقیه لاری طرفه قاضی او کولار کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب
 او زحق لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب
 طرفه قاضی لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب
 طالب العلم لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب
 لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب لاری کسب

نیکو مولفان علم و وحشی را در این مباحثه هر علم اعتبار و انضام و در کاره راندند اول امیر ملازم و مجرب در یک مبحث و آنکه بی فایده بود
اما اول بر زبانها ابویه شهره امیر سواد طبع که اول است لاجل انظار که استغوا و الکس غش او خواهد میگردد و امیر برون جان
شعاع اول از خود هفت شیاره حاکم سید بی بولادی و یک نفر از تارانی از او و در راندند و اول بولادی که آسودند ابتدا حاکم بود
تو هم حاکم قندی ایچک سید کسین ملاجیان میرزا کشته حاکم قندی او کی کسرتای سواد کی انزلی کو جالیون علی امین
و او خواهد که حاکم قندی بود نظری اخذ محمد بابا تو قساید حاکم قندی با کی سیرم فرخنده امین تو قساید حاکم قندی کو جان
اسحاق تو جان حاکم قندی ایچک سید کسین ملاجیان میرزا کشته حاکم قندی او کی کسرتای سواد کی انزلی کو جالیون علی امین
حکیم خان تو هم که حاکم قندی از او مجرب تو که کاندنچه اخذند در باربع قندی العقیق **جواب اتالیق خان**
تو هم قند و همه به برت و اولی کار و بار را از تارانی و اول از تارانی قند را بر روی احمین و در کنگرانا فاضل اما آدم ملازمین از او بر روی
نصیب بقای وی لیکن وزیر را از نیک لاری و تمام کارها را و ملک است ارتق مل عقد غل نصیب کردی از او است و بی بود بسیار
و تجربه روزگار را حاصل صحبت و تمیز و اختیار که سر تا پای او و نحو آیین و ولایت و اوقه فخر پرور و رکند و کلا خیره خواه امیر بار
به راندند که ای نورانی که با او چیز میگوید برای ملاوت که در داخل صورت کی و هم آشک را بر روی و اطراف او را
حساب و فخریه اشمانه و کوشمانه لا صرف خرابی که مرز باشی که در امیر را در معوض امیری بلکه حکم است ارتق کار و بار را
میرزا بشی که با او صحبت موم میگوید از او بر روی عارضه جمعی از او بر روی حلق عقدی مرز باشی که در امیر را در معوض امیری حساب و کسرتای
لازمین کسین مرز باشی که در او کسرتای می بود که کسرتای می بود مرز باشی که در او کسرتای می بود مرز باشی که در او کسرتای می بود
لازمین هر حال کی کسین میرزا از او کسرتای می بود که کسرتای می بود مرز باشی که در او کسرتای می بود مرز باشی که در او کسرتای می بود
فردست با نظریه مستغنی از هر حق و از او کسرتای می بود که کسرتای می بود مرز باشی که در او کسرتای می بود مرز باشی که در او کسرتای می بود
وفات یافته امیرین مرز باشت وزیر را بشی قندی او بدلان کسرتای می بود که کسرتای می بود مرز باشی که در او کسرتای می بود مرز باشی که در او کسرتای می بود
عاقبت از او که کسرتای می بود که کسرتای می بود مرز باشی که در او کسرتای می بود مرز باشی که در او کسرتای می بود مرز باشی که در او کسرتای می بود
چرا که کسرتای می بود که کسرتای می بود مرز باشی که در او کسرتای می بود مرز باشی که در او کسرتای می بود مرز باشی که در او کسرتای می بود

ملیک

جا بک طعم و منشی لیس و رسا و جویدم و او را نام هر یک از کوسه های بری تیه ششم نام زو پلور را بر می آید از خط
 لاری فتور ایبری او تو را بر می رنجاری لیس که کمال سیر و مطبوخ و ق کمال الحین سیر او و سلاطین میرزا او و ایلیان میرزا
 که سزاوار میرزا شادی میرزا به شخص خان تور میرزا ایبری و کوشه لاری لاری ایبری و انوری میرزا خیسایان کنان لاری ایبری
 میرزا باشد که شعر و گوید بی وفات شکر لیس ایبری که کوشه لاری ایبری که دولتی لاری ایبری که کوشه لاری ایبری
 قرق ایلیان کنان لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری
 سر ایلیان کنان لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری
 لاری و دین زبانی لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری
 متی که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری
 سبک کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری
 زو کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری
 انرا کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری
 قلبی و قی الیبت سوز خراب برای ایلیان یا او اشارت بر از کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری
 در حال رخ خط کا یازیرین و خط مضمون سوز خراب کیم او موعظان شکر کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری
 پدید قوت لب ایلیان لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری
 دین تو قوت لب ایلیان لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری
 یز خط کا یازیرین علم قیبت کیم پکن کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری
 و یکا نیک است ایلیان لب پسند قیبت کیم قز قوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری
 و کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری که کوشه لاری ایبری

اصول امور پیش سابق هرگز نماند باری در هماره کنونی که سیدی فاخته قرار صد افتد که بری و غنایم از آن
همه سوزن که بر این ایچ چو کشتیم برین ضربه معلوم بقیدی التفات غلبت که چو کبریک که سر نرسد بهای می است
کوه کوه کنونی که ای زهی بولوب غنایم که بیفتد که در این سبک بجز سر کوشش خاطر برین فاخته و الا قیود خسته است
بخششی حق تیره و اثر آن در عالم کور و سبک آن مرغیان و بار بار برین غنایم شایسته ای که کور کور است برین غنایم
ز بار کجا اولان سبک او مقصود را می حاصل نماید سبک بر غنایم و انات بولوب و برین غنایم نیز از و جایی
از توفیق نیز از غنایم نیز از اولان هم نیز از کور هم نیز از قیود هم نیز از اولان ای و برین سبک است و قیود است و غنایم
اما توفیق نیز از غنایم و مرغیان غنایم که مرغیان و غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان
غلبت سارکان و قیود غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان
نیز از غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان
بول غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان
طریق بر کوه شریف غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان
که از آنجی که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان
طهارت غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان
نم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان
مستعدین و کوه که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان
انسان ایکن طهارت مولاری بروروت معانی غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان
گفته و کوه که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان
بر وقت که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان
راحت کوه که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان غنایم که مرغیان

سندیه انتمش تحیق آنرا قیدیم و قرآن آن قیدیم محروم نه مغلطه کرده او کار و هم کرده ما الهی غیبی بودیم
 و غیبی که در آن بارش حال آمدند بجز آن که در آن محروم از حق سقا لیم قرآن نماند بویاب تخلف غیبی است
 بارش از غزوات غلبه اولی غلبه است غلبه بیدار کن از برین آری سینه یک طرفه نظران بشمار بی تو کار با بی
 و کن کینه در بر او بود و زاری که مبارز خفا کی جان محافظت در اقیانوس باغی و غیبی فراموش کن شکر است را با کینه
 و زاری در آن محروم از کینه در آن که در آن کینه است که هادت نوعی است و ما در غیبی که کینه در آن شب به بار غلبه
 تلاوت بر او کنه در اری بی تلاوت این بنده اشک غم شغل کوز در اری غلبه در آن که کینه در آن غلبه
 محمد امین توقفا عاری همت با شغل او این بنده یک کینه در آن کینه است که هادت شکر کان ایکنه بیو لاری کینه
 زو کو آتی که کوز کینه است لاری کن مار برین جدا لولوب نجس کینه است که آواز بر آن غلبه غلبه کن غلبه غلبه غلبه
 چنان خواب که لاری کلاب سینه است لاری غلبه در آن لاری غلبه است که استین و غزین لاری غلبه در آن
 و جزو که غلبه در آن لاری کلاب سینه است لاری غلبه در آن لاری غلبه است که استین و غزین لاری غلبه در آن
 میان غلبه در آن لاری کلاب سینه است لاری غلبه در آن لاری غلبه است که استین و غزین لاری غلبه در آن
 به کینه غلبه در آن لاری کلاب سینه است لاری غلبه در آن لاری غلبه است که استین و غزین لاری غلبه در آن
 کلاب سینه غلبه در آن لاری کلاب سینه است لاری غلبه در آن لاری غلبه است که استین و غزین لاری غلبه در آن
 اسلوبه و کینه در آن لاری کلاب سینه است لاری غلبه در آن لاری غلبه است که استین و غزین لاری غلبه در آن
 کوز لاری کلاب سینه غلبه در آن لاری کلاب سینه است لاری غلبه در آن لاری غلبه است که استین و غزین لاری غلبه در آن
 تمیز لاری کلاب سینه غلبه در آن لاری کلاب سینه است لاری غلبه در آن لاری غلبه است که استین و غزین لاری غلبه در آن
 دل که کلاب سینه غلبه در آن لاری کلاب سینه است لاری غلبه در آن لاری غلبه است که استین و غزین لاری غلبه در آن
 و حیاست از غلبه در آن لاری کلاب سینه است لاری غلبه در آن لاری غلبه است که استین و غزین لاری غلبه در آن

قیوم و بی سوسان بود بر تنه چو کشته زین صیقلی محمودی و نوسا بر لبش که ایوب جناب عالمی است و اسلام است
 و تمام مقام منصب القوی او خان جامع و در او خواهی که بر شکر خدیبه خدیبه حضرت لار لار است و قوی است
 بر بهیت بود و در شجره ای که کنی ایوبی سوسان چو کشته همه من شریفین ز باره عالم لار و شرف اول بود
 لارانه سینه کت بود و در کف لار و در لار جمع ملوان عمر خواجیه شیخان توره نقل و در عهد خدی علی افندی لاریم بر شکر
 مقام بود و در لار ایوبی و سوسا و کتبی لار جان کسید که در لارمان بر شکر مقامی است و تمام تو تان از احوال جویا و کتبی
 ایوبی کنی بکار بود و در نفع محمد قاسم کتبی بر شکر سوسا و کتبی قیوم کسیمی بر و اتفاقا تانیه قابل کنی ایوبی بایردی
 کتبی اروق اوق اوق تانیه کور لار کتبی نیا زنده نوسا به بر شکر قیوم کتبی و کتبی ایوبی سید علی باغده اش محمد باغده
 باغده الت باغده بر ایوبی خط لار قیوم نوسا به سات لار کتبی بر جانور اوار باغده لارین عظیم تو باغده
 ایوبی کور ایوبی خط لار لار و شکر کتبی کتبی از شکر سات لار کتبی بر کتبی ایوبی کور ایوبی باغده و کتبی ایوبی بر زرا
 و شکر کتبی باغده لاریم خدی بر شکر ایوبی کس لار ایوبی نوسا چو کشته و حاجی بر نوق میرزا کتبی باغده لار شکر
 مقامی ایوبی بر لار باغده قاری بر شکر کتبی ایوبی و سوسا و کتبی ایوبی خدی بر کتبی ایوبی کتبی باغده نوسا به
 غیرت و سوسا و کتبی ایوبی و او و نوسا به کتبی ایوبی لار برین کتبی باغده و کتبی باغده لار کتبی و کتبی ایوبی
 ایوبی و سوسا و کتبی ایوبی باغده عظیم العین باغده عالیجا باغده خدی محمد باغده باغده باغده لاریم خدی محمد
 پار شکر کتبی کتبی نوسا باغده نوز بر باغده قاری باغده لار کتبی ایوبی کتبی ایوبی کتبی باغده
 امر لار کتبی ایوبی زانیه ایوبی کتبی ایوبی نوسا به شهر لاریم نیا خاک کتبی کتبی ایوبی کتبی ایوبی کتبی ایوبی کتبی
 ما و ایوبی نوسا به خود الوید لاریم بر شکر ایوبی تو کتبی ایوبی نوسا به لاریم باغده امر لاریم کتبی ایوبی کتبی ایوبی
 عیال حسن و او خواهد کتبی کتبی کتبی ایوبی لار و علمار نامه علمار لاریم کتبی ایوبی کتبی ایوبی کتبی ایوبی
 کتبی ایوبی کتبی ایوبی کتبی ایوبی کتبی ایوبی کتبی ایوبی کتبی ایوبی کتبی ایوبی کتبی ایوبی کتبی ایوبی

میلور ابروی سلیمان پور تیغ چو کشته و تیغ چو تیغ بودی فوسا بر لشکر یزدان با عیال با نینا سواد اسلام است
و در ایام تمام تنه تیغ تورانی با نغان جامع از او خواهد بود بر لشکر خلیفه خدیو که باز دارد او سینه تورانی است
باز سینه بود و در سینه یک کشتی ابروی سلیمان چو کشتی بر سر خلیفه زارینه مانا دارد که کشتی او بود چو کشتی او
لازمه سینه و سینه با او بود که کشتی او در جمع سلیمان عمر خواهد شد آن توره اول او محمد احمدی خلیفه احمدی را در لشکر
مقام در رده لاری ابروی و سواد کشتی را در کشتی که بر نغان از لشکر کشتی او تمام تو نغان از آن کشتی او بسیار است
ایزدکی کشتی بسیار بود که سینه کشتی او کشتی بسیار است که کشتی او کشتی بسیار است که کشتی او کشتی بسیار است
یک کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او
باشند که با کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او
ایزدکی کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او
و شیر محمد با کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او
مقامی در ایزدکی کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او
عزت و شجاعت و ایزدکی کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او
ایزدکی کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او
پار کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او
امروز کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او
و اولی و کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او
بدر احسن و او خواهد که کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او
خانگی ای کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او کشتی او

او کوبیدگی فکر و وضعی حافظ حاج ضعیف اور اکتیضه سواضعت تقاضی و زمانه آدم لاری فعل الطواری مزاج انور
 لاریه طابق کیما کاج شهرت و تالیف صحرازه خوشلادی بر بندهت این سوک شہرت ک و لوغاری الی طیب تقاض
 لقی خصیضه غضب لانی الان قاضی کسی سجاؤ کسید بر قرار و دروینہ کو جالیس قدر باراضہ می خطایا لار کلمک اندازہت
 منصب لسی فتوحه آمنن حرمین شرفین زبار کیکانہم بولون فطانتہ فکری الیکری منکر بولون فکری و بر شہادت
 ماسور باراضہ خاقان چین لشکری و منصب لاری کلکند امر اطاعت لاری برین آبا و متاع ایلاک سنت سنیت
 و طریقہ منیتہ فہروی لسی قلیہجیت ذاختار ایلاک مویخا دم لاری بران کو جو بر حرمین شرفین زیارت ملا لاری
 قصد کسب شہیدانین قوزغالیہ تو مضافا قباہدیکان موضوعه کاتر کلمک اندازہت کلمک این بر کچہ انک لشکری
 بر لاری بر ایلم لاری تو تو لاری نیکو بر باراضہ بر کچہ اوسم رایت جب کلمک مغبار غایتہ تو تو کولون کلمک لاری
 الی لاری کلمک تو لاری سوز لاری سوز آب و در کلمک کلمک نیکو مقصد کلمک لاری لاری لاری لاری لاری لاری
 اطمین و بر ایلم لاری لاری بر لاری سوز لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
 اوسم لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
 عبرت عام او چون فعل غلبت لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
 ابر کچہ جناب عالی بدولت کلمک کلمک حضور و سفر و ایازہم طرفان ارجمی کلمک لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
 فعل حکم لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
 سوز اعلا و بر ایلم لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
 لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
 جلالک لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
 مقصد و غنای سوز اعلا و بر ایلم لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری

لاری

لا رغبه روشن و ايقین او غلغایه کیم بگفته من موسی بن علی علیه خواجه سیرامی آرزو دین گریه استبار ترافع عرض
چند روز گذشت که حال خیر بود ایامی بود که در هر روز صوم عمر طیب و طیب و کو جاوه الیل علی عثمان اخوانم ملازم
خدمت لایزاله یعنی ان ایری بر نوبت سیرامی که خاک می خورد لب لبم لایزاله باله لوبت مجوز و لایزاله معادل در می بر نوبت
جدله استیازت فغانی بهمان تو سیرامی که بگفته که در کنگه لایزاله و غلغایه منزل مرا احاطه عتبات میری جنب است که آنچه
بوگون لایزاله بر اقامه هر روز سیرامی و ایام سیرامی که در هر طرفین بر زمانه الیوم غلغایه هر روز فرزند می نمودن تمام و ملا
عثمان اخوانم را سیرامی شریف باقی و سیرامی علی انوبه غلغایه علی الجبهه تحت ظلال کسبوت محمود شریف غلغایه باقی
شیت خیرت سیرامی که در هر طرفین عازمه بود سیرامی خود آن اولدی بگفته هر لاقات حاصل می خواهد تا خواه بدید و همراه
فرا یو غلغایه و کیم سیرامی سیرامی که در هر طرفین غلغایه هر لایزاله کسب است که در هر طرفین غلغایه باقی
عاجتوق بگفته که در هر طرفین غلغایه هر لایزاله کسب است که در هر طرفین غلغایه باقی
ایمان طالع لایزاله در هر طرفین غلغایه هر لایزاله کسب است که در هر طرفین غلغایه باقی
خواهم لایزاله در هر طرفین غلغایه هر لایزاله کسب است که در هر طرفین غلغایه باقی
شهرت با در هر طرفین غلغایه هر لایزاله کسب است که در هر طرفین غلغایه باقی
جای کلان موجود لایزاله در هر طرفین غلغایه هر لایزاله کسب است که در هر طرفین غلغایه باقی
اخوانم لایزاله در هر طرفین غلغایه هر لایزاله کسب است که در هر طرفین غلغایه باقی
او بگفته که در هر طرفین غلغایه هر لایزاله کسب است که در هر طرفین غلغایه باقی
خواهم لایزاله در هر طرفین غلغایه هر لایزاله کسب است که در هر طرفین غلغایه باقی
وسیرامی که در هر طرفین غلغایه هر لایزاله کسب است که در هر طرفین غلغایه باقی
استوخوه بگفته که در هر طرفین غلغایه هر لایزاله کسب است که در هر طرفین غلغایه باقی
عمر خود و در هر طرفین غلغایه هر لایزاله کسب است که در هر طرفین غلغایه باقی

و میرزا تقی‌مقامی او را بر سر تخته هم نشینیم چنانکه هر خدایه بود بپوشید و کمال و فراغ خاطر است بر اولی
 قار جلیل‌المراد و مقصد بر تقاضای سینه خیز او بران او را حال بود بر آن توان سربا با تقصیر هیچ مردان عاجز
 لاکلام است و آنچه در جای مقام تو نوشتی بخند او عا و العا تمام بر آن فقر است که بجهت برین خالی و بری و حیات است
 و ایراد سید محمد میرزا و توریج و بیاورد آنچه در علی لک است المانسیر برین اولی است و برین
 سنک افروز احوال است هم خبری از آنکی بیافند که سورا می بود غریب آن بود سنک الاری او زجای از کز غیبه تو شام گوید
 ابابو اجده و لار خیز برین و بپشت سال خبر ده قوی و انا آدم لار برین نقلا و بر تو آتر او متیقنا معلوم و تو معوج بود
 بود که ای کویز بریل مقداری بود برین بر ایله او تو کما جی بر قلاق بر شفاق جبر است سید برین تو است اورت لار
 نوره نامی و عثمان مقامی اجبر کن مقصدی بود لغان ایله هم مشرق صدی توان ایله که شام صدی که سنک و معرج
 بیاسکنند چنانکه سیریم غریبه جان بود تر کنه تو معوج غریبه می جاری ایکنه بنا که و لشکر تارتیب برین سنک سیرامی
 تصرف و تکیب امر اطاعت لار ایکنه که کوز دیار زاور سید ارفاق فی جوی کز قلیت بود قلاق لارنه کار با بره ایله اباب
 اوزیکه ایله سر صدی که ایکنه سیرام ایله اطاعت برین اباب و مشاع ایله اباب که کور قلاق لارنه او تو خور
 امر فرما زدی حقین بر کز قلیت جان لاری ایق کلب تو کما جی غی اولی است برین واقع غریبه قلاق برین
 تو کما جی ایله کز کرمی اوز کرم رسم لار کیم است مغلفه لارنه سینه جباری تکیب سیرام غریبه سید ایله سنجی بر ترف
 قلیت کز آدم لارنه قلع عام و عمارت لار قلیت است سیرام ایله اوج قلیت است اوج ارفاق ایله کز جبار
 و شاه اروجی ایله اروجی اروج اوج برین اصل و کت لار برین ایلیغاب کبره او یلو کبرین الشمس ایلیک آدم غی امل
 عیار و بلا ز غلاری بر لاق او یلو کز کز کز روز کز زورت لاری لارنه ایلیک و بر بریل مقداری و یکم روز زاده
 ایله او تو خور است برین که در طرفه انجا پارتی بر یکی بر مقداری طرفه انجا است قلیت و بر بریل ارفاق کما جی
 عدم حقیقی است کز برین و طس لار کز برین ارفاقان لشکری ایله لارنه شهره زدن ارفاق خبر لاری انکار بیایدی
 اوزیوت لار کز کز است لار کز کز کز حبت اوج من الامان مقصد سید اوزیوت لارنه کز کز کز کز کز کز کز

لارنو

او روزگار کجا بود و با پادشاه که مویز است از آنجا که در آنجا حکم کرده است
 شکست خورده است و از او برون است و عزت علیا در این است که او تنه پادشاه ظاهر مجازی را شکست خورده و او را بر کجا
 بر کمر تن رعایا لاری بجز در شایسته تر نیست که او نظر را درین بر زمین او و آنرا که در انقضات شاهانه را در اعطای
 ایام با پادشاه و مسالیه و نظیره مکرر است که این و غیره نیست و پادشاه نیز با بعد از آن جلد در حق تعالی که در آنجا
 است و او را هیچ نمی بیند که با بیاریغ و نشان آن مشهوره ای که در کتب پادشاه و خانان هر چه بنام خود است نشان آدم
 اولاد او و احاطه لاری از کلام و در اعطای تاجیه ایام و اجود لاری تحسین و تطبیق لاری انعام و جسامان ایام است
 و سر نیز است که بعد از او پادشاه که او را در بیاریغ پادشاه او و آنی و شرافت و خاص لاری است از و پادشاه
 و این بی بیار و مکرر ایام پادشاه ای که در کتب ای که در کتب پادشاه است که در کتب ای که در کتب پادشاه است که در کتب
 او از علم قدیم است که در مکتوبی و بنده لاری که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب
 و در وجه و مرتبه است عطا ایام است از او است که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب
 و این اولاد او و احاطه لاری از کلام و در اعطای تاجیه ایام و اجود لاری تحسین و تطبیق لاری انعام و جسامان ایام است
 توفیق به ایام عطا ایام است که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب
 دولتی و شرافت و شرف ایام است که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب
 عفو عقوبت و سر و کرم و مغفرت و عفو است که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب
 و سر و اراد بارگاه معظمت است که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب
 یا ارم الکرمین و یا ارم الکرمین از عجایب این بحر مطهر است و در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب
 لاری را که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب
 مورد و شرف است که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب
 عالی معظمت است که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب ای که در کتب

سنگ

نیزین خان و دو اینک مانه و دوروی لاری با خاقان کهنه و توابعه نهانیه تسخیر و بران محمود حسین طراف حرم بیکم
 ایزیت لیک ایگان او تواریکی میل حکمران بولوبی اندر کین شفق کت خان اول ایچی خاں بولوب و او بیگ و او کور
 جین سوزاریگان شاهینف لاری خانیق تکاشیه صل و حال غم عاید بولوب و این اندین تو کلمه خاں تخت حکمت حقیقت
 بوی خان سزانه لاری تسخیر بولوب و کما فی الظاهر لاری بوی سهر را بکش و تارک اطلعت بن حقیقت واقعه سی ایگی
 معقدنه تمکیز و زکوب بولوب و اما تو کلمه خاں زمانه لاری با خاقان جین ابراهیم بیگ کورت لاری زمانه تفرقه بولوب
 قرواندار منجه بولوب و در شمس لاری حاضر قلی خان سزانه یعنی کور و درت جبرکات لاری ملاحظه اولی کله
 نظرت او در این تخلص استخوان لاری قلیت لاری بولوب و او تسخیر خاں تکاشیه قلیت بیگ استیغه بولوب و کلمه خاں
 سزانه زریج سلیک و شوق اوق معلول تارک کس ایگان فلکانه صنایع و نجوم و لایله و این و بطریقه او معلوم بولوب
 و بیستیم قلیدی خاں مذکور قریه منو غیا از نایب تسخیر وین آبا و اجداد لاری کور و استانیق کیم فرط معتمداری بولوب
 پای ختمی وین مذکور کور و استانیق ایچکلا کور سزانه کور لاری بیگ قلیت خان قلیت او فرقه یار خان او لاری
 بر لاری بیگ کور لاری کاشوشی ایگان ایزیت لاری تو سوزاریگان جین طریقه او بولوب ایچی سزانه لاری و
 یورماک کور کور بولوب ایجان تعیین قریه بر لاری کور کور کور و استانیق کور حقیقت کور کور و نمایور خاں
 و بیگ کور
 کور
 اوزور کور
 زین وین ایزیت لاری سزانه بیگ ایزیت لاری سزانه بیگ ایزیت لاری سزانه بیگ ایزیت لاری سزانه بیگ
 جوسک کور
 تعیین و استانیق کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور

ایچکلا کور سزانه کور لاری بیگ قلیت خان قلیت او فرقه یار خان او لاری

بوده آن معدلت انتظام داده میرود و انوار سحر لانه حاضر قید فرموده است که خان سنان طالعین که در اول بهر زمان است
و شواهد او تا دل از غنای طراوت و شیرین گویات لاری الا حلا و امتحان از قضاوندین بود که در یک کیم بود علی اولوغ
خان سنان که که قدر لاری عروج و ارتفاع در جبهه سید سید طالعی بلند مقام و ایاکان و در سوس لاری بود که در کنار
حضیض و مکتوب بر جسد است ایکن یورت لاری سنج فلک صنایع لایع نجوم لاری ابن ابواجد و کار
ملک میراث یورت لاری که بیختری مرتبه تفرق از غیره که سوز و زهر طوفان جبر کماله در سطر و منصور بود و در یک
مضنون از این معلوم قیدری بود که در جوی کنگ که خود کجایان است که در سنج جوی کنگ که در سنج و در صدر اعظم لاری اولوغ
خان فیضیه معلوم قیدری که معزین بطرف سید که انچه سنان قیاسی قولاً شمه لاری که نوکند از عالیه قیدری سنج است
فقره لاری خرابی بر آن قیدری در و این خونه آروسیه لاری تفرق قیدری در سنج لاری با چنگ که حیثیت لاری در سنج
طرفین بر اراکم قیدری باشد لاری لوب حکم سنج پل تور و در بر اولوغ خان سنان و است که لاری بود طرفه که در سنج لاری
یورت بود لاری قیدری لاری سنج اولوغ خان حکم تفرق که معزین طرف لاری که یورت لاری جبر کماله لاری سنج
فقره لاری در سنج لاری سنج لاری اولوغ خان سید کم سنج لاری لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج
ار و سنج حقیق طایفه ارو شوا و تور و سنج لاری و شمای ایل لاری سنج لاری یورت قیدری تا با لاری سنج لاری سنج لاری
قوان سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری
ار و سنج قیدری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری
و لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری
لاری لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری
موشه العفت سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری
و ایکن حکم سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری سنج لاری

مکر

نزدک و فاصله یکدیگر بود و با هم در لاری و من و او خوشتر بود و اینک گفته اند هر چه دورتر شود فاصله او بیشتر شود
خطای اینها را در شویک با فاصله طلب یک با ما معقول بود و چون جیب بجز آنست که در اول رید که شرف صحرای است لاری
او این یکه او این یک معقاری خطای او بود و لاری طالب غم او کارکان ادبی بود او این و او اولیخ خان یا لرغی بر
نزدک هر یک را در جیب شویک کلید بود و فاصله لاری آنکه لاری نامی قولی بود جیب این بود و در وقت شرف شویک طلب
مقوله اینست هر قدر فاصله نزدیک بود فاصله این یک است یعنی هر یک کی که لاری با برابری طرفه فاصله شویک و فاصله شویک ذکر
بودند می بود و اولیخ خان نزدیک بود فاصله یکدیگر که شویک و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود
و طس و فاصله شویک یک لاری که بود یک مقام یکدیگر طرفه یکدیگر بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود
بود است و فاصله شویک و فاصله لاری طرفه فاصله یکدیگر شویک و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود
روز و سیخ و اینها بر یک بود با شویک و فاصله شویک که بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود
ز یاد و این است که لاری توان و آدم لاری بهما در میان معلوم بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود
در بعضی روزی زود بود که فاصله شویک و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود
طرفه فاصله شویک و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود
مقوله او این معقاری بود و فاصله شویک و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود
از و جیب شویک طرفه فاصله شویک و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود
چون فاصله شویک و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود
و بر و فاصله شویک و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود
یونان او این یک بود که فاصله شویک و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود
یونان یک بود که فاصله شویک و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود و اولیخ خان بود

این پنج او شطرقان در اوقات قتل کجی بر کلا شغرف کیری شوخوادم لاری بر او چون که بود که یک شغرف کیری
 زو کتو کنان این شغرف و حمل اولدی تاریخ برین کله بود زو کتو کنان تورت آطیل ما شغال اون سیتی جبار شغرف کیری
 توس فیصل ایبری قرق کون معقاری تورتون کنان کنان زو کتو کنان این جو کتو کنان بر کلا شغرف کیری ایبری لو کتو کنان
 او شطرقانته بار بقیه قاتال کجی بر کلا شغرف کیری زو کتو کنان لوه کتو کنان او کلا شغرف کیری او کلا شغرف کیری
 جبر کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری بو فراج کتو کنان کلا شغرف کیری کلا شغرف کیری ایبری ایبری ایبری ایبری ایبری
 و در کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری
 منصب لاری تصدی بولدی اسلام انوری شغرف کیری بو کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری
 حدیث شغرف کیری لاری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری
 بو کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری
 ای کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری
 لاری بر کلا شغرف کیری حمایت لاری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری
 انعام قیلدی بولدی ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری
 لاری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری
 ایسان شغرف کیری ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری
 کورساته لکن بو منصب لاری شغرف کیری ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری
 او کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری
 تورتون ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری
 ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری کتو کنان ایبری

او بوضع نمایند هر قدر که این بیخه منصفه قنیده از یور تیغه کسب می نماید غرض بر یکسان ساختن کار در این
 بار است حکم آن که چنانچه این بیخه از بیخه اشکات قنایه و از یور تیغه غریبانه است که در این بیخه کوشش بود غرض بر یکسان ساختن
 یا نه و در وقت عمل بر این بیخه از بیخه اشکات قنایه و از یور تیغه غریبانه است که در این بیخه کوشش بود غرض بر یکسان ساختن
 جازه خطای این بیخه را بر این بیخه قنایه و از یور تیغه غریبانه است که در این بیخه کوشش بود غرض بر یکسان ساختن
 او را اختیار می بولدی الهی انما ذکر و نکر این اوز و این بدین ارا بر نه میسج حکم که با نکر
 بعضی عداوت لاری زاده و حکم غرت و بهما در کوفه هر منصب که در این بیخه قدم حضرت و منصب در سزا در ارا بر نظر
 ساغافند که با بر لاری عظمی که در این بیخه قنایه و از یور تیغه غریبانه است که در این بیخه کوشش بود غرض بر یکسان ساختن
 و نیزه ارا بر شمشک او گویند که بر سائیت سوزید که با شمشک است سائیت شندی که با کور سائیت سوزید که با کور سائیت سوزید
 با این بیخه قنایه و از یور تیغه غریبانه است که در این بیخه کوشش بود غرض بر یکسان ساختن
 انا وین لاری است به جسم و جزا و شمشک لاری نه خوشحال خرم است و شندی کیسک سلمان منصف ادا بابت عاقبت این بیخه
 و حضرت سینه لاری که در این بیخه قنایه و از یور تیغه غریبانه است که در این بیخه کوشش بود غرض بر یکسان ساختن
 بولدی بود و قنایه و از یور تیغه غریبانه است که در این بیخه کوشش بود غرض بر یکسان ساختن
 و نیزه ارا بر شمشک او گویند که بر سائیت سوزید که با شمشک است سائیت شندی که با کور سائیت سوزید که با کور سائیت سوزید
 ایگان تاریخ و خطه اصفا و محمد بن خاوند شمشک لاری نه خوشحال خرم است و شندی کیسک سلمان منصف ادا بابت عاقبت این بیخه
 برین بیخه و عبد الله بن جبیب رضی الله عنه که در این بیخه قنایه و از یور تیغه غریبانه است که در این بیخه کوشش بود غرض بر یکسان ساختن
 اصفا و محمد بن خاوند شمشک لاری نه خوشحال خرم است و شندی کیسک سلمان منصف ادا بابت عاقبت این بیخه
 تو خود خاکین بود که بر سائیت سوزید که با شمشک است سائیت شندی که با کور سائیت سوزید که با کور سائیت سوزید
 کور لاری است لاری و برین بیخه و عبد الله بن جبیب رضی الله عنه که در این بیخه قنایه و از یور تیغه غریبانه است که در این بیخه کوشش بود غرض بر یکسان ساختن

قورساقی غزنی بولوب اولایک کیخچی مرتبه بولماق قنماسون ایکنلاری ایکنان و سیر بر عقیده الاری افضل روح
 خایل معلوم بولادور و احد اتم تحقیق ایزور الهض خاقان منصف الاری شیخ سلیم محمد نکر بولغان
 طریقه و معاصر قیدی انری سونک قمریورت ارنی منیت لاری زمین او سیکان قویا چچی بولوب هر آدم نکران اولای
 و خواهار زمین بر لیکو چیر اولای ک لایک لایک است قیلا نه آرتجه تول غزول اولایق آراشلیج سو همان قویا نیت فر
 الاری هر شهر نکران چقه و حاصل سینه مطلا غرضت ایلوغ قائله معلوم قیدی اولوغ خانین بیلیم ایکنان بارشیج بوغضت
 هر شهر نکران منصف الاری کا معین قمر بولغان غرضت هم و زیاده قیلا نه شیخ الاری ان بیل اولان کی سینه منصف الاری کوشبو
 طره اولایک سینه ی بارغانا کیمیز زیاده و احضانه منصف الاری کوشبو اولایک خاقان منصف الاری حرق منصف او تونز
 سیدرین آشته مانوخ بر نکران چ قوز کیم و آشته غزنی جاگور در چال غزنی لاکرم ابا و اجداد لاری برین خاقان ملک میر است
 زمین لاری کاشلایک طریقی کاشلایک چینی چینی هم با عراق و سکن لک لایک لاری بران و جند قوم نمیشکند و یوز اولایک
 جای کمان بولغانی توروی یورت ارنی منیت لاری برین عاجر ککچ بولانک ازم لار کیم کاردن ملک منصف الاری عالم اولایک
 بولوی خاقان منصف الاری نکران منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره
 خدای برین بینه سنج منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره
 چکلب الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره
 سزا اولایک سون آماوز برین خدای برین کیمینه خواه لاری بولوغ قیدی لاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره
 معرعه و حوض برین بولغانی لاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره
 ایلی حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره
 بر لری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره
 بیدار یارشا زوی لار حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره منصف الاری حاضره

زبان و راز است و بیگانه سخن و نه از اینست چنانکه یک کرم بود بطریق ضربت متلعنا کجای نامی بر منعت بر عضو او بود
 بود لایعین و شناخت صفت بود و سوزنا که کینگی و اولاد را تمام و تمام اما در غیبه قدم بود عین انظار بود شاه و عالم
 کار که فوت و بیجا است از شیر بر اثر شهرالذوق بر این کار که کند و تمام و قتل و اولاد فی الحقیقه فاعل تحقیق و مالک حق بود
 حل سطله نادری و اولاد که در ذممه بود لغات من بود که شاه اسلام و سید ابوالکوکب و جمله پادشاه پادشاه کشتار خمار او سوس
 خند و نه عالمیان تا فرختم قدم بود ای بر که بر مخلوق لاری نماند که سستی لایق و مستط قلیب که در او بر سر من نماند بود لغات
 کسین نه زمانه او و ز وقت لاری که پادشاه و حکام و ولایت علم را در حق لاری انصاف غنق و عدالت لاری که در عاقبتان که
 اگر بیوت شاه اسلام بود لاری خمار لغات عاصم که ظهور کنی شمس لاری تا پادشاه بودین خمار او لاری بر حق لاری که عاقبتان
 و توفیق بر ایت انصاف مع الت لاری شی که لازم و لاری و در حاکم بود پادشاه لاری بر منعت لاری که سیدین و اولاد
 بر حال و شکر و قنای لازم ای بر و که سید اولاد کنین اولاد می بیان می عاقل لاری و فغان لاری که توفیق بود لغات
 سیمان لاری و توفیق بود لاری که لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که
 یوری لاری من عاقل و حکمت عاقلی متقد بر بود لاری و لاری که لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که
 سوره لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که
 لازم و که در کرم و ز وقت لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که
 بر مخلوق لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که
 الهی و بود و انصاف مع الت شعر لاری توفیق بود ایت عطا قلیب کسین این کسین سید لاری سیدین و اولاد
 فتنه و کسین سیدین و اولاد که عاقلی و توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که
 حیرت و ادعای خود و بیجا بیان است و اولاد و اولاد صاحب کسین لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که
 عاقل کسین بود و توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که توفیق بود لاری که

جوقه باشی درین ایام و تو روز پنج قندی در کوه لاریان بی منورن تقصیر و بیاد و روز کرم و قووق و الا خود نام بر سر
زیر کوه شیار کو کبیر اقم حروف و پنج اعتبار با نشان شاه بود طرفه بر طرفه اخبار غلبه بر سر کوه کبیر بود آتش من کرم
وزن و دما کبیر کشف خندان سیک هم روز نامه لاریان منور و کجا خط ایضا لاری و انگلیش منور و کبیر
لا در هر هی بود و کوه او مع خاندان بود کوه لاریان و کوه طایفه لاری و کوه سیکان کوه مانگد و کوه من کوه با کوه طایفه لاری
و کوه کبیر و طایفه لاری و کوه لاریان زمانه لاری بود و کوه لاریان بود و کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان
او مع خاندان سیکان کوه لاریان و کوه لاریان و کوه لاریان و کوه لاریان و کوه لاریان و کوه لاریان و کوه لاریان
او مع خاندان سیکان کوه لاریان و کوه لاریان و کوه لاریان و کوه لاریان و کوه لاریان و کوه لاریان و کوه لاریان
و کوه لاریان و کوه لاریان و کوه لاریان و کوه لاریان و کوه لاریان و کوه لاریان و کوه لاریان و کوه لاریان
یکه کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان
مورن کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان
تور و کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان
تو خاری کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان
بود و کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان
کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان
ال کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان
و کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان
میرزا کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان
با کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان
معلوم و کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان کوه لاریان

مذکور میگردد و درین آموخته های حجابی سیر حاکم خطای یکدیگر را توضیح میدهد این کتاب منصف
 دارا در منصف بنی الدیم من بعد منصف است و در آنجا که سون لی فایا بر یک سال لغوی این فو اختیاب
 کورم بنو صلبه را در قلمش منصفین یکبار باراب بوغوب او توراد در خان نواریان با این
 من اولغ خان ایگر بلند تا عهد درین اوشاق فقو ادریم کیچیک در یانغ اوشاق من کماهی
 عفو قوریم بر روی اوزیر یکبار باراب فقو اهل یکینه فدرن نینه بری من سیکه تخف حقیق بود
 کماهی عفو قوریم در باب یالغ اوشاق سنو فو تفتان نیکه فو نخی سید ایتوم باج نیک
 و افندی اولغ خان فو الکلا نیکه اولغ بولغان ایدی سورغ تو کا کو نیکه سنو فو خان حله
 کتیک رینه گو بگر خان خان بولوب اتراد اوج سول کامیل اولمکان ایدی مذکور خان امان
 منکاجم شفقت قیدیک من اولغ تولد وبال بولدی لیکن این سلسله خان ایگوان
 دیب سندر قویلیب اوتور سکو کوشک نکراب بریب فقو اهل یکینه سفلغ من دیب جوا
 بر روی دیب بولم کور نفل حکایه فو سانه لار فو قیلدی لار بو کمدیه رقم نفل اوشاق
 دارد ضد بولغان ایدیم من هم اهل قاری اوج اسی دا اوج در این سیر کمال ایدیم
 اسی زمانه آدم لاری نیکه سارسی دای دوران عاقیل زمان روی اوشاق نیکه
 عدلتی و فقر ابرور یکی بویکه پوریه مشهور حصابه در بر نیکه سطر الله فو خطای حجاب

مراد کیم

بزیکم تهریں اسکی بریم کوش اور سہ صحابید بریزرا نچس طرح تین اچھ بولاد و بر اول چون
 اولوغ خان ایڈرین خان امران مذکور و بر صرا حاقیم نجھ مینک سر کوش و در ضریف
 سیدین برکان نیکت سید و نجھ مینک سر کوش فریم صراحت حقیم لا رفیم تعین بن اولوغ خان
 دین یا لوغ بو لجامی منصب لادیم او شافی فقرا ریعدین آجی آجی دابدو اچین دین فل
 الین مال جبریدیک ریج تحقیق لکرت در چنک سے اعان اسلخ اوجو نجھ لور کھو کیک
 منصب عتیکان جاکم عدرا جو کیک سیدیم لکری منصب لار لکست منصب لکری
 قیغائلارینی بلکہ بو نو زباجی تو تعال دیغان یوز سیک ایام موثرین اشغال غوریکار
 دین لک در چن غنچہ کون سورا ق قیدیک سنی غن لیک باب ایر لک قیغائلار
 نفعی تعجل قید قیغائلار و انجان کوزی رلا انصاف عدالتی غن لک انصاف قیغائلار
 اولوغ خانغائلار نغان برد چن بوسیم غریغہ سیدین نجھ مینک سر کوش صرافت
 سوز لارینی تو لور نجھ قیدور ایکان الا ان بو کولار دامنصوب لار غن لک انصاف
 قید بر فقرا دین بر مینک سر کوش فل بو چو دے اور دن ایکتا در د و فریاد لاری اولوغ خان
 تجاید و لکولار مالاید در اولوغ خان اولوغ لوق قید منصب لار لاری فعل الطور لاری

و ظلم کرداری لارین خبر الامايد و زبوسوز مصداق بقره قصیده بر خطور و صلی می نایح کیا
 لاریه اکثر قیدیت و کم زمانه اولد اتو شروان عادل غوغه حقیقت لاریه چیدین برکت
 نوندی بو چو لاری شیخانه غمه لازیم قیلاد و غان تونزه قراموش قیدیلایب چتم غان
 ایکان شوشنی سهل جان غلام کور گنت دین تو زاری کلب لاریم قیدیت بو
 واقعه نوز و انچه انکار نیکه اولان شیخ با سلخ بو چو لاریه سستیا قیدیت غام
 و ارغله سید و ایتد بکیم شیخانه نیت تو شیخ از سهل نرسه و در تو لاهرف
 ایتمالی بو لایم دیار سلخ بولمای اوز یو الیه دوت لیکن شوشنی سهل کور دت سیاست
 قلمت غافلیم آن قانار یاده و اخانه بولوب فقر الاره و سیک بولوبم وق عدله ستم قار
 بولوب تکلیف ندریم غلام جبهه غاید بولوب سید و غلام نیک بولوب نری کجیم نرسه و لیکن
 غامت چو کوب بولوب بولوب سید ریگی کیک غالتی ده یولوب شلراق آسمان مباد اچو
 بولوب ستم قاعده کاکری قان ندریم کون فقر الاره غلام جبهه بولوب یورت دار بق نیکه غلط
 و انظام لاریغه نوز غان کیتب لاریکن اوز جاهی مرکز یغه ایکنان کیتب بولوب بد الینه عاجزه
 و قاهر لکنو سید و بر الیشی کجیم کیک و قتی داپر نوز و احط طنی قلمت لازیم دیت

مستم اوز

بدین لاری که کورسانه بود و چون نونشروان نه عادل و سبک دل را اما عادل و یک ریگانه سبک
بار و در بر می بود و از آن سبک بود و تفصیلی و تصویبی این معلوم و مفهومی بود و در کیم
بر جهت یقه یورت لاری غم منتهی بود و کجکان علمدار لاری شکلم میر لاری اولی
خان غم راسته بر آن معلوم بود و در خان معلوم بود و در مبار دار است نه انکار سبک
تحقیق تفتیش لاری قیدب فخر امیر در لیکنی نهما تیره سیکور و شب لخد استی لاری نهی افشا
مشکک همه کایک و برابر سیکور و ب پرورشش قبولور ایگانه خدات استخ و خاصیت لاری
آرد و بر کتیدین نوعی انور زمانه لاری بدین تا بوز ماه غم لاری یک سیل بیه میگیل بود خان
معلوم بود و در چین ما چین شیک لاری و اخفا دلاری بطن بطن بنیست و بنیست خان بود
لاری خانلیق دولتی و نجیبی غم فتور و قصور و تباشقه یاد شاه لاری و تحت سلطنت او
تاریخ کنایه لاری معلوم و روشن اما در اما تاریخ کتاب یاد آمد که در مسطور در کیم
پیش او دیان با شاه لاری بدین اسکندر روی عالم نه مسخر قیلدی لیکن فغفور چین بر لب
موسا و مدار قیدب صلح صلاح نه قبول تو تو بیاندی و دیده کنی که پیغمبر اخر الزمان
زمانه لاری اکی با شاه لاری بدین چنگز قان بر نیم یورت لاری و دخل تعرض قیدب
قیددی بود جلال اولی خان صلح صلاح غم مایل بود و قیدب قیدب چنگز قان غم بر سبک و اول
اولی قیددی اولی خان چنگز قیدب چنگز قان او نه و در لاری سبک لاری

از زیور ت لاریخته باندی بالاصاله پادشاه بلیق کلین جاری قیلا مادی وینه کین امرتخور کور کون
انار الله مرقه خاقان چین بر لغرات قیلا من دیقلم روی دین ارج سل لشکر بوجلار کس الابلع یوز
اتمیش الله بیک کیک بر اغ و کرها رلاب مجین بقصد ابنیت طلانیست شکند اوست اول
دیجان کینه شهر غم کلک نید از مستان بولوب با مو انما یستی سادوق بولوب کتیب قیستلار بجهان
اطول نامن دیکت لغان وقتی ده ستا و ششده دین مع کرا لوط اولوغ لاری تولاموز لاس
بدارکت غیری بر اولدولتحو الاری مصلمت قیلا نریس اوق یجان بولوب کتی تا شکند غم ویا چمن
سایغیر کرب قیستلار بجهان غم حیضت ادریت بر یضه معلوم قیلا دی غضب انش لاری
اوللاب بوجور ساق دین تور قوب قه غم یا نغایم قیلا ق دیب پار کلا لاری آدیغیر بل کنگ کنگ
مره جیب ستراش نه حاضر قید ساج الغالی توری بو سادوق دلوه صلایدی ستراش
الغالی توری عزایل عایمه ام کلایب الغالی سادوق تدرین موز لار قیلا قی
دین کفر قیدت راسو بو جهان برله بچرخ بار بیا مراد مقصد لارینی الغالی عالم غم کتیب
بو محض خداوند کریم نیک فضل عنایتی بولغا کیم خاقان چین نه زیور ت فخر لارینی قیلا عد
عدالت لاری سرب و طفیل دین اسراخان بولغا یل اولدوسور یقه برله بر زمان دا اطراف
اکسار واکل پادشاه بلیق علم لارینی کوتارکان و ادریدین اولدوسور یقه لاری کوز یجا ایلمغان
اولدوسور کور عایله خواجه فرنگی رخواه باشقه پادشاه لاری بولوب خاقان چین قصله سب

وایستی

و نسبت داد و بنی بوزیر فرستاد که بر او را تا اولوغ خان و دو واقعه بر اولوغ اکثر ترغ مشکیک
 ایکن قهر لایب حرکت قبغانندیک معلوم بولغان بر لایب از پای تخت لارید ابر قرار استوا
 بولور ایکن و اوز که پادشاه و اولوغ لارا اولوغ خان منکر الید بر دیو یا مشکیک ایکن
 و ریادیکان اوز بنی مرقانچه یا غقه اورغان بر لایب غم برابر یک قتلای نام اوز جایلاریلا
 آقا و غان ایکن لیکن خان چوین منکر لایب زور و قانیغ لیغ منکب مع سی عبدالخلدلت
 و لطف سیاست لایب منیغ خاصیت لاریدین و یورت فقر لاری کنکر و لککیدین
 لاری منیغ خالص کو لکلی کنکر خوی فعلیم کنکر اغلیغ منیغ سی و اثر لایب دین بولغان
 یورت زمین لاری تولد کنکر و دایب لیغ منکر کنکر بود و در کیم یوزیک لایب کو کول
 ایکن تمینش منکر بیکول دم لایب جمع بولغان شهر غم چنک جمی منصب بویاد و سکر
 چیک او سئیده بر خان امبا تولد و در تورث خان امبا او سئیده بر خان کنکر تولد
 ایکن چانکنک توفه سئیده بزردند و تورادور او سئیده طریقه بر لیکر بر زردند و لوق
 و فقر لارا اولوغ خان قلم و ری حکم لارید ابار دین نقل قیلار و در هر بزردند و سپردن
 زمین بر سئید آتاید و الان بوزماند ابر خان امبا سبلا و در غان زمین دا
 ایکن داخلی خبر لارا و در حجاب بر لایب اولوغ خان منکب قلم و ری دا ایکن بوزار و نور
 خان امبا لایق فقر اوز زمین لاری بار و در لایب و در لایب و در لایب و در لایب و در لایب

اور کونین یا کی نزلانیک رسم فاعده لاریغ کر گرن زینت رونق و تعدی قیما بدو در هر جا
 اوز بن ظهیر ملک پیدا بود ب ط لارینی می گویم تو گفته را و بدان کوراد در منصب دار لاریغ
 عرض اذ قیما لاریغ هر قانچه چونک نشین بود لغان بر لار استلاری لوق مباد عرض قیما لاریغ
 نهماستی نازو کنینچه یکت له سو راست عملطیغ و تقبش لاقیما جلد اجد ابریک سی
 و ماستی نه تاقیما اب ابقیلاد و بود ذکر بولینجان سوز لارینیک حج سی اولوغ خان نیک
 عدل عدالتی جمله سیددور لاکیم عدل عدالت و قهر سبب لارینی حد وسط درجه مرتبه
 رعایت قیما خان نیک عدالتی نتیجه و خاصیت لاری سبب و طیف لارینی بود اوزون مدت نیک
 بویزیده حکومت و سلطنت لاری بیوج پانزاد و شوکر قصد و ایمان نیت لارینی نیت لاریغ
 لشکر تارتیب تحت دولت لاریغ تغییر و تقصیر اراحمی کلید و بر هر خان و بر پانزاد لاکیم
 بر وقت عدل عدالت لاریغ سیاست لارینی اوز مرتبه درجات لاریغ لاریغ و را کور و قیما
 پرو لاریغ اوز بدان قیما پانزاد حقیق جمل شان اوز کمال قدرتی بر لاندانغ پانزاد
 خان لاریغ اوز حفظ حمایتی بر او کسرا سمد وقت دشمن لاریغ مغلوب و مقهور بود بر لاریغ
 و بر بویگیم قورالار نیک غلغ و تو انکر بول فلتی و بورت نیت لاریغ و معمور اولایق باغ عمارت لاریغ
 و اوز بدان بول لاریغ غلغ معیشت نیک صید تو لا و سیر ارا لاریغ باغ پانزاد نیت عدل
 و سیاست لاریغ زیاد و یکی نیک نتیجه و اثرات و و کسرا لاریغ نیک لاریغ توانا قوت لاریغ

فقرار نشیکبای توانا اولماقی غم موقوف بر یوط دور لار حکما ماتقدم لار قول لاریکیم لاسک
 الالبال و لاعال الالبال غنیه و لار عتہ الالبال عدل و سیاسته معنی کما بود و در کیم بوش بولمک
 مکر عتیه و فقر لار بر لایوت بولادور و رعیه بولماید و مکر اول دنیا بر له بولادور و مال دنیا جمع بولمک
 مکر فقر ادعیت بر له جمع بولادور و فقر رعیت جمع بولماید و مکر عدل سیاست بر له جمع بولادور
 و حدیث نبوی عدل سیاسته خیر من عبادۃ التقلین یعنی بر ساعت عدل قیفاغده انس
 جین عبادت دین افضل و در ناکلار وزیر اجاب محشر کا داخان و پادشاهان لاریمین اول
 باره عدل دین سورا لیکان اگر قیفاغده لولله قالمان سوال نشیکبایه اسان بولور ایگه
 زمانه زاهد و دوران عابد لاری تمیزین بل نخب محنت لار ذرات تیب عبادت لار قیدیت
 اولمان خصصت لاری پادشاه عدل غم بر شاعت ده شططا قیدیت و رالیکن بوشتم
 اولوغ دولت خان و پادشاه محملمکت میر حکیم ولایت قاضی قضاة صاحب شریعت لاریک
 نصیبه ضیفه لاری دور لاریکین ایما قلا ریکه صینکباشی یوز شاهی ایمام مونترین بلکه
 بر اوکی اولوغ نولقان آدم لار غنیم بقدر شمع و طاقت عدل سیاست دین الیه کرکده و
 بر بر لاری اقل لاریغده لایق اسل اعیان اول فرزند و غلام چاکو قاتر لایق لاریغده عدل
 قید لاریکین اول نتیجه مترتیب لایق سید و ریورت عدل بر لاماد و ظلم بر له حرات ایران
 لایق سید و عدل لور کوزاد و در خان بر اعدال عدل استیغاف و تغافل قید لاریغده ظلم بولمک

و اگر سیاست

د اگر سیاست قبلا در زمان جای موضع دار عایدی است قیامی عفو قلام هم ظلم بود
عدا قیامند اقبسی طریقه اثواب متوجه حاصل اولاد است نه هم از وقت مورید بدین
قیامی جای هم بشکود و بلکه رشود چه در اثواب نتیجه میسر لغو سید و پادشاه لار عدل
قیامی عدل بوق اید می ستانم ای بند اصل جاره بوق انتم محمد رضوان الله علیهم
اجمعین نفع نام ضرر خاص اصل از خصصت بریت بر بیغی غم قوا بریت در بود چه درین باد
شرعاً اولوم واجوبت باید در زمان بر لار دایم عام نیک نفعی کوز نیک خاص نیک ضرر
لازم تو تو عبرت عام اد چون سیاست قتل لایق در سزا و کور در و فقر اور عایا لار نیک
نیج بقی و بورت نیک باید و لاتی پادشاه ذوی الاقدار لار نیک قدم میمنت لاطی است
لاری اثر و خاصیت لار بدین دور لار الهی کریم پادشاهان جهان و پادشاه دوران و حاکم زمان
و الا تقام لار کریم خواهد هم دیندار و خواهد بدین کفار و لار سوزی قدر نیک لار انصاف
و توفیق هدایت و صاف نسبت و خاطر جمع دانست عطا ایلار در زبر و زهد التی فماده و فقر
پرور لیکنی به اندازه اینکای حسین امین مباد و پادشاه و حاکم لایت لار کریم عدل و سیاست لار
قیام لار فقر و رعیت لار دین و پادشاه و حاکم لایت لار دین بر نیک و حاکم و کفرانه نعمت
و قیام نیک لار و العیاذ بالله سیوه بیچاره رسید لار لار ایام عید ایلام گنا شیب بوق بولماتی
پادشاه خیر من التمس دور لار پادشاه و حاکم لار غلبه لار کریم و کریم لار عدل

داد عدل و هم نشسته اولاد را یکی از بیم و بلکه فرسایلی و فقیران عدلیه را هم با دست دعا گرفته
 حق را در انصاف عدالت توفیق بدایت عطا قیامی حسین دین عاقلی قره در مکه را نیز جیب
 بلکه فرسایلی را تهنه مو غلطه باران ذوی الاحرام و برادران عاقبت نامی جنگ
 دین عالمان را ربه خلص کلام ابوکم کافیه نظام و ظالمی که انجام لارظم ستم چه تیردی لاری
 فقر ائمه عاجز لاکلام لار کوه لاری اولی اهل حق قیوم لانیام درگاه تشهیدین التی و استغنا
 تمام لار بر لار نه دل بغل دیل در اجابت همه سیم مشرف او بوب عیالیم لار استیک
 که جالیق نواح لار استیک قیلدی همه عیله فقر الار کوباعذ ابالیم در ذرخ همیم من قوتو بوب
 بهشت جنات المیم خد برین غمده اهل اولغا ندیکت و خندان اولوب مبارک بالیق موت
 صلح سنی بوفلک سیکون طام دین اولکار دی بو خواجه هم غم تریب علم الشیکان حتی لایسکر
 طی طایفه ذفراموش لاری فقر اولرید لارینه درگاه سچون غمیه بود کتور دینام و نارینه تور دی
 اولقا دیر سچون منجی آجل نشانه اولر فصل کرمی مرله نرد حال لاری اجابت پدینجا سیکور دی
 دیبول لارینک اولر سچکا هم یعقوب سبک اتالیق غازی در مسلط اسلادی ملایق لار کوبالیق
 خواجم لارینک دست قصر قیدین در توش کونج لار موت لاری دین قوتونغان لارینه نماز شکر
 وایز دیگانه لار کجا کتورده بر لار لاری مبارک تمنیت رقیلدی بر نجه زمان عدلسلط
 لارینی با بغان بولادی بالعا قیامت آتایق بدولت نیک فضل اطور دی یوتکای لاری

اشکدار

استوار ضمیر و غیر لکھا کی توری و دنیا و غیرہ فقرہ لاری کے ساتھ لاری طاق بورتے اری تو استوار
 لاری میں مال اری طاق لاری بو جالدا اول خالق خلاق در کاه ہمتا و بار کاد معل اری غیرہ نو زین
 سورہ تور کی زیک لاری کی کو کو خبا خباں چہن نا طلب آرزو قیدت بقیدت و زاری نفع
 و ایتہا لاری لاری صدین زیادہ او تکار دی عاقبت الامور اول قاد برسی غفور قدیم و ذاب
 انعم لطیف شیم لاری ہلہ بریتہ شہرہ فغفور چہن نیک منصف لاری قدیم سنی لغز و لاری
 کر کو زور ملک سورہ شیم بلکہ آباد و اجداد لاری پای تخت مرانیم ثانیاً مالیک بو عجب
 بولوک توری لاری فقر او عہ بلکہ قدیم نیک و صلہ لاری کو یا خاں عہ بلکہ انما لاری کچی
 عزتہ تر لیک بلکہ نیک ضرر سند فقر چہن ہوا شریک لاری ہوا لاری نیک کلام اجلیت و کلام
 پر ایس لاری غیرہ سنی دلی و بولاری نیک قصہ حکایہ دوستان لاری اوز مورید لاری پید اجزی
 ذکر قبلیت بو مقدمہ میں مدعا و غرض بعد و کریم اول خالق سچون و قادر کریم کیوں
 در کاه تقدیر فقر او عہ لاری بلکہ کل مخلوقات لاری نیک نفعی زاری طلبت عمال لاری
 لیکار رضایع قبلیت لاری لاری لاری کہ کہ ادعوئے استیجاب لکم مہنوجہ بر آن و بر زمان و اعتقاد
 لاری چہن کو نکلی بر دعواتی قبلیت لاری اول خدای قاضی الحاجات نیک حاجت قبلیت لاری
 البہ بر حق اور حدیث موسیٰ التواذیۃ المکملہ میں قائم معنون بالا اجابہ دان کلام
 کافر اسی فقرہ ظلم رسید لاری لاری پیر قیدت لاری تور قریب لاری لاری لاری لاری لاری

کافر بودیم اجابت کا تعین و در خداوند کریم مشک مخلوق لاریبین فی مخلوق و بی شبه و نجو کسان
 ریجان مشک طست دعا لاری درگاه الهیة مشرف اولوب اجابت لیک چه شرفانی ز مشرف
 بودوشی بنده لاریت عهده لاری کوی رکنو ریکنا معلوم و نامفهوم دور لاریس موند اغوب لغاندین کوی
 فقرا و عیال بلکه کل انسان مخلوق تلالرینکله و آه لاریبین الله بصدره برین و اعتنا
 قیل یلار عالیا بونا نرینده خاقان منصف لاری انصافنا یا سبک کسب لاری نسیبنا یا فیه
 لاریینه الیقوب غلم لاری نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا
 رسیده لاری نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا
 عدالت فقرا و عیال لاری توفیق هدایت عطا قیلغای سین بعد در زمانه نسیبنا نسیبنا نسیبنا
 بلکه کل مسلمان مؤمن لاری غلام و کرک و کریم تقدیریه شوره من الله تعالی منصفنا
 نسیبنا و یما نسیبنا خداوند کریم نسیبنا تقدیر و اراده سیدین تا شتاری ایما سن دور در نسیبنا
 قید است و حجت عقیده بر ایمان لاری نسیبنا دور است قید مخلوقانیک لطف من
 و رحم شفقت لاری غم و او التفات قیلنا غیلا رما دایرا جدی بر اتقان خالق حقیقی جل
 و عل نسیبنا التفات و رحمت لاری نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا
 نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا
 او نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا نسیبنا

مسود

میسور و حکیم بود چه بر امور او اول خالق کل شیء جل جلاله طرفی کار جمیع ایالات هم شفقت کرد
امیدوار بود بر قول لاریغ کتاب التقدیر انما کنوز الیقینی و بر قول اریغ سنت رسول اللہ شمع
هدایت نام حکیم و مستحکم تو تو بیک ایکی نور ز نور در بلاد قصور او ترا سید سیر سلوک کور کور
اندراغ اوم لاریغ پادشاه حقیقی جل ساطع او ز حفظ حمایتی فانوس ایچره اسرار پادشاه
لا در غم و غمض است سیمت دین بلکه کل بیاد نوی و اخروی لاریغ می فطرت قید اخص الخاصل
جمله سیدین قید بی ارسچون باکی لاریغ جمله بر خود در اریغ علی ای علیین دام مقام منزل

لا ریغ قیدور ایکنایا بجه و مقصود کرمه الحمد الذی اجعل التوفیق ریحاً و الصراط مستقیم
طریقاً آمین خاتم معولان قلم در حدوی و احوالی نه بودیم شهر تعدادی و اوم
لاریغ فعل اطوار و اوضاعی و مراد شیخ لاریغ ذکر اولی به چیزی دانندگی نمونه بیانه
زمانه عاقیل و دانالاری و دوران فاضل رسال و ضمیر بیضا لاریغ ستر و اخلاق عالم حکیم
تاریخ کن بلاید اخصوصاً میرزا جیدر کورکان انوال الله مرقد کیم بویه شهر کنک ای حکمو
مت دار لاری ایردی تاریخ و سید آتالیق کابلارید امانو لیدیر یورده حدوی نه پادشاه
ما تقدم لاریغ و فرامین لاریغ او سیدین کویاریک زکما بلاریغ مندوخ ایست در
بیانه بوم معولان شیک مشرق حدی باله کول قول شمال حدی کما تنکر مغرب حدی با شمس
مضامنه چاقما و اندجان مضامنه ساعف و عمل کما بد غشاک جانوب سبب و اول غور و

ولایتی نور طول عرضی اوج ای لبق دین بول در بود حدود ایچی فراسن دامغولستان
 ویرک آباد و ویرک کر قیست قیست حد و ایچدا ایچم چونک داخل دور لارا ناموستان
 مملکتی ایچدا بو شهر لاریته شهر ویرک آباد ویرک شهر و بیکلاری کا شقر یا کند فتنه شسو
 او شطرفان کوچاه و کهنه طرد و وریکن خاقان ایله بو تیه شهر سن لو باجکات ویدور لار
 جانوب طرفی اکی سکر شهر بیکان بولور اییش بو صورت اسکرخی سی کورلا بولغا بلای
 بو تیه شهر کنه قدیم پای تختی مسلمان خانلار زمانه لارید بایا کند برله طرفان ایچلار ویرک
 ویرک شهر زمین لارید امشخ کرام عالیتهام و لاریار تکه و الیای عثمان لار تولاد و رلار لیکن
 اکثر لاری نیک اسم نبرک سی و نام تذکره لاری هم معلوم ایس اگر چند کیم اسم تذکره لاری بولم
 اکثر لاری نیک اسم کوه لاری تاریخ ماتقدم کتاب لاری موافق ایس دور لار بر زمانه آدم لار
 دین بر لاری تاریخ کتاب لاری غیر قراهای اوزده عالرید نیک کوه قدیم قوب قوبغان بولغا
 انداغ کیم بو شهر لار اسم نی قمشقار انا خور انا قوغراق مزار کوش کور لو کله اسم
 بفرات و آب سار و دور لار اسم بکاح بو اسم برله مشهور بولور و تذکره لاری موافق
 جمع قیلغان بولغا لار اسم لاری لو کله با شرقه بولغا لار بر قاسمی اوز دور لاری
 ذکر توفیق سید و نشاء الله العفو جانم حکما همند کرام ماتقدم و تا آخر از زمین برست
 دجبر و بیان معجوات لاری سبب اوزم و قیقه و زنجار و حواله داری بلیغ لار

کوردو

که روزی در راه بود که او کتب ستاره سیاه می برد ربع مسکون را مشرق حدی بنک است
پس در مغرب جدی بنک است بنما بیستم زمین یوزینی بنما تقسیم بنک تقسیم بر اقلیم با بد در هر اقلیم
بنما بود در شبک بنی غنسیو قید بن راندا حکیم اقلیم اوله در حله و اقلیم دومه مشرق بنی
و اقلیم سومه در سجده بوی کس بر لیه بنما بود در بنه اقلیم بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما
بنک فعل خوی و زنگ دی و نواح لاری و تعلق شهر ری یا خبره سپان و آبادان لاری
بر بریان و تعلق لاری بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما
و اتمام لاریه تفصیل درج اینک و اینک برینت رلا بو کینه نوان و ما به بر سر آب انصار
اول امر شطرنج و تفریری نمانا فصل قامر و چون بنما مسابحه سیده بو تیه شهرت و اتم لاری بنک
بعضه از ضلع احوال لاریه جزیت قبله بنک و در صفحه سیف مندرج التیم و لاریه بنک
و المعین مذکور بنما شهر بنک اعلی و اولی که شهر دور کار کاشف قدیم که بنما معروف و بنما شهرت
اقل لاری ارضای علما و حکما لاریه بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما
بنک ادا و نمانا لاریه بنک بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما
و فضل صاحب لاریه بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما
کسب بنما لاری بنک سعه کوشش بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما
دور لاریه بنما بنما لاریه بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما بنما

وید استیلا اصلا مبالغه بولما ید و در آدم لاریقه نظر قبلیخاند ازین لاری آرد و غله معیشت
 لاری اوز شهر لغه کفایه قیام ید و در هر مهفت دوا یکی میکالبتک شلیق یا کونکین کم کونهای
 کا خوف داخل بولاد و در ایالات او تلاقه از چهار پای لاری کچی دود اما کاشقور زمین دایم لاری
 مستیخ کرا لاری دین حضرت افاق آم لاری خواجهدایت لاد خواجهدین یوسف خواجهدین
 محمد بن خواجهدین محمد بن محمد بن اعظم قدس سره العزیز در لاری تعریف تو صیف دین مستیخ دور
 دینه سلطان متوق بغراخان غازی کیم انفرسیا نیک لاری دین دین کرم قید دود
 لاری تاریخ یوزا و تو زایکاتده ابو نصر سامان نیک سعی و دلالتی برله اسلام دوتی
 مشرادوب و در بویه شهر ایلیم یوزات شریف بکر کاهت نیک قدیم شریف لاری بکر کاهت
 اسلام شریف بقول تو بوسمان لاری در مره سیکا داخل و لوب و زامان تاریخ ایچ یوزا
 ختم ایلیم اسلام شریف بولتی غم مشرادوب و اولی اسلام من التزک ستوق دیکان
 مقول یوزات شریف یوزات نیک شانه که در ریاری کجا آرتوشی موضعید مشهور دود
 لاری دینه سید جمال الدین بغدادی و قطب الخواجه و حسن الدین خواجهداد و در ایالات
 یوزا و در ایالات لاری کور و لاری کور و لاری کور و لاری کور و لاری کور و لاری کور
 شریف لاری قدیم جاه زیارتگاه لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
 ایلیا کند قدیم کهنه شهر و در آدم لاری فعل اطواری پیچاره صفت از ایلیا و لاری کور

و...
 و...

فشیق است حضرت افندی صاحب کمالی راجع رونقی عقیده اخلاص لاری زیاده بنید
 کشته ارغان خسته قاریق طایفه مبارک تولا و اول لاری سفر حیدرکیم جفا و
 بهر کم لاری دهقان اشرف زمین لاری کنگر و تاز و غنله جایی از شهر لاری کفایت
 قیل و بلکه زیاده لاری و قشیل قیلاری به انداز و به نوع چهارپای تو لاک لاری تولا
 و بیغایریل بمین لاری فراوان و غنله کنگر و از زان و مضامنا تولا به پایان دور لاری
 اما در آن شهر لاری خواج محمد شریف پسر کور فایض الانوار دور لاری به هم
 مزار شریف دور لاری حضرت محمد لاری یتیم علیق مشایخ لاری اتقان لاری
 بود لاری چلتن لاری این کمال و در لاری اتقان مزار و یک لاری قدیم مسلمان
 خان لاری کیم سلطان سعید خان بهادر زمانه لاری بن تاسمانیل خان بن عبد رحیم خان
 و محمد امین خان زمانه لاری یک لاری بلکمی زیاده و در مذکور خان لاری به شهر
 سواد پانگنه پای تخت قباغان ایگان خان لاری جسد بارین بله خان لاری کس
 مغول لاری اول و عزت لاری التوب ایگان لاری اندانم خان لاری نظری نوشکان
 و تولا به کیم سلطان بلکمی زیاده خط لاری اول و غلای التون نشان و التون دستک
 و یک لاری التون مزار و در لاری تولا و در تولا غلای التون غلای التون لاری
 لاری خواج شعیب اجم و خواج شادی خواج شایع برنج خواج کجاق بن محمد اجم

نیک فرزند لاری و نیره لاری سیدزاده لاری که از تبرکات لاری بار آورده
 منارات لاریم بار تولاد در خستن اما ختن نهماستی کنه و قدیم معروف شهر دور آدم لاری
 فعل او صبح بر روز و بر فون بعدیل اتفاق و ششوی یعنی راب نظر و اساک لیکت به تمسک بود
 مستقی بر پنهکار لاری تولاد به باکی مانلاری هم اندین تولاد به لاری کاسیت بر مندی و طبع
 اورا که تازه و زمین جالاک به اندازه هم منفر او کما لیهو نیگور و در خرید اول او بدان کور کسب
 و قولین او تکی رین نقدینه لارینی الما خلیق را کامل و قابل دور مستوی و تفکیک رتولاد چیا
 آنتوان کانه بار و شوکی هم طیار رسود اگر اشرف لاری طران جانبک زرین هر قانچه نقدینه لاری
 کلبه بر قبلیه نقدینه لاری او اولاد و در خرید لاری کسب اولاد در خستن زمین باشه شهر لاری
 مال اجناس لاری حقیقتی و نقدینه لاری اصل حقیقتی و در حکم التون نه چقاد بود اما اولاد
 نظر قبلیه اندازین لاری عاصم و تولای قوم لوقدر غله حاصلیم هم کچی بیسوه سیمتیس لاری کرا
 در تولاد و در پلاق پایبان لاری به پایان چهارپای لاری هم تولاد و زیاده و در لاری ختن زمین
 معروف شهر لاری امام جعفر صادق رضی الله عنه لیکت صدقه لاری با زیاده و کجا عالی در همه
 خلوصی لاری لیکت عبده خلاص لاری امام جعفر صادق رضی الله عنه لیکت صدقه مبارک لاری
 ختن مضامنه او در عقیقه قیل و دلاله اما تاریخ کتاب را بر بد اخصصار و خصمه الفضا
 و امام جعفر صادق بن امام محمد باقر علیه السلام رضی الله عنین العابدین بن امام حسین رضی الله

عنین

غنیمت خفیه سی کسیر جعفر دو اتقی زمانه لارید اتا نخ بریزو زرق سکر د او فوات تافتی
 داد اولاری محمد باقر و بابا لاری زین العابدین ایام لارید او من تافتی مبارک مسجد
 کورستان بیع داد بیت کربلا رزموندین معلوم بولادو کیم جعفر نام برینک
 عالمی کسنت کینه کمالی تعجیب قیام امام و پیشوا البقی مرتبه درجه سیم تافتی
 بولغا لاری اول زمانه و اکی مرید مخلص لاری بولام جعفر نام ایکان دیکان بولغا
 تان لفظ اعلا طامه پلان صادق غلام در انکلیان بولغا پل در انکلیان لفظ صادق لفظ
 برله مومن مفرحی هم بقین دور ریاضت تابع کسنت کمالی نیکو کون امام جعفر تافتی
 جعفر صادق رضی الله عنه کسنت فضل فضایل رینی خدای تافتی بجا تافتی و لاری
 بوقور اکی کیم کسنت فضل العبدیو تیرمین کسنت و اولاد و اولاد العظیم او مشهور توفی و
 خنن و امام جعفر طران امام فخر الدام امام قاسم امام یاسر دین المعزرات عزیز خالید رجات
 زیارت کاه عالیجا تبرکات لاری تولد و روین کوشک کوشان ظالم بر موبو نجه اصل فضل صالح
 لاری نقل خالید رضی قوم شهید برله مشهور و بولود بدین کسنت کسنت کسنت کسنت کسنت
 مذکور امام لاری کسنت و خوارق عادات لاری ظاهر و آشکار معلوم تور و بد و راجع
 هر حدی افزا و این بر بر شستن خدمت لاری قیدیت روی کسنت کمالی
 بجا کسنت لاری خداوند رحیم فضل غمایتی برله درجه عالی مرتبه غمایتی و لاری و شرقتی غم

مشرف او ماقبلق لادید هیچ شکر نشسته قشور هر احدی افراد سنگی و جودیدا اولیا بنا
 یکبار دورا که دست چنان بر او ایستاد که هر یک که شکر بود نفوسه درین بری بودیم ای عظام
 و منیخ کرم لارغه اول حیوانیم در جبهه مرتبه را بچون بر در جبهه علیه عطا قیلو ایکنیم وقت
 و بر زمانه شام شریفی نه شوال آوراند که معظمه او باها شفته در است را کورد و کن است و
 اما اول فرات از جایی که لاری بین بود که شکر بارغانه نه دیار کون یک کون غایب است اما
 نلاری کنی شکی ساجک ایگان لاری بوسه عجم است لاری در کاهه چون خالق کون کنی شکر
 و ایست دور بر او نام لاری و کانیفه علی لاری بولغایلا و اللہ اعلم بحقیقه الامور کلها
 اما شکر کن معتر و ضله الصفا ذکر قید است که نیم مانده او که شکر الله یورادون تورت مانا
 نایگان قوم لاری شکر لغوی نایگان ایگان چکنر فال بر لاری شکر بر لاری قید اما
 بلکه بر اراده نایگان یوق بولغان ایگان او شکر کوشکر شان یورت و ایل اولوسی
 ایچیر تورالحای بر یونجا دم لاری بر لاری شکر کوشکر عت و ام فرغانیغی که کوز و عظمه پدا
 لاری و صلفان ایکن لاری کوشکر لاری باغیله لاری لاری یوق قید است اوت قوسیمه یوق
 گوید و بر سنا بود لاری قید و بر لاری شکر کوشکر لاری شکر لاری لاری لاری لاری
 با اولیا که کوشکر لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
 اصل کوشکر لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری

اولین

در میان کیش ملت در ریو تکلیف قلب زور لوق و عده می قبلیت پر آمه کونملو فان کنی مین
 ملت لاریبی اختیار قلبه امان بولوبدر و رساوا ابوا و مناخ قبله عند الیم و کنه سقم
 لار متلا ایلا بسو قها قیدیت در اندین خفتن ایلینی اوزردن کیش لاریو ترغیب و تکلیف
 قیدیت سبب در کیم بر کیم که اهل صلاح اهل علم و صاحب عیالیه در لار حاضر بولوغا لاریب
 جار سالدی و کنکر و بر جایغ حقیقی اچی میکس زیاده اهل علم و صاحبی که خاف قیدلی کوشکون
 دیکیم کیمدر سیر لاریون حقا سوزلانا قهای و قور قهای رست قی بر لاریون ملت مباحثه و منا
 ظره قیلر و دغان و یب حکوم قیدلی خدمت کیم لارا اعلای الدین محمد بر ملا علما و غیر خود اللہ
 مضجور است لوق کیم سبب لاریکله بنیاد کوشکون سیک الدینو کیدیت محمد بنی شرح لاریب
 حجت و بر مان لاریو کلتوردی اول کافر بی باک نیک وجود و نبی محض عدم جا غلادی حقا بایلی
 و خاکیم جا غلادی کلدی کوشکون سیک سوزی ادا بولوب ملزم و مجمل بق بولر کلتور
 دی حیرت و خجالت و اغضاب سوزی بر لار محمد مصطفی صل اللہ علیہ و آله سلم شأنه لاریو ایدو
 سوزلاریو نایغ کلتوردی و بد ادریک کاجرت قیدلی بواندا اول کوشکون کلدی و یاک اعتقاد کلدی
 غرت جمعیت کیمی زیاده لیکیدین کومارا کلدی کوشکون کیم عدو دین قور انظر غایین قرا لاریو
 انظر نیک قور سوزلاریو دین شام رودی بوسوزلاریو شتد اهل امام دین و در لاریو سوزلاریو
 تا کمدین اسکن دین یا ذی بین آتش فرست کیم لاریو اختیار قیدلی سوزی و یب بالاسوزلاریو

دین محمدی دین باطنی است و اما حق تعالی او را در دنیا مصلحت کرده که هر چه منج
 قیامت یعنی نور است منج بر او مدرک باشد و این میخدا بقوب بوب نجم کیم کند و ز عذاب که در قیدگی اولی
 پسندیده کرد از کلیم منجمها و شقیل لاریع جاری قیدگی خلق که در غنیمت نصیحت قبلت است که کیم
 بودین است عذاب عقوبت لاریعین نور توبت بن محمد بنی قولین بر مالک لاریعونا مذ و سنا و سب
آخرت دانی درجات عالمی لاریعنا رسوا کما سون آیه کرمه و ما هذا الحیوة الدنیا لکم لعلکم تدار
 الاخرة غیر اللذین یتقون افرایع عقول اول امام محقق علاء الدین محمد بنی نه ستمت غم نیکی
 و تولا اهل علم و عیال را در بوق قیدگی و بود لاریع لاد ازان اقامت و تکبیر صلوات و نماز
 جمع و جماعت با کلیه کویاری علم پیدا و فتنه فساد لاریع است که ای اهل علم حاضر و سب بر کار
 دعا و طلب کفول لاریع کوناری دعا لاریع اجابت لاریع نشان سیکه تنگدی اما جیکر خان
 خطای نه برینی منج قیدگی لاریع کما لاریع یا نیب فارغ البال بولع لاریع اییدی کسمع
 لاریع معلوم قیدگی کونشکو کاشف و خلق غم بارب طلم میر لاریع قبلت لاریع لاریع دیران
 و با بود قیدگی غنیمت منجیر قان امر انویان لاریعین جنم نویان نه نیم تمنن آدم بر کونشکو کاشف
 آری کما ایاری جنم نویان بار غنیمت مر که کونشکو کت بار لاریع قیامت کما بنر نشان طریقه کما حسی و
 و اول جزیره لاریع هلاک کت کما یستی کما یستی کما یستی کما یستی کما یستی کما یستی کما یستی
 سیدین زیاده که کما یستی کما یستی کما یستی کما یستی کما یستی کما یستی کما یستی کما یستی

لاریع

لاری کیم ایی او دین ملت دوزخ ایش دودید اوشو دینت بریریمی کویا بوزانه ایله کوی کوز غم
 قوزانداسم زمانه شریفیه انکار بولدی ویت قیامت برماکان قبلسنتت لار و حالانکه نوبیان
 بزمین دین پکانه قیدماق اییدی ویت کوی قبیلته در حاصل الکام بوتیه شهر ایلانی ایلمکه کوزانه لار
 توبه حوج و نجات لار بوز کوشو ککان ایکنه لار بوجکانه نوز صغیم غم شبت نمانا کیمد عمر و مدعا بوی کیم
 الایم و اود جداد لار کیمز کسلا ریجه بو نظر بقیمه احواد شات لار و بر ککان ایکنه کسلا و سلمه بوز
 نه کونارینت خدا دوسوی خدا امر و عطا عت و فرغانی یی برین حیفی ابد و دین محمد نبی دین
 یانما بد و رو قانما بد و رو ویت پهلکای لار و بوزانه لار کوز بار لار ریجه تولا ش کوز لار ریجا
 کتور و رب قیامی لار دینه بره عابو کیم اول علی احمی علما الیرین محمدنی نوز عقده پایسغ
 مسلمانلار کافر بوز دین و طالعیم باکل لار بره منظره و مباحینه لار قبلسنت محمدنی قول
 لار بوزین بر ما بد و رجال شپه بین کوز بر کیم بوز شهرات لیکت به لاری نمانغانلاری خلق
 خلق اهلیمه غم بلکه تیه شهر مسلمان لاریجه فخر مباحات و عمل و درجات و دوز لار بوجکای تیه
 شهر نغینه کغاب آخسوا انا آخسوا اهل اهل نوزی بواش ساده سلام تو واضح
 بنت لیکت غم اندرت کیک الفت التفاخه یوق بر اکنده حکمت و مصیحت یوق نوز
 و طالع ساقا ماید و تولا کوزی شهر اود کوز لاری کوزی کوز لاری بوز نوز بوز بار بوزین
 الود و لار بوز دین آخسوا نوا ای لاری روح در و نغی زیاده شهر مشد لاری آخ

و به تان لاری نو لایمیه همیشه لاری علی حاصلا در شهر نیر که کیفایه سیلا و کورخ لاری تازم
 شهر نیر غیره ایستاده و ریایا قاشق و شیر لاری کند و چهار بابی لاری تو را و نیریکه کیفایه سیلا در
 بلکه را دور افسوز می نه و اصولا حامله الدین کنگه دین بر مزار ایشیا که تاجها تبار بار آبی مو
 ضعی و ادوز خواهر ابو منصور که بر بخاری قد کسسه العزیز نیکه سپه زاده دلا این دولت
 ذکر لاری داستان اوله ذکر ماضی و نیزه ما ابطال غازی نام بر بوز رو کور عالی تمام و یا
 وزیر تگاه کریم در امم خریف لاری نه امام علیه الرحمن علمیه یعنی علی کرم الله وجهه نیکه
 او غول ندر لاری امام محمد یار نیکه که نیر نیر لاری دین که قید نیکه ما بیستی نیکه خدای
 عالیست عالم دور لاری نه سلسله محمد بن زوی دین بر مزار عالیست جبار و معروف و مشهور
 سلطان محمد بن زوی نیکه که نیر لاری غزیه شهریه دور اول زان نیکه نیر به نیر اسم ابو لغایه
 یا که امم لکه سلطان محمد بن زوی نیکه که نیر لاری غزیه شهریه دور اول زان نیکه نیر به نیر اسم ابو لغایه
 بغدادی و در سقراطی قدس که نیر لاری غزیه شهریه دور اول زان نیکه نیر به نیر اسم ابو لغایه
 قید نیکه دین نیکه که نیر لاری غزیه شهریه دور اول زان نیکه نیر به نیر اسم ابو لغایه
 آنکه سری سقراطی دین نیکه که نیر لاری غزیه شهریه دور اول زان نیکه نیر به نیر اسم ابو لغایه
 آنکه نیکه نیر لاری غزیه شهریه دور اول زان نیکه نیر به نیر اسم ابو لغایه
 که امم نیر لاری نه سلسله محمد بن زوی دین بر مزار عالیست جبار و معروف و مشهور

اینست که

مانند کوه لارید افو تو بدو کریم خانجی هجری نیک اوتوز او جو نجی سید بیغمه آفر زمان سلطان
 نریش سید بیغمه خانجی اوتوز اوج نیک صحیح کبار لارید شهر برزقده هفتم جا و درویش سر
 لارید سید ایبار و یار کافر طار غالیب کعبه اوج نیک صحیح کبار لارید ادر شطون خان مصفا
 ته و کونست لارید نیک بعضی لارید اشهادت کایتکو ردی مبارک صمد لاری او شوز زمین او فنا
 تافتی دین کز قلیب ایا معبر کتا بلار و اند کوز صحیح کبار لارید نیک من بولغان جامی مقام
 لاری کوز سوز بقیع در ایانام شریف کوفه و مهر قاریق شهر لارید او فن بولدی دین کس
 قلیب تانجی اوتوز او جو نجی علی در ایار سیم عثمان ابن عفان رضی الله عنه تخذت
 ابدی اولوقت دایم آفر زمان بو عالم پایال دین باقی جهان جاودان غله انتقال ارجحال
 قلیان وقت لاری ابدی دین بری بو کیم نبی امینه خلفا لاریدین ولیدین علیه السلام
 لارید امر کیش قسیمه من مسلم سعی و دلاستی کوشیش کتیش لاری بر لب بخاری
 سمرقند فرغانه و ترکستان کابل لاری فرخ قلیب سلام شریف ولتی منقش قلیب ایام
 بلار اولوقت دایم آفر هجری غه قوسان بر بولغان ایام قریش سید سلیمان سلطان زمانه
 لارید بو مذکور شهر لاری اسلام دتی غه مشرب بولغان بولله بو جمعی نوز خون صحیح به
 عظام لاری قیمی من بر لاری و توب ککاند و رالبته حاقیل و دانالار کوز مل غط قلیب ایام
 دین بری بو کیم معبر کتا بلار و ادربای امویک بولط صیح به عظام لاری دین اولک

اما کسی که قبضه این ملک را در وقت درویشی آموخت و در آن وقت در آن شهر بود و در آن شهر
 بولگان ایلی را بواجب بر برنده کورند کرده و این رغبت این را که بود که ولایت او باشد و
 زمین و شهر بر بدین شهر بولغانی در هر شش پرست و هفتصد و بیست و شش بولغانی اند
 مذکور صبی بولگان لارند اول شهر قاپارک بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی
 خانلاری مخصوص غلط و کمان و بولغانی بولغانی لار کاهرات حاله زیارت که همی و آلا جایی تولد
 خوارق حالت و کلاطلاطها بر و در کوراندین برادورد و بیست و شش بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی
 غزات قبلیت بیادوت یکت در جرمه سبیل بولغانی غازی و شهید بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی
 و بولگان صر و خانه لارند اول و کلاطها بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی
 لارند بوی الحاق و سوزش صلی و میدی رین خیرتانی خان برادرم نالان او و بطور اقترا
 اقترا بر له به و در هیچ لارند چیکه تیش کرده است تو بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی
 مطالعه در جمل و قبلیت بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی
 بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی
 او چون و کلاطها بر و در کوراندین برادورد و بیست و شش بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی
 کلیت و در این بولغانی استقامت مسلک است که در این بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی
 لارند بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی بولغانی

السبب

حضرت خطاب قبلت بیست و یکم فرسایا و یکا در آن کورد و لک و کومو بود که همه ای کس انکی کفر در دریا
 اندها بتیاری و زنگ کور مرید لاری یکک باشندین تو بفرغ قبلت یکک کنجی چکن نامه و تو خوان یک
 بار با بد و درین مری بوکم ملا علی کریم نام بر تو جوان مرید لاری نیکان کنی با اهل کلمه ایرون پستان یکبار
 بو لوت قاجار حقیقتی در این روزا کالی آیم بو پورده او ز لاری حلقه ذکر فرغ حاضر بو لوت
 دو و یکدن لاری این کت یک کلمه بخاند و در چنان تا فیله در بکونکل لاری فرنگ و منوش
 بو لوت بخران چالده اتوجه قاری اهل بیت جناب حضرت توجیه بر بیت رب سب لاری
 اوستون کوتاریک سر زینش بر لبه ایت بیست و یکم ای کوجو کلبک یوق لغافو مونچ ۲
 فرنگی ان بولاسنم خاطر نیک جمع قیل انیکه هم تفار سین اطم هم تفار سین در بیت
 قبلت در تجرید تو بد فرغ قبلت غیر معذرت مقامی ادا بو لوت در حال ابوتما بخدا
 علی علی کریم قاضی نسیم ان دنیا و اطمینان کن و کن مال و نه نیاز بالمشافه لفظین ان کتاب
 بو صفر نه شبت تیم بوزارت شریف نیک القاب منقبت لایینی بر بر تفصیل سیانو کلمه سوره لاری
 علیهم بر جمله تذکره کتاب بو صفر سید در نام نشا لاری خلا یق ارسا بد فرغ ارموس بو لوت
 کما سونید انکی سیاه فر حضرت قبلندی تا نخب برایکی یوز شت ماه صفر او دن سکنه ادا
 تاقی وصیت لاری بو لوتیچ او ز جو علی لاری ادا فرغ قبلندی نصوات لاری دایر کامل صحبت
 لاری کریمت صفر و شبیه در بوزارت شریف نیک صحبت لاری الی الامم لاری و بر

کامل

دکوة یعین

کامل است او بنو است از اید بل را ما مؤیدین زیاد معرفت تو صیغ قیام تو قلم خوشتر است حضرت قید
 بود که ملا موسی ابن ملا عیسی خلیج بر سر می کشید و از نامه دعا عمل آن کوچه خدمت کارید ایدیم پس
 غور و قیام اید می بخوبت صحبت لاری تا بستم ارادت دو سببوس تو ما مسرور لادای الا
 الا ان او تو ز اید سکه اصل او بود در عمر جمی ضریحی تیکان چه اول زات شریفی یک صحبت
 و محبتی از صمدی و جوش حضورش و او در بو طریقه اید بر بر شید ایکنی من ز کبر و ایدم و تا ما ایدیم
 نظم وصل یار بودی می قسر زینی آه کلام ایدیم و وصل بود لای جاد و ان فرقت کبیلو به کلام
 مد او شطوفان اما او شطوفان قدیم هر سه در در ایکنی که آج ایکنی بلکه شهر بر ایکنی
 منصور خان زمانه لاری ایدم لاری به اید یک قیلای طاعت دین چقان تو خوار دین کباب
 امیر الامیر و ایدیمی یک خوی مذکر لاری بر لاری ایکنی ایکنی قتل عام قید
 با ایکنی سینی بورت بوت غر تا قیامت سبب طر فاندین آدم کو چو رسو اید یک کباب انور
 غوز و سنی ابا د قیلخان ایکنی بود بدین کنت ایاق لاری یک نام ان رسی طرفان
 کنت ایاق لاری ایکنی بر کسمی و راج لفظی غر طرفان لفظی منظم است سبب ج طرفان
 دین بر یک اغلاط عام پیلان او طرفان دین آتد در ویند خاقان چین تعیین بولغان
 سبب دینی سبب او طرفان ایکنی خاقان چین یک امر اطاعت دین ایکنی جد سبب
 و نهایت شرف یک کباب ایکنی مرتب صرف قید آدم لاری قتل عام قید ایکنی

یک

الله سبحانه آدم لوجور باليب كليب لسنو غوزو ديا ديفغان ابكنا الان اتلا
 كوجملى دور واقعه كى و استان اولده ذكر تافنى بودجه دين آدم لارى بخر فترقه دقترنه
 فركنده دور كاسيب نر مند لارى كم دور آدم لارى دهقان ير زمينى اوبدان غلجه حاصل
 كنگر دور زان دور او جطرفان زمينى دارام لا ريم ريب مزار عالمي مقاشا باره دارام كم
 دارام محمى غزالى ديب تاب دور و بنه قازغاندا بر مزار قايض لالوار باره دور دارام لارى ايام احمد
 ديدور امان نجات الان دارام احمد غزالى فردين شهر يداق قيلمه ديب كرتيد و فردين
 وقازغان لفظى برى بر كجا يقين فردين رو الله علم تحقيقه الامور و بنه ساد و نعى مزار
 بر قدم جاي باره و رسا و نقى ديبك ماق در باعث موهه ابتداء ريم كنج بجه او تورا و جويى
 يسا مند كور قمر ميش الميسيدلين شهر اذ كجا كجا ندين كين شهر اخر زمان و رسول الرحمن
 على شهر نردان كرم الله وجهه قهقهه جاد و زمراش برست لار شهر بنه امريفغان ايلك
 لار يدا حضرت على شهر نردان على شهر خدا ايجي شهر اذ كورم نه ديبه بر كجا باش صحابه اده لار
 بجه ان ابلاب بود كور شهيد ابولوب خارق عادت طي اضطرقيه برله بر كجا كوند و زرد او شو
 شهر بر برف كليت بولاق باشفوقه شورى نل لار لارى بولاق بنشله كور سوكت كجا باغور ساق
 ساد و تور بجان ابكنا بوبرتوب سوكت كجا كولا بباره لار نور بوش يتغير لار ايلوب كولا
 بر طرفا كاسيق او نچ باره و نچ زمين كجا يقين كجا اوده لوب كولا بباره اوده

شيخ احمدى

حج احدی خواه نوروق خواه بول شخینگی کسماید و در دخل تعرض قیما بدور نهمایتی بریند
 اجتناب قیلا دور و کوکت توبه بر بولاق باریم عین الشعبان درینک اید در سیمان علیه
 السلام نیک فرماید بر بولاق فی سیلان لا حج بولغان ایکنم حضرت کرم الله وجهه
 قدم شریفی لاری بکناندا ای تعب لاری بولاق اوستیدین اورونکلارده بر طرفیکا اینکلا
 پیغمبر آخر زمان نیک بگماه لاری نیک میزدیکان لاری بولاق استیدین سیلان لاری کو جو
 اما بولاق نیک سوی سیلان لاری نیک بره اثرانیدین اچغ ایکن ایکنی شهزاده کرم لاری آب
 دهن لاری نیک مگور بولاقه تا سلاغان ایکنم بولاق سوی تا تلغ شورین بولعه بد و بود
 و جمه دین ساد تقی مزار دین نقل قیلا دور در خلا بقی لاری زیارت قلیک بولاق سوی
 شربت قلیک تبرکات دین سبیر بر طرفیکا تبرکات ایکنم دوزندگه لاری ایدیم علم و جهنم
 قدر جای لاری دین کرفلیک رب عظم تا نوح داعی کرم الله وجهه عراق زمین دین بو
 بولونیکا او نیک خدایان ایکنم کرمند و حقیقتی غم خدای عالمی عالم دور اما
 بد چتر جای ایکنم کرمات و خوارق عادت و اظفار و اشکارا بولونیک لاری در دین مزارات لاری
 زیارت کما تبرکات لاری تون دور اکثر لاری نیکم هم لاری صیحا کبار لاری انیم نیک لاری
 آید و راهیستی معلوم ایکنم و سبیر صحیح هم بوق دور و نیک چون ذکر لاریه قلم حضرت قیلا
 قیلا لاری بر وجه دین او شیطون مومنینی در اینک شکلات قول و واقع بولغان

کجا ایله معلوم بولوپلا نیتجه دوروالله علم کوجا انکه جائیکه قسیم اسمعیم ایکن
 کوجا ایله فعل اطواراته اتفاق وانفت میکرانزاده بهام لاری سی پدیشه خوش لوق طرف
 اندیشه وضعان لاری بک صحت و جزل لاری ایرنلار دین زیاه علم عمل کوسنست ایم لکم لکی
 یوق اما مضر برله خوشی یوق بو کولارد کوجا غله هر طرف دین مسخر لار جمع بولوب کونیدین
 کونکله باد و جمیعت فیدا قلیب سید و اخانه بولوب باج و ادم لاری غرقا ندر زمین لاری
 کند و تازه هر هفته و اباهی سیرم دین اقل بش بوزار شک لار غدا ایشلیق و پنا کونیدین
 بر نوع همیشه لاری معیشت لاری باشقه شهره نظر قلیغ ندا تو لاه و سراسر بولور قویغ
 همیشه لارینی سوداگر لار شهر شوق الیکتیه دور و چهار ایلی کولارد لاری غله کنایه قبول ددر
 بلکه آرد دور کوجا زمینیه امولایه عرسه عرسه الیدین ولی الله نیک آت مکاهی طرفین بار بو
 زات شریف نیک قدم منیت لاری بر کاتیدین تو غلوق تمکون خان تابع لاری بر کله اسلام
 شریف در پتی غم شرف بولوب ایله تو ابجات اسلام جراحی یارد دی خان مذکور
 اولغی لرم دیک ایسی ذکر لاری دهستان اولدر مذکور بولدی وینه شیخ نظامیدین
 نظام الدین دهلوی سب بر مرزات بار و در بعضه لار دهلوی لفظنه دهلوی دیرین
 دور بهر کیفیه پر هیبت فیض نخل مرزایه لار دور وینه بلخ (نانا) مرزایه عایقه بار دور
 اسم نیک لاری وینه مانند او تکان لاری معلوم ایکن وینه نیره خواجیم وینه زیا
 با حضرت

بار حضرت بهما و الدین نقشیندند کس و نیک نسبه لاری بدین دین کفر قبول دور و دنیا باقیمان
 ولی الله کرم عرف مشهور و در حضرت علی کرم الله وجهه نیک می افرو لاری دور لاری بولابره هم نام
 بولغایلار اوشور فاند اختراع اسم بابا قهرمانی الله دینت مزارات زیارتگاه بار دور و پنهان
 زیارتگاه عالی باجم اسم رنجی ابراهیم اسم در بیات دور مذکور مشهور هر حلقه اولیا ابراهیم اسم اولی
 سره نیک مفضل لاری کلمه معظومه دور بهمانا بولغایلار یا کلمه لاری ابراهیم نام دور
 اغواطی می پلان اما ای کلمه لفظ اولی بولغایلار و بعد علم کهنه طرفان
 اما کهنه طرفان قدیم و کهنه شهر و آرام لاری اوضاع و اسرار معلوم در است سوزانوک
 بنج و فیضی مکرر و عدد خیمانت بوق دور عقیده و اخلاص لاری تازه هو اسکی اسخ آب جاری
 که کجین کوشی کاریز بر زراعت قبول و زمین او بدان غله حاصل اولار ریخته کینا قیلا دور
 غوزه کینلار ابدان بولار و ترنجبین هم طرفان غله خاص و کیمینش از روم لاری تولار کوسرا
 شهر شهر کله لیس کینا دور و کنگر و مضامات لاری تولار دور بوزمین در صی الکب کف شیک
 مقام و سکون خواجگا زیارتگاه لاری بار دور اما تفسیر لاری صی الکب کف کورم در طرسون
 دیکلر شهر ارباب کرمیندوب ایل تفسیر ایل تاریخ لاری کرم داد دیکلار لاری دین مراد شو
 روحی دور کور که بورد هم قدیم الایم دین اولوغی پادشاه و توره لاری نیک مقام و منزلت دور و جلد
 خداوند کرم نیک حکمت عاقله نسبی بله صی الکب کف خلایق لاری حقیقتی قدیم دور اندیش

اند اعلم المسلمانی بعد ازیں نمودی هم مخفی دوز زمین یوزید انجورد از بارگاه لاری باروب متواتر ضرب اولاد
 بری بگویم روم دهر سوسن برید و تغیر تواریخ لار و اذکر لوانما او شود در ایکی لای لایلم ناغدا
 ارض فلسطین را در جوچی عدن دوا فریق قطع سید تورچی مغرب غلار ابد الشیخی بنده
 در السی صفا لندا سخی ارمنه و اسکرچی مالک عین داد بکنالاری او شود و در اوج
 اوجی نیکه اصله اکی اسم لاری در حجه ایلام اغلاط عامه سلان در حجه لفظه نیکه لایعوضه
 زیاده قیامت بلکه اضریح عرفانه محقق است در رومی درین خان بولغا بلار نه بری بگویم
 ترکی لفظه ابر ایکنه بولاد در ترکانه لاجونک لایه تصیغر قلایه لفظه بر تصیغر قلاد در حجه
 در لفظه بر لیکه قبله و دوانده اغلاط با جوچی دیکه اما با غلار لیکه جوچی لکم لیکه لای راغ دیه
 مباد اکی لک لایه راغ لفظه بر لماناید در جوچی دیکه لای لک لایم اوجو طریقه بر لاد و بر
 اعتبار بر لاد در حجه دیکه لاری کیچک روم دیکه بولغای لای تقییر لید که صلی الکلف روم دهر
 طرفین لیکان بود لیکه لاری است کلک لای طرف سوسن هم اغلاط عامه سلان طرفان بولوغت لغای بولوغت
 بلکه خطای مغول قیریز قیچی و تاتاریغور دخلی فلان نیکه لای لوز بان لای بولوغت کلک لای و جنبی طرف
 درین لای طرفان دیکه لای بولوغت لاری صلی الکلف نیکه لای لاری حضرت عیسی علی نبی علیه السلام
 جمله الصواته اسلام زمانه لاری دین ایلمکری ایکن لاری بولوغت لای ایکنیک لای دین لاری
 بولوغت صلی لاری و بولوغت لاری زمانه بر سید بولوغت لاری تاتاریغور و جنبی طرفان مغول قومی و جنبی

دقت

وقت اول غور کو وہی وجہ اول ان ہسٹنہ پادشہی و پختہ اول
 خطای طایفہ لاری حکومت قلب اول تو بد و رہبری شہر لاری
 و نام لاری اوز زباغ لاری برابر نام بولہ پختہ دینے اندا غلم اور و
 خطای لاری خود موزہ دیر ایردی بوجا لہ اشنگ شاک سیک
 اتادی مونداع بولماندین کیان اور و جطر سوسل اسم لاری تبدیل
 و تغیر تالیق عقل لاری عقل دین یراق ایس در بوجہ تار بر لہ
 اصحا الکلیف نابا و سبوط فال منوعی تیوق ادیب عقیدہ چہا
 قتل دور مذ او مذ کرم اوز حلام قدیم لاری کرم اصحا الکلیف شاک
 حق دانازل بولمان اتہ کرم ہم بوجا رغہ موافق و مطابق دیب
 اعتبار قلب کلام غولستان بکہ فرغانہ و ترکستان ہندوستان
 قاتل تورت پس املق مضافات لاری نذر و بد پل لاری کلینک
 لاری قلبیہ دور لاری زیارت غہ بارگاہ آدم لاری کاشیج لاری دلیل بوجہ
 غہ قسم شہر و حیلہ لاری بر لہ اتیا دور لاری کرم بوجہ لاری دینے بوجہ دور بوجہ

نماز او تو روز و روزه او و سوره الطوائف قتل او در دیوبند و کویا و کویا و کویا و کویا
 و لیس لار دیک تعلیم بر کالج بولوب کمر حیدر لار سلوان بزرگ لار سنی
 اللادور لار بعضه لار شیک عقادری تو کیم نج که باز تا مدین عاقر
 کید لار او سبوح صبحا الکف نه بزم تبر زیارت قتل لار ییم حج آو اتان
 و یغصه قتل او در صبحا الکف با تاریخ اکتبر عند لیک دور پنجه پنجه
 مشکایا سلوان او سبکی عقاد دور و تاریخ او سینه پنجه پنجه و الوان و
 روحه لار سبوح صبحا لار و دعا قتل او در تاریخ جای نشن لار بار دو کیم
 احواف لار یه اول او لار بار او سبوح صبحا لار یه کویا سکونت قیل
 وقف اوقاف لار یه پنجه کویا کول الادور پنجه لاری هم او چو زاوی
 کولدن زیاد دور ایگری او کالج سلیمان خان لار و حاکم ولات ام الازرت
 و غیرت تو سینه وقف اوقاف لار قیل دور لار دقا توس نیک سهری و حاکم
 دو سبوح صبحا قلم روی دادور صبحا الکف او جو عار او ضلایه و زریغ
 قیل عقاد قتل او در تاریخ بزم کول کین حضرت اوراق طرفان غبار خان کلام
 طرفان ایل او سبوح صبحا کولیت و حضرت ام قیل لاری کور و لیل باره کار
 قیل منع قیل ازین مرادیه و تو قیل کور قیل کشف و التمام بر او

غارو ایکی معلوم بو اوجب لایق لار عنده ایستدور کیچم بو موضعه ست لار ایکی
 جای منزله ووردیکن قیلغان ایچم مرقبه دین کیلین مکانی هر بو کیچم
 مینک کیچیم جل ایکیک و سینه لار ایکیک عقیده و خلاص لار ایکیک لار است
 ایکیک صحاب الکیف مینک بسبو موعنی و ایکیک نکاشک شنبه یو قوروز زیارت
 قیلن لار و نیت بنیدک لار و ایکیک ایکیک دینک و نیت قیلن دور و نیت بری
 بو کیچم تاریخ بجرای عنده بر مینک بو کیچم بو مذکور صحاب الکیف بو غار کیچمه بار ایکیک لار
 مایه کیشی اسکیان کمان بک کفر لار تنجه نه قیلن لار و و پیرس لار توختایب
 عزت و مینک قیلن لار ایکیک موضعه کمان تاریخ بر مینک کیشی عنده بو ایکیک
 تو غلوق یور حال مینک لار و احوال لار دینک سلطان سعید بابا جان بجا
 و ایکیک طرفان قول عنده اوستا ایکیک ندرید اضلاع لار هر طرف لار دینک کیشی ندرت
 لار قیلن طرف قیلن لار لاری بار بو لعل و خالق لار عقیده و فصل لاری مینک
 لار قیلن معلول تو تو بسنج بار و کیشی هر عینی لار تمییز لار ایکیک مایه و
 لار توختایب و قف اوقاف لار قیلن توله لار غ قیلن و رتو مت لار عنده
 تا قوروز بار نینک عایب برک لار دینک سو بو بو غار صحاب الکیف مینک
 غار لار ایکیک لار ایکیک تمییز مایه اشکارا مینک و سبو بو بو دور بو مذکور تاریخ

کم در زیاده قلمای بعینه اوستیدن کوتاریک صغیر غنچه شبت التبریم یارینغ نک عالی
 ابو الفتح سلطان سید باخان بهادرسوز عزیز طلال فرسلطنت بهایون
 وین لشکر روز افزون صاحبقران اعظم زبده استظرفین و عرش عمیر الطه من بول
 و سطرانمان بجا بیعت شعار و سجاوت و شادمان بخت بر خوردار فرزند
 لار بر علیش ان عظیم القدر عدیل الشمس شبه الله فرزند لاریغ و امر ای کمالی
 عالیک و و رای نیگورانی کفایت نشان عهد مدد علی مقام و علی و اولاد اصرام
 و قضا انا م سر کتبت انجام نصبا کرام و زجره امام و جمهور ماس معام لاریغ انا غ
 و بیخ و و لایح بولسونکم خواص الوالیات فی شجاعت و غلظت کویک و یوگوشنه
 حضرت سلطان علی کتف قدس سر هم نشاندند لاریغ اولخان سید
 عیادت سبابانه و لغات خضرانه قیدک بی جوارچی و برنی بار و بگوشش برنی
 بکاول قیدت مان و قیدوق او غلام لاریغ او غلام لاریغ و قید لاریغ
 قید لاریغ ترخان پهلوان لاریغ اقسو و پهلوان سولاریغ بی هم قسیم سولاریغ تیغ و کفن
 و قواح کما لاریغ بر جمله و عالیش غنچه مقصد بولسون لاریغ ترخان لیتی نشان عالیش
 مشا کور کاج طرغان و ولایتی نیک طاکلی و دار و غنچه بلیغ تخصیص شکلی تیوق
 صاحب تکبر و قاض لاریغ کینور و بار و لاریغ کوشی و لاریغ سوجی لاریغ صغیر عهد لاریغ

سار البیع لارغه بیج بیلدین و بیج ریکزدین فراجم و معترضی بوعومی
بولاسولارالبان لیاق اوز کاقوالغه حشر مدکار او خوش سیر
جنار اولاغ خان جمار شوسون تکلیف قیما سولار سالما سولار اولما
برکم بولوسونین اوز کاندی قیما سبجا و تعانینک معنی و محمد رسول همه شفقتی
دفرشته لار غفره درین محروم بولوحجت صی الکلیف تقصیر لغنه قانای
بل سایر ان من الحسن نینک لغنه کوفتار اولغای قیامت کوه ظالم لار قناری
مخشور بولوب خالی بی کوفتار اولغای دینک ارب السلطنه طرفان اولغای
عشورای اجهار شنبه کوندا تاریخ بر نینک شیش سکر ذابجه نام سارک عالیله
قدیر ایکه مهربان الکنام او قوب بیچاره روینیه بولکم سراق تیغین دین
زمارت او چون کلکیل اوجم لار اوز لاری نینک فضل فضایل کی کالات
لاری نینک اجهار بیت بیگم اوز لاری نینک نیت و آبرو لاری کوز لاری نینک
اوضاعی مغز آب شینج بار و کوش لار کونکله و خوشش و خوشش ایشی ایندوب
اوسوب غار صی الکلیف نینک تمام و منزه ایکی لاری معلوم بولوتجا و بدوز
دقیق بر تواریخ لار غفره نظر سالای اوز زعم اضراعی برله حوست هر طریقده
ویکنج بولونیکم بوجای راستی بولم صی الکلیف غار لاری ایکنج دیکن بولونیکم

و دیگر گویم اور وجه نیک اصل اسمی و وجه الحان طرسوس هم غلط عامه است
 طرخان لفظی عنده تعین و تبدیل تا فیروز و یک بجه کلمات رکبیه و رنج
 بهوده و بد فایده لارنه چیکب توله و نه کوه لارنه اقیب مزار عالیجا
 و زیارتگاه بارگاه محله اقیب نام لاری معلوم ایماں بر کوه شهره
 دینا لوس نیاس شهری دیشبه ت بر کلبه قری سالخورده آدم لار
 چکایه لاری او شود دور و موندین بویک اصحاب الکلف طرخان و ابارکیا
 بر روشن دلیل لاری و موندین ایکی لاری هم بار یعنی غده بر سنده صحیح لاری
 اصل او قور اعلم اعلم لار کیم اصحاب الکلف زیارت لاری شهره لوب
 بو عار نیک علامت و انار لاری آتیه شهره مضمونه موازنه قیبه کوه بون
 کوه اوز کلام قدیم لاری بر لره ذکر و تعریف قلیخان عار نیک خطه مینه ایکی نیک
 اشکی راوردش کلبه بونوق و یک عار صحاب الکلف نیک لاری ایما
 و دلیل و حجت لارسان قیلا دور و بعضه عمال لار موندان ایماں التبه صحاب الکلف
 او بونوق و ادریم قیبه دلیل لار کلتور ادریم بو عملی لار لاری نینه لاری
 خلاصه حکم قیلا دور و بوجردین بونینه مونس ایماں عیسی خواجیه سیرانی نه
 نیک موندن مستولی بولوب نیک و نیک نیک بی داعی جد او پتار

فوری

مکرری دستخرد بولوب علمالار نینک مختلف فیته قول لاری نینک ضعیف
 وقوی لیق لارید اتفکر و تردید سر سر و میران بولوب لجه عال و قیمه اول
 ومولانا قدوة العالم المحققین وزبدة الفقهاء المدققین العالم النخیر
 و لرحاله اشیر اعنی عسازاده اشخ سعید اشخ محمد بن اشخ عبدالوهد بن
 اشخ علی احسب ان شی الطرابلسی نینک قدم سرافت لزوم لاری بونو لیک
 یو تیغ ایکنج دفعه کلک ایذ ابو کینه حقر صحت شریف لاریغه مشرف اولوس
 ای مقدر لاری حقر سفر دایکله کجه و کوند و زمصاحبه بولوب ایند اصحی الکلیف
 غار لاری تحقیق ستمسا فقیم دید لاریکم طرفانده اصحی الکلیف غه
 ایکی مرتبه باریم اصحی الکلیف غار لاری تحقیق نصبتش لارید اصحی تعالی
 دین مازل بولوب عال کلام قدیم لارید ک آیات بنیات قران عظیم مصر مورخ
 ماتقدم لاری قول لارینی اوزوم کاجت ساطع و دلیل قاطع قلبی بجه
 پس برهان لاری اصحی الکلیف و دم و اطرسوس و بجه سید و ادور بوطر فاند
 ایس و سب تبریح و توضیح بر لایا ایلاب سلمه منصف مؤمن متدین لاریغه
 بلکه جمهور مؤمن عام غه نفع عام نه کوز لاریک شش و اعلام ایسک ساله شمع
 ایزیم و سب قو و مخبر بزدی کور و مطبلعه لاری تعلیقاتن کیان ترکه تر جو خیر

او در وقت نظر عالی لاری را عمده او اکتا ریح قیلب تاریخ چه
 خاتم سیخه مندرج استیم زمانه فاضل خاص عام لاری انصاف و غیرها
 مقام لاریه کلیب سلیم کاشانی تبراتتله اصادق لاریت که مره لاری
 بخشور حقیقای او که عمر دو مخالف قیلب زبان دراز لاری تو نو کسیدین کردن
 لاری تو لاریه بو عارنیک تعریف و توصیف لاریه انازل اولخان
 ایات عظیم و حکام و عم لاری حقی و حرمی دین اند اغلا رنه تو فوق بهت
 و رش عانت عطا خلیقای این پناه بود و در کیم اولی و علی بیغم علیهم
 و التحیه تحت ریش دالو نور و شلار برین ایگه کی بو توفیق وضعی در اقصه بین
 لاریه سیم بر اجدی نیکم لاری بار ایگانه تحقیق و جرم ثابت ایمان دور
 مباد انبیا علیهم السلام قبل لاریه بر لاری نیکم قبری ظاهر بو کوب
 عوم عقیده و غیر این قیلب کلخ بول لاریه بو کمان و مو بو جم دور لاریه روشن
 بر له ثابت ایمان و درایت حدیث یا خبر متواتر بر له ثابت بول لاریه اهل
 تحقیق لاریه روشن دلیل در ابتدا و در زمانه نیک او ذوق و توفیق و تاریخ نیکم
 و ثمرات موجود بو لاریه دلیل و حجت بولاید و در پز نیکم لاریه غیر نسیا
 علیهم الصلوٰه و التحیه درین سیم بر لاری نیکم قبل لاریه بر شهره و سایر حقایق

ملاحظه

یک لغه فاضل قلی ثابت قیما بدو رحمة مصطفی صلی الله علیه و سلم قبر لاری دین بگو
 بس تحقیق پیغمبر علیه السلام قبری لاری امم انونیاں عالیته صد لقیه
 رضی الله عنہم نینک حجره لاری دینا ثابت الیک نه تو اتر بر له ثابت و در حال لاری
 بار دیار و بر دی لاری دین کلین باریت قلب سید و ربولار غده شاک سبه
 یوقه و ر موندین بولک انبیا علیهم السلام و بولار نینک غیری کیم متقد مین
 ایدلار شاک و موبوم دور خلافت لاری نینک شوق قبر فوان پیغمبر کیم نینک قبری
 و یکی نه بر له شوق لعلای القبه انداخ ایس و ریا که انبیا لاری دین بولک لاری
 نینک قبری بولغای و یا پادشاه قبری بولغای یا که کافر و ظالم لاری بولک
 نینک غیری نینک قبری بولغای یا که بت صنم لاری وضعی بولغای یا که
 اول قبری حاله بولوبه سب کیشی بولغای یا که خنیزه زیننه قاریتی بولوبه
 بولغای نامعلوم و نامشهور لاری مبارک و اکرام آدم او شوق قبر متقد مین
 لاری دین بر لاری نینک قبری دین بجزم قلب کلم کح لاری عانت
 بولاد و ر بوطریق بر له کیم موسی بن عمران و داود و ذکریا و یونس بن بولک
 انبیا علیهم الصلوٰة و فصل النجات لاری نینک قبری لاری شوق
 انبارت قلبه لاری هم ثابت بولاید و بولار نینک غیری نینک قبری بولک

ثابت بولجام بولغای مشد بر احوال او بافرزند و فرزندش لاری
 اوز قول برله بر پتقره زارلیق ده دهن آیتلر عیادت نشانه لار
 بولاسه اوتوز قرق سیل بر طرفه غنبار کلبه مذکور قبری نه تیغ
 و جرم قیلبه لایدر و بر و تسم واقعه لار زمانه دال اولادور و عیادت
 بولغان دین کیلین صیاح الکلف لاری مکی لاری او شوب قیلبه
 حمله سیدین دور لار کینچ دایم بودیم عرب عجم مؤخر و مقدم مضمون
 لار صیاح الکلف روح مضامین طرسوس دیکان موضعه ذکر قیلبه
 و بولادین بر لاری صیاح الکلف طمان داریوق موضعی ادنی کینچ
 کاشغر طمان قارلیق موستان حمله دین هم ارباب تحقیق و علمی نورخ
 لار اولاج قیلبه مشهور و معروف و روپادش لاری قدیم دین
 و جهاد قیلبه کینچ بر لاری صیاح الکلف مذکور قیلبه دور آیرالار
 سیر زاجدر خوراک خانجامع شیخ القلم صاحب تاریخ رسیدر دور
 قدیم زمانه دین ابتدا قیلبه اوز زمانه لاریخه اوز لاری یازدین و نه عیادت
 و نه سرت برله صیاح الکلف مذکور قیلبه دور موستان حمله دین
 سید مستوف بوزمان و یوسف ترخان مولانا جلال الدین کتک و مولانا

عرس الدین و لایحه و عدل الدین خسته باغ اوج منکام لاریکیم سواد
 یتب اید لاریکیم نام باهم ذکر قیام در صحن الکعبه نه ذکر قیام بدور اهل تاج
 نیک قعد سوس بویکم بوقسم اولو عدل زنیک کدو القابل سنی البتہ تاج
 لاریکیم در ایماک لازم دور ترک سماک اهل تاریخ نوزید ایمان و قیامت
 تاریخ نغز نامه نیک مصنف مولانا مسرف الدین علی نیری و روضه
 الصفا مصنف محمد بن مازن و لاریکیم و تالیف لاریکیم
 و قرآن و ابواب لاریکیم واقعه و حادثه لاریکیم تفصیلاً بن قیام
 صحن الکعبه نه ذکر قیام بدور اولو لاریکیم سیرین تاریخ ان لاریکیم
 صحن الکعبه بود یاد ابار ایکن لاریکیم ذکر قیام بدور تاج سیر نوزید ایمان
 برات باد سبای سیر مرزا ابن مرقور کور کانس حاقان ابن غم طرا بیادی
 و ساری خواجہ دیک ای تعین قیام بکیم بکیم غم بار سیر کلکو بکیم هر واقعه
 و هر حادثه لاریکیم رو بر لاریکیم و نیز بر کنت و بر شهر هر دیار و هر محله لاریکیم
 لاریکیم و در سنه و سپاه و بیستی جامع محمود و آباد لاریکیم و او اولو لاریکیم
 و فقره لاریکیم فعل خولایر سید و قیام بود و زمانه و قیام کلکو سیر نوزید ایمان
 و بار کلکو بکیم و کور کانس و قیام لاریکیم تفصیلاً بن لاریکیم معلوم قیام

هم در حق بولیدار اصحاب الکلیف ذکر لاری قیل هر چه که اول زمانه در
 اول یرد است صنم لاری بولک و زمانه غده خود یک بر زمره خود بولونج
 است صنم لاری در خلا لکلیف بر اکر اصحاب الکلیف اول زمانه در انکار را
 بولوب شهرت بولونج بولسبتم ای می البته ذکر لاری تحقیق و انقیاد لاری
 قیل و زمانه لاری در غده در حق قیلور ای می زیر که اصحاب الکلیف نینک ذکر لاری
 خداوند و عجم او ز حکم قیوم لاری او بدست بق بر له با امر است تعریف و توصیف
 قیل البته بولار هم ذکر لاری ذکر قیلور ای می او چو می لیل بود و کیم طرفان
 نینک اسلام شریف غده در حق اولی لاری تاریخ لاری غمخ لاری هر چه فرغانه و دانی
 و کاشغری ای نینک اسلام لاری کیان ای لاری طرفان قرا خواج قوال ای
 نینک اسلامی تاریخ بسکه نوزده لقیاس ای کاشغری یعنی خضر خواجه خان بن توغلیق
 نینک قوال لاری اسلام شریف غده شرف بولونج ای کاشغری نونین معلوم بولیدیم اصحاب
 الکلیف بولیدار ای بار ای کاشغری نوزده لاری قیلور بولسبتم و واقعیه می بخود کین
 صحیح قیلیدار لاری و نینک بولیدم خلاق لاری کاشغری نینک و حجت لاری هر چه
 آفاق طرفان غده کلای لاری کاشغری و مراقبه هر لاری بولوب نینک بولونج
 ای دور حضرت افاق و این و فعال نقل و قیلور لاری نینک و حجت بر له ایست

۱۰۰

لازم دور کشف و مراقبه اولیا لاریغه حاصل آید و رتولادین تو لادین و
 پیکان نه فرستد که دو لامه برین مغول لادین و موندین باشقه طایفه
 لادین هم ریاضت ملاقا برله کشف و الهام و رؤیاد اولوغانم واقع لار
 علمائے سحر حضور لارید آسند و محبت بولماید و انبیا علیهم السلام
 لاریغی لاری و اولیا عظام لارنیا کشف کرامت الهام لاری بولماید
 اثبات بولماید بولارنیا کشف غیره مجال بولماید بولماید بولماید بولماید
 افاق نیک کشف و مراقبه لاری بولماید حضرت صاحب الکشف بوقوت داریکان
 لاری سحر کشف میزانه بولماید همور کمالا قول لاریغه جمال الف و راکر اولیا لاری
 نیک کشف اتمام رؤیا لاری محبت و مسند بولماید در عال بولماید بولماید
 اولیا لاری و کوهنی قیل کشف کرامت و مراقبه امکنی بوطریقہ داسعلوم و فرم
 بولماید عالم خلقین می لاری از دروب کیمی کیمیکه اواج شاکر شب
 یوقور بوتم ایلا شریع شریف مکر لاری بطل و مردود و رزمانه شیخ
 و جان موخر لاری اوز لاری قیلا ماید و غیره مشکل ایلا شریع و با شروع بطل کار
 لاری روح و جباری قیل مکر و ملاقا اوجون حضرت افاق غنیه سبب لاری
 حضرت افاق دین الهیه بولماید و غیره کیمی بولماید امانت حضور و با امانت

و در آنکه مراد اولیغ لاریشک و قفغ تولیه لاریکا اول قول لاری بر سر مهر
 قیلدی مشبو فین او شبو صیما الکلف غه و قف قیلدی کیم دیبانت
 قیلغ فیکه او شبو صیما الکلف غه هر اخی متوله ایلکوزن قیلدی حکوم و یا لیغ
 قیلغان لاری صیما الکلف بو فین دا بولوب قالماق لوق نه لازم تو ماید
 و بو بر دالوق لوقی غه جم سنده جهت لایدور بارش لار عوم و رعایا لاری
 قرابنته و نزاع ذبست لیلیان او چون جور مملکت ایلاید بعضه ایلار
 کلمه و ایل لوق برله اولتایدور و مونداع ایلار اولاد و اقع اولاد و
 و صوف لاریشک بعضه لاریشک انکار و ایشیت مصلحت توغوسیدین
 اصدیق قیلدی مهر با سید بر کال بولغای و مونداع لوق برله جهت و سنده
 و ایل بولوب قالمای صلا انداع ایس و در آیت حدیث اجماع است
 و اربا بختیق و علما محقق لار قول لاری برله ثابت بولغای بولیه لاری
 و سنده اولادور و موندین بابتقه لاریسوز کی صلا انا بت قیلغ اولایدور
 حواکه صیما الکلف نینک لاری تعریف تو صیفی است لقص قاطع برله ثابت
 موندیگ احتمال و کینم بول تا مایدور حکم شرع لاریق او شبو دور
 و هر اخی دلیل بود که هم طرفان ایلان کیم بر جهت لاری طرفان نینک

کلمه

اسم لاری طرسوس ایکن زمانہ نقل لاری اسمی لاری لاری طیفان
 بولوب قلیدی اور وحی نیک اس اسم لاری روح لاری کلمه غلط
 عامه در وقت سخن نسبتی دین روح لاری روح طرسوس طرفان غنہ تبدیل
 و غیر تافیدی و مولدین باشقہ ہم وجه و توجیه لاری کلمه و اوز تافعا
 لاری اثبات قیلا دور بو کلمه کلمه لاری اوز لاری کلمه لاری
 کلمه و اور مولدین سلید و رخواه سیکه و خواه تاریخ لاری طرفان لفظی
 بر لہ فتو لوب کلمه بعضہ لاری طرفان دیکه و اوز زیادہ قیلا و
 و طرسوس دیکه لفظی مت زمانہ طرفان لفظی غنہ تغییر تافیدی قیلا
 بو ہم معلوم ایکن بعضہ مؤرخ مؤرخ تاریخ لاری طرسوس جوف لاری طرفان
 لفظی غنہ تغییر بر تلیب قیلا دیکه دیکه لاری کلمه اثبات
 و کلمه و بر ادم نیک کلمه و اضمالی لاری دیکه کلمه سوزی حجت و اثبات
 بولاید و ر علم لاری لاری علم لاری نقل سماع بر لاری کلمه و
 عقل سلید ایکن ایول تافیدی و طرسوس طرفان بولاید روح لاری روح لاری
 دیکه قول لاری درست لاری لاری کلمه قیلا بولاید و و طرسوس
 دیکه بر اسم غنہ ایکن سمر غنہ و ایکن موضع مختلف غنہ لاری قیلا و ایکن

و اتم بار یکی شهر و یکی کنت اسم لارینی اکثر برات بر له اتاید و راجی
 ار مجین ایر و جی دین تاج لار داکلیت و بر به کیف مغول زبانید از بر ک
 و سیمار بهادر دیکان بولورای کسج اور و خرد دیکان مغول خان لاریدین
 دو منده خان نینک سپره لاری ایمر قاجولم نینک کت عمده دور و امیر غور کور کسج
 نینک التمه کنی بابسی اردجی بهادر دیکان کتہ امر اولو کیم لار غلک سیدین
 دور لقب لای بر کس دور کلا بر کس قبیلہ سی نینک سبی موکلی منتهای
 بولادور اور قوم قبیلہ سپره فرزند لار بر له بر جانی مکان غه کلیت کتہ
 عمر او کتہ ر کاج مذکور اور و جی نینک اسمی بوزمین غدا سح و نام بولوب دور
 سوز غ ایس لار جھان صفحہ سید اتوال بولوب کلیت و بر جیان ایلہ اردجی منہ
 خوشوزہ دینت دور اما روم دیکان بر سہ نینک اسم لار کسج بلکہ مملکت
 عظیمه واقلمدن عبادت و ارض روم بر له اتاید و راجع خلافت لار غه معرف
 و مشهور دور کیم روم فرج بن عیض بن اسحاق بن بر بر اسم علیہ السلام بنا
 قبلت لار متبعان او حوان لولار غه نسبت لار دور روم غه حضرت دید و راولاد لار
 بن حضرت دور و روم نینک کتہ نسا لاری قیصر دید و تاریخ کتہ لار دید و جغز نین
 لار غه دور و روم کتہ و قدیم دور روم سہری بر له مشهور دور

های تختی قبطنیه و در سخنان اهل روم کوی دید و یعنی اهل روم و دیگر
 بولاد و تحقیقاخذ او نه بل و علا و از حکام بهت لارید اذ کقلیه عم غلبت
 الروم فاذا دخل الارض هم مزاجه علیهم سیغلبون و اضع همین قوله
 تعاضد ارض الارض ای اقر لها الارض العربی فی فارس یعنی اوست
 نص قاطع بر لهر روم هم ثابت دور مولکا دخل تعرض و تبیل مسلا اول
 تاخید و در اصل مغربی بود در لیج زمانه اولد اهل روم و اهل فارس لار
 آر لارید ام حبیب لار واقع اولد اهل فارس غالب کلیت هم فی ارضه
 کو کوزوب بادت یک قید رسته سیدن کیان خداوند کوم نیک اعانت
 و افرقه بر لهل روم غالب و مظهر بود فارس لار دین روم فاجرا تباری
 بود افرقه سحر بعث لار دین کیان هجرت لار دینم ای لار اولد اهل بل قفسر
 و اهل تاریخ لار دوز کلدی و روال روم قبل لار و عربی ارض لاری طرفان نومنون
 یتوق و دیکان موضعه بکه مغول سنا و کترت مملکت لاریه کلیت لار اولد صلح
 لاری جاری قبلت سمر لار و اوست قلب و طبعه توت و دیکان لاری سبج تواریخ لار
 تو قنور سکنه روی کلدی ارضه لاری ای حکومت کت قبله سمر امانت مغول
 لار زمانه کج بود و در زمین دکت نوم لار عدد و حساب لار دین تولاد و در جنگ قتال

های تختی قبطنیه و در سحان اهل روم کوی دید و یعنی قلم روم و دیگ
بولاد و در تحقیقاخذ او نعل و علا و در حکام بهتا لارید اذ کو قلیه عم غلبت
اروم و اذ الارض هم را بعد علیهم سیغلبون و اضع سناین قوله
تعا و اذ الارض ای اقر لها الا الارض العربی و فی فارس یومر اوسبو
نص قاطع بر لاه روم هم ثابت دور موکنا دخل تعرض و تبیل صلا اول
تا نماید و در اصل مغربسی بود در ربع زمانه اولد اهل روم و اهل فارس لار
آر لارید ام حبیب لار واقع اولد سرائل فارس غالب کلیدیم مذ اقر فیغه
کو کوزوب بادت ایک قیدر سینه سیدن کیاین خداوند کوم نیک عانت
و اضره بر لاهل روم غالب و مظفر لوبو فارس لار دین روم ذاجراتی الی
بود اقره سحر عبت لار دین کیاین هجرت لاریدم ایلکار بولد سید بل القصر
و اهل تاریخ لار کولید و و اول روم قبله لار و عرب طایفه لاری طرفان نوموز
یتوق دیکان موضعه بکنه مغول سنا و کتر سنا خلکت لار لینه کلید غالب اولد صلحتم
لار سنی جاری قبله سمر لار و اکونت قلی و طینس توشه دیکان لاری سحر تواریخ لار
توقور سکنه رومی کیدر صالحه قلیانی می حکومت کونت قلیان امانت و متوال
لار سکنه کچ یولور و زمین دکن روم لار عدد و حساب لار دین تولاد و در جنات قتل

وفا زینک علامت لایسی هزار غنه بو طر القیه ده خبر بر دیکم کون طلوع قیلغان
وقت ماکون تو شمای دور ضد ای تعالی نینک تتر برله سایه ادر و خیزنی
بو توق دک مونینک خلقی اسلام دور کون طلوع قیلغان داکون تو شاد دور
و توش وقت نینک الی و کینی و ا هم کون تو ش دور بو کون لار کون تو ش
دیکم آدم بو صبح الکلیف غبار سه و کوزی برله معاینه کور بو مشا بو قیلغان
بلا دور قوله تلح و توی استی افسر اطلعت ترا و عن کفرهم ذات الیام و اذ
غربت لهم تمههم ذات الشمال بهم فی فجوة منه ذلک من آیات همین یردی مهد
فهم کتمه ومن ایضل فلون بخد له ولیا مرشد الا لیه تفسیری بود و یک ای حمد
بو صبح کلهف باریر غنه بار سنک بو عار نه بملک اراده قیلنک کور صبح
اول غار ادر علامت نشانه لاری بود و کرم کون طلوع قیلغان وقت اول
نینک عار لاری دین اقبایل بلبله آفتاب نوری غار نینک ناطقینی تو شمای
و حالانکه اول غار نه فی فجوة آیه کور تفسیری در امل لای مکان متع الاستغف
ای و علی شی ایضلام بعین غار اندام لنگر و مکان دور کرم و کوزی یوق و سبایه
غرم یوق او ترا سی اوجوق کته صحبه دور کرم کون نینک اراده و نور سنی منع
قیلغان نه ای تعالی نینک قهر زدن بو کون قهر علامت در ادر کرم نینک کلهف

بر لکلیک دالات دور بس صحاح الکلیف لا غار نیک و تر سید دور با
 اورج افزا بولار غه تیتین دور غار نیک غم اندوه لاری افاق نیک است
 و تشوش اذیت لاریم محفوظ و امان دور او سبب صحاح الکلیف بار غار نیک
 بنات الغش و تر و برابر بد دور افاق نیک طلوع و غروب سرطان دیکم یولور
 نیک و بد و طلوع غم سرطان بر حقیقتین دور و سرطان دور قیاد دور کون ال
 بولادور طلوع قیغان وقت اکمف نیک و یک طرفیغ کیم غار نیک مغرب
 ایدی و کون اولتور ادور غم وقت اکمف نیک سب طرفیغ کیم غار نیک
 طرف ایدی بولاکم وقت کون نیک شعاع غار غه کویغ نیک غننت لاری
 چقارب بوسنی اعد الیغ محفوظ دور و لیکن کون صمد اول غار غه کویغ دور
 مبادا کون کر لار بولاز نیک مبارک جسد لاریغ اذیت تب و لیکن لاری چوب
 کیتا دور البته مونداع ایچاس دور کون نیک اولتور ادور غان و طلوع قیاد دور غان
 لارید بولور غار نیک جانب یمن سب لاریغ کون نیک شعاعی تب وقت اذیت
 محفوظ و امان بولاق غه بایست و قیغان لاری غداوند کیم نیک کیتا تب نالیق
 لاریغ آیات و نسیل دور فدایاننده لاریم کیشی غی لوشی و بدت علی قیاد لاریش
 دور خدن بجات افغاید دور و اگر کراه و ضلالت غم سالیغ برده سبب غم کورمالیک

برگزیر شد و بدایت تقالید و توفیق بهت نیک جلیبی می خد او اندر کم نیک عانی
پس آن دور بوشتم آیات معجزات لاریه صفا صفا سید التوالد و لیکن خد او نیکم او ز علم
قدیم لاری بر لیه توفیق و بهت و دید بهیرت و عبرت او ز خزانه غیب این عطا ایست
لا ز بهیبا عیدم است و کرم و فرات اعظم لاری خدمت یارت لاری دین نفع
الاقاب لاری و تحقیق قیاما او ز کرم قدیم لاری اجمالی الکف نیک است و عطا
لاری خبر در کیم اول طایفه لاریین اند تقاضی دور بر زمانه قدیم او سبوند کور عطا لاری
خواه مفر و خود شرحی که غار لاری نیک لاری این غنی نوافقی آب لاری مراد مقصود و
تا فیکلار او کور و ناخ بولای لاری تیغان سعی بهت مسقت لاری نیک لاری و بهت
زبان کار لاری این بولای لاری سوس دور لاری تجر لیلی بود و کرام اینه و کرم و بهت

ایضا و بهت رفود و اعلمهم ذات العیان و ذات الشمال و کلمه با سبط ذر عینه بوسید

لو اطلعت علیهم لولیت منهم فرارا و لولیت منهم رجعا الایه یعنی ای محمد صیحا

الکلف فکوز لاری اجمود او اخیاق در کیم نیک سوسین و هلاکته اند اغ ارباس

سه او خواد و ر او خوادان اجم لاری ضلایفه اجم لاری اجم دور او کورین لاری

و سولین او کلفه او ز غر و سوس و تیغ او خوادان کیمسی لاری و سوس و کیم نیک لاری

متره سوسان و سوس لاری دور او اجم لاری اجم لاری اجم لاری اجم لاری اجم لاری

او بولار قراندا قورقوجا چکيب سين اولار نيكيت و صولت قده ماسه کل کمال
 لاری نهایتی کتیه و یولغان ترناق و سقال لاری نهایتی زیاده اوزون دور بولار
 بولار نیک قورقوجی نده چنک سینه و راهمین دین بر ازی پناجر افر الزمان
 حریم صطیح اهد علیهم و سلم اسما زمین فرسته لاری برله قورقوی سوز کشتی و جبرئیل
 علیه السلام نده اوز صوتور اعلی و اکوری الله یوز قنایه بار ایدی اکر اکی قنایه نده انبیا
 یوز ای اسلاکون لوسکاس ایدی جن لار برله سوز کشتی و اولار نده هدایت غمسا لایق
 تعلیم بر دی و سیکان نده کوری و بولولایفه لار دین قورقوی دین بر لایق ارجان دین توت
 لیک غیر نیک قورقوی باور عیال کلمه کتبت قوم ایدلار موزاع یعنی برله صحیح الکلیفت
 قورقوت کولایک سین دیان کلام قورقوی لاری باجر بر لایق بولور ادم لار قیداع کلمه کتبت
 بوصل دین و فهم ادرک دین یراق دور تو اتری بر لایق فرقه مسیح بولایق بیوق
 نیک شیخ لاری اصحا الکلیف نده کوروش بره قیتلار دور و جراع یار و منافق اوچو
 غارغه کور و یاقوق لاری بر زمان نیک لار لایق ایدلار قیل قیل دور و دینه محمد
 بصورتیک آریق زمانه لاری ایدر غلبد غلبد نیک بولور شیخ لار کوریکانده کوروش
 و طبر لاری نحراب لار طلس لار سله یا نیک بولور قورقوی لاری تاس بولور قیل
 اصحا الکلیف هم سلیق غنار و بر لور و بر لایق قیل دور و دین لاری اصحا الکلیف

صفر

حتی در باغیان و بهستان دور صفا الکلیف نینک مبارک جسد الارینی ایله مشرفه و
 ترکیب دم الارین لاریغه خوشه اوز قمره پهله اوبران ساقا ماق لوق غنه قادر
 زیان زلفت افت ادیت لاریم مسخ بولوشه من البسه محافظت قتل دور اوبلا
 کور کیم مخلوق لاری بی هرگز مسخ تمام اوز زین اوز صوفی دین نینه بر مشوره غنه تخیر قیدیل
 نایب لاریم مسخ بولوشه حق تعالی لعنتی غنه کفر خیار بولغانیند و مسخ دیکلم منضوب دور
 البسه نایب لاما کور اکر و رفته ایضا غضب نسه خواستاش قتل دور و خوار اوبلا
 و نوک غنه او خوشه بر سر زین قتل دور بر سر قلبه قادر دور بوقسم حکایت قصه کئی لاریم
 مشهور اکر اوبلا ایغه لار کور دو کون بیکر ان خبر لاری رسته بولوشه لاری صفا الکلیف
 کور مابد و رکنه بولار نینک غیرینی کور دور کیم کفر لاریم بر قوم مسخ بولوشه
 بولوق لغان بولغانی یا که بت ضم لار نه آدم مشهور اسکل شمال لاریم لاریم
 نیر بولغانی بوقسم لاریم لاریم صفا سیده اولاد و زین صفا الکلیف نینک مسخ
 و بعضه لاریم بعضه نسی نیا بر ایدی دین کور قلبه دور موناغ اولوشه لاریم نینک مسخ یعنی
 جایز و راکور و اعتماد قیلغولی لاریم کور دور و مرتد دور و العیاضه سوغه خوشه
 صفا الکلیف نینک مسخ کور دور و کیم کور دور لاریم کور دور کیم کور دور و کیم کور دور
 حتی تعالی نینک کلام لاریم و نیا بر ایدی و مسخ لاریم کور دور کیم کور دور کیم کور دور

تکذیب علیان بولاد دور و بوسه علیهم السلام لاری غیرت لیک قوت لیکه لیکه لیکه
اوسه بوطه ایسیا و مین لاری قوت بک انجان و کویک لیکان جای مکی لاری
نه کور سنج لاری کور قوی کویک بلوغ یا مذکور بلیق یا مغالان لاری بوسه لاری
مرتبه سی بوسه لاری غیرت لاری بک زیاده بولاق لاری لاری لاری لاری لاری لاری
بوسه لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
ایس لیکه اولوغ عجت و سنده دور و نینه صی الکبف نینک لاری لاری لاری لاری
قیلک بیهوی نصاری لیکان بعضه لاری ایس لاری اولار اوچدور لاری لاری لاری
ایس دور و بعضه سی انداخ ایس لیکه سوس دور لاری سی ایس دور و بعضه لاری
ایس تیر دور لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
بوطه لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
کویک دور و لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
کویک دور و لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
کویک دور و لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری

تغییر

نغیر غنہ اثبات و دلیل محبت بود و لیکن او زلاری نینک کتوری که روتی و
 اثبات لاری اوزی نینک زینی لازم تو تا دور و روز بهای دور الته مدو خطه
 و امتحان یتلغا بلار سکون شی دلیل بود و کیم تحقیق صحاب الکعب نینک صبی
 زمانه نینک عجایب غرایب لاری جمله سید و کیم صبی منصفه و نورخ لاری نینک زین کوی
 و قلم دور زمان لاری بود و بای جو قور و پایان نینک تحقیقی غنہ نیامای بمیجران
 و سر کردن دور صحاب الکعب و صحاب الی قم سر بود و یک صی لوباک و با کون دا
 ترکیب و با اوز کا غلاتی غنہ او حشره اولو کیم غنویستی زمان و اوستی آر بخدا
 تو غولخان و هم لاری نیمه بود و راتا لاری کیم دور و روتی سید و بیای کیم
 و کجه عدد دور نیمه صفر نورخ و صبی قیله لاری اسید ابر زمان و هر کجه و هر زبان
 لاری از غنہ بار دور صفر خلاف نینک خا ابراس و ر خد اتبع او ز غلام محمد لاری ابراس
 الکعب نینک تصیف لاری و غنہ لاری نینک خبر بر دیکم او چور تو ز سبیل غنہ
 اوضوئی لاری زمین اوینا نینک لاری زمین یا لاری و صبی بر دی اصد تا دران لغلی
 خبر بر کدیون کم و زیاده قیلان غنہ قور غنہ لاری و با بود و غنہ از سبوع مال سید دور
 ابر کیم و اعلی هم ذات المین و از سه لاری خا لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری لاری
 و کایان و اید و برادر بود و اعلی نینک لاری غنہ سستی کا کوی غنہ لاری لاری لاری

حجت و سند در بعضی علمای الارضی الکلیف و حضرت علیهم السلام نه عیسی علیهم السلام
 اسمی نازل بولغانه بدین صورتک شاع سرفی ملاقات بلا دور درین
 قلب دور صی الکلیف نیک تعریف و توصیف لاری جمیع کتاب تفسیر و تاریخ
 مذکور و چون هرگز از هر اردین جهات البیت علمه مذکور قیما و درق بویر این نیک
 صی الکلیف نیک تحقیق لاری تعریف و توصیف لاری اما نازل بولغانه
 کرده مضمونی تحقیق و تفتیش لاری قیاس بدین اورا که غرض معلوم و مفهومی بولغانه
 اسکا را بیان ایلا برای کار و نمونه قویا که از او قیاسی که کلام لاری درق
 صفحی سیکا کتوب و تقریر لغت قید درق تحقیقی غرضی عالمی نام عالم دور
 اما صی الکلیف ایکنه اقتلا بدین دور ضرورت که حکم از قرقرت بولغانه
 قیاسان احوال دور هر لاری سم اولیجه هم که لازم دور ایکنه مکمل مظهر بدین
 و خواه مدینه منوره بولوسوم و خواه کولک استیبا و عیدام اسم لاری قبری بولوسوم
 صی الکلیف و خواه انا اناسی قریسی بولوسوم مکمل مظهر او خشت استیبا و قریما
 و طواف قیماق و عبادت قیماق کفر دور بولوسوم ایلا در شرح سرفی جابر
 ایکنه دور عبادت شخصی اول لاری قیاس سبیل مظهر او چون قیماق کولک
 که این تفسیری قیماق کفر دور لاری مظهر استیبا و قریما

ولیا

این دو اولی فرار است از رخ لاری هم خدایم نیک است سی و عیب است سی است نیک است و در این
 کوچه زنجی و لیس که میزند بن بوزید که بوعار بر سر سره نه و یا بر گشت غده مثل ایماں دور
 نولاسه لار در او تولا تا غلار را غار لار تولا دور بر سر سره لاری صیحا الکف
 بزنیست سره زوکان برله ایاد و بر موکی لیس قاطع لاری یوتور بر وقتا کیم شرک
 واقع بولسه کتور کانم دیل پیل دور بس مونداع بولغاند کیمین طرفان ایللی صیحا
 الکف تیوق داخو کدن فرم قیلر تیار دور ایلیکاری تعیین ذکر قلدوق کیم تعین
 لار دین سبج بر ارم ننگت سبری تعیین ایماں نبیا صلح عهدتیه و لم ننگت حضرت
 اربابو حدیق و عمر فاروق رضی الله عنهما لار دین بولک صیحا الکف نیا قلمی و کلم
 لاری معلوم ایماں لیک او شوقه کیمه کیمیدن دور و مونداع حکمت غامضه لار باریم
 خد او ندر کیم سکه دور سلادور لار و ابا بر ننگد ارم لار ایاد و کیم صیحا الکف نیا
 بر مرتبه زیارت نیکه بریم صیحا بید ابر ابر لار دور اکی مرتبه زیارت قیل لار نیک
 برابر اید بولوب نیاغ او ملازمین حج ساقط بولودور بر عقیقه هیتلاد و مونداع
 عقیقه تیوقی تورت غیر ملت و املعون و مردگار دور ارم شریف نیکه کتبی
 پس دور بر سبری سر وقت کما خود و بر مکان نیا تعیین بر زمان غده غصیل و بر لار
 لوز کور نیکه لیا خلق نیکه سبری عقیقه طوری ارم بر لار اید و بر کیم صیحا الکف

قاطع برله ثابت دور هر هنر نفس قاطع برله ثابت لاله ای که تبدیل و تغیر برکات بود
 مخصوصاً فیض نیکو کارهای می چرخند که بگوشتی آیت سلطان ثابت در روان ایکی
 راجده برای یعنی ذوق ای نیکو قوزی کونوز دین روان ایکی سه پنج چیز نیکو
 ارکام سه الطیاری تمام بود دور موزین بود که وقت بود که جای مکان داغ
 نیکو صبح ارکام و سه الطیاری هر قانع آرد و تر تیب لاله برله نوا که معطر و خود بر سنوز
 بی کتورگان پسلا ایلولی میر و موزین بود که جای مکان و زمان داویا با سقده دیگر
 و بود که ارلار در امثالاً صی الکلف و امام جعفر صادق قاتلوق های کنگار لار دا
 نیکو کین حج ساقط بود که ای و بر لاله نیکو ایغای ای معنی اوع عقیده و هو لار و می
 کافر خاتون طلاق بود دور کلای خشتی عمل لاری هم به کار بود که سیتا دور سبادا
 سونداغ بود لوار صما لار دیک کنگی غده مکتورده کیان قبل لاله هم دین لار اعظم هر قدر در
 بود یار لار دوزنی مسلم تمکاز و حفت ایضا ایضاً زنده کراه و صفت لاله کابا لاله دور
 جال ادران صوفی در حلال حساس لار تو لادور هر که نفس قاطع ایکی ایکی ریتعان بود دور
 و بودون و لاله صوفی بانی و شایخ الدی لار قول لاریدور و لوستم مساج و صوفی اوجی لاله
 هر دین مسلم لار نیکو ایفانه و خاتم اعمال لاری معضوطه و امان ریتعان ایین
 ایس لاله برله تفر حقدون آیتا میر که تحقیق صی الکلف نیکو طایع موصوفه لاری

صرا

خداوند کرم اوز کلام لارید افاضتینک طلوع وغروب قتیله ایاکل بولادور دریری
 بوتوق موضعی دالذراع انیس دور اراضی الکلف بوتوق دادیت علی لولجولور
 اصدقا اینتیا قول حق لارینی یا یغان غنہ نسبت بر کلمه بولودور بوتوقم اولار کلمه
 وصل لارینک جمیع میده کافور و درضا اتیانینک قول لاری حق دور تره و صلا یا لغنا
 اصلا یوقدور و بولوموضع فدایا اینتیا صالح بنده لاری نینک لاری نینک مقل لاری لولما
 بوجان دور اما ای الکلف بوموضع کا حاصل یکمال دور و حل جزیره بیابان لار و اذنی
 دوست لاری تولادور و لورت شهر لار بولادین حال ایس دور وینه بولم تفاق
 لار نینکیت و ضم خانه لاری بولعالی یا که اول موضعه ایس شهر بولعالی بکنه ندرند در
 قوی کلایه و ندر لار کلسیون بو بهانه لولکون او کتار شهر دیت حله مکلونور مسدین دم ندر
 لار و قور و بایق قحان جای مکلونور بولعالی مویکایم صیما بارانده کلیم فاق و انار عام
 سکا کتار عقوبتیک اتالیق غازی زمانه لارید ابر بونجه العول کوس لار و فون قیلیک
 توغنه و علمه اطلارند اورا مایتیک کتار زاریار کاه عالچا قلعان لولکون ذکر
 لاری نینکیت زار لارید اذکر بولدی چها سطحه سیده سوراغ مکلونور حله شهر لار و قور بولوب
 کلمکان دور لار حمله قلیقوی لار مکلورین باه بیلما مار کوان ندر ریس شهر لار
 لارم و کوان و کتار شهرم و تعیین ایس جمول و حوال مراد لارین الیه چها ط

قیماق واجد و سرخرکه بوقسم جامی مکی لار عنده تعظیم و تکریم قیماق
 قیماق بکلمه دین اسلام دین خارج بولاد و بر سر کتله او سر زنده کتله لار انزلیت
 مزار و کتله لار نیکه تبری رحله قیماق مغول لار او کتله و ابیت دیکتله
 حیثیت و فضل و حکایه قیلا و لور قوی کتله لار اید او قیماق و کیم سینه
 او لو غلامی از قیماق و زیارت قیماق کتله قیماق کتله و سنت رسول کتله
 و اجماع امت لار بر لکه کورد و رای بار لکم عزیز لکدر لکدر بوقسم عاونه لایقه لار
 البته لصد لته او لو منجی و دلیل بود و کیم اول قادیان کلام ملک العلم لار اید
 اصحاب الکعف نیکه علمت خصصه لار بی جد اقلیب سیه بود کتله عال بولاد
 ایدی مغرب قیماق لار اید کتله عار عنده لوفی و مطابق کتله ایدی لکن حق سبحانی
 و تعالی هر آینه بیوق بود کتله اول طایفه لار کمان قیماق نیکه لولور عاونه لار
 هر یک کمان ایدر حق سبحانی و تعالی او کتله هم لاری او کتله سیده و کتله و جبر و کیم
 اکتاب طلوع قیماق وقت و او غر و قیماق وقت و الوالکی وقت و اکتاب اکتاب
 طرفیه و جمل کتله یال بولاد و زمانه الوالکی وقت و اکتاب کتله و کتله و کتله
 غار عنده کتله و او کتله کتله کتله کتله کتله کتله کتله کتله کتله کتله
 بر سر کتله کتله کتله کتله کتله کتله کتله کتله کتله کتله کتله کتله

لکن مین یوزید که غار لاریون قیسی غار کیم او سبو تعریف و توصیف غنی موافق
 بطابق کید لاری اصحا الکشف اول غار دور و مؤیدین لو کید در ایکن دور
 س او کوشهر ارم لاری نیا کجی سی صحا الکشف او سبو توفیق در ابار ایکنیا
 نقاد و قیلاد و رعان بواللاری سز لاری ایتمز فلاقتیل از نیک اصحا الکشف او سبو
 در ادای عقیق و قیلاد لاری شیخ شریف لاجت لوباید و روح او که انت صدت منظر
 توفیق لاری غه مخالف و در علماء ارم لاری سبوح لاری صحا الکشف توفیق
 علی ذکر جمله دور او بواللاری البه سنی حجت قبلور ایدی مشهور لاری
 به ادشاه لارین باقا لغان بعثت منی ایله در عوم الفاس لاری سید صبری
 بوب عرف عادت بواللاری لمانیق برله بیغ علیبه ارم لارین و یاکه علماء خیار
 بن نقل و حجت قیلاد لاری لیکل و بولای دور و بولوا ایضه لارین لو کیدی فر
 در لاری کجه سرف غه او حجت ایله لاری غه و قبره لاری غه سید و عیالاق و غزازه
 و در قیلان قوی کلایه و کج قیلاد لارین لارین و زرقی روزانه و مشعالم طلاق
 بوی ایدریک و لارین لارین و کج صدت شریف لاری غه و کج صدت لاری غه
 صدت لاری دور و در صدت لاری غه و لاری غه و لاری غه و لاری غه
 من ارم لاری غه و لاری غه و لاری غه و لاری غه و لاری غه

بقوی دالو حدیث شریف مذکور دور ترجمه سی بود و کیم لغت قلمبر کوشی
 کیم اما انا سیغه لغت قلمبر و لغت قلمبر کوشی غده کیم قده انک عشری او
 فرج قلمبری و لغت قلمبری امدت عالی کیشی غده کیم برعت قده انک عشری قلمبر
 قلمبری و یار اعانت بردی و لغت قلمبری امدت عالی کیشی غده کیم بر زمین نیک
 حد و در فاصله لارغیه تغییر تبدیل بردی اما انا غده لغت قلمبر فو طریقه
 بر کیم اما انا هم نیک بر لغت قلمبری لغت قلمبری بولغای بایه اول ایگولان غده لغت
 قلمبر بایه اول ایگولان طبع دور و نیک عشری کیم در سماع و ابانت
 نوعی لارغیه ایدی لغت قلمبری بر لبه بولسون بایه لغت معنی سی ایگول بولسون
 بایه اول ایگولان غده لغت ایله بایه کاس بولسون بولطریقه بر لبه کیم سنی نیک
 لغت بولغای دال اول کیشی جو سیغه سنی غده نیک لغت بولغای ایگول
 ایگول غده ایگول اما غده لغت قلمبری دال اول کیشی انداخ اگاس بلکه نیک
 اما لغت قلمبری دایه سمن لغت قلمبری نیک کیشی دایه اول کیشی سمن
 لغت قلمبری نیک کیشی دایه سمن لغت قلمبری نیک کیشی دایه اول کیشی سمن
 نو لاد و در لار کیم اما انا نیک کیشی و جغارت و لغت قلمبری بولغای کیم کیم لار
 بلکه سیکان دور کیم بر لبه و ادب و ایگولان در حقیقت و اما غده لغت قلمبری غده

کیم

زنج قفخان ننگ طایفه سی بود و کیم کیم کی زنج قید کعبه خدیجه پسر عم علی (ع)
 نینک لاری بند یکه بولار نینک غیری اولیا نظام دست زنج کرم لاری بند یکه
 او جان و پناهده و امر لاری نینک قهوه می او جان زنج قید خدیجه نینک غیری غده
 زنج قفخان بولاد و بر بوند کورمه لاری بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار
 تو لاری قید قفخان کورمه لاری بولاد و بر بوند کورمه لاری بولار بولار بولار بولار
 قیدی آه لاری بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار
 و بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار
 وقت داد نینک غیری نینک تعظیم و حرمت نه قصد یکه خدیجه نینک غیری نینک
 عبادت نینک تعظیم نینک قصد و نیت قفخان کیشی کافر بولاد و بر بولار بولار
 نینک حرم بولاد و بر بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار
 کافر بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار
 لاری سمالار غده اولجه غنیمت بولاد و بر نماز و زکوة و فوعدن باقیه
 کل خیرات صدقچه نینک لاری بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار
 قصد قید بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار
 دور بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار بولار

بر کلمه نیک صحت بود و در کیم اوزی نیک و همسایه لاری نیک است سید تو
 فاصله بولسه خواه باشی بجانج و خواه بول اریق و قیر لبسون و خواهر نیک است
 نرسه لاریون بولسون همسایه لاری نیک کن ابارسی بولای غایب است و اصدو
 فاصله نیو کتا ب همسایه نیک است این مخفی اوزیر کی تو کت کروت ب ایلیق
 جرم دورا کوانده بولسه هم مونداع فعل لاری نیک غوی عذار ب فرخ غدا لای و
 سزاوار بولاد و بول بول کما کبیره دور لاری و بنده بر مدیت کلیل و کبر شی
 نینه بر همسایه سی نیک است بی اوزیر کی تو کت کروت هم ازل بولسه هم قیامت کت نیک کن کون
 بوعالم نیک است نیک است برابر ایدی سونداع ازون کون لاری انداع کیم نی
 تر مافه بولدمیه قبت زمین تا تحت ایزی حنه یعنی سوعه نیکو کت کور لاری نیک
 قتل اول زمین نه انداع اجم لاری نیک کن نیکه طوق قیلد و روتب عذار عفت
 قتلاد و رومونداع ایش لاری نیک هر سبز واجت طقیماق و جرم و امانه نیک
 درست است کس بدعت ایش نیکه قیلد غوی لاری نیک صورت بود و کیم بر اجم خون
 بغیر حق قیدی یا که زما قیدی یا که بولانج اریق و او غور لوق و قمار بازی قیدی
 یا که جزانه غن بر دی یا که عراق شراب کیمی یا که خلد ایلد ارع علم میر قیدی یا بر
 نامشروع ایشنی قیدی یا قیدی یا که نوزاع فعل لاری نیکه قیلد ان طایفه لاری نیکه

بیتور

چگونه در طای مکان بر روی ان کور ماک شرح سرفی ار و او جایز است
بجز کورتم او ملازمین قاجیب علی و قد ظنار فملاق و یراق لولاق و جید و
موند غنقی می جای مکان بر روی جاتی غنای اعانت قیالک خداست
نیک لغتی و فرستد لاری غنی غده و صیغ او لاری غنی غنای لایق بولاد و فرغی
و جیب فصل مدته خیرات لاری قبول غنای دور بوقسم لاری و مکان خوشه
شرح سرفی جایز است لاری التبریر سر و جیب طاهماق و جیب دور
و احدیت صحیحین داد و فیک دور موندین معلوم و مضموم بولاد و لاری
مفسر نورخ ماقدم لاری بر سنده جت بر غنای جملو کیفیت و مابیت
بر غارند سحاب الکلف نیک غنای لاری او سبوا لولای و سب سبیر لولای
مفسرین لاری قول لاری غنای غنای لیک او زعم و خیر غنی لاری بر لولای
الکلف غار لاری غنای غنای لیک بر غنای و تعیین قیالک تسبیات قران
عظیم نیک غنای لاری غنای لاری غنای غنای غنای غنای غنای غنای غنای
مضموم غنای غنای غنای غنای غنای غنای غنای غنای غنای غنای غنای
دور لاری و لولای غنای غنای غنای غنای غنای غنای غنای غنای غنای غنای
سرفی لولای غنای غنای غنای غنای غنای غنای غنای غنای غنای غنای

گیتی که دین نیک قاعده لاری دین بر تفسیر بر سبب که خداوند کرم دین نازل بولگان
 است خداوند قیام که قرآن شریف را جز برای آن حکم لاری بر حکم نایمانان غیر
 نسبت بر سبب که هم هدایت نازل بولگان بر صورتی که و زیاده قیام که قرآن
 شریف نیک بعضی نایمانان لاری لاری عظیم نیک بعضی نایمانان
 و لگان بولاد و در نیک قیام در علماء اسلام نیک حکم لاری بولگان
 دین گویان نیز لاری قیام که صحیح الکلیف علامت مخصوصه لاری خداوند کرم او را
 غار لاری دین به آفاق ارباب سنج و کنگر و دیگر خبر نوری را متوق در کنگر
 و ایشکی دین قوی هم سیغ نماید و در هر اکی وقت که کون طوع نیک بولگان
 بس بولگان در کنگر حق تعالی قرآن عظیم و از دوقلیغان کنگر نیک
 لکن لازم بود که موانع بولگان حق تعالی نیک حکم لاری نیک نایمانان
 لکن لازم کیلور ایدی بولگان جمال زور و بولگان آفتقا و قیام که در هر گناه
 ضلالت لکن در بس تحقیق بولگان در اسلام لاری خداوند کرم نیک
 بر لکن رسول خدا نیک بر حق القیام ایمان کنگر لاری صحیح الکلیف متوق
 در نیک قیام علیق صلوات بولگان بولگان بولگان و بولگان و بولگان
 که در هر سبب و در نیک بولگان در لاری در نیک و در نیک و در نیک

و بولار زینک غیر یکیم کمالار دین ایدی بولار برله براه بولادور لار دودا
 بو کتیر ان لجه این جمهور مفسرین وار باب تاج وار باب سیر لار یکیم مقصد
 و متاخرین لار دین خواه عرب و عجم بولسون لار کلام حکم العلم و اذکر بولکام
 اصحاب الکشف روم مضافا طرسوس شهری افسوس تاغلا رید ادریک قندی
 بعضه تفسیر اصحاب الکشف یاقان غار لارینی ماعلوس و بخلوس و کزکلب
 دور اول جمهور مفسرین و مؤرخین لار جمله سیدین حیر الاده عبد مهادین
 و ابراهیمین ساویدین ابرهیمین و ابن سنیح و ابن سنبه و کعب الاحبار و ابن عکرم
 مشقی و امام ابو جعفر طبری و امام مسعودی و ابن اثیر و امام ابن حجر عسقلانی
 و امام مستطیر و امام عینی و امام رحمتی و امام حمی سینه و قاضی مضایق و ابن
 کثیر و ابن خطیب و ابن بغدادی و ابوالکاسم سمرقندی و امام قزوینی و صاحب
 عیال بخلوقات حیوة لچوان موری و امام محمد الدین رازی و صاحب روضه
 الصفا محمد بن فاوند سهری و صاحب تصور البلدان بولار زینک کتیری یکیم
 جمعی سی علمای سنج ایدی لار یکیم بولار زینک اقتدا و تکیه متلا دور عال لار عجز اولسون
 دور و بولار زینک مسلم لاری لوزی برکاتیدین لوز کتیر ادر عال ذات مبرک
 بولار دور و سینه تحقیق ترک و توفیق لار زینک کتیری یکیم لاری هم اولسون لاری

جنت و سندی و بعضی علماء الارضی الکلیف و حضرت علیہ السلام زعمی علیہ السلام
 اسمی نازل بولغانیدن صونک شاع سرفی ملاقات لادوردینکی
 قلب و در صحا الکلیف نینک لایف و توصیف لاری جمیع کما تفسیر و تاریخ
 نه کورا و چون بنزلار تکرار دین جنت البیت علمه ذکر قیما و ورق بویر اینزینک
 صحا الکلیف نینک تحقیق لاری تعریف و توصیف لاری نازل بولغان اینه
 کور مضمونی تحقیق و تفسیر لایف نینک اور اگر غنه معلوم و مفهوم بولغان نه
 اسکا راجیان ایلابی کور و غونه قوماق نه اراده قلبی کما لار نه ورق
 صفحی سیکا مکتوب و تقریر لغزرت قید و تحقیق غنه ضای عالمی عالم دور
 اما صحا الکلیف ایکنه اعتلادیدن دور و نه اولی و ز قدر تبیله اولوغ
 قیلغان اجم لار دور بنزلار سیم اولوغ ایکنه لازم دور لیکن مکه معظمه دین نه صقه
 و خواه مدینه منوره بولوسون و خواه کولک سیدنا و عیدام اسم لاری بولوسون و خواه
 صحا الکلیف و خواه اما اناسی قری سنی بولوسون مکه معظمه اوخت بیت و قیماق
 و طواف قیماق و سیدنا و عیدام قیماق کفر دور بو سیم ایلا سرفی علی جابر
 ایکنه در بر سیدنا و عیدام علی لار نه قیماق سبیل سیدنا و چون قیماق کور کور
 نه اینک سرفی سیدنا و عیدام کفر دور بنزلار سیدنا و عیدام سرفی دور سرفی

انیا

اینها و اولی فرزندش از آنجا که در رحم خدایم زینک است سی و عیبه سنی است سلفاق و جبر
 تو قوزی و دلیل تویم زین بوزید که بوعار بر سره غده و یا بر کنت غده مثل ایماش
 تو لا سهر لار او تو لا غلار از غار لار تو لا دور بر شهر ادم لاری صحا الکف
 بزینک شهر خردگان بر لار ایتا دور سوکی دلیل قاطع لاری تو شور هر وقت که شکر
 واقع بولسه کتور گنم دلیل طبل دور بس تو نداغ بولماندن کیان طرفان ای صحا
 الکف تیوق در آنکس خرم قید ایتا دور ایکی تری تعیین ذکر قذوق کیم تمدن
 لارین سبج بر ادم ننک تبری تعیین ایماش نبیا صیله مد علیک و اتمند حضرت
 ارباب صلیقی و عمر فاروق صیله مد عننی لارین بولک صحا الکف نیک قالی مکان
 لاری معلوم ایماش لک او سبوتله حکم سیدل دور و موندک احکمت غامضه لار باریم
 خد او ندر عم سکه دور لار و اما بر نخت ادم لار ایتا دور کیم صحا الکف ند
 جز تبه زیارت قیس بر عم ج بد لید ابر لار لار ایتا دور اکی مرتبه زیارت قیل لار نیک
 بر اید بولوب ایتا غ او ملازین حج ساقط بولود در عیبه هیتا دور و نداغ
 عیبه پیغمبری تورت غنی ملت و ملعون و مرتد کار دور اسلم شریف نیک سنی
 بس و در هر سری هر وقت که تو خورد و بر مکان غده تعیین بر زمان غده غصیل بعد لار
 بوند کور نیک لار خلق نیک سنی که هر طرفه در اکی بر لار لار و در جمیع ایضا

کرام و اولیای عظام و شهداء عالم مقام لاری یکم مضمون مقام قبل از دور لاری
 بود ات شهر لاری احسان و نفع دلاری اول عالم العجب و الشهاده دین اوزکا
 ما سجزی با جزا و اول دین که عالم مطلع ایمن دور لاری القصه
 یند بر غریب و عجب یکم بود غلستان قلمروی الحمد اول الله شهر نیک شرق و جانوبه
 برجی ار سیده لوف و لیکن بر کتبه مشهور زمین بار دور و تاج رشیدی نیک
 موالع مزار احمد کور کماند هر مرقه تاج ماله م لاری دین نقل قبل از دور لاری
 و برج ایست دور یکم لوف اول تیه شهر عظیم ندم نام ایام اسم لاری برله ذکر و نفع
 قبل دور و اول لاری تولد و آبادان یعنی تعریف قبل دور شهر کماند شهر زمین
 و شهر زمین و شهر لوف دیک لاری نده کور شهر لاری حکم سیدین ایکی لاری الان شهر نیک
 برله لوف شهر دور و قال خان لاری غضب قور لاری استی قان خاندور کا با لاری
 بولخاند اشکارا بولوب جلیق لاری دور و نینه تحفی بولوب کتبادور و دیکتادور
 پانده بولوب هر کتبه غضب الای نازل بولوب لاری و ریند الای دین قوم لاری عجب
 شهر نده اول لاری برله قوم باقی جان ایکی نام زفر سیانک مدنی هم او
 زمین و ادیب نقل و ذکر قبل دور حالا بولوب لاری کور کالار بولوب نفع نقل و جان
 قتل دور لاری لوف نیک شرق مدنی لاری سیانک مع سی سوجود سوجود لاری

دولیان

دیگان خطای شهر نغبه بارادور شمال حدی قول و طرفان کور لادور
منزب حدی شهباز بر من خلق و لایطه به دیگان ولایت لاریت بارادور
نمای کنکور و سبوح زمین دور تورت سس ای لیتی منزل مضائق دور و سب
نقل تولا دور و بو زمین نینک کنجین خلق بار کنذ اتو کور لانس کنه مالاری
او تا دور بودریالار کا باهر لولوباق دور کا بافرجه کولک لولوباقه دور و چنان
ایکجا کور کینشد و رولوبند کور در بیانینک هر طرف و کنز ره لاریت ادارال ص
و شاقه لاریت اقامت و سکن قیلور کان قدیم و لور و قتی اوم لاریت اجماع
اول کور کینک بو کور کن زیاده راک اوم بار معلوم بولادور و زرعت قیمت
جداق و سهامی دور عمارت باغراق حولی حرم سبوه بیس لاریت هم لوق
یکه لوستم نزلله مذکور مکان و مسلمان دور در یادین لایطه صلیب طلوع
و تقویم تولا دور و قور و توفیق قیلک تالقان قیلک و روتوش دین کنه
ادی قیلک لوترا دور و چهار مالاری تولا سیر و استقامت قیلاید و کور کینک
خوش قیلغان یرغنه چهار مالاری حیدر کینشد دور بهر کور بار لاریت قوشین
ادی قیلک کونست تولا دور بهر کور کینک و زور دریا لوسته هم زور قی
و سال حالت فرو او و لوست اولوت کینشد دور سیر کیندن لوست کینشد

یک ایر خاتون شناور یک علمینی یعنی سوده اوزادور علم
 بسلا دور بباد بر جو مذاق مادته لوز کلتور سلا کت در بالادین
 بو طریقه برله اولوت برای فرق کونوک بر لار کی چهارمائی لاری
 الکتی دور تو خاتون اوزادور عال لغتین لقی جایی مکی لاری
 یوق نه زمینی قوش لوق جنگال رشت جزیره وقوم بیایا بیایا
 و کت نه بر کول لار و چشمه ابراری لار اولاد دور لار اوسته فرنگه
 لار نیک حکم مهندس لاری حسی او جون تولا کلکتی دور لغت
 بودی لوق زمینی دین ایندو البتون بولاق نه تا فوب بر خطای
 منصب لاری بر فرزند و بر اروس کنه ادم لاری بر له تجا و عمارت لار
 تلب بولاق اوسته اولو تورد و رویتل و حکایه سید دور
 اعمد علی الادی لوف ننگ زمینی لولاسی نولوق قیش کونولدا
 کنکر و اولونلار نه توده لار کت یاقب وقوم نه فرق و اسنغ
 قید خاتون لار لاری بر له اسنغ قوم از اسنغ کرییانه در جو از هر خواه
 لاری چهارمائی نیک بو کنلاری ای کرب بر ایکن ارباغ قیدک دور
 باستان و خان لار نیک اعم لاری کما کی کما کی کما کی کما کی کما کی

لار

لار او فرمانینه تکلیف و ترغیب قلب کورکاند و روف نیک منی اولوغ
خان نینک قلموی ایلدور و رنکین اولوغلوق و انک لیکن قلب
بو طایفه لاریند بوزمانه عی اوزکی تابع قیغال و سیلاری هم بولغان
ایکانه قرق الام دین ابا و جبار اولاریدین ترمیب طایفه بولمک کورکان
حضرت ادم علیه السلام اولادین یایمی بر طایفه طایفه ادم لار ایکان
مسلمان اولدیه سبب لوق کافر دلمیه لار تیرتانه سبی لوق بکله دوت سبب
ادم لار معلوم اولادور ابا بوشهر لار عتمه متصل و اقیس و انکا اوللاری
پنار لار نینک سبب و زمان لار بخر نر سلا دور و بیراق بیت لقه دیم ادم لاری
پنار دور و اوزار لاری اوز زمان لاری بولمک سوز لایدور کورکان
کم چقادور بکجه چقاایدور و ایلمایدور بوشهر ادم لاری مار لار کور قوت
یقین کیلمدور و ایش اختلاط هم قنلای دور بوند اعلی غنی سبب بولمک
نه کور سهر لار غمبار ساق وار لار سبب اختلاط سبب کور قوت
قالادور و لوق قوت لادور دیب هر سهر و حیات طایفه لار ایلمک
یکم ای دور و بو طایفه لار بغداد ای عهد شی یا کان اوچون سبب کور قوت
ایکانه و سبب دور حیات لوق غازی زمانه لاری کور لار غم اقیس دور

کوفه ارم لایرنی اوز لاریکا تابع قلب من الله فقه ادم لاری منسوخه لب
 کیندی همه لاری موی سفید قری امش تمیس سایلار دکنه ارم لاری
 بر خه لاریجه سیم حقیقت قلب من خه فولار بابت سفاتا فغاندن
 کیاس لور خه یانینگی و اوز بچده خواه حوکت خواه کیمک قایداع
 اولاریجه سیم حقیقت قلب من باسید ابلنج کوستی بر کله رفته در قوس
 باشلاب براق نه کوجون تیب اولتور ادر بخت اولون کون دکلیت
 براق دین شینج لوق نوسور ابلکتیور سیمک لوق لادور ابلکتیور
 لعیس کیکلای دور لیکن اول میل نه لعیس بو کیم جلد و سنار دینار
 اطراف لارید کچ توکنه لاری دین بر خه سی اولوغ حال کینک ایلماعتی
 دین حقیقت سیم بولغانید اوز غون حرکت نکره بوب اوروشوب کولگانه
 لاری اولک شیلای سکن نیک اولوبک زباده کولگانه لاری حقیقت
 لوق نکره کوز مکتور کاید ابلور اولر اکره بر طایفه قالماتلر جو دون دیر
 قلب اسماندن قار و میخور و موز لاری غیب لوق توکنه لاری اولور بوب
 قوت نکره لعیس توکنه لاری لوق مصفا قوت نکره قلب بوسته نکره غیب
 لور مکتور کاید اورونجی دکور لاری کوز غول حرکت لاری حقیقت سیم اولور بوب

ارررر

اور سو بقتل قتال لار لو او پ نہ صلح صلح لار بر لم بر یہ کوفی و اتو خاتیت
 تر یغیہ قلیب اباد قلیب او لتور اور عمان بولدی او کسو ہمانہ لار بر لم
 اولوغ خان کوف نیک دم لارینی او غلاب لوز لاریکا تابع قلیب و سہر
 بنا قید و روتب ہر یک کلمہ منصب لار قویوب و قیلا دور عمان مدعا لار
 لوز و بدور اما کوف نیک منسی اغہ غضب ہم لاری نازل بولعاج شہرت
 ایچہ حاصل بر مای تور عمان معلوم لولا دور الان بودقت و ابر کلمہ لار
 و سودا کو لار اس ازوق و مال شاع ہر قسم ایکین اریاغ لیتی کتب لار
 خان و کبلا دور عمان بولدی و لوف دم لاری ہم جت شاعر فاضل و نوز
 عام یکین سر کوف لیتی نزل لارینی ایکین اریاغ قلیب کیا دور عمان
 بولدی و لیکن اکثر دم لاری خاتون بی و ہمار مای لاری حیدر است کلمہ
 دریا و ان اولوب جنگال جزیرہ لار غم کو کیت تابع بولدی و دور لار
 عالیہ قرآن مقداری بکلمہ زیادہ لارک بولدی کلمہ لارینی ایش شہرت
 عاز و مساعدا و ام لار بارب ایام اسلم و ساسکما خلق تو حید باری
 سہرت اور کاتیت و نعلی برت کلمہ لاری ساسکما لاری ایش بیک اولوب کیش
 لاری سہرت و عالیہ لار ساقلیب نماز و توفید و غم لاری بقتل قیلا دور

الهی بوطیفه لار غنه نصاف تو یوق بدانت و تصحیح نیت و در سه عقیدت عطا
 قیلتی سینه امین یارب العالمین ای باران عزیز ذوی الاقدار ای
 برادر کم لذتیه صاحب اعتبار اولوالابصار لار خاطر نوزلار غنه خمی و ستم
 قالیغای کیم عمر انمایه نینا قدر قیمتی نه بهلمای و غنیمت کورهای برموده
 و غفلت لار لرزه او کار تبشیم تبشیم تبشیم دین سبب نعلیق مقام لاری
 یا و شوقی بو کیمه نوان اولیغضول و جنون من بریشی نیکام دنیا صغیر سید
 و ضوایق الاغیز لارید اعونه و یاد کار قالمایغنه اهدانت که رحلیک اول
 قادر ستار و کرم عشار درگاه آهس دین امرش و مغفرت امید تو سبب زلالیم
 نه نه کور بواجان طریقه برله اولایلاب فکر نامل و نور غایب کور کل بر طول غ
 بر ربی خطور قلمدی رایجی حیف غفلت برله او مقدم مغفرت قبل باصبر
 نیکم دار سیدین قو غلامیل یوم انشور چشمی سبق امید تو لب تاریخ فوت
 من یاوکار مغفور اوله سبب جزوه بر کابو مکاتبه حضور تاریخ نجات بوی
 بر نیکم جوز بید الله ما سوال نیکم نیکم نیکم نیکم نیکم نیکم نیکم نیکم نیکم
 الحمد لله انتم یو کیم بر سوز نیکم که و آخری قال عهد و قال رسول عهد بر له
 درگاه عز و علا و بارگاه معلا لارید امشول منطی عهد نوزده امشول ابوس
 دعا

دعا و فاتحه نه سبب بود نویسد و در یکس قلم مشکین سماه اندک از زمانه
 بودستان و قصه و کلمه فرکنده و فراتان از جمع بقدهای سوزنیک بچکه
 و نازک لاریغه واقف و اگا و لغوی لاریگه و نیکه من نه و دستمان لاریغ
 خبر در ا و لغوی دان و سال لاریغ ایسه مامول بود و کیم بوقصه و سبب نیک
 کم و نقصان لاریغ یاقین اصلاح گویند لاریغ عجب اس لاریغ
 جمع ایست باریغ نه تیش و سن ایقان جانده امن عقل او که تسم ضعیف
 سر فرس حال بولغانه نامن بوزرکنده سوزوم و اگور ساینه نقصان نه
 رحم ایست اصون بمرنیک بچکه من بوجا ایتم بودان جابل فقر بچکه
 و عجم لاریغ استقامت قوت و مقدری ایسکا کجه و تقال ایست قوت
 و تقصیر لاریغ لاریغ کلمه و لاریغ کلمه مخصصا کجه اوزومکا لازم و رو
 کور ما عجم اولی کور و ارب العظما اوزرگاه لغه سیدین مطلب و مدعا
 بوجک متاکون و اولونج لاریغ کلمه نظر کنیم ما تیر لاریغ قبول لوق
 در سمن شرف ایسکای سین ایمان الهی بونیده هر ضعیف بجا و
 نیک کمال سیاه لاریغی اوزر کمال قدر ز کمال لوجی لوزی و معرفت
 جراحی اوله روشن و نور نیک بونیده کلمه کار نه در کمال و انتقال

زمانه پر لال و قندار روزگرمینک بر له التفات بهایه و عمر وقت لانه

لارنیک دین نویسد و محروم تو مانغانی

سین این و اولم صدر العالمین

عت تمام بیون لک

العلما

و کما

در جهان

بسم الله الرحمن الرحیم

$$x - \frac{x}{33} + 622$$

$$1329 - \frac{1329}{33} + 622 = 1911 \text{ 年}$$

102

خاتىمە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنى باشلىغان ئاشۇ 1976- يىلىدىن ھېسابلىغاندا، بۇ ساھەدە ئىزچىل ئەمگەك قىلىۋاتقىنىمغا يىگىرمە يەتتە يىل بويىچە مەلۇم مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» ناملىق بۇ كىتابنى ساق يىگىرمە يەتتە يىلدا پۈتكۈزگەن بولدۇم. شۇ ئەھۋالدا، يەنىلا كونا گەپ: دۇرۇس قىلغان، توغرا دېگەن بولسام، ئەلەمدۇللىلاھ؛ ئەگەر خاتا بايان قىلغان ۋە يېڭىلىشى ئىزاھلاپ قالغان بولسام، ئەستەغپۇرۇللاھ!

مەن بۇ ئەسىرىمدە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ئومۇمىيەتلىك ساۋات بەرگەندىن باشقا، ئەڭ مۇھىمى مۇنداق ئىككى تەرەپكە ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلدىم: بىرى، نەچچە ئون يىللىق ھالال ئەمگىكىمنىڭ نەتىجىسى بىلەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان گرامماتىكىسىنى يېزىپ چىقىم. بۇنىڭدا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىشى ۋە تەتقىقاتى ساھەسىدە، مەزكۇر تىلنى ھامان بىرخىل ئۆتكۈنچى، قوشۇمچە مەھسۇلات ھېسابلاپ، مەۋجۇت مەسىلىلەرنى ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان تىل قائىدىسىگە ئاساسلىنىپ ئەمەس، بەلكى بىر بولسا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىغا، يەنە بىر بولسا، ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىغا يۆلەپ، كىيىدۈرۈپ چۈشەندۈرىدىغان ھالەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنى مەقسەت قىلدىم.

يەنە بىرى، ئامەتلىك پۇرسەت بولۇپ، ئۆزەم قۇرمۇ قۇر، ھەرپچە ھەرپ ئوقۇش ۋە تەپسىلىي تەتقىق قىلىشقا مۇشەررەپ بولغان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مەشھۇر ئەسەر «تارىخى ھەمدى» نى ئاساسلىق مىسال مەنبەسى قىلدىم. بۇنىڭدا، ئادەتتىكى سۆز جۈملىلەردىن باشقا،

مەزكۇر قوليازما ئەسەردە ئالاھىدە بايان قىلىنغان قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، كۇچا ۋە تۇرپان قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ خەلقى ۋە تەبىئىي شارائىتى ھەققىدىكى، شۇنداقلا مەشھۇر "غار ساھابىلىرى" ھەققىدىكى پۈتۈن-پۈتۈن ئابزاسلارنى "قوليازمىدىكى ئەسلى يېزىلىشى، ترانسكرىپسىيىسى ۋە يېشىمى" دېگەن تەرتىپ بويىچە بېرىپ، ئوقۇغۇچىلارنى ۋە بارلىق زىيالىيلار ئاممىسىنى قوليازما ئەسەر «تارىخى ھەمدى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى بىلەن ئەسلى قوليازمىدىكى يېزىلىشى ۋە مەزمۇنىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش، بۇ ئارقىلىق، ئۇيغۇر تېكىستشۇناسلىقىدىكى رېئال ئەھۋاللارنى تونۇپ يېتىش ئىمكانىغا ئىگە قىلدىم.

دەرۋەقە، قەدىمكىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىن مەقسەت بۈگۈنكى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلىش ئۈچۈندۇر. ھالبۇكى، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» ماۋزۇلۇق بۇ ئەسىرىمۇ، مەدەنىي رىقابەت گۇيا قۇچاقلاشما جەڭ ھالىتىگە كىرگەن بۇ 21-ئەسىر دۇنياسىدا، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ بىناسى ئۈچۈن، كېرەكلىك بىر خىش بولۇپ قالسا دەپ ئارمان قىلىمەن.

— ئاپتور

2003 - يىل 10 - سىنتەبىر، بېيجىڭ .

پايدىلانمىلار :

- مەھمۇد كاشغەرىي : « تۈركىي تىللار دىۋانى »، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1980-1984- يىللار .
- مۇسا سايرامىي : « تارىخى ھەمدى » قولىزما، ئاپتور 1911- يىلى ئۆز قەلىمى بىلەن كۆچۈرگەن نۇسخا .
- ئەلىشىر ئىبنى غىياسىدىن نەۋائىي : « مۇھاكەمە تۇل لۇغەتەين » ، قولىزما، تۈركىيە "ئەقدام" كىتابخانىسى باسمىسى، 1895- يىل .
- ئەلىشىر ئىبنى غىياسىدىن نەۋائىي : « مەھبۇبۇل قۇلۇب »، قولىزما .
- زەھىرۇددىن مۇھەممەد بابۇر : « بابۇرنامە »، قولىزما .
- ئەبۇلغازى باھادىرخان : « شەجەرەئى تەراكمە »، قولىزما، تۈركىيە ئىستانبۇل دەۋلەت نەشرىياتى، 1937- يىل .
- تېيىچان ئېلىپېۋ باشچىلىقىدا نەشرگە تەييارلانغان : « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980- يىل .
- ئەنۋەر بايتۇر، خەمىت تۆمۈر : « تەۋارىخى مۇسقىيۇن »، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982- يىل .
- خەمىت تۆمۈر، ئابدۇرەئوپ پولات : « چاغاتاي تىلى »، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986- يىل .
- ئابدۇرەئوپ پولات : « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر »، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993- يىل .
- ئابدۇرەئوپ پولات : « ئۇيغۇر تىلى لېكسىكونولوگىيىسى »، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1995- يىل .

مەسئۇل مۇھەررىر: خۇدابەردى خېلىل
مەسئۇل كوررېكتور: خۇدابەردى خېلىل
كىتاب ئىسمىنى يازغۇچى: دولقۇن قادىر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان ئاپتور: ئابدۇرەئوپ يولات تەكلىماكانىي

*****

نەشر قىلغۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى

ئادرېسى: بېيجىڭ شەھىرى خېيىڭلى شىمالىي كوچا 14-قورۇ

پوچتانومۇرى: 100013، تېلېفون نومۇرى: 64290862

تارقاقچۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى شىنجاڭ خىزمەت پونكىتى

ئور ئادرېسى: <http://www.c55.com.cn>

باشقۇچى: يىخوي باسما چەكلىك شىركىتى

سانقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى

نەشرى: 2004-يىلى 5-ئايدا بېيجىڭدا 1-قېتىم نەشر قىلىندى

بېسىلىشى: 2004-يىلى 5-ئايدا بېيجىڭدا 1-قېتىم بېسىلدى

ئۆلچىمى: 850x1168 م.م. 32 كەسەم

باسما تاۋىقى: 19.375

سانى: 0001-2000

باھاسى: 25.00 يۈەن

*****